MEMORII JURNALE

MIRCEA ELIADE

MEMORII

HUMANITAS

MIRCEA ELIADE
MEMORII
(1907-1960)

Ediţie îngrijită de Mircea Handoca

Humanitas 1991

CUPRINS:

Partea a patra

CÂND MOARTEA ÎŞI CAMUFLEAZĂ MITOLOGIA.

Partea a cincea

INCIPIT VITA NOVA.

Partea a şasea

RECOLTELE SOLSTIŢIULUI.

ANEXE.

Notă asupra ediţiei.

La 24 martie 1953, Mircea Eliade scria „dintr-o suflare” circa douăzeci de pagini intitulate Fragment autobiografic. Cu toate că-şi propusese să definească felul cum împacă literatura cu ştiinţa şi filosofia, autorul ajunge, în cele din urmă, să-şi schiţeze propria biografie spirituală, dezvăluindu-ne tehnica muncii lui intelectuale, spaima pe care o încerca în faţa diletantismului, mecanismul şi izvoarele amplei erudiţii pe care şi-a întemeiat opera de filosofie a culturii. În acest context, cititorul putea lua cunoştinţă de unele aspecte ale preocupărilor adolescenţei, tinereţii şi maturităţii sale. Sunt sintetizate, de asemenea, căutările şi împlinirile generaţiei din care făcea parte.

Aceste succinte notaţii nu puteau însă cuprinde toată bogăţia unei vieţi preapline şi extraordinara efervescenţă a unei jumătăţi de veac de preocupări culturale; de aceea, savantul începe să se gândească din ce în ce mai intens la necesitatea scrierii propriilor memorii.

În vara lui 1960, la patru ani după stabilirea ca profesor de istorie a religiilor la Universitatea din Chicago, Mircea Eliade începe redactarea acestei opere. În mai puţin de doi ani, el termină o primă parte a Amintirilor, subintitulată Mansarda (colecţia „Destin”, director George Uscătescu, Madrid, 1966), alcătuită din opt capitole, ce se opresc la plecarea în India.

Geneza Memoriilor e destul de ciudată. Ele au fost scrise în ultimele două decenii de viaţă, paralel cu nuvelele şi cu monumentala Istorie a credinţelor şi ideilor religioase.

Ritmul redactării era când mai lent, când mai rapid, cu lungi pauze şi reveniri febrile. Cartea îl obseda, dorea neapărat s-o termine. La 5 aprilie 1963, notează: „Cred că autobiografia este astăzi singura care trebuie cu orice preţ scrisă. Toate celelalte lucrări mai pot aştepta” (cf. Jurnal, I, Ed. Humanitas, 1993, p. 451).

După deosebitul succes de critică şi de librărie avut de Fragments d'un journal, publicate de Gallimard în 1973, Mircea Eliade se hotărăşte să propună aceleiaşi edituri manuscrisul memoriilor.

Volumul I al ediţiei franceze, intitulat Memoire 1.1907-1937. Les promesses de l'ecquinoxe, apare, în traducerea lui Constantin N. Grigorescu, la Editura Gallimard, în martie 1980.

Volumul al II-lea, purtând titlul Memoire II. 1937-1960. Les moissons du solstice, apare, în traducerea lui Alain Păruit, la aceeaşi editură, în 1988.

Volumul I al ediţiei americane, intitulat Autobiography I. 1907-1937. Journey East, Journey West, apare, în traducerea lui Mac Linscott Ricketts, la Harper & Row, PubHshers, San Francisco, în 1981.

Volumul al II-lea, cu titlul Autobiography II. 1937-1960. Exile's Odyssey, apare, în aceeaşi traducere, la The University of Chicago Press, în 1988.

După apariţia în toamna anului 1981, concomitent în America, Anglia, Mexic şi Canada, a volumului I al tălmăcirii englezeşti datorate lui Mac Linscott Ricketts, traducerile în italiană, germană, spaniolă, portugheză nu s-au lăsat prea mult aşteptate. Câteva capitole au apărut şi în unele reviste din ţara noastră.

Prezenta ediţie românească grupează într-un singur volum cele două volume de Memorii apărute la editura Humanitas în 1991, având la bază dactilograma, corectată de autor, aflată în arhiva noastră.

Pentru realizarea ediţiei de faţă, am confruntat manuscrisul cu ediţiile franceză şi americană, făcând unele, minime, intervenţii.

Am renunţat la Cuvântul înainte al primei ediţii, introducând, în note de subsol, câteva precizări de interpretare şi datare, acolo unde era necesar. Trimiterile făcute de autor la Fragments d'unjournal le-am reprodus după ediţia românească a Jurnalului (I, II), apărut la Editura Humanitas, în 1993.

Am prevăzut actuala ediţie cu un indice de nume.

Mulţumim pe această cale redactorului de carte, d. S. Skultety, pentru atenţia, meticulozitatea şi acribia cu care a parcurs textul prezentului volum.

MIRCEA HANDOCA.

PARTEA ÎNTÂI.
Mansarda

I
PRIMELE AMINTIRI.

M-am născut la Bucureşti, la 9 [1] martie [2] 1907 (25 februarie stil vechi). Fratele meu, Nicolae Remus, se născuse cu un an mai înainte, iar după patru ani a venit pe lume Cornelia. Tatăl meu era moldovean din Tecuci şi, înainte de a-şi schimba numele în Eliade [3], se numise Ieremia. Dicţionarul francez-român pe care l-am folosit tot timpul liceului era semnat: Gheorghe Ieremia. Tata era cel mai mare din patru copii. Al doilea băiat, Costică, era, ca şi tata, ofiţer; dar făcuse Şcoala de Război, ajunsese ofiţer de stat-major şi a înaintat până la gradul de general de divizie, în timp ce tata, mai înţelept sau mai nepriceput, n-a reuşit să treacă de gradul de căpitan. Fratele cel mai mic, Pavel, după aventuri despre care familia nu vorbea niciodată, intrase funcţionar la Căile Ferate. Ultima oară când am aflat veşti despre el, ajunsese şef de gară. L-am

---

[1] De fapt, pe 8 martie; Eliade şi-a „ales” ziua de 9 martie pentru a-şi putea sărbători cu aceeaşi ocazie şi ziua numelui („Patruzeci de mucenici”) (n. ed.).

[2] Data reală a naşterii e 28 februarie/13 martie 1907, conform actului de naştere descoperit şi publicat de Constantin Popescu-Cadem. Vezi Jurnal II, Humanitas, 1993, p. 459 (n. ed.).

[3] Cf. Monitorul Oastei nr. 57 din 24 decembrie 1899: „Prin Ordinul Ministerului de Război nr. 9929 din 26 noiembrie 1899, bazat pe Jurnalul Consiliului de Miniştri nr. 6 de la 30 iunie 1899, publicat în Monitorul Oficial nr. 78 din 1899, s-a aprobat ca locotenentul [I] eremia Gheorghe, din al 3-lea Regiment Dâmboviţa nr. 22, să fie înscris în controalele armatei Eliade Gheorghe” (n. ed.).

întâlnit de foarte puţine ori. Era brun, ca şi tata, dar nu-şi pierduse părul şi părea mai frumos.

Singura lor soră murise curând după ce se căsătorise cu un învăţător. N-am ştiut niciodată cum arătase, unde trăise şi ce făcuse. O dată, prin 1919-1920, a venit la noi, în Strada Melodiei, un tânăr bălai şi stângaci, îmbrăcat în uniforma verde a Şcolii de Silvicultură. Tata ni l-a prezentat: Cezar Cristea, băiatul surorii mele. L-am plăcut de la început, pentru că citise literatură, întrebuinţa cuvinte alese şi era poet. În acei ani, a publicat, de altfel, primul lui volum de poezii, Floarea Reginei. A continuat să scrie şi să publice pe unde apuca şi după ce a devenit inginer silvic. Publica poezii, dar mai ales articole scurte, adeseori polemice, în legătură cu politica pădurilor. Ultima cărţulie pe care am văzut-o, în preajma celui de-al doilea război mondial, se intitula de altfel *Pădure şi amvon* şi cuprindea polemicile lui cu arhimandritul Scriban.

Unchiul Costică locuia la Bucureşti, într-un apartament mare şi luxos din bulevardul Pache Protopopescu. Se căsătorise cu o grecoaică bogată din Galaţi, Hariclia, şi avea doi băieţi, Dinu şi Gicu. Era blond, mai puţin înalt ca tata, dar frumos, şi mi se părea elegant, cochet chiar, mirosind discret a apă de colonie. Cât de adânc aş coborî în amintiri, îl revăd acelaşi: maior, grăsuliu, răsucindu-şi sau mângâindu-şi mustaţa, vorbind puţin graseiat, întrerupând frazele cu un râs scurt.

Familiile nu se aveau bine. Nu-mi aduc aminte să-i fi văzut vreodată la noi acasă, cu excepţia rarelor vizite ale băieţilor. Şi iarăşi, numai noi doi, Nicu şi cu mine, ne

duceam câteodată, duminicile dimineaţa, să ne jucăm cu ei, în camera lor înaltă, luminoasă, plină cu jucării. În ultimele clase de liceu şi la Universitate, ne mai vedeam cam o dată, de două ori pe an. Mai târziu am aflat de la mama principalul motiv al răcelii. Unchiul Costică i-ar fi spus într-o zi: „Ce păcat că aţi dat numele de Mircea băiatului vostru! Aşa voiam şi eu să-l numesc pe al meu. Dar acum n-am s-o mai pot face. Mircea al meu ar risca să fie confundat cu băiatul vostru!”

N-am ştiut niciodată de ce tata şi cu unchiul Costică şi-au schimbat numele din Ieremia în Eliade, nici de ce celălalt frate s-a încăpăţânat să rămână Pavel Ieremia. Tata spunea că au făcut-o din admiraţie pentru Eliade-Rădulescu. Eram prea mic, când am stat pentru ultima oară în casa bunicilor, la Tecuci, aşa că nu mi-a trecut prin minte să-i întreb ce credeau ei despre schimbarea numelui. De bunici şi de casa lor îmi aduc încă foarte bine aminte. Bunicul era înalt, uscat, ţeapăn, cu părul alb. În fiecare după-amiază, mă lua cu el la cafenea, să-l privesc jucând table. Aveam dreptul la dulceaţă şi rahat, dar, când câştiga partida de table, mai primeam o dulceaţă. Către seară, ne întorceam acasă pe Strada Mare.

Cred că aveam patru sau cinci ani când, atârnat de mâna bunicului, am zărit, printre pantalonii şi rochiile care înaintau agale, la căderea serii, pe Strada Mare, o fetiţă cam de vârsta mea, purtată şi ea de mână de un bunic. Ne-am privit amândoi, adânc în ochi, şi, după ce-a trecut, m-am întors s-o mai privesc, şi am văzut că întorsese capul şi se oprise. Au trecut aşa câteva clipe, până ce

bunicii ne-au tras pe fiecare după sine. Nu ştiam ce se întâmplase cu mine. Simţeam doar că se întâmplase ceva extraordinar şi hotărâtor. Într-adevăr, chiar în seara aceea, am descoperit că mi-era destul să evoc imaginea de pe Strada Mare, ca să mă simt lunecând într-o beatitudine nemaicunoscută, pe care o puteam prelungi indefinit. În lunile care au urmat, evocam imaginea cel puţin de câteva ori pe zi, mai ales înainte de a adormi. Simţeam cum tot trupul se adună într-un fior cald, apoi încremeneşte şi, în clipa următoare, totul dispare în jurul meu; rămâneam suspendat ca într-un suspin nefiresc, prelungit la infinit. Ani de zile, imaginea fetiţei de pe Strada Mare a fost ca un fel de talisman secret, căci îmi îngăduia să mă refugiez instantaneu în fragmentul acela de timp incomparabil. Nu i-am uitat niciodată figura: avea ochii cei mai mari pe care-i văzusem până atunci, negri, cu pupilele enorme, acoperind aproape toată retina; faţa palid-brună, părând poate şi mai palidă datorită buclelor negre care-i cădeau pe umeri. Era îmbrăcată după moda copiilor din 1911-1912: bluza albastru-întunecat, fusta roşie. Mulţi ani după aceea, tresăream de câte ori zăream pe stradă aceste două culori împreună.

Cred că în anul acela (1911 sau 1912) am rămas la Tecuci o lună de zile. Am căutat-o zadarnic, pe toate străzile pe unde mă plimbam cu bunicul. N-am mai întâlnit-o.

De bunica îmi amintesc mai multe din a doua vacanţă pe care am petrecut-o la Tecuci, în vara anului 1919. Aveam atunci 12 ani şi descoperisem gustul cititului.

Rămâneam aproape tot timpul lângă fereastră citind. De câte ori trecea pe lângă mine, bunica mă ruga să citesc cu glas tare, să audă şi ea. Încercam să-i explic că nu se poate înţelege mare lucru ascultând doar fragmente, fără legătură între ele, dar bunica stăruia. Aşa-i citea ei Costică, îmi spunea. Îi citea din orice carte pe care o avea în faţă, chiar dacă era manualul de fizică sau chimie. A trebuit să mă supun. Îmi aduc aminte că i-am citit frânturi din *Călătoria unui român în Lună* (al cărui autor l-am uitat de mult) şi din *Ilderim* al Reginei Măria.

Bunica era măruntă, cu părul cenuşiu strâns în jurul tâmplelor, cu ochii palizi. În anul acela, 1919, i-am văzut pe amândoi pentru ultima oară. Nu m-am mai dus de atunci la Tecuci. Bunicii din Moldova, cum le spuneam, s-au stins câţiva ani mai târziu. Bunicul avea aproape nouăzeci de ani.

*

M-am născut la Bucureşti, dar chiar în acel an tata a fost mutat cu garnizoana la Râmnicul Sărat, şi cele dintâi amintiri se leagă de acest oraş. O casă mare, cu multe încăperi, şi salcâmi în dreptul ferestrelor. În fund, curtea şi apoi grădina, care mi se părea uriaşă, înecată sub pruni, caişi şi gutui. Cea mai veche amintire (cred că aveam mai puţin de trei ani): în grădină, cu fratele meu şi un câine mare, alb, Picu. Ne rostogoleam toţi trei în iarbă. Alături, pe un scăunaş, mama, stând de vorbă cu o vecină. Îndată după această imagine, o alta: pe peronul gării, seara,

aşteptând o mătuşă de la Bucureşti. Lume multă. Aveam un corn, pe care nu îndrăzneam să-l mănânc, atât mi se părea de prodigios, şi-l păstram în mână, privindu-l, proclamându-l, lăudându-mă că-l am. Când intră trenul în gară, grupul nostru începu să se agite, şi rămân o clipă singur. Din nevăzut, izbucneşte un băieţaş de 5-6 ani, îmi smulge cornul, mă priveşte o clipă, zâmbind, duce cornul la gură şi dispare. Am fost atât de surprins, încât am amuţit, paralizat, parcă mi se revelase puterea monstruoasă a iscusimii şi îndrăznelii.

Alte amintiri de la vârsta de 3-4 ani: plimbările cu trăsura către pădure sau viile din jurul Râmnicului. Când se oprea trăsura în marginea drumului, sub pomii încărcaţi, mă suiam pe capră şi culegeam prune brumării. O dată, în pădure, înaintând pe brânci prin iarbă, m-am trezit pe neaşteptate în faţa unui guşter verde-albastru, strălucitor – şi am împietrit amândoi, privindu-ne. Nu mi-era frică, şi totuşi inima mi se zbătea. Eram covârşit de bucuria de a fi descoperit o asemenea vieţuitoare nemaiîntâlnită, de o atât de stranie frumuseţe.

Dar mai cu seamă îmi amintesc de o după-amiază de vară, când toată casa dormea. Am ieşit din odaia noastră, a fratelui meu şi a mea, şi, de-a buşilea, ca să nu fac zgomot, m-am îndreptat spre salon. Aproape că nu-l cunoşteam, căci nu ni se îngăduia să intrăm decât la zile mari sau când aveam musafiri. Cred, de altfel, că în restul timpului uşa era încuiată cu cheia. Dar, de data aceasta, am găsit-o descuiată şi, tot de-a buşilea, am pătruns înăuntru. În clipa următoare, emoţia m-a ţintuit locului.

Parcă aş fi intrat într-un palat din basme: storurile erau lăsate şi perdelele grele, de catifea verde, erau trase, în odaie, plutea o lumină verde, irizată, ireală, parcă m-aş fi aflat dintr-o dată închis într-un bob uriaş de strugure. Nu ştiu cât timp am rămas acolo, pe covor, respirând anevoie. Când m-am deşteptat, am început să înaintez cu grijă pe covor, ocolind mobilele, privind cu nesaţ măsuţele şi etajerele pe care se aflau aşezate fel de fel de statuete, ghiocuri, sticluţe de cristal, cuţite de argint, privind mai ales oglinzile mari, veneţiene, în ale căror ape adânci şi clare mă regăseam altfel, mai crescut, mai frumos, parcă eu însumi înnobilat de lumina aceea ajunsă acolo dintr-o altă lume.

N-am povestit nimănui despre această descoperire. Simţeam, de altfel, că n-aş fi ştiut ce să povestesc. Dacă aş fi putut utiliza vocabularul adultului, aş fi spus că descoperisem o taină. Ca şi imaginea fetiţei de pe Strada Mare, puteam evoca oricând feeria aceasta verde, şi atunci rămâneam nemişcat, aproape nemaiîndrăznind să respir, şi regăseam beatitudinea de la început, retrăiam cu aceeaşi intensitate intrarea bruscă în paradisul luminii aceleia neasemuite. Exerciţiul acesta de recuperare a momentului epifanic l-am practicat mulţi ani şi regăseam întotdeauna aceeaşi plenitudine, în care mă lăsam să alunec ca într-o clipă fără durată, fără început şi fără sfârşit. În ultimii ani de liceu, când mă luptam cu lungi crize de melancolie, mai izbuteam încă, uneori, să regăsesc lumina de aur verde din acea după-amiază de la Râmnicul Sărat, dar, deşi beatitudinea era aceeaşi, era peste

putinţă de suportat acum, îmi agrava prea mult tristeţea; căci, de data aceasta, ştiam că lumea din care făceau parte salonul şi perdelele de catifea verde, şi covorul pe care înaintam în genunchi, şi lumina neegalată era o lume pentru totdeauna pierdută.

*

În 1912, tata a fost mutat cu garnizoana la Cernavodă. Am rămas acolo doi ani. În amintirile mele, timpul acela se desfăşoară, în plin soare, între Dunăre şi dealurile cărămizii calcinate, pe care creşteau măceşi şi flori mărunte cu petalele palide, uscate. Când am sosit, am fost încartiruiţi pentru câteva luni într-unui din pavilioanele regimentului. Numai acolo creşteau alţi arbori în afară de salcâmi. Îmi amintesc tupilându-mă printre brazi şi pini maritimi, îmi amintesc de ronduri cu flori albastre. În amintirile mele, parcă numai colo, în parcul regimentului, ar fi fost cu adevărat umbră. Restul Cernavodei se afla întotdeauna sub soare.

Curând, ne-am mutat într-o căsuţă aşezată în coapsa dealului. Aveam grădină cu boltă şi viţă de vie. Într-o zi, au început să sosească lăzile cu mobile de la Râmnicul Sărat, şi priveam fascinat cum tata, ajutat de ordonanţă, le desface pe rând, le ridică cu mare grijă capacul şi pipăie sfios cu mâna paiele, ajungând până la misterioase obiecte înfăşurate în jurnale, pe care le scotea încet, în timp ce toţi ne ţineam răsuflarea, ca să vadă dacă au ajuns intacte. Apăreau, pe rând, pahare de toate culorile,

farfurii, ceşti, ceainice. La răstimpuri, tata se încrunta şi înjura în şoaptă, prelung, muşcându-şi mustaţa – apoi aşeza obiectul spart în lădiţa de alături, parcă nu s-ar fi îndurat să-l arunce.

În toamna aceea, am intrat la grădiniţa de copii. Am fost mândru când am îmbrăcat şorţul cenuşiu şi m-am dus singur la şcoală. Învăţasem deja alfabetul, dar încă nu-mi dădeam seama la ce ar putea folosi. Nu mi se părea atât de interesant când am ajuns să silabisesc o-u, ou, bo-u, bou – nici chiar când am izbutit să citesc fără să mai silabisesc, Ţara noastră se numeşte România. Dar o dată am dat peste cartea de citire a fratelui meu, şi, după prima pagină, n-am mai putut s-o las din mână. Eram fermecat, parcă aş fi descoperit un joc nou. Căci cu fiecare rând citit aflam lucruri necunoscute şi nebănuite. Am învăţat numele judeţelor, ale râurilor şi ale oraşelor şi am aflat despre Daniil Sihastrul şi Mănăstirea Neamţului şi câte alte lucruri care mă uluiau, mă copleşeau prin vastitatea şi misterele lor. Dar după o săptămână, când am terminat cartea lui Nicu, am descoperit deodată că lucrurile nu erau atât de simple pe cât le bănuisem eu. Căci nu mai aveam la îndemână o a doua carte pe care s-o pot începe imediat. Tata avea vreo sută-două de volume frumos legate în piele, dar erau încuiate într-o bibliotecă cu geamuri. Nu puteam citi decât titlurile, şi nici pe ele nu le înţelegeam întotdeauna. Erau volume care se intitulau „roman”, şi a fost o lungă discuţie între părinţi dacă trebuie sau nu să-mi explice ce înseamnă acest cuvânt. Pentru încă mulţi ani, tata mi-a interzis să citesc „romane”. Pentru

el, „romanul” era o carte oarecum imorală, căci implica fie adulter, fie aventuri într-o lume despre care nu se vorbea decât în şoaptă. Nici măcar nuvele nu-mi îngăduia să citesc. Singurele cărţi admise de el erau cele care purtau titlul sau subtitlul de *Povestiri*.

Mi se îngăduise să citesc Basmele lui Ispirescu, amintirile şi povestirile lui Creangă, când a intervenit un episod care mi-a întristat toată copilăria. Intrasem în clasa I primară, şi tata îl poftise o dată pe învăţător, ca să se consulte asupra cărţilor pe care le-aş putea citi. Eram toţi trei în faţa bibliotecii, învăţătorul părea entuziasmat de cărţi şi, mai ales, de legăturile lor de piele. Răsfoind un volum de N. Iorga – îl văd şi acum, era *Pe drumuri depărtate* – a spus, arătându-mă: „Dar să nu-l lăsaţi să citească prea mult, căci îşi oboseşte ochii. Şi deja nu are ochi prea buni. L-am pus în banca întâi, şi totuşi nu vede întotdeauna ce scriu pe tablă.” „Văd, dacă fac ochii mai mici”, l-am întrerupt eu. „Asta înseamnă că ai ochi slabi, că ai să fii miop”, a adăugat învăţătorul.

Descoperirea aceasta a însemnat o adevărată catastrofă. Tata a hotărât că nu trebuie să-mi mai obosesc ochii cu alte cărţi în afară de cele de şcoală. Nu mai aveam voie deci să citesc în timpul liber. De altfel, sursa lecturilor extraşcolare îmi fusese secată. Tata nu mai deschidea biblioteca cu geamuri şi nu mă mai lăsa să răsfoiesc volumele legate. Mai târziu, mi-am dat seama că anii aceia au fost pierduţi. Setea mea de lectură o potoleam la întâmplare. Citeam ce-mi cădea în mână, romane în fascicole, *Sherlock Holmes*, *Psaltirea, Cheia*

visurilor şi citeam pe ascuns, în fundul grădinii, în pod, în pivniţă (ca la Bucureşti după 1914). Cu timpul, lecturile acestea dezordonate şi fără noimă au început să mă plictisească, într-o zi, am descoperit că jocurile pe maidan sunt tot atât de pasionante ca şi romanele de aventuri. Am început să-mi petrec tot timpul liber pe maidanele Bucureştiului. De la maidanul Primăriei până la Obor, de la Dealul Mitropoliei până la gropile lui Ouatu, le cunoşteam pe toate şi aveam prieteni printre haimanalele şi bătăuşii tuturor mahalalelor. Dar astea se întâmplau mai târziu, după 1916, după ce tata se retrăsese cu regimentul lui în Moldova.

*

Îmi aduc aminte de dealurile din jurul Cernavodei. Tata ne lua câteodată cu el. Urcam pe cărări arse, prăfuite, şerpuind printre scaieţi şi peliniţă, până ce ajungeam pe culme. De acolo, Dunărea se vedea până foarte departe, izvorând dintr-un păienjeniş de sălcii şi aburi albăstrui. Tata nu era un expansiv. El, atât de prolix şi de pisălog când era vorba să ne „facă morală” (cum îi plăcea lui să spună), amuţea de câte ori ne aflam în situaţii noi şi delicate, oarecum în afara raporturilor de familie. Ne aşezam pe un tăpşan; tata îşi scotea chipiul, îşi ştergea fruntea cu batista, apoi începea să-şi răsucească mustaţa, zâmbind prelung. Îl ghiceam că este mulţumit şi-i puneam tot felul de întrebări. Uneori, îi puneam acele întrebări pe care ştiam că le aşteaptă de la băieţii lui. Ştiam că ne

consideră inteligenţi şi înzestraţi cu tot felul de talente. (Credea, bunăoară, că eram amândoi muzicanţi de mare viitor, aproape nişte copii-minune.) Era fericit când, ascultând întrebările, îşi verifica încă o dată încrederea în inteligenţa noastră. Dar răspundea totuşi succint, aproape monosilabic, uneori încurcat.

Ne întorceam pe alt drum, în aşa fel încât să cădem aproape de podul peste Dunăre. Uneori, aveam norocul să vedem trecând un tren de marfă, înaintând încet, ca o râmă uriaşă. O dată, când coboram, a izbucnit de după peretele râpei o tătăroaică de vârsta noastră şi, fără să spună un cuvânt, i-a întins tatei un buchet de flori albastre. Am privit-o tustrei cu mare uimire. Noi, băieţii, vedeam pentru întâia oară, de aproape, o fetiţă de tătar. Avea părul şi unghiile vopsite roşu şi purta şalvari. Tata a zâmbit, i-a mulţumit încurcat, a bătut-o cu palma pe umăr, a mângâiat-o pe păr, apoi, în cele din urmă, neştiind cum să-şi arate recunoştinţa, a scos chipiul şi l-a fâlfâit de câteva ori în aer, salutând-o.

Pe aceste dealuri urcam deseori, primăvara, cu şcoala întreagă, îmi aduc aminte de o excursie pe la sfârşitul lui martie. Era neaşteptat de cald. Ajungând sus, pe deal, mi-a fost sete şi, cum nimeni nu avea apă, am început să mănânc zăpadă; rămăsese destulă prin văgăuni, între râpe. Am zăcut apoi, bolnav, aproape două săptămâni.

Când mă întorceam de la şcoală, mi-era totdeauna sete. Căci veneam alergând, înfruntându-mă cu băieţii, bătându-ne cu ghiozdanele – şi ajungeam murdar şi transpirat. Înainte de a prinde cineva de veste, beam pe

nerăsuflate câteva căni, apă proaspătă de la cişmea. Libertatea aceasta am pierdut-o când părinţii s-au hotărât să ia o guvernantă cu care să vorbim franţuzeşte. Într-o zi, tata a cerut trăsura şi s-a dus la gară. S-a întors cu un fel de cucoană foarte brună, cu un neg mare, negru, pe obraz şi mirosind a tutun. Vorbea perfect româneşte şi îşi răsucea necontenit ţigări deasupra unei tabachere, pe jumătate plină cu tutun auriu. Am simţit chiar în seara aceea că părinţii, şi mai ales mama, erau dezamăgiţi. Guvernanta era prea bătrână, fuma prea mult şi nici măcar nu vorbea bine franţuzeşte. A rămas doar câteva săptămâni. Cred că pretextul despărţirii l-am procurat, fără să vreau, eu. Guvernanta hotărâse că nu mai am dreptul să beau apă când mă întorceam de la şcoală, pe motivul că eram transpirat. Nu mai aveam voie să mă apropii de cişmea, nici să intru în bucătărie sau în sufragerie. Până la masă, trebuia să rămân în odaia noastră, a băieţilor, care era totodată şi odaia guvernantei. Sufeream îngrozitor de sete. Într-o zi, profitând că rămăsesem singur în odaie, am început să cotrobăiesc. În dulap, am dat peste o sticlă pe care era scris „Acid boric”. Ştiam că soluţia asta se întrebuinţează ca dezinfectant, dar mi-era prea sete. Am băut aproape jumătate de sticlă. Nu m-am simţit rău decât mai târziu, şi atunci i-am spus mamei. Întins pe pat, prefăcându-mă mai bolnav decât eram, ascultam, ca o mângâiere, dialogul amar, repede înăsprit între guvernantă şi mama.

*

La Cernavodă, ca şi la Râmnicul Sărat, aveam trăsură cu cai. Deşi ofiţer de infanterie, tata avea mare slăbiciune pentru cai. Ne povestea prea arareori despre copilăria şi adolescenţa lui la Tecuci, dar nu uita niciodată să pomenească de caii pe care îi călărea fără şa şi despre şopârlele pe care le ascundea în sân şi le ducea acasă. Foarte probabil, pasiunea pe care am avut-o de copil pentru tot felul de animale am moştenit-o de la el. Şi e curios că singurul accident serios l-a avut datorită calului lui favorit. În timpul campaniei din 1913, a fost rănit uşor la umăr, dar calul, speriindu-se, s-a smucit brusc şi l-a trântit. Câteva luni, tata a purtat braţul în ghips.

De trăsura noastră cu cai se leagă cea mai dramatică amintire din copilărie. Mama venea de la Bucureşti şi ne dusesem la gară s-o întâmpinăm. Ne întorceam toţi în trăsura încărcată cu valize şi pachete. Drumul către casă trecea prin faţa podului. Era o şosea zdrenţuită, cu praful de o palmă, şi la un moment dat cobora brusc, ca pe un povârniş. Nu mai ştiu de ce s-au speriat caii. Dar au luat-o la goană chiar când drumul începea să coboare. Zadarnic au încercat vizitiul şi cu tata să-i oprească trăgând, opintindu-se, de hăţuri. Trăsura parcă îşi ieşise din minţi. Se rostogolea la vale, trosnind şi huruind, plecându-se când pe două roţi, când pe celelalte două, săltând, împingându-se în cai, lovindu-i, asmuţindu-i. Mama începu să ţipe şi, nemaiştiind ce să facă, ne cuprinse cu o mână,

iar cu cealaltă începu să zvârle pachetele. Gestul acesta mi se păru atât de nebunesc, încât îi cuprinsei genunchii şi începui s-o implor să nu le mai zvârle – căci bănuiam ce bunătăţi şi câte daruri sunt ascunse în pachetele acelea. Nicu se agăţase de braţul mamei, prea speriat ca să mai poată plânge. Mama m-a apucat cu celălalt braţ şi m-a tras lângă ea. Atunci am văzut: trăsura se îndrepta de-a dreptul spre râpa de lângă pod, care se prăvălea în Dunăre. Ani de-a rândul m-au urmărit acele clipe lungi, în care aşteptam să ajungem pe muchia prăpastiei şi să ne prăvălim. Îmi era frică, dar eram totodată fascinat de prăpastia pe care o vedeam, şi totuşi nu îndrăzneam să cred că totul se va sfârşi acolo. Mai târziu, când ne aminteam şi comentam aceste întâmplări, mama îmi spunea că, fără să ştiu, credeam şi aşteptam o minune.

Sentinela de la pod a înţeles că din trăsură era peste putinţă de oprit caii şi a alergat înaintea lor. A apucat arma cu amândouă mâinile, a înălţat-o în aer şi a început să răcnească. Au mai sărit atunci încă doi soldaţi de pe pod. Împreună au izbutit să oprească trăsura la vreo câţiva metri de râpă. Tata a sărit jos şi i-a îmbrăţişat. Caii tremurau şi-şi zvâcneau capetele când într-o parte, când în cealaltă, parcă ar fi încercat, zadarnic, să alunge o nălucă.

Cred că aceasta a fost ultima noastră plimbare cu trăsura. Vara am petrecut-o la Techirghiol, iar în toamna anului 1914, puţin după izbucnirea războiului, tata a fost strămutat la Bucureşti.

*

După câte am înţeles mai târziu, tata a hotărât că trebuie să petrecem verile la Techirghiol, făcând băi de nămol, după ce a întâlnit din întâmplare câţiva copii scrofuloşi. Întâlnirea l-a deprimat nespus. S-a gândit imediat la copiii lui, mai ales că doctorul regimentului îi spusese că suntem „limfatici”. Ca să preîntâmpine o eventuală scrofuloză, ne-a dus la Techirghiol. Aveam cinci ani când, apropiindu-ne de gara Constanţa, am văzut, din tren, marea. Eram încă copleşit de această descoperire, când tata ne-a urcat în autobuz şi am pornit spre Techirghiol. Foarte curând, am pătruns într-un câmp de maci şi albăstrele şi a început să miroasă a flori uscate, a praf şi a sare. Aspiram surprins aerul acesta exotic. Apoi, a început să miroasă ghiolul, miros tare, greu, de pucioasă şi gudroane, dar tot atât de elixirant. După vreun ceas, autobuzul s-a oprit la hanul lui Vidrighin, la intrarea în Techirghiol. Ghiolul zăcea, scăzut şi uleios, între mlaştini de nămol. O trăsură a trecut pe lângă noi, ridicând o perdea de praf, prin care autobuzul şi-a făcut anevoie drum. Toţi pasagerii îşi apăsau batistele pe gură. Aşa am ajuns în centrul Techirghiolului.

Pe atunci, în 1912, Techirghiolul era încă un sat, având doar câteva clădiri mai arătoase: un hotel modern, câteva hanuri, stabilimentul de băi fierbinţi, clădiri sumbre ale coloniilor de vacanţă şi patru-cinci vile. Sus, pe deal, nevăzute din şosea, se întindeau bordeie tătăreşti. În vara

aceea, tata închirie pentru două luni o cameră spaţioasă într-o vilă. Toată familia făcea, dimineţile, băi calde de nămol. Ne întorceam apoi repede la vilă şi ne culcam din nou, ca să transpirăm. După-amiaza, trebuia să dormim din nou, cel puţin un ceas, ca să ne odihnim. Căci, spunea tata, băile fierbinţi ne epuizau şi de aceea erau atât de miraculoase, pentru că obosesc omul până la măduvă, iar după aceea, silindu-l să se odihnească, îl fac mai zdravăn şi mai sănătos.

Tata a fost atât de cucerit de această primă experienţă, încât a hotărât, pe loc, că trebuie să avem o vilă a noastră, în care să putem petrece toată vara. Chiar în acel an, a găsit şi a cumpărat un teren sus, pe deal, şi, când ne-am reîntors vara următoare, ne aştepta acolo un început de vilă: două camere cu verandă şi o bucătărie în curte. Puţul încă nu era gata şi, câteva săptămâni, am fost siliţi să cărăm apa de la un vecin. Terenul era calcaros şi a trebuit să-l sfredelească cu dinamită, săpând mai mult de 15 metri până am dat de apă. De abia atunci a înţeles mama că tata s-a grăbit cumpărând un teren situat atât de sus pe deal. Puţul a costat tot atât cât o cameră. (E drept, aveam apa cea mai rece din tot satul, deşi era atât de tulbure, încât, înainte de a o putea bea, trebuia s-o lăsăm să se limpezească.) Costişa era atât de dreaptă, încât n-o putea urca nici o trăsură. De la autobuz, cu hamalii şi noi toţi încărcaţi cu pachete şi cutii, trebuia să urcăm cam un sfert de ceas. Pe arşiţă sau când ne întorceam de la băile de nămol, urcuşul era un chin. Dacă uitam ceva de cumpărat de la băcăniile de jos, din şosea, trebuia să

aşteptăm aproape o jumătate de ceas, până ce unul din noi se ducea şi se întorcea în pas alergător.

Dar spiritul de întreprindere al tatei nu s-a oprit aici. A socotit că, dacă va mai clădi încă o serie de odăi, le-ar putea închiria în timpul verii. Şi, după ce-şi vor scoate cheltuielile, din banii câştigaţi vor putea strânge zestrea surorii noastre, Cornelia, care se născuse cu câţiva ani înainte. În anul următor, „Vila Cornelia” avea şase odăi. Nu ştiu când şi cum au fost mobilate, dar puţin timp după ce-am venit noi au început să sosească şi chiriaşii. Zadarnic a încercat mama să se opună, tata avea planuri mari: grădini de zarzavat, pepinieră de flori, livadă cu pomi fructiferi. În timpul anului, venea de câte ori putea, de la Cernavodă sau de la Bucureşti, să sădească pomi şi să mărească grădina. Cumpărase încă un teren, în spatele şi în coasta vilei, pe care se gândea să clădească bucătării şi odăi de servitori (crezând că astfel va atrage chiriaşi bogaţi).

Acestui entuziasm, i-a pus capăt intrarea României în război. Doi ani, n-am mai avut nici o ştire despre „Vila Cornelia”. Când ne-am dus din nou la Techirghiol, în vara lui 1919, n-am mai găsit decât zidurile. Unul din vecini spunea că vila fusese locuită şi apoi prădată de trupele bulgare. Dar o parte din mobilă am găsit-o mai târziu, risipită pe la casele din sat.

Din acele dintâi vacanţe de vară la Techirghiol mi-a rămas şi acum amintirea amurgurilor târzii, pe care le aşteptam pe deal, printre euforbii şi melci. Se vedea ghiolul până la Eforie şi Tuzla, iar dincolo de el, ca un dig

uriaş sprijinind cerul, se înălţa marea. Nu prea departe, pe mâna dreaptă, se aflau bostănăriile, de unde cumpăram pepenii verzi şi cantalupii. De cealaltă parte, nevăzute, se întindeau bordeiele tătăreşti. La căderea serii, se auzeau câinii şi venea dintr-acolo fumul acru de balegă arsă amestecată cu paie. Ani de-a rândul, fumul acesta înecăcios a întruchipat pentru mine prezenţa Dobrogei, prolog la *O mie şi una de nopţi*.

*

Când am ajuns la Bucureşti, la începutul toamnei 1914, casa din Strada Melodiei era încă în reparaţie. Câteva săptămâni, am locuit în casele bunicilor, la capătul bulevardului Pache Protopopescu. Casele acestea fabuloase le cunoşteam deja de mic copil. Fusesem pentru întâia oară într-o primăvară, când aveam vreo patru-cinci ani. Îmi rămăsese amintirea unei curţi enorme, întinzându-se între grajduri şi hambare, şi a unei nesfârşite livezi. Era într-adevăr nesfârşită; n-am ajuns la capătul ei decât după ce împlinisem opt ani. Am ajuns până acolo întovărăşit de Nicu şi de cea mai tânără dintre surorile mamei, Viorica, doar cu câţiva ani mai mare ca noi. Acolo, la capătul livezii, am dat peste câteva movile pe care crescuseră bălării, nişte coteţe vechi, pe jumătate putrezite, maldăre de cărămizi uitate şi un gard de lemn gata să cadă, susţinut pe alocuri de pari groşi înfipţi în pământ. Când am ajuns, ne-am suit toţi trei pe una din movile şi am privit peste gard. Nu se vedeau decât

zarzări, pruni, gutui, aceiaşi pomi ca şi în livada bunicilor. Dar nu se mai auzeau găinile, nici câinii, ci numai zumzet de albine şi tot felul de zgomote mărunte, necunoscute.

„Şi asta a fost a noastră”, ne-a spus Viorica.

Cu vreo cincizeci de ani mai înainte, tot pământul acela fusese al străbunicului. Bulevardul Pache Protopopescu nu fusese încă tăiat, şi pe aici se întindeau livezi şi grădini de zarzavat. Oborul de vite era aproape. Casa bătrânească, din faţă, fusese cândva han. Odaia cea mare păstrase încă o parte din tejghele şi poliţele pe care se aflau căni de pământ, sticle, pahare. Într-un colţ al odăii, în spatele tejghelei, se afla ghiventul beciului. Bunicul cobora, la fiecare prânz, să scoată vin proaspăt din unul din butoaie.

Mai târziu, din povestirile unchilor mei, fraţii mamei, am aflat că, după ce străbunicul renunţase să mai ţină hanul, se mulţumise, vreo zece ani, cu o cârciumă. Unchiul Mitache îşi amintea de timpul când se întorcea de la şcoala primară şi găsea cârciuma plină, şi tată-său, bunicul meu, îl punea să recite poezii, ca să se însenineze geambaşii. Apoi, câţiva ani după moartea străbunicului, bunicii au renunţat şi la cârciumă. Familia se înmulţise simţitor şi au trebuit să clădească alte câteva camere suplimentare. Bunicii au avut paisprezece copii, dar trei au murit cât erau încă sugaci. Fata cea mai mare, Didina, era măritată de câţiva ani, când bunica a mai adus pe lume ultimii doi copii, pe Viorica şi Traian. Când am venit noi să locuim pe bulevardul Pache Protopopescu, tocmai se

clădise, în spatele fostului han, încă o casă, în care trăiau trei din unchii mei.

Mai târziu, am aflat o parte din povestea străbunicului. Tatăl lui venise de copil la Bucureşti, muncise câţiva ani argat la grajdurile de la barieră, ajunsese vizitiu de diligentă, apoi geambaş, şi în cele din urmă cumpărase nu ştiu câte hectare de grădină şi-şi clădise hanul. Nimeni nu ştia exact să-mi spună de unde venise străbunicul. De la Dunăre, spunea unchiul Mitache. De la Olt, pretindea una din mătuşi, şi-mi spunea chiar numele satului: Arvireşti. Drept dovadă îmi amintea că pe mama o chema Ioana Arvira. În orice caz, îmi plăcea să mă ştiu descinzând dintr-o familie de răzeşi moldoveni şi un hangiu de la Dunăre sau de la Olt. Tatăl bunicului din Tecuci fusese răzeş, şi mă mândream că eram doar la a treia generaţie de la opinci, că, deşi născut şi crescut la oraş, eram încă atât de aproape de „talpa ţării”.

Când, adolescent, au început să mă încerce crizele de melancolie şi tristeţe, îmi spuneam că astea fac parte din zestrea mea moldoveană. Uneori, mă răzvrăteam împotriva acestei aplecări către visătorie şi contemplaţie, a tendinţei de a mă întoarce în trecut şi a mă lăsa doborât de amintiri – mă răzvrăteam împotriva sângelui meu moldovenesc şi chemam în ajutor zăcămintele de energie ale familiei mamei, spiritul de aventură, puterea de muncă şi dârzenia, vitalitatea aproape vulgară a crescătorilor de cai de la Dunăre. Într-una din aceste revolte contra melancoliei, am scris şi publicat în „Cuvântul”, din 1927, când eram deja student, un foileton: *Împotriva Moldovei*,

care a stârnit o lungă polemică. Evident, simplificam prea mult lucrurile. Dar continui totuşi să cred că aceste două eredităţi s-au înfruntat necontenit în adâncurile fiinţei mele, ajutându-mă astfel să cresc, învăţându-mă să nu mă identific complet cu niciuna dintre ele; în cele din urmă, silindu-mă să-mi capăt un altfel de echilibru, pe care să-l dobândesc plecând de la alte date şi utilizând alte mijloace.

Nu ştiu cum s-au cunoscut părinţii mei. Când s-au căsătorit, tata era flăcău tomnatec; avea vreo cincisprezece ani mai mult ca mama. În fotografia nupţială, de prin 1904, tata nu arăta cei 35 de ani pe care îi avea, cu toate că era deja pleşuv. Brun, uscat, cu mustaţa neagră, în furculiţă, cu sprâncenele groase şi ochi oţeliţi, pătrunzători, tata părea că nu îmbătrâneşte. Avea o mare rezistenţă fizică. La 70 de ani, umbla pe jos de la un capăt la celălalt al Bucureştiului şi nu putea rămâne o clipă locului; îşi găsea necontenit de lucru, în casă, în pivniţă, în curte. Era de felul lui frugal, dar la petreceri mânca şi bea cât cinci. După ce-a ieşit la pensie şi s-a hotărât să se ocupe serios de educaţia noastră, ajunsese obositor; i se părea că trebuie să ne înveţe necontenit cum să ne purtăm şi mai ales, cum îi plăcea lui să spună, să ne „facă morală”. În ultimii ani de liceu, aproape la fiecare masă ne ţinea o lungă predică, de altfel necontenit întreruptă de interjecţiile şi glosele exasperate ale mamei.

Despre părinţii mei, dar mai ales despre mama, voi avea mereu de spus în decursul acestor amintiri. Deocamdată, aş vrea doar să adaug că, la instalarea

noastră definitivă la Bucureşti, mama era încă foarte tânără, nu împlinise încă 30 de ani. Pe atunci, era frumoasă şi încă elegantă, dar puţini ani mai în urmă, în timpul ocupaţiei germane şi imediat după război, când am sărăcit, mama a renunţat treptat la eleganţă şi cochetărie. La 35 de ani, a hotărât că nu mai e tânără, că are copii mari şi că trebuie să trăiască numai pentru ei. N-a mai vrut să-şi cumpere nimic pentru ea, şi ducea singură toată casa, renunţând, vreo zece ani, chiar la o biată slujnică de la ţară, ca să-şi poată ţine copiii la liceu şi universitate. În schimb, îmi dădea întotdeauna oricâţi bani îi ceream ca să-mi cumpăr cărţi. Am ghicit mai târziu că prin mine îşi îndestula, într-un anumit fel, setea de lectură pe care o avusese în prima tinereţe. I-a plăcut întotdeauna să citească, dar, după ce s-a retras tata cu regimentul în Moldova şi ea a rămas singură cu noi, răgazul pentru lectură se împuţina din zi în zi. Păstrase totuşi câteva cărţi de căpătâi, şi nu se culca niciodată fără să deschidă *Psaltirea, Anna Karenina* sau *Poeziile* lui Eminescu.

*

În tot timpul copilăriei şi al adolescenţei, familia mamei a constituit un univers inepuizabil, plin de secrete, bogat în surprize. Erau, înainte de toate, casele din bulevardul Pache, odăile acelea de stiluri şi secole diferite, de la odaia cea mare, care fusese ospătăria hanului şi, mai târziu, cârciumă – încăpere întunecată, afumată, cu tavanul jos, cu pereţii acoperiţi de scoarţe, mirosind a vin,

a gaz şi a cojoace de oaie (bunicul purta încă cojoc şi căciulă), până la odăile noi din spate, clădite cu ferestrele la răsărit, scăldat în soare, cu mobilă „modernă” şi urâtă; cu paturi înalte, prevăzute în cele patru colţuri cu globuri mici, strălucitoare, de alamă. Mai erau, apoi, odăile mătuşilor mele, legate de fosta ospătărie printr-un coridor îngust şi întunecat. În acea toamnă din 1914, dormeau acolo, în trei odăi, cinci mătuşi, cea mai mare de vreo douăzeci de ani, cea mai mică de zece. Acolo începea o altă lume. Era un microcosmos de perne şi pufuri şi coşuri întregi cu voaluri de mătase şi panglici, reviste ilustrate, cărţi poştale colorate, fel de fel de cărţi, de la manualele clasice ale gimnaziului „Notre-Dame de Sion” ale celor mai tinere, la romanele lui Rădulescu-Niger, *Decameronul* sau romanele în fascicule ale celor ce aşteptau să se mărite. (Dar curând a venit războiul, fraţii lor s-au retras în Moldova, iar cea mai mare dintre surori, Mărioara, nu s-a măritat decât în 1919.)

Era, mai ales, pivniţa mare şi veche, pivniţa hanului înfundată cu butoaie de vin, putini cu brânză sau cu murături, găleţi şi alte nenumărate obiecte pe care încercam să le ghicesc, la flacăra plăpândă a luminării, când mă lua bunicul cu el să aducem vin. Erau, apoi, în curte, magaziile şi hambarul părăsit şi urmele grajdurilor devenite acum şoproane. Într-un colţ, descoperisem cabrioleta, în jurul căreia inventam atâtea jocuri. Dar, când am venit noi, caii fuseseră vânduţi şi câţiva ani în urmă, în timpul războiului, a dispărut şi cabrioleta.

Cu acelaşi fior pătrundeam în istoria familiei mamei,

plină de taine şi de ascunzişuri. Prima descoperire a fost că mai aveam un bunic, tatăl adoptiv al mamei, căruia i se spunea Unchiul Mare. Familia mamei se numea Vasilescu, dar mama fusese înfiată de Unchiul Mare şi-şi schimbase numele în Stoenescu. Cred că acest unchi era fratele sau fratele vitreg al bunicii. Nu ştiu nimic de trecutul lui, pentru că, atunci când am sosit noi la Bucureşti, aproape toată familia era certată cu el. Ştiu doar că, datorită insistenţei lui, mama urmase liceul la „Notre-Dame de Sion”, şi casa din Strada Melodiei îi fusese dăruită tot de el. Nu ştiu de ce s-au certat. Probabil pentru că Unchiul Mare se recăsătorise la bătrâneţe cu o femeie slăbuţă, foarte oacheşă şi cu un neg mare deasupra buzei. Familia mamei o socotea de felul ei ţigancă. În orice caz, nimeni din familie nu-i vizita în afară de tata. Şi poate el o făcea numai pentru că trebuia să ne întovărăşească pe noi, copiii. O dată, de două ori pe an, mama ne îmbrăca cu hainele cele mai frumoase şi ne spunea că trebuie să mergem la Unchiul Mare. Mi-l amintesc anevoie, căci l-am văzut doar de câteva ori, şi a murit la începutul războiului. Era foarte bătrân, dar se ţinea drept, înalt, şi era cu totul diferit de bunicul din bulevardul Pache. Era îmbrăcat totdeauna elegant, în timp ce bunicul purta pantaloni largi, cămaşa descheiată la gât şi cojoc şi drept batistă folosea basmale roşii.

Un alt mister îl alcătuia meseria unchilor mei, fraţii mamei. Curând, aveam să descopăr că cei mari – Mitache, Petrică şi Nae – lucrau într-un magazin de fierărie din Calea Moşilor, aproape de Biserica „Sf.

Gheorghe”. Era un magazin uriaş, cu intrarea pe două străzi. De câte ori mă duceam acolo, mă întâmpinau camionagii încărcând sau descărcând tablă, drugi de fier, lădiţe cu cuie. Firma magazinului era „Borănescu şi Succesorii”. N-am ştiut niciodată cine fusese Borănescu, dar succesorii erau unchii mei mai mari. Mitache avea pe atunci vreo 30 de ani. Era blond, nu prea înalt, cu mustaţa roşcată. Mai târziu, avea să se îngraşe, căci îi plăceau mâncărurile alese, vinurile bune, ospeţele nesfârşite cu prietenii şi lăutari. Se înţelegea bine cu mama şi, după ce s-a întors din Moldova, în 1918, a locuit la noi, în Strada Melodiei, vreo doisprezece ani, până ce s-a însurat. Dar căsătoria n-a durat mult şi, prin 1935, unchiul Mitache s-a reîntors să locuiască în căsuţa unde se retrăseseră părinţii mei.

Acestui unchi îi datorez mai mult decât i-aş fi putut răsplăti, în tot cursul liceului, mi-a fost confident şi mecena, iar când am plecat în India, el mi-a dat bani de drum. Până prin 1916, era un om bogat. Războiul şi, mai târziu, trustul fierului l-au sărăcit treptat. Destinul lui a fost, de altfel, al întregii familii. Când s-a întors din Moldova şi a îmbrăcat hainele civile, tata a înţeles că nu va putea ţine trei copii la şcoală dintr-o pensie de căpitan. Din fericire, ne rămăsese casa din Strada Melodiei. Foarte curând, am închiriat-o, şi noi cinci ne-am mutat definitiv în cele două odăi de la mansardă. Asta s-a petrecut în 1919, când aveam 12 ani. Eram obişnuiţi de altfel, pentru că trăisem acolo, mama şi cei trei copii, de când Bucureştiul fusese ocupat de trupele austro-germane şi casa întreagă fusese

rechiziţionată. Mansarda aceea a avut o importanţă hotărâtoare în viaţa mea. Mi-e greu să mă închipui cel care am devenit mai târziu, cel care sunt încă şi astăzi, fără aceste două odăiţe scunde, vopsite cu var, cu ferestruici mărunte (una din ele rotundă ca la o cabină de vapor), cu o sobă de cărămidă nemaivăzută, căci avea gura într-o odaie şi trupul în odaia cealaltă. A fost marele noroc al adolescenţei şi tinereţii mele că am putut locui doisprezece ani acolo, că, mai ales, am putut locui ultimii cinci-şase ani singur.

II
RĂZBOIUL LA NOUĂ ANI.

Casa din Strada Melodiei nr. 1 a fost dărâmată prin 1934-35 şi pe locul ei s-a înălţat un bloc masiv cu cinci etaje. Grădina şi casa se întindeau pe trei străzi: Melodiei, Domniţei şi Călăraşi. Intrarea principală era prin Strada Melodiei. Intrai într-o curte pietruită; pe dreapta, se întindea grădina, pe stânga aripa nouă a casei, în care se pătrundea urcând câteva trepte de piatră apărate de o marchiză ca un evantai de sticlă. Dar pe acolo intrau doar oaspeţii, în timpul ocupaţiei ofiţerii austro-germani încartiruiţi, iar după război, chiriaşii. Noi, ca şi familia şi prietenii, urcam pe o altă scară, mai modestă, care ducea într-un coridor-galerie. În acest coridor se înşiruiau, spre stânga, baia, bucătăria, o odăiţă, care a devenit mai târziu odaia de culcare a părinţilor, şi sufrageria. Aceasta din urmă făcea parte din aripa nouă, care cuprindea un enorm salon, un birou, o odaie de musafiri şi două mari dormitoare. La dreapta coridorului, se deschidea o uşă care ducea într-un apartament separat, alcătuit dintr-o mare odaie pătrată şi o cameră de baie. Aici locuia unchiul Mitache.

Cele două aripi ale casei alcătuiau un unghi drept şi, între braţele unghiului, se întindea grădina, neobişnuit de mare pentru cartierul în care se afla, la câteva sute de metri doar de statuia Rosetti. Era înconjurată de un zid scurt de ciment, din care se înălţa grilajul de fier în formă

de lance. Tufe de liliac, unele înalte şi dense ca un arbore, alcătuiau în colţul cel mai depărtat al grădinii, acolo unde Strada Melodiei se întâlnea cu Strada Domniţei, un fel de boschet. Apărate de o perdea, se aflau o bancă, scaune de fier, o masă.

Când ne-am instalat în Strada Melodiei, reparaţiile încă nu se sfârşiseră. În odăile din aripa nouă, se zugrăveau pereţii, iar în sufragerie se schimba parchetul. Când mă întorceam de la şcoală, aveam întotdeauna lucruri noi de descoperit: o altă odaie proaspăt zugrăvită, alte mobile descărcate, lăzi şi lădiţe goale pe cale de a fi coborâte în pivniţă. Căci aici aveam două pivniţe. Una din ele se întindea sub aripa nouă. Era adâncă, cu nisip pe jos, şi era împărţită în mai multe încăperi. În primele trei, se ţineau lemnele, cărbunii, butoaiele cu vin şi murături. Dar, în fund, mai era încă o odaie, în care luminările pâlpâiau scurt şi se stingeau, pivniţă plină de mistere şi de spaime, pe care n-am cunoscut-o cu de-amănuntul decât mulţi ani în urmă.

Cealaltă pivniţă fusese împărţită în două, cea mai mare parte fiind transformată în subsol. În fund, era o cameră cu ciment pe jos, care servea drept spălătorie şi în care mi-am instalat mai târziu laboratorul. Avea o baie mare de zinc în care nu curgea decât apă rece. În ultimele clase de liceu, în după-amiezile de vară, când mansarda se încingea într-atât, încât nu mai puteam suporta arşiţa nici gol, coboram uneori aici şi mă înfundam, câteva clipe, în baia plină, îngheţată. Parcă m-aş fi zvârlit într-un lac dintr-o peşteră de munte.

Nu-mi aduc decât vag aminte de camera în care am dormit aproape doi ani, înainte de a ne strămuta în mansardă. Era una din odăile mari, luminoase, cu ferestrele în strada Călăraşi, în care s-a instalat mai târziu un ofiţer bucovinean din armata austriacă. Îmi amintesc doar mirosul de zugrăveală proaspătă şi soarele puternic, care ne deştepta dimineţile.

Trecusem acum în clasa a II-a primară, la şcoala din strada Mântuleasa. Era o clădire mare, robustă, străjuită de castani, cu o curte vastă în spate, în care ne jucam în timpul recreaţiilor. Directorul avea un băiat cocoşat, student la medicină, cu care ne întâlneam adesea pe drum. El a observat cel dintâi că eram destul de miop şi a încercat să mă înveţe cum să citesc fără să-mi obosesc ochii. Citeam şi acum ce-mi cădea sub mână, pentru că biblioteca tatei îmi era interzisă. Dar, pe nesimţite, mă desprindeam de patima cititului. Aveam atâtea alte lucruri la îndemână. Prin faţa casei, trecea tramvaiul cu cai. Venea de la statuia Rosetti şi chiar în dreptul casei noastre îşi încetinea mersul ca să cotească spre strada Călăraşi, împreună cu Nicu, iar mai târziu cu câţiva prieteni de seama mea, îl aşteptam cuminţi în faţa porţii, prefăcându-ne că stăm de vorbă. Dar îndată ce tramvaiul făcea cotul, alergam după el şi ne agăţăm, pitindu-ne ca să nu ne observe taxatorul. Aveam de altfel grijă să fim întotdeauna cu capul gol, nu cumva să ne poată confisca taxatorul şepcile.

Ani de zile, jocul acesta m-a fascinat. Ajunsesem mare meşter şi începeam să învăţ cum să mă caţăr, din mers,

chiar de tramvaiul electric nr. 14. Mă plimbam aşa agăţat, de la statuia Rosetti până la Brătianu, şi înapoi. Uneori, mă prindea taxatorul şi mă trăgea de urechi, dar acceptam cu mândrie riscul acesta. O singură dată m-am simţit vinovat şi umilit, când mama s-a întors acasă tristă, abătută, şi ne-a spus: „Erau doi domni lângă mine, în tramvai, şi, când v-au zărit, unul din ei a spus: iată şi haimanalele Căpitanului! Mai mare ruşinea!” a adăugat ea, oftând.

Asta se petrecea mai târziu, când tata se retrăsese cu regimentul în Moldova. Îmi aduc aminte cât am fost de tulburat. Aş fi preferat orice altfel de pedeapsă. Dar, câteva zile după aceea, uitasem – şi mă întorceam la jocul meu favorit.

În acei doi ani cât a stat cu noi la Bucureşti, tata a avut timp să descopere că, în afară de talentul meu de pianist – pe care îl considera excepţional – aveam şi o voce fără pereche, îmi aducea necontenit romanţe, doine şi arii de operetă, pe care învăţam să le cânt acompaniindu-mă singur la pian. Entuziasmat de vocea mea de sopran, tata hotărâse că trebuie să încep şi lecţii de canto. Nu ştiu la ce profesor s-a dus, dar s-a întors abătut acasă. Maestrul îl sfătuise să aştepte să mi se schimbe vocea şi să se reîntoarcă, aducându-mă şi pe mine, când voi avea 16-17 ani.

În acei ani, tatei îi plăcea să creadă, şi uneori credeam şi eu, că voi ajunge un mare pianist. Stăruia să exersez cel puţin un ceas-două pe zi, socotind că se poate ajunge un virtuoz atât de uşor. De fapt, talentul meu era destul de

modest. Aşa cum am înţeles mai târziu, aveam o ureche perfectă (auzeam o notă falsă chiar în fanfara de 50 de persoane a Liceului „Spiru Haret”) şi aveam destulă sensibilitate, multă imaginaţie. Dar ceea ce îmi lipsea cu desăvârşire era memoria. Repetam de zece, cincisprezece ori o melodie simplă, şi tot nu eram în stare s-o memorez fără greş. Poate şi mai grav: n-am izbutit niciodată să-mi însuşesc tehnica unui adevărat pianist. Nu aveam destulă răbdare şi scurtam pe cât puteam timpul consacrat gamelor. Îndată ce-am izbutit să cânt sonatele lui Beethoven, am început să descifrez concertele lui Rahmaninov, şi de-atunci am prins acest obicei: rămâneam ceasuri întregi la pian, improvizând variaţiuni pe câte o melodie din Rahma-ninov.

Când am ajuns să cânt de la un capăt la altul concertele lui Rahmaninov, ştiam că nu voi ajunge niciodată un bun pianist, dar iubeam prea mult muzica pentru a putea renunţa la cele câteva ceasuri de pian pe zi. Asta se întâmpla mai târziu, când eram la „Spiru Haret” şi mă „produsesem” la toate serbările liceului, ba dădusem chiar un concert împreună cu Nicu. Cred că acest concert a fost ultimul act de autoritate al tatei. Era după întoarcerea lui din Moldova. Aveam un profesor de pian destul de generos, care s-a lăsat convins de entuziasmul tatei şi a acceptat să mă prepare pentru un concert public. Tata a închiriat o sală pe Bulevardul Academiei, a tipărit afişe şi, fiind acum la pensie şi având tot timpul liber, s-a ocupat singur de distribuirea biletelor. Cred că majoritatea biletelor le-au cumpărat rudele, prietenii şi foştii lui

camarazi ofiţeri. În după-amiaza concertului, sala era totuşi pe jumătate goală. În partea întâi, am cântat câteva bucăţi împreună cu Nicu şi Sonata „Patetica”. Am cântat-o mult mai prost decât o cântam acasă, şi asta m-a descurajat. Partea a doua a concertului a fost detestabilă. Îmi era ruşine. Şi totuşi, au apărut câteva cronici în care se vorbea despre un talent care promite.

Târziu, în timpul studenţiei, am simţit că orele pe care le consacram pianului erau ore pierdute pentru studii. Trăiam atunci o perioadă de febrilitate şi exces şi nu mai ştiam cum să găsesc timp (ajunsesem să dorm câteva ore pe noapte). Iar, pe de altă parte, simţeam că mă risipesc prea mult şi mi-era teamă că dispersarea aceasta frenetică mi-ar putea fi fatală. Atunci m-am hotărât să renunţ la pian. La început, mi-a fost greu. Coboram din mansardă, mă duceam în salon şi dam târcoale pianului. Uneori, îl deschideam şi cântam câteva lieduri. Cu timpul, am început să mă obişnuiesc, mai ales că destul de curând după aceea am plecat pentru trei luni în Italia. Doar în 1929-1930, la Calcutta, n-am mai putut rezista, în pensiunea doamnei Perris din Ripon Street se afla un pian şi, îndată ce l-am văzut, m-am aşezat în faţa lui şi-am cântat câteva ceasuri tot ce-mi mai aduceam aminte şi ce mai puteam improviza după trei-patru luni de aproape totală întrerupere. Am scris apoi acasă, să-mi trimită bucăţile mele favorite. A fost ultima zvâcnire a vocaţiei mele de pianist.

*

Îmi plăcea să mă duc la Şcoala Mântuleasa. Învăţam acolo tot lucruri pe care le cunoşteam deja. Căci, o săptămână după ce începuse şcoala, citisem deja manualul. Doar în toamna anului 1916 lucrurile s-au desfăşurat altfel. Eram în clasa a IV-a primară şi, înainte de a se deschide şcoala, România intrase în război. Ca toată lumea, marcam cu steguleţe tricolore pe o hartă înaintarea trupelor române în Ardeal. Unchii mei fuseseră mobilizaţi, dar, cu excepţia celui mai tânăr, rămăseseră toţi la Bucureşti. Apoi, am aflat de dezastrul de la Turtucaia. Stătea atunci la noi o prietenă de la Cernavodă, care tocmai îşi pierduse soţul, colonel pensionar. Băiatul ei, proaspăt sublocotenent, era în garnizoana de la Turtucaia. Într-o zi, i-a venit vestea că murise. Nu-mi mai aduc aminte cum a reacţionat pe loc. A mai rămas la noi câteva săptămâni, apoi s-a mutat în cealaltă parte a Bucureştiului. Dar venea adesea să ne vadă şi continua să vorbească despre fiul ei, sublocotenentul. Spunea: „Acum ar fi împlinit 24 de ani. Acum ar fi luat concediu. Acum şi-ar fi găsit o fată, s-ar fi logodit. Acum ar fi fost înaintat locotenent."

Nopţile, auzeam sergentul de stradă strigând: „Stinge lumina!" Apoi, într-o noapte, au început să sune clopotele de la Mitropolie şi curând am auzit tunurile antiaeriene. Venea zepelinul. A continuat să vină aşa, în fiecare noapte. Plutea leneş pe deasupra Capitalei, zvârlea

câteva bombe, apoi dispărea îndreptându-se spre Dunăre. Tata şi unchiul stăteau în grădină, ca să vadă cum îl vor da jos obuzele antiaeriene. Într-o noapte, ne-a chemat şi pe noi şi ni l-a arătat. Aşa cum îl prinseseră reflectoarele şi-l întovărăşeau în cursa lui leneşă pe cer, părea un trabuc uriaş. O dată, s-a răspândit zvonul că ar fi fost atins de un obuz şi ar fi căzut, în flăcări, pe malul bulgăresc al Dunării.

Când veneau aeroplanele germane, mama ne silea să coborâm în pivniţă. Semnalul îl dădeau clopotele de la Mitropolie, şi apoi se auzeau şi clopotele celorlalte biserici, întocmai ca în noaptea de înviere. De obicei, avioanele veneau către sfârşitul dimineţii, puţin timp înainte de masă. Le zăream, ca pe nişte porumbei argintii, sticlind în soarele cald de septembrie, urmăriţi de nouraşii albi ai obuzelor. Câteva baterii erau instalate pe maidanul Primăriei, lângă statuia lui Brătianu, la vreun kilometru de casa noastră. Auzeam pocnetele scurte, surde, ale tunurilor şi auzeam uneori schijele căzând pe case şi pe trotuare. O dată, mă dusesem să cumpăr ceva de la un magazin de pe bulevardul Brătianu. Când s-a dat alarma, am pornit în grabă spre casă, cu coşul încărcat sub braţ. Dar foarte curând au început să cadă schijele, şi un sergent m-a fluierat. Am intrat într-un gang. Se mai aflau câţiva trecători refugiaţi acolo. La răstimpuri, cineva se încumeta să iasă pe trotuar, privea cerul şi ne informa de ce se mai întâmplă. Deodată, am simţit o explozie, cu totul deosebită de celelalte, ca şi cum bomba ar fi căzut foarte aproape. Când, după o jumătate de ceas, m-am întors

acasă, am văzut unde căzuse: în veranda unei case de pe Strada Melodiei. Câţiva răniţi şi un bărbat ucis. O schijă îi retezase capul. Am fost a doua zi, cu mama, să-l văd. Era întins pe o masă între flori, cu capul prins neîndemânatec de trunchi şi bandajat.

*

Aflam mereu de înfrângeri, dar nu mă îndoiam de biruinţa finală a trupelor româneşti. Ca toţi cei care trecusem prin clasele primare, credeam că armata noastră e invincibilă. Înfrângerile, dacă erau cu adevărat reale, se datorau exclusiv greşelilor generalilor.

Tata se întorcea acasă tot mai posomorit. Când am aflat că unchiul Costică părăsise Capitala, am înţeles că situaţia se agravase simţitor. Pentru că era mobilizat ca şofer al colonelului Sideri, unchiul Mitache credea că are informaţii sigure. Ne încuraja, asigurându-ne că o mare bătălie este în pregătire. Dacă o câştigăm, Capitala este salvată. Tata ne mai spunea că vor fi lupte şi în jurul Bucureştiului, că forturile vor rezista, în cel mai rău caz, câteva zile.

Noi, băieţii, ne pregăteam de asediu. De altfel, deja de câteva săptămâni aveam sentimentul că particip la război. Pe la mijlocul lui septembrie, fusesem chemaţi la şcoală. Ni se spusese să aducem ziare vechi, ace de cusut şi un mosor cu aţă albă. Un tinerel ne-a întrebat dacă ştim să coasem, şi apoi ne-a explicat despre ce era vorba. Curând va veni iarna, ne-a spus el, şi soldaţii noştri au nevoie de

haine călduroase. S-a dovedit că hârtia ţine cald. Trebuie să facem cămăşi de hârtie şi ne-a explicat cum să le croim şi cum să le coasem. La început, câteva zile, croia numai el singur. Lua mai multe jurnale, le aşeza bine unul peste altul şi tăia un semicerc la marginea de sus. Noi coseam apoi marginile (erau uneori cinci, şase foi, şi mergea greu: se rupea acul, ne înţepam, rupeam hârtia). Două asemenea feţe erau cusute împreună, în aşa fel încât alcătuiau un soi de pieptar.

Vedeam adesea cercetaşi purtând la braţ o bandă albă cu o cruce roşie, semn că erau sanitari. Mi-ar fi plăcut să am câţiva ani mai mult să pot fi şi eu utilizat într-un spital de campanie. Ispita era prea mare, şi până la urmă n-am putut rezista. Am găsit undeva o bucată de postav roşu, am croit o cruce şi am cusut-o pe o bandă albă. Uneori, punându-mi-o la braţ, ieşeam pe furiş în stradă. Mi se părea că trecătorii mă privesc mişcaţi.

Aşa mă aflam o dată în poartă, când în faţa mea s-a oprit o maşină. Unchiul Mitache a sărit grăbit, fără să mă vadă, şi a intrat în curte. Târziu, m-am auzit strigat. Înţelesei că mama plânsese, dar m-am prefăcut că n-am observat nimic. Unchiul ne-a sărutat pe toţi, apoi a apucat valiza şi s-a îndreptat spre maşină. „E mare prăpăd”, ne-a spus când a pornit maşina.

Tata a plecat a doua zi, tot în grabă. Speram până în ultimul moment că ne va lua cu el în Moldova, aşa cum fusese vorba când se răspândiseră la Bucureşti primele zvonuri despre atrocităţile bulgarilor. Ştiam, de asemenea, că şi cercetaşii se pregătesc să se retragă împreună cu

trupele şi niciodată n-am suferit mai mult că nu împlinisem încă zece ani. (Auzisem că nu poţi fi cercetaş înainte de zece ani.) Nu mai ştiu cum a decurs despărţirea de tata. Încercam să mă simt trist, zdrobit. În fond, eram mândru de el, de uniforma lui de campanie, de revolverul pe care îl purta la centiron. Ordonanţa îi dusese lada de campanie în curte şi aştepta lângă ea. În faţa porţii, tata nu uită să ne mai dea încă o dată sfaturi, să ne spună cum să ne purtăm.

Toată noaptea aceea, s-au auzit explozii şi bubuituri. În mai multe locuri, cerul se înroşise şi începuse să pâlpâie. Săriseră în aer forturile şi arsenalul, am aflat a doua zi. A fost o noapte lungă, grea, parcă anevoie de urnit din loc. Dar, când s-a făcut dimineaţă, totul părea ca mai înainte. La şcoală, clasa era pe jumătate goală şi, după vreun ceas de aşteptare, a venit directorul şi ne-a spus să ne ducem acasă. Ne-a spus că Bucureştiul a capitulat şi că foarte probabil intrarea trupelor inamice va avea loc a doua zi.

În acea după-amiază, un sergent ne-a adus proclamaţia primarului, în care se mai spunea că armele de orice fel trebuie depuse la comisariat în 24 de ore şi că anumite locuinţe vor fi rechiziţionate pentru încartiruirea trupelor austro-germane. Ne-am sfătuit îndelung, mama, noi şi Lina – una din surorile mamei care venise să locuiască la noi – ce să facem cu puşca de vânătoare şi cu pistoalele vechi pe care le aveam. Am hotărât să păstrăm puşca şi să zvârlim pistoalele. Târziu, în noaptea aceea, cu teamă şi exaltare, le-am dat drumul într-o gură

de canal.

În dimineaţa următoare, trupele austro-germane au început să pătrundă în Bucureşti. Am văzut şi eu capul coloanei când ajunsese în dreptul statuii Rosetti. Un detaşament de ulani, pe cai mari, albi, înainta la pas, cu lăncile rezemate în tureatca cizmei. Priveau zâmbind, obosiţi, grupul de copii şi curioşi de pe trotuare. Mi s-a părut mie sau am văzut aievea o fetiţă făcând un pas înainte şi întinzând un buchet de flori? Am simţit cum lumea din jurul meu se frământă nedumerită. „Trebuie să fie nemţoaică", şopti cineva. Se auzeau – grele, pietroase – copitele cailor tăind tăcerea de pe bulevard. După ce s-au depărtat şi a venit rândul batalioanelor de bavarezi, m-am întors acasă.

În după-amiaza aceea, am descoperit că mă pot consola, că mă pot răzbuna chiar. S-a întâmplat aşa. Mi-am închipuit că într-un lan de porumb din marginea Bucureştiului se ascunseseră câţiva soldaţi români. La început, erau neînarmaţi, sau aproape; dispuneau de o singură carabină, de câteva baionete, un revolver. Dar am renunţat repede la această imagine şi i-am înarmat până în dinţi. La început de tot, erau doar vreo trei, patru soldaţi şi un ofiţer. Dar foarte repede am descoperit că în acelaşi lan de porumb se mai ascunseseră şi alţii. Am început să-i adun, să-i organizez. Stăm întins în pat, cu ochii întredeschişi, neştiind prea bine ce se întâmpla cu mine, de unde izvorăşte fericirea aceea secretă, aproape vinovată. Eram agăţat de propriile mele năzăriri, legat parcă de ele cu un fir nevăzut, căci, dacă mă trezeam,

chemat de mama, simţeam cum se rupe firul şi mă regăseam în lumea de toate zilele, încă emoţionat de amintirea celor văzute în închipuire, dar fără înfiorata beatitudine de până atunci.

Am învăţat în acea după-amiază cum să reiau legătura cu arrnata mea secretă. Era de ajuns să rămân din nou singur, izolat – într-o cameră, în pivniţă, în pod – şi să evoc lanul de la început, aşteptând să văd tremurând cei dintâi coceni de porumb. Scena se punea imediat în mişcare. Descopeream mereu alţi soldaţi ascunşi îndreptându-se, cu mare grijă, spre locul de concentrare. Către seară, se strânseseră acolo aproape o sută de militari, din ce în ce mai bine înarmaţi. Sublocotenentul de la început era acum căpitan, şi alţi câţiva tineri ofiţeri inferiori veniseră să-l ajute. Unul din ei cunoştea un mare secret. (Inima aproape mi se oprise, descoperindu-l.) Arsenalul nu sărise în întregime în aer, aşa cum crezusem noi. În ultimul moment, unul din locotenenţi izbutise să salveze, într-o enormă magazie subterană, numai de el ştiută, un număr considerabil de carabine, mitraliere şi – aflam cu inima precipitându-şi bătăile – chiar tunuri de câmp, cu muniţiile respective.

Eram atât de emoţionat de descoperirea aceasta, încât trebuia să întrerup vedenia ca să-mi vin în fire. Simţeam că eram părtaş la o taină care ar fi putut schimba mersul războiului. Desigur, ştiam că totul pornise din mintea mea, că armata aceea secretă ieşise dintr-un lan pe care – cel puţin la început – îl inventasem eu. Dar, pe de altă parte, simţeam că nu eu eram stăpânul închipuirilor mele. În

fond, nu-mi închipuiam, ci vedeam ce se întâmpla, ca pe un ecran interior. Adesea, nu mă aşteptam deloc la întorsătura pe care o luau creşterea şi organizarea armatei secrete. Nu eu descoperisem că arsenalul nu sărise în aer; asta mi-a spus-o unul din locotenenţii mei. Iar, la început, nici măcar nu ştiam cum îl cheamă pe acest locotenent. Tot ce-am aflat mai târziu despre el şi familia lui le-am aflat de la el.

Povestea se amplifica şi se modifica de câte ori o reluam de la început. Emoţia cu care o urmăream desfăşurându-se se datora şi faptului că se inventa singură, uneori chiar împotriva ştiinţei sau dorinţei mele. La început, soldaţii mei atacau doar sentinelele sau mici detaşamente germane, ca să-şi poată procura arme şi muniţii. Dar foarte curând lucrurile luară altă întorsătură. În loc să atace grupuri mărunte, armata secretă se mulţumea să crească prin propriile ei mijloace (arsenalul subteran) şi să se organizeze în păduri, în pregătirea unei înfruntări.

Câteva zile, am trăit pe altă lume. Zadarnic plângea mama cu faţa prinsă în palme, zadarnic venise sergentul cu un tălmaci şi un subofiţer austriac să vadă camerele rechiziţionate. Nici zvonurile dezastruoase care circulau nu izbutiseră să mă deprime. Mă ascundeam de câte ori puteam şi mă cufundam în contemplarea armatei secrete. Până ce, într-o după-amiază, cam la o săptămână după ce văzusem primii ulani îndreptân-du-se spre statuia Rosetti, nu m-am mai putut stăpâni şi am izbucnit. Pe neaşteptate, detaşamentele, companiile, regimentele, pe care le privisem atâtea zile adunându-se şi organizându-

se, au atacat prin surprindere trupele duşmane. De cum am auzit primele bubuituri de tun, de cum am văzut primele valuri pornind la atac cu baioneta, mi-am pierdut calmul relativ cu care urmărisem până atunci pregătirile de luptă. Aproape gâfâind, şopteam mereu: „Foc! La atac! Toţi înainte! Foc!” Erau comenzile pe care le repetau ofiţerii mei. Nu mai puteam sta locului. Am ieşit din ascunziş şi am început să mă plimb pe trotuar, cu ochii în jos, ca să nu mă despart de vedeniile mele. De mult căzuseră ulanii şi bavarezii întrezăriţi pe bulevard: venise acum rândul regimentelor austro-ungare şi bulgăreşti. Nu mă mai puteam opri. Şi totuşi, ştiam că trebuie să mă opresc, ca să pot anunţa adevăratele trupe româneşti, în curs de retragere spre Moldova, de victoriile noastre, ale celor din spatele frontului. Numai aşa i-aş fi putut salva, aş fi putut opri retragerea. Când cele două armate româneşti – cea adevărată şi cea secretă – se vor întâlni, războiul va începe în alte condiţii.

Campania armatei mele a durat multe luni. O continuam în fiecare zi. De obicei, era vorba de ciocniri între patrule sau detaşamente, căci îmi plăcea să prelungesc cât puteam de mult pregătirea atacului. Uneori, îmi anunţam mie însumi, cu oarecare solemnitate, ziua şi ora precisă ale atacului. Cu câteva ceasuri mai înainte, mă retrăgeam în ascunzătoare. Savuram pe îndelete fiecare gest al ofiţerilor mei. Atacul surprindea întotdeauna trupele inamice.

Fratele meu observase destul de curând că se întâmplă ceva cu mine şi a început să mă descoasă. Mi-a fost greu

să-i explic. I-am spus că era vorba de o poveste de război pe care o scriam. Într-adevăr, la vreo săptămână după ce văzusem pentru înrâia oară porumbiştea în care se ascunseseră cei câţiva soldaţi, începusem să descriu întâmplarea într-un caiet.

Spre întristarea mea, scrisul nu ţinea pasul cu întâmplările pe care le vedeam pe ecranul interior. Rămâneam în urmă şi, curând, înfiorata bucurie pe care o simţisem scriind primele rân-duri se risipea. Mă trezeam fără chef, dezamăgit. Pornisem la lucru ca într-un fel de vrajă, şi acum priveam detaşat, indiferent, caietul în care nu apucasem să scriu o pagină.

Nu ştiam atunci că eram pe cale să fac primele mele experienţe de scriitor.

*

Toamna parcă fusese mai aspră în anul acela. Un, lung, nesfârşit noiembrie. Aproape ne-am bucurat când au căzut primii fulgi. Erau atunci încartiruiţi la noi un ofiţer german, bancher din Hamburg de felul lui, şi un locotenent bucovinean din armata austriacă. Amândoi trecuţi de 50 de ani şi cât se poate de treabă. Bancherul vorbea franţuzeşte, era mare filatelist şi fuma veşnic trabuce. În ceea ce priveşte pe bucovinean, îmi amintesc surpriza mea când, întorcându-mă de la şcoală, am întâlnit în sufragerie un ofiţer austriac vorbind româneşte, înainte de ei, fuseseră încartiruiţi, doar pentru câteva zile, trei ofiţeri germani. Corecţi şi discreţi, aproape că nu-i vedeam, dar

prezenţa lor ne paraliza. Ne retrăsesem toţi în mansardă şi din bulevardul Pache mai venise o mătuşă, Marioara. Când am coborât în prima dimineaţă, toţi şase – mama, cele două mătuşi şi noi, copiii – ca să le examinăm camerele, le-am găsit întocmai aşa cum le lăsasem, cu paturile făcute şi cuverturile trase. Doar mirosul de cizme şi de tutun ne amintea că dormiseră acolo ofiţeri dintr-o armată duşmană. Bancherul şi bucovineanul erau tot atât de îngrijiţi. Dar erau de asemenea prietenoşi, simpatici, încercând să ne ajute (ne aduceau zahăr, cafea, pesmeţi). Bucovineanul ne învăţa poezii patriotice şi ne vorbea de Aron Pumnul. A stat la noi până în primăvara următoare. Pentru că era român, nu-l consideram ostaş al unei armate duşmane. Ştia bine latineşte. Când a plecat, ne-a luat deoparte pe noi, băieţii, şi ne-a spus: „Am să mă întorc după război, să văd dacă aţi învăţat latineşte.” Dar n-am mai auzit nimic despre el.

Bancherul din Hamburg fusese vărsat la un serviciu auxiliar şi a rămas la noi mai bine de un an. Era blond, gras şi mirosea a apă de colonie şi a ţigări de foi. Avea mare slăbiciune pentru mâinile şi mai ales unghiile lui. Le îngrijea, le privea necontenit şi-şi lustruia unghiile cu o periuţă minusculă. Uneori, serile, îmi îngăduia să mă aşez alături de el şi să privesc timbrele. Vorbea foarte puţin şi nu vorbea decât franţuzeşte. Când, în anul următor, veneam la el să mă ajute la versiunea germană, îşi pierdea răbdarea: „Mais, c'est de l'allemand, ça!” exclama după ce deschidea caietul.

În timpul iernii, ocupaţia începu să se facă simţită.

Lemne nu se mai găseau decât cu mare greutate. Pâinea era amestecată cu mălai şi cozile din faţa brutăriilor începeau pe la patru dimineaţa. Mama îl deştepta pe Nicu, îi dădea trei perechi de ciorapi şi bocanci, căci erau troiene de zăpadă şi cu fiecare noapte gerul se făcea mai nemilos. Cu flanelă şi căciulă, Nicu cobora scările de lemn ale mansardei (şi de abia atunci mă trezeau bocancii lui), descuia lanţul de la poartă (uneori trebuia să dea zăpada la o parte cu lopata ca s-o poată urni) şi pornea spre brutărie. Mama punea la fiert apa pentru ceai în jăratecul din gura sobei, apoi ne ajuta să ne spălăm, pe mine şi pe Cornelia. Brutăria se deschidea abia pe la şase. Dacă ajungea acolo la timp, adică înainte de cinci, Nicu era printre primii, şi se întorcea cu pâinea pe la şase jumătate. După ce beam ceaiul, coboram împreună cu cele două mătuşi şi curăţăm zăpada de pe trotuar, ca să nu plătim amendă. În cele din urmă, cu ghiozdanele în spate, porneam la şcoală.

În anul acela, n-am prea învăţat mare lucru. Eram în clasa a IV-a primară şi tot interesul meu se concentra asupra noilor „materii” pe care le învăţa Nicu în prima clasă de liceu. Mă fascinau îndeosebi zoologia şi istoria antică. La şcoala din strada Mântuleasa, continuam să fiu premiant, oarecum în virtutea inerţiei, dar şi eu, şi directorul, şi mama simţeam că se schimbase ceva. Nu-mi mai plăcea şcoala, nu mai scriam compoziţiile cu plăcerea şi atenţia dinainte şi aveam note tot mai proaste la „conduită”. Scăpasem de sub controlul tatei şi descoperisem maidanul. La început de tot, în toamna

aceea, un maidan din calea Călăraşi, unde ne jucam de-a hoţii şi vardiştii sub şefia unor calfe de cizmar, care ne învăţau tot felul de trucuri (bunăoară, cum să lăsăm în urma noastră semne secrete, cu creta, pe pereţi, fără să fim surprinşi). Apoi, am ajuns, cu o droaie de haimanale, în dosul Bisericii Sf. Gheorghe, unde ne puteam ascunde într-o curte mare, care părea părăsită. Dar, curând după aceea, a venit iarna şi ne adunam pe maidan ca să ne batem cu bulgări de zăpadă. Mă întorceam acasă către seară, ud, murdar, cu hainele rupte. La început, mama nu se neliniştea prea mult. Mă ştia plecat să mă joc cu băieţii şi era încântată că cel puţin nu trebuie să mă pândească, să vadă dacă nu citesc prea mult. Căci tata, între altele, îi dăduse instrucţiuni şi în această privinţă: să aibă grijă să nu-mi obosesc ochii. Dar curând, când troienele ajunseseră cit omul de înalte, prietenii mei de maidan au apărut cu săniuţe. Cele mai multe erau nedibaci alcătuite din lădiţe, dar erau şi săniuţe adevărate, cu tălpile lucii ca patinele. Mă număram printre puţinii care nu aveau sanie şi trebuia să găsesc tot felul de mijloace ca să pot împrumuta una pentru câteva ceasuri sau chiar o după-amiază întreagă. De obicei, plăteam chiria în nasturi, în bile sau soldaţi de plumb.

Într-o dimineaţă sticloasă de ianuarie, când şcoala se închisese pentru că nu mai avea lemne, am plecat cu întreaga ceată să ne dăm cu săniuţa la Dealul Mitropoliei. De la statuia lui Rosetti la Mitropolie era cale lungă, dar am ajuns repede, pentru că ne întreceam unul pe altul. De acolo, de pe deal, se vedea toată Valea Plângerii, dar aşa

cum n-am mai văzut-o niciodată de atunci – căci gunoaiele şi stârvurile de câini şi pisici fuseseră îngropate adânc sub troiene, şi, de sus, de pe parapet, părea o pantă de schi. Dar nu îndrăzneam s-o coborâm cu săniuţele şi ne mulţumeam să ne dăm drumul de sus, de lângă clopotniţă, pe strada lungă, uşor curbată, la ora aceea aproape pustie, care ajungea până în strada Şerban Vodă. Urcam apoi cu săniuţa în spate şi, ca să nu riscăm să ne lovească cei care coborau vertiginos la vale, umblam pe margini, prin troiene. După câteva ceasuri, am început să simt o mâncărime în labele picioarelor şi, pentru că nu mă puteam scărpina, mă loveam uşor cu gheata. Dar mâncărimea ajunsese insuportabilă, şi atunci mă călcam singur, cu toată greutatea, când pe un picior, când pe celălalt.

Am ajuns acasă spre seară, extenuat, lihnit de foame şi aproape nemaisimţindu-mi picioarele. Mama îmi pregătise o pedeapsă exemplară, dar, când m-a văzut în ce hal eram, a amânat-o. Numai după ce m-am descălţat şi-a dat seama că-mi degeraseră picioarele. Pielea crăpase, însângerată, şi pe alocuri fusese smulsă o dată cu ciorapul. Degetele erau vinete şi, de cum mă apropiasem de sobă, mâncărimile reîncepuseră cu atâta virulenţă, încât una din mătuşi a trebuit să mă ţină de mâini ca să nu mă scarpin până la sânge. Doctorul familiei era bătrân şi locuia destul de departe. Mama zărise de curând placa unei doctoriţe foarte aproape de noi, pe Bulevardul Domniţei. S-a îmbrăcat repede şi curând s-a întors cu ea. Domnişoara Buttu abia îşi luase doctoratul şi era pe atunci

medic la Spitalul Colţea. S-a încruntat când mi-a văzut picioarele. A cerut un lighean cu zăpadă, a îngenuncheat în faţa mea şi a început să-mi frece labele şi tălpile. Gemeam de durere, dar a continuat să mă frece cu zăpadă până ce degetele au început să sângereze de-a binelea. Dimineaţa, operaţia aceasta a făcut-o mama. Nu mai aveam voie să mă apropii de sobă, şi stăteam în fundul patului, cu picioarele bandajate. Cineva de-al casei se afla totdeauna lângă mine, nu cumva să mă scarpin sau să mă apropii de sobă.

Nu m-am dus la şcoală câteva săptămâni. Am scăpat fără să mi se amputeze nici un deget, dar în toată iarna aceea frecatul cu zăpadă, dimineţile, era un chin, şi mulţi ani după aceea mâncărimile îmi reveneau de câte ori, iarna, intram într-o odaie prea încălzită.

Aşa m-am lecuit de săniuţă şi poate de aceea nu m-au ispitit, mai târziu, sporturile de iarnă. Mama m-a iertat. Datorită degerăturilor mele, găsise un nou doctor al familiei. A rămas doctorul şi prietenul nostru aproape douăzeci de ani.

*

Iarna aceea mi s-a părut nesfârşită... În martie, troienele din grădină încă nu se topiseră. Nu mai ştiu prin ce mijloace am primit, în preajma Paştilor, veşti de la tata. Ajunsese cu bine în Moldova, dar nu ne spunea nici unde se află, nici ce făcea. Pâinea devenea din ce în ce mai proastă şi tot mai galbenă din cauza mălaiului. Şi totuşi,

când era proaspătă şi ungeam feliile cu untură, ni se părea gustoasă. În acei ani de ocupaţie, am ţinut, fără vrerea noastră, cele mai lungi posturi. Săptămâni întregi n-am mâncat altceva decât fasole, murături şi cartofi prăjiţi. Fiecare din noi ne găsisem ceva de făcut la bucătărie. Mie îmi plăcea să prăjesc cartofi. Învăţasem cum să-i tai şi cum să-i întorc când pe o parte, când pe cealaltă, ca să-i rumenesc fără să-i usuc. Apoi, rareori, pe neaşteptate, mama primea veste de la bunici că cineva tăiase pe ascuns un porc – şi ne duceam toţi în bulevardul Pache, ca să putem transporta, fără să dăm de bănuit, untură, şoric şi, câteodată, o bucată mare de carne.

Şi totuşi, în cele din urmă, a venit şi anul acela primăvara. A văzut într-o dimineaţă părul nostru din grădină în floare. Din Strada Melodiei până la şcoală, treceam tot pe sub zarzări şi cireşi înfloriţi. Anevoie mai puteam rămâne acasă după-amiezile. Regăsisem maidanele şi jocurile. Descoperisem oina şi, deşi eram miop, ajunsesem repede meşter; mă apăram în careu mai bine ca mulţi alţii mai în vârstă ca mine şi ţinteam cu mingea aproape fără greş.

În anul acela, sărbătoarea de Zece Mai fusese interzisă de ocupant. Fusesem obligaţi să ne ducem la şcoală. (Directorul ne avertizase că, din ordinul autorităţilor militare, nu se vor motiva decât absenţele de boală şi numai cu certificat medical.)

Zece Mai trebuia să fie o zi ca oricare alta. Dar îmi aduc aminte şi acum aminte figura tristă, concentrată a institutorului când a scos din buzunar o carte şi a chemat

pe un băiat, cel mai priceput în recitarea poeziilor. „Sunteţi destul de mari acum, ne-a spus, şi puteţi ţine un secret.” A desfăcut cartea şi i-a arătat o poezie. „Du-te în curte şi învaţ-o pe dinafară”, i-a şoptit.

Poate n-a trecut nici un sfert de ceas, dar nouă ni s-a părut o veşnicie. Institutorul rămăsese pe catedră, privind în gol. În clasă, nu se auzea decât zumzetul albinelor, la capătul de sus al ferestrelor, încercând să-şi facă loc, prin geam, spre grădină, în cele din urmă, colegul a apărut, s-a apropiat de catedră şi, grav, a început să recite. Cât n-aş da să-mi aduc aminte ce poezie a recitat atunci. Nu era, desigur, una din poeziile ocazionale de Zece Mai, nici o poezie patriotică, pentru că pe acestea le cunoştea clasa întreagă. Era, poate, de Octavian Goga sau Şt. O. Iosif. Nu-mi aduc aminte decât de tăcerea noastră înfiorată şi de lacrimile de orgolioasă bucurie. Căci înţelegeam din aluziile poetului că românii vor ieşi biruitori şi de data aceasta.

După ce băiatul a sfârşit de recitat, institutorul l-a mângâiat cu palma pe obraz şi, întorcându-se spre noi, ne-a spus zâm-bind: „Mai rămâneţi, cuminţi, un sfert de ceas, apoi vă duceţi acasă.”

*

Lacrimile cu care sfârşisem de citit *Cuore* mă asigurau că nu eram un copil rău; descopeream încă o dată că-mi iubeam şi ţara, şi familia (mai ales pe mama); descopeream că-mi iubeam chiar şi şcoala. Dar cât îmi

era de greu să-mi amintesc de toate acestea când mă regăseam pe stradă, cu atâtea tramvaie de care mă puteam agăţa, cu trotuarele nesfârşite, pe care puteam umbla ceasuri întregi fără să mă rătăcesc; când, mai ales, mă regăseam pe maidan sau în grădina din bulevardul Pache. În vara anului 1917, mama nu mă mai putea ţine în frâu. Încercase toate mijloacele: o nuia de bambus (tata ne ameninţa mai ales cu cureaua), confiscarea ghetelor, ca să nu mai pot ieşi pe stradă (dar îmi plăcea parcă şi mai mult să alerg, pe trotuarele fierbinţi, în picioarele goale), închiderea într-o cameră (din care reuşeam să evadez sărind pe fereastră). Destul de târziu, mama descoperise singurul mijloc de a mă aduna de pe drumuri: îmi dădea o carte. Dar nici asta nu era o soluţie perfectă, căci până seara, cel mult până la miezul nopţii, o sfârşeam de citit, şi mama nu mai avea o altă carte la îndemână. Pe de altă parte, îşi amintea mereu de recomandarea tatei: să nu mă lase să-mi obosesc ochii. Se adăugau acum şi alte superstiţii: că eram încă un copil şi cititul exagerat risca să-mi „epuizeze nervii” (expresia era a uneia din mătuşi). Sperasem câtva timp că voi găsi un aliat în domnişoara Buttu. Dar şi ea împărtăşea aceleaşi idei: că mintea nu trebuie obosită „în timpul creşterii”, că o hrănesc destul cu manualele de şcoală şi lecţiile de pian.

Mă consolam pe maidane. Venise vara, terminasem şcoala primară şi, în aşteptarea examenului de intrare în liceu, pe care trebuia să-l dau în septembrie, eram cu desăvârşire liber. Jucam oină, fie în strada Călăraşi, fie pe

maidanul Primăriei, acolo unde, cu un an mai înainte, se aflau tunurile antiaeriene. Era un loc viran uriaş, lângă statuia Brătianu, pe care se depuseseră blocurile de piatră necesare clădirii aripii noi a Facultăţii de Litere. Construcţia fusese întreruptă de război, dar în pivniţele ei nesfârşite, în care se zvârliseră nenumărate căruţe cu nisip şi se depuseseră cărămizile şi sacii cu var, aveam să pătrund în curând o dată intrat în liceu. Ani de zile, pivniţele acelea misterioase, schelăriile acelea şubrede de sub care izbucneau şobolanii aveau să constituie unul din universurile mele secrete. Împreună cu câţiva dintre noii prieteni pe care mi-i făcusem în liceu, le-am explorat, cu emoţie, până în ziua când ne-a surprins o razie organizată de poliţie împotriva vagabonzilor.

Nu ştiu cum am aflat, către sfârşitul verii, de victoriile româneşti de la Mărăşti şi Mărăşeşti. Câteva zile au circulat zvonuri despre înaintarea fulgerătoare a unei divizii faimoase spre Râmnicul Sărat. Trezit de aceste victorii, am încercat să zvârl în foc şi armata mea secretă. Dar jocul nu mai era acelaşi. Elanul primordial se dovedea acum insuficient pentru a produce, în câteva zile, forţele care trebuiau să taie retragerea diviziilor germane. Încercam să imaginez altceva: regimente româneşti ascunse în munţi, petrecând toată iarna lui 1917 în peşteri şi păduri, atacând în timpul nopţii depozitele germane de muniţii. Dar aveam atâtea alte lucruri de făcut. Curând, am aflat că înaintarea trupelor se oprise definitiv datorită descompunerii armatei ruseşti. Ajungeau până la noi ştiri

despre satele prădate şi arse în spatele frontului de către diviziile care părăsiseră lupta şi se îndreptau spre Rusia.

Şi apoi, într-o dimineaţă de septembrie, ducându-mă la Liceul „Spiru Haret” să văd rezultatul examenului de intrare, mi-am citit numele pe lista celor admişi. M-am întors grav acasă, să aduc vestea mamei. Aveam sentimentul că s-a în-tâmplat ceva hotărâtor, că mă pregătesc să încep o nouă viaţă.

III
CUM AM GĂSIT PIATRA FILOSOFALĂ.

Totul m-a fermecat, la început, la liceu. Îmi plăcea mai ales pentru că la fiecare materie aveam un alt profesor. M-a cucerit de la cea dintâi lecţie, şi a rămas preferatul meu până la moarte, câţiva ani mai târziu, Nicolae Moisescu, profesorul de ştiinţe naturale. Era înalt, foarte slab, aproape uscat, şi părea mai bătrân decât era pentru că avea părul şi mustăţile albe. Vorbea încet, rar, parcă şi-ar fi economisit forţele, şi vorbea plimbându-se prin faţa băncilor, cu paşi mici, uşori, întretăiaţi de scurte opriri ca să poată privi mai bine, adânc, în ochi, unul din elevi. Zâmbea după fiecare frază, parcă ar fi vrut să sublinieze punctul şi pauza care trebuiau s-o separe de fraza următoare. Întovărăşea expunerea cu gesturi largi, leneşe, şi atunci înţelegeai cât de perfect izbutise să-şi dozeze puţina energie de care dispunea.

Avea acest obicei: venea cu microscopul în clasă şi ne chema pe rând să privim, şi apoi ne punea să desenăm pe tablă cele ce văzusem. Arareori unul din noi izbutea să reproducă, foarte aproximativ, acele stranii forme irizate, madreporice, pe care le descopeream, le abuream, le pierdeam şi le descopeream din nou, învârtind încet şurubul microscopului. M-a remarcat, cred, pentru că mă număram printre cei care se dovediseră în stare să deseneze ce vedeau. De atunci, nu m-a mai slăbit. Mă privea mereu în ochi, parcă mi-ar fi cerut părerea, îmi

punea necontenit întrebări. Pe nesimţite, m-am trezit că sunt anumite taine pe care le înţelegeam. Erau tainele acelei puteri misterioase pe care Moisescu o numea „Natură”, înţelegeam de ce fluturele de pădure are aripile de culoarea scoarţei de copac, de ce ariciul este prevăzut cu ţepi, de ce bărbătuşii atâtor păsări sunt mai exuberant împodobiţi decât femelele. „Natura” făcuse toate acestea ca să-i camufleze, să-i apere, să-i selecţioneze. Existau deci anumite legi pe care le puteai descifra – şi atunci toate lucrurile căpătau înţeles şi noimă. Lumea nu se mai arăta ca o aglomerare de vietăţi şi întâmplări fără legătură între ele, ci se dovedea a fi rezultatul unei voinţe unice şi irezistibile. Aşa cum mi se releva ea din lecţiile lui Moisescu, „Natura” era însufleţită de un singur elan: acela de a crea viaţa şi de a o menţine, în pofida tuturor piedicilor şi dezastrelor.

În iarna aceea, am învăţat ce înseamnă instinctele de conservare a individului şi a speciei. Dar mai cu seamă am învăţat să iubesc şi să disting felurite animale, îndeosebi reptilele, batracienii şi insectele. Nicolae Moisescu ni le arăta în planşe colorate, sau împăiate, sau conservate în borcane cu alcool, în insectare. Apoi, le-am contemplat, cu întreaga clasă, la Muzeul de Ştiinţe Naturale de la Şosea. Am revenit de atunci, cu regularitate, în fiecare duminică, toată iarna aceea. Şi cu câtă nerăbdare n-am aşteptat să se desprimăvăreze, ca să pot, în sfârşit, să pornesc după insecte în pădurile din jurul Bucureştiului.

Poate că pasiunea aceasta pentru ştiinţele naturale m-a

salvat, m-a ajutat să traversez criza în care intrasem, aproape fără să-mi dau seama, şi care nu era numai o criză de pubertate. Căci în afară de zoologie nu mă interesa nimic. Nu pregăteam lecţiile, ci-mi petreceam tot timpul liber pe maidanul Primăriei şi în pivniţele Universităţii. Rămăsesem prieten cu aceleaşi haimanale din mahalaua mea, iar, dintre noii colegi de liceu, mă legasem mai ales cu cei mai leneşi şi mai arţăgoşi. Este drept că, îndată ce s-au topit zăpezile, izbutisem să-i conving să cutreierăm boschetele de la Şosea, căutând plante şi insecte. În mai 1918, am început să plecăm duminicile, dis-de-dimineaţă, către mănăstirile din jurul Bucureştiului. Mă reîntorceam aproape de miezul nopţii, obosit, ars de soare, plin de praf, dar cu cutiile pline de insecte, cu borcane în care aduceam şopârle, broaşte şi tritoni. Dintr-o lădiţă, acoperită cu geam, îmi făcusem un „terrarium”. Petreceam ceasuri întregi urmărind viaţa domoală, mohorâtă, a gândacilor de tot felul, a brotăceilor, a şopârlelor. Făceam planuri pentru excursiile de vară: să coborâm pe malul Dâmboviţei până la Dunăre, să cercetez nămoalele şi mlaştinile bogate în larve.

Visului acesta i-a pus capăt surpriza sfârşitului de an. Am aflat, cu indignare, că rămăsesem corigent la trei materii: la română, franceză şi germană. Trei corigenţe aduceau după sine repetenţia. Dar Moisescu stăruise să mi se dea această şansă; eram cel mai bun elev al lui din toată clasa. Am fost profund jignit citindu-mi numele pe lista corigenţilor. E drept, mi-era puţin teamă de limba germană. De fapt, n-ar fi trebuit s-o învăţăm decât

începând din clasa a II-a, dar autorităţile de ocupaţie o impuseseră şi la clasa I; de aceea, toată clasa noastră o sabotaserăm cum putuserăm. Dar am fost cu adevărat surprins să mă văd corigent la franceză şi mai ales la limba română. Iosif Frollo era profesorul nostru de franceză. Zadarnic aş încerca să-i fac elogiul: l-au cunoscut generaţii întregi de liceeni. Dar avea o mare slăbiciune pentru gramatică, şi pe atunci gramatica mi se părea o disciplină absurdă şi ineficace, inventată parcă anume pentru a-l împiedica pe elev de a savura textul pe care îl traduce. Frollo era mulţumit cu cele ce ştiam, dar mă avertizase că nu voi putea trece clasa dacă nu voi şti pe dinafară toate conjugările. Mi se părea că mă ameninţă în glumă pentru că, după cum îi era obiceiul, spunea lucrurile acestea cu o mare dulceaţă, privindu-te ini ochi şi zâmbind. Dar se ţinuse de cuvânt, şi asta a provocat o adevărată ruptură între noi. N-am mai acceptat niciodată să mă apropii de el. Câţiva ani mai târziu, când mă lăsasem antrenat în lecturi fără număr şi mă sileam să citesc operele complete ale autorilor francezi pe care îi studiam în clasă, Iosif Frollo a încercat de mai multe ori să mă sfătuiască şi să mă îndrumeze; dar îl ascultam întotdeauna cu un zâmbet agresiv pe buze, continuând să citesc ce şi cum îmi plăcea mie.

Evident, Frollo înţelesese repede ce se petrecea cu mintea mea de adolescent frustrat şi anarhic şi m-a lăsat în pace. Dar avea şi el un mijloc rafinat de a se răzbuna. Când, în cursul superior, discuta vreunul din autorii pe care ştia bine că-i citisem – pentru că, impertinent,

veneam cu operele complete la şcoală şi le aşezam pe pupitru, răsfoindu-le la răstimpuri cu un fals gest precipitat – Frollo punea anumite întrebări la care probabil aş fi putut răspunde mai bine decât oricare altul, dar neglija întotdeauna să mă întrebe pe mine, deşi ridicam degetul. În cele din urmă, renunţasem să mai ridic degetul şi ascultam, zâmbind ironic, răspunsurile mălăieţe sau neroade ale vreunui coleg asupra *Fedrei* sau *Henriadei*. Doar o dată a coborât Frollo de la catedră şi a venit să vadă cărţile pe care le aranjasem provocator pe pupitru. Ne vorbise despre *Port-Royal*, şi eu adusesem *Les provinciale* şi toate volumele despre Pascal pe care le găsisem în bibliotecă. Le-a răsfoit zâmbind, apoi m-a bătut pe umăr. Dar nici atunci nu mi-a pus întrebarea la care, răspunzând, aş fi putut arăta că ştiam mai mult decât restul clasei.

Corigenţa la limba română am considerat-o o mare nedreptate. E adevărat că nu învăţasem nimic, dar eram convins că nu mai am ce învăţa, căci citisem manualul de limbă română înainte de a fi intrat la liceu. Eram iarăşi convins că citesc mai corect şi scriu mai bine decât toţi colegii mei. Dar profesorul de română de atunci, D. Nanul, era în acelaşi timp şi directorul liceului. Astfel că ştia ce elev nedisciplinat şi dezmăţat eram. Fugeam adeseori de la curs, sărind pe fereastră şi mă duceam să joc oină pe maidanul Primăriei; alteori, nu veneam la şcoală, minţind că eram bolnav; rupeam foile din carnetul de note, ca să nu vadă mama cât de proaste note aveam, sau mă prefăceam că l-am uitat acasă sau că l-am pierdut. D.

Nanul avea desigur dreptate încercând să mă lase repetent, încercând chiar s-o convingă pe mama să mă retragă de la liceu. Eram, cum îi plăcea lui să spună, un „element indezirabil”. Dar mie mi se părea că corigenţa la română era răzbunarea lui personală, că, de fapt, aş fi meritat să mi se dea un premiu sau măcar o menţiune.

Aşa mi s-a strecurat pe nesimţite ideea că sunt persecutat, că directorul, ca şi toţi ceilalţi profesori, cu excepţia lui Moisescu, îi protejează pe unii elevi – din motive pe care nu izbuteam să le ghicesc – şi-i persecută pe alţii, că mă persecută mai ales pe mine. Descoperirea aceasta mă rănise adânc, dar îmi dăduse în acelaşi timp o stranie satisfacţie. Mi se părea că sunt cu totul diferit de ceilalţi colegi, că sunt predestinat să rămân în marginea societăţii, că drumurile celorlalţi îmi sunt interzise şi că voi fi silit să-mi caut o cale nouă. De aceea, când mi-am citit numele pe lista corigenţilor, primul gând a fost să fug în lume. Am pornit spre Şosea şi am umblat aşa, în neştire, ceasuri întregi, fără să simt foamea, nici oboseala. Totuşi, către seară, m-am întors acasă. Mama şi-a ascuns anevoie bucuria că mă revede. Aflase despre cele trei corigenţe de la fratele meu şi, văzând că întârzii, i-a fost teamă să nu fi făcut vreo prostie. A încercat să mă consoleze spunându-mi că-mi va lua meditatori la franceză şi germană.

*

Într-un anumit sens, corigenţele mi-au prins bine. În vara aceea, când mă vedea cu o carte în mână, mama nu-mi mai amintea că nu trebuie să-mi obosesc ochii; îşi închipuia că învăţ, că mă pregătesc pentru examenele din toamnă. Pentru întâia oară de când mă ştiam, nu mai citeam pe ascuns şi cu frica în sân. Pe de altă parte, convingerea pe care mi-o făcusem că sunt „persecutat" îmi dădea, în propriii mei ochi, un nimb de martir, dar şi o anumită responsabilitate. Cât de mult mă pasionau oină şi jocurile pe maidan, simţeam acum că nu trebuie să las impresia că nu sunt bun de nimic altceva. Mi se părea că sunt pândit de „ceilalţi", mai ales de director şi anumiţi profesori. Îmi spuneam: „Ei mă cred o haimana şi sunt siguri că nu voi ajunge nimic. Am să le pregătesc o surpriză!"

Dar îmi era peste putinţă de hotărât, în vara aceea, 1918, în ce va consta surpriza. Voi ajunge un mare zoolog, un pianist, un mare doctor – sau inventator, sau un explorator, sau voi descifra o limbă moartă? De un lucru eram sigur: că nu voi fi niciodată premiant, că de-abia voi izbuti să trec dintr-o clasă într-alta. În acele după-amieze de vară, cu una din cele trei gramatici în faţa mea, ghicisem deja ceea ce s-a dovedit mai târziu a fi o caracteristică a temperamentului meu: îmi era imposibil să învăţ ceva la comandă sau să învăţ aşa cum învăţa toată lumea, în conformitate cu programul şcolar. Din clasa întâi

şi până la sfârşitul liceului, m-am simţit întotdeauna atras de „materiile” care nu se aflau în programul anului sau de discipline şi autori care nu se învăţau la liceu. Când, câţiva ani mai târziu, m-au pasionat ştiinţele fizico-chimice, studiam chimia în anul când în program era fizica, şi viceversa. Uneori, era suficient ca unei discipline de care eram îndrăgostit să-i vină rândul în program, ca să simt că mă detaşez de ea. Aşa s-a întâmplat cu logica, cu psihologia, cu biologia. Tot ceea ce eram silit să învăţ îşi pierdea interesul, devenea o „materie” ca oricare alta, bună pentru a fi memorizată de tocilari şi premianţi. Oroarea pe care o aveam de manuale didactice şi de programe a luat, cu timpul, proporţii patetice. Mulţi ani în urmă, când m-am apucat serios de latină şi de matematici, nu m-am mulţumit cu manualele pe care le învăţaseră toţi colegii mei, ci mi-am cumpărat cărţile lui Meillet, H. Poincaré sau Gino Loria, găsite la anticari, în care înaintam anevoie şi cu enorme eforturi.

*

Nu-mi dau seama cum am trecut, în toamnă,examenele de corigentă. Izbutisem să învăţ declinările şi conjugările franceze şi germane. Dar la oral, în faţa lui Nanul, am avut un asemenea trac, încât, când m-a întrebat de ce gen este cuvântul „pat”, am răspuns că e de gen masculin. Probabil că lucrările scrise erau ceva mai bune, pentru că şi Frollo, şi Nanul m-au trecut. Aşteptam să dau şi corigenţa la germană, când profesorul

Papadopol ne-a anunţat că, deoarece limba germană nu trebuia învăţată decât în clasa a II-a, corigenţele se anulează. Dar, a adăugat el, privindu-ne pătrunzător în ochi, se aşteaptă ca noi toţi, foştii corigenţi, să ne distingem în cursul anului viitor, în clasa a II-a.

În ceea ce mă priveşte, fără îndoială că l-am dezamăgit. Germana a fost una din terorile adolescenţei mele, nu atât pentru dificultăţile ei, cât pentru faptul că Papadopol a devenit în anul următor directorul liceului. Aveam de-a face cu el de câte ori spărgeam vreun geam sau mă surprindea sărind pe fereastră sau descoperea că-mi motivasem singur absenţele. Şi, cu toate acestea, pe neaşteptate, în clasa a IV-a ne-am împăcat, şi mai târziu am ajuns chiar foarte buni prieteni. Împărţise câteva subiecte de istorie literară, şi mie îmi căzuse Stürm und Drang. Trebuia să ţinem o conferinţă de 20 de minute. Am citit, zi şi noapte, toate monografiile pe care le găsisem în bibliotecă şi am scris un caiet întreg. Numai introducerea la Stürm und Drang a ţinut aproape o oră. Am început cu Nibelungen şi Minnesinger. Pe tablă, scrisesem toate numele, titlurile şi datele pe care le socotisem importante. Evident, toate acestea le copiasem din manualele şi monografiile pe care le citisem. Dar, cu o vizibilă încântare, Papadopol şi-a împrospătat o seamă de Minnesinger şi de autori minori, la care, fără îndoială, nu se mai gândise de când îşi luase licenţa.

Intrasem în clasa a II-a fără prea mult entuziasm. Dar, pe la sfârşitul lui octombrie, au început să circule zvonuri despre dezastrele Puterilor Centrale. Profesorii intrau tot

mai bine dispuşi în clasă şi păreau tot mai distraţi. Într-o dimineaţă, am aflat că Germania ceruse armistiţiu. Pornisem spre liceu, dar m-am trezit coborând bulevardul spre statuia lui Brătianu.

Întâlneam grupuri din ce în ce mai vociferante, unii cu mici steaguri româneşti şi franţuzeşti, câţiva în uniforme militare decolorate, peticite. L-am auzit pe un tinerel strigând: „La Komandatură!” şi apoi a luat-o la goană, cu un grup întreg după el. Am început şi eu să alerg, ţinându-mi cu o mână ghiozdanul în spate, să nu salte. Dar n-am mai apucat să ajung până la Komandatură. Undeva, pe lângă Spitalul Colţea, am dat peste alte grupuri gălăgioase, ameninţătoare, şi m-am oprit să văd ce se întâmplă. Cineva se urcase pe acoperişul unei case şi se trudea să fixeze un drapel. „Leagă-l cu centironul!” auzii strigând. Apoi, câţiva de lângă mine începură să râdă cu hohote. Unii aplaudau să-şi rupă palmele. „Are să-şi piardă nădragii pe acoperiş”, spuse cineva.

Dar în clipa următoare auzii strigând: „Păzea!” şi oamenii începură să se risipească. De la o fereastră, cineva zvârlea pe stradă maldăre de bastoane. Le aducea în braţe până la fereastră, striga: „Păzea!” şi le dădea drumul pe trotuar. Sute şi sute de beţe albe, uşoare, cam de vreo doi metri, care mi sej păreau şi mai preţioase, pentru că nu ştiam la ce ar putea folosi. Oamenii se repezeau să le culeagă, le învârteau pe dea supra capului, ca pe săbii. Făcându-mi loc prin mulţime, a izbutit să pun şi eu mâna pe unul. „Sunt beţe de cort”, am auzit lângă mine. Dar am auzit atunci geamurile sărind în

ţăndări, şi la altă fereastră am văzut doi bărbaţi opintindu-e ridice un sac, să-l aşeze pe pervaz.

„Daţi-vă la o parte, că e zahăr”, strigă unul din ei căznindu-se să spintece sacul cu briceagul.

Curând începu să curgă pe trotuar o cascadă grea, densă de zahăr, şi oamenii se îmbulziră din nou, aplecându-se, înci voindu-se, lăsându-se pe vine, şi adunând zahărul în pumni, umplându-şi buzunarele, batistele, pălăriile, făcându-şi apoi drum prin mulţime, strigând, ameninţând, înjurând. „Păzea!; se auzea mereu de la alte ferestre, şi alţi saci îşi revărsau conţinutul – zahărul, lintea sau făina – pe trotuar. Trecuseră doar câteva minute, dar strada era acum plină şi, pe nesimţite, îşi făcură apariţia femeile, îndesându-se în dreptul ferestrelor sparte şi reieşind din gloată cu poalele sumese, rând impudice, cu picioarele răscrăcănate bărbăteşte, zahă: amestecat cu linte şi noroi.

Când m-am îndreptat spre casă, cu băţul alb sub braţ şi batistă plină cu zahăr în mâna dreaptă, am aflat că clădirea prădată fusese un depozit al manutanţei germane. Paznicii dispăruseră în timpul nopţii.

*

Tata s-a întors din Moldova curând după aceea. În ultimele luni, primisem mereu veşti de la el. Aflasem că toţi ai noştri trăiesc, în afară de Traian, fratele cel mai mic al mamei, răpus de tifosul exantematic. În Moldova, tata îşi transformase solda în obiecte de imediată utilitate:

talpă, stofă, pânză, untură, făină, pesmeţi. Ani de zile, Nicu şi cu mine am umblat îmbrăcaţi în aceleaşi dolmane cenuşii şi aceleaşi tunici de stofă întunecată şi aspră şi am purtat aceiaşi bocanci enormi. N-am scăpat de aceste daruri anevoie adunate de tata în Moldova decât în cursul superior, când toţi elevii au fost obligaţi să poarte uniforma şi şapca cu panglică mov a Liceului „Spiru Haret". De altfel, în acei ani, când nu se găsea aproape nimic de cumpărat, băieţii veneau la şcoală îmbrăcaţi cum puteau. Aproape fiecare purta ceva milităresc: o capelă, o tunică, o cămaşă kaki sau măcar bocanci şi moletiere.

Câteva zile după armistiţiu, am început să venim la şcoală cu un ceas mai devreme, şi iarăşi un ceas-două după-amiezile, ca să putem învăţa, în mare grabă, imnurile Aliaţilor. Cunoşteam aproape toţi La Marseillaise, dar trebuia să învăţăm God Save the King şi It's a Long Way to Tipperary, trebuia de asemenea să învăţăm imnurile american şi italian. Soloveanu, profesorul nostru de muzică, ne scrisese, fonetic, textele respective pe tablă, iar noi ne căzneam să le memorăm cum puteam. Totul trebuia făcut foarte repede, pentru că intrarea triumfală a detaşamentelor aliate şi a unor părţi din armata generalului Franchet d'Esperey, de la Salonic, părea iminentă. Totuşi, parada a fost amânată de vreo câteva ori. În cele din urmă, am fost convocaţi într-o dimineaţă şi, înainte de a se lumina bine, am pornit spre Calea Victoriei. De la Podul Mogoşoaiei până în bulevardul Elisabeta, se adunaseră toate liceele şi toate şcolile din Capitală, purtând drapele de toate mărimile. Întâi erau înşiruiţi pe

trotuar copiii din şcolile primare, apoi veneam noi, cei din primele clase de liceu, în spatele nostru cei mai mari, apoi studenţii.

Nu mai ştiu care au fost primele detaşamente care au defilat prin faţa noastră. Îmi aduc aminte de uralele pe care le auzeam din depărtare, crescând ca un talaz uriaş cu cât trupele se apropiau de noi. Îmi aduc aminte de compania de englezi, cu căştile lor rotunde şi teşite, şi de zâmbetul lor inimitabil auzindu-ne pronunţând lunguieţ şi apăsat Tipperary. Îmi aduc iarăşi aminte de detaşamentul de senegalezi, de înfiorata uimire cu care i-am întâmpinat şi întovărăşit cu privirile, în aşa chip încât uitam cuvintele Marseillaise-i, şi vocile ni se legănau la întâmplare, până ce intervenea Soloveanu din spatele nostru, atingându-ne scurt cu bagheta pe umeri, ca şi cum ar fi încercat să ne trezească din vis.

*

A fost iarăşi o iarnă lungă şi grea. Dar nu ne mai sculam în zori, să facem coadă la pâine. Beam ceaiul cu pesmeţii aduşi de tata, apoi porneam spre şcoală prin troiene. Moisescu ne învăţa acum botanica. Venea cu microscopul şi ne punea pe rând să privim grăunţe de polen sau secţiunea unui pistil sau a unei stamine. Într-o zi, am descoperit în vitrina unei librării cartea lui, Fiziologia vegetală, şi mi-am cumpărat-o. Am citit-o aproape cu frenezie, dar nu cred că am înţeles mare lucru. Aşteptam acum cu nerăbdare primăvara, ca să pornesc după plante

şi să-mi întocmesc un ierbar.

Dar, înainte de a se face primăvară, s-a întâmplat altceva: Am descoperit un joc nou. La şcoală, câţiva dintre noi veneau cu câte o carte şi propuneau s-o împrumute în schimbul alteia. Jocul m-a cucerit repede pentru surprizele fără număr pe care le pricinuia. Descopeream, ca într-o bibliotecă publică rulantă, tot felul de cărţi. Erau mai cu seamă volumaşele din „Biblioteca pentru toţi” şi „Minerva” şi puteai alege de lai *Aventurile lui Ţăndărică* până la *Originea speciilor* şi *Închisorile mele*. A fost marea descoperire din iarna aceea: că există, la îndemâna noastră, un număr considerabil de cărţi despre tot felul de subiecte, că există, mai ales, cărţi scrise de autori necunoscuţi, străini, exotici, din care, citindu-le, afli o sumă de lucruri despre alte lumi şi alţi oameni, foarte departe de noi: nu numai cărţile lui Camille Flammarion sau Victor Anestin! Despre astronomie şi misterele universului, dar şi la lumile lui Tolstoi sau Gorki, personajele lui Balzac sau oameni ciudaţi care şi-au pierdut umbra, sau au călătorit în Lună, sau au vorbit cu morţii.

Pe nesimţite, m-am trezit interesat nu numai de ştiinţele naturale, ci şi de toate aceste universuri noi pe care mi le revelau literaturile străine, biografiile, cărţile de vulgarizare. Ajunsesem să citesc o carte pe zi, dar curând aveam să descopăr că în acest ritm nu voi prididi niciodată. În fiecare dimineaţă, eram ispitit de trei-patru volume şi, ca să le pot împrumuta, trebuia să aduc şi eu cel puţin tot pe atâtea, ca să pot face schimbul.

Cumpăram şi înainte cărţi, dar numai după ce m-am lăsat antrenat în acest nou joc am început să simt avantajele de a avea o bibliotecă. Numai aşa puteam alege orice carte voiam şi puteam citi tot ce mă ispitea. În iarna aceea, 1919, se găseau prea puţine cărţi prin librării, iar anticarii pe care îi cunoşteam atunci vindeau şi cumpărau mai ales cărţi de şcoală. De aceea, în raitele pe la librării, cumpăram orice carte ieftină, chiar dacă nu-i înţelegeam bine titlul (cum s-a întâmplat bunăoară cu *Medicul în dilemă* sau *Descompunerea marxismului*).

În iarna aceea, teama de degerături m-a ţinut tot timpul în mansardă. De la venirea tatei, în mansardă rămăsesem numai noi, copiii, astfel că nu mai eram controlat necontenit, ca înainte. Puteam citi în voie. Precaut, păstram tot timpul deschis în faţa mea un manual de şcoală. Când auzeam paşi pe scara de lemn, ascundeam cartea pe care o citeam şi mă prefăceam că-mi prepar lecţia. Tata venea din când în când şi, punându-şi ochelarii, apuca volumul şi-i citea titlul cu glas tare, ca să se convingă că e o carte serioasă, de şcoală, că nu-mi pierd timpul cu altceva. Ştia, evident, că am o „bibliotecă”, pentru că îmi aşezasem frumos cele 70-80 de volume pe o etajeră, însă îl convinsesem că nu le citesc decât în timpul liber.

Încet, încet, dobândisem dreptul de a citi şi noaptea. Aveam o masă de lucru şi o lampă cu abajur, dar, pentru că tot îmi lăcrimau ochii şi niciodată nu-mi găseam ochelarii care să-mi convină, tata îmi cumpărase un bec albastru. Cineva îi spusese că lumina albastră nu

oboseşte ochii. La început, lumina era atât de sumbră, încât după o jumătate de ceas de citit mi se împăienjeneau ochii şi începeam să lăcrimez. Dar cu timpul becul se decolora şi lumina devenea suportabilă. Aveam dreptul să citesc până la 11 noaptea, dar, de câte ori venea să-mi stingă lampa, tata mă găsea lucrând la vreo problemă de matematică sau scriindu-mi tema pentru a doua zi, căci mă apucasem de lecţii doar câteva minute înainte de 11. Aşa că trebuia să-mi îngăduie încă o jumătate de ceas. Dar adesea nu se mai urca să verifice dacă m-am culcat, şi atunci continuam să citesc până mă dobora somnul.

*

În anul acela, am avut un alt profesor de română, pe Mazilu. Ne-a plăcut de la început, la toţi, pentru că era mucalit, îi plăcea să citească tare compoziţiile noastre, comentându-le cu mult haz, şi ne vorbea neîncetat de literatură, ne îndemna să-i citim pe Odobescu, pe Slavici, pe Hogaş „ca să ne îmbogăţim mintea şi vocabularul”, cum obişnuia să spună. În martie, ne-a dat acest subiect pentru compoziţia de scris acasă: Cum am simţit că se face primăvară?

De data aceasta, n-am mai amânat compoziţia până în ultimul moment. Am început să scriu la începutul după-amiezii şi n-am încheiat-o decât când m-a strigat mama de jos, din capul scării, să vin la masă. Vreo 20 de pagini de caiet, pe care le-am scris cu o stranie, necunoscută

bucurie; parcă m-aş fi trezit deodată într-una din lumile cărţilor pe care le citisem, singurele lumi reale şi cu sens pentru mine; parcă aş fi scris şi eu ca unii din autorii aceştia adevăraţi – cei pe care nu-i învăţam încă la şcoală – şi aş fi scris ca să fiu citit de unul ca mine, iar nu de un profesor, pentru notă. Mazilu avea obiceiul să ne privească zâmbind, în ochi, încercând parcă să ghicească autorul textului cel mai pitoresc, textul care i-ar fi dat lui prilejul să ne corecteze făcând o sumă de glume, cutremurând întreaga clasă într-o cascadă de hohote. Alegea câteva caiete, apoi se întorcea pe catedră şi începea să citească. Nu înţeleg cum am ştiut că, de data aceasta, va alege şi caietul meu. Îl priveam cu un zâmbet complice şi probabil că gestul acesta cutezător mă făcuse să roşesc, pentru că după ce a şovăit o clipă în jurul băncii de alături, Mazilu[1] s-a întors şi mi-a cerut caietul.

Nu-mi aduc decât vag aminte de această primă compoziţie norocoasă. Ştiu doar că povesteam cum, într-una din zilele Babelor, adormisem privind, de la ferestruica mansardei mele, câţiva fulgi de zăpadă. Asistasem apoi la o seamă de întâmplări fantastice: cum ţigăncile plecate să culeagă ghiocei în pădure au fost surprinse de viscol şi s-au adăpostit fiecare sub un copac, făcându-se una cu scoarţa copacului; bătălia care a urmat între ariergărzile iernii – făpturi de promoroacă cu obrajii de gheaţă, cu degetele lungi, transparente, ca stalactitele

---

[1] în anul şcolar 1919/1920 M Dumitru P. Mazilu (1885-1964) (nota C. D. Mazilu).

– şi cele dintâi iscoade care ajungeau anevoie, făcându-şi loc prin zăpadă, din tărâmul subpământean al Primăverii; ieşeau la lumină unul după altul, jumătate oameni, jumătate flori, cu degetele ghiocei, cu ochi de violete; suflau necontenit în jurul lor topind zăpada şi şuierau: Unde-i Crivăţ-împărat? Unde-i Crivăţ-împărat? Doar să-l strâng o dată în braţe, numai o dată.

După prima pagină, Mazilu a ridicat ochii din caiet şi m-a întrebat: „De unde ai copiat-o?” şi pentru că mă pregăteam să protestez, a adăugat: „Vreau să spun, de unde te-ai inspirat? Din ce carte?” M-am îmbujorat şi am ridicat neputincios din umeri. Mazilu a ghicit încurcătura mea şi a reluat lectura cu un zâmbet misterios. La răstimpuri, ca să nu lase impresia că e vorba de o capodoperă, sublinia un adjectiv prea strident, sau se întrerupea ca să-mi explice că făcusem o inadvertenţă. Dar, când a terminat de citit, m-a privit în ochi şi mi-a spus: „Bravo! Sunt nevoit să-ţi dau nota zece!”

A fost prima mea victorie: recunoaşterea, în faţa întregii clase, că nu mai eram corigentul la limba română de anul trecut. Probabil că Mazilu fusese atât de surprins de povestirea mea, încât a vorbit în cancelarie, căci la sfârşitul recreaţiei Moisescu a venit la mine şi mi-a cerut caietul. Voia să citească şi el aventurile mele onirice, cu Crivăţ-împărat şi toţi cei care mai erau şi pe care i-am uitat de mult. Un adevărat triumf, pe care, o dată ajuns acasă, l-am relatat cu amănunte, deşi nu ştiu dacă am reuşit să înduplec rezerva şi scepticismul părinţilor. (Tata mi-a spus că se va lăsa convins numai după ce va vedea nota zece

trecută în carnet, adică la sfârşitul trimestrului.)

Dar pentru mine, experienţa acesta a avut urmări mult mai adânci. Descoperisem că, dacă sunt „inspirat”, pot scrie cu aceeaşi uşurinţă – deşi nu cu aceeaşi viteză – cu care, câţiva ani înainte, urmăream pe ecranul meu interior aventurile armatei secrete. De multe ori până atunci încercasem să scriu, dar, după câteva pagini, mă simţeam deodată fără chef, reciteam consternat, umilit, ultimele rânduri şi rupeam cu furie foile din caiet, le mototoleam, le zvârleam în foc. Acum mi se părea că aflasem secretul: nu puteam scrie bine decât dacă eram „inspirat”. Şi ştiam ce înseamnă asta: era un fel de narcoză plăcută pe care o simţeam cum pătrunde în toată fiinţa mea, până ce rămâneam cu privirile pironite asupra unui obiect sau a unui punct din peretele din faţă, clipe sau minute fără număr, dar care treceau fără să le simt durata; simţeam doar cum mă strămutam într-un alt spaţiu, undeva aproape de mine, chiar în faţa mea, spaţiul în care se desfăşurau întâmplările care aveam să le povestesc. Ştiam acum, din experienţă, că nu trebuie să încep a scrie decât după ce reveria aceasta atinge o intensitate şi o beatitudine anevoie de suportat. Atunci îmi înmuiam adânc peniţa, încărcând-o cu cerneală, şi mă apucam de scris.

Uneori, încântarea aceea nefirească se adâncea cu cât înaintam în scris. De cele mai multe ori însă, „inspiraţia” dura un ceas-două, apoi tânjea, suferea cine ştie ce transformări neînţelese, până ce dispărea cu totul, lăsându-mă frustrat şi mohorât. Nu o puteam regăsi decât

a doua zi sau câteva zile pe urmă, când reciteam anumite rânduri care ştiam că-mi plac, de a căror perfecţiune nu mă îndoiam.

În primăvara aceea, am început să scriu cu regularitate o seamă de povestiri. Îmi aduc vag aminte de subiectele lor. Ştiu doar că erau, aproape toate, povestiri fantastice. Una din ele începea cam aşa: „Azi m-am întâlnit cu Dumnezeu pe drum. Voia să-şi facă o nuia. A rupt o ramură şi m-a întrebat: „Nu cumva ai un briceag?„." Dar nu mai ştiu ce s-a întâmplat după aceea. Personajul altei povestiri era un modest funcţionar într-un mic oraş de provincie. Incult, aproape agramat. Într-o zi, simte nevoia de a scrie şi scrie, una după alta, câteva cărţi. Apoi duce manuscrisele profesorului de literatură de la liceul din localitate. Profesorul le răsfoieşte, citeşte ici-colo câte un paragraf, apoi îl întreabă: „De ce ţi-a venit să copiezi tot opere celebre – *Viaţa la ţară* de Duiliu Zamfirescu, *Madame Bovary*, *Sonata „Kreutzer„*?" Tânărul jură că haba n-avea de aceste cărţi, că lui nu-i place să citească literatură, că a scris toate aceste caiete fără să înţeleagă ce se întâmplă cu el. Profesorul pare sceptic. Îl sfătuieşte să mai încerce şi altceva; bunăoară, o piesă de teatru. După câteva săptămâni, omul se întoarce cu încă două manuscrise. Erau *Bărbierul din Sevilla* şi *Apus de soare*.

Uneori, mă inspiram din poveştile tatei de război. Dar alegeam exclusiv întâmplări stranii, misteriose. Îmi aduc că am scris o lungă nuvelă cu acest subiect: un ofiţer primise ordin să arunce un pod în aer. Aşteaptă ascuns printre trestii, cu apa până la genunchi. Nu dă foc

dinamitei decât când primii soldaţi germani se aflau deja pe pod, apoi încercă să se depărteze, tupilându-se în păpuriş. Dar aude căzând ceva, cu zgomot, în faţa lui, în apă, şi împietreşte, deodată, fascinat. După câteva clipe, cufundă mâna, pipăie, găseşte obiectul şi-l ridică. Era un cap de soldat tânăr, retezat chiar sub bărbie, care-l privea cu ochii deschişi, parcă mirat că-l întâlneşte acolo. Extenuat, târziu după miezul nopţii, ofiţerul reuşeşte să-şi ajungă unitatea, într-un sat pe jumătate părăsit. Se trânteşte într-un pat şi doarme. Dar curând îl trezesc bătăi puternice în uşă. Bagă mâna sub pernă, găseşte revolverul şi descarcă toate cartuşele. I se păruse că zăreşte capul soldatului german. Cel puţin aşa a mărturisit când a fost judecat de Consiliul de Război. Dar era ordonanţa. Se dăduse ordinul de evacuare a satului şi venise să-l deştepte. Murise şi el cu ochii deschişi, cu o expresie de mare mirare pe figură.

Transcriam textele acestea într-un caiet gros, pe coperta căruia scrisesem: Nuvele şi povestiri, vol. I. Nu mă îndoiam că într-o bună zi le voi putea tipări, că vor fi chiar mai multe volume. Dar literatura constituia doar o parte, şi nu cea mai importantă, din producţia mea. Nu puteam scrie literatură decât în ceasurile de „inspiraţie”. Dar am descoperit că în restul timpului puteam scrie altceva: bunăoară, rezumatele cărţilor pe care le citeam sau prezentarea critică a unei teorii ştiinţifice, sau descrierea amănunţită a animalelor şi plantelor pe care le culegeam, le observam, le studiam. Aveam fel de fel de caiete: de morfologie şi de fiziologie vegetală, de

entomologie, de rezumate ale teoriilor evoluţioniste şi altele. Spre a le deosebi de caietele de şcoală, care mi se păreau reci şi impersonale, utilizam caietele pe care mi le confecţiona tata, dintr-o hârtie mai bună şi neliniată, dar cusute cu aţă albă şi cu copertele felurit colorate. În anii următori, numărul caietelor va creşte simţitor, căci mă pasionam treptat de noi discipline: fizica, chimia, orientalistică, ştiinţele oculte, filosofia. Le păstram pe toate. La sfârşitul liceului, umplusem cu ele, până în vârf o ladă întreagă.

În anul acela, am trecut clasa fără nici o corigenţă. Tata părea destul de mulţumit de mine, pentru că mă socotea destinat să ajung un mare pianist. Vara am petrecut-o la Săcele, unul din cele şapte sate[1] de lângă Braşov. Vila noastră de Techirghiol era prea ruinată pentru a putea fi locuită. Emoţia cu care am trecut pentru prima dată Carpaţii, descoperind în acelaşi timp muntele, Transilvania, viaţa la ţară. Locuiam într-o căsuţă curată, luminoasă, cu o droaie de copii. Printre ei, o fată cu câţiva ani mai mare ca mine. Bălaie, pistruiată, mirosind a lapte şi fân. N-am uitat-o niciodată, pentru că se îndrăgostise de Nicu şi tot încerca să-l sărute. Eram o dată toţi trei pe o claie de fân, şi ea îl mângâia pe păr, spunând: mult mi-s dragi băieţii cu părul ca pana corbului. Eu zâmbeam distant. Mi-era peste putinţă s-o cred. Ştiam de mult, din cele dintâi basme ascultate şi citite, că Făt-Frumos avea

---

[1] De fapt, denumirea colectivă a şapte sate de lingă Braşov: Bariu, Ticheş, Cernat, Satulung, Tărlungeni, Zizin şi Purcăreni (n. ed.).

întotdeauna părul blond. E drept, al meu era roşu aprins, în acei ani, de culoarea aramei. Dar mă consideram mai aproape de Făt-Frumos decât Nicu. În sinea mea, îl compătimeam de mult pentru nenorocul de a se fi născut cu părul negru. Mi se părea că nimeni nu-l va iubi în viaţă, că, mai târziu, când ne va veni la amândoi ceasul, toate fetele mă vor iubi numai pe mine, pentru că eram blond. Mă credeam, de altfel, foarte frumos. Ştiam bine că aveam ochii mici, de miop, şi purtam ochelari de sârmă, dar socoteam că asta adaugă o nuanţă de distinsă severitate, că lasă să se ghicească viitorul meu de savant: deja mare doctor, bunăoară, sau de naturalist.

În cele din urmă, văzând cu câtă pasiune îl mângâia fata gazdei pe Nicu, nu m-am mai putut abţine şi i-am spus ce cred, anume, că face o greşeală. Că, evident, eu mă bucur că-l place atât de mult pe fratele meu, pe care îl iubesc şi eu. Dar că se înşală lăudându-i părul negru. Băieţii cu părul negru sunt, da fapt, urâţi, şi de aceea, mai târziu, vor fi cu toţii nefericiţi; nu-i va iubi nimeni. Cel care e cu adevărat frumos, şi merită să fie, iubit, sunt eu; pentru că sunt blond ca Făt-Frumos.

Fata m-a ascultat la început cu oarecare interes, dar foar repede a izbucnit în râs, şi a râs, aşa, cu lacrimi, timp îndelungat. Eu tot credeam că glumeşte şi zâmbeam. Dar, în cele din urmă, ascultând-o descriindu-mi diferenţa între „voinicii cu părul negru ca pana corbului” şi „spălăciţii ca noi” – ca mine şi ca ea – blonzii, roşcovanii, m-a convins că vorbeşte serios şi m-am întristat. O lume întreagă de valori începea săi se clatine. Înţelegeam că a te fi născut

aproape, aproape ca Făt-Frumos, nu mai constituie – în ochii tuturor – un dar excepţional. Poţi fi considerat urât sau poţi trece neobservat, deşi semeni cu un erou din basme.

Câţiva ani după aceea, am început să mă cred cu adevărat urât. Probabil că şi eram, aşa cum mă transformaseră pubertatea, miopia şi regulamentul Liceului „Spiru Haret”: tuns cu maşina în cap, cu lentile din ce în ce mai groase, cu faţa plină de coşuri şi cu tuleie roşcate. Dar mă vedeam şi mai urât decât eram, şi asta îmi justifica o seamă din ideile şi comportamentele mele de atunci: voiam să mă singularizez cu orice preţ, să fiu „le veuf l'inconsole”, să cunosc singurătatea absolută. Asta se întâmpla prin 1922-1923, când scriam Romanul adolescentului miop.

Revelaţia pe care, fără voia ei, mi-o făcuse fata gazdei nu mi-a otrăvit bucuriile acelei vacanţe de vară de la Săcele. Plecam în zori, cu o carte şi cutiile pentru insecte, şi cercetam tufele de răchită din preajma pârâului, urcam în zmeuriş după Cetonia aurata, rămâneam ceasuri întregi în faţa unui muşuroi cu furnici, stăm la pândă după guşteri şi şerpi. Citeam, în voie, tot ce-mi cădea în mână. Venisem cu două volume din *Souvenirs entomologiques* ale lui Fabre şi începusem să traduc câteva capitole. Învăţam pe de rost *Dicţionarul plantelor medicinale* al lui Zaharia Pantu. Făceam planuri de nuvele.

În toamna aceea, 1919, intrând în clasa a III-a, am început să învăţ fizica, iar Nicu chimia. Mi-a plăcut fizica, mai ales pentru că deja cu un an mai înainte îi învăţasem

rudimentele pe manualul lui Nicu şi ajutat de el. Dar chimia m-a cucerit ca nici o altă ştiinţă până atunci. Într-asemenea chip, încât am crezut că mi-am găsit adevărata mea vocaţie şi, în decursul anului şcolar 1919-1920, mi-am alcătuit primul laborator. La început, destul de modest: în pod, alături de mansarda noastră, pe o măsuţă de tablă mi-am instalat o retortă, o duzină de eprubete, o lampă cu alcool şi câteva borcane cu „substanţe”. Când veneau colegii să mă vadă, le arătam câteva experienţe clasice: fosforul arzând, sfârâind când îi dădeam drumul în apă, transformările misterioase ale sulfului, pe măsură ce se topea, şi celelalte. În anul următor, când ne venise rândul să studiem chimia, câţiva din colegii mei încercaseră să mă imite şi-au improvizat şi ei laboratoare. Ne adunam pe rând, la unul din ei, şi făceam experienţe, întâi după manualul clasei a IV-a, apoi urmărind şi alte cărţi, mai tehnice. Profesorul de fizică şi chimie, Voitinovici, a observat repede cât eram de pasionat şi cât de mult ştiam pentru vârsta mea, şi mi-a încredinţat cheia laboratorului liceului. Veneam de câte ori puteam, după-amiezile, singur sau cu unul din colegii mei, şi încercam tot felul de experienţe.

Datorită chimiei, m-am împrietenit cu câţiva din noii mei colegi. Cărpenişteanu era, ca şi mine, pianist şi îndrăgostit de chimie. Pe atunci, era un băiat frumos, palid, cu fruntea înaltă, cu acel zâmbet amar şi melancolic al coxalgicilor. A fost singurul care şi-a alcătuit un laborator serios şi s-a ţinut de chimie până aproape de bacalaureat. A plecat apoi în Franţa, să studieze medicina, şi n-am mai auzit

nimic despre el. Cu Dinu Sighireanu mă împrietenisem deja din anul trecut, dar laboratorul ne-a apropiat şi mai mult. Curând însă, Dinu s-a detaşat de chimie şi mi-a dăruit mie tot ce rămăsese utilizabil din laboratorul lui. A continuat însă să se intereseze de insecte şi, de la moşia lor din Ialomiţa, de lângă satul Sighireni, îmi aducea, în fiecare toamnă, fluturi rari şi coleoptere necunoscute. Cu Dinu aveam să mă leg tot mai mult în ultimele clase de liceu, când descopeream amândoi atâţia autori din biblioteca surorilor lui. Şi de mai multe ori aveam să petrec săptămâni neuitate la el, la ţară. Dar despre Dinu, ca şi despre ceilalţi prieteni, voi scrie mai cu de-amănuntul mai târziu.

În sfârşit, datorită indirect chimiei, aveam să-mi găsesc, în acei ani, un nou prieten, pe Mircea Mărculescu, şi o nouă pasiune: Balzac. Atras de interesul ştiinţific al subiectului, citisem L*a recherche de l'absolu*. Mărculescu, căruia nu-i plăcea chimia, dar era pasionat de Balzac, mi-a împrumutat *La peau de chagrin*. Entuziasmat, am recitit atunci *Le pere Goriot* şi imediat după aceea, *Gobseck* şi astfel am descoperit revenirea personajelor, procedeu care m-a fascinat. Împreună cu Mărculescu, am pornit atunci prin librării şi anticariate, căutând volume de Balzac. Ce bucurie când am dat peste *Histoire des treize* şi *La cousine Bette,* căci în primele luni nu găseam decât volume răzleţe din *Oeuvres de jeunesse* şi, cu tot entuziasmul nostru, nu ne încântase decât *Le Centenaire*.

Dar astea se întâmplau doi ani mai târziu, când eram, cum se spune, „un autor publicat”.

*

Îmi aduc încă foarte bine aminte de primul articol tipărit: Duşmanul viermelui de mătase, în „Ziarul ştiinţelor populare”!

Din mai 1920 intrasem în clasa a IV-a şi rămăsesem singur în odăiţa mea din mansardă, căci Nicu se afla acum la Şcoala Militară din Târgu-Mureş. Vara o petrecusem toată familia la Techirghiol, în vila „Cornelia”, numai pe jumătate refăcută. Mă plictisisem. Venisem cu puţine cărţi şi, după ce le terminasem, căutam cu deznădejde ceva de citit: orice. Într-un garderob, găsisem *Operele complete* ale lui Vasile Conta şi le parcurgeam cu îndărătnicie fără să le înţeleg întotdeauna. Numai când Conta discuta teoria transformismului îl puteam urmări. În restul timpului, adunam plante, melci, insecte. Mă apucasem să scriu un studiu despre fauna şi flora Techirehiolului, pe care l-am refăcut mai târziu şi l-am publicat în iarna anului 1922, tot în „Ziarul ştiinţelor populare”.

Nu înţeleg ce m-a făcut să aleg ca subiect al primului meu articol tocmai „duşmanul viermelui de mătase”. Subiectul nu mă atrăgea îndeosebi, şi la data aceea ştiam destulă entomologie ca să pot scrie lucruri mai interesante. Mi-am spus, probabil, că, fiind vorba de o problemă care îşi are aspectul ei practic, voi avea mai multe şanse de a fi publicat. Într-adevăr, articolul a fost publicat în numărul următor. Era semnat Eliade Gh.

Mircea. Când mi-am văzut numele tipărit – la sumar şi din nou la sfârşitul articolului – inima a început să se zbată. De la chioşcul de unde cumpărasem revista şi până acasă, mi s-a părut că toată lumea mă priveşte. Triumfător, l-am arătat părinţilor. Mama s-a prefăcut că n-are timp să-l citească. Voia probabil să-l savureze în tihnă, singură, aşa cum ştiu că mi-a citit, mai târziu, unele articole. Dar tata şi-a pus ochelarii, l-a citit pe loc (n-avea mai mult de o coloană) şi mi-a spus: „Nu prea are valoare. E o compilaţie!"

Aşa era, într-adevăr. Am încercat să-i explic că, în acest articol, eu nu făceam „ştiinţă", ci „popularizare", care e tot atât de importantă şi necesară ca şi cercetarea personală. Dar nu cred că l-am convins.

Puţine luni în urmă, „Ziarul ştiinţelor populare" a anunţat un concurs printre elevii de liceu. Am citit cu mare emoţie condiţiile concursului. Era exact ce visam eu să fac: un subiect ştiinţific tratat „literar". M-am apucat să scriu într-o duminică: aveam toată ziua şi noaptea libere, în faţa mea. Am scris o schiţă fantastică: Cum am găsit piatra filosofală. Începea cam aşa: Mă aflam în laborator şi nu ştiu datorită cărei împrejurări am adormit (dar evident, cititorul nu ştia asta; nu i-o spuneam). Apare un personaj ciudat, care-mi vorbeşte despre piatra filosofală, mă asigură că nu e o legendă, că piatra se poate dobândi dacă cunoşti o anume formulă. Îmi poves-j teste o scenă de operaţii, cu alchimişti celebri, la care a asistat, şi-mi propune experienţa. Nu mă convinsese, dar am acceptat. Străinul amestecă diverse substanţe într-un creuzet, îl

pune la foc, apoi presară un praf şi exclamă: „Priveşte atenţi acum! Priveşte!” Într-adevăr, substanţele din creuzet se transformau sub ochii mei în aur. Emoţionat, fac un gest brusc şi răstorn creuzetul, care cade cu zgomot pe podea. În acea clipă, mă trezesc. Eram singur în laborator. Dar o clipi am crezut că visul fusese aievea. Pe podea, alături de creuzet zăcea un bulgăre de aur. De-abia când l-am luat în mână mi-am dat seama că era o bucată de pirită, substanţă care seamănă mult cu aurul.

N-am recitit niciodată această povestire, dar când mi-am reamintit de ea, zeci de ani mai apoi, am înţeles că nu era lipsită de semnificaţie. Când am scris-o, eram pasionat de chimie şi nu ştiam aproape nimic de alchimie. Iubeam, pe atunci, materia, credeam în ea; cunoşteam eficacitatea imediată a diferitelor substanţe, dar mă fascinau de asemenea misterul structurii lor chimice, posibilităţile fără număr ale combinaţiilor între molecule. De-abia câţiva ani mai târziu am descoperit la Biblioteca Fundaţiei Carol *Collection des Alchimistes* a luil Marcellin Berthelot. Curând după aceea, m-am simţit realmente atras de alchimie şi, de atunci, interesul acesta nu m-a mai părăsit. Prin 1924-1925, am publicat primele articole despre alchimia alexandrină şi medievală în „Ziarul ştiinţelor populare”. În Universitate, i-am cerut lui Prafulla Chandra Ray şi-am primit, de la Calcutta, cele două volume ale lui despre alchimia indiană. În India, am adunat un material bogat pe care l-am folosit în seria de articole din „Vremea”, republicate, în 1935, în *Alchimia asiatică*. Apoi, au urmat *Cosmologie şi alchimie*

babiloniană, în 1937, Magic, *Metallurgy and Alchemy* în 1939, şi *Forgerons et Alchimistes*, în 1956, această ultimă carte reluând şi dezvoltând lucrările publicate în ţară. Pe atunci nu cunoşteam cercetările lui Jung. Încercasem să demonstrez totuşi că alchimia nu era o chimie rudimentară, o pre-chimie ci o tehnică spirituală, urmărind mai mult decât cunoaştere, şi cucerirea materiei; urmărind, în fond, transmutarea omu lui, „mântuirea" sau eliberarea lui.

Cât n-aş da să pot reciti acum povestea aceea, să ştiu ce mi-a dezvăluit acel personaj misterios, la ce operaţii alchimice asistase el! Găsisem, în vis, piatra filosofală. Nu aveam să înţeleg decât zeci de ani mai târziu, după ce l-am citit pe Iung, sensul acestui simbolism oniric.

*

Povestirea mea a câştigat premiul întâi şi a fost publicată la sfârşitul anului 1921. De data aceasta, m-am simţit cu adevărat un autor. Câştigasem 100 de lei şi, ducându-mă să-i încasez, l-am cunoscut pe profesorul Dan Dimiu, directorul „Ziarului ştiinţelor populare". M-a felicitat şi mi-a cerut să colaborez regulat la revistă. Aveam aproape gata o seamă de articole despre felurite insecte, pe care le-am intitulat Convorbiri entomologice, pentru că profesorul nostru de istorie, Constantin Moisil, publica, tot în „Ziarul ştiinţelor populare", seria lui de Convorbiri numismatice. Am început să i le trimit şi au apărut, cu regularitate, timp de câţiva ani. Cum nu le-am

mai recitit de atunci, nu-mi dau seama cât de „originale” erau contribuţiile mele entomologice. Studiasem din scoarţă în scoarţă volumele lui Brehm şi ale lui Fabre, şi făcusem eu însumi o seamă de observaţii. Văzusem la microscopul lui Moisescu tot ce se putea vedea în legătură cu anatomia şi fiziologia insectelor. De când îmi instalasem un adevărat acuarium, pierdusem multe ceasuri notând într-un caiet comportamentul lui Nepacineraria. Totuşi, câţiva ani în urmă, când am abandonat definitiv entomologia, mi-am dat seama, cu melancolie, că nu descoperisem nimic cu adevărat nou, neobservat de alţii, la niciuna din vietăţile pe care le urmărisem, le crescusem şi le iubisem atâţia ani.

Dar poate că mă înşelam. Poate că au fost într-adevăr lucruri pe care nu le-am văzut decât eu. În orice caz, în acei ani 1921-1922, am scris, în câteva caiete, *Călătoria celor cinci cărăbuşi în ţara furnicilor roşii*, un fel de roman de aventuri în care amestecam entomologia, umorul şi fantasticul. Ceea ce mă pasiona mai mult scriindu-l era descrierea diverselor locuri, aşa cum le vedeau cărăbuşii, străbătându-le pe îndelete sau zburând pe deasupra lor. Era, de fapt, o micro-geografie imaginară pe care o organizam pe măsură ce o inventam; descopeream o lume onirică şi paradoxală, căci era totodată i mare şi mai mică decât lumea noastră de toate zilele.

Simţeam cum, lovită de unul din cărăbuşi, pietricica devine mare şi grea ca o stâncă de care m-aş fi izbit eu, stâncă de statura mea, pe care abia aş fi putut-o cuprinde în braţe. De câteva secunde în urmă, când cărăbuşul îşi

lua zborul, „stânca” devenea pentru el asemenea unei „pietricele”, adică, scara ochiului meu, nu mai mare decât un grăunte de nisip.

Nu-mi aduc aminte dacă am apucat să termin povestirea acestei călătorii în ţara furnicilor roşii[1]. Dar, înainte de a mă despărţi definitiv de entomologie, prin 1923-1924, m-am hotărât să dezvolt câteva articole, deja publicate, despre albine viespi şi furnici, şi să le adun într-un volumaş pentru „Biblioteca pentru toţi”. Am scris Editurii Alcalay, evident fără să menţionez că eram elev de liceu, întrebându-i dacă i-ar interesa o asemenea carte. Foarte curând, am primit o carte poştală, prin care eram invitat să prezint manuscrisul. Cu cea mai bună caligrafie de care eram în stare, transcriam textul în două caiete groase. Nu m-am gândit o singură clipă că mi s-ar putea ghici vârsta după scrisul meu imatur. Şi, pentru că nu îndrăzneam să expediez caietele cu poşta, l-am rugat pe unii din prietenii mei, Radu Bossie, să le predea chiar în mâna directorului „Bibliotecii pentru toţi”.

L-am aşteptat cu nerăbdare, plimbându-mă pe trotuar, la câteva case de Librăria Alcalay. „Ce-a spus?” l-am întrebai „A spus: bine, lasă caietele aici. Pentru cercetare.”

N-am mai auzit nimic de atunci. Dar m-am consolat repede. Câţiva ani în urmă, aş fi fost într-adevăr încurcat daci aş fi văzut într-o vitrină volumaşul meu despre albine, viespi şi furnici. Eram atunci student şi voiam să pot

[1] Povestirea a fost terminată. Am publicat-o recent, în volumul: Mircea Eliade, Cum am găsit piatra filosofală, Humanitas, 1996, pp. 377-394 (n. ed.).

publica altfel de cărţi, să pot publica, în primul rând, *Romanul adolescentului miop.*

IV
TENTAŢIILE UNUI TÂNĂR MIOP

În toamna acelui an, 1921, intram în clasa a V-a. Terminasem gimnaziul (trecusem, vara, ceea ce se numea „examenul de capacitate”) şi începeam cursul superior. Pe atunci, cursul superior era împărţit în trei programe: real, unde se învăţa destulă matematică şi deloc latină; modern, cu foarte puţină matematică şi destulă latină; clasic, fără matematici, cu latină şi greacă. Convins că voi studia la universitate ştiinţele fizico-chimice, alesesem realul. Dar nu mi-a trebuit mult ca să înţeleg că mă înşelasem, că alesesem greşit. Renunţasem la latină, şi mai ales la profesorul de latinească, Nedelea Locusteanu, pe care îl admiram nespus, căci, în afară de gramatică şi vocabular, ne învăţa istorie şi literatură şi filosofie, ne vorbea în clasă de Pitagora şi Omar Khayyam, de Novalis şi de Leonardo da Vinci. Alesesem maternaticile, care nu mă atrăgeau decât sporadic. Dar ştiam că fără pregătire matematică nu voi putea ajunge niciodată un bun chimist.

S-a întâmplat însă că nu mă aveam prea bine cu profesorul de matematici, Banciu. Toţi – profesorii, elevii şi părinţii elevilor – îl considerau pe Banciu un profesor-model. Se spunea: „E imposibil să nu înţelegi când îţi explică Banciu!” Asta o ştiam şi eu. De câte ori îl ascultasem, nu numai că înţelesesem, dar simţeam cum mă fascinează matematicile. După obiceiul meu însă,

când mă interesa ceva – o carte începută acasă şi neterminată, un articol pe care mă pregăteam să-l scriu, un subiect de nuvelă – nu puteam asculta explicaţiile profesorului, încercam întâi să văd dacă nu pot lipsi de la lecţie fără sa se observe. Dacă vedeam că e prea imprudent, rămâneam a lecţie, dar nu ascultam. De cele mai multe ori, reuşeam să-mi continui lectura fără ca să remarce profesorul.

Scoţându-mă o dată la tablă şi văzând că nu ştiam cum să rezolv problema, Banciu a crezut că n-am înţeles şi mi-a explicat încă o dată numai mie ceea ce explicase cu câteva clipe mai înainte. S-a convins atunci că sunt în stare să înţeleg dacă sunt atent şi a început să se ocupe de mine. Curând după aceea, m-a surprins citind în timpul lecţiei *Le Rouge et le Noir*, mi-a dat trei, mi-a confiscat cartea şi m-a avertizat că, da mă prinde a doua oară, mă elimină pe o săptămână. Am crezut că glumeşte. Dar câtva timp în urmă, Banciu m-a prins din nou şi s-a ţinut de cuvânt. Nu numai că mi-a pus trei şi m-a eliminat, dar m-a chemat în cancelarie şi mi-a tras două perechi de palme.

Asta se petrecea în primăvara lui 1922. Împlinisem 15 ani şi ştiam acum ce înseamnă umilinţa şi ura. Palmele acelea au creat o prăpastie între noi. Zadarnic s-a arătat Banciu afabil şi prietenos când am revenit, după o săptămână, la şcoală. Ferecasem pe dinăuntru, eram ca o stană de piatră. Dar în săptămâna aceea parcursesem tot manualul de algebră şi rezolvasem un număr de probleme. Când m-a scos o dată la tablă Banciu a fost

atât de surprins, încât era gata să mă felicite. Probabil că şi-a spus că lecţia pe care mi-o dăduse îmi prinsese bine. Dar se înşela. De fapt, o rupsesem definitiv cu matematicile. Învăţam de frică şi mai ales în preajma examenelor dar niciodată nu am ajuns un bun matematician. Şi, pentru că Banciu mă ameninţa mereu că mă va lăsa corigent, şi, dacă nu voi învăţa nici pentru examenul de corigenţă, mă va lăsa repetent, oricât de strălucit aş fi la alte materii (aluzie la fizico-chimice şi la ştiinţele naturale), matematicile au ajuns curând o adevărată teroare. Am izbutit totuşi să trec fără corigenţă şi în acea clasă, şi în clasa următoare, a VI-a. Dar, odată ajuns în clasa a VII-a, după toate descoperirile acelor ultimi doi ani, după ce am ştiut că nu voi urma chimia la Universitate, m-am hotărât să trec la modern. În mijlocul anului după o scurtă pregătire, am dat un examen cu Locusteanu şi am fost transferat în cursul modern. La despărţire, Banciu mi-a spus: „După doi ani şi jumătate de real, trebuie să fii printre latiniştii dumitale, cel mai bun matematician. Nu uita că matematicile se învaţă şi la modern, deşi numai o oră pe săptămână. Dacă nu vei fi la înălţime, te las corigent!” S-a ţinut şi de data aceasta de cuvânt.

*

Mă revăd în acei ani în mansardă, revăd masa de lemn copertă cu hârtie albastră, lampa cu abajurul alb, sub care îmi împingeam cartea pe măsură ce mi se împăienjeneau

ochii şi distingeam tot mai anevoie literele. Erau anii de „miopie galopantă”, după expresia unuia din oculiştii la care fusesem. Dioptriile creşteau mai repede decât aveam eu timp să-mi schimb lentilele. Nu era, spusese doctorul, decât o soluţie: să nu-mi obosesc ochii citind prea mult la lumina lămpii. Dar cum aş fi putut (şi mă întreb, acum, cine ar fi putut?) să-mi menajeze ochii într-un timp când aproape în fiecare săptămână descopeream un nou autor, alte lumi, alte destine? Încercam totuşi să mă apăr, citind fără ochelari, cu bărbia lipită de carte, sau închizând când un ochi, când celălalt, sau apăsându-mi ochelarii pe nas, sau schimbând becurile, când albastre, când albe, când slabe, când puternice. Apoi, când ochii îmi lăcrimau şi mi se împăienjeneau de-a binelea, treceam în odăiţa de alături şi mă spălam cu apă rece. Rămâneam apoi câteva minute întins pe pat, cu ochii închişi, încercând să nu mă mai gândesc la nimic.

Un pat de lemn, vopsit în roşu. Deasupra patului, prinsă bine în perete, cutia cu geam în care păstrasem cele mai frumoase coleoptere şi câţiva fluturi mari, cu aripile imaculate, în faţă, pe celălalt perete, o bibliotecă de scânduri, pe care mi-o întocmise tata. Prin clasa a VI-a, aveam deja vreo 500 de volume, majoritatea din „Biblioteca pentru toţi”, „Minerva” şi „Lumen”. Dar aveam şi cărţi mai scumpe: *Souvenirs entomologiques* ale lui H. Fabre, *Die Insekten* ale lui Brehm, tratatele de chimie, „clasicii” transformismului, aproape tot ce găsisem din „Bibliotheque scientifique” sau „Bibliotheque philosophique”, de la Felix Alean. Mama îmi dădea săptămânal o

mică sumă de buzunar, dar nu mă refuza niciodată când îi spuneam că aş vrea să-mi cumpăr o carte mai scumpă. Adesea, mă ruga să nu spun nimic tatei. Războiul îi sărăcise, şi, ca să ne poată ţine la şcoală, închiriaseră aproape toată casa. La început, chiriaşii au fost doi profesori francezi, membri ai Misiunii Culturale, apoi nişte funcţionari unguri de la o societate din Transilvania, în cele din urmă Camera de Comerţ Italo-Română. Aşa l-am cunoscut pe Giovanni Costa, tocmai în perioada când învăţam italieneşte. Datorită lui, mi-am putut comanda toate cărţile italieneşti de care credeam că am nevoie.

*

Mansarda era de acum numai a mea, plină numai cu lucrurile mele. Între pat şi masa de lucru, o măsuţă pe care păstram colecţiile de reviste – „Ziarul ştiinţelor populare”, „Revista muzicală”, „Orizonturi” şi altele. Ca să nu le ia vântul când ţineam ferestrele deschise, pusesem deasupra lor cele mai frumoase piese din colecţia mea geologică: o bucată de pirită, un granit, fragmente de stalactite. Deasupra măsuţei prinsesem în perete, cu pioneze, copii după fresce tombale egiptene executate cu diferite cerneluri; urme ale entuziasmului cu care citisem cărţile lui Maspero şi Alexandre Moret. Sub măsuţă, o lădiţă cafenie în care îmi păstram corespondenţa cu prietenii, caietele deja scrise şi, la fund de tot, camuflat, ca să nu-l descopere tata, Jurnalul.

Nu mai ştiu cum am ajuns să-mi scriu *Jurnalul.* La început, prin 1921, nu însemnam decât ce lucrasem şi cât

lucram în fiecare zi: câte ceasuri petrecute în laborator sau cu insectele şi plantele, câte ceasuri cheltuite cu lectura, adăugând titlurile cărţilor citite şi scurte comentarii. Curând după aceea, am în ceput să însemn observaţii despre profesorii şi prietenii mei, dar nu m-am mulţumit cu atât: m-am încăpăţânat să reproduc cât mai multe conversaţii, să descriu cât mai amănunţit anumite întâmplări de la şcoală sau de la petrecerile care, începând din clasa a VI-a, aveau loc, pe rând, la unii din colegi şi unde întâlneam fete de vârsta noastră. Cu timpul, ajunsesem să scriu zece-cincisprezece pagini despre unele din aceste petreceri, căutând să reproduc cât mai fidel dialogurile, cu expresiile caracteristice fiecăruia. Când am început *Romanul adolescentului miop*, am folosit multe din aceste pagini, uneori – ca de pildă când am descris societatea noastră „Muza” - transcriind de-a dreptul pasaje întregi. În sfârşit, în ultimei două clase de liceu, *Jurnalul* ajunsese confidentul tuturor crizelor mele de melancolie şi e probabil că excesele acestea de lirism şi lamentaţiile au reuşit într-o zi să mă dezguste, astfel că am abandonat Jurnalul şi nu l-am mai reluat decât în vara anului 1928, în ajunul plecării în India.

Jurnalul îl scriam mai cu seamă noaptea, uneori târziu după miezul nopţii, când eram sigur că tata nu va mai veni să mă controleze. Din clasa a V-a încoace şi până la încheierea studiilor universitare, mă deprinsesem să dorm din ce în ce mai puţin, câteodată mulţumindu-mă cu trei-patru ceasuri pe noapte. Am ajuns la acest rezultat după o lungă disciplină. Timp de mai multe luni, mă culcam cu

câteva minute mai târziu decât în noaptea precedentă şi puneam deşteptătorul să sune cu un minut mai devreme. Când reuşeam să smulg somnului un ceas, mă opream, şi nu mai schimbam minutarele câteva săptămâni. Apoi reluam experienţa, micşorând zilnic raţia de somn cu unul sau două minute.

Nu pot spune că mi-a fost uşor. Uneori, când prelungeam lecturile după 2 noaptea, nu puteam adormi şi mă zvârcoleam mult timp în pat. Dar eu mă încăpăţânam să nu ţin seama de aceste insomnii, ci continuam să număr orele şi minutele consacrate somnului din clipa în care stinsesem lumina şi mă culcasem, chiar dacă adormisem un ceas-două mai târziu. Alteori, mi se făcea somn după prânz, mai ales vara şi, dacă vedeam că toate cafelele pe care le sorbeam şi toată apa rece pe care mi-o azvârleam pe obraji rămâneau fără efect, mă lungeam pentru o jumătate de ceas, cu deşteptătorul la căpătâi. Dar nu uitam să scad această jumătate de ceas din somnul de noapte.

În cele din urmă, m-am obişnuit cu raţia de patru ceasuri, şi chiar dacă aş fi vrut n-aş fi putut dormi mai mult. Mai târziu, când la lecturile şi la ceasurile de scris se adăugaseră şi celelalte excese ale tinereţii, mi se întâmpla uneori să am curioase pierderi de cunoştinţă, care mă speriau grozav. Îmi aduc şi acum aminte de două din aceste accidente provocate, fără îndoială, de surmenaj. Într-o noapte, cred că eram în clasa a VII-a de liceu, m-am dezbrăcat, am pus ceasul să mă deştepte pe la cinci dimineaţa şi m-am culcat, dar câteva clipe în urmă m-am

trezit îmbrăcat, la masa mea de lucru, cu o carte deschisă în faţă, dar fără să-mi aduc altceva aminte, fără să ştiu măcar dacă sau ce citisem. M-am uitat la ceas, şi am văzut că trecuse de trei dimineaţa. A doua spaimă de acest fel am tras-o când eram la Universitate. M-am trezit deodată lângă casă, pe Bulevardul Domniţei, fără să înţeleg ce făceam acolo, dacă plecam sau mă întorceam acasă, fără să-mi aduc prea bine aminte cine sunt şi cum mă cheamă. Era o după-amiază de iulie, fără măsură de fierbinte. Am recunoscut totuşi casa şi am avut puterea să urc până la mansardă, la ora aceea încinsă ca un cuptor. M-am zvârlit, gol, pe pat şi am dormit până seara târziu! Închisesem uşa cu zăvorul şi m-au trezit bătăile puternice ale tatei, venit să vadă ce se întâmplă cu mine, de ce nu cobor la cină.

Asemenea accidente, de altfel destul de rare, aveau dar să mă sperie de-a binelea. Nu pomeneam nimănui de ele, dar îmi dădeau de gândit. Ultima întâmplare de acest gen amavut-o la Calcutta, tot într-o zi de teribilă arşiţă.

*

Eram nevoit să recurg la asemenea mijloace. Aveam multă nevoie de „timp” – nu numai pentru a putea prididi cu cititul cărţilor care se adunau acum în vrafuri pe masa mea şi pe rafturi, dar mai ales pentru că, în afară de furnat şi atâtea caiete în care mă învăţasem să scriu zilnic rezumate, critici, articole, începusem un roman fantastic, plănuit pe dimemensiuni ciclopice: *Memoriile unui soldat*

de plumb. Am tot scris romanul acesta vreo doi ani, în clasele a V-a şi a VI-a, şi, când l-am întrerupt definitiv, transcrisesem pe curat, în mai multe caiete, acele părţi care mi se păruseră mai reuşite şi le dădusem să le citească câtorva prieteni. Era un roman de nesăbuite proporţii, înglobând nu numai Istoria Universală, ci întreaga Istorie a Cosmosului, de la începuturile Galaxiei noastre, Alcătuirea Pământului, de la originea vieţii până la apariţia omullui. După câte îmi aduc aminte, începea cam aşa: un cercetaş – adică eu – se afla în trenul care suferise grozava ciocnire de la Valea Largă. În clipa ciocnirii, cercetaşul îşi afundă speriat capul în sacul lui şi, datorită acestui gest instinctiv, nu a fost mutilat. În sac, avea şi un soldat de plumb, unul din numeroşii lui soldaţi de plumb cu care se jucase copil şi pe când îl purta acum, adolescent, ca un fel de porte-bonheur. În clipa aceea nesfârşită a ciocnirii, cercetaşul ascultă, chiar din gura soldatului de plumb, lunga, inepuizabila lui poveste. Cum fragmente din plumbul din care fusese alcătuit soldatul fusseseră martore la cele mai importante evenimente din istoria omenirii: cucerirea Indiei de către arieni, distrugerea Ninivei, moartea Cleopatrei, răstignirea lui Iisus, devastarea Romei de către Alaric, Mahomed, cruciadele şi aşa mai departe, până în zilele noastre, unde nu uitam să introduc şi evenimente recente; bunăoară, Mărăşeştii. Dar, înainte de Istorie, plumbul se aflase – sub formă de gaz – în feluritele conflagraţii ca cele care au dus la alcătuirea sistemului solar şi a Pământului îşi amintea de milioanele de ani fără viaţă, îşi amintea de apariţia

primelor vieţuitoare, de luptele între monştri preistorici, şi aşa până la apariţia omului şi zămislirea primelor civilizaţii. Era un fel de frescă ameţitoare, lucrată ca un mozaic, în care voiam să includ tot ce mi se părea că ştiu, tot ce învăţasem, fără a le fi digerat întotdeauna, din lecturile mele dezordonate. Dar acest roman fantastic era străbătut de un anumit pesimism. Prin sarcasmele atribuite soldatului de plumb, arătam, de fapt, ce fiinţe efemere şi nestatornice erau oamenii, cât de uşor uitau, trădau şi ucideau ei, şi cât era de orb destinul care înălţa indivizi nevrednici sau neamuri mediocre, nimicind fără urmă naţiuni de eroi (ca geţii sau atâtea alte neamuri preistorice) şi marile, adevăratele personalităţi (una din tezele romanului era tocmai aceasta: că adevăraţii eroi, geniile creatoare, profeţii autentici n-au avut niciodată posibilitatea să-şi împlinească vocaţiile, destinul paralizându-i sau eliminându-i înainte de vreme). La originea acestei viziuni pesimiste a Istoriei Universale se aflau, evident, în afară de tristeţile pe care mi le pricinuiseră lectura atâtor orori şi altor catastrofe istorice sau biografiile câtorva martiri ai gândirii, ca Giordano Bruno sau T. Campanella, şi propriile mele experienţe. Mă simţeam acum superior tuturor colegilor mei, măcar pentru enormul efort pe care îl cheltuiam pentru a-mi lărgi şi adânci cultura. Şi totuşi, deşi remarcat de unii din profesori, nu mă bucurasem de nici un premiu, de nici o menţiune, nici măcar de ştiinţe naturale sau fizico-chimice şi, la fiecare sfârşit de an şcolar, citeam cu mare emoţie lista celor care trecuseră clasa.

Dar era mai mult decât atât. Mă aflam acum în plină criză de pubertate, mă descopeream în fiecare dimineaţă mai urât, mai stângaci, descopeream, mai ales la întâlnirile cu fete de vârsta mea, cât sunt de timid şi de neatrăgător în comparaţie cu unii din prietenii mei. Criza aceasta, începută prin clasa a VI-a, o dată cu *Memoriile soldatului de plumb*, a mers agravându-se până la sfârşitul liceului. Probabil că datorită ei n-am mai ajuns să termin romanul. La un moment dat, am simţit ca nu mai pot scrie decât la persoana întâi, că orice altfel de literatură, în afară de cea direct sau indirect autobiografică, n-avea nici un sens. Aşa am început *Romanul adolescentului miop*.

*

Încă din primele clase de liceu, mă împrietenisem cu Dinu Sighireanu şi cu Radu Bossie. Acum, în cursul superior, Dini era un băiat frumos, brun, cu ochii verzi, după care suspinau multe fete. Îi plăceau istoria Franţei, pe care o ştia ca nimeri altul dintre noi, şi cărţile lui Kipling. Ne întâlneam aproape în fiecare zi, de cele mai multe ori la mine în mansardă, care era parcă ideal situată ca prietenii mei să-şi dea întâlnire în ea. În ultimul an de liceu, ca şi mai târziu, la Universitate, nu era zi în care să nu urce la mine unul sau mai mulţi prieteni, până ce m-am hotărât să lipesc pe uşă un afiş, precizând la ce ore eram cu adevărat bucuros de vizite.

Radu Bossie a rămas neschimbat de când l-am cunoscut în prima clasă de liceu, şi până la moartea lui,

neaşteptată absurdă, la 23 de ani. Era fiul procurorului Bossie; mama lui de origine engleză, era blondă, frumoasă, excentrică; divorţase şi a murit curând după aceea, la o moşioară, sărăcită decăzută. Radu era miop ca şi mine, destul de urât, cu buze imense, cu un nas mare şi borcănat, dar avea un umor şi un farmec fără pereche. Nu-i plăcea să înveţe şi, în cursul superior, ameninţat de repetenţie, a fost dat intern la Liceul „Andrei Şaguna” din Braşov. Îl revedeam întotdeauna cu o mare bucurie în vacanţe. Era mucalit, optimist, indiferent la toate plictiselile şcolăritului, aproape cinic, şi totuşi cu o mare bunătate şi prieten desăvârşit. Avea mare încredere în viitorii meu de savant şi-mi citea toate articolele, în timp ce Dinu Sighireanu, Haig Acterian, Jean-Victor Vojen erau confidenţii mei literari. După ce plecasem în India, venea des pe la noi ca să afle de la mama ce se mai întâmplă cu mine. Venea cu o cutie mare de ţigări şi accepta bucuros cafeaua şi înveselea toată casa povestind peripeţiile studenţiei lui întârziate. Apoi într-o bună zi, s-a dus cu treburi la Craiova, s-a îmbolnăvit şi a murit în câteva zile. Am aflat vestea în noiembrie 1930, în chilioara mea din Svarga-ashram din Himalaya. Era cel dintâi dintre noi care pleca.

Cu Haig Acterian m-am împrietenit mai târziu, dar a fost o prietenie care s-a continuat şi s-a adâncit mai ales după Universitate. În primele clase, ne „produceam” amândoi la serbările liceului: eu cu vreo sonată la pian, iar el, bariton precoce, cântând „Le Grenadier”. Apoi, o dată cu J.- V. Vojen, au descoperit vocaţia de actor. (Au urmat, de altfel,

împreună Conservatorul de Artă Dramatică.)

Tot la serbările liceului – organizate, în ultimii ani la Teatrul Naţional – au căpătat amândoi roluri de frunte într-o comedie a lui Valjean (în care eu am jucat pe un subcomisar) şi în *Sarmală, amicul poporului*, a lui N. Iorga.

Haig avea obrazul brun, aproape întunecat, de o frumuseţe leneşă, orientală. Vojen era bălai şi deja în adolescenţă rivaliza în frumuseţe, eleganţă şi succese feminine cu Dinu Sighireanu. Ne vorbea despre tatăl lui, pe care nu-l cunoscuse, care dispăruse în împrejurări ciudate, şi pe care îi plăcea să şi-l închipuie un mare aventurier, un Don Juan sau un nou D'Annunzio. (D'Annunzio a rămas autorul favorit a lui Vojen până târziu). La acest grup de prieteni, s-a adăugat mai târziu Petre Viforeanu, înalt, mândru, ironic, izbutind să fie premiant fără pedanterie, interesându-se de mai multe lucruri deodată – literatură, latină, viaţă mondenă, politică. El mi-a relevat cel dintâi ce înseamnă o adevărată ambiţie când mi-a mărturisit într-o zi că se va considera un ratat dacă la treizeci de ani nu va fi profesor universitar şi deputat, la patruzeci ministru, iar la cincizeci prim-ministru.

Prin clasa a IV-a, grupul acesta de prieteni, împreună cu alţi câţiva, am luat obiceiul să ne întâlnim duminicile după-amiază în casa colegului Mircea Moschuna-Sion. Veneau şi câteva fete, şi, pentru a deosebi aceste după-amiezi de obişnuitele sindrofii, am hotărât să fondăm o societate artistică şi culturală, căreia i-am dat numele de „Muza”. Programul era destul de ambiţios: conferinţe urmate de discuţii, „concerte” şi, mai ales, spectacolele

dramatice. Una din primele încercări a fost un fragment din *Don Juan* al lui Victor Eftimiu, în care eu aveam rolul unui călugăr, iar Vojen pe cel al lui Don Juan. Am cântat, de asemenea, de mai multe ori la pian: Rahmaninov, Grieg, Debussy. Dar n-am acceptat niciodată să execut arii din „opera” pe care o compusesem atunci, Tomiris, şi pe care o cunoşteau doar câţiva prieteni. „Opera” mea era, de fapt, un foarte ambiţios proiect la care lucram fără spor pentru că, scrisul partiturii luându-mi prea mult timp, mă mulţumeam să memorizez melodiile pe care le compuneam, iar memoria mea muzicală fiind aproximativă, melodiile acestea se modificau de la o şedinţă de lucru la alta.

Am acceptat însă să ţin o conferinţă despre Rama. Materialul documentar îl scosesem în întregime din cartea de curând descoperită *Les Grands initiés* a lui Schuré. Neştiind mai nimic despre vechea Indie, credeam, atunci, că tot ce spune Schuré era adevărat. (Şi mare mi-a fost mirarea şi furia aflând, curând după aceea, că era vorba doar de o poveste „mistică”, inventată de Schure. Cred că de atunci s-a născut în mine neîncrederea faţă de diletanţi, teama de a nu mă lăsa păcălit de un amator, dorinţa tot mai aprigă de a merge la izvoare, de a consulta exclusiv lucrările specialiştilor, de a epuiza bibliografia.) Conferinţa era lungă, prolixă, probabil pretenţioasă – şi-mi amintesc numai că micul grup de fete şi băieţi au ascultat-o amuzaţi, mai mult din teama de a nu se plictisi.

Pe timpul când luam parte, asiduu şi entuziast, la întruninirile societăţii noastre, începusem deja să-mi iau în

serios urâţenia şi – în bună parte, închipuita – solitudine. Eram sirngurul care veneam la „Muza” în uniforma de liceu; toţi ceilalţi purtau de mult costume „civile”. Singurul care nu încercam să-mi camuflez părul tuns mărunt, ci dimpotrivă, mă tundeam cu maşina numărul zero. Evident, remarcasem mai de mult că, alături de atâţia prieteni frumoşi, rareori vreo fată se arăta dispusă să stea de vorbă cu mine – şi asta, după ce mă făcuse să sufăr, mă încânta acum nespus, dovedindu-mi ce credeam eu, că eram slut şi respingător. Zadarnic încercau prietenii să mă convingă de contrariu; refuzam să-i ascult! Dinu Sighireanu îmi demonstra că, dacă nu consimt să mă bărbieresc, ar trebui măcar să mă pudrez (cum făcea el), ascunzându-mi astfel pistruii şi coşurile. Vojen era convins că având sprâncenele groase, fruntea largă şi urechile mici, eram şi eu, în felul meu, un băiat frumos, dar trebuia să pun astea în valoare; trebuia, cum spunea el, „să-mi creez un tip”.

Simţeam, de altfel, că nu era vorba numai de miopie şi urîţenie. Radu Bossie era poate mai urât şi tot aşa de miop, şi totuşi fetele îi căutau prietenia, iar la întrunirile noastre verva lui era cea mai apreciată. Dar, spre deosebire de el şi de aproape toţi ceilalţi prieteni, eu eram timid cu fetele şi neîndemînatic. Dacă rămâneam singur cu una din ele, nu ştiam ce să-i spun. Nu ştiam să fac curte; mi se părea că întreprinderea asta implică un anumit „gen” ca al lui Vojen sau ca al Sighireanu, sau măcar o anumită conversaţie ironică, tăioasă ca a lui Viforeanu, sau umorul lui Bossie. În plus, aveam o mare

scădere: nu ştiam să dansez. Probabil că aş fi învăţat, cum au învăţat ceilalţi prieteni şi colegi, la întâlnirile noastre de duminică, dacă nu m-aş fi oferit să cânt la pian foxtroturile şi tangourile la modă, ca să poată dansa ei. De atunci şi până la sfârşirul liceului, eram invitat la toate ceaiurile dansante pentru că mă dovedisem a fi cel mai bun şi mai neobosit pianist.

Dar, cum spuneam, mă complăceam din ce în ce mai mult în această situaţie care mi se părea că face parte din destinul meu de adolescent excepţional. Mi se părea că toate eşecurile mondene, întocmai ca şi umilinţele pe care le înduram în liceu, aveau menirea să mă izoleze de lume, să mă păstreze exclusiv pentru „opera" pe care eram chemat s-o scriu, operă pe care trebuia s-o inaugureze *Romanul adolescentului miop*.

*

„Miopia galopantă" coincisese cu descoperirea lui Balzac, Voltaire, Haşdeu. Toţi autori fecunzi şi care mă fascinaseră mai ales pentru vastitatea şi diversitatea lor. Din Balzac, citeam cam un volum pe zi. Ajunsese aproape o obsesie şi, împreună cu Mircea Mărculescu, făceam propagandă şi încercam să convingem cât mai mulţi dintre colegii noştri să-l citească. Aşa l-am atras, pentru câteva luni, pe Jean-Victor Vojen. Era un fel de ritual: în timpul recreaţiilor, discutam ultimele descoperiri şi încercam să constituim, pe măsura puterilor noastre, repertoriul personagiilor *Comediei umane*. Reciteam unele nuvele

care nu ne cuceriseră la prima lectură, numai pentru că nu ne aminteam exact o replică sau o observaţie a lui Horace Bianchon. De altfel, după ce epuizasem noile volume descoperite la anticari sau în bibliotecile care ne erau accesibile atunci, reciteam, fiecare, scrierile noastre favorite. Cred că numai în anii de liceu am recitit de vreo cinci-şase ori *Le Pere Goriot*, care a rămas pentru mine cartea prin excelenţă balzaciană şi pe care am regăsit-o întotdeauna cu aceeaşi plăcere de câte ori, mai târziu, mă reapuca pasiunea de Balzac. (Ultima oară la Paris, în 1947, când am început chiar să scriu o Viaţă a lui Balzac, pe care am dus-o până în 1829, anul apariţiei romanului *Les Chouans*.) Dar mai cu seamă mă încântau operele fantastice: *Seraphita, La Peau de chagrin, Le Centenaire* sau nuvelele mai puţin cunoscute (*La vie des Martyrs, Les Proscrits* etc). Mă cucerise acest gigant care se mişca în atâtea universuri; care nu se mulţumise să „facă concurerţă stării civile”, el introdusese Androginul în literatura modernă, inventase atâtea mitologii în legătură cu „voinţa” şi „energia” omului în acţiune.

Voltaire m-a atras la început pentru că scria cu aceeaşi nel elegantă perfecţiune romane sau pamflete, epistole sau monografii istorice, filosofie sau critică literară. Citisem doar câteva cărţi de Voltaire, când am cumpărat de la un anticar două volume desperecheate din *Bibliografia* lui Bengesco. Le-am parcurs cu emoţie şi entuziasm. Erau înregistrate acolo sute şi sute de lucrări, de o extremă diversitate – şi asta corespundea întocmai speranţei mele secrete că-mi va fi îngăduit a scriu despre

foarte multe lucruri, că nu voi fi silit să mă limitez la ştiinţă, bunăoară, sau la literatură sau la istorie. Voltaire a fost prima mea întâlnire cu un enciclopedist de geniu şi cred că acesta a fost motivul pentru care l-am admirat: îmi valida tendinţele de polihistor, îmi încuraja visurile mele de spirit universal. Dar, în fond, n-am devenit niciodată „voltairian”. Şi, când am descoperit alţi autori „universali”, când l-am descoperit mai ales pe Papini şi, mai târziu, pe Goethe pe Leonardo da Vinci, am încetat să-l mai citesc.

Haşdeu mă fermecase pentru vastitatea culturii şi îndrăzneala ipotezelor istoriografice. Îl citeam la Biblioteca Fundaţiei Carol I, dar când, prin clasa a VIl-a, am anunţat că voi face o conferinţă în faţa clasei, Nanu mi-a dat un cuvânt de introducere către unul din bibliotecarii Academiei Române. M-am prezentat într-o după-amiază şi, deşi eram în uniformă de liceu, am fost primit în sala de lectură a Academiei. Aşa am putut cunoaşte lucrările din tinereţe ale lui Haşdeu îndeosebi revistele lui „Din Moldova”, „Columna lui Traianl şi studiul care m-a impresionat atât *Perit-au Dacii?* Am scris apoi o lungă disertaţie, pe care am citit-o în două şedinţe. Din acel manuscris, am scos mai târziu primele articole despre Haşdeu, publicate în „Universul literar”, „Foaia tinerimii” şi „Cuvântul”. Admiraţia faţă de geniul lui Haşdeu n-am mai pierdut-o de atunci. Din 1934 până în 1937, când suplineam deja catedra lui Nae Ionescu la Facultatea de Litere, am petrecut multe după-amieze la Biblioteca Academiei Române lucrând la o ediţie critică, şi, în primăvara lui 1937, Fundaţiill Regale au publicat cele

două volume de *Scrieri literare*, critice şi politice. Ediţia era departe de a fi perfectă, dar pe vremea caeea nu era alta şi nici n-a mai apucat să apară una mai bună.

*

Începând din 1922, în „Ziarul ştiinţelor populare” apăreau, alături de *Convorbiri entomologice*, o serie de schiţe sub titlul general *Din carnetul unui cercetaş*. Nu cred că erau bine scrise, dar pentru mine aveau o valoare sentimentală. Era un fel de jurnal romanţat al excursiilor în Carpaţi, la mănăstirile din Prahova şi Moldova, al călătoriilor în Bucovina şi Transilvania. Am devenit cercetaş la timp. Aplecarea mea spre aventură”, satisfăcută atâţia ani pe maidane şi în pivniţele Universităţii, alături de haimanale şi vagabonzi, îşi găsise acum o ieşire care îi îngăduia să se disciplineze şi totodată să se adâncească. Când am descoperit că pot, ca cercetaş, hoinări zile întregi prin văi şi munţi, fără ca părinţii mei să socotească asta haimanalâc, am ştiut că descoperisem cheia libertăţii. Era de ajuns să anunţ că centuria noastră pregăteşte o nouă excursie, de trei-patru zile sau de o săptămână, ca mama să mă întrebe câţi bani îmi vor trebui.

De fapt, părinţii mei erau încântaţi că devenisem cercetaş. În special mama era tot mai preocupată de lecturile mele dezordonate şi excesive. Îi era teamă fie că-mi voi pierde vederea, fie că-mi voi zdruncina sănătatea. I se părea anormal ca un băiat de vârsta mea, după ce

obişnuise atâţia ani să-şi piardă timpul pe maidan, să se închidă acum în casă şi să citească zi şi noapte, să citească mai ales cărţi care, după socoteala ei, erau mult prea grele pentru o minte necoaptă. Ştiindu-mă plecat cu cercetaşii, era sigură măcar de acest lucru: că nu citesc, că trăiesc în aer liber, că-mi obosesc nu ochii, nu mintea, ci trupul.

Mi-l oboseam, într-adevăr. Nu voi uita niciodată viscolul şi troienele care ne-au întâmpinat, într-o vacanţă de Paşti, când ne apropiam de Schitul Scheia agăţat pe un perete al Carpaţilor; sau ploile reci, nesfârşite, pe care le-am îndurat, zile de-a rândul, apăraţi doar de pelerinele noastre scurte, neîndemânatic confecţionate din foi de cort, când am trecut Cheile Bicazului şi am ajuns în câmpia transilvană. Nu voi uita niciodată bivuacurile pe Piatra Craiului, nici prima excursie în Delta Dunării, care ne-a fermecat într-atât, încât, deşi fusesem cât pe-aci să mă înec într-un colţ de baltă caldă, împiedicându-mă în stufiş, am hotărât nu numai să revenim în an următor, dar chiar să ne cumpărăm o barcă a noastră, cu ca să ajungem de la Tulcea la Constanţa.

În ultimele trei clase de liceu, n-am mai petrecut vacanţei cu familia, la Techirghiol, ci cu cercetaşii; urcam pentru o săptămână-două pe munte, apoi ne duceam, pentru o lună într-o tabără cercetăşească, la Poiana Sibiului sau la Mangalia. Când mă întorceam la Bucureşti, pe la sfârşitul lui august eram de capul meu. Familia era încă la Techirghiol, afară de Nicu, care trebuia oarecum să aibă grijă de mine, pregătindu-mi de mâncare sau

întovărăşindu-mă serile într-o lăptarie. Aveam sentimentul libertăţii absolute. Puteam citi ce voiam şi cât voiam şi, deşi mansarda era într-atât de încinsă, încât uneori nu puteam suporta nici măcar cămaşa pe mine, ar fi trebuit să fiu fericit. Dar, evident, nu eram.

*

Începuseră crizele de melancolie cu care era să mă lupt mulţi ani după aceea. Mi-a trebuit o mare încordare a voinţei ca să pot rezista celor dintâi accese de tristeţe. Se dezlănţuiau pe neaşteptate, către apusul soarelui, şi la început nu înţelegeam ce se întâmpla cu mine; credeam că e oboseala pricinuită de lipsa somnului. Dar zadarnic încercam să mă odihnesc, să mă culc chiar. Nu izbuteam să adorm. Nu eram vlăguit, nu mă simţeam obosit – ci doar sentimentul acela teribil al iremediabilului. Sentimentul că pierdusem ceva, esenţial, de neînlocuit, şi că mă aflam acum fără rost în viaţă, că n-are nici un sens să-mi pierd timpul citind sau scriind, că, de fapt nimic nu mai avea sens: nici muzica, nici excursiile sau plimbările, nici petrecerile cu prietenii. Mă chinuiam să identific ce „pierdusem” şi uneori mi se părea că e vorba doar de copilăria mea, de anii de la Râmnicul Sărat şi Cernavodă, de primii ani de la Bucureşti, care acum îmi apăreau încărcaţi de beatitudini şi miracole. Era destul să-mi amintesc de un amănunt din copilărie – un pom de Crăciun, trăsura de la Cernavodă, o rochie a mamei, uniforma de paradă a tatălui ca să mă podidească

lacrimile. Aveam oroare de lacrimi şi nu mi-aş fi iertat niciodată dacă aş fi izbucnit în plâns – şi prin câte mijloace încercam să mă apăr de această umilinţă, înfundându-mi capul în ligheanul cu apă sau coborând repede din mansardă şi pornind să mă plimb pe străzi sau încercam să vorbesc singur cu mine, batjocorindu-mă cu glas tare. Curâd însă, am descoperit că neînţeleasa mea tristeţe e alimentă de nenumărate alte izvoare, nebănuite: bunăoară, sentimentul „trecutului”, acest simplu fapt că au fost lucruri care nu mai sunt, că au „trecut”, asemenea copilăriei mele sau celei a tatălui meu; sentimentul că am avut la îndemână posibilităţi pe care nu le-am împlinit şi că acum e prea târziu, că totul e ireparabil. Sau regretul că n-am fost crescut la ţară, că n-am cunoscut, copil, viaţa satului, care mi se părea singura adevărată, că acum sunt definitiv rupt de lumea aceasta idilică.

Literatura nostalgică a autorilor moldoveni – Sadoveanu, Ionel Teodoreanu, Cezar Petrescu – care evocau copilăriile şi viaţa patriarhală de altădată, era iarăşi un prilej de tristeţe. Nu-mi puteam opri lacrimile încheind *Duduia Margareta* a lui Sadoveanu, *Uliţa copilăriei* a lui Ionel Teodoreanu sau unele nuvele ale lui Cezar Petrescu. Şi furia cu care am scris mai târziu foiletonul *Împotriva Moldovei* era doar suprema încercare de a transmuta o sensibilitate care-mi surpa lent sănătatea sufletească. De aceea am citit cu atâta sete prozele vijelioase ale lui Papini, pamfletele din Maschilità şi Stroncature. Mă regăseam acum printre „ai mei” – printre cei pe care i-aş fi vrut cu adevărat ai mei – oameni

de „piatră”, ca Dante şi Carducci, iar nu de „miere”, ca Petrarca şi romanticii. Lungul şi hibridul eseu *Apologia virilităţii*, pe care l-am publicat în „Gândirea”, în anii studenţiei, era şi el tot un gest de apărare împotriva Moldovei pe care o purtam în sânge.

Mi-era atât de greu să mă apăr pentru că izvoarele tristeţilor mele erau numeroase şi ascunse. Uneori, mă simţeam învăluit de melancolie tocmai de unde mă aşteptam mai puţin. Ani de zile exaltasem, cu o crispată exagerare, solitudinea mea, faptul că încă din copilărie mă simţisem izolat, insolit, „unic”. Mult timp, condiţia singularităţii mele mă apărase ca o platoşă lăuntrică împotriva tuturor eşecurilor şi umilinţelor. Şi, dintr-o dată, singurătatea care mi se părea predestinată mă apăsa ca o lespede de mormânt. Aş fi încercat orice ca s-o sparg, să mă pot apropia de cineva care să mă „înţeleagă”, cineva care, fireşte, nu putea fi unul din prietenii mei, ci una din acele fete întâlnite, duminicile după-amiază, în casele colegilor sau la „Muza”. Mai precis, nu exact una din ele, ci o fată asemenea lor, dar înzestrată cu toate însuşirile pe care le atribuisem pe atunci femeii ideale, şi printre care, uitam să includ un mare talent muzical, o cultură enciclopedică, o prodigioasă cunoaştere a literaturilor stranii şi a ştiinţelor oculte. Dar, pe de altă parte, cu cât vizualizam mai limpede frumuseţea, farmecul şi geniul acestei fete – în care coexistau, alături de Iulia Haşdeu şi Marie Bashkirtseff, Antinéa din *L'Atlantide* şi nu mai ţin minte ce artistă de cinematograf – cu atât mai ireductibil

îmi apăreau defectele mele, îndeosebi urâţenia şi timiditatea mea.

Despre toate astea scriam, lamentându-mă, în *Jurnal*. Melancoliile mă surprindeau în amurg şi mă ţineau aşa, prins ca într-o uriaşă plasă, în care mă zbăteam în neştire, până târziu după miezul nopţii. Mă trezeam atunci, pustiit, fără vlagă şi totuşi resemnat, aproape împăcat, şi mă reapucam cumintel de lucru.

*

Cu timpul, am învăţat să-mi bat joc de mine însumi, mai ales de închipuirile mele de romanţă ieftină, de Antinéele dublate de o Hypathia sau de o Marie Bashkirtsheff, pe care le construiam, bucată cu bucată, din fetele întrevăzute la petreceri. Descoperisem de altfel casele de mahala în care întâlneam altfel de femei, în carne şi oase, şi a căror pitorească prezenţă ajunsese să mă încânte. Într-un capitol din *Romanul adolescentului miop*, intitulat „Sâmbăta”, am descris, mai târziu, pe baza însemnărilor din *Jurnal*, escapadele noastre în Crucea de Piatră şi aiurea, în tovărăşia mai ales a lui Mircea Mărculescu, urmate de lungi discuţii în cârciumile din cartier prelungite uneori până în zori. În ultimii doi ani de liceu, mă legasem, tot mai mult de acest băiat înalt, deşirat, uscat, cu nasul ascuţit (îi spuneam de altfel Ţăndărică) şi datorită căruia am cunoscut îndeaproape viaţa evreilor săraci din Dudeşti. Luasem obiceiul să petrecem sărbătorile împreună: cele creştineşti la noi acasă, cele evreieşti cu

familia lui. Era balzacian, deşi scepticismul lui naiv l-a făcut să se îndrăgostească̆j într-o vreme de Anatole France. Mai târziu, l-a descoperit pe Freud, şi asta l-a hotărât să plece la Paris să studieze, alături de medicină, psihanaliza. Ca şi mine, Mărculescu avea o sete neistovită pentru cultură şi citea imens. Cu el puteam discuta despre atâtea lucruri, încât căzusem de acord să nu ne mai întâlnim decât nopţile, ca să avem timp să atingem toate problemele care ne interesau, de la *La Fille aux yeux d'or* la originea Pentateucului sau ultima carte a lui Freud pe care o citisem. Fram foarte buni prieteni şi, deşi ne făceam, cum se spune, confidenţe, nu i-am vorbit niciodată de melancoliile mele. M-aş fi sfiit să afle că prietenul lui, pe care îl credea un „ştiinţific”, poate să sufere, într-un chip atât de neînţeles, pentru simplul fapt că trece timpul şi, trecând, ceva din noi, esenţial, se risipeşte, iremediabil.

*

Curând după ce am devenit cercetaş, am încercat să-l conving pe Mărculescu să vină cu noi în excursii. A acceptat cu oarecare reluctanţă, căci era prin excelenţă orăşean şi Natura îl lăsa indiferent. Într-o vacanţă de Paşti, am luat trenul până la Sinaia şi de acolo am pornit spre cabana de la Schitul Ialomicioara. Dar, înainte de a ajunge bine la Pietrele Arse, timpul s-a schimbat brusc, a început să ningă şi curând s-a pornit viscolul. Eram vreo cinci-şase băieţi, toţi îmbrăcaţi în haine de primăvară.

Mărculescu venise chiar cu pantofi de pânză albă. Plecasem din Sinaia destul de târziu, şi din cauza viscolului am rătăcit drumul. Nu mai ştiu câte ore am mers aşa, oarecum la întâmplare, prin zăpadă. Se făcuse de mult întuneric, când am dat peste o cabană, pe care o foloseau, probabil, în timpul verii, lucrătorii de la o întreprindere forestieră. Am spart lacătul şi am intrat. Am aprins focul, am pregătit ceai şi l-am băut cu mult rom, înveselindu-ne. Viscolul se învrăjbise, dar nu ne mai păsa – deşi abia a doua zi am putut deschide uşa şi, ca să putem traversa troienele fără să ne afundăm, ne-am legat de tălpi scânduri scurte prinse în cruce.

Adormisem, când ne-au trezit lovituri puternice în uşă. A trebuit să deschidem. Erau doi lucrători care purtau cu ei un mort, într-un fel de sanie improvizată. Îl aduceau de sus, de pe munte, şi, zărind dogoarea focului prin ferestruicile cabanei noastre, s-au oprit să ni-l încredinţeze nouă. Ei erau lucrători, trebuiau să fie dis-de-dimineaţă la fabrică. Dar ne-au asigurat că vor înştiinţa jandarmeria din Sinaia şi vor trimite să-l ridice.

„Dacă-l lăsăm în faţa uşii, îl mănâncă lupii până dimineaţa - ne-a spus unul din ei, văzându-ne că ne codeam să-l primim.

L-au aşezat, învăluit într-o manta, chiar lângă uşă. Nu cred că vreunul din noi a mai dormit în noaptea aceea. Întârnplarea aceasta l-a lecuit pe Mărculescu de cercetăşie. Noi, ceilalţi, însă, o dată reîntorşi în Bucureşti ne simţeam foarte mândri de primejdia prin care trecuserăm. Am scris chiar o nuvelă inspirată de această

aventură, Eva, care a fost premiată la concursul revistei „Foaia tinerimii”. Era vorba de un tânâr care, ca şi noi, se aventurase cu prietena lui, într-o zi de primăvară, pe munte. Dar, în afară de înzăpezire şi rătăcirea prin pădure şi spargerea cabanei, totul era inventat. După ce o salvase, aproape purtând-o în braţe până la cabană, şi fata adormise pe podea, istovită, povestitorul încheia astfel: „Şi atunci am simţit cum doresc năprasnic trupul Evei.”

V
NAVIGARE NECESSE EST...

Începusem *Romanul adolescentului miop* mai demult, dar de-abia în iarna 1923-1924 l-am „văzut” întreg, de la un capăt la altul. De data aceasta, eram sigur că voi izbuti să-l termin, sigur mai ales că va fi o carte excepţională, care va face mult zgomot şi prin care mă voi putea răzbuna împotriva profesorilor şi a premianţilor, a fetelor frumoase şi superficiale care nu ştiuseră să mă descopere. Mă socoteam pregătit să scriu un roman. Publicasem vreo cincizeci de articole şi schiţe literare în diferite reviste, colaboram regulat la revista liceului, „Vlăstarul”, şi devenisem chiar redactorul-responsabil: adunam materialul, îl duceam la tipografie, rămâneam ceasuri întregi lângă culegător ca să mă conving că descifrează corect anumite manuscrise. Şi apoi, dispuneam de un *Jurnal* voluminos; mi se părea că, dacă voi şti cum să utilizez aceste materiale, romanul ar putea fi gata în câteva luni.

Era mai mult decât un roman autobiografic. Voiam să fie în acelaşi timp un document exemplar al adolescenţei. Îmi propusesem să nu inventez nimic, nici să nu înfrumuseţez – şi cred că m-am ţinut de cuvânt. Chiar scrisorile de dragoste ale fetelor erau autentice; transcrisesem pur şi simplu câteva din scrisorile primite de Dinu Sighireanu. Capitolele în care descriam societatea noastră „Muza”, petrecerile la prieteni, dificultăţile cu

Papadopol şi Banciu erau alcătuite urmând îndeaproape *Jurnalul* şi, uneori, transcriind pasaje întregi. Ţineam cu orice preţ ca dialogurile să fie „autentice”, ca fiecare personaj să folosească exclusiv vocabularul lui specific. Valoarea pe care o acordam eu *Romanului adolescentului miop* era în primul rând documentară. Îmi spuneam că pentru întâia oară un adolescent scria despre adolescenţă şi scria întemeiat pe „documente”. Când, câţiva ani după aceea, au început să apară în „Viaţa românească” fragmente din al doilea volum *La Medeleni*, am simţit că nu mă înşelasem. Adolescenţii lui Ionel Teodoreanu nu erau cei pe care îi cunoscusem eu. Aparţineau unei alte lumi, care mă fermeca şi mă înduioşa totodată dar pe care o simţeam definitiv depăşită. Adolescenţii mei erau într-adevăr de-atunci şi de-acolo, din Bucureştii primi lor ani de după război, anii jazzului şi ai lui *La Garçonne*. În afară de inevitabila autoflatare (căci scriam şi ca să mă răzbun), romanul era cât se poate de „realist”. Nu mă sfiam să închin un lung capitol descoperirilor erotice, şi aproape tot ce credeam eu şi colegii mei despre sex, dragoste, Dumnezeu, sensul existenţei şi toate celelalte probleme care ne frământau se afla notat acolo, fără fard, aproape în stare brută.

Asta era, de altfel, marea mea ambiţie: să arăt că noi, adolescenţii de atunci, nu eram asemenea fantoşelor pe care le întâlnisem sporadic în literatură; eram treji spiritualiceşte şl trupeşte, dar lumea în care ne-ar fi plăcut să intrăm nu mai era lumea părinţilor noştri. Voiam altceva, visam la altceva – deşi singurul care părea a şti

ceva precis despre acel „altceva” era autorul romanului.

Subiectul era destul de simplu: un elev al Liceului „Spiru Haret” scria despre el şi despre colegii, prietenii şi profesorii lui. Cei care mă cunoşteau ghiceau de la început că liceanul eram eu, pentru că vorbeam despre mansardă, despre insectar, despre cărţile care-mi plăceau, despre speranţele mele de a ajunge într-o zi savant, pianist sau scriitor. Erau capitole fără legătură între ele: despre melancoliile care mă copleşeau câteodată în amurg (bunăoară, când priveam de la ferestruica mansardei strada pustie sau auzeam, duminicile, cântecul depărtat al vreunei servitoare); despre orele de germană şi tot ce-mi trecea prin minte ascultându-l pe Papadopol explicându-ne *Die Räuber*; despre societatea noastră „Muza„ şi despre atâtea fete care-mi plăceau şi mă intimidau totodată. Dar mal ales pagini nenumărate de mărturisiri: ce-aş fi vrut să fiu, ce mi-ar fi plăcut să fac; analize nesfârşite ale stărilor mele sufleteşti (de exaltare, de indiferenţă, de oboseală, detaşare etc.) portretele prietenilor mei, subiecte de nuvele şi romane pa care îmi propuneam să le scriu şi cu ale căror personaje îmi plăcea să stau de vorbă (cred că închinasem un capitol întreg convorbirilor cu Nonora, personajul unei nuvele pe care nu puteam s-o termin, pentru că îşi schimba subiectul pe măsură ce o scriam).

Si totuşi, din capitolele acelea desperecheate şi scrise în tiluri diferite (unele lirice şi de o teribilă tristeţe, altele aproape umoristice, altele aspre, vehemente), se desluşea repede ,,subiectul”: un adolescent care simte

cum depăşise adolescenţa, e sfâşiat de melancolie că epoca aceasta (care, i se părea, ar fi putut fi plină de beatitudini) se duce şi totodată, e nerăbdător să se vadă cât mai repede eliberat de ea, ca să-şi poată începe „adevărata viaţă”. Toată cartea e străbătută de o curioasă ambivalenţă: autorul insistă de câte ori poate că adolescenţa e un moment esenţial; că această adolescenţă – a lui, a prietenilor lui – constituie un fenomen spiritual nou, nemaiîntâlnit până atunci, şi, ca atare, meritând să fie prelungit, ca să poată fi corect analizat şi interpretat; iar, pe de altă parte, se arată exasperat de dificultăţile adolescenţei, în primul rând de melancoliile, regretele şi timidităţile care i se părea că o alcătuiesc.

Dar, în afară de toate acestea, ce supapă de siguranţă a fost pentru mine cel de atunci acest roman! Mai bine chiar decât în *Jurnal* (căci speram că voi putea publica romanul), mă descărcăm, scriindu-l, de toate eşecurile şi umilinţele. De ani de zile, mă prezentam cu regularitate la concursurile „Tinerimii române” şi nu dobândisem nici măcar o menţiune. Îmi amintesc de concursul din clasa a VI-a. Nu mai ştiu ce subiect ni se dăduse, dar scrisesem atât de „inspirat” şi, recitind manuscrisul, am fost atât de entuziasmat, îneât nu mă îndoiam că voi obţine „Premiul I cu cunună”. N-am vrut să cred când nu mi-am găsit numele pe lista premianţilor din liceul nostru. Eram sigur că la mijloc e o eroare. În duminica aceea, m-am dus la Ateneu, ca să asist personal la distribuirea premiilor. Când s-a ajuns la clasa a VI-a, inima a început să mi se bată:

„Premiul I cu cunună” îl câştigase un alt Mircea: Mircea Ionescu, de la Liceul „Matei Basarab”. Ştiam asta mai de mult, căci numele premianţilor fuseseră publicate în „Universul”, dar până în ultima clipă crezusem că era o greşeală de tipar.

Furia mea nu mai cunoştea margini. Cred că l-am urât pe Mircea Ionescu (era şi el miop şi mi se părea chiar mai urât ca mine). Simţeam că nedreptatea asta nu trebuia îngropată într-un jurnal intim, ci merită să fie denunţată public. Am pornit îngândurat spre Şosea. Era într-o duminică de mai, către apusul soarelui, ceasul de care mă temeam mai mult, câci arunci mă ispiteau melancoliile şi tristeţea. Dar de data aceasta nu-mi mai era frică. Sângeram. Ce mă umilea mai mult e: nedreptatea – pentru că ştiam că Mircea Ionescu nu putuse scrie mai bine ca mine. Paginile acelea inspirate le consideram printre cele mai reuşite din câte scrisesem până atunci. Şi credeam că nu mă pot înşela, pentru că atâtea alte schiţe, nulvele, eseuri fuseseră găsite bune şi publicate.

Am umblat aşa, surpat în mine însumi, câteva ceasuri. Când am ajuns acasă, se întunecase de-a binelea. În noaptea aceea am început să scriu un nou capitol din roman. Cred că l-ani intitulat: „Mircea Ionescu, Premiul I cu cunună”. Aşa am izbutit să mă înseninez şi am adormit împăcat. Recitindu-l mal târziu, mi s-a părut admirabil. Dar, câtva timp în urmă, Ionel Teodoreanu a publicat în „Adevărul Literar” un fragment din *La Medeleni*, intitulat „Mircea Ionescu” – şi atunci ani renunţat la acest capitol.

*

N-a fost, de altfel, sigurul capitol sacrificat. În cursul acelor ani, adăugam şi eliminam necontenit pagini sau chiar capitole întregi. Romanul era aproape terminat, dar recitindu-l la răstimpuri mi se părea că n-am spus tot sau n-am fost destul de autentic şi, cercetând din nou caietele din *Jurnal,* corectam sau introduceam alte noi pasaje. Mă trudeam mai ales sa evoc voluptatea descoperirilor intelectuale; să arăt, bunăoară, că a înţelege imposibilitatea unui Dumnezeu antropomof era o experienţă tot atât de excitantă ca şi descoperirea dragostei fizice. Încercam să descriu, cât mai precis şi mai amănunţit, procesul de gândire: bunăoară, ce se întâmpla în mintea mea când am citit prima dată că „timpul şi spaţiul sunt percepţii apriorice” sau ce se întâmplă când închid ochii şi îmi astup urechile şi îmi spun: sunt eu însumi, sunt eu, numai eu, dar cine e acest însumi, care din mine e cel pe care-l cred eu însumi?

Voiam de asemenea, să arăt cât de vii sunt cărţile, ce extraordinară experienţă e să descopăr la anticari o carte pe care căutam de ani de zile. Uneori, asemenea descoperiri deveneau şi mai dramatice, datorită împrejurărilor în care fuseseră făcute. Astfel, îmi aduc aminte cum, într-o după-amiază de vară, am găsit la anticar un volum răzleţ din *Operele morale* ale lui Plutarh, şi am descoperit acolo acel misterios tratat *De Pythiae oraculis*. N-am avut răbdare să ajung până acasă. Am

oprit în Cişmigiu şi, pe o bancă, pe nerăsuflate, l-am citit. Şi apoi m-am trezit că apunea soarele şi deodată *De Pythiae oraculis* mi s-a părut depărtat şi inutil, şi toată opera lui Plutarh, ca şi toate operele, de altfel, toate cărţile pe care le iubeam, toţi autorii pe care îi admiram, şi numai o singură întrebare revenea, obsedantă, în minte: la ce bun? La ce-ţi foloseşte să ştii de ce Pythia nu mai răspunde în versuri?

Parcă lumea întreagă se prefăcuse atunci în cenuşă şl mă aflam într-un univers de umbre şi deşertăciuni, fără sens şi fără speranţe, un univers în care toate lucrurile se revelau zadarnice şi goale pe dinăuntru. În acele clipe de deznădejde, încercam să mă regăsesc şi să găsesc un răspuns la întrebarea: la ce bun? La ce bun *De Pythiae oraculis*? Pe bancă, cu volumul lui Plutarh aşezat pe genunchi, mă trudeam să zâmbesc, îmi ştergeam îndelung ochelarii cu batista şi căutam răspunsul.

— Ca să-ţi fac dumitale în necaz, şopteam. Dumitale, ăstuia care mă întrebi! Simţeam că nu era răspunsul care se cuvenea, dar mă încăpăţânam.

— Aşa, tocmai pentru că tratatul lui Plutarh e inutil şi absurd, de aceea merită să-l citesc. Şi, pentru că nimic nu are sens, îmi bat joc şi de sens, şi de fără sens şi fac ceva care vreau eu, chiar dacă nu are nici un sens. Dar simţeam că toate acestea erau strigătele neputinţei, simţeam cât sunt de false, pentru că, în acele clipe, nu mai voiam nimic; nu voiam, în nici un caz, să-l citesc pe Plutarh.

Pe nesimţite, Cişmigiul se adâncea în umbra şi în

răcoarea florilor proaspăt stropite. Oamenii nu mai erau aceiaşi. Plecaseră pensionarii, ordonanţele, guvernantele cu copii. Nu se aprinseseră încă becurile, şi cei care veneau acum se îndreptau spre teii în floare. Treceau mai ales perechi tinere, studenţi, ofiţeri. Se auzeau parcă tot mai apropiate tramvaiele coborând spre bulevardul Elisabeta. Continuam să zâmbesc şi simţeam că mă înşelasem, că, deşi nu ştiusem cum să răspund, lumea avea un sens, că Plutarh merita să fie citit, că *De Pythiae oraculis* era o adevărată descoperire.

În acea noapte, am însemnat toate acestea, cât am putut mai amănunţit, cu speranţa că mai târziu le voi integra unui capitol din roman. Mi se părea că asemenea „experienţe” sunt importante. Nu mă simţeam un „cerebral” (asemenea personajelor din [romanul] *Sixtine* [al lui Remy de Gourmont]), dar voiam să arăt că, cel puţin pentru mine, uneori cărţile sunt mai vii decât oamenii, că pot fi de asemenea încărcate cu explozibile, că din întâlnirile cu anumite cărţi poţi ieşi sfârtecat sau de zece ori mai puternic decât te credeai până atunci.

O asemenea întâlnire – decisivă şi pentru mine, şi pentru soarta *Romanului adolescentului miop* – a fost *Un om sfârşit* al lui Giovanni Papini. Citisem, ca atâţia din colegii mei, *L'Histoire du Christ*, dar nu mă cucerise. Dimpotrivă, *Un om sfârşit* al căzut ca un trăsnet. Apăruse în traducere românească la „Cultura naţională” şi o descoperise Haig Acterian. A insistat s-o citesc. „Are să-ţi placă”, mi-a spus. „Seamănă cu tine.”

Nu-mi putusem închipui până atunci că pot semăna

atât de mult cu altcineva. Mă regăseam aproape pe de-a-ntregul în copilăria şi adolescenţa lui Papini. Ca şi el, eram urât, foarte miop, devorat de o curiozitate precoce şi fără margini, voind să citesc tot, visând să pot scrie despre toate. Ca şi el eram timid, iubeam singurătatea şi mă înţelegeam numai cu prietenii inteligenţi sau erudiţi; ca şi el, uram şcoala şi nu credeam decât în cele ce învăţam singur, fără ajutorul profesorilor. Mai târziu, am înţeles că asemănarea nu era totuşi atât de extraordinară pe cât mi se păruse atunci; bunăoară, Papini nu avusese o copilărie de derbedeu, ca mine, nu fusese atras de ştiinţele naturale şi de chimie, nu era pasionat de muzică. Iar eu nu voisem să scriu, ca el, o Enciclopedie şi nici o Istorie a literaturii universale. Dar nu era mai puţin adevărat că precocitatea, miopia, setea de lectură, enciclopedismul şi mai ales faptul că, întocmai ca şi mine în roman, Papini vorbea de adolescenţă ca de o epocă a descoperirii intelectuale, iar nu ca o criză fiziologică sau sentimentală, m-au impresionat profund. Recitind *Un om sfârşit*, aveam uneori impresia că sunt doar replica lui Papini. Entuziasmului meu i-au urmat îndoiala, gelozia, furia la gândul că atâtea capitole din *Romanul adolescentului miop* vor fi socotite copiate sau cel puţin inspirate din *Un om sfârşit.*

Evident, descoperirea aceasta era prea importantă pentru a nu fi povestită în roman. Cred că am scris de mai multe ori acel capitol, căci tot mi se părea că nu găsisem încă „tonul just”. Trebuia să spun tot ce simţeam şi tot ce-mi trecea pri minte citind *Un om sfârşit*: bucuria de a fi

găsit un prieten, un frate mai mare, un maestru, care a trăit ce trăiam şi eu – dar şi furia de a mă trezi deodată replica altcuiva, de a descoperi „toate „originalităţile„ mele le trăise şi altul, că deci nu aduceam nimic nou în romanul meu, cel puţin în ceea ce priveşte problerna esenţială a personajului principal: sentimentul de singularizare şi solitudine, din care izvorau atâtea din comportamentele mele insolite. Câţiva ani în urmă, la Universitate, când am început să public fragmente din *Romanul adolescentului miop*, arn tipărit în „Viaţa literară” versiunea definitivă a acestui capitol; îl intitulasem *Papini, Eu şi Lumea*. Era pe de-a-ntregul papinian, scris într-un stil care amintea pamfletele din prima epocă a lui Papini. Vorbeam despre mine ca de un geniu necunoscut, un uriaş camuflat în elev de liceu, ameninţând să-i zdrobească pe toţi cei care ar fi îndrăznit să-i stea în cale. Textul era atât de frenetic şi absurd, încât a fost comentat cu încântare de toţi colegii mei de gazetărie de pe atunci.

Pasiunea pentru Papini m-a făcut să învăţ repede italieneşte, ca să-i pot citi şi celelalte cărţi. Nu voi uita emoţia cu care am luat în mână ediţiile de la Vallechi, cu copertele colorate şi titlurile scrise cu litere groase, parcă ar fi fost cioplite în lemn. Am citit exaltat paginile de critică şi polemică din *Stroncature, Maschilitá, 24 Cervelli* şi celelalte. În câteva luni, izbutisem să-mi procur toate cărţile lui Papini, în afară de cele care nu se mai retipăreau şi pe care nu aveam să le citesc decât în 1927, la Biblioteca Centrală din Roma. Cum am mai spus-o, proza frenetică, vijelioasă şi totuşi aspră, caustică a lui

Papini m-a ajutat mulţi ani să lupt contra melancoliei. De abia mai târziu mi-am dat seama că Papini nu era un „mare scriitor”, de statura lui Leopardi, bunăoară, sau a lui Carducci. O bună parte din opera lui „datează” şi e probabil că generaţiile viitoare se vor îndepărta şi mai mult de el. Dar nu mă îndoiesc că *Un uorno finito* este şi va rămâne un document excepţional, unic în toate literaturile moderne.

Îi mai sunt recunoscător lui Papini şi pentru faptul că, prin el, m-am familiarizat încă din liceu cu literatura şi cultura italiană, izbutind astfel să mă eliberez de tutela librăriei franceze; m-a ajutat, indirect – relevându-mi alte preocupări, nutrindu-mă cu alte izvoare – să mă orientez altfel decât majoritatea intelectualilor generaţiei mele, care citeau şi discutau în primul rând cărţile şi autorii accesibili în limba franceză.

Am scris de atunci de multe ori despre Papini şi i-am tradus câteva schiţe fantastice. Prin 1926-1927, am publicat în „Cuvântul” trei foiletoane despre el pe care i le-am trimis, însoţite de o scrisoare în care, printre altele, îi spuneam că sunt student la Facultatea de Litere şi Filosofie. Câteva săptămâni pe urmă, am primit o scrisoare de trei pagini. „Cher ami inconnu”, îmi scria cu scrisul lui mare, lăbărţat, şi mă plângea că studiez filosofia, „cea mai zadarnică dintre ştiinţe”. Mă poftea să-l vizitez, dacă vin cumva în Florenţa. Şi m-am dus să-l văd chiar în primăvara aceea, în 1927, în prima mea călătorie în Italia.

*

Pe nesimţite, în clasa a VII-a, m-am trezit detaşat de scumpele mele ştiinţe naturale şi fizico-chimice şi tot mai fascinat în afară de literatură, pe care o iubeam de copil, de filosofii de orientalistică şi istoria religiilor. În mijlocul acelui an, am trecut la „modern”. Profesorul Nedelea Locusteanu m-a ajutat să ajung repede din urmă ştiinţa latinească a colegilor mei. Locusteanu era un excelent latinist, traducător al lui Tit-Liviu, de bogată, senină cultură. Aflasem că în tinereţe studiase la Universitate chimia. O explozie de laborator îi smulsese mâna dreaptă şi fusese nevoit să renunţe la chimie. Cunoştea o sumă de lucruri neaşteptate pentru un profesor secund de latină. Dar marea Lui pasiune era antropozofia şi cred că început să mă preţuiască mai ales după ce-i mărturisisem citisem câteva cărţi de Rudolf Steiner. Cunoştea destul de puţin limba germană şi, ca să o înveţe, traducea, pe îndelete numai pentru el, anumite lucrări ale lui Steiner pe care nu le putuse citi în franţuzeşte. Se interesa de ocultism, magie şi avea chiar idei curioase despre rolul farmecelor în viaţa politică românească. Mai târziu, aveam să descopăr că era bun prieten cu Em. Grigoraş, profesorul de matematici care crezuse că găsise în criptografie cheia istoriei secrete a Evului Mediu românesc.

Eram acum cu totul cucerit de Orientul vechi. La Biblioteca Fundaţiei Regale, unde dobândisem încă din clasa a VI-a dreptul de a citi, descoperirile se ţineau lanţ:

de la enorm, pe atunci pentru mine, plicticoasa *Geschichte des Altertums* lui Ed. Meyer, pe care o rezumam aproape pagină cu pagină cu lungi extrase, până la publicaţiile Muzeului Guimet, în care găsisem traducerile din sanscrită şi din chineză şi Zend-Avesta a lui J. Darmesteter. (Aceasta din urmă m-a decepţionat, pentru că, după *Aşa grăit-a Zarathustra*, mă aşteptam la cu totul altceva.) În acei ani de aproape mistică admiraţie a Orientului antic, când credeam în „misterele piramidelor”, în înţelepciunea adâncă a chaldeenilor, în ştiinţele oculte ale magilor persani, toate eforturile mele erau nutrite de speranţa că într-o zi, voi ajunge la izvorul secret al tuturor acestor tradiţii şi că, în acea zi, voi rezolva toate „tainele”: ale religiilor, ale istoriei, ale destinului omului pe pământ.

Locusteanu nu făcea decât să încurajeze asemenea speranţă si, deşi mă ţinea din scurt la latină, nu m-a îndemnat să învăţ de pe atunci greceşte – de care nu m-am apucat decât în primul an de Universitate – ci m-a împins către limbile orientale, sfătuindu-mă să încep cu ebraica. Mi-am cumpărat manualul pe care îl publicase chiar fostul nostru profesor de religie, şi m-am apucat de ebraică. După obiceiul meu, studiam câteva ceasuri pe zi, dar, fără experienţă şi neajutorat şi mai ales ispitit necontenit de alte limbi orientale, n-am făcut prea mari progrese. De altfel, ebraica nu mă atrăgea. Zadarnic mă asigurase Locusteanu că sunt texte cabalistice de o considerabilă importanţă. Ceea ce citisem eu, în traduceri, nu mă cucerise.

M-am apucat atunci de persană şi de sanscrită, pe manualele Hoepli ale lui Pizzi şi Pizzagalli. La început, îmi plăcea mai mult persana şi visam să traduc într-o zi Shah-nameh în româneşte. M-am trudit aşa, cu cele două manuale, câteva luni, dar nu cred că m-am ales cu mare lucru. Eram solicitat de prea multe pasiuni şi voiam să fac prea multe lucruri deodată. Descoperisem, între altele, *Le Rameau d'Or* şi *Le Folklore dans l'Ancien Testament* ale lui Frazer, care îmi relevase inepuizabilul univers al religiilor primitive şi al folclorului. Şi apoi, în vara aceea a anului 1924, încheiasem clasa a VII-a cu şi mai mare nerăbdare ca de obicei, căci într-un modest şantier din Tulcea se construia chiar atunci barca noastră. Îi găsisem de mult numele: îi spunea „Hai-hui".

*

Costa vreo 20000 de lei, şi avea să fie proprietatea noastră, a opt băieţi, camarazi de cercetăşie de mulţi ani. Făcusem împreună nenumărate călătorii şi excursii. Hotărâsem să ne cumpărăm barca după o neuitată excursie în Delta Dunării.

Unul dintre noi avea familia la Tulcea şi ne asigurase că o vom putea cumpăra cu mai puţin de jumătate din preţul de pe piaţă.

În vara aceea, n-am mai urcat, ca de obicei, Bucegii. Arn plecat la Tulcea să vedem cum se construieşte barca. Ne-arn instalat cortul în curtea prietenului nostru şi mâncam pe unde eram poftiţi. Dimineţile le petreceam la

şantier, încercând să ghicim în câte zile vom putea pune barca pe apă. Apoi, ne antrenam vâslind pe Dunăre, ne scăldam, iar seara ne plimbam pe strada principală, îmbrăcaţi în hainele noastre cele mai bune şi salutând în grup domnişoarele care ne zâmbeau.

După vreo zece zile, barca era gata. Avea 12 metri, o cabină, trei perechi de rame şi un catarg uriaş. Am înscris-o la căpitănia portului, ne-am fotografiat în dreptul ei, împreună cu meşterii care o făcuseră, şi, într-o duminică după-amiază, ca să putem fi admiraţi de toate cunoştinţele din Tulcea, am plecat. Nu adia nici cea mai uşoară briză şi am fost nevoiţi să vâslim din greu. Am muncit aşa până seara târziu, până ce am găsit un loc prielnic între sălcii, unde ne-am instalat cortul. La Tulcea, începusem să ne obişnuim cu ţânţarii, dar aici, pe malul Dunării, se năpusteau în roiuri asupra noastră. Ne-am înfăşurat în mantale de ploaie, ne-am ascuns capetele în prosoape, dar am adormit anevoie.

A doua zi de dimineaţă, ca şi în zilele următoare, ne-a întâmpinat acelaşi văzduh calm şi neclintit. Parcă nimic nu mai respira în acea miraculoasă Deltă a Dunării, nu se clătina o frunză. Ca să scurtăm drumul, am lăsat braţul Sf. Gheorghe şi am pătruns printre canalele tăiate în stufăriş. Cu un mai înainte, plecaţi din Sulina cu o colonie de copii, în cinci-şase bărci mari, cu doi marinari în fiecare barcă, ajunsesem la mare în câteva zile. De data aceasta, ne-a trebuit o săptămână, căci am fost siliţi să vâslim tot timpul. Am ajuns extenuaţi, pentru că ni se terminaseră merindele şi rămăsesem cu câţiva pepeni şi un butoiaş cu apă de

băut, pe jumătate gol şi, îndată ce am ajuns la mare, s-a pornit vântul. Era atât de puternic, încât am stat la îndoială dacă să ne aventurăm sau nu. În fiecare zi, unul din noi devenea „căpitan”. Dar în după-amiaza aceea „căpitanul” n-a îndrăznit să-şi ia singur răspunderea, ci ne-a cerut să hotărâm împreună, prin vot secret . Cinci dintre noi, printre care şi „căpitanul”, Livovski, au fost pentru plecare. Triumfători, cântând, am întins pânzele . Aproape nu ne-a venit să credem. Barca s-a aplecat uşor pe-o parte, parcă încovoiată sub greutatea catargului, apoi s-a smucit brusc şi a pornit ca o săgeată spre Rusia. Am tot încercat s-o îndreptăm spre sud, dar vântul era atât de puternic şi noi încă nepricepuţi în mânuirea pânzelor, încât de-abia am reuşit s-o îndreptăm spre sud-est. Înainta acum în diagonală spre Cauaz. Tăia valurile cu o repeziciune care ne ameţea. Nu ne închipuisem până atunci că o barcă încărcată ca a noastră poate luneca atât de vertiginos. Curând, nu s-a mai zărit ţărmul, ci numai, foarte departe, pitice şi fumurii în boarea amurgului, dealurile de lut ale Dobrogei.

Apoi, a început vijelia. Am văzut cum se adună norii şi au început să crească, ameninţătoare, talazurile. Barca noastră se apleca, când pe o parte, când pe cealaltă, şovăia uneori câteva clipe, parcă neştiind în ce direcţie să apuce, apoi se smucea şi o pornea din nou. Se întunecase de-a binelea când s-a dezlănţuit furtuna. Cerul a început să pâlpâie, despicat la răstimpuri de un fulger uriaş care-l străbătea de la un capăt la altul. Trăsnetele au început să cadă tot mai aproape de noi. Auzeam uneori

scrâşnetul lor scurt, când sfredeleau apa, parcă ar fi străpuns-o cu un drug înroşit.

Pe atunci, iubeam trăsnetele. Cu vreo doi ani înainte, o furtună de o extraordinară violenţă ne surprinsese în Carpaţi, pe Pietrele Arse. Când trăsnetele au început să cadă la câteva zeci de metri de noi, exaltarea mea n-a mai cunoscut margini. M-am căţărat pe o stâncă şi am început să cânt, mai mult urlând, Cavalcada din Walkiria. Nici în noaptea aceea, pe mare, nu mi-a fost frică de trăsnete. Am cântat şi atunci Cavalcada din Walkiria. Curând a început să plouă, „căpitanul” a intrat în cabină să consulte harta şi busola şi i s-a făcut rău, căci barca era acum cutremurată de talazuri. Am hotărât să strângem pânzele. Nu ne-a fost uşor, pentru că abia ne puteam ridica în picioare. În cele din urmă, am reuşit, dar catargul era atât de înalt şi, înfăşurat în pânzele ude, era acum atât de greu, încât de mai multe ori se aplecase ameninţător. Ne zvârleam atunci în partea opusă şi izbuteam să-l aducem într-o poziţie oarecum normală. Dar ne încurca grozav cârma. Oricum am ţinut-o, barca înainta în zig-zag şi, de multe ori, se învârtea ln jurul ei ca prinsă într-un vârtej. Am schimbat de trei ori cârmaciul în mai puţin de o jumătate de oră, fără nici un rezulat şi atunci am renunţat, am scos cârma şi am aşezat-o la picioarele noastre, în barcă, şi ne-am lăsat în voia sorţii.

Probabil că asta ne-a scăpat. Căci barca fusese admirabil construită şi avea o chilă neobişnuit de adâncă. În voia ei, a plutit ca o coajă de nucă. Se înălţa pe talazuri şi se prăvălea vertiginos în prăpăstiile acelea

fosforescente, dar fără să şi răstoarne, căci toţi eram gata să ne lipim când de-o parte, când de cealaltă, şi echilibram catargul. Plouase cu putere şi intrase de asemenea destulă apă din atâtea valuri care se sfărâmaseră în preajma noastră. Ameţiţi, scoteam apa cu ce găseam la îndemână: căldări, cutii de conserve, gamele. „Căpitanul” ca şi ajutorul care se dusese să-l înlocuiască zăceau bolnavi cabină. Dar cum nu mai era nimic de hotărât, absenţa unuia nu s-a făcut simţită.

Noaptea aceea nu o voi uita niciodată. Ud până la piele culcat în fundul bărcii, scoţând ca prin vis apa cu o gamelă zvârlind-o peste bord, vedeam uneori înaintând spre noi din întuneric o matahală uriaşă, înaltă cât casa. Apropiindu-se, vedeam cum palpită şi se clatină, luminată parcă pe dinăuntru de o lumină fosforescentă; şovăia câteva clipe şi apoi începea să sfârâie metalic gata să se prăvălească. Ajunsesem chiar sub pântecul ei şi, privind-o din fundul bărcii, mi se părea că privesc o colină de aur verde. Îmi spuneam: de data asta, nu mai scăpăm! Şi închideam ochii. Simţeam cum se zguduie barca parcă împinsă pe dedesubt, apoi ne simţeam ridicaţi şi, când deschideam ochii, ne aflam printre spumă şi aur, înconjuraţi de prăpăstii, şi, câteva clipe în urmă, auzeam trosnind catargul, şi noi cădeam în gol, ţinându-ne cu amândouă mâinile de banchete.

Îmi era frică, şi totuşi nu mă simţeam paralizat. Cu un an mai înainte, când ne aflam în Delta Dunării şi, sleiţi de arşiţă şi de vâslit, ne zvârliserăm toţi în apa caldă, stătută, a unui canal, am simţit cum mi se împiedică picioarele în

ierburi, trupul parcă s-a îngreunat deodată şi-am început să mă scufund, lent, fără spasme, dar iremediabil. Cei care se întorseseră în barcă m-au văzut, dar credeau că mă prefac, şi s-au mulţumit să-mi admire arta cu care simulez un înec. M-a scăpat în ultimul moment un prieten, înotând în apă, sub mine, şi împingându-mă la suprafaţă. De data aceasta însă, frica de înec nu mă paralizase. Simţeam că eram părăsiţi în voia sorţii, fără nici un sprijin, de nicăieri. Neputinţa absolută, care într-un anumit fel mă împăca, îmi dădea o linişte stranie. Pentru că nu se mai putea face nimic, aveam un sentiment de completă disponibilitate. Voinţa, inteligenţa, toate facultăţile sufletesti erau pentru prima oară libere, nu se mai încordau în vederea unui scop imediat de atins.

Fulgerele continuau să despice întunericul, dezvăluindu-ne când prăpăstiile în care ne aflam, când crestele bătute de vifor ale talazurilor care ne săltau mugind. Priveam unori vârful catargului şi mi se părea că e luminat şi el de acea fosforescenţă stranie a valurilor. Îl auzeam şuierând, parcă ar fi fost o pasăre uriaşă. Apoi, după miezul nopţii, furtuna s-a depărtat, dar marea a continuat să fiarbă şi să se zbată. Când s-a luminat de ziuă, ne-am văzut înconjuraţi de enorme valuri vinete-cărunte, dar acum ne obişnuisem cu ele. Bătea încă destul de tare vântul, şi asta era nădejdea noastră. Hotărâsem să ne odihnim câteva ceasuri, doi dintre noi făcând de strajă, pe rând, apoi să întindem pânzele şi să ne îndreptăm spre ţărm. Nu vedeam ţărmul, dar busola ştia să ni-l arate. Cu cât se lumina de ziuă, cu atât ne dădeam mai bine seama

de dezastru. O parte din bagaje căzuseră în mare, restul se răspândiseră în fundul bărcii, împreună cu cărţile, aparatele de fotografiat şi pepenii. În butoiaş mai rămăsese foarte puţină apă, tulbure şi caldă. Eram sleiţi de nesomn şi oboseală, dar fericiţi, şi mai ales mândri că trecuserăm printr-o asemenea încercare.

Aveam dreptul să fim mândri, deşi nu avusesem nici un merit că scăpasem. Când, după o săptămână, am ajuns la Constanţa, am aflat că în acea noapte de furtună se scufundaseră multe bărci de pescari. Noi scăpaserăm pentru că ne lăsaserăm duşi de barcă. Tot la Constanţa, am aflat că Comandamentul Taberei Cercetăşeşti de la Mamaia, unde eram aşteptaţi de câteva zile, fusese atât de neliniştit, încât trimisese un avion de la baza navală care ne căutase în acea dimineaţă pe tot litoralul.

Apucasem să ne odihnim pe rând, câteva ceasuri, când, deodată, pe la două, o trâmbă de vânt plecă brusc catargul şi-l rupse, aproape răsturnând barca. Speranţa noastră să ajungem în seara aceea la ţărm se spulberase. Marea se potolise, dar simţeam cum ne duce curentul spre răsărit, mai puţin repede ca vijelia de cu seară dar tot atât de sigur. Ne-am hotărât să vâslim. Am pus cârma şi vâsleam pe rând, câte patru un ceas, în timp ce ceilalţi patru se odihneau. Mai rămăseseră câteva bucăţi de zahăr şi, cu economie, le împărţeam împreună cu feliile de pepene.

După vreo câteva ceasuri, am început să zărim munţii mărunţi ai Dobrogei. Dar curentul era puternic, şi noi obosiţi înaintam anevoie. Se înnoptase şi vâsleam ca în

vis, fără săi vorbim, cu ochii pe jumătate închişi. Ca să prind puteri, măi închipuiam la noi acasă, în grădină sau în mansardă. Încercam să-mi amintesc titlurile cărţilor pe care încă nu le citisem, încercam să mă bucur că mă aşteaptă acolo, în mansarda încinsă ca un cuptor.

Trecuse de miezul nopţii şi noi vâsleam mereu, tot mai sleiţi, dar cel puţin ne mângâiam cu gândul că nu ne poartă curentul înapoi. Pe la trei dimineaţa, ni s-a părut că vedem m faţa noastră, nu prea departe, o fâşie neagră, fără valuri. Am prins curaj. Credeam că e un banc de nisip şi ne propuneam să ridicăm barca şi să ne odihnim până dimineaţa. Curând barca s-a împotmolit în nisip. Câţiva au sărit să vadă cât e de mare bancul. Apoi au început să chiuie de bucurie. Ajunseserăm. Ne aflam pe plajă. Ce crezuserăm noi că erau munţii atât de depărtaţi ai Dobrogei erau aceste coline de lut şi de nisip care se întindeau la câteva sute de metri în interior.

Am tras barca pe ţărm, am scos cortul şi am vrut să-l instalăm. Dar unul dintre noi a alunecat şi, doborât de oboseală şi somn, nu s-a mai ridicat, ci a adormit acolo, îmbrăcat. În clipa următoare, l-am imitat cu toţii. Ne-am băgat doar pe jumătate sub cort şi ne-am culcat de-a dreptul pe nisip.

A doua zi după-amiază, ne-au trezit nişte pescari. Zăriseră o barcă ridicată pe mal. Strigaseră şi nu răspunsese nimeri Veniseră să vadă ce se întâmplase. Satul de pescari era la vrei câţiva kilometri. Am izbutit să vâslim până acolo şi am mâncat ca nişte lupi flămânzi. Printr-un căruţaş care se ducea la Medgidia, l-am anunţat

telegrafic pe şeful Taberei, la Mamaia, că suntem în viaţă. Când, o săptămână în urmă, înzdrăveniţi, arşi de soare, intram în Mamaia, vâslind ca nişte adevăraţi marinari, am fost primiţi cu urale de întreaga Tabără.

*

De abia mai târziu am început să ne dăm seama de urmările aventurii noastre. Câţiva dintre noi s-au ales cu o fobie a apei şi n-au mai vrut de atunci să se scalde în mare. În cazul meu, atracţia pe care o avusesem de copil faţă de trăsnete şi furtună s-a transformat într-o panică iraţională, de care nu m-am vindecat decât târziu. Mi-am dat seama cât era de iraţională când, în toamna aceea, la Teatrul Naţional, n-am mai putut suporta furtuna din *Regele Lear* şi a trebuit să ies din sală.

Doctorul pe care l-am consultat atunci mi-a spus că e doar consecinţa „unui şoc nervos”, care va trece cu timpul. Dar n-a trecut aşa de repede, şi îmi amintesc că la Londra, în 1940, mă simţeam mai liniştit în timpul bombardamentelor decât când se pregătea de furtună.

Mai interesantă mi s-a părut interpretarea unui psihanalist din Zùrich, dr. Bänziger, căruia, prin 1950, îi povestisem păţania mea. După el, se întâmplase acest lucru: atunci, pe mare, fusesem pe deplin conştient de primejdia de a ne îneca şi de aceea am rămas cu o fobie a apei; dar nu „realizasem” cealaltă primejdie, de a fi trăsniţi, şi teama aceasta fusese refulată în inconştient; de

aceea nu putea fi controlată prin argumente raţionale, nici subjugată prin voinţă.

În orice caz, aventura noastră pe mare ne-a înălţat considerabil în ochii camarazilor de liceu şi de cercetăşie. N-am îndrăznit să povestesc acasă primejdia prin care trecusem, dar făceam la răstimpuri aluzii la o teribilă furtună care mă învăţase să nu-mi fie frică de moarte. Experienţa era prea dramatică pentru a nu o folosi ca pretext literar. În anul următor, am scris o schiţă intitulată *Răsărit pe mare*. Am publicat-o, prin 1927, în „Est-Vest”, revista pe care am scos-o împreună cu Radu Capriel şi Ion Anestin, şi care a încetat după al doilea număr, când Capriel, căsătorindu-se, n-a mai putut-o subvenţiona. Povesteam întocmai aventura noastră şi, citind-o, toţi cei care luaseră parte m-au asigurat că retrăiseră, de la un capăt la altul, furtuna din noaptea aceea. Dar era vorba, în nuvelă, de o barcă mult mai mică, în care se aventuraseră doi prieteni. Povestitorul rămăsese la cârmă, iar prietenul său se afla la proră. Când s-a potolit furtuna şi se lumina de ziuă, povestitorul îşi dă deodată seama că e singur, că probabil, fusese singur toată noaptea, că vorbise tot timpul cu o umbră, cu umbra pe care o crezuse c-o zăreşte, neclintită, la celălalt capăt al bărcii.

*

În toamna aceea, a anului 1924, începând clasa a VIII-a, mă simţeam deja student. Câţiva dintre prietenii mei – Haig Acterian, Petre Viforeanu, Vojen – dăduseră

examenul de clasa a VIII-a în timpul verii şi erau acum înscrişi la Universitate. Îmi povesteau despre cursurile lui Nicolae Iorga şi Vasile Pârvan şi erau entuziasmaţi de prelegerile unui tânăr profesor de logică şi metafizică, Nae Ionescu, de numele căruia auzeam atunci pentru întâia dată. Eram hotărât să studiez filosofia şi filologia clasică şi începeam să mă pregătesc citind tot mai multă filosofie.

Continuam însă să scriu şi să public pe unde puteam. Nu mai colaboram la „Ziarul ştiinţelor populare”, dar îmi apăreau articole în „Orizontul”, „Foaia tinerimii”, „Universul literar”, „Lumea”. Scriam mai ales articole de istoria religiilor, orientalistică şi alchimie. Arareori colaborarea îmi era retribuită. Într-o zi, m-am prezentat lui Emil Cerbu, redactorul-şef al „Orizontului”, să văd dacă n-aş putea câştiga ceva bani prin traduceri. Emil Cerbu – care-mi publicase multe articole şi traduceri, gratis, şi se convinsese că ştiu să scriu mi-a propus să traduc din tot felul de magazine germane, franeze şi italiene articole scurte pentru „Orizontul” şi „Oglina lumii”. Pentru 100 de pagini de manuscris, îmi oferea 1000 de lei. Nu era mult, dar tot îmi puteam cumpăra 10-15 cărţi cu banii aceia, şi am acceptat. O dată pe lună, mă prezentam cu manuscrisul. Em. Cerbu citea titlurile articolelor, număra cu atenţie foile şi semna un bon cu care, prezentându-mă la casă, primeam 1000 de lei. Îmi amintesc că a făcut o dată o remarcă răutăcioasă că scriu prea lăbărţat, cu prea puţine rânduri pe pagină. Am roşit până la urechi şi mi-am făgăduit să mă răzbun. Într-adevăr, în luna următoare, i-am dus 100 de pagini scrise cât putusem mai mărunt,

îndesând în ele texte care ar fi cerut aproape 200 de pagini. Dar nu cred că Em. Cerbu a înţeles că era vorba de o răzbunare.

Evident, neglijam şcoala şi mai pe faţă ca în trecut. Dar pentru că publicasem în revista liceului, „Vlăstarul”, o seamă de articole erudite, pentru că, mai ales, publicasem un articol despre N. Iorga care-i plăcuse marelui savant şi-i impresionase pe toţi profesorii, mă bucuram de un anumit prestigiu, mi se treceau cu vederea lipsurile. Banciu nu uita să-mi reamintească de câte ori nu ştiam să rezolv vreo problemă dacă nu mă hotărăsc să învăţ serios, mă va lăsa corigent. Nu puteam crede. Mi se părea că am acum câţiva aliaţi în cancelaria profesorilor. În afară de profesorii de latină şi română mai era Alexandru Claudian, tânărul profesor de filosofie, care, putea spune, mă „descoperise” în urma unui extemporal. În clasa a VII-a, după câteva lecţii, ne-a cerut să scriem despre importanţa clasicismului greco-latin pentru educaţia omului modern. Când, în săptămâna următoare, a intrat în clasă cu teancul de caiete sub braţ, s-a îndreptat spre catedră şi a întrebat: „Cine e domnul Eliade?„ M-am ridicat, îmbujorat. S-a uitat la mine lung şi a zâmbit. „Bănuiam că eşti dumneata, mi-a spus. Ai scris o lucrare excelentă. Dacă ai bunătatea, rezum-o şi pentru colegii dumitale.”

Evident, rezumatul meu oral a fost mult mai slab decât textul scris. Nu mă aşteptam la acest extemporal şi n-am ştiut cum să-mi organizez expunerea. Unul din colegi mi-a spus la sfârşitul orei: „Păi cam aşa am scris şi eu. Pe mine

de ce nu m-a lăudat?”

Adesea, îl întovărăşeam pe Claudian spre casă. Mi-a spus o dată că a ghicit de cum m-a văzut că am o inteligenţă deosebită. După conformaţia frunţii, a precizat. Era prieten şi mare admirator al lui H. Sanielevici, şi simpatia lui pentru mine a crescut şi mai mult când a aflat că-i citisem toate cărţile. „Publică acum, curând, marea lui operă de antropologie, mi-a spus. Este genială. E prima contribuţie românească la ştiinţa universală.”

Prietenia pe care mi-o arăta Alexandru Claudian mă asigurase că, în cele din urmă, până şi profesorii de liceu sunt siliţi să recunoască meritele unui elev, chiar dacă nu e premiant. Nu puteam bănui cât de amar mă înşelasem. Dar trăiam o perioadă de euforie. Învăţasem englezeşte ca să-l pot citi pe Frazer, cumpărasem tot mai multe cărţi de istoria religiilor şi orientalism, instalasem o nouă bibliotecă în mansardă. Cămăruţa mea de lucru începuse să semene acum cu cabinetul unui erudit din alte vremi. Adunasem peste o mie de volume Şi, alături de colecţiile de reviste, pe care le ţineam pe unde puteam – pe podea, pe sub pat, peste lădiţa cu manuscrise – se mai aflau în odăiţă insectarele, ierbarele, colecţia mea de mineralogie, un rest din laborator, iar pe pereţi planşe pe care copiasem hieroglife şi basoreliefuri egiptene. Curând, a trebuit să scot patul şi să-l strămut în odăiţa alăturată, iar în anii studenţiei am început să instalez rafturi şi acolo. Când, prin 1927, Nae Ionescu a venit o dată să mă vadă, a rămas fascinat: „Ce odaie minunată, făcută anume ca să înveţi!” exclamat el, subliniind cuvintele „să înveţi”.

„Învăţam” cu o furie care creştea necontenit, dar nu învăţam pentru şcoală. Îl descoperisem mai demult pe Iorga şl admiram îndeosebi pentru poligrafia lui. Visam să pot scrie şi eu, dacă nu multele sute de volume pe care ştiam că le scrisese Iorga, cel puţin o sută de volume. Unele din ele le şi aveami în minte. Făcusem chiar o listă, şi în capul listei se afla *Romanul adolescentului miop*, primul volum dintr-o serie compactă de romane al căror titlu general era Dacia felix. Romanul următor trebuia să oglindească viaţa de student, iar al treilea se petrecea într-o bărbierie.

Dar lista aceea cuprindea mai ales cărţi de eseuri, filosofie şi istoria culturii. Pentru că descoperisem de curând orfismul şi teoriile lui Vittorio Macchioro, visam o carte masivă în două volume, *Originile Europei* (am îndrăznit chiar s-o anunţ mai târziu, într-un articol din „Adevărul literar”, despre Heraclit şi orfism.) Îmi aduc, de asemenea, aminte despre o *Educaţie a voinţei*, de un *Manual al perfectului cititor*, de o carte de spre Haşdeu, alta despre Iorga, alta despre botanica populară română. Dar ştiu că lista era destul de lungă şi, când i-al arătat-o într-o zi lui Dinu Sighireanu, el mi-a spus: „De câte ori sfârşeşti de scris o carte, pui o cruce în dreptul titlului..”.

*

Evident, ţineam socoteala articolelor tipărite şi, în primăvara anului 1925, am sărbătorit cu câţiva prieteni apariţia cela de-al o sutălea articol. Mama ne-a pregătit

ospăţul în mansardă. Vojen mi-a urat să sărbătorim curând al o mielea articol. Ceilalţi însă au stăruit să public *Romanul adolescentul miop*. Ştiau că era vorba şi de ei acolo şi voiau să păstreze într-o carte, proaspătă şi inalterabilă, amintirea adolescenţei care trecuse fără să prindem de veste. Împlinisem 17 ani, iar aproape toţi ceilalţi prieteni aveau un an mai mult ca mine. Nu mai consideram de mult adolescenţi.

Vojen, Sighireanu, Viforeanu aveau „legături” , iar, de la Braşov, Radu Bossie ne anunţase de curând că era tată. Chiar şi eu acceptasem să mă integrez printre tineri; renunţasem la uniforma de licean şi la ochelarii cu ramă de sârmă şi nu mă mai tundeam la piele. Când mi-a crescut părul, tata m-a silit să mă fotografiez. Dar m-am fotografiat aşa cum mi-a plăcut mie: încruntat şi cun zâmbet amar, sarcastic, uitat în colţul buzelor.

Pe neaşteptate, în primăvara aceea Ministerul Instrucţiei Publice a reintrodus examenul de bacalaureat. Ştirea a căzut un trăsnet. I-am invidiat pe cei care dăduseră clasa a VIII-a un an mai înainte, scăpând astfel de acest examen care se anunţa extrem de sever. Ce era mai grav, bacalaureatul nu se mai dădea cu profesorii de la liceul nostru, ci cu o comisie specială sub preşedinţia unui profesor universitar. Asta însemna că era să fiu judecat de necunoscuţi şi exclusiv pe criterii didactice. Dar, după câteva zile de nelinişte şi şovăială, am hotărât să-mi văd de treabă: adică, în loc de a mă apuca serios de „materiile” care se cereau la bacalaureat, să continui a citi şi scrie ce mă interesa pe mine. (în primăvara aceea,

mă interesau mai ales religiile babiloniene, orfismul şi limba engleză; mă trudeam să-i citesc în original pe Berkeley şi Walt Whitman, amândoi descoperiţi prin Papini.)

Vara a început parcă mai devreme ca de obicei. În curtea liceului, mă plimbam în recreaţii cu Mircea Mărculescu, discutând ca de obicei, complet detaşaţi de nervozitatea colectivă a clasei noastre, terorizată de apropierea bacalaureatului. Era foarte cald în dimineaţa când ne-am dus să vedem rezultatele. Mărculescu rămăsese corigent la latină, iar eu la matematici. Aşa cum mă avertizase de atâtea ori, Banciu se ţinuse de cuvânt. Ca să ne răzbunăm, am făcut un chef într-o grădină de vară. Eu ţinusem să mă îmbrac în uniforma de liceu, pe care nu o mai purtam de un an, şi pe care am găsit-o într-o ladă, în pod, mototolită şi mirosind a naftalină.

Părinţii mei erau îngrijoraţi, dar dobândisem de mult libertatea de a-mi purta singur de grijă, aşa că, în afară de sfaturi, nu m-au incomodat cu nimic. Făcusem, mai demult, cu prietenii planuri pentru vacanţa de vară, şi le-am urmat întocmai: o excursie pe Piatra Craiului, apoi tabăra cercetăşească la Mamaia. În august totuşi, m-am apucat să învăţ serios manualul de matematici. După obiceiul meu, lucram 6-7 ceasuri fără întrerupere, citeam apoi o carte de filosofie sau istoria religiilor şi mă reîntorceam la manualul de matematici Pentru încă 4-5 ceasuri. Uneori, nopţile ieşeam să mă plimb cu Mărculescu sau cu unii din colegii care se prezentaseră la bacalaureat în iunie şi fuseseră respinşi. Ne povesteau cu

de-a-manuntul ororile acestui examen, ne citau întrebări extraordinar de grele, inventate parcă anume ca să demoralizeze candidatul.

Am dat examenul de corigenţă la începutul lui septembrie şi l-am trecut strălucit. După ce m-a felicitat, Banciu a adăugat: „Am ştiut eu ce fac când te-am lăsat corigent. Am izbutit să te conving că poţi înţelege matematicile.”

O săptămână mai târziu, începeam la Liceul „Matei Basarab” examenul de bacalaureat. Nu-mi mai era teamă de lucrările scrise şi, aşa cum mă aşteptam, am fost admis la oral. De data aceasta, mă aflam, pentru întâia oară în viaţa mea, în faţa unei comisii de vreo 7-8 profesori, care, în principiu, mă puteau întreba orice din tot ce învăţasem în cursul celor opt ani de liceu. Din fericire, profesorul de română mi-a pus o serie de întrebări extrem de grele şi de amănunţite (bunăoară, lexicul bizantin în limba română, analiza Codicelui Voroneţean), dar lucrurile acestea le ştiam pentru că nu se găseau în manualele noastre, aşa că i-am răspuns corect. De rest, nu-mi amintesc aproape nimic. Ştiu doar că suflam adânc după ce profesorul îmi spunea „mulţumesc” şi se întorcea către vecinul lui făcându-i semn că poate începe. Mi se părea că numărul examinatorilor era fără sfârşit. După vreo jumătate de ceas, mai erau încă doi-trei care-şi aşteptau rândul. Ani de zile după aceea am avut acelaşi coşmar: descopeream dintr-o dată că trebuie să dau din nou examenul de bacalaureat. Ori se pierduseră hârtiile, ori apăruse un nou decret care anula vechile examene şi

impunea tuturor, orice vârstă sau poziţie socială ar fi avut, să se prezinte din nou. Cauzele variau, dar coşmarul era întotdeauna acelaşi: mă aflam din nou în faţa unei comisii de bacalaureat şi mă trezeam în sudori.

M-am dus să văd rezultatele, pregătit pentru orice surpriză. Foloseam pe atunci un „exerciţiu spiritual” care mă fereca pe dinăuntru şi mă făcea invulnerabil: mă întindeam în pat, închideam ochii şi mă imaginam într-una din lumile care mă fascinau – fie universurile romanelor astronomice ale lui Camille Flammarion, fie una din civilizaţiile dispărute, Egiptul, Mesopotamia, India vedică, Grecia misterelor orfice. Rămâneam aşa, nemişcat, concentrat cam o jumătate de ceas, până ce simţeam că devenisem cu totul şi cu totul prezent într-una din lumile acelea abolite sau extraterestre; începeam atunci să trăiesc acolo, să mă mişc într-un peisaj care îmi apărea ca singurul cu adevărat real, să întâlnesc fiinţe extraordinare pasionate de problemele cu adevărat interesante (aveau, adică, aceleaşi preocupări ca şi mine), şi să le ascult discutând exclusiv chestiuni importante şi urgente (bunăoară: de ce nu putem şti nimic despre Dumnezeu? De ce nu s-a găsit încă o dovadă definitivă a nemuririi sufletului?). Când mă trezeam după un asemenea „exerciţiu spiritual”, îmi era perfect indiferent ce se întâmplase sau era pe punctul de a se întâmpla cu mine.

Detaşat, senin, invulnerabil, m-am dus la Liceul „Matei Basarab” să văd rezultatul examenului. Mă aflam printre cei care fuseseră admişi. Aproape că nu izbuteam să mă bucur, şi bucuria mi-a fost într-adevăr ştirbită, când,

recitind lista cu atenţie, n-am găsit numele lui Mircea Mărculescu. Simţeam totuşi că trăiesc un moment decisiv. Scăpasem de coşmarul bacalaureatului, scăpasem mai ales de o lume care, atâţia ani, mi se păruse o adevărată închisoare, lumea învăţăturii după calapod, lumea profesorilor şi a programelor cu ore fixe. Ştiam că, orice se va întâmpla de acum înainte, un lucru era sigur: nu voi mai fi silit să învăţ ceea ce nu mă interesează şi, mai ales, nu voi mai fi legat de un program alcătuit de alţii. Devenisem, pe deplin şi la lumina zilei, ceea ce începusem să devin de mult: propriul meu stăpân.

M-am întors totuşi îngândurat acasă. Nu mă puteam bucura pe deplin. Simţeam că, fără voia mea, regretam viaţa aceasta de liceu, care se încheia, aşa cum începuse, într-o dimineaţă de octombrie; regretam colegii şi prietenii de care mă legasem în aceşti opt ani şi de care ghiceam că mă rup definitiv; îi regretam chiar pe unii dintre profesori, şi chiar clădirea aceea în care mi se păruse că fusesem atât de umilit, pe care ajunsesem s-o urăsc de-mi spuneam uneori, poate mai mult în glumă, că după bacalaureat nu voi mai trece prin faţa ei cel puţin zece ani, până ce imaginea liceului se va şterge definitiv din minte.

În acea după-amiază, mi-am adunat ultimele manuale care îmi mai rămăseseră şi m-am dus să le vând la anticar. Dar nu eram degeaba balzacian. Trecând prin faţa Universităţii, am şoptit: „Et maintenant, à nous deux !”

Nu bănuiam pe atunci că o instituţie atât de venerabilă nu e aşa cucerită numai cu armele pe care credeam că le am la îndemână.

VI
„ŞI ACUM, ŞI ACUM, ÎNTRE NOI DOI...”

Octombrie 1925. Aveam 18 ani – şi eram student. Eram liber. Singurul lucru pe care l-am avut de făcut a fost să mă prezint la Cancelaria Universităţii cu diploma de bacalaureat şi să mă înscriu la Facultatea de Litere şi Filosofie. Îmi propusesem să urmez o sumă de cursuri, dar, cum frecvenţa nu era obligatorie, m-am mulţumit să asist cu regularitate doar la primele lecţii. Apoi, aproape fără să-mi dau seama, m-am trezit că vin din ce în ce mai rar la Universitate. Nu mă dezamăgiseră toţi profesorii, dar mi se părea că pot învăţa mai bine la mine în mansardă. Îmi amintesc primele lecţii ale lui Rădulescu-Motru. Avea atunci numai vreo 60 de ani, dar arăta mult mai bătrân. Vocea îi era stinsă, aproape nu mai vedea, mergea anevoie, rezemându-se în baston, şi nu recunoştea figurile, nu reţinea numele. Câţiva ani mai târziu, în urma unei operaţii, reîntinerise complet. Când, în 1932, la reîntoarcerea din India, m-am dus să-l văd, părea cu zece ani mai tânăr. Dar lecţiile lui din toamna anului 1925 mă descurajaseră. Am preferat să recitesc cu atenţie Cursul său de psihologie, care apăruse cu puţini ani mai înainte.

P. P. Negulescu m-a impresionat prin hieratica lui rigididă, rigiditate, pe care, fără îndoială, o socotea expresia supremă a stăpânirii de sine. Îşi ţinea trupul înţepenit şi vorbea rar, monoton, zâmbind cu măsură, ştergându-şi la răstimpuri gura şi fruntea cu o batistă pe

care şi-o scotea, cu o discreţie calculată, dintr-un buzunar interior al hainei. Se spunea că încearcă să-l imite pe maestrul lui, Titu Maiorescu. Cursul pe care îl ţinea era intitulat „Enciclopedia filosofică” şi-şi propunea să arate dependenţa gândirii filosofice de descoperirile şi progresul ştiinţific. În lecţiile pe care le-am ascultat, făcea apel la istoria tuturor ştiinţelor, de la astronomie la chimie. Asta ar fi trebuit să mă încânte, dar era ceva în înfăţişarea şi atitudinea lui P. P. Negulescu care mă ţinea departe. În primul rând, complexul lui de superioritate, pe care-l trăda zâmbetul palid şi sardonic, neglijenţa cu care vorbea de metafizică, de marile terne filosofice, dând a înţelege că toate acestea nu sunt decât speculaţii fără contact cu realitatea. Credea numai în ştită şi asta era lăudabil, dar nu era un savant: se informa citind cărţi şi articole de popularizare. Asta făcusem şi eu în liceu. În lecţiile pe care le-am ascultat, mi se părea că recunoşteam adesea pasaje din vreun volum din „Bibliotheque scientifique”, celebra serie cu copertele roşii pe care o edita Flammarion.

În al doilea rând, mi-am dat repede seama că nu am de învăţat lucruri noi şi nici o metodă nouă, personală, de la P. P. Negulescu. Era un profesor onest şi care ştia multe, dar niciodată, ascultându-l, n-am avut sentimentul că învăţătura lui răspundea unei necesităţi interioare. Nu ghiceam în erudiţia lui setea de cunoaştere a lui Faust, ci numai munca persistentă şi metodică a cuiva care ţinea cu orice preţ să se informeze, pentru că aşa îl obliga meseria. În fond, semăna cu premianţii pe care îi

cunoscusem în liceu. Dacă i s-ar fi cerut să predea filosofia comparată, ar fi învăţat-o cu aceeaşi răbdare şi destoinicie – dar după manuale. Calculat şi meticulos, nu s-ar fi încumetat să citească monografii şi articole de specialitate. Şi-ar fi pierdut prea mult timp, ar fi riscat să se lase antrenat în probleme laterale. Nu avea pasiunea cercetării ştiinţifice. Se mulţumea să se informeze; de cele mai multe ori, din rezumatele sau sintezele scrise pentru nespecialişti.

În primul an de facultate, n-am prea avut de-a face cu P. P. Negulescu. Îmi aduc doar aminte că la un seminar despre presocratici m-am ridicat din fundul sălii şi am vorbit despre influenţele orientale, în care credeam atunci foarte mult. Cred că m-a remarcat, dar intervenţia mea nu i-a făcut o impresie favorabilă. Nu-i plăcea ca studenţii să introducă în discuţie puncte de vedere pe care el, profesorul, nu le socotise vrednice să fie discutate. Nu-i plăcuse, desigur, nici felul cum vorbisem: repede, înflăcărat, fără plan, uneori bâlbâindu-mă şi având aerul că ce spun este extrem de important pentru înţelegerea originii gândirii greceşti. P. P. Negulescu prefera tinerii tăaiaţi după calapodul lui, domoli, măsuraţi, şterşi. Încă din a toamnă îl remarcase pe Posescu, care i-a devenit mai târziu asistent şi pe care l-ar fi voit succesor la catedră. E drept, Posescu nu lipsea de la nici o lecţie, zâmbea de câte ori zâmbea şi profesorul, îl însoţea în cancelarie, umbla un pas în urma lui pe coridoarele Universităţii. De P. P. Negulescu şi de discipolii lui aveam să mă lovesc neîncetat, şi ca student, şi, mai târziu, ca suplinitor al

catedrei lui Nae Ionescu.

*

Mircea Florian era pe atunci conferenţiar la istoria filozofiei. Îi citisem încă din clasa a VI-a de liceu *Îndrumarea în filozofie* şi mă dusesem să-l ascult ca pe un vechi prieten. Nu m-a dezamăgit, dar nici nu m-a cucerit. Vorbea despre Berkeley şi m-am înscris printre primii la seminar. Am avut impresia că ar fi voit să mă cunoască mai bine; era afabil, mă invita să îl întovărăşesc în librării, să cumpărăm cărţi pentru biblioteca Seminarului. Pe atunci, Mircea Florian era un bărbat în jur de vreo 38-40 de ani, blond, zdravăn, aproape gras, mirosind întotdeauna a apă de colonie. De la cursurile şi conferinţele lui, nu mi-au rămas decât foarte vagi amintiri. Avea o voce prea mică pentru corpolenţa lui şi parcă sugrumată de o emoţie secretă neînţeleasă. Îi plăcea să vorbească – şi să scrie – „frumos”. Spunea, bunăoară, „crinul alb al filosofiei lui Nietzsche.” Prima lui carte se intitula *Trepetnic sufletesc*. Era şi bibliotecar la Biblioteca Fundaţiei Regale şi-l zăream pe catedră, majestuos, citind tomuri vechi din „Revue philosophique”. Cred că m-aş fi legat mai mult de el dacă n-ar fi existat Nae Ionescu.

Pe atunci, Nae Ionescu era, ca şi Mircea Florian, un tânăr conferenţiar de-abia de câţiva ani la Universitate. Preda logica şi metafizica şi ţinea un seminar de istoria logicii. N-am să uit niciodată prima lecţie de metafizică la care am asistat. Anunţase un curs despre „Faust şi

problema salvării”. Amfiteatrul „Titu Maiorescu” era arhiplin şi am găsit cu greu un loc în fund, tocmai în ultima bancă. A intrat un bărbat brun, palid, cu tâmplele descoperite, cu sprâncenele negre, stufoase, arcuite mefistofelic şi ochii mari de un albastru sumbru, oţelit, neobişnuit de sclipitori; când îşi repezea privirile pe neaşteptate dintr-un perete în altul, parcă ar fi fulgerat în amfiteatru. Era slab, destul de înalt, îmbrăcat sobru, dar cu o neglijenţi elegantă; şi avea cele mai frumoase şi mai expresive mâini pe care le-am văzut vreodată, cu degetele lungi, subţiri,   Când vorbea, mâinile îi modelau gândirea, subliniau nuanţe, anticipau dificultăţile, semnele de întrebare. A a fost primit, cum se obişnuia pe atunci, cu aplauze; dar Ionescu le-a contenit, ridicând brusc braţul:

,,Dacă aveţi dreptul de a aplauda, ne-a spus, ar trebui să-l aveţi şi pe acela de a huidui când nu v-o place o lecţie. Dar de aceea vă interzice huiduiala în sălile Universităţii. Aşa că vă rog să nu aplaudaţi.”

S-a aşezat pe scaun, şi-a rotit ochii până în fundul amfiteatrului şi a început să vorbească. Deodată, s-a lăsat o linişte nefirească, parcă toţi şi-ar fi ţinut răsuflarea. Nae Ionescu nu vorbea ca un profesor, nu ţinea o lecţie, nici o conferinţă. Începuse o convorbire şi ni se adresa direct, fiecăruia în parte, parcă ar fi povestit ceva, ar fi prezentat o serie de fapte, propunându-ne o interpretare şi aşteptând apoi comentariile noastre. Aveai impresia că lecţia întreagă e doar o parte dintr-un dialog, că fiecare din noi era invitat să ia parte la discuţie, să-şi mărturisească părerile la sfârşitul orei. Simţeai că ce spune Nae Ionescu

nu se găsea în nici o carte. Era ceva nou, proaspăt gândit şi organizat acolo, în faţa ta, pe catedră. Era, o gândire personală şi, dacă te interesa acest fel de gândire, ştiai că nu o puteai întâlni altundeva, că trebuie să vii aici s-o primeşti de la un izvor. Omul de pe catedră ţi se adresa direct, îţi deschidea probleme şi te învăţa să le rezolvi, te silea să gândeşti.

Nici n-am ştiut cum au trecut cele cincizeci de minute. Aproape că nu luasem note. Dar m-am trezit la sfârşitul orei hărţuit de întrebări şi probleme: se lăsase oare Goethe ispitit de antropologia maniheistă a atâtor secte medievale, care supravieţuiseră camuflate până târziu în Renaştere? Problema răului, aşa cum se desprindea ea din Faust, era greşit pusă şi deci irezolvabilă în cadrele filosofiei tradiţionale, sau presupunea o altă problematică şi se cerea dezbătută pe un alt plan? Şi multe alte întrebări de acest fel.

Voi avea necontenit prilejul să vorbesc de Nae Ionescu şi despre tot ce a însemnat el pentru tinereţea mea. Dar, evident, nu voi putea discuta aici gândirea şi opera lui, nici influenţa pe care a avut-o asupra generaţiei mele. Mă voi mulţumi cu însemnări sumare, pe care le voi completa pe măsură ce relaţiile mele cu Nae Ionescu vor deveni mai intime. Dar asta se va întâmpla mai târziu, când voi intra în redacţia „Cuvântului”. Cât ar părea de curios, entuziasmul cu care descoperisem cursul lui Nae Ionescu nu mi-a dat îndrăzneala să mă apropii de el. Îi urmam cu regularitate prelegerile de logică, deşi mă atrăgeau mai puţin, pentru că în acel an profesorul preda un curs de

logică matematică. La seminar nu m-arm înscris. Se comentau *Regulae ad directionem ingenii*, text care pe atunci, nu mă interesa.

În preajma Crăciunului, nu mai dădeam pe la Universităţi decât pentru lecţiile lui Nae Ionescu. Mi se părea totuşi că trăiesc din plin adevărata „viaţă de student”. În fiecare seară, se aduna la mine în mansardă un grup de studenţi şi studente, majoritatea colegi de-ai mei sau de-ai lui Nicu, care era acum în al doilea an la chimia industrială. Centrul Studenţesc Ilfovean, din care făceam amândoi parte, pregătea un cor pentru Crăciun, şi unele repetiţii aveau loc în mansarda noastră. Întâlnirile către căderea serii mi se păreau bogate în semnificaţii şi mistere. La început, nu ştiam cine va veni, nu-i cunoşteam pe noii mei colegi. Mansarda era luminată doar de lampa de pe birou. Din penumbră, apăreau chipuri necunoscute şi îşi făceau drum către soba de zid sau către pat, se lipeau de biblioteci. Îi ghiceam surprinşi şi fermecaţi de aceste două odăiţe încărcate de cărţi şi obiecte curioase, insectare, pietre, retorta... În serile ploioase de la sfârşitul lui noiembrie, nou-veniţii se apropiau pe rând de soba de zid să-şi usuce hainele. Prezenţa atâtor fete în mansarda mea mi se părea că face parte din mitologia studenţiei. Aşa îmi închipuiam eu „viaţa de student„ un amestec din *Scenes de la vie de boheme*, romane ruseşti şi literatură sămănătoristă. Fete sărace, care studiau medicina sau literele, învăţând o parte din noapte, la lumina slabă a unei lămpi cu petrol, îndrăgostite, ameninţate de ftizie; băieţi de ţărani sau de muncitori care-şi câştigau viaţa dând

meditaţii, găzduiţi în cămine insalubre, veghind până în zori în faţa tratatelor de medicină sau inginerie, rezistând tuturor ispitelor de a se căpătui prin politică, curaţi şi naivi, „idealişti” curn li se mai spunea, hotărâţi „să ducă lumina” la sate sau prin târguri uitate de Dumnezeu şi să rămână acolo pentru tot restul vieţii, luptând împotriva malariei, ajutând să se facă dreptate, clădind şcoli.

Evident, mitologia aceasta studenţească nu era pe de-a întregul inventată din lecturile mele. Făcea parte din spiritul vremurilor de atunci, o regăseam în literatura post-sămăntoristă, în revistele pe care le citeam, în foile studenţeşti. Eu, însă, o elaborasem necontenit, introducând elemente noi: bunăoară personajul studentului surmenat, ameninţat de nebunie dar neîndrăznind să-şi întrerupă lucrul pentru că tot i se părea că se află în pragul unei „descoperiri” care ar fi revoluţionat gândirea omenească.

Printre studentele care veneau la repetiţiile din mansardă, mi-aduc încă aminte de Ica, blondă, foarte mioapă, de-abia i zăreau ochii albaştri decoloraţi sub sticla groasă a ochelarilor pince-nez. Era mică şi subţire şi purta cozile împletite în jurul tâmplelor, ca pe vremea bunicii. Urma Literele şi se pregătea să devină profesoară de istorie. Prietena ei, Gigi, era aproape urâtă, dar vulgaritatea o făcea atrăgătoare. Avea gura prea mare, dinţii neregulaţi şi din cauza polipilor vorbea pe nas. Dar era îndrăzneaţă, spirituală, vorbea şi râdea necontenit şi, când era Gigi de faţă, nou-veniţii se împrieteneau repede. Mai era domnişoara Fârtatu, neobişnuit de înaltă, încât

aveam întotdeauna impresia că la o mişcare mai bruscă se va lovi cu capul de tavan. Într-o seară de decembrie, când căzuse prima zăpadă, a apărut o fată cu ochii de culoarea violetelor şi părul tuns scurt, cu breton. Mi s-a părut frumoasă şi îndepărtată, coborând parcă dintr-o altă lume, pentru că nu semăna cu niciuna din fetele pe care le cunoscusem până arunci. O chema R.; avea voce gravă, joasă, senzuală, contrastând cu chipul ei de personaj de roman englez.

Mă simţeam atras mai ales de o grecoaică brună, Thea, cu buzele extraordinar de roşii şi de cărnoase. Urma Conservatorul de Artă Dramatică, dar spunea că e înscrisă şi la Drept. Am descoperit mai târziu că nu avea bacalaureatul şi că trecuse la clasa de artă dramatică după ce fusese respinsă la examenul de vioară. Mi-a devenit şi mai simpatică după ce am aflat că locuieşte într-o mahala mizeră şi că tatăl ei era fabricant de sifoane. Am aflat asta întâmplător. O dată, la o petrecere de-a noastră într-o cârciumă, i s-a făcut rău şi a trebuit să accepte să o însoţesc acasă în maşină. Evident, nu mi-a dat adresa exactă şi, în dreptul unei case destul de arătoase, i-a spus şoferului să oprească, s-a dat jos şi m-a implorat să mă reîntorc la cârciumă. M-am prefăcut că o ascult, dar am urmărit-o de departe. S-a ascuns repede după o casă, apoi a trecut strada, călcând cu greutate printre băltoacele de noroi, şi a cotit pe o uliţă oarbă. Atelierul de sifoane era tocmai la celălalt capăt al uliţei; o dugheană ciudat şi neîndemânatic construită, parcă ar fi fost făcută din câteva coteţe puse unul peste altul, deasupra unui bordei.

Undeva, în pântecele acestui bordei, Thea învăţase să cânte la vioară şi visase să ajungă într-o zi o mare artistă.

Preşedintele Centrului Ilfovean era „doctorul” Zissu. I se spunea „doctor” pentru că era în ultimul an la medicină şi pentru că avea cel puţin 5-6 ani mai mult decât colegii lui.

Era un bărbat aproape chel, calm, măsurat, de cuvântul căruia ascultam toţi; părea că găseşte întotdeauna soluţia justă.

Nedespărţită de el era o studentă la medicină cu figura osoasă şi masculină. Se purta de altfel ca un bărbat; îi îngrijea pe toţi studenţii ilfoveni, le punea ventuze, le făcea masaje. Dirijorul corului era Pârvulescu, un student slab, aproape sfrijit; cum nu putea veni la toate repetiţiile, îl înlocuia băiatul unui general, un tânăr brun şi tot atât de înalt ca domnişoara Fârtatu. Ar fi fost un băiat frumos, dacă nu l-ar fi desfigurat o ppată roşie, întinzându-se pe bărbie şi pe gât. Spunea că o are din naştere. Poate că acest cusur i-a fundat întregul mod de a fi. N-am mai întâlnit vreodată un tânăr mai vesel şi mai cu haz. Era imposibil ca un grup să nu râdă într-una, oarecum în neştire, când era şi el de faţă. Orice ar fi spus era neaşteptat, inimaginabil şi de un comic cu atât mai exploziv cu cât părea involuntar. În câteva minute, oriunde s-ar fi aflat, chipul lui desfigurat devenea centrul de atracţie al tuturor.

Nu-mi aduc decât vag aminte de figurile şi numele celorlalţi din cor. Printre ei, era un student la Politehnică, blond şi sfătos, care profita de repetiţii ca să răsfoiască volumele din rafturi. Am aflat mai târziu că pasiunea lui

secretă era egiptologia, îndeosebi papirologia. Veneau şi studenţi din anii II şi III la Filosofie. Dând cu ochii de bibliotecă, mă întrebau dacă îl cunosc pe Stelian Mateescu, poreclit „micul Kant”. Vorbeau de el ca de un fenomen, un al doilea Pico della Mirandola, de care se temeau profesorii. Era în ultimul an de facultate şi ieşirile lui la seminarul de literatură împotriva lui Mihail Dragomirescu intraseră deja în legendă.

Într-o zi, însoţit de unul din colegii mei, m-am dus să-l văd. Era foarte mic, pirpiriu, cu o frunte enormă şi craniul descoperit, aproape pleşuv; purta ochelari fără rame, ceea ce îi accentua maturitatea, îi dădea un aer serios, de profesor. Vorbea sacadat, cu un glas ascuţit, şi izbucnea adesea într-un râs scurt, care uneori parcă ar fi ameninţat să-l înece. Avea aproape întotdeauna în mână un carnet negru din care citea în răstimpuri o frază-două – ale lui sau ale altuia. Carnetul negru intrase şi el în legendă, şi Stelian Mateescu încuraja legenda, apărând pretutindeni cu carnetul în mâna stângă, chiar atunci când când ţinea conferinţe în sala Fundaţiei Regale. Nota acolo, cu creionul, mărunt şi clar, tot felul de observaţii şi reflecţii, pe care le distribuise în felurite rubrici: estetică, logică, metafizică etc. Locuia într-o casă de mahala şi părinţii lui, pe care i-am zărit întâmplător, păreau oameni oarecare. Avea un frate care studia ingineria în Elveţia şi care, ca tot restul familiei, privea la Stelian ca la un geniu. Şi fără îndoială că a fost un geniu, deşi sterilizat de cine ştie ce misterioasă nevroză, care, în cele din urmă, l-a doborât definitiv.

M-am apropiat de Stelian Mateescu în anul următor, când l-am convins să colaboreze la „Revista universitară”, şi mai cu seamă în 1928, în ultimul meu an la facultate, când m-am împrietenit cu colegii lui, Mircea Vulcănescu şi Paul Sterian, proaspăt sosiţi de la Paris. Dar îmi amintesc încă de primele noastre întâlniri, în camera lui de lucru şi în mansarda mea. Avea mai puţine cărţi ca mine, dar tot cărţi fundamentale şi scumpe: clasicii filosofiei occidentale în original, tratatele de estetică, psihologie, sociologie, „marii autori” ai tuturor literaturilor, cărţi şi albume luxoase din istoria artelor. Când a intrat pentru prima dată în mansardă, i-au plăcut biblioteca şi colecţiile entomologice şi geologice, dar l-au dezamăgit unii din autorii mei favoriţi: Papini, Haşdeu, Iorga. N-a acceptat decât pe Balzac, pe Fabre şi scriitorii orientali.

Îl interesa aproape tot şi citea întotdeauna cu o supremă şi continuă încordare. Îmi aduc aminte că i-am împrumutat un extras din articolul lui R. Pettazzoni, *L'origine du monotheisme*. Stelian Mateescu l-a ţinut câteva săptămâni, deşi n-avea decât 30 de pagini. O dată, la el, venind vorba despre acest studiu, l-a căutat pe birou ca să-mi citeze un pasaj. Am privit speriat extrasul. Nu-l mai recunoşteam. Notase pe margini, cu un creion foarte fin, sute şi sute de rânduri, atât de mărunt scrise, încât numai el singur le putea citi. M-a asigurat să n-am nici o gnjă, pentru că va şterge cu guma toate aceste însemnări înalte de a-mi înapoia extrasul. Dar în faţa mirării mele, mi-a explicat cum citeşte el un text „responsabil”: încearcă să asimileze fiecare informaţie care i se pare esenţială şi

examinează fiecare argument pe care îl prezintă autorul. Dar asta era numai un exerciţiu preliminar. Când termina de citit textul, îl lua de la capăt, încercând să vadă în ce sens poate fi integrată gândirea care îl susţine în sistemul lui general de gândire, al lui Stelian Mateescu. Iar dacă nu poate fi integrată, a cui să fie vina? Toate notele acelea microscopice pe marginile articolului lui Pettazzoni arătau că vina o purta marele savant italian, nu-mi mai amintesc pentru care motiv.

Am înţeles atunci că fiecare lectură „responsabilă” – şi aproape că nu avea altele – însemna pentru Stelian Mateescu un efort mental care nu putea fi prelungit indefinit. Nu m-am mirat când, în 1932, la întoarcerea mea din India, an aflat că mintea aceasta excepţională alunecase de câţiva ani în întuneric.

*

În noaptea de Ajun 1925, am fost să cântăm colinde de Crăciun la Palat, la Mitropolie şi la câţiva profesori. La Palat, Regele Ferdinand şi Regina Maria s-au întreţinut cu fiecare din noi, în timp ce lacheii în livrele aurite ne îmbiau, pe tăvi somptuoase, cu felii de cozonac şi vin alb în pahare ieftine de sticlă verde. Regele Ferdinand se oprea în faţa studentelor şi le întreba, pe rând, ce studiază: „Interesant, interesant!” repeta el.

La Mitropolie, ca şi la celelalte gazde, am fost ospătaţi din belşug, şi, în preajma plecării, cineva îl căută discret pe casierul Centrului şi îi înmână un plic. O parte din banii

strânşi în noaptea aceea erau mai dinainte destinaţi petrecerii noastre într-o cârciumă. Au mai venit şi alţi colegi şi am rămas până aproape de dimineaţă, bând, mâncând, dar mai ales cântând, şi nu numai colinde de Crăciun. Eram vreo patruzeci-cincizeci de studenţi şi studente, aşezaţi la mai multe mese lungi de lemn, sub plafonul jos şi afumat – şi ne bucuram că ne aflăm împreună în această cârciumă ascunsă între troienele de zăpadă. Eu, îndeosebi, eram fericit. Mi se părea că trăiam, în sfârşit, „viaţa studenţească” pe care atâta o jinduisem. Mi se părea că totul în jurul meu este „nou” faţă de distracţiile noastre de altădată, din liceu. Prezenţa fetelor transforma această petrecere într-o dramaturgie inepuizabilă. Totul devenea posibil alături de o studentă: idilă, pasiune, aventură, amiciţie; Vechiul Heidelberg; viaţa legendară a primiior studenţi români de la începutul secolului al XIX-lea. Simţeam că, cel puţin, nu voi regreta că n-am trăit „viaţa de student”- în noaptea aceea, am băut mai mult ca de obicei, am sărutat fetele, am învăţat să îndrăznesc.

Pe atunci, tinerii învăţau să îndrăznească mai ales în sălile de cinematograf. În iarna aceea, am fost şi eu de nenumărate ori la cinematograf, mai ales cu Thea. Şi tot cu ea îmi plăcea să rămân ceasuri întregi în penumbra mansardei. Dar, în afară de o puternică atracţie fizică şi mare simpatie umană, Thea nu mi-a inspirat nici un fel de sentiment. Uneori, credeam că aş putea să mă îndrăgostesc de Ica. Dar, de câte ori uşa mansardei se deschidea şi auzeam paşii uşori ai R., râsul ei scurt, grav

şi senzual, simţeam cum începe să-mi bată inima. R. avea obiceiul să vină la intervale destul de rare, dar întotdeauna pe neaşteptate şi sub pretexte neverosimile: să-i împrumut cinci lei pentru tramvai sau să-i descifrez câteva titluri greceşti sau să mă roage să-i cânt la pian tangoul ei favorit, *Jalousie* (şi atunci trebuia să coborâm din mansardă, evitând să dăm ochii cu părinţii, să ne închidem repede în salon, unde, ca să nu observe mama că am venit numai pentru *Jalousie*, eram nevoit să încep cu alte bucăţi şi să cânt aşa, la nimereală, vreun sfert de ceas, în timp ce R. mă privea fascinată, ca pe un geniu muzical).

O dată, a venit în preajma cinei, ca să mă întrebe ce înseamnă *katharsis*. I-am explicat cum m-am priceput, dar eram nervos, mi se părea că aud tot timpul paşii tatei pe scara de lemn, urcând la mine să vadă de ce întârzii la masă. Nu îndrăzneam s-o invit să cineze cu noi pentru că dacă familia îmi lăsase deplină libertate în mansarda mea, sau în afară de casă, nu-mi încurajase invitaţiile colegilor. Îndeosebi mama ar fi fost stânjenită, dacă, pe neaşteptate, i-aş fi spus că R. sau Thea va mânca cu noi. I se părea că prezenţa unui oaspete implică o serie de responsabilităţi: tacâmuri de argint, vinuri speciale, şi, mai ales, ea, mama, trebuia să se îmbrace, ceea ce o plictisea întotdeauna pentru că nu mai putea supraveghea până în ultima clipă mâncărurile în bucătărie. Totuşi, în seara aceea, văzând că R. n-are de gând să plece, am întrebat-o dacă nu vrea să rămână la masă. „Rămân cu o condiţie, mi-a spus. Dacă-mi aduci un ceai cu brânză şi mă laşi să-l

beau aici, singură. Ador ceaiul cu brânză”, a adăugat.

Informată de încurcătura în care mă aflam, mama ne-a pregătit ceai şi am urcat în mansardă cu o tavă cu şuncă, brânză, ouă răscoapte şi cozonac. R. a fost nevoită să-mi accepte tovărăşia, dar eu aproape n-am mâncat. M-a surprins voracitatea cu care mânca R.. Nu ştiam aproape nimic despre situaţia ei. Aflasem doar că fusese câtva timp într-un cămin de studente, apoi că locuise cu o colegă la o gazdă în oraş, de la care însă plecase de curând. În seara aceea, mi-a povestit de o prietenă a ei, căreia i se spunea Nişka, pentru ca semăna cu o rusoaică, şi pe care am cunoscut-o şi eu mai târziu. Mi-a povestit că, ducându-se s-o vadă într-o seară, Nişka a oprit-o la masă. Dar nu avea decât un crenvurşt şi o chiflă. Ca de obicei, Nişka a pus crenvurştul să fiarbă în ibricul de cafea, dar de data aceasta rămăsese prea puţin spirt, aşa că de-abia apucase să se încălzească apa în ibric când s-a termB nat spirtul. Au început atunci să rupă foi dintr-un caiet şi să le dea foc cu chibritul. Dar, înainte să prindă de veste, s-au terminat şi chibriturile, şi crenvurştul era abia călduţ. Şi tocmai în acea clipă a fost pană de electricitate şi au rămas pe întuneric, neîndrăznind să se mişte, nu cumva să răstoarne ibricul. „Am izbucnit amândouă în plâns”, a adăugat R.

*

În iarna aceea a anului 1926, am citit cu furie câţiva filozofi: Bacon, Kant, Malebranche. Dar mă simţeam tot mai atras către istoria religiilor. Descoperisem la Biblioteca Institutului de Istorie Antică a lui Pârvan cele cinci volume din *Cultes, mythes et religions* ale lui Salomon Reinach, traducerile comentate ale lui Frazer din Pausanias şi Fasti ai lui Ovid, lucrările lui Ridgeway şi Jane Harrison. Mă duceam dis-de-dimineaţă şi aşteptam cu nerăbdare sosirea lui Metaxa, bibliotecarul şi asistentul lui Pârvan. Citeam pe nerăsuflate şi asimilam doar atât cât îmi îngăduiau vârsta şi frenezia cu care treceam de la un subiect la altul. Eram de altfel încă sub influenţa lui Haşdeu şi mă atrăgeau ipotezele fantastice. Am pierdut câteva săptămâni încercând să verific dacă nu cumva misteriosul Basarab n-ar putea fi explicat prin termenul grecesc bassaros, identic cu bassareus, unul din numele lui Dionysos şi derivând din bassara (vulpe). În acest caz, mi se părea că la originea Basarabilor ar fi fost un cult secret tragic, având ca animal sacru vulpea, aşa cum capridele fuseseră la obârşia curentului dionisiac.

Continuam să dorm patru, cel mult cinci ore pe noapte, şi poate m-aş fi mulţumit să rămân aici dacă n-aş fi citit undeva că Alexander von Humboldt nu avea nevoie decât de două ceasuri de somn. Asta mi-a dat de gândit. De câţiva ani, de când citisem *Educaţia voinţei*, eram convins că omul poate face orice, cu condiţia să vrea şi să ştie

cum să-şi controleze voinţa. De mult mă învăţasem să-mi domin dezgustul, izbutind să mănânc, pe rând, pastă de dinţi, săpun, cărăbuşi, muşte, omizi. Când vedeam că pot mastica şi înghiţi o insectă sau o larvă, fără să mai simt repulsia normală în stomac sau în gâtlej, treceam la un exerciţiu şi mai îndrăzneţ. Îmi spuneam că o asemenea stăpânire de sine deschide drumul către libertatea absolută. Lupta contra somnului, ca şi lupta contra comportamentelor normale, însemna, pentru mine, o încercare eroică de a depăşi condiţia umană. Pe atunci, nu ştiam că acesta era tocmai punctul de plecare al tehnicilor yoga. Dar e foarte posibil că interesul pentru yoga, care, trei ani mai târziu, avea să mă ducă în India, ilustra şi prelungea credinţa mea în posibilităţile nelimitate ale omului. Nu-mi dădeam seama atunci de consecinţele acestei ambiţii faustice. Ceea ce ştiam despre „pragmatismul magic” al lui Papini dinainte de convertire îmi încuraja această tendinţă. Curiozitatea cu care, în ultimii ani de liceu, citisem cărţile lui Steiner şi literatura ocultistă îşi avea desigur aceeaşi explicaţie.

Dar poate mai e şi altceva, de care nu aveam să-mi dau seama decât mult mai târziu. Libertatea pe care credeam că o pot dobândi făcând contrariul decât era „normal” să fac însemna depăşirea condiţiei mele istorice, sociale, culturale. Într-un anumit fel, nu mai eram condiţionat de faptul că mă născusem român, deşi integrat unei culturi provinciale, cu o anumită tradiţie, în care se amestecau elemente latine, greceşti, slave şi, recent, occidentale. Deveneam disponibil pentru orice aventură

într-un univers spiritual străin şi chiar exotic. Faptul că nu citeam aproape niciodată cărţile franţuzeşti recente, pe care le devorau prietenii mei, că nu mă lăsam atras de niciuna din „modelele” culturale contemporane mie ar putea fi interpretat cam în acelaşi fel. În fond, ezistam instinctiv oricărei încercări de a fi modelat după tiparele curente.

N-am izbutit însă să reduc la jumătate orele de somn. Am observat că, dacă, bând multe cafele, reuşeam să rămân perfect treaz 22 de ceasuri, ochii îmi oboseau destul de repede şi-mi lăcrimau atât de abundent, încât trebuia să-i odihnesc îndelung sub batiste ude. Miopia se agravase din nou în ultimul timp, şi, din experienţa lui Papini, aflasem că există riscul să-mi pierd vederea. Astfel că m-am mulţumit să-mi continui programul pe care mi-l fixasem în liceu: lucru până la 3-4 dimineaţa şi deşteptarea între 7 şi 8.

*

Publicasem articole în „Universul literar”, „Adevărul literar” şi „Lumea” de la Iaşi, dar şi în revistele mai mărunte, „Ştiu-tot”, „Orizontul” şi altele. Scriam acum despre autorii orientali, despre personagii istorice care mă fascinaseră, ca Regina Hatshopsitu, despre cărţi care dăduseră loc la nesfârşite controverse, ca *Bètes, homines et dieux* a lui Ossendowski sau *Le Mystere de Jesus* a lui P. L. Couchoud.

În primăvara aceea, Miron Grindea, pe care îl

cunoşteam din liceu, m-a dus la Panait Muşoiu. Am fost atât de impresionat de figura lui tolstoiană de bătrân sfătos, cu barba de pescar lipovean, cu cizme până la genunchi, trăind într-o cameră încărcată până în tavan cu miile de exemplare din broşurile pe care le tradusese sau le adaptase şi le tipărise pe contul lui în tipografii umile, de mahala, pe hârtie ieftină, încât am scris repede, chiar în seara aceea, un articol înflăcărat. L-am publicat în „Curentul studenţesc", o gazetă pe care o scotea, la câteva luni o dată, Ionescu-Muscel, şi la care colaboraseră o seamă de profesori universitari, în frunte cu Rădulescu-Motru. „Curentul studenţesc" avea drept program lozinca: „Studenţii la sate!" şi asta îl atrăsese îndeosebi pe Motru. Dar gazeta a dispărut repede. Am avut însă satisfacţia să văd că articolul meu, care-i plăcuse grozav lui Panait Muşoiu – era primul articol despre acest anarhist solitar publicat într-o foaie burgheză – a fost reprodus de mai multe gazete de provincie.

În primăvară, am început să mă pregătesc pentru examene. Mă hotărâsem să mă prezint la logică, estetică, istoria filosofiei şi enciclopedia filosofică. Le-am luat pe toate, dar nu-mi amintesc decât de examenele cu Nae Ionescu şi D. Gusti. Tudor Vianu suplinea cursul de estetică, dar examenele le dădeam cu profesorul titular, D. Gusti. Mi-am ales ca subiect pentru lucrarea scrisă *Estetica* lui Croce. D. Gusti m-a felicitat dar pentru motive care m-au derutat. Îi plăcuse, spunea el , că citisem cartea în original, că dădeam toate indicaţiile bibliografice necesare (anul, ediţia, numărul de pagini) că scrisesem

clar şi concis, numai pe o parte a foii, lăsând destul loc pe margini pentru observaţiile profesorului. Mi-a dat nota cea mai mare şi ne-am despărţit buni prieteni.

La examenul de logică, m-am prezentat cu oarecare emoţie. Nae Ionescu nu dădea lucrări scrise, ci se mulţumea cu un examen oral. Mi-era puţin teamă, pentru că nu mai fusesem la cursuri în ultimele luni şi nu citisem *Tratatul de logică* al lui Goblot, cu care se luptaseră toţi colegii mei. Nae Ionescu avea obiceiul să întrebe la început ce carte ai citit. Când mi-a venit mie rândul, i-am răspuns: „*Logica* lui Croce şi *Sistema di logica come teoria del conoscere* a lui Giovanni Gentile”. Profesorul m-a privit cu interes. „Dar nu pot spune că am înţeles tot ce am citit”, am adăugat prudent. „Nici eu nu pot spune asta”, m-a consolat Nae Ionescu. Şi după ce m-a lăsat să spun ce-am înţeles din sistemul de logică al lui Gentile, asigurându-mă că, pentru vârsta mea, „nici nu e aşa de rău”, mi-a pus această întrebare: „Dumneata cunoşti povestea cu Newton, stând în grădină şi descoperind legea gravitaţiei universale, după ce a văzut cum cade un măr? Ce operaţie logică s-a întâmplat în mintea lui care i-a permis să înţeleagă că mărul acela, adică un obiect particular, ilustrează o lege universală?”

După câteva secunde, i-am răspuns că nu pot răspunde pe loc, dar, dacă îmi dă răgaz, poate am să mă apropii de soluţie. „Nu e nici o grabă”, m-a încurajat el. „Am citit de curând o carte a lui Lucian Blaga, *Fenomenul originar*”, am început eu. Profesorul a clătinat mulţumit din cap: „Eşti pe drumul ăl bun”, mi-a spus. „Mergi înainte.”

I-am spus ce m-a impresionat în faptele citate şi interpretate de Blaga. Anumite minţi văd elementele de unitate în natură sau în cultură, văd ceea ce e esenţial, fundamental, şi asta le îngăduie să descopere structurile. „Ăsta e răspunsul, m-a întrerupt Nae Ionescu. E vorba de o structură. Operaţia logică efectuată în mintea lui Newton asta a făcut: a surprins structura fenomenului gravităţii universale.”

S-a uitat apoi lung la mine. Nedormit, cu ochii împăienjeni sub lentilele groase ale ochelarilor, netuns, neglijent îmbrăcat, nu arătam prea atrăgător. „Acum vine vacanţa, a adâugat el, mai uită-te şi la cer. Ce-ai de gând să faci vara asta? „Urc pe Bucegi, şi de acolo pe Piatra Craiului.”

Nae Ionescu păru oarecum surprins de răspunsul meu. Probabil că îi era greu să mă vadă căţărându-mă pe Piatra Craiului. „Bună idee, vorbi în cele din urmă. Dar urcă-te fără cărţi.

*

Vara aceea a trecut mai repede decât de obicei. Am hoinărit câteva săptămâni pe munţi cu foştii mei camarazi de cercetăşie. Am primit pentru prima oară scrisori de la fete: Gigi, Thea, R. şi, ca în fiecare vară, am citit enorm, deşi nu totdeauna în legătură cu cursurile pe care ştiam că trebuie să le pregătesc pentru anul următor.

Dar mai mult decât toate mă urmărea proiectul unei noi reviste. Convinsesem pe dr. Zissu şi Comitetul Centrului

Studenţesc Ilfovean să publicăm „Revista universitară”. Primul număr a apărut o dată cu deschiderea cursurilor. Ca şi la „Vlăstarul”, adunasem singur materialul şi mă îngrijeam de corecturi. Dar de data aceasta era vorba de o revistă care trebuia distribuită pe la chioşcuri şi librării. Am fost ajutat această corvoadă de Pârvulescu, şeful corului, care devenise acum şi administratorul revistei. Am izbutit să tipărim trei numere sub direcţia unui comitet din care făceam şi eu parte, şi al patrulea – şi ultim – număr după ce am fost nevoit să mă retrag. Dintre profesori, colaborau Rădulescu-Motru , D. Gusti. Îmi amintesc de un text scurt, concis, ironic al lui Stelian Mateescu, de un articol juridic al lui Petru Viforeanu. Eu am publicat, printre altele, un articol despre Ionel Teodoreanu şi o critică a primului volum din *Essai de synthese de l'Histoire universelle* al lui N. Iorga.

Paginile acestea au jucat un rol hotărâtor în tinereţea mea. Critica volumului lui Iorga era exagerată şi plină de teribilisme juvenile. În admiraţia mea fără margini faţă de genialul polihistor, fusesem profund dezamăgit de acest prim volum al *Sintezei.* E drept că Iorga nu era un specialist în istoria vechiului Orient, nici în Antichitatea greco-romană. Dar, pentru că *Essai de synthese* trebuia să devină capodopera marelui nostru istoric, mă aşteptam să fie pregătit şi redactat cu mal multă grijă decât sutele de volume care îl precedaseră. Îmi închipuiam că N. Iorga se va sili să dea în aceste patru volume de sinteză esenţa gândirii lui istorice. Visasem ani de zile această carte; mi-o închipuisem limpede, concentrată, lapidară, adevărat

monument ridicat ca să înfrunte secolele.

Evident, fusesem amar dezamăgit regăsind aceeaşi proză repezită şi descusută pe care o cunoşteam din celelalte scrieri le lui N. Iorga; dezamăgit, de asemenea, de notiţa publicată versoul paginii de gardă, în care ni se spunea că autorul n-a avut întotdeauna posibilitatea să consulte cărţile pe care le citează; descurajat, mai ales, descoperind că cel mai învăţat istoric pe care îl dăduse neamul românesc ignora bibliografia recentă, că folosea monografiile la modă pe vremea tinereţii lui, că – ceea ce mi se părea mai grav – nu se ţinuse la curent cu modificările care avuseseră loc în problematica istoriografiei orientale şi antice.

Critica era cu atât mai cruntă cu cât eram de mulţi ani un admirator frenetic al lui Iorga. Printre rânduri se ghicea, în articolul meu, furia iconoclastă a celui care se trezeşte deodată înşelat, care descoperă că zeul adolescenţei lui se face vinovat de lipsuri şi slăbiciuni omeneşti. Eşecul *Sintezei* lui Iorga mă lovea de altfel personal. Crezusem în ştiinţa lui istorică enciclopedică şi *Essai de synthese* trebuia să-mi confirme strălucitor credinţa mea în posibilitatea unui nou tip de Pico della Mirandola. Celor care ar fi criticat diversitatea preocupărilor mele, le-aş fi putut răspunde: Dar iată rezultatul unei asemenea diversităţi, iată sinteza la care a ajuns Iorga !

Cum era de aşteptat, articolul meu a provocat un mic scandal. Profesorul Iorga i-a telefonat lui Gusti, spunându-i: „îţi mulţumesc, dragă colega, că ai colaborat la această revistă unde sunt înjurat birjăreşte!” în „Neamul românesc”

a publicat un articolaş, Mai multă omenie! Unde, printre altele, făcea aluzie la „fiţuici în care studenţii împroaşcă cu noroi pe propriii lor profesori”. Şase-şapte luni mai târziu apărea în „Cele trei Crişuri” ultimul articol al lui V. Bogrea: Ce n-a citit N. Iorga şi a citit dl. Mircea Eliade, student în Filosofie. Era o lecţie usturătoare dată de un formidabil erudit unui tinerel înflăcărat. Articolul lui Vasile Bogrea intitulat „Domnul Mircea Eliade, student în filozofie, şi *Essai de synthese de l'histoire de l'humanite* al domnului N. Iorga . *Ce n-a citit dl Iorga şi a citit dl Mircea Eliade* a apărut în revista „Pietatea de mâine”, anul III, 15-22 august 1926, nr. 33-34, p. 557 (n. ed).

În ceea ce-l priveşte pe N. Iorga, nu m-a iertat niciodată deşi, cum o aminteşte în *O viaţă de om*, în anul 1930, când era Ministrul instrucţiei, mi-a prelungit bursa de 180 de lire sterline pe an pe care o dobândisem cu un an mai înainte, pentru studii la Universitatea din Calcutta. Mai scria în O viaţă de om, că articolul meu a fost singura recenzie apărută asupra primului volum din *Essai de synthese*, ceea ce mi se pare o nedreptate strigătoare la cer. M-aş fi aşteptat ca toţi istoricii români să discute *Sinteza* celui care fusese profesorul tuturor. Paradoxal şi tragic a fost faptul că, abia intrat în Univeisitate, criticasem violent şi mă rupsesem definitiv de profesorul pe care îl admiram mai mult, de omul pe care mi-l alesesem de model şi a cărui viaţă şi operă jucaseră un rol aproape „magic”. Într-adevăr, de câte ori mă simţeam obosit sau deprimat, îmi era destul să privesc cele câteva zeci de voluma de Iorga, pe care le adunasem în rafturile

bibliotecii mele, ca să-mi regăsesc forţele intacte. Şi tocmai pe acest uriaş, în umbra căruia jinduisem să cresc, îl jignisem adânc.

În urma acestui articol, a trebuit să mă retrag din comitetul de redacţie al „Revistei universitare”. Curând după aceeaj revista şi-a încetat apariţia. Dar între timp Pamfil Şeicaru mi-a consacrat în „Cuvântul” un articol elogios. Scria: „Printre toate aceste nume se desprinde unul, Mircea Eliade”, şi continua entuziasmat, punând în lumină însuşirile pe care le găsise în textele mele. Îi plăcuseră îndeosebi paginile despre Ionel Teodoreanu, pe care, câteva zile mai târziu, le-a şi reprodus în „Cuvântul”. Succesul acesta mi-a dat curaj. D. Gusti îi spusese lui Viforeanu că aş putea avea dificultăţi la Rectorat, ca s-ar putea lua măsuri disciplinare împotriva mea. Nu ştiu cât erau de adevărate zvonurile acestea. În orice caz, obţinusem un premiu de câteva mii de lei cu o lucrare la seminarul Iul Mircea Florian şi premiul mi-a fost retras.

După vreo săptămână, m-am prezentat la redacţia „Cuvântului” şi am cerut să-l văd pe Pamfil Şeicaru. Adusesem cu mine două foiletoane, unul despre experienţa religioasă, şi altul despre cartea lui C. Formichi – *Il pensiero religioso nell' India antica*. În sala în care am fost introdus, se aflau Pamfil Şeicaru, Nae Ionescu şi alţi câţiva ziarişti, printre care l-am recunoscut pe Cezar Petrescu. De câteva luni, Nae Ionescu nu scria numai celebra lui rubrică săptămânală, *Duminica*, ci şi scurte articole politice, semnate Skythes sau Kalikles. Prezenţa profesorului meu de logică şi metafizică în redacţia

„Cuvântului” mă asigura că acest fel de gazetărie nu era incompatibil cu o activitate ştiinţifică riguroasă. De altfel, pentru mine, ca şi pentru toată generaţia mea, „Cuvântul” nu era o gazetă ca oricare alta. O consideram mai mult o revistă, pentru că articolele erau semnate (şi erau şapte articole numai pe prima pagină) şi pentru că, în afară de Cezar Petrescu, Nichifor Crainic, Pamfil Şeicaru, Nae Ionescu, colaborau şi Lucian Blaga, Perpessicius, G. Breazul, O. W. Cisek şi atâţia alţi scriitori, critici şi eseişti din cercurile *Gândirea* şi *Ideea europeană*.

E locul aici să vorbesc despre începuturile şi istoria „Cuvântului”. Când am intrat pentru înrâia oară în clădirea din strada Sărindar, director era tot Titu Enacovici, prim-redactori erau Pamfil Şeicaru şi C. Gongopol şi secretar de redacţie era Ion Dragu. M-am prezentat lui Pamfil Şeicaru şi el mi-a lăudat din nou cultura şi talentul literar. M-a întrebat dacă nu vreau să colaborez la „Cuvântul”, şi atunci i-am arătat articolele pe care le adusesem. Se apropiase şi Nae Ionescu de noi şi, parcurgând manuscrisele, a spus că pot fi publicate ca foiletoane. Pamfil Şeicaru ar fi preferat articole de critică literară. I-am făgăduit texte despre Haşdeu, Papini şi despre câţiva autori români contemporani.

Cele două foiletoane au apărut în decurs de o săptămână şi, când am adus altele, secretarul de redacţie mi-a spus să trec pe la administraţie, să-mi încasez onorariul. Primeam 1000 de lei, mai mult decât mi-aş fi îngăduit să sper. La începutul lui decembrie, deveneam redactor la „Cuvântul”: trebuia să dau două foiletoane pe

săptămână, plus notiţe şi informaţii pentru pagina literară şi mi se fixase un salariu de 4000 de lei lunar. Totul se petrecuse atât de repede şi de neaşteptat, încât aproape că nu avusesem timp să mă bucur. Doar când mi-am încasat salariul pe prima chenzină am înţeles ce înseamnă să fii bogat. O puteam invita pe R. la restaurant, puteam comanda cărţi în Italia şi în Anglia.

Treceam pe la redacţie aproape în fiecare seară, fascinat de tot ce vedeam în jurul meu, ascultând ieşirile impetoase ale lui Pamfil Şeicaru, discuţiile cu Gongopol şi Nae Ionescu, şuetele reporterilor. Aduceam cu o nedezminţitp punctualitate foiletoanele pe care le scriam fără efort, uneori „inspirat”, căci eram liber să scriu despre ce voiam, despre entomologul Fabre sau Emanoil Bucuţa, despre *Cartea ceaiului* sa Mihail Dragomirescu. Uneori, atingeam probleme considerabile pe care, în încrederea robustă pe care mi-o dădea tinereţea, le socoteam deja rezolvate şi lesne de expus: Orient şi Occident, Istorie şi Document şi altele de acest fel. Notiţele şi informaţiile pentru pagina literară se deosebeau prin noutatea materialelor pe care le utilizam: citeam articole din „BH lychnis” sau „Archeion”, revistă de istorie a ştiinţelor, pe care o conducea Aldo Mieii, recenzam „Buletinul” AcadernH ei Române sau „Revista istorică” a lui Iorga, îl comemoram pe Victor Anestin.

În preajma Crăciunului, secretarul de redacţie mi-a cerut pentru numărul de sărbători „o bucată literară, o nuvelă sau fragment de roman”. Am rămas surprins. „Dar de unde ştiţi că scriu literatură?” I-am întrebat. „Mi-am

închipuit. Toţi studenţii scriu literatură.”

I-am adus un fragment din Romanul adolescentului miop, capitolul despre societatea noastră „Muza”. A apărut pe o pagină întreagă a „Cuvântului”, şi această manifestare literară, deşi i-a nedumerit pe unii din profesorii mei, m-a înălţat brusc în ochii colegilor.

În ultimele luni, mă împrietenisem destul cu R [ica]; uneori, mă întrebam dacă nu eram îndrăgostit. Izbutisem întotdeauna să mă conving de contrariul. Pentru ceea ce credeam că sunt sau voi deveni, dragostea mi se părea o slăbiciune nefastă. Îmi făgăduiam, cum spuneam pe atunci, o serie de „experienţe vitale”; printre altele, o călătorie în Orient, sau poate chiar în jurul lumii, acceptând orice muncă mi s-ar fi propus ca să-mi câştig viaţa de la o escală la alta. Îndrăgostit, n-aş mai fi fost eu însumi, n-aş mai fi fost „liber”, „disponibil”.

Pe de altă parte, mă cunoşteam destul de bine ca să-mi dau seama că nu aştept decât asta, să mă îndrăgostesc. Mai întâi, pentru că nu-mi puteam închipui „viaţa de student” fără o mare pasiune. Apoi, deoarece speram că, îndrăgostindu-mă, crizele de melancolie vor dispărea, sau cel puţin vor deven suportabile. Atitudinea aceasta ambivalenţă faţă de dragoste o voi păstra până târziu în viaţă. R [ica] izbutea de minune să mă încurajeze. Uneori, simţeam că mă priveşte altfel decât pe ul „bun prieten”, că încearcă să mă atragă, să mă farmece; tăcerile ei de neînţeles, bucuria care îi lumina faţa când mă apropiam de ea. Alteori, dimpotrivă, o ghiceam depărtată, sau îmi mărturisea că n-a avut

niciodată un prieten atât de bun ca mine, un adevărat „confident”. Şi cu toate acestea ştiam foarte puţin despre ea, despre trecutul ei. O întâlneam la Biblioteca Fundaţiei Carol, înconjurată de volume, pregătindu-şi lucrările la seminarul lui Ovid Densusianu. Dar, deşi îşi trecea cu regularitate examenele, nu aveam impresia că o pasionează filologia, istoria literară, folclorul. Învăţa conştiincios ca să-şi poată lua licenţa şi să poată deveni profesoară de română. La început, crezusem că se deosebeşte de celelalte colege ale mele, pentru că citise câteva cărţi de Romain Rolland şi Remy de Gourmont. Cu timpul însă, descoperisem goluri care mi se păreau inadmisibile şi o sileam să citească Dostoievski, Novalis, Knut Hamsum. Scriam unele articole ca şi cum aş fi vrut s-o învăţ, s-o îndemn să iubească autorii care îmi plăceau mie. Printre altele, am publicat în „Cuvântul” o serie de foiletoane intitulate *Oamenii din cărţi*, despre unele personagii care mă interesaseră cândva: Sixtine, Brand, Martin Eden, ba chiar şi Adam şi Eva din Cartea Facerii.

În acea iarnă 1927, la numai vreo două-trei luni după primele articole publicate în „Cuvântul”, directorul şi redactorii mă socoteau unul de-al lor. Am aflat mai târziu că Titus Enacovici voise „să mă facă gazetar”, adică să-mi ceară şi articole neliterare, dar se împotrivise Nae Ionescu. „Lăsaţi-l să-şi termine întâi studiile”, le-a spus. N-aş fi acceptat în nici un caz, şi cred că şi Enacovici s-a convins repede că nu sunt pregătit pentru meseria de gazetar. În primul rând, nu-mi dădeam seama de ce se poate şi ce nu se poate publica într-o gazetă. Când scriam

un articol, încercam să spun tot ce credeam eu că merită să fie spus, fără să mă gândesc la „politica gazetei” sau la propriul meu interes. Aşa, bunăoară, începusem o serie de foiletoane sub titlul: *Citind pe Iorga*. Voiam să le adun mai târziu într-o carte, să arăt cât de bine l-am citit pe Iorga şi cât de mult îi admir geniul. Primul foileton se intitula, de altfel, „ Hermes Trismegistos la Nicolae Iorga” şi vorbeam în termeni exaltaţi despre poligrafia lui Iorga, sugeram fondarea unui institut pentru studierea operei acestui uriaş. La al doilea foileton însă, începeam analiza „metodei” lui Iorga şi arătam, printre altele, că de foarte mulţi ani Iorga nu citeşte, ci doar frunzăreşte cărţile, ceea ce mi se părea firesc pentru un savant de o prodigioasă cultură şi care se apropia de 60 de ani. Mai spuneam iarăşi că una din deficienţei „metodei” lui Iorga se datoreşte lipsei de interes pentru filozofie; comentam mărturisirea lui că n-a citit niciodată Aristot, în timp ce izbutise să citească pe Platon, şi încheiam că asta era un lucru foarte grav, că mintea genială a lui Iorga e asistematică.

Probabil că articolul conţinea şi alte observaţii de acesl gen, pe care le făcusem cu o perfectă bună-credinţă, socotind că numai după ce voi preciza structura „metodei” lui Iorga se va putea înţelege orginalitatea concepţiei lui istoriografice solidară, în cele din urmă de un profetism cultural fără pereche în acest secol. Dar uitasem că redactorii „Cuvântului” erau admiratori fanatici ai lui Iorga, care în nici un chip nu puteau admite că marele savant „nu citeşte” sau că profetismul lui cultural răscumpără

naivitatea lui filosofică. A doua zi după apariţia articolului, trecând pe la redacţie, l-am găsii pe Pamfil Şeicaru vânăt de mânie: „Ne-ai făcut-o!” a şuieratei printre dinţi. Am fost chemat în biroul directorului. Titus Enacovici era la birou, demn şi supărat, iar Gongopol, aşezat într-un fotoliu, alături, mi-a spus că eu probabil n-am citit niciodată „Cuvântul” şi n-am aflat ce înseamnă Iorga pentru ei, că un tinerel ca mine n-are dreptul să-l „maltrateze” pe cel mai mare savant al neamului românesc şi aşa mai departe. De aici înainte, nu voi mai avea dreptul să scriu despre Iorga în „Cuvântul” şi pe viitor toate manuscrisele mele vor trebui să fie citite de el sau de Nae Ionescu. L-am ascultat, în picioare, cu obrazul dogorind, fără să scot un cuvânt şi când, după o pauză, Gongopol a adăugat: „Asta aveam să-ţi spun”, am şoptit „Bună seara”, am salutat şi am ieşit.

Nu ştiam ce să fac. Mă simţeam profund jignit de dojana lui Gongopol, dar eram de asemenea mâhnit că din tot ce scrisesem despre Iorga în cele două articole introductive nu fuseseră reţinute decât elementele negative şi că mi se interzisese să continuu seria abia începută, *Citind pe Nicolae Iorga*. Îmi spusesem că după un asemenea incident ar trebui să-rni dau demisia, dar, când l-am întrebat pe Nae Ionescu, m-a bătut pe umăr şi mi-a zâmbit: „Fă cum crezi, mi-a spus. Dar dacă la vârsta dumitale nu ştii să primeşti o lecţie de la un om mai bătrân ca dumneata nu e semn bun...”

Nae Ionescu, care era şi el un admirator fanatic al lui Iorga adăugat: „Ceea ce spui dumneata despre metoda lui

Iorga e just, dar asta trebuie elaborată într-un studiu; într-un foileton, o asemenea critică poate fi confundată cu un pamflet. „

Am rămas deci la „Cuvântul”, prezentându-mi foiletoanele spre cenzură. S-a întâmplat însă că tot ce-am scris în sâptămîna următoare a plăcut grozav lui Gongopol şi lui Enacovici. Îndeosebi o serie de articole polemice despre Ion Minulescu, Mihail Dragomirescu, Paul Zarifopol, Tudor Arghezi au avut mare succes, şi Gongopol a ţinut să mă felicite în faţa tuturor redactorilor. Ajunsesem din nou un „tânăr care promite” şi nu mi se mai controlau manuscrisele. Dar tot mi-am dat în petic. Am scris despre primul volum din *Întunecare*, apărut la Editura „Universul”, un foileton destul de dur, care l-a supărat pe Pamfil Şeicaru. „Dumneata nu ştii că Cezar Petrescu e prietenul nostru?” a exclamat el. Iar când, în urma articolului meu violent împotriva lui Arghezi, Dem. Theodorescu a publicat în „Adevărul” o notiţă răutăcioasă şi eu i-am răspuns obraznic, tot Pamfil Şeicaru m-a dojenit: „Dumneata nu ştii că Dem. Theodorescu e colaboratorul nostru? Nu ştii că Rastignac e pseudonimul lui?”

Nu ştiam.

VII
DUPĂ EXEMPLUL LUI KIERKEGAARD

În primăvara aceea, Liceul „Spiru Haret” a organizat o călătorie de trei săptămâni în Italia, la care puteau participai foştii elevi. Costa 20000 de lei, sumă considerabilă în 1927 dar mama n-a şovăit să mi-o dea. Nu mai fusese în Italia da 1909 şi era fericită că măcar unul din copiii ei o va descoperi. Pentru mine, era mai mult decât ce putea însemna Italia pentru orice tânăr de 20 de ani. Era şi prilejul de a întâlni şi câţiva din scriitorii cu care eram în corespondenţă: Papini, Buonaiuli, Macchioro, A. Panzini şi alţii. În afară de oraşele cu nume fabuloase, erau şi aventurile pe care mi le închipuiam, limba italiană pe care mă pregăteam s-o vorbesc pentru întâia oară, librăriile şi anticăriile în care ştiam că voi găsi cărţi inaccesibile la Bucureşti.

Într-adevăr, această primă călătorie în Italia mi-a rămas în amintire ca cea mai luxoasă şi cea mai perfectă călătorie din tinereţe. Foarte mulţi ani nu mi-a mai fost dat să dorm în hoteluri bune sau în vagon cu paturi, să mănânc în restaurante scumpe şi să umblu trei săptămâni, din oraş în oraş, fără altă grijă decât aceea de a-mi închide valiza în fiecare dimineaţă. Cum plecasem într-un vagon de dormit cercetăşesc, care ne întovărăşea pretutindeni, puteam depozita fără grijă cărţile pe care le cumpăram. Eram numai cinci-şase studenţi, douăzeci de elevi în ultimele clase de liceu şi vreo patru-cinci profesori

Singura plictiseală era faptul că trebuia să trimit săptămânal două foiletoane la „Cuvântul”. Nu bănuisem până atunci cât e de greu să scrii „impresii de călătorie” şi să le scrii nopţile târziu, istovit după atâtea muzee şi plimbări, sau dimineţile, în mare grabă, la o masă de cafenea, înainte de a sosi ghidul care trebuia să ne ia în primire pentru ziua întreagă. Din Veneţia, am trimis două foiletoane destul de oarecare. Ravenna m-a impresionat atât de profund, încât nici n-am îndrăznit să-mi scriu impresiile. Din fericire, la Florenţa, unde ne-am oprit vreo trei-patru zile, l-am vizitat pe Papini. Locuia în Via G. B. Vico, numărul 3. Şi m-a primit aşa cum îl ştiam din fotografii: cu cămaşă fără guler şi fără cravată şi cu ţigara în colţul buzelor. Era mai urât decât mi-l închipuiam, dar m-a impresionat grosimea lentilelor.

Am stat de vorbă într-o odaie minusculă, ascunsă între vaste încăperi cu pereţii acoperiţi de biblioteci. M-a întrebat dacă vreau să vorbim franţuzeşte sau italieneşte şi am ales italiana. Voiam să-l ascult în limba aceea aspră şi colorată care mă fermecase de atâţia ani. Îi trimisesem cele trei foiletoane pe care le publicasem de curând în „Cuvântul” despre el dar tânărul care obişnuia să-i traducă articolele româneşti plecase din Florenţa; aşa că Papini nu le putuse cunoaşte. M-a îndemnat să-i vorbesc despre planurile şi studiile mele. I-am măr turisit cât de mult m-a izbit, citind *Un om sfârşit*, asemănarea între noi, în aşa fel încât, la început, mi-a fost chiar teamă că tot ce voi face va fi socotit o imitaţie a operei lui. A zâmbit cu toţi dinţii, mari, neregulaţi şi îngălbeniţi de tutun: Nu-ţi fie teamă m-a

liniştit el. Dintr-un anumit punct de vedere toţi Intelechialii seamănă între ei, dar, din alt punct de vedere nimeni nu seamănă cu nimeni altcineva, nici măcar cu el însuşi.

L-am întrebat dacă e de acord să public convorbirea pe care o vom avea şi, pentru că a încuviinţat, am început să-l descos. Voiam îndeosebi să ştiu care a fost experienţa lui religioasă şi cum împacă el libertatea de creaţie a artistului cu fidelitatea faţă de biserică; ce crede el, acum, despre prozele vijelioase, polemice, iconoclaste din tinereţe; în ce stadiu se află *Adamo*, capodopera lui (numită mai târziu *Giudizio universale*); şi alte asemenea întrebări. Papini mi-a răspuns cu sinceritatea şi vehemenţa la care mă aşteptam, iar, după ce am epuizat întrebările, mi-a vorbit despre autorii italieni contemporani pe care nu-i cunoşteam, îndeosebi de P. Zanfrognini şi G. Manacorda, ale căror cărţi le aducea dintr-una din odăiie alăturate şi mi le arăta; despre nefasta influenţă a hegelianismului asupra filosofiei italiene (spunea că, deşi nu e e acord cu B. Croce, îl poate înţelege, dar că nu-l înţelegea pe Giovanni Gentile – deşi în tinereţe îl citise şi înţelesese pe Hegel, despre marea lui iubire pentru Dante. La despărţire, m-a întrebat ce cărţi de-ale lui aş vrea să-mi dăruiască, dar le aveam aproape pe toate, iar cele care-mi lipseau erau de mult epuizate şi nu mai voia să le reediteze. Mi-a dat o fotografie cu o dedicaţie cordială, pe care Perpessicius a reprodus-o în interviul publicat în „Universul literar”.

Dorisem atât de mult această întâlnire, visasem la ea de când ştiusem că voi ajunge la Florenţa, încât, într-un

anumit fel, m-a dezamăgit – deşi mi-era peste putinţă să spun de ce. Poate pentru că îmi văzusem visul cu ochii. Nu puteam spune că mă că mă aşteptam la altceva. Papini era exact aşa cum mi-l închipuisem şi mă primise mai amical decât îmi îngăduisem Vreodată să sper. Dar când am ieşit din casa lui nu-mi venea nici să chiui de bucurie, nici să plâng de emoţie. Dacă cineva mi-ar fi spus asta cu câţiva ani mai înainte, când descoperisem *Un om sfârşit*, nu l-aş fi putut crede.

*

La Roma, am rămas o săptămână întreagă. Am avut astfel prilejul să asist la o lecţie a lui Giovanni Gentile, să-l întâlnesc pe Alfredo Panzini, să mă prezint lui Ernesto Buonaiuti. L-am cunoscut de asemenea pe Claudiu Isopescu. Era pe atunci lector de limba română la Universitate şi în conflict cu ataşatul nostru comercial, Eugeniu Porn, care era totodată şi ataşat de presă. Ne întovărăşea în Fori Romani pe Via Appia Antica, în timp ce grupul se strângea în jurul ghidului, Isopescu mă lua deoparte şi-mi demonstra că prezenţa lui Porn înseamnă o adevărată catastrofă pentru propaganda românească. Notam tot ce-mi spunea în carnetul de buzunar. După câteva zile nu mi-am mai putut stăpâni indignarea şi am scris un articol violent şi sarcastic: Roma domnului Porn. Publicat în „Cuvântul”. Articolul a provocat un adevărat scandal la Direcţia Presei şi chiar la Ministerul de Externe, şi Porn a trebuit să vină de urgenţă la Bucureşti să-şi

apere situaţia. Mi-am dat seama mai târziu, când l-am cunoscut mai bine pe înflăcăratul bucovinean, că n-ar fi trebuit să iau de-a bună tot ce-mi spusese Claudiu Isopescu care era certat cu aproape toţi colegii şi românii din Italia, şi râvnea de altfel postul lui E. Porn.

Din toate întâlnirile de la Roma, cea care m-a impresionat mai mult a fost cu Ernesto Buonaiuti. Locuia destul de departe, la marginea oraşului, într-o căsuţă plină de cărţi. Mi-a deschis chiar mama lui, o bătrână măruntă şi tăcută. L-am găsit îmbrăcat în sutană, deşi i se interzisese portul pe stradă; dar, cum mi-a spus el, nimeni nu-l putea împiedica s-o poarte la el acasă. Pe atunci, Buonaiuti avea vreo 45 de ani. Era un bărbat înalt, brun, cu tâmplele cărunte, cu ochii adânci, extrem de pătrunzători, care-mi aminteau pe cei ai lui Nae Ionescu – şi parcă era mistuit de o flacără lăuntrică, cu neputinţă de stins, căci vorba, scrisul, gesturile lui erau pripite, nervoase, abrupte şi totuşi necontenite, ca o cascadă. Eram în corespondenţă de vreo doi ani, de când citisem, entuziasmat, celebrele lui ,,Profile” de sfinţi (Augustin, Ieronim şi alţii). Îi scrisesem, rugându-l să-mi trimită şi alte lucrări. Îmi trimisese câteva pachete cu cărţi şi revista lui „Ricerche religiose”. Buonaiuti era un autor fecund şi surprinzător de variat, scriind cu aceeaşi uşurinţă tratate erudite, cât şi articole de ziar. Mi-a vorbit de dificultăţile lui cu Curia Romana, adăugind că volumul despre Luther, care tocmai ieşise de sub tipar, va spulbera bănuielile de „erezie” care pluteau asupra lui. A adăugat cu o bruscă gravitate că problema personală cea mai cumplită o

constituie mama lui, pe care o venerează ca pe o sfântă, căci de la ea a învăţat ce înseamnă credinţa şi dragostea creştină şi ea l-a îndemnat şi susţinut în timpul studiilor lui teologice. Cea mai mare bucurie mama lui a avut-o în ziua când a fost sfinţit preot. Ştie că excomunicarea lui ar putea-o ucide. Mi-a dăruit ultimele lui lucrări, *Misticismo medievale* şi *Origini dell ascetismo cristiana*. În timp ce-mi scria dedicaţiile, mama lui a intrat în odaie cu un vraf de cărţi noi, pe care l-a aşezat tăcută pe birou. Buonaiuti le-a privit cu un ochi lacom. L-am întrebat când are timp să citească şi să scrie atât de mult, purtând totuşi o corespondenţă extraordinară. (Scria uneori 50 de scrisori pe săptămână, unele de şapte-opt pagini.) Mi-a răspuns că începe să lucreze la patru dimineaţa şi că n-a avut niciodată vreo dificultate ca să exprime ce gândeşte sau ce simte, că scrisul nu-l oboseşte şi că, dacă a meditat îndelung asupra subiectului, poate termina o carte în câteva săptămâni, uneori chiar mai puţin.

Abia reîntors la hotel, am notat repede tot ce mi s-a părut important din convorbirea cu Buonaiuti. Interviul a apărut în „ Cuvântul”, dar fără să vreau am pricinuit o seamă de neplăceri acestui om pe care îl admiram şi-l iubeam atât. Îl întrebasem ce crede despre fascism şi Buonaiuti mi-a răspuns că până acum el n-a avut dificultăţi, căci Mussolini îi persecută pe antifascişti, dar îi tolerează pe apolitici. Or el, Buonaiuti n-are o activitate politică, ci numai una religioasă şi culturală, dar, evident, a adăugat zâmbind, n-avea nici o simpatie nici pentru Mussolini, nici pentru fascism. În marea mea naivitate, am

tipărit şi mărturisirile acestea în interviu. Ernesto Buonaiuti a fost anchetat de Poliţia politică, dar şi-a dat repede seama că e vorba de o naivitate şi, în marea lui bunătate, m-a iertat.

Am rămas cu el în corespondenţă până în 1939, am colaborat la revista lui, „Ricerche religiose”, dar n-am mai apucat să-l văd de atunci. Când i-am scris din nou, de la Paris, în 1945, era pe patul de moarte.

*

Gafa s-a repetat, cu consecinţe mult mai grave, cu Vittorio Macchioro, pe care m-am dus să-l văd la Napoli. Macchioro era pe atunci directorul Muzeului de Antichităţi. Îi cunoşteam încă din liceu cărţile lui despre orfism şi purtam o corespondenţă regulată, căci aveam întotdeauna ceva să-i cer: un articol mai vechi de-al lui, o carte din biblioteca lui personală, studii şi extrase ale prietenilor lui. Macchioro se apucase într-o zi să scrie tuturor prietenilor şi colegilor, rugându-i să-mi trimită publicaţii. Aşa am primit pachete întregi de la A. Rostagni, E. Bignone şi alţi savanţi italieni, ba chiar şi cartea lui S. Angus, profesor la Universitatea din Sydney, despre misterele greco-orientale şi creştinism. În iarna anului 1927, mă hotărâsem să scriu un articol critic asupra *Misterelor* şi-l rugasem pe Macchioro să-mi împrumute din biblioteca lui personală o seamă de volume, pe care mă pregăteam să i le înapoiez acum la Napoli.

Mi-a deschis fata lui, Anna, cam de vârsta mea, şi m-a

introdus în bibliotecă. Vittorio Macchioro era un bărbat de vreo 50 de ani, chel, cu ochelari, vioi şi vorbăreţ. După ce am discutat articolul critic pe care îl pregătea, m-a întrebat despre România. I-am vorbit entuziasmat despre Iorga, despre Pârvan şi, în cele din urmă, despre Eminescu şi Mioriţa. Macchioro m-a întreţinut despre ilustrul său vecin, Benedetto Croce despre „Villa dei Misteri”, pe care o considera o capelă orfică (interpretare, de altfel, violent controversată), despre conceptiile lui religioase; mi-a mărturisit că idealul lui de comunitate religioasă îl constituia quakerismul. (Am aflat că prin 1950 se convertise la catolicism, iar după moartea soţiei lui se retrăsese într-o mănăstire.) Mi-a vorbit mai ales despre neopăgânismul pe care îl reprezenta fascismul, deplângând că Biserica nu ia o atitudine făţişă împotriva acestei teribile apostazii.

Evident, am descris într-un articol vizita la Macchioro, redând esenţialul convorbirii noastre. N-am uitat nici observaţiile lui antifasciste. Cum nu erau decât obiecţii ideologice şi critici obiective, îmi închipuiam că nu vor supăra pe nimeni. Pe vremea aceea, nu ştiam ce înseamnă o dictatură. Naivitatea mea era să-l coste pe Macchioro postul de director al Muzeului. A fost imediat anchetat. Indignat de indiscreţiile mele, Macchioro a declarat că abia mă cunoaşte, că n-a spus nimic din tot ce-i puneam eu pe seamă, că, probabil, confuzia a pornit din insuficienta mea cunoaştere a limbii italiene.

Asta l-a salvat. Mi-a trimis apoi o scrisoare mâhnită şi amară, întrebându-mă cum de l-am putut lovi atât de

sălbatic. Asta se petrecea către sfârşitul lui mai, câteva săptămâni după întoarcerea mea din Italia. Scrisoarea lui Macchioro m-a trezit brusc, speriat, aproape în sudori, aşa cum te-ar trezi un trăsnet dintr-un somn adânc. M-am cutremurat când mi-am dat seama de consecinţele „sincerităţii” mele. Dar asta a fost doar începutul. Aducându-mi aminte de scandalul cu Iorga, de indiscreţiile faţă de Buonaiuti, mi-am spus că e probabil ceva în destinul meu care mă împinge să jignesc, fără să vreau, tocmai oamenii pe care îi admir şi-i iubesc mai mult. Mă întrebam dacă nu e vorba de o stranie demonie, dacă nu cumva sunt blestemat să răsplătesc cu nenoroc pe cei pe care-i iubesc şi de care sunt iubit.

Luni de zile m-a urmărit gândul acesta, chiar după ce, în urma unor sfâşietoare scrisori de-ale mele şi după o lungă tăcere, V. Macchioro mi-a răspuns că „se degajă din rândurile tale o asemenea sinceritate”, încât nu poate face altceva decât să mă ierte. Îmi era acum teamă să nu-i lovesc pe cei mai buni dintre prieteni, să nu nefericesc femeile de care mă voi îndrăgosti. Cu timpul, m-am lecuit de această obsesie: că sunt blestemat să rănesc tot ce iubesc; dar incidentul Macchioro n-a fost ultimul în viaţa mea. Poate că ceea ce socoteam pe atunci „demonie„ nu era decât o sinceritate şi o obsesie a autenticităţii împinse până la inconştienţă. Cum nu şovăiam nici să scriu şi să public despre mine tot ce mi se părea că e „autentic” şi ,,adevărat”, chiar dacă era stânjenitor de indiscret, tot aşa, în faţa hârtiei albe, nu aveam nici o inhibiţie nici faţă de purtările, gesturile sau gândurile altora. În afară de asta

îmi era peste putinţă să camuflez scriind ceea ce credeam eu că e „adevărat” sau „autentic”. Pentru că fata lui Macchiori era modestă, aproape sărăcăcios îmbrăcată, mi s-a părut ca seamănă cu o „slujnică tânără” – şi am scris-o. Nu m-am gândit o clipă că, trimiţându-i foiletonul în care vorbeam despre el, Macchioro l-ar fi putut da cuiva să i-l traducă (cum s-a şi întâmplat, de altfel) şi că asemănarea cu o „slujnică tânără” i se va părea de-a dreptul jignitoare.

Câţiva ani mai târziu, când vor începe să apară primele romane, incapacitatea aceasta de a depăşi, sau măcar controla „autenticitatea” experienţelor pe care le relatam, avea să provoace o serie nesfârşită de încurcături.

*

N-am uitat de atunci Italia. Aveam să revăd Milano, Verona, Veneţia către sfârşitul verii, întorcându-mă de la Geneva, şi mă hotărâsem deja să petrec primăvara următoare la Roma, ca să adun material pentru teza de licenţă. Atracţia faţă de peisajul, limba şi cultura italiană era cu atât mai binevenită cu cât nu eram nici clasicist, nici italienizant. Dimpotrivă, mă simţeam acum definitiv cucerit de istoria religiilor orientale şi de filosofia indiană. Mai mult: cultura mea dezordonată şi de o primejdioasă varietate, interesul pentru alchimie şi hermetism, recenta descoperire a lui Novalis şi Kierkegaard, pasiunea pentru „experienţele” în care viaţa şi legile ei erau subjugate sau depăşite – toate acestea contrastau cu tradiţiile care mă confruntau în Italia. Dar nu mă îndoiesc că această

atracţie a fost spre binele meu. Eram fascinat de mistică şi, ca mulţi din generaţia mea, urmăream revalorizarea filosofiei medievale care triumfa în Franţa cu Gilson şi Maritain şi pe care Nae Ionescu o discuta în cursurile lui, dar fără s-o accepte în întregime, căci, deşi ne obliga să-l citim pe Sf. Toma, simpatiile lui se îndreptau către teologia bizantină, îndeosebi spre Origen, pe care îl considera cel mai profund geniu filosofic al Răsăritului (asta, douăzeci de ani înainte de „reconsiderarea" lui Origen de către teologii occidentali). Şi, cu toate acestea, mi-am ales ca teză de licenţă filosofia Renaşterii italiene, îndeosebi Pico della Mirandola, Giordano Bruno Şi Campanella. Fără să-mi dau seama, încercam să echilibrez printr-un studiu serios al imanentismului neopăgân, al panteisrnului şi al „filosofiei naturii", pasiunea mea pentru transcendenţă, mistică şi spiritualitatea orientală. Dar poate că lucrurile nu erau atât de simple pe cât îmi par acum, după treizeci şi cinci de ani. În fond, magie şi ocultism găseam cât voiam în Pico, destulă mistică neoplatonică în Marsilio Ficino şi o nemărginită fantezie în Campanella. Regăseam, de asemenea, în întreaga Renaştere italiană credinţa în posibilităţile nelimitate ale omului, conceptul de libertate creatoare şi un gigantism aproape luciferic – adică toate obsesiile tinereţii mele.

Dar mai presus de toate am descoperit cât e de important faptul că aveam 20 de ani. Am înţeles că trebuie să mă bucur de orice clipă, că sunt daruri pe care nu le primeşti de două ori, că într-o zi aş putea regreta tot ce n-am făcut şi n-am „trăit" acum, când toate mi se păreau

posibile.

*

Mi-am regăsit mansarda într-o seară de mai, revenind agale de la Gara de Nord într-o birjă încărcată cu cărţi. După bucuria reîntâlnirii cu familia şi a celor dintâi, entuziaste descrieri ale minunilor italiene, am urcat în mansardă. Pe deasupra grădinii, zăream blocul de umbră al casei ambasadorului Djuvara, cu toate jaluzelele trase, ca în toiul verii, casa aceea vastă şi misterioasă, în care nu se aprindeau luminile decât câteva zile pe an, în scurtele treceri ale ambasadorului prin Bucureşti. M-am trezit că mă gândeam la R. aşa cum mă trezeam de nenumărate ori, în ultimele săptămâni, în Piazza San Marco, la Capri, la Amalfi. Îi trimisesem de pretutindeni ilustrate cu texte misterioase, încărcate de aluzii. Dar nu ştiam nici eu prea bine la ce anume voiam să fac aluzie, îmi dădusem seama mai de mult că sunt îndrăgostit şi, fără îndoială, R. ghicise lucrul acesta chiar înaintea mea. Despre ce se petrecea în sufletul ei nu ştiam ce să cred. Nu-mi ascunsese că un elev de la Şcoala Navală, frumos, simpatic, îi făcea de mult curte şi că a cerut-o deja în căsătorie, pentru ziua când va ieşi ofiţer. Adăugase că nu-l iubeşte şi că ar fi preferat să-şi găsească un altfel de soţ, din „lumea ei”, care era evident, lumea în care ne învârteam noi la Universitate. Toate acestea mi se păreau irelevante; de altfel, ele aveau se împlinească într-un viitor care mi se părea extrem de depărtat. Începusem să mă

dezbar de complexele adolescenţei şi ieşisem transformat din aventura cu Thea. Simţeam că dragostea cu R. este fără ieşire; nu numai că nu mă puteam gândi la căsătorie, nici la o aventură prelungită, dar ştiam că voi încerca să mă conving că nu sunt îndrăgostit sau că voi face tot ce-mi va sta în putinţă ca să nu mai fiu.

Când a venit să mă vadă, a doua zi, ne-am îmbrăţişat şi am fi rămas multă vreme îmbrăţişaţi, dacă n-aş fi auzit bătăi timide la uşă. Ca de obicei, era un prieten care venise să afle cum mi-a plăcut Italia. Dar, din seara aceea, parcă totul s-a schimbat în purtarea noastră, şi curând prietenii au început să-şi dea seama de ceea ce noi socoteam că ar putea rămâne secret. Eram tot timpul împreună şi serile ne închideam în mansardă. Dar, după ce rămâneam singur, încercam să lupt împotriva acestei patimi care mi se părea că îmi ameninţă libertatea şi integritatea mea spirituală. Articolele pe care le-am scris atunci făceau parte din dialogul meu cifrat cu R. Aşa a fost foiletonul închinat lui Saren Kierkegaard, „logodnic, pamfletar şi eremit" (probabil, primul meu articol despre Kierkegaard apărut în româneşte) şi în care, insistând asupra dragostei cu Regina Olsen, nu uitasem să citez acel fragment faimos despre logodnica ce-l poate ajuta pe omul care-o iubeşte să devină geniu, în timp ce o soţie nu-l poate face decât general. Un articol despre Novalis era de asemenea plin de aluzii secrete.

În vara aceea, am scris câteva schiţe şi nuvele pe care le-am publicat în „Universul literar", „Sinteza", „Viaţa literară", „Est-Vest". Nu le-am recitit de atunci, aşa că nu

le pot judeca, îmi amintesc doar că majoritatea erau schiţe fantastice, cu personaje stranii, cu întâmplări neverosimile. În „Sinteza”, am publicat o scurtă nuvelă, al cărei personaj era extrem de urât şi întreaga dramă fusese provocată de complexul lui de urâţenie, în „Universul literar”, au apărut fragmente din *Romanul adolescentului miop* şi, de asemenea, o nuvelă în care încercam să descriu pierderea conştiinţei de sine şi primele gesturi ale cuiva care a pierdut sentimentul prezenţei în lume. (Curând, l-am cunoscut pe Camil Petrescu şi, dându-i să citească nuvela, mi-a spus: „- Nebunii nu sunt interesanţi ca subiecte literare.” Avea dreptate).

„Est-Vest”, finanţată de Radu Capriel şi condusă de Ion Anestin, V. Stoe şi cu mine, a avut o existenţă scurtă: doar trei numere la care a colaborat totuşi, printre alţii, Nae Ionescu cu o *Introducere în dramaturgia românească*. În iarna ceea, Radu Capriel mi-a scris că-i plac articolele mele şi că ar vrea să mă cunoască. Avea vreo zece ani mai mult ca mine, era brun, frumos, cu mustaţă neagră, pe oală. Ne-am împrietenit repede. Mi-a spus că are câteva acţiuni pe care ar vrea să le vândă, ca să poată scoate o revistă. Capriel ne invita serile la masă şi discutam îndelung „linia revistei”. Apoi, într-o zi, ne-a mărturisit că se însoară, pleacă peste câteva zile la Abbazzia şi că nu mai poate subvenţiona revista, am văzut de arunci destul de rar. Se arătase atât de interesat de tot ce scrisesem, încât mi-a cerut şi manuscrisele din adolescenţă. *Memoriile unui soldat de plumb* au rămas la

el.

*

În epoca examenelor, am aflat că Societatea Naţiunilor oferea câteva burse studenţeşti pentru două luni la Geneva. Era un fel de examen scris, la care m-am prezentat şi am fost admis, împreună cu Radu Cotaru, Nicolae Argintescu, Petre Viforeanu şi George Duca. Am plecat cu Argintescu şi Cotaru, şi prima escală a fost Viena. Cotaru era pe atunci un băiat înalt şi frumos, interesat de sociologie şi numărându-se printre elevii favoriţi ai lui Gusti, Argintescu era mărunt, blond-spălăcit, de o preţiozitate pedantă care exaspera pe toată lumea, dar care pe mine mă amuza nespus. La Geneva, ne-am instalat toţi la aceeaşi pensiune, dar ploşniţele erau atât de numeroase, încât ne-am risipit fiecare pe unde am putut.

În principiu, trebuia să urmărim nişte cursuri despre structura şi viitorul Societăţii Naţiunilor, dar eu m-am mulţumit să mă înscriu la Biblioteca Universităţii şi să citesc cărţi inaccesibile la Bucureşti, îndeosebi lucrări de orientalistică. Mâncam la o cantină studenţească, sau ne mulţumeam, serile, cu cafea cu lapte – iar cu banii economisiţi ne cumpăram cărţi. Citit prea târziu, *Jurnalul lui Amiel* nu prea m-a interesat. În schimb, l-am descoperit pe Leon Bloy şi mi-am completat pe Remy de Gourmont. *Dialogues des amateurs* m-au decepţionat şi exasperat. Mă fascinaseră la Gourmont drama lui personală şi

erudiţia lui multilaterală. Mă iritau însă naiva lui admiraţie faţă de „ştiinţă” şi scepticismul lui ieftin. Am scris două foiletoane, primul cu destulă simpatie, al doilea, intitulat Metodele gourmontiene, foarte critic şi, probabil, nedrept. Câteva săptămâni după apariţia acestui de-al doilea foileton, „Cuvântul” a primit şi publicat articolul unui necunoscut: *Sentimentalul Gourmont*, de Mihail Sebastian. A fost primul articol al lui Sebastian, pe atunci elev în clasa a VIII-a la liceul din Brăila.

La Geneva, timpul era tot al meu. În plimbările pe care le făceam în jurul lacului Leman, în ceasurile de singurătate în parcuri, încercam să pun oarecare ordine în descoperirile şl experienţele ultimilor ani. Evident, continuam să fac proiecte gigantice; bunăoară, o istorie comparată a misticii. Dar m-arn apucat să scriu o serie de foiletoane intitulate *Itinerar spiritual*, în care-mi propuneam să examinez toate crizele şi ispitele prin care trecusem. Dar nu mai vorbeam numai în numele meu personal. Mi se părea că ce mi se întâmplase mie, în primul rând detaşarea tot mai agresivă faţă de idealurile înaintaşilor mei, constituie – sau va trebui să constituie în curând – o experienţă decisivă pentru orice tânăr de vârsta mea. Am scris astfel aceste douăsprezece foiletoane ca un itinerar spiritual al „generaţiei tinere”, adică al celor care fuseseră copii sau adolescenţi în timpul războiului şi aveau acum, în 1927, între 20 şi 25 de ani.

Aşa cum vedeam eu lucrurile, deosebirile între „generaţia tânără” şi cele care o precedaseră se datorau în primul rând faptului că înaintaşii noştri îşi realizaseră

misiunea lor istorică: întregirea neamului. Dar dacă războiul mondial îngăduise României să reintegreze fruntariile ei reale, pentru ideologia oficială occidentală războiul constituise o teribilă contradicţie. Mitul progresului infinit, credinţa în rolul decisiv al ştiinţei şi industriei, care trebuiau să instaureze pacea universală şi justiţia socială, primatul raţionalismului şi prestigiul agnosticismului – toate acestea se spulberaseră pe fronturile de luptă. „Iraţionalismul”, care făcuse posibil şi nutrise războiul, se făcea acum simţit şi în viaţa spirituală şi culturală occidentală; reabilitarea experienţei religioase, numărul impresionant de convertiri, interesul pentru pseudo-spiritualităţi şi gnoze orientale (teozofia, neobudismul, Tagore etc.) , succesul suprarealismului, voga psihanalizei etc. Criza în care intrase lumea occidentală îmi dovedea că ideologia generaţiei războiului nu mai era valabilă. Noi, „generaţia tânără” trebuia să ne găsim rosturile noastre. Dar, spre deosebire oi înaintaşii noştri, care se născuseră şi trăiseră cu idealul reîntregrii neamului, noi nu mai aveam un ideal de-a gata făcut Ia îndemână. Eram liberi, disponibili pentru tot felul de „experienţe”. În credinţa mea de-atunci, „experienţele” acestea nu erau menite să încurajeze diletantismul sau anarhia spirituală. Ele ni se impuneau printr-o fatalitate istorică. Eram prima generaţie româneasca necondiţionată în prealabil de un „ obiectiv” istoric de realizat. Ca să nu sombrăm în provincialism cultural sau în sterilitate spirituală, trebuia să cunoaştem ce se întâmplă, pretutindeni în lume, în zilele noastre.

Am început deci să discut ce mi se întâmplase mie,

„experienţele” mele, cărţile, teoriile, gnozele, care mă tulburaseră şi-rni dăduseră de gândit. Am scris despre diletantismul lui Gourmont, despre teozofie, antropozofie, despre gnozele neo-orientale, apoi despre restaurarea metafizicii, despre feluritele experienţe mistice, despre ofensiva catolicismului, despre istorism şi am încheiat Itinerariul spiritual cu un foileton despre ortodoxie. Era destul de superficial, pentru că ştiam prea puţin şi înţelegeam încă şi mai puţin. Dar avea meritul că nu era dogmatic, nici programatic. Spuneam doar că pentru o parte din „generaţia tânără” ortodoxia ar putea constitui o concepţie totală a lumii şi a existenţei şi că fenomenul acesta, dacă se va realiza, va fi un fenomen nou în istoria culturii româneşti moderne.

Acest Itinerariu spiritual a avut dărui să-i pasioneze pe mulţi din generaţia mea. Şerban Cioculescu l-a comentat critic, dar cu o extremă simpatie, în „Viaţa literară”. Şi el, şi Mircea Vulcănescu, şi Paul Sterian se întorseseră de la Paris în toamna anului 1927 şi, datorită Itinerariului spiritual, i-am cunoscut pe toţi. Cu Mircea Vulcănescu aveam să mă leg tot mai mult în anii următori. De-abia stând de vorbă cu Mircea Vulcănescu şi Paul Sterian am înţeles cât eram de ignorant în ce priveşte creştinismul răsăritean şi tradiţiile religioase româneşti, ca să nu mai vorbesc de „experienţa ortodoxă”, pe care nu o aveam deloc. Ortodoxia mi se părea preţioasă pentru români, pentru că era acolo, şi era acolo de mult, făcând parte din istoria şi cultura românească. Personal, deşi mă simţeam atras de această tradiţie, nu o trăiam. Atunci, la 20 de ani,

abia mă descătuşasem de consecinţele scientismului şi gnosticismului din adolescenţă. Mă luptam încă cu o seamă de dificultăţi şi ispite, a căror istorie o voi scrie mai târziu. Cât eram de departe de concepţia ortodoxiei pe care o împărtăşeau Nae Ionescu, Mircea Vulcănescu sau Paul Sterian am înţeles când, întrebându-l ce crede despre finalul *Itinerariului spiritual*, Profesorul mi-a spus: „Cred că te înşeli. Dumneata spui că te naşti catolic sau protestant şi devii ortodox. Eu cred că tocmai dimpotrivă: poţi deveni catolic sau protestant, dar că, dacă eşti român, te naşti ortodox. Ortodoxia e un mod firesc de a fi în Lume, pe care îl ai sau nu îl ai, dar pe care anevoie ţi-l poţi construi. Nu prea văd cum, născându-te român, te-ai putea converti la ortodoxie, deşi înţeleg perfect procesul prin care te converteşti la catolicism. Dar la dumneata cred că e vorba de altceva: dumneata consideri ortodoxia ca un liman la care speri să te reîntorci după o serie de aventuri pe mare. Dar la liman nu te întorci de bună voie, ci numai când scapi dintr-un naufragiu, aşa că dorinţa de a te reîntoarce la liman e aproape o fatalitate. Pentru dumneata, existenţa însemnă, în primul rând, o serie de aventuri spirituale; cred că te înşeli, dar asta n-are nici o importanţă. Important e numai ce vei face dumneata, ce vei crea dumneata, înainte şi după ce vei înţelege că te înşeli.” În *Itinerariu spiritual*, precizasem şi articulasem ceea ce mărturisisem, de mai multe ori până atunci, în felurite articole: că exista o „tânără generaţie” şi că, în ceea ce mă priveşte, eu mă adresam în primul rând ei; că mă interesau mai puţin ceilalţi cititori, de o altă vârstă şi o

altă formaţie. Pentru unii din înaintaşi, concepţia aceasta era de-a dreptul aberantă. Mulţi se amuzau din toată inima de ceea ce li se părea că e o obsesie sau o butadă a mea. Îmi amintesc cu ce plăcere îl întâmpinam pe Em. Bucuţa, ştiind că-mi va pune întotdeauna aceeaşi întrebare: „Ce-ţi mai face generaţia, domnule Eliade?” Izbucneam întotdeauna în râs, pentru că, într-adevăr, întrebarea mi se părea irezistibilă. Dar, în fundul sufletului, ştiam că nu mă înşelam. Eram deosebiţi de înaintaşii noştri nu numai pentru că eram tineri, ci pentru că între ei şi noi intervenise războiul. Tot aşa, îmi spuneam, se va întâmpla cu noi, dacă în 10-15 ani va avea loc un nou război mondial. Vom fi socotiţi de cei tineri nu numai vârstnici, ci diferiţi de ei. De altfel, curând mi-am dat seama că „problema generaţiilor” nu era un fenomen exclusiv românesc: se discutase şi în alte ţări. Mai târziu, Ortega y Gasset şi elevii lui – Julián Marias, Lain Entralgo – vor înălţa conceptul de „generaţie” la rangul de categorie fundamentală a filosofiei culturii.

În aceeaşi toamnă, 1927, am încheiat un text pretenţios, confuz, scris în stiluri diferite – eseu filosofic, diatribă, litanie – pe care l-am intitulat *Apologia virilităţii*. A apărut curând după aceea în „Gândirea”. Era o încercare de a face din virilitate” – clişeu pe care îl împrumutasem din Maschilitá a lui Papini – un mod de a fi în lume, totodată un instrument a cunoaştere, şi deci de stăpânire a lumii. Înţelegeam prin ,,virilitate” ceea ce aveam să descopăr mai târziu, în India, că *Mahayana* exprima prin *vajra*: conştiinţa pură. (Şi e semnificativ faptul că *vajra*, lit.

„trăsnet”, simbolizează totodată şi organul generator masculin, mai precis posibilităţile „spirituale” inerente şi specifice acestui organ). Credeam deci că virilitatea sub forma ei absolută, echivalează cu spiritul pur. Nu acceptam Erosul decât subjugat total „virilităţii”; altminteri, unitatea absolută a spiritului pur risca să se sfarme. Dragostea, în toate modurile ei, era numai un instrument de reintegrare a Spiritului.

Amestecul de asceză, exaltare metafizică şi sexualitate (amestec care iarăşi aminteşte India) era derutant. Aproape nimeni n-a ştiut ce trebuie să creadă despre acest text. Din când în când, în revistele şi ziarele de provincie citeam critici sau aluzii răutăcioase. Stelian Mateescu părea destul de interesat, dar nu putea accepta ceea ce numea el „sexualizarea Spiritului”. Lui Paul Sterian i-a plăcut mai ales pentru „poezia” pe care o descoperise în proza aceea nărăvaşă. Era un fragment în care autorul îşi urla furia de a nu putea fi tot şi în acelaşi timp. Mircea Vulcănescu îmi spunea că ar putea fi utilizat ca argument pentru demonstrarea necesităţii metafizicii.

*

Am scris de atunci articole tot mai personale. *Împotriva Moldovei* a indignat o seamă de prieteni şi mi-a atras răspunsul unui necunoscut, Petru Manoliu, într-o foaie din Botoşani. La moartea lui Pârvan, am publicat un foileton somptuos care a avut mult succes printre tineri. Am primit scrisori entuziaste până şi de la eleve de liceu. Uneori, îmi

îngăduiam fantezii pe care le credeam îndrăzneţe. Am scris un articol despre Antonio Magliabechi, pentru că mă fascinase patima lui ementă de colecţionar, cumpărând bibliotecile risipite în timpul Revoluţiei Franceze [1], cumpărând adesea cărţi pe care le avea deja în mai multe exemplare, numai pentru că nu se îndura să le vadă pierdute sau arse. Şi, pentru că Antonio Magliabecchi adunase o bibliotecă de 50000 de volume, am publicat articolul în seria *Oameni din cărţi*.

De curând, începusem o altă serie, *Scrisori către un provincial*, în care, într-un anumit fel, stăteam de vorbă cu tinerii din generaţia mea. Din multele scrisori pe care le primeam construisem un „provincial”, la care adăugasem şi multe trăsături personale, bunăoară melancoliile mele (împotriva cărora, evident, tunam şi fulgeram). Acestui „provincial” îi dădeam lecţii de bărbăţie şi eroism, îl somam să se scuture de clişee, de indolenţă şi mediocritate, să-şi ia tinereţea în serios, adică în primul rând să muncească din răsputeri, să facă ceva, să creeze. Eram obsedat de teama că generaţia noastră, singura generaţie liberă, „disponibilă”, din istoria neamului românesc, nu va avea timp să-şi îndeplinească „misiunea”, că ne vom trezi într-o zi „mobilizaţi” aşa cum au fost părinţii, moşii şi strămoşii noştri, şi atunci va fi prea târziu ca să mai putem crea liber, atunci nu vom mai putea

[1] Eroare a lui Mircea Eliade . Antonio Magliabechi, prototipul bibliofilului, a trăit între 1633-1714 la Florenţa şi biblioteca lui număra 40.000 de căţi şi 10.000 de manuscrise. (N.M)

face decât ceea ce au fost ursiţi să facă înaintaşii noştri: să luptăm, să fim jertfiţi, să amuţim.

Îmi aduc aminte de unul din aceste articole patetice: *Anno Domini*, care l-a impresionat pe Perpessicius, pentru că, spunea, regăsise în el spectrul războiului. Nu mă gândeam totuşi, numai la război scriindu-l, ci la orice fel de catastrofă sau sincopă istorică. Sfatul pe care îl dam „provincialului” era acesta: să-şi închipuie anul care începe, 1928, ca fiind ultimul lui an şi să se străduiască să facă, în cele douăsprezece luni care vor urma, tot ce-şi propusese să facă în viaţă. De unde izvora viziunea aceasta apocaliptică? În nici un caz din situaţia politică a României sau a Europei. La începutul anului 1928, nu cred că erau mulţi care trăiau sub teroarea unui iminent război mondial. De altfel, ignoram aproape cu desăvârşire situaţia politică internă şi internaţională. Teama mea era de alt ordin: că Timpul ne e potrivnic, în sensul că, pentru ce avem de făcut, dispunem de prea puţin timp; că deci nu trebuie să-l risipim zadarnic. Pe un alt plan, era aceeaşi „luptă contra somnului” pe care o începusem în liceu, când îmi dădusem seama că pentru ceea ce aveam de făcut – mii de cărţi de citit, atâtea ştiinţe de învăţat – şaisprezece ore de veghe nu îmi erau de ajuns. De data aceasta însă, nu mai era vorba de mine. Mă simţeam responsabil pentru întreaga „generaţie tânără Mi-o închipuiam chemată pentru lucruri mari; în primul rând, ştiam că aveam datoria să lărgim considerabil orizontul cultural românesc, deschizând ferestre către universuri spirituale rămase până atunci inaccesibile. Dacă

publicasem foiletoane despre Asvagosha şi Milarepa, despre Kierkegaard şi orfism, o făcusem, pe de-o parte, pentru că asemenea oameni şi probleme nu-i interesaseră pe înaintaşii noştri, iar, pe de altă parte pentru a mă împotrivi dependenţei noastre culturale de librăria franceză, dependenţă care mi se părea o dovadă de lene intelectuală. Ceream „provincialului”, cum îmi ceream şi rnie un efort supraomenesc pentru a învăţa şi a face tot ce nu avuseseră răgaz să înveţe sau să facă înaintaşii noştri.

Cred că nu mă înşelam. În fond, generaţia mea a avut doar vreo zece-doisprezece ani de „libertate creatoare”. În 1938, s-a instaurat dictatura regală, apoi a venit războiul şi în 1945 ocupaţia sovietică – şi totul a amuţit.

*

În acea toamnă a anului 1927, Pamfil Şeicaru a părăsit „Cuvântul” cu un grup de gazetari şi a fondat „Curentul”. În urma acestei crize, Nae Ionescu a dobândit o şi mai mare răspundere în orientarea politică a ziarului. Eu continuam să scriu cele două foiletoane săptămânale, dar Titus Enacovici încerca să-l convingă pe Profesor că aş putea lua locul unuia dintre redactorii plecaţi.

La sfârşitul toamnei, am vorbit pentru întâia oară în public. Stelian Mateescu, care era secretarul Societăţii de Estetică, organizase la Fundaţia Carol I un ciclu de conferinţe închinate romantismului şi-mi propusese să vorbesc despre „Romantismul religios”. El ţinuse conferinţa de deschidere, despre romantismul în artă,

citând copios din caietul negru - apoi plecase la Paris. Printre ceilalţi conferenţiari, se numărau, dacă-mi aduc bine aminte, Ştefan Neniţescu şi Oscar Walter Cisek. Eu acceptasem pentru că mi se părea că descoperisem o interpretare personală a romantismului religios, nu propuneam să arăt caracterul romantic al tuturor mişcărilor religioase care se împotriviseră, în chip mai mult sau mai puţin violent, religiilor tradiţionale şi statale. Pe acestea dinn urmă le consideram clasice. Astfel, opoziţia şi tensiunea taoism şi confucianism, budism şi brahmanism, dionisianism sau orfism şi religia cetăţilor greceşti, ba chiar reforma lui Zarathustra, sau mesajul incandescent al profeţilor evrei - le interpretam ca diferite manifestări ale aceluiaşi tip de „revotă romantică"; fiecare în felul lor insistau asupra experienţelor personale şi neglijau sau minimalizau valorile religioase colective ale familiei, ale cetăţii sau ale statului. Toate aceste curente „romantice" se născuseră din necesitatea unei experienţe religioase mai sincere şi mai profunde, în primul rând din dorinţa individului de „mântuire" sau de raporturi directe şi personale cu divinitatea.

Această încercare vertiginoasă de a găsi elementele de unitate ale atâtor curente de reformă şi reînnoire nu era greşită, dar exageram considerându-le pe toate „romantice". În fond, era vorba de tensiunea dintre două tipuri de experienţă religioasă. Pentru că tema generală era romantismul, numisem „romantică" orice mişcare religioasă care promova individul împotriva colectivităţii.

Nu-mi scrisesem conferinţa. Mă mulţumisem să

întocmesc un plan destul de elaborat. Cu câteva zile înainte, încercasem, singur în mansardă, să rostesc începutul conferinţei. Eram convins că, dacă ştiu ce voi spune în primele cinci minute, restul va veni de la sine. Nu-mi era teamă decât pentru un lucru, să nu am „trac” când mă voi vedea pe estrada Fundaţiei, în faţa acelei săli imense. De aceea, repetam, în minte sau cu glas tare, primele fraze ale conferinţei. Radu Bossie şi Haig Acterian îmi atrăseseră atenţia că trebuie să vorbesc rar, silindu-mă să articulez fiecare cuvânt şi fără gesturi.

Îmi aduc încă foarte bine aminte. Am coborât foarte repede scările care duceau de la loja Direcţiei la estradă, dar cu destulă grijă ca să nu mă împiedic şi, în timp ce coboram, am simţit freamătul sălii, am auzit aplauzele şi o stare de calmă euforie m-a înseninat. De la cele dintâi cuvinte pe care le-am rostit, am ştiut că totul se va petrece mai bine chiar decât îmi închipuisem eu. Găsisem fără efort tonul şi debitul verbal care se cuveneau şi eram atât de sigur că voi reuşi să spun tot ce aveam de spus, încât nici măcar nu mi-am scos planul şi notiţele de buzunar. Şi rău am făcut. Pentru că, fermecat de uşurinţa cu care mă trezisem că vorbesc, nu m-am ţinut de planul pe care-l întocmisem acasă. Mă lăsasem antrenat de comentarii, subliniind analogii pe care le descopeream atunci, pe măsură ce vorbeam, care erau, poate, interesante şi originale, dar desigur nu interesau publicul pe care-l aveam în faţă. Pe de altă parte, neconsultând deloc planul, am uitat să prezint o erie de fapte şi idei esenţiale tezei pe care o susţineam. A fost, desigur, mai mult o

causerie decât o conferinţă doctă şi, poate tocmai datorită spontaneităţii şi neglijenţei cu care vorbisem, publicul a ascultat cu atenţie şi încântare observaţiile asupra taoismului sau orfismului, subiecte care, altminteri, probabil că nu l-ar fi pasionat.

Aplauzele care m-au însoţit până la loja Direcţiei mi-au confirmat impresia pe care o avusesem tot timpul că „făcusem contactul cu sala”. Dar n-au trecut cinci minute, şi am început să-mi dau seama de faptele şi ideile pe care le lăsasem la o parte, şi asta mi-a întunecat bucuria că scăpasem cu bine din încercare. M-am grăbit să completez lacunele în faţa grupului de prieteni care mă aştepta la ieşire. „N-am stăruit destul asupra orfismului”, am început eu; de-abia târziu, în berăria unde ne adunasem, le-am explicat pe îndelete în ce sens orfismul putea fi considerat „romantic”.

*

În ianuarie 1928, m-am hotărât să scriu urmarea la *Romanul adolescentului miop*,. „Viaţa de student” se apropia de sfârşit şi voiam s-o prind şi să o păstrez întreagă, într-un roman autobiografic pe care îl intitulasem *Gaudeamus.* De data aceasta, nu mai dispuneam de un *Jurnal*, ca în timpul liceului. Nu-mi propuneam, de altfel, să scriu un roman documentar; nu mai aveam de-a face cu un fenomen atât de puţin cunoscut şi greu de înţeles ca adolescenţa. Într-un anumit fel, „tinereţea” mi se părea o stare banală. Nu o salva de banalitate decât o mare

dragoste – şi numai dacă o jertfeai, renunţând la ea. Aveam pe atunci o concepţie cu totul personală a „marii pasiuni”. Mi se părea că o dragoste nu-şi merită acest nume decât dacă se împlineşte într-o căsătorie sau dacă renunţi la ea îndată ce-a atins punctul maxim de incandescenţă. La 20 de ani, nu-i admiram decât pe studenţii care se căsătoresc sau care renunţă (cum mă pregăteam să fac eu) la femeia pe care o iubesc. O dragoste prelungită, transformată în „legătură”, mi se părea atât de necreatoare ca şi o serie de aventuri mai puţin durabile. În fond, era şi acesta un fel de a mă împotrivi „faclităţii” comportamentului normal al vârstei şi al situaţiei de studuent. Căsătoriile studenţeşti erau pe atunci destul de rare şi implicau întotdeauna un anumit sacrificiu: unul din cei doi, de obicei soţul, sacrifica ceva: o carieră care ar fi putut fi strălucită, sau măcar o tinereţe fără griji. Puţinele perechi studenţeşti pe care le-am cunoscut atunci trăiau anevoie, aproape în mizerie. A alege sărăcia la 20 de ani mi se părea de o măreţie exemplară.

Simţeam că trebuie să scriu *Gaudeamus* atunci, în acea iarnă 1928, şi cât puteam mai repede. Trebuia, pe de-o parte, să fixez o atmosferă care începea deja să pălească; începuturile „vieţii de student”, repetiţiile la mine în mansardă, cele dintâi întâlniri cu Thea. Pe de altă parte, presimţeam că voi renunţa la „marea pasiune” pe care o trăiam atunci şi începeam să mă pregătesc pentru această încercare, pregătind-o totodată şi pe R., ajutând-o să înţeleagă că cea mai certă dovadă de dragoste pe care

i-o dădeam era tocmai aceasta: că mă jertfeam ei, jertfind-o. Subiectul romanului era această dragoste începută prin refuz şi exaltare, împlinindu-se într-un fel de onirică beatitudine şi în cele din urmă sugrumată în numele nimănui şi, cel puţin pentru un cititor normal, fără motive şi fără justificare. Autorul romanului era poate rnai îndrăgostit în clipa despărţirii decât fusese în ultimele luni. Era exact ce simţeam eu în iarna aceea, scriind un roman, şi nu mă îndoiam că lucrurile se vor petrece întocmai opt-nouă luni mai târziu, când ştiam că voi pleca din ţară. Mă despărţeam definitiv de R., ştiind, între altele, că, o dată plecat, ea va accepta cererea în căsătorie şi va dispărea pentru totdeauna din „lumea noastră”, lumea pe care ne-o clădisem împreună, şi alături de atâţia alţii, în cei trei ani de studenţie.

Scriam, ca de obicei, nopţile. Dar eram atât de posedat de acest roman, încât aş fi fost în stare să scriu zi şi noapte, fără întrerupere. Cum în mansardă nu puteam fi niciodată sigur că nu voi fi întrerupt de vreun prieten sau de R., am rugat un fost coleg de liceu, Marin Popescu, să mă găzduiască la Clinceni. Părinţii lui aveau acolo un rest de moşie, cu un iaz şi o casă de ţară. Într-o dimineaţă, Marin Popescu m-a dus la Clinceni în cabrioletă. Erau numai vreo 25 de kilometri şi deşi către sfârşitul lui ianuarie, drumurile erau încă bune Marin s-a întors după câteva ceasuri la Bucureşti şi am rămas singur. Se făcuse foc într-o odăiţă scundă, proaspăt văruită unde, în dreptul ferestrei, mi-am instalat o masă de scris. O femeie îmi aducea de mâncare de două ori pe zi şi-mi făcea cafea de

câte ori o rugam. M-am apucat de lucru chiar în după-amiaza aceea şi am continuat să scriu până noaptea târziu, la o lampă cu gaz.

Îmi făgăduisem să termin romanul într-o săptămână. Aveam deja o sută de pagini scrise şi, după socotelile mele, *Gaudeamus* trebuia să aibă vreo 250 de pagini. Douăzeci de pagini de acoperit în optsprezece ceasuri nu mi se părea mult. Dar, cu cât înaintam în scris, cu atât mă apăsa mai greu tristeţea. Mi se părea uneori că-mi scriu pe îndelete necrologul „vieţii de student”, pe care atâta o iubisem, pe care, doar cu vreo doi ani mai înainte, o exaltasem ca pe o existenţă fabuloasă. Cred că au fost pagini pe care le-am scris cu ochii împăienjeniţi de lacrimi: când evocam repetiţiile corului în mansardă, primele întâlniri cu R.. Aveam sentimentul că toate acestea s-ar fi putut prelungi, dacă n-aş fi hotărât că trebuie să renunţ la ele. Dar, cu orice preţ, trebuia să mă eliberez de această nouă rezervă de melancolie pe care o alcătuiau amintirile vieţii studenţeşti şi, în primul rând, istoria dragostei mele. Trebuia să termin *Gaudeamus* într-o săptămână. Mă interesa mai puţin eventuala lui publicare, deşi mă gândeam să-l prezint unei edituri, împreună cu *Romanul adolescentului miop.*

După vreo trei-patru zile, a început să ningă, şi ninsoarea s-a transformat în viscol, şi a viscolit aşa o zi şi o noapte, fără întrerupere. Îmi aduc aminte de troienele cât omul de înalte, pentru că tocmai atunci s-a isprăvit cerneala şi n-a fost chip să ajung în sat, la Clinceni, să-mi cumpăr o altă sticlă. Am început să adaug apă peste

reziduurile din călimară şi am scris ultimele capitole, din ce în ce mai scurte şi mai dramatice, cu o cerneală tot mai palidă. Ultimele pagini erau aproape ilizibile. Când i-am dat manuscrisul să-l citească, R. m-a întrebat dacă paginile acelea le-am scris cu lacrimi.

Nu ştiu dacă R. a înţeles vreodată ce a însemnat *Gaudeamus* pentru mine. Romanul se încheia cu nunta ei şi cu plecarea mea; grupul întreg de „studenţi” se risipea în lumea largă, iar mansarda urma să fie dărâmată puţin timp după aceea; izvorul amintirilor noastre dispărea astfel pentru totdeauna. În dorinţa mea de a putea consuma definitiv trecutul şi de a mă putea apăra de prezent, anticipam chiar evenimentul care mi se părea un adevărat sacrilegiu. Căci nu mă puteam închipui, la Bucureşti, fără mansarda mea din Strada Melodiei. Ştiam că voi lipsi din ţară mulţi ani, dar eram sigur că voi regăsi la întoarcere mansarda în care crescusem, în care se împlinise misterioasa metamorfoză care îl transformase, în mai puţin de zece ani, pe „derbedeul căpitanului”, cum îmi spuneau vecinii, în sumbrul autor al lui *Gaudeamus*. În nopţile acelea de la Clinceni, anticipam, istovindu-mă parcă într-adins prin această cruzime, dărâmarea casei din Strada Melodiei, care nu avea să se împlinească decât şapte-opt ani mai târziu, în 1935.

R. nu mi-a ascuns că, deşi i-a plăcut foarte mult romanul, a întristat-o cumplit. Vorbeam de el ca de o operă literară, aproape fără raport cu noi. O ţineam la curent cu impresiile celorlalţi cititori. Nu aveam decât manuscrisul original, dar era un manuscris aproape fără

corecturi şi, cu excepţia paginilor scrise cu cerneală palidă, destul de citeţ. L-am dat lui Ionel Teodoreanu cu speranţa că-i va plăcea şi-l va prezenta Editurii „Cartea Românească”. Îl întâlnisem deja pe Ionel Teodoreanu cu un an înainte la Iaşi, şi, deşi publicasem articole destul de rezervate despre ultimele două volume din La Medeleni, rămăsesem buni prieteni; îmi dădea semn de viaţă de câte ori treburile îl aduceau la Bucureşti. După câteva săptămâni, Ionel Teodoreanu mi-a înapoiat romanul, însoţit de o scurtă, caldă scrisoare. Îmi spunea că l-a citit pe nerăsuflate, aşa cum se bea un pahar cu must. Dar, adăuga, vinul bun, bătrân, nu se bea ca mustul, ci se soarbe pe îndelete. Lăsa să se înţeleagă că romanul meu nu era încă o operă literară, era doar strigătul unui tânăr care suferă din multe şi neînţelese motive.

Evident, avea dreptate. Când, patru-cinci ani mai târziu, am recitit *Gaudeamus*, mi s-a părut totodată liric şi frenetic, pretenţios, de o indiscreţie timidă, fără grandoare. Dar în acea primăvară a anului 1928, îmbătat şi de „popularitatea” pe care credeam c-o dobândisem după doi ani de colaborare la „Cuvântul”, m-am prezentat într-o zi lui Meny Toneghin, la Editura „Cartea Românească”. L-am privit cu oarecare mirare şi cred că nu m-a iertat pentru asta. Era, pe atunci, un tânăr scund, cu părul rar, lipit savant de craniu, cu mişcări lente pe care le voia solemne, distinse, mai ales când îşi privea inelul (evident, o enormă *chievalière*). Avea, de asemenea, un ac cu perlă înfipt în cravată. I-am arătat manuscrisele celor două romane şi l-am întrebat dacă e dispus să le citească,

pentru eventuală publicare. A zâmbit obosit şi mi-a răspuns că Editura „Cartea Românească” nu publică decât autori clasici, ca Mihail Sadoveanu şi alţi câţiva, sau tineri romancieri de succes, ca Ionel Teodoreanu, dar drocamdată Ionel Teodoreanu este singurul tânăr care are succes. A adăugat că publicul nu citeşte literatură românească, preferând romanele străine, că este deci, inutil să încerc acum. Dar, dacă ţin cu orice preţ, el ar fi dispus să răsfoiască manuscrisele, asigurându-mă totuşi dinainte că n-am nici o şansă să fiu publicat de ,,Cartea Românească”.

M-am întors cu manuscrisele acasă şi n-am mai căutat de atunci editor. M-am mulţumit să fac să circule *Gaudeamus* printre prieteni. Am publicat de asemenea un fragment în ,,Viaţa Literară”. Manuscrisele au zăcut apoi în sertare alături de atâtea altele. Ultima oară când mi-a căzut sub ochi Gaudeamus a fost prin 1937-1938. Îmi aduc încă bine aminte. Erau vreo 250 de pagini scrise cu o grafie clară, senină, pe care n-am mai regăsit-o de atunci. Ultimele zece-cincisprezece pagini păreau decolorate, ca şi cum ar fi rămas o vară întreagă uitate, undeva, în plin soare. Se mai puteau încă citi, dar cu mare greutate.

VIII
O SCRISOARE A MAHARAJAHULUI DIN KASSIMBAZAR

La începutul lui aprilie 1928, am plecat pentru trei luni la Roma. Scrisesem ataşatului nostru de presă, Theodor Solacolu, rugându-l să-mi găsească o cameră într-o pensiune ieftină. Îmi găsise ceva şi mai convenabil: o odaie la o familie, pe Via della Scrofa, unde mi se dădea numai cafeaua de dimineaţă. Eram deci liber să mănânc unde voiam. Dejunam adesea la Theodor Solacolu şi, de cele mai multe ori, la o trattoria de lângă bibliotecă. Veneau câteodată şi soţii Isopescu sau membri de la Şcoala Română din Roma.

Cum voiam să fac foarte multe lucruri deodată, aproape că nu mai dormeam. Ziua mi-o petreceam la Biblioteca Universităţii, seara hoinăream prin oraş, iar noaptea lucram acasă, pregătindu-mi teza de licenţă sau scriind articole pentru „Cuvântul” şi pentru presa italiană. Pe la miezul nopţii, coboram să mai beau câteva cafele, care îmi îngăduiau să veghez până în zori. Aveam cu mine operele lui Giordano Bruno, editate de Gentile, câteva volume de Campanella şi tot ce putusem cumpăra în legătură cu filosofia Renaşterii italiene. La Bibliotecă, mă luptam cu ediţia in folio a lui Pico della Mirandola, transcriind cât mai multe pasaje. Dar ceream întotdeauna şi alte cărţi şi colecţii de reviste. Citisem, evident, „Leonardo”, revista pe care o fondase şi în care debutase

Papini. Îl descoperisem pe Menendez y Pelayo, deşi căzusem la început pe cartea lui de fragedă tinereţe, *La ciencia espanola*, care nu mă cucerise. Dar curând după aceea am dat peste Ideile estetice [*Historias de las ideas esteticas en Espana ,* Eterodocşii [*Historias de los heterodoxos espanioles*], Origiile romanului [*Origenes de la novela*], uriaşe construcţii, fiecare în cinci-şase tomuri, pe care le citeam pe nerăsuflate. Eram uluit de fantastica erudiţie a lui Menendez y Pelayo şi totodată fascinat de claritatea gândirii lui, de somptuozitatea prozei. Aşa ar fi trebuit să-şi scrie Iorga *Essai de synthese*, îmi spuneam. Ghicisem repede cât de apropiaţi erau aceşti doi giganţi şi cât de asemănătoare poziţia lor în istoria culturilor respective. Dar Menendez y Pelayo izbutise să-şi domine imensele materiale pe care le adunase şi pe el îl luasem de model. Când am descoperit că publicase şi un volum de poezii, entuziasmul meu n-a mai cunoscut margini. Am scris, cu veneraţie şi invidie, un lung articol despre el în „Cuvântul”.

Poligrafii mă atrăseseră din adolescenţă. Menendez y Pelayo îmi încurajase incursiunile în literatura spaniolă şi astfel am descoperit tomurile savante ale lui Adolfo Bonilla y San Martin. Am scris şi despre el un foileton, probabil singurul articol publicat în Europa Orientală asupra acestui enciclopedist. Cât despre Arturo Farinelli, era o veche cunoştinţă. În ultimul an de liceu, citisem cele două volume, [*Episodi di una vita* şi *Petrarca, Manzoni, Leopardi: il sogno di una letteratura mondiale*], şi de atunci încercasem să mă ţin la curent cu prodigioasa lui

producţie, cumpărând ce puteam şi cerându-i restul prin scrisori înflăcărate.

Aşa cum mă apucasem să lucrez la Roma, nu aş fi terminat nimic niciodată din tot ce începusem. Îmi dădeam seama de primejdie, dar ispita era prea puternică. Pentru întâia oară, trăiam într-o bibliotecă occidentală, printre publicaţii inaccesibile la Bucureşti. Aş fi vrut să văd tot, să citesc tot, să transcriu tot. Luam note în neştire, neîndurându-mă să las netranscrisă o pagină care ştiam că nu-mi va mai cădea sub ochi. Teza mea de licenţă ameninţa să devină o istorie comparată a filosofiei Renaşterii italiene. În dosare speciale, adunam o documentaţie suplimentară asupra ermetismului şi ocultismului, alchimiei şi legăturilor cu Orientul. Ce nu plănuiam! Să traduc în româneşte o culegere cu fragmente din Leonardo da Vinci, să comentez Sonetele lui Michelangelo, să alcătuiesc o antologie din Pico della Mirandola.

Şi toată această febrilă activitate nu alcătuia decât o parte din aventurile mele în bibliotecile romane. Îmi completam în acelaşi timp informaţia despre India, şi în special despre filosofia indiană. Din revista „Bilychnis” aflasem, cu câţiva ani mai înainte, de călătoria lui Carlo Formichi şi G. Tucci în India. Cu profesorul de sanscrită Formichi eram în corespondenţă şi primisem de la el cărţi şi articole. Pe Tucci m-am dus să-l caut la Universitate, dar mi s-a spus că era încă la Dacca în Bengal. Mi s-a îngăduit să lucrez în Biblioteca Seminarului de Indianistică.

Nu voi uita niciodată acea după-amiază de mai, când am deschis *A History of Indian Philosophy* a lui Surendranath Dasgupta. Îmi cumpărasem în iarna aceea cartea lui despre yoga şi ştiam că este cel mai ilustru istoric al filosofiei indiene. Dar încă nu văzusem acest prim volum din ceea ce avea să devină mai târziu capodopera lui şi nici nu îndrăznisem s-o comand (costa două guinee). În prefaţă, Dasgupta mărturisea că, fără sprijinul maharajahului Manindra Chandra Nandy, din Kassimbazar, cartea n-ar fi putut apărea. Subsidiile acestui mecena i-au îngăduit să studieze cinci ani la Cambridge şi tot el, maharajahul, şi-a asumat cheltuielile de tipar la Cambridge University Press. Dasgupta adăuga că numele maharajahului din Kassimbazar se leagă de toate operele de cultură şi educaţie din Bengal. Cu emoţie am copiat numele şi adresa maharajahului; apoi, chiar acolo pe loc, am început o scrisoare în franţuzeşte. Îi spuneam că îmi pregătesc teza de licenţă cu un subiect din filosofia Renaşterii, dar că sunt tot mai mult interesat de filosofia indiană, şi că aş vrea să vin la Calcutta să lucrez doi ani cu S. Dasgupta. Eram dispus să trăiesc cât mai modest, aşa cum trăieşte un student indian, şi-l întrebam dacă, o dată ajuns la Calcutta, aş putea obţine o bursă de studii de la el. Noaptea, acasă, am transcris scrisoarea şi am expediat-o a doua zi.

Nu mă îndoiesc că viaţa mea ar fi fost alta fără această scrisoare. Ştiam că cel mai bun loc pentru a învăţa sanscrita şi a studia filosofia indiană era o universitate din India, dar nu îndrăzneam să sper că voi ajunge atât de

repede acolo. Îmi spuneam că, probabil, voi obţine o bursă pentru una din universităţile apusene. În acest caz, îmi propuneam să studiez filosofia comparată. De aceea, cercetările mele de filosofia Renaşterii nu mi se păreau fără rost. Ele trebuiau completate, mai târziu, cu un studiu temeinic asupra filosofiei orientale. Mi se părea că ştiu destul asupra originilor gândirii greceşti şi presocraticilor şi îmi propuneam să mă apuc într-o zi să studiez îndeaproape pe clasici. Cam aşa îmi prevedeam pe atunci următorii cinci-şase ani de studii: filosofia comparată trebuia să pregătească cercetările de istorie comparată a religiilor. De aceea, mă interesa mai puţin filosofia de după Renaştere. Pentru ce urmăream eu, Giordano Bruno şi Campanella erau mai preţioşi ca Descartes sau Kant. Toate aceste planuri, şi chiar orientarea generală a studiilor, aveau să fie răsturnate de răspunsul maharajahului. Dar răspunsul nu va sosi decât după aproape trei luni. Aveam să-l primesc într-o dimineaţă de vară, în Strada Melodiei, când aproape pierdusem nădejdea că va mai sosi.

*

Uneori, serile, mă întâlneam cu câţiva studenţi români şi ne duceam să petrecem la „Bibliotecă” sau la vreo trattoria din Trastevere. Ne întorceam spre casă cântând. Zadarnic mă opream în ultimele baruri încă deschise, ca să beau cafele. Ajuns în camera mea caldă din Via della Scrofa, mă luptam anevoie cu somnul.

Pe la mijlocul lui iunie, m-am hotărât să mă întorc. Trebuia să ajung la Bucureşti înainte de sfârşitul lunii, ca să-mi dau ultimele examene. Am avut şi neplăcuta surpriză să nu primesc leafa de la „Cuvântul”. Titus Enacovici murise de curând şi gazeta, al cărei director devenise acum Nae Ionescu, se lupta cu greutăţi financiare tot mai mari. De acasă, mi-au trimis un mandat care mi-a permis să-mi plătesc biletul de vapor de la Napoli la Constantinopole. Consulul nostru îmi dăduse o scrisoare către colegul lui din Stanbul, asigurându-mă că voi primi acolo un bilet gratuit pe un vapor românesc. Cu mare greutate am reuşit să-mi încarc notele, manuscrisele şi cărţile în două geamantane. Din teza de licenţă, nu scrisesem decât fragmente; multe din ele vor fi lăsate la o parte la redactarea definitivă, când a trebuit să-mi restrâng expunerea la numai trei gânditori. O bună parte din materialul adunat nu l-am folosit niciodată. Acele sute de pagini, în care transcrisesem şi rezumasem texte rare, îşi vor găsi curând locul, alături de alte manuscrise, într-unui din rafturile bibliotecii cu geamuri pe care mi-o dăruise tata.

Am revăzut Napoli, dar nu şi pe Macchioro. M-am îmbarcat a doua zi pe un vapor italian. Rămâneam cât puteam mai mult pe punte, citind *La conscienza di Zeno* a lui Italo Svevo.

Dar nopţile, înăbuşitoare, în pântecul vaporului, unde se aflau finele de clasa a III-a, mi se păreau nesfârşite. Îmi rămăseră destui bani ca să-mi pot îngădui să stau două zile la Atena.

Am tras la un fel de han, unde plăteam nimica toată şi mâncam uneori, pentru că preţurile erau derizorii. Chiar după aproape pe trei luni de Italia, Atena m-a răscolit până în adâncuri. În faţa Parthenonului, m-am trezit deodată că-mi vine să plâng şi, de ruşine, m-am plecat repede şi-am început să caut în jurul meu, ca şi cum aş fi pierdut ceva. Am descoperit o floricică măruntă, cât bobul de linte, de un albastru-pal, decolorat – şi am smuls-o cu emoţie, am presat-o în carnet, hotărât să nu mă despart niciodată de ea. Şi astfel am putut privi înseninat Parthenonul.

De la Pireu, am luat un vapor grecesc până la Constantinopole, unde am rămas trei zile. Şi aici, încântarea mea n-a mai cunoscut margini. Umblam toată ziua şi, de câte ori îmi odihneam privirile pe Cornul de Aur, îmi făgăduiam să nu mai scriu impresii de călătorie. În bazarul de la Stanbul, am simţit cum îmi bate inima. Îmi va răspunde maharajahul? Aproape că îmi era frică să sper. Simţeam că Orientul reprezintă pentru mine mai mult decât un peisaj de basm sau obiect de studiu, o parte a lumii care merită să fie cunoscută pentru istoria ei secretă sau pentru măreţia creaţiilor ei spirituale. O tulbure atracţie, în care parcă mi-aş fi ghicit ursita, o vrajă neînţeleasă care se răspândea de te mirai unde; un minaret descoperit pe neaşteptate, la capătul uliţei, un colţ de umbră sub un zid vechi, cerul întrevăzut printre chiparoşi.

Consulul nostru mi-a făcut rost de un bilet gratuit pe unul din vasele româneşti şi, într-o dimineaţă glorioasă de

la sfârşitul lui iunie, am ajuns la Constanţa. Mi-am transportat cu greutate cele două geamantane până la gară. Îmi rămăseseră bani pentru un bilet şi pentru o masă. M-am mulţumit cu un ceai cu pâine, ca să pot lua o birjă la Bucureşti.

*

Vara aceea, ultima vară a studenţiei mele bucureştene, mi-a rămas în amintire ca un interval fabulos. Mi-am luat fără mare greutate ultimele examene, dar mi-a fost peste putinţă să termin teza de licenţă. Am amânat-o deci pentru toamnă. R. , dimpotrivă, reuşise să-şi ia licenţa şi făcuse cerere la minister pentru un post de profesoară. Trăiam acum arnândoi ca într-un fel de vis, terorizaţi ca nu cumva să ne trezească cineva, amintindu-ne că zarurile fuseseră aruncate mai demult, că totul era definitiv încheiat. Uneori, parcă ne întrebam din priviri de ce trebuie să se întâmple astfel – dar niciunul din noi nu îndrăznea să caute un răspuns.

L-am convins uşor pe Nae Ionescu de necesitatea călătoriei în India. Nu se putea altfel, cu un profesor care ne îndemna să mergem întotdeauna la sursă, să nu ne mulţumim cu ,,cărţi despre”, să citim, de câte ori putem, un text original, pându-şi seama de interesul meu sincer şi continuu pentru Orient, în special pentru India,. Nae Ionescu îmi repeta de câte ori avea prilejul că nicăieri nu înţelegi mai bine o filosofie decât acolo unde s-a plămădit ea. În India, bunăoară, adăuga el, poţi vedea cum se

poartă şi cum umblă pe stradă un om care nu crede în realitatea ontologică a lumii.

În vara aceea, Nae Ionescu a dus aproape singur pe umeri ,,Cuvântul”. Rămăseseră foarte puţini redactori şi, cum lefurile nu mai erau plătite decât întâmplător şi parţial, nici aceşti puţini redactori nu-şi mai scriau cu regularitate articolele. Au fost zile când Profesorul scria aproape în întregime pagina întâi a ziarului, semnând cu diferite nume şi pseudonime. Uneori, semna chiar cu numele redactorului care neglijase să trimită manuscrisul. Îmi amintesc ce-mi spunea Perpessicius: că, deschizând o dată „Cuvântul”, s-a mirat văzându-şi numele în dreptul unui articol pe care ştia bine că nu-l scrisese. A rămas uimit citindu-l: parcă l-ar fi scris el!...

Deşi fără mari speranţe să-mi încasez chenzinele, continuam să aduc săptămânal cele două foiletoane şi uneori chiar alte articole. La orice oră aş fi trecut pe la redacţie, îl găseam pe Nae Ionescu acolo aplecat la biroul lui, scriind. Îşi păstrase zâmbetul, seninătatea şi umorul, deşi slăbise şi arăta întotdeauna obosit. Când, după o săptămână petrecută în Bucegi, la sfârşitul lui iulie, m-am dus să-l văd, mi-a lăudat obrazul odihnit şi ars de soare. „Tare m-aş repezi şi eu o zi la munte, mi-a spus. M-am coşcovit de tot, tot buchisind la gazeta asta.”

Mă întâlneam adesea cu Stelian Mateescu, Paul Sterian, Mircea Vulcănescu şi Sandu Tudor. Plănuiam împreună o revistă de filosofie religioasă, căreia Sandu Tudor îi găsise tilul : „Duh şi slovă”. Revista trebuia să înlocuiască şi să contiue cele două caiete din „Logos” pe

care le publicase Nae Ionescu în limba franceză, cu colaborarea câtorva teologi ruşi, refugiaţi în Germania şi la Paris. În „Logos”, tipărisem primele mele studii scrise (prost) în franţuzeşte; lungul articol critic despre misterele greco-orientale şi orfism şi la ,,*La vision chrétienne d'Ernesto Buonaiuti”*. Dar după numai două caiete „Logos” îşi încetase apariţia. Mircea Vulcănescu şi Sandu Tudor socoteau că e de datoria noastră să reluăm această iniţiativă, publicând o revistă în limba română şi adresându-ne în special tineretului. Primul număr trebuia să apară în preajma Crăciunului. Mie îmi căzuse în sarcină să prezint structura filosofiilor magice şi să arăt în ce măsură magia constituia una din cele mai mari ispite ale spiritului. Stelian Mateescu trebuia să demonstreze invaliditatea filosofiei magice, iar Mircea Vulcănescu să prezinte caracterele specifice ale experienţei religioase creştine. Nu ştiu dacă ceilalţi colaboratori şi-au trimis la timp articolele. Eu am izbutit să-l termin pe al meu la începutul lui decembrie, pe vaporul „Hakone Maru”, înainte de a ajunge la Ceylon. Îl intitulasem *Faptul magic* şi i l-am expediat lui Mircea Vulcănescu din Colombo. Dar „Duh şi slovă” n-a mai apărut, şi acel text, care nu era lipsit de interes, s-a rătăcit printre hârtiile lui Mircea Vulcănescu şi nu i-am mai dat de urmă.

Prin Mihail Polihroniade, colegul meu de la „Spiru Haret”, îi cunoscusem pe Ionel Jianu şi pe Petru Comarnescu. Jianu se întorsese de curând de la Paris şi, pentru că îl interesa filosofia religioasă, ne-am împrietenit repede. Era pe atunci un tânăr înalt, slab, timid,

nemângâiat că părăsise Parisul. Comarnescu se făcuse repede cunoscut prin cronicile din săptămânalul „Lumea”, semnate „Pan Cercetătorul”, în care discuta expoziţii de pictură, concerte, conferinţe, cărţi. Avea pe atunci o mare uşurinţă la scris, fiind în stare să scrie câteva articole într-o după-amiază, uneori chiar despre aceeaşi piesă de teatru sau aceeaşi carte. Cu Mihail Polihroniade, mă împrietenisem în ultimii ani de liceu. Aveam acelaşi drum spre casă şi ne întorceam întotdeauna împreună, discutind. Încă din liceu, Polihroniade era pasionat de politică şi publicase cronici de politică externă în ziarul conservator „Epoca”. În primii doi ani de universitate, ne vedeam mai rar, dar acum, în 1928, datorită mai ales noilor prieteni, regăsisem ritmul din liceu. Şi în acest grup îşi făcea loc ideea unei reviste. Era vorba de o serie de caiete trimestriale, în care să se discute toate marile probleme care interesau tineretul, atât la noi cât şi în Occident. Spre deosebire de „Duh şi slovă”, care se limita la religie şi filosofie, caietele „Acţiune şi reacţiune” trebuia să ţină seama de toate ideologiile şi curentele politice şi culturale care se impuseseră după război. Iarăşi, spre deosebire de „Duh şi slovă”, primele caiete din „Acţiune şi reactiune” au văzut lumina tiparului, deşi aproape doi ani mai târziu. Principalii colaboratori erau Petru Comarnescu, Polihroniade şi Ionel Jianu.

*

Într-o dimineaţă de august, am primit un plic cu timbru indian. L-am deschis înfrigurat. Îmi scria maharajahul Manindra Chandra Nandy din Kassimbazar. Mă felicita pentru hotărârea mea de a studia filosofia indiană cu Surendranath Dasgupta, dar adăuga că doi ani nu sunt de ajuns. Îmi trebuiau cel puţin cinci ani ca să pot învăţa limba sanscrită şi pătrunde în tainele filosofiei indiene. El era dispus să-mi acorde o bursă pe cinci ani. Dar, pentru că nu credea cu putinţă ca un european să ducă viaţa studenţilor indieni, mă întreba de cât aş avea nevoie lunar.

Am citit şi recitit scrisoarea ca într-un vis. Apoi, am alergat să-i dau mamei marea veste. În aceeaşi seară am răspuns maharajahului, asigurându-l că sunt bucuros să rămân cinci ani lângă Dasgupta, la Calcutta. În ceea ce priveşte suma de care aveam nevoie lunar, îl lăsam pe el s-o hotărască. Am recopiat scrisoarea cu mare grijă, căci mâna îmi tremura de emoţie. Şi am adormit foarte târziu, hărţuit de planuri şi întrebări: cât va costa oare vaporul până în India? Şi pe unde am să trec? Să mă duc la Bombay şi să traversez apoi India cu trenul, sau să mai aştept un vapor care să înconjoare subcontinentul şi să mă lase la Calcutta?

Informat de marea veste a doua zi, Nae Ionescu mi-a spus că, până la toamnă, lucrurile trebuie să se schimbe şi, „Cuvântul” fiind salvat, mă va putea ajuta, contribuind la cheltuielile călătoriei. Se gândea, evident, la guvernul

naţional-ţărănesc pe care-l cerea „Cuvântul”, aşa cum îl cerea o bună parte din ţară, şi care nu mai putea fi înlăturat. Dar, până atunci, „Cuvântul” supravieţuia aproape prin miracol, datorită devotarnentului redactorilor şi voinţei de oţel a lui Nae Ionescu.

Către sfârşitul lui august, m-am dus pentru o săptămână la Bran, la vila familiei Puşcariu. Ne-am adunat acolo aproape toţi cei care ne împrieteniserăm în ultimii ani de liceu: Radu Bossie, Petre Viforeanu, Dinu Sighireanu, Haig Acterian şi alţi câţiva. Aproape toţi ne aflam în pragul licenţei şi ne pregăteam să plecăm pentru doctorat în străinătate – ei la Paris, iar eu, speram, în India. A fost un prilej să ne amintim de începuturile prieteniei noastre în liceu şi mai ales de pronosticurile pe care fiecare din noi le făcuseră, cu vreo cinci-şase ani mai înainte, despre ceilalţi. Ne-am mărturisit de asemenea „idealul” pe care ni-l fixaserăm în viaţă şi ne-am făgăduit să ne reîntâlnim, tot la Bran, în cea dintâi vară când ne vom reîntoarce din străinătate, şi apoi, din cinci în cinci ani, ca să vedem în ce măsură ne-am ţinut de cuvânt.

De curând, începusem să-mi ţin *Jurnalul*. De data aceasta, nu mai rămâneam, ca în liceu, ceasuri întregi în faţa caietului, scriind tot ce-mi trecea prin minte, analizându-mă, lamentându-mă. Erau însemnări scurte, amănunte care mi se păreau semnificative pentru mai târziu, idei şi observaţii în legătură cu ideile pe care le plănuiam. Dar, înainte de toate, era un jurnal personal, scris exclusiv pentru mine. Nu şovăiam în faţa nici unei indiscreţii, deşi îmi propuneam să rup din când în când

anumite pagini, mai ales dacă aş fi bănuit că ar putea cădea sub ochii altcuiva. Cu câteva întreruperi, am continuat acel *Jurnal* până în ziua de azi. Prima pagină am rupt-o în acel sfârşit de vară, la Bran. Probabil, după ce bunul meu prieten Radu Bossie apucase s-o citească.

*

În octombrie, m-am hotărât să pun punct la teză. Altminteri, lucrarea ameninţa să nu se mai încheie niciodată. Au citit-o P. P. Negulescu şi Mircea Florian şi, puţin timp în urmă, eram licenţiat în filosofie. Dar n-am mai avut răgaz să mă bucur că scăpasem de această povară. Săptămânile care s-au scurs până la plecarea în India au fost, poate, cele mai dramatice. R. fusese numită profesoară la liceul din Strehaia, de unde îmi trimitea zilnic scrisori deznădăjduite. Îi răspundeam şi eu, tot zilnic, fără să înţeleg de ce-i scriu cu atâta înverşunare – pentru că iremediabilul se împlinise. Ea se logodise cu ofiţerul de marină care o ceruse în căsătorie deja cu doi ani înainte, iar eu primisem a doua scrisoare de la maharajah, asigurându-mă că voi avea bursa îndată ce voi ajunge la Calcutta. Pe de altă parte, S. N. Dasgupta îmi scrisese că acceptă bucuros să supravegheze studiile mele de filosofie indiană şi teza de doctorat despre yoga. Nu-mi rămăsese altceva de făcut decât să obţin viza engleză pentru India şi să caut un vapor convenabil. Dar, în 1928, lucrurile acestea nu erau chiar atât de simple pentru un român. N-am putut obţine viza engleză decât cu o

scrisoare de recomandare de la Sir John Woodroffe (care, mai ales sub pseudonimul Arthur Avalon, revelase tantrismul lumii occidentale) şi după ce le-am arătat că posed o sută de lire sterline.

Si totuşi, lucrurile ar fi tărăgănat încă multe săptămâni, dacă Mircea Vulcănescu n-ar fi descoperit că la începutul lui decembrie are loc la Poonamallee, lângă Madras, Congresul YMCA, la care, evident, fusese invitată şi România. Se întâmpla că Mircea Vulcănescu era secretarul secţiei româneşti a YMCA şi, pentru că el nu participa la Congres, m-a delegat pe mine. În faţa hârtiei oficiale care îmi confirma delegaţia, consulul britanic s-a înclinat şi mi-a acordat viză pe trei luni. (Dar, în India, timp de trei ani, nu m-a mai întrebat nimeni de validitatea vizei.) Delegaţia la Congresul de la Poonamallee mă silise însă să-mi modific itinerarul. Trebuia să iau din Egipt un vapor care să mă ducă în Ceylon, iar de acolo să călătoresc cu trenul până la Madras.

Tot atât de greu a fost să găsesc cele o sută de lire sterline. Sperasem să pot recupera o parte din salariul meu de la „Cuvântul” şi poate chiar să obţin un avans important, dar situaţia financiară a ziarului nu se îmbunătăţise. În cele din urmă, suma mi-a împrumutat-o unchiul Mitache.

Apoi, deodată, în noiembrie, lucrurile s-au precipitat. Iuliu Maniu a fost chemat să formeze guvernul. Era, într-un anumit fel, „revoluţia” pe care o ceruse şi o pregătise. Nae Ionescu prin „Cuvântul”. Redacţia întreagă trăia euforia victoriei. Dar eu aproape nu mai aveam timp să

mai trec pe la redacţie să iau parte la bucuria generală. R. a mai venit încă o dată să mă vadă. Aproape că mi-a fost teamă că voi renunţa la tot, îi voi smulge inelul de logodnă din deget şi-l voi zvârli (aşa cum în *Gaudeamus* făcuse ea o dată) şi vom pleca undeva, împreună, fără planuri şi fără jurăminte.

Totuşi, nopţile, rămas singur în mansardă, mă trezeam. Aici, îmi spuneam, cel puţin *deocamdată*, nu mai am nimic de făcut. Deschideam cărţile de filosofie indiană, volumele de impresii de călătorie din Orient pe care le adunasem şi mă lăsam dus de gânduri. India mă fascinase, mă atrăgea ca o taină are parcă mi-aş fi presimţit destinul. Trebuia în orice chip să mă rup de toţi şi toate şi să ajung acolo. Simţeam că, anumit fel, era o rupere înainte de vreme. Din toată munca mea de trei ani, nu se alesese nimic. Nu izbuteam să public romanele; Nichifor Crainic îmi făgăduise să tipărească *Itinerariul spiritual* în colecţia „Cartea Vremii”, dar manuscrisul zăcea uitat într-un sertar (şi puţin timp în urmă se va pierde definitiv); voisem să adun într-un volum – pe care îl intitulasem *Walkirii în bibliotecă* – o seamă din foiletoanele apărute în „Cuvântul”; voisem, de asemenea, să pregătesc un volum de nuvele, un altul de eseuri (cu *Apologia virilităţii* în frunte). Dacă aş mai fi rămas câteva luni, poate că măcar unele din proiectele acestea s-ar fi realizat. Ştiam că, plecând în India, toate lucrările acestea vor rămâne înmormântate, aşa cum rămăseseră dosarele despre filosofia Renaşterii. Dar, pe de altă parte, ştiam că dacă nu mă rup de tot şi de toate – de R. şi de „Cuvântul”, de

„operele” mele, împlinite sau încă în gestaţie – că dacă nu mă rup acum, când despărţirile încă mă sângerau, secătuindu-mă, nu voi mai înfrunta la timp taina care mă aştepta undeva, în India, taina aceea de care nu ştiam nimic altceva decât că se afla acolo ca s-o descifrez eu, şi că, descifrând-o, voi revela totodată misterul propriei mele existenţe, voi descoperi, în cele din urmă, cine sunt şi ce sunt aşa cum îmi place să fiu, de ce mi s-au întâmplat toate câte mi se întâmplaseră, de ce m-au pasionat pe rând substanţele, plantele, insectele, literaturile, filosofiile, religiile, cum am ajuns de la jocul de oină pe maidanul Primăriei la problemele care mă munceau acum.

Cu câteva zile înainte de plecare, am început să-mi îngrop caietele *Jurnalului* din adolescenţă sau maldărele de cărţi, care nu mai aveau loc înşiruite în rafturi şi pe care le depozitam unele peste altele, ca într-o ladă, în biblioteca cu geamuri. Majoritatea celorlalte manuscrise se aflau în lada de campanie în care le adunasem încă din liceu şi pe care, împreună cu alte lădiţe pline cu note şi scrisori, o transportasem în pod. Îmi opream din când în când ochii pe vreun manuscris sau vreo scrisoare, de a căror existenţă aproape uitasem. Aşa am regăsit şi răsfoit, cred pentru ultima oară, caietul în care, în liceu, compilasem o istorie a descifrării hieroglifelor.

Apoi, într-o dimineaţă, am aflat că trebuie să plec a doua zi. Obţinusem un bilet gratuit pe un vapor românesc până la Alexandria şi vaporul pleca a doua zi, 20 noiembrie. Am dat de veste prietenilor şi mi-am făcut bagajele. În două valize, mi-am adunat câteva cămăşi,

albituri, cărţile lui Dasgupta şi *Jurnalul* început în vară. Valizele erau mici, destul de uşoare, şi le puteam purta timp îndelungat fără să obosesc. De altfel, le-am tot purtat, singur, până în ziua când, la Calcutta, m-am instalat în pensiunea doamnei Perris, în 82 Ripon Street.

Nu-mi mai aduc aminte ce fel de zi a fost 20 noiembrie, dacă a fost mohorâtă sau luminoasă. Cu o seară mai înainte, îmi luasem rămas bun de la Nae Ionescu. Mă asigurase că în cursul iernii voi obţine o bursă de studii din partea guvernului român. De mama şi de Nicu m-am despărţit acasă. La gară, m-au însoţit numai tata şi Corina. Corina era acum în ultima clasă de liceu şi speram că în curând se va instala în locul meu în mansardă. Pe peron, mă aşteptau câţiva prieteni: Radu Bossie, Haig Acterian, Ionel Jianu, Polihroniade. Ceilalţi erau deja plecaţi la Paris. Ionel Jianu îmi adusese o cutie mare de ţigări şi cartea lui Jacques Riviere, cu o caldă dedicaţie. Acum, pe peron, îmi spunea încă o dată cât de mult mă admiră pentru curajul meu de „a pleca în marea aventură”.

Timpul trecea anevoie. Dar, în cele din urmă, am auzit semnalul de plecare şi trenul a început să se desprindă lin de pe peron.

PARTEA A DOUA
India la douăzeci de ani

X
DIN RIPON STREET LA BHOWANIPORE

N-am uitat încă acel amurg de decembrie 1931, în portul Bombay. Aşteptam, pe punte, să se desprindă vaporul de chei. Dar, când am văzut cum încep să se depărteze luminile oraşului, n-am mai putut rezista şi am coborât în cabină. O împărţeam cu doi studenţi indieni, dar ştiam că, cel puţin pentru o jumătate de ceas, voi fi singur. Cine s-ar fi îndurat să se închidă în cabină, chiar acum, la căderea serii, când vaporul străbătea încet golful Bombay?

Mă despărţeam de India împotriva voinţei mele şi acceptasem să mă despart numai pentru că îmi făgăduisem să mă întorc, într-un an-doi, după ce-mi voi fi făcut serviciul militar. Mă hotărâse să mă întorc o scrisoare patetică a tatei. Văzând că, în ultimul timp, le tot vorbeam în scrisorile mele de planuri şi proiecte care mi-ar fi luat încă mulţi ani, tata nu mai ceruse la statul-major amânarea serviciului militar pentru studii, aşa cum o făcuse de trei ori până atunci. Iar în toamna anului 1931 primisem, la Calcutta, o lungă scrisoare, în care mă implora să mă întorc; pentru că, neprezentându-mă la încorporare, voi fi dat dezertor, şi asta e cea mai gravă dezonoare pe care o putea cunoaşte un fost ofiţer. Evident, a trebuit să mă supun.

Cât de schimbat mă întorceam, după aceşti trei ani de viaţă indiană, nu aveam să-mi dau seama decât o dată

ajuns în ţară. Nu mai eram de mult tânărul care debarcase într-o dimineaţă de noiembrie în Alexandria, cu două valize în mânâ, şi plecase la întâmplare, pe cheiuri, să caute un vapor care să-l ducă în India. Parcă o viaţă întreagă mă despărţea de acea săptămână petrecută în Alexandria, Cairo şi Port Said. Mă amuzau acum, dar mă şi umileau, naivitatea şi entuziasmul cu care mă apropiasem de piramide cocoţat pe o cămilă, emoţia cu care mă avântasem, în prima mea noapte la Cairo, în cartierele populare, mândria cu care, la Port Said, priveam din şalupă vaporul „Hakone Maru”, care avea să mă ducă în Ceylon. În zilele petrecute pe vapor, încercasem să mă deprind cu englezeasca şi scrisesem cele dintâi „impresii de călătorie”: Egiptul, Marea Roşie, Oceanul Indian. Mă împrietenisem cu un tânăr romancier japonez, care se pretindea nihilist, şi cu Bhimi Chandra, un indian din Gujarat, cu care aveam să călătoresc de la Colombo până la Madras.

Ceylonul m-a cucerit încă înainte de a-l cunoaşte. Încă nu ne apropiasem bine de ţărm, şi mă îmbătaseră mirosurile tari şi aromate ale junglei. Dar de-abia după ce am văzut Kandy şi Anuradhapura, am avut cu adevărat revelaţia junglei; înfiorata teamă şi exaltare în faţa cataractelor de sevă proaspătă, a desfrânării şi cruzimii vegetale. Miliarde de plante strivite şi îngropate de vii sub trunchiuri pe jumătate putrezite, sub ferigi şi licheni uriaşi, zbătându-se să-şi facă loc printre ciuperci, muşchi de toate culorile şi pânze de păianjeni. Amintirile acelei săptămâni în Ceylon şi ale primelor zile în sudul Indiei m-

au urmărit multă vreme. Am pătruns în India prin punctul cel mai de sud al peninsulei, la Dhanunshkodi, şi am înnoptat în Rameshwaram în casa unui brahman, Ramchandra Gangadhar. Emoţiile celei dintâi găzduiri indiene; tulburarea cu care m-am apropiat de marele, faimosul templu din Rameshwaram; gloria lui sălbatică, inumană, care m-a strivit, în tren spre Madurai, am avut norocul să cunoaştem, Bhimi Chandra şi cu mine, un tânăr care ne-a poftit să tragem în casa fratelui său, negustor. A doua zi, gazda ne-a călăuzit în uriaşul templu al zeiţei Minakshi, unde am văzut cei dintâi elefanţi sacri, şi ne-a arătat palatul ultimului rege, Tirumal Nayak. Am plecat apoi spre Madras, unde am petrecut câteva zile în casa misiunii suedeze, şi de Crăciun am ajuns la Poonamallee. Aici, într-un vechi cantonament militar abandonat, se ţine Congresul Internaţional al Y.M.C.A.

Despre toate aceste descoperiri şi întâlniri, scrisesem pagini grăbite şi entuziaste, pe care le expediasem cu regularitate ziarului „Cuvântul”. Dar, de mult, aceste prime experienţe indiene fuseseră împinse adânc în trecut, într-un timp care acum mi se părea fabulos; timpul naivităţilor şi al ignorantelor mele, când vorbeam prost englezeşte şi nu înţelegeam deloc hindustani, când abia silabiseam sanscrita şi nu descoperisem frumuseţea sculpturii Indiei meridionale; timpul în care îmi purtam cele două geamantane şi călătoream în vagoane supraîncărcate de clasa a III-a, fiind, probabil, pe atunci, singurul european care se încumetase într-o asemenea aventură. Din tabăra de la Poonamallee îmi aduceam aminte de liliecii pe care

îi auzeam, noaptea, zbătându-se în odaia alăturată; de focurile în jurul cărora cântau şi dansau, pe rând, tineri din toate părţile lumii; de un român american, misionar baptist, stabilit de cincisprezece ani în Rangoon, care mă convinsese că ar trebui să cântăm şi noi câteva cântece naţionale, dar el nu-şi amintea decât „Pe-al nostru steag e scris unire”. Nu mă mai gândisem de mult la „experienţele” mele din India de sud; poate, de când le evocasem sumar, în vara anului 1929, scriind primele capitole din *Isabel şi Apele Diavolului*.

Călătoria începută la 20 noiembrie nu s-a sfârşit decât şase săptămâni mai târziu, la Calcutta, când m-am instalat în pensiunea doamnei Perris, în 82 Ripon Street. Pensiunea mi-a sugerat-o Dasgupta. Îl întâlnisem din întâmplare, la Adyar, la biblioteca Societăţii Teozofice. Venise acolo ca să cerceteze anumite manuscrise sanscrite, de care avea nevoie pentru al treilea volum din *A History of Indian Philosophy*. Avea, pe arunci, vreo 45 de ani; era scund, aproape gros, şi figura rotundă îi era luminată de un mare zâmbet. Când am descins într-o dimineaţă la Calcutta, după două zile şi două nopţi de tren, m-am suit într-un taxi şi am cerut şoferului să mă ducă la un hotel. Dar, după ce am aflat că preţul camerei era 20 de rupii pe zi, m-am reîntors în taxi şi i-am dat şoferului adresa lui Dasgupta. Am traversat o bună parte din oraş ca să ajung în Bhowanipore, în cartierul curat indian, unde mi-ar fi plăcut să locuiesc şi unde, de altfel, aveam să mă instalez mai târziu. Dar Dasgupta m-a asigurat că, cel puţin la început, îmi va fi greu să mă

deprind cu viaţa bengaleză şi m-a sfătuit să locuiesc într-o pensiune anglo-indiană. Chiar în acea seară, un văr de-al lui m-a condus în cartierul Park Street, unde ştia că există o seamă de *boarding houses*. El a întrebat-o de preţ pe doamna Perris, şi tot el a decis că e convenabil: 90 de rupii pe lună, masă şi casă.

Era o clădire mare, cu etaj, înconjurată de o curte şi o grădină, care, la început, mi s-a părut enormă. Avea un hol vast, care servea şi de sufragerie, şi în care se aflau un pian şi multe fotolii şi canapele. La dreapta şi la stânga holului, se deschideau câte trei camere mari, cu ferestrele către grădină. În camera mea, mai dormeau încă trei tineri: cei doi băieţi ai doamnei Perris şi un anglo-indian din Goa, pe care îl chema Lobo. Ca să mă instalez, trebuia doar să-mi aduc patul şi o masă de lucru. Mi-am cumpărat a doua zi un pat de campanie, prevăzut, în cele patru colţuri, cu bastoane de care serile atârnam pânza care trebuia să mă apere de ţânţari. Masa de lucru mi-a găsit-o doamna Perris. Spre uimirea tuturor, rămâneam uneori toată ziua şi o bună parte din noapte la această masă de lucru. Căci tot Dasgupta îmi indicase ce manuale şi ce dicţionar sanscrit să-mi cumpăr, adăugând că trebuie să mă pun serios pe învăţat, ca să pot ajunge din urmă studenţii lui bengalezi.

Poate nici Dasgupta nu bănuise cât de orbeşte aveam să-i urmez sfatul. După obiceiul meu, m-am concentrat exclusiv asupra gramaticii sanscrite şi asupra filosofiei indiene. Învăţam câteva ceasuri din manualul de sanscrită, apoi studiam un text filosofic indian în traducere

engleză şi mă întorceam din nou la gramatica sanscrită. Nu mai citeam nimic altceva. Asta a durat vreo trei-patru luni, până ce am simţit că încep să mă orientez în ceea ce mi se părea pe atunci labirintul gramaticii sanscrite. Îmi întrerupeam lucrul, pentru câteva ceasuri, la căderea nopţii, când plecam să mă plimb prin cartierele indigene. Şi, evident, urmam cu regularitate prelegerile lui Dasgupta la Universitate. Eram singurul european, şi pentru mine Dasgupta şi-a ţinut aproape doi ani cursurile în englezeşte, în iarna aceea, conferenţia despre Vedanta post-Sshankariană şi despre filosofia Samkhya. Eram vreo 10-12 studenţi şi o singură studentă, pasionată de Vedanta. Dasgupta citea un fragment, de cele mai multe ori îl rostea pe dinafară, foarte repede, închizând ochii, apoi îl traducea, îl comenta şi ne întreba, pe rând, dacă am înţeles. Îmi plăcea atât de mult ce ne explica Dasgupta şi luam atât de multe note, încât răspundeam întotdeauna că înţeleg.

Descinsesem în Bengal în cel mai frumos anotimp. Regăseam în fiecare dimineaţă acelaşi cer adânc albastru, acelaşi soare fraged şi blând. N-am văzut primii nori decât aproape patru luni mai târziu, în preajma musonului. Şi până în martie nu m-am plâns de căldură. Când plecam, serile, să mă plimb, trebuia să-mi îmbrac haina.

În iarna aceea, pensiunea doamnei Perris a cunoscut perioada ei de glorie. În afară de mine şi de Lobo, se mai aflau doi francezi din Indochina, Abadie şi Vairat, care întreprinseseră, într-o maşină măruntă, dar, pare-se,

zdravănă, călătoria Saigon-Paris. Se simţeau atât de bine la Calcutta, încât, în loc să rămână câteva zile, cum plănuiseră, au rămas câteva săptămâni. Au plecat, cu inima zdrobită, către sfârşitul lui ianuarie – dar n-au mai dat nici un semn de viaţă. N-am ştiut niciodată cât de departe au ajuns. N-am ştiut nici măcar dacă au reuşit să traverseze India. Dar doamna Perris era mândră şi fericită, pentru că francezii fuseseră fotografiaţi, cu mâna pe motorul maşinii, în faţa casei din Ripon Street, iar fotografia apăruse în „The Statesman”.

Doamna Perris avea trei băieţi şi trei fete. John de vreo cinci ani, Verna de şapte, şi Gertie, de zece ani, dormeau în odaia bunicii. Fata cea mare, Norinne, de 16 ani, dormea într-o cameră alăturată, împreună cu trei, câteodată patru fete, cu câţiva ani mai mari ca ea. În iarna aceea, tovarăşele ei de cameră erau trei dansatoare de la „Globe Theater”. M-am împrietenit mai ales cu una din ele, Catherine.

Vreo săptămână după instalarea mea în pensiunea doamnei Perris, Dasgupta mi-a telefonat că vine să mă ia cu maşina. Maharajahul sosise cu o seară înainte şi voia să mă vadă. Îmi aduc încă foarte bine aminte de această primă întâlnire (a doua a avut loc după un an, în casa lui Dasgupta, când începusem să vorbesc bengaleza). Era un bătrân mărunt şi slab, îmbrăcat în dhoti, cu picioarele goale în papuci de casă. Ne aştepta în curte, şezând pe un scaun. Casa nu părea prea arătoasă şi, poate, nu era a lui. De altfel, cum mă lămurise deja Dasgupta, maharajahul nu era deloc preocupat de semnele

exterioare ale măreţiei. Mistuise aproape toată averea prin donaţii şi subvenţii la nenumărate instituţii culturale şi de binefacere. Ajuta de asemenea toate religiile, fără deosebire. În afară de asta, împărţise un număr considerabil de burse la elevi sârguincioşi şi studenţi meritorii. Continua şi acum să subvenţioneze biblioteca lui Dasgupta, ceea ce îngăduise profesorului meu să-şi alcătuiască cea mai bogată colecţie de filosofie şi religie care mi-a fost dat s-o văd vreodată.

Am vorbit puţin, pentru că englezeasca mea era încă aproximativă şi mai ales pentru că Dasgupta, care, ca orice om mare, îşi avea orgoliul şi naivităţile lui, ţinuse să-şi impresioneze protectorul discutând cu mine în franţuzeşte şi apoi traducându-i convorbirea în bengaleză. Dar Dasgupta aproape că nu vorbea franţuzeşte, aşa că discuţia n-a putut continua. Maharajahul m-a asigurat încă o dată de interesul pe care-l poartă studiilor mele de sanscrită şi filosofie indiană. La plecare, Dasgupta mi-a comunicat că bursa va fi de 90 de rupii lunar. Exact cât costa pensiunea la doamna Perris. Bursa pe care o aşteptam din ţară mi-ar fi îngăduit să mă îmbrac, să-mi cumpăr cărţi şi să călătoresc.

De atunci, am primit cu regularitate, la începutul fiecărei luni, un plic sigilat, în care ştiam că voi găsi nouă bancnote de câte zece rupii. După vreo doi ani, pe neaşteptate, maharajahul a murit. Băiatul lui cel mai mare mi-a scris că, deşi statul Kassimbazar e înglodat în datorii (pentru că generozitatea maharajahului întrecuse orice margini), el va continua să-mi trimită bursa cât timp voi

rămâne în India pentru studii. Dar după încă şase luni mi-a scris din nou, regretând că-i este peste putinţă să-şi ţină făgăduiala. Datoriile erau atât de mari, încât Kassimbazarul dispăruse ca stat semiindependent şi fusese preluat de British India. El însuşi ajunsese funcţionar într-una din întreprinderile industriale care fuseseră cândva ale părintelui său.

Dar, când am primit această veste neplăcută, trecusem prin atâtea alte încercări şi cunoşteam atât de bine India, încât lipsa celor 90 de rupii lunar aproape că nu se făcea simţită, învăţasem, bunăoară, că pot trăi foarte bine şi fără să cheltuiesc măcar o rupie pe an, într-un ashram din Himalaya.

*

Am auzit clopoţelul pentru cină. Tovarăşii mei de cabină nu coborâseră încă şi m-am dus să-i caut pe punte. Bătea un vânt curios, parcă aducând a furtună, când fierbinte, când răcoros. Bombay licărea încă, pe jumătate ascuns de golf. Mi-am găsit tovarăşii în sala de mese, nerăbdători şi curioşi. Era prima lor cină europeană. Pe unul din ei, îl cunoscusem cu câteva zile mai înainte, în tren. Venea, ca şi mine, de la Calcutta. Era bengalez şi pleca la studii de inginerie în Germania. Celălalt se înscrisese la „London School of Economics”. Amândoi aleseseră acest vapor italienesc, care-i ducea la Veneţia, ca să poată vizita în drum câteva oraşe europene. Amândoi îmbrăcase-ră pentru prima dată haine

europene în acea dimineaţă. Îşi cumpăraseră paltoane, dar nu şi mănuşi. Când, după vreo două săptămâni, într-o dimineaţă plumburie, cu vânt îngheţat, ieşisem pe punte ca să privim Veneţia, tovarăşii mei, cu gulerul de la palton ridicat, îşi suflau în pumni ca să se încălzească.

La masă, am găsit lista pasagerilor. Noi ne aflam în clasa a III-a, dar, zvârlindu-mi din întâmplare ochii pe lista pasagerilor de la clasa I, am dat peste numele lui Tucci. Nu-l mai întâlnisem de mult, pentru că, după ce plecase din Dacca, fusese tot timpul pe drumuri – în Kaşmir, în Nepal, în Tibetul occidental. Dar parcă tot „trecutul" meu indian, toată acea fabuloasă epocă a „începuturilor" îmi revenea acum în minte; toate amintirile legate de primele vizite la Dasgupta, în Bhowanipore.

Acolo îl întâlnisem, într-o după-amiază din iarna anului 1929, neaşteptat de tânăr, viguros, debordând de vitalitate, lucrând la mai multe cărţi deodată – istoria logicii indiene, liturghia tantrică a zeiţei Durga, simbolismul templelor tibetane etc. etc... Venise să-l consulte pe Dasgupta cu privire la un detaliu de logică indiană. Pe atunci, Tucci retraducea în sanscrită câteva tratate de logică budistă, al căror original sanscrit fusese pierdut şi care nu supravieţuiseră decât în traducerea tibetană şi chineză.

În iarna anului 1929, veneam la Dasgupta acasă de două ori pe săptămână. Mă ajuta să desluşesc anumite probleme dificile de gramatică sanscrită, dar, mai ales, urmărea progresele pe care le făceam în studiul filosofiei Sarnkhya-yoga. Uneori, luam ceaiul împreună, în odaia lui

de lucru, la etaj. Începeam să-i cunosc familia; pe buna, tânăra şi frumoasa doamnă Dasgupta, pe cele două fete, Maitreyi şi Chabu, şi băieţaşul de vreo cinci-şase ani, cu care mă trudeam să mă înţeleg în bengaleză.

La sfârşitul iernii, mi-a sosit bursa din ţară, pe cinci luni, şi am putut astfel pleca în India centrală. Allahabad, Benares, Delhi, Agra, Jaipur, Ajmer. Unele din aceste oraşe aveam să le revăd de mai multe ori în anii următori. Dar parcă niciodată n-am fost mai copleşit decât în acea dimineaţă când trenul aluneca lin pe podul Dufferin şi am zărit pentru prima oară Benaresul, ghat-urile cu treptele în lespezi de marmură albă, coborând adânc în Gange. Niciodată ca arunci Assi-Ghat nu mi s-a părut mai somptuos, cu mai multe flori. Serile, în camelrele de hotel modeste, ţinute de anglo-indieni, sau pe unde eram găzduit, scriam sârguincios în *Jurnal* şi alcătuiam lungi şi patetice scrisori către cei de-acasă şi către prietenii risipiţi acum în atâtea oraşe europene. Îmi aduc aminte că în Jaipur am fost atât de copleşit, încât, simţind că niciodată nu voi fi în stare să descriu calitatea şi mai ales misterul frumuseţilor care mă întâmpinau din toate părţile, i-am scris lui Ionel Teodoreanu. I-am mărturisit că niciodată nu i-am invidiat mai mult darurile lui de peisagist. Numai el ar fi izbutit să redea prin cuvinte acele nesfârşite forme şi arabescuri şi culori.

De când mă instalasem în pensiunea doamnei Perris, trimiteam cu oarecare regularitate articole la „Cuvântul”. Aveam multe de spus despre această inepuizabilă Calcutta, despre Belur Math, despre Chandernagore şi

împrejurimile pe care mi le revelaseră Dasgupta şi unii din colegii mei de la Universitate. Dar din prima călătorie în India Centrală mă întorsesem atât de încărcat, luasem atâtea note, întâlnisem şi vorbisem cu atâţia oameni interesanţi, încât bănuiam că voi avea material pentru cel puţin zece articole.

Nu cred că am apucat să le scriu pe toate. Pe de-o parte, începeam să-mi dau seama că ştiu prea puţine despre India, că risc să scriu ca un turist care se opreşte câteva zile la Benares şi crede că i-a înţeles toate „tainele". Pe de altă parte, mă cufundasem cu atâta furie în lecturi erudite, încât nu mai găseam timp pentru articole de ziar. După trei luni de muncă neîntreruptă, în care timp mă concentrasem exclusiv asupra sanscritei şi filosofiei indiene, îmi îngăduiam să citesc şi altfel de cărţi, şi nu numai despre India, ci şi despre Tibet, Asia Centrală şi Extremul Orient. Biblioteca mea creştea văzând cu ochii. În afară de ce cumpărasem, începusem să mă adresez feluritelor edituri indiene, cerându-le publicaţiile – de la clasicii literaturii sanscrite, până la colecţiile publicate de „Cama Oriental Institute" din Bombay – şi le primeam întotdeauna, îmi cumpărasem de mult o etajeră, pe care o umplusem destul de repede, şi grămădeam acum cărţile deasupra celor două geamantane.

Pe nesimţite, se făcuse cald. În odăi, ventilatorul, cu aripile mari de lemn, suspendat de tavan, alerga zi şi noapte, şi ferestrele rămâneau închise în timpul zilei. Drumul prin soare, până la tramvaiele care mă duceau în Centru sau la Universitate, sau în Bhowanipore, mi se

părea tot mai greu. Trebuia să schimb trei-parru cămăşi pe zi, şi tot de atâtea ori mă închideam în odăiţa de baie şi scoteam apă din cada de piatră şi rni-o zvârleam pe corp; căci în Ripon Street nu existau duşuri. Aşteptam nopţile ca să pot respira în voie, să mă pot refugia în grădină, să mă plimb în parcuri. Dar mă încăpăţânam să petrec douăsprezece ceasuri la masa de lucru, învăţând rădăcini sanscrite şi traducând Kalidasa, spre uimirea anxioasă a doamnei Perris, care mă avertiza întruna că risc să-mi zdruncin sănătatea.

Probabil că până la urmă mi-aş fi zdruncinat-o, dacă nu m-aş fi lăsat antrenat în mai multe întâmplări, care m-au scos brusc din programul meu de inevitabil surmenaj. Cea dintâi a fost o excursie în regiunea Faridpurului, unde I-am întovărăşit pe d. Perris, care supraveghea comunicaţiile telefonice şi telegrafice din Bengal. De mult îmi tot propunea să mă ia cu el în inspecţiile pe care le făcea în marginea junglei. Dar se întâmpla întotdeauna că asemenea inspecţii aveau loc în zilele de curs sau când trebuia să mă duc în Bhowanipore. În aprilie însă, într-o dimineaţă care vestea o zi fierbinte, am plecat împreună spre Faridpur. Într-un articol din „Cuvântul”, intitulat „110° Fahrenlieit, ciclon direcţie S-V”, am povestit aventura, exagerând primejdia prin care trecusem. Era, de altfel, greu să nu exagerez. Avusesem o insolaţie care îmi provocase o puternică hemoragie. Din fericire, fiind numai pe jumătate conştient, nu-mi dădusem seama de ce se întâmpla cu mine şi plecasem să caut grupul domnului Perris tocmai când se apropia ciclonul. D. Perris m-a

asigurat, mai târziu, că am avut mare noroc. Eram aproape purtaţi pe sus de ciclon şi căştile noastre coloniale, termosurile cu apă şi whisky, toate aparatele pe care le adusese echipa de la Calcutta dispăruseră în câteva clipe. Fugeam toţi în aceeaşi direcţie, dar, deşi ţipam unii la alţii, nu ne auzeam. Izbuteam anevoie să ne apărăm de crengile şi de mărăcinii purtaţi pe sus de vânt, ţinându-ne braţul în faţa ochilor. Nu ştiu prin ce miracol nu m-am împiedicat de unul din trunchiurile căzute. Şi nici nu mai ştiu bine cum am ajuns în dimineaţa următoare acasă, pentru că nu mi-am revenit în fire decât după câteva zile.

Consecinţele acestei aventuri m-au scos din programul pe care îl respectasem cu sfinţenie de aproape patru luni. Am lăsat gramatica sanscrită la o parte şi am început să citesc romane de aventuri, iar serile cinam cu micul nostru grup în cartierul chinezesc sau mergeam la „Globe Theater”. A fost o săptămână ciudată, în care am întâlnit tot felul de necunoscuţi şi necunoscute, m-am lăsat dus prin casele lor – unde se dansa şi se bea whisky şi adesea se dezlănţuiau bătăi serioase, unii din noi coborau în stradă cu feţele pline de sânge. O dată, cu un asemenea grup, am intrat într-o casă din „China Town”, unde se putea fuma opium pe o sumă modestă. Am descoperit că chiar şi d. Perris îşi îngăduia la răstimpuri o asemenea fantezie. Am descoperit iarăşi că una din camaradele noastre de pensiune, dansatoare la „Globe Theater”, se bucura de protecţii ilustre – şi am pătruns pentru întâia oară în case pe care nu le-aş fi putut bănui la Calcutta, de un lux exuberant şi grotesc, unde întâlneai

bărbaţi în smoching şi femei în rochii de seară, adunaţi în jurul unei vitrine cu jaduri chinezeşti sau extaziindu-se în faţa bronzurilor indo-tibetane şi apoi făcând semn servitorilor cu turbane şi desculţi şi cerându-le şampanie şi icre negre, vorbind între ei ruseşte, nemţeşte, franţuzeşte.

Ne întorceam acasă spre dimineaţă. În maşină, una din fete, Catherine sau Norinne, îmi atrăgea din nou atenţia să nu cumva să spun unde am fost, să spun doar că am petrecut cu prietenii într-un bar din „China Town”. Amintirile mele erau, de altfel, destul de tulburi. Nu puteam distinge întotdeauna ceea ce mi se întâmplase cu adevărat, de ceea ce îmi închipuiam sau îmi povestise unul din acei misterioşi necunoscuţi, cu care rămâneam uneori ceasuri întregi de vorbă. Eram istovit, îmi simţeam capul greu, pleoapele grele, ca de plumb. Când, târziu dimineaţa, doamna Perris sau bunica veneau să mă trezească, aducându-mi la pat ceaşca cu ceai negru-verde, cătrănit de tare, încercam să le conving că oboseala se datora unui pahar de whisky băut pe nerăsuflate.

Poate că era adevărat, dar asta nu explica starea de semi-inconştienţă şi fantezie în care mă aflam tot timpul. Simţeam că se întâmplase ceva cu mine, dar nu izbuteam să-mi amintesc exact ce. Nu uitasem de insolaţia de la Faridpur şi încercam să-i descos pe cei din jurul meu, dar toţi mă asigurau că, dacă nu murisem pe loc, scăpasem de primejdie. După-amiezile deveneau tot mai încinse. Întins pe pat, mă trudeam să înţeleg ce se petrece cu mine. Uneori, când eram singur, o fată intra în vârful

picioarelor şi mă săruta. Îmi spuneam că trebuie să fie fata căreia, cândva (dar când? În ce împrejurare?), îi mărturisisem c-o iubesc. Adesea, tresăream. Îmi aminteam vag de o cerere în căsătorie. Dar cine era mireasa pe care mi-o alesesem? Alteori, mi se părea că nunta a avut loc cu mulţi ani în urmă, că totul se petrecuse demult, în trecut; dar când? Când? Ca să nu mă mai gândesc, scriam la *Isabel şi Apele Diavolului.* Începusem romanul într-o seară, aproape la întâmplare. Ştiam foarte vag subiectul. Era vorba despre unele din experienţele mele în India, dar proiectate într-un mediu pe care nu-l cunoşteam. Câteva imagini din India de sud, familia pastorului suedez care mă găzduise în Madras, aspecte din pensiunea doamnei Perris şi, acum, în urmă, câteva nume şi figuri întâlnite în peregrinările nocturne cu Catherine şi Norinne. Descopeream subiectul pe măsură ce înaintam în roman. Scriam însă concentrat, aproape fascinat, ca şi cum mi-aş fi continuat „visul” în care alunecasem aproape fără să bag de seamă. Ce este mai curios, deşi aparent autobiografic, romanul era inventat de la un capăt la altul. Probabil că tocmai acest proces de invenţie mă atrăgea. Într-un anumit fel, visam o viaţă care nu era a mea, care n-aş fi vrut să fie a mea, dar care mă ispitea prin fabulosul, demonismul şi cruzimea ei. Uneori, mi se părea că mă identific cu „Doctorul”, cu acel straniu personaj care venise, ca şi mine, în India, ca să studieze nu filosofia indiană, ci arta asiatică. Dar aproape totul mă despărţea de „Doctor”: nu crezusem niciodată în Diavol, nu suferisem niciodată de obsesia păcatului, iar problema

răului, cel puţin aşa cum o înţelegea „Doctorul”, îmi era indiferentă. Întâmplări mărunte din pensiunea doamnei Perris erau transfigurate, personajele erau obsedate de întâmplări care nu numai că le erau inaccesibile, dar erau străine climatului spiritual anglo-indian. Pentru că ţineam cu orice preţ să studiez „păcatul” în centrul romanului, l-am antrenat pe „Doctor” în improbabile aventuri pansexuale. O altă temă centrală a romanului, „sterilitatea”, îmi era tot atât de străină. Nu mă simţeam niciodată „steril”, nici în înţelesul fiziologic al cuvântului, nici pe plan spiritual. De ce, atunci, acea stranie purtare a „Doctorului”, care, iubind şi fiind iubit de Isabel, o împinge totuşi în braţele soldatului nr. 11871 şi, după ce află că e însărcinată, o cere în căsătorie şi recunoaşte copilul? Nu înţeleg. Poate voiam cu orice preţ să inventez ceva „nou” şi „tragic”. Poate era amintirea lecţiilor cu Nae Ionescu şi a discuţiilor cu Mircea Vulcănescu şi Paul Sterian despre „neputinţa omului de a crea”.

Evident, în acel sfârşit de primăvară bengaleză, nu-mi puneam asemenea întrebări, pentru că nu ştiam cum se va încheia romanul. Ceea ce mă fermeca atunci era „visul nopţii de vară”, pe care-l trăisem şi pe care încercam să-l reconstitui din câteva fragmente. „Visul” acesta îmi îngăduia să mă închipui trăind în viitor; uneori, îmi închipuiam viaţa mea după zece-cincisprezece ani, şi o puteam continua, începând de la această vârstă, cunoscând, bunăoară, melancoliile unui european naufragiat în India, care-şi aminteşte despre patria lui după treizeci de ani. Eram fermecat de posibilitatea unei

experienţe obscure şi ratate; existenţă ratată, pentru că fusese mistuită neautentic, printre anglo-indieni, într-un mediu banal şi steril de mărunţi funcţionari coloniali; într-un cuvânt, trăind în această Indie pe care o iubeam atât, în marginea „misterelor” ei, întorcând spatele şi ignorând tocmai ce mă atrăgea mai mult: adevărata viaţă indiană.

Între timp, se dezlănţuise musonul, cu descărcări electrice nemaiîntâlnite până atunci, de mi se părea uneori că acelaşi fulger pâlpâie necontenit lungi, nesfârşite minute. În primele zile, ploaia tropicală, grea, repede, opulentă a căzut fără întrerupere, dar curând s-a desluşit un fel de orar: nu ploua decât începând de la o anumită oră şi pentru un anumit interval, în restul timpului, ne luptam cu o căldură umedă, apăsătoare, îmi simţeam cămaşa leoarcă, abia ieşit din casă. Aproape că nu mai puteam lucra. Dasgupta se refugiase cu familia undeva în regiunea Chittagongului. În a doua săptămână a lui mai, m-am hotărât brusc şi am plecat la Darjeeling.

Am rămas în Himalaya până la sfârşitul lui iunie. M-am instalat într-un hotel modest din Darjeeling, „Sanatorium”. Dimineţile colindam împrejurimile, după-amiezile le petreceam cu gramatica sanscrită, iar serile încercam să continui romanul. Uneori, plecam în grup, pentru două-trei zile, la Ghum, să vizităm una din mănăstirile budiste sau să putem privi, în zori, de pe Colina Tigrului, creştetul alb, sticlos al Everestului, la aproape 200 km spre apus. Legasem câteva prietenii, dar, de câte ori puteam, rămâneam singur. De mult nu mă mai bucurasem de atâta solitudine. Uneori, era frig şi negură, şi regăseam

văzduhul Carpaţilor. Scriam lungi scrisori celor din ţară şi, pentru „Cuvântul”, încercam să descriu Kurşeongul, Darjeelingul, satele bhutaneze din împrejurimi, în special Lebong, micul sat de munte unde am asistat pentru întâia oară la o înmormântare lamaistă. Fără să prind de veste, mă lăsasem cucerit de peisajul himalayan şi, mai ales, de acest nou tip de „om asiatic” pe care-l întâlneam şi care mă făcea să visez la Tibet şi Asia Centrală.

Ştiam că, deocamdată, Tibetul îmi era interzis. Dar n-am rezistat ispitei de a cunoaşte Sikkimul, deşi îmi dădeam seama că aceasta îmi va mistui toate economiile. Într-adevăr, ca să ajung în Sikkim trebuia să angajez un serdar, călăuză şi totodată şeful caravanei, şi să cumpăr un mic cort de campanie şi merinde pentru noi şi cei opt coolies care aveau să ne poarte bagajele. La 31 mai, pe ploaie şi ceaţă, am ajuns la Jorepokri; în ziua următoare, eram la Tonglu, la 11000 de picioare, iar la 2 iunie, în Sandakphu, am văzut Kangchenjunga şi am înnoptat la Cungallow. A fost o seară neuitată, privind şirul de gheţari albi, strălucitori, la multe zeci de kilometri depărtare. A doua zi, am plecat spre Sabarghan, dar negura era deasă, reîncepuse ploaia măruntă şi grea de munte şi ne năpădiseră lipitorile. Le întâlneam pe poteci, ne cădeau din pomi, de pe stânci. Serdarul şi cu mine ne apăram cum puteam de ploaie. Dar coolies erau cu picioarele goale şi, deşi foloseau şi ei acelaşi sistem, foarte curând picioarele le erau pline de sânge. A trebuit să ne întoarcem la Sandakphu.

Ani de-a rândul după aceea, mă trezeam cu sudori reci

din acest coşmar: mi se părea că, încercând să urc panta abruptă şi năclăită de ploaie, alunecasem şi nu mă mai puteam ridica. Simţeam atunci cum mă ajunge din urmă masa aceea cleioasă şi vie, alcătuită din zeci de mii de lipitori, înaintând încet, dar implacabil. În realitate, lucrurile se întâmplaseră astfel: obosiţi, hărţuiţi de muşcăturile iuţi ale lipitorilor, am încercat să scurtăm drumul şi am coborât către vale, tăind de-a dreptul prin junglă. Deodată, toţi ne-am oprit. Ca un covor de muşchi, coloanele de lipitori se apropiau de noi. Nu le vedeam, dar mi se păruse că le aud târâşul lor masiv. Ceilalţi înţeleseseră ce se întâmplase. În vale, musonul se dezlănţuise mai devreme şi jungla fusese năpădită de lipitorile care urcau încet spre înălţimi. Am simţit cum mi se scurge sângele din inimă şi aş fi luat-o la goană în vale, dacă serdarul nu m-ar fi apucat de braţ şi nu mi-ar fi arătat coasta pe care abia o coborâsem. Coolies lăsaseră poverile şi începuseră să urce. I-am urmat, aproape inconştient, încercând să alerg, dar poticnindu-mă neîncetat, nemaiavând timp să ating cu ţigara aprinsă lipitorile pe care le simţeam pe faţă, pe picioare, pe tot trupul. În grabă, încercam să smulg lipitorile care-mi scrijeleau pieptul, încercam să-mi apăr ochii trecându-mi necontenit palma pe frunte şi pe faţă.

Am ajuns târziu la bungalow, cu cămaşa şi ciorapii în zdrenţe. După câteva zile, reîntors la Darjeeling, am scris, cu inevitabile exagerări, articolul *Când vine musonul*, care i-a speriat teribil pe cei de-acasă. Dar toţi cunoscuţii din Darjeeling se miraseră de inconştienţa serdarului, acceptând să plecăm spre Sikkim în preajma musonului.

Toţi auziseră de covoarele de lipitori, care se pun în mişcare la începutul ploilor, dar nimeni nu fusese atât de naiv sau atât de prost sfătuit ca să rişte să le întâlnească. Cineva se întreba dacă nu e la mijloc o viclenie a serdarului: să coborâm spre junglă, să mă conving de primejdie şi apoi să fugim – iar el să recupereze, o săptămână mai târziu, bagajele şi cutiile de conserve, zahăr şi ceai, părăsite în vale.

Aventura m-a demoralizat. Am petrecut ultimele săptămâni în Darjeeling, încăpăţânându-mă să continui romanul, dar scriam fără chef, cu un mare efort. Şi, pentru că ploile se înteţiseră, nu mai îndrăzneam să mă depărtez prea mult de hotel. Către sfârşitul lui iunie, m-am reîntors la Calcutta.

Am regăsit vara bengaleză, dar parcă mai puţin fierbinte, cu acele câteva ceasuri de ploaie zilnică. În grădini şi parcuri, vegetaţia ajunsese luxuriantă, şi când ne plimbam nopţile prin jurul lacurilor ne îmbătau miresmele tari de frunze proaspete şi flori. Mă aşteptau pachete întregi cu scrisori, reviste şi ziare din ţară. Într-un interviu, Cezar Petrescu declarase, printre altele, că situaţia autorului român s-a schimbat, că azi un tânăr scriitor poate găsi un editor, dacă opera lui este întradevăr de valoare. Plin de îndoieli, după experienţa mea cu Meny Toneghin de la „Cartea Românească”, i-am scris că sunt pe cale de a termina un roman şi l-am întrebat dacă mă poate recomanda unui editor. După vreo patru săptămâni, am primit răspunsul. Cezar Petrescu îmi scria că el e foarte mulţumit de un nou editor, Ciornei, care-i

tipărise deja câteva romane, şi mă îndemna să-i transmit manuscrisul îndată ce-l voi pune la punct. Adăuga că pleacă în câteva zile la mănăstirea Agapia „la mămăligă şi la muncă pe brânci”.

Vestea mi-a dat curaj. Începusem mai de mult să corectez şi să transcriu romanul. Dar nu izbuteam să-l termin. Fiecare pagină mă costa un enorm efort. Scrisesem câtorva prieteni despre *Isabel,* şi Ionel Jianu s-a oferit să se îngrijească de corecturi şi de publicitate, îndată ce Cezar Petrescu va fi aranjat contractul cu Ciornei.

Cu un suprem efort, am terminat romanul la începutul lui august. Mă detaşasem de literatură. Mă cufundasem din nou în studiile mele de indianistică şi fiecare ceas pe care îl cheltuisem plecat asupra ultimelor capitole mi se păruse nesfârşit. Când am recitit încă o dată manuscrisul, nu mai ştiam ce să cred. Unele teribilisme m-au iritat atunci, dar mi se părea prea târziu pentru a le suprima. M-a deprimat însă caracterul „străin” al romanului, care-i falsifica structura şi orientarea, insistând asupra unor probleme şi conflicte care nu mă interesaseră niciodată. Nu mi-au plăcut decât paginile în care regăseam „visul nopţilor de vară”.

Am răsuflat uşurat când am dus pachetul la poştă. Îmi redobândisem libertatea.

*

Dis-de-dimineaţă, am ieşit pe punte. Mi-am adus aminte de un foileton pe care îl scrisesem cu trei ani înainte, pe „Hakone Maru”, şi pe care îl intitulasem *Pe Oceanul Indian*. Un asemenea titlu mă făcea acum să zâmbesc încurcat.

Am plecat să-l caut pe Tucci. Dar de la clasa a III-a la clasa I drumul era lung şi complicat. Trebuia să obţin încuviinţarea nu ştiu cărui funcţionar. Aşteptam rezultatul lângă grilajul de fier care despărţea puntea noastră de coverta clasei a II-a.

„Să ai norocul să lucrezi cu Dasgupta la 22 de ani! Mi-a spus Tucci într-o zi. Ce n-aş fi dat eu să mă aflu, la vârsta dumitale, lângă un asemenea om!” îmi spusese asta în toamna anului 1929, în Bhowanipore. Dasgupta tocmai îmi găsise un pandit din satul lui, ca să citim împreună comentariul lui Anirudha şi să mă ajute să depăşesc stadiul elementar de conversaţie în sanscrită la care mă oprisem de câteva luni. Panditul venea de trei ori pe săptămînă şi rămânea uneori patru-cinci ceasuri. Doamna Perris nu se arătase încântată de vizitele dese şi nesfârşite ale panditului. Anglo-indienii de pe atunci se fereau să aibă relaţii cu „indigenii”, cu *natives*. Pe cât era de măgulită că numără printre pensionarii ei un european cu o piele atât de albă ca a mea, pe atât era de încurcată când, aflându-se pe verandă, vedea intrând acest pandit bengalez, în dhoti şi cu picioarele goale, care o saluta politicos ducându-şi amândouă mâinile la frunte şi

încercând, uneori, să-i adreseze câteva cuvinte în englezeşte. Doamna Perris îi răspundea întotdeauna în hindustani, scurt şi îngheţat.

Uneori, panditul zărea una din fete sumar îmbrăcată, şi ochii i se aprindeau. Curând, am observat că-şi lungea şederea până când apuca s-o mai vadă o dată pe Norinne. Numai după ce mi-a spus că e poet şi mi-a adus câteva poeme în sanscrită şi bengaleză – în care era vorba de o nemaipomenită frumuseţe, evocată prin toate clişeele lui Kalidasa şi Kumaradasa – am înţeles că e îndrăgostit de Norinne. Întrebându-l, a recunoscut că ghicisem. Era, desigur, căsătorit şi avea câţiva copii, dar lăsa să se înţeleagă că adevărata dragoste o cunoştea abia acum. Nu ştiu dacă îşi închipuia că s-ar fi putut apropia vreodată de Norinne. M-a rugat doar să-i traduc în englezeşte poemele şi să i le arăt lui Norinne.

În septembrie, Dasgupta m-a luat cu el la Shanti Niketan, să-l cunosc pe Rabindranath Tagore. A fost una din experienţele hotărâtoare ale acelui an. M-am trezit dintr-o dată în „adevărata viaţă indiană" după care tânjisem. Totul mă fermeca în această Universitate, în care cursurile se ţineau adesea în grădină, în jurul unui arbore. Toate studentele şi toate femeile pe care le întâlneam mi se păreau frumoase, enigmatice. Dasgupta era găzduit de Tagore, iar eu locuiam la *guest house*. Aveam o odăiţă albă, cu terasă. Mă întorceam de mai multe ori pe zi ca să notez în *Jurnal* încă o convorbire cu prea eruditul Vidya Sagar Shastri sau o nouă indiscreţie în legătură cu legendara existenţă a lui Tagore. Într-un caiet

special, notam cam tot ce auzeam vorbindu-se despre Poet, despre nemărginita lui putere de seducţie. Cum se exprimase într-o zi un admirator, jumătate din populaţia de sex feminin a Bengalului era îndrăgostită de el.

Nu l-am întâlnit decât după vreo două-trei zile. M-a întovărăşit Dasgupta, şi asta a stânjenit oarecum conversaţia. Dasgupta îl admira pe Tagore ca poet, muzician şi creator de instituţii de cultură, dar nu credea în capacităţile lui teoretice. De câte ori Tagore începea să-mi vorbească despre „sensul existenţei" sau „cunoaşterea Adevărului", Dasgupta îşi lăsa privirile să alunece vag pe fereastră. Tagore observase şi părea contrariat. Din fericire, câteva zile în urmă, am dejunat cu Tagore, fără Dasgupta. De-abia atunci am putut cunoaşte atmosfera de sectă mistică în care, desigur fără voia lui, trăia Poetul. Un întreg ceremonial însoţea apariţiile lui la masă, pe terasă, în grădină. Prezenţa lui Tagore era charismatică. Îi recunoşteai geniul în chiar felul lui de a trăi. Ghiceai că Rabindranath Tagore se bucură şi profită de viaţă, aşa cum foarte puţini contemporani erau încă în stare s-o facă. Nu-şi pierdea timpul, era întotdeauna prezent, ca şi cum orice obiect, orice floare, orice pată de lumină ar fi fost o epifanie. Viaţa lui era de fapt o continuă „creaţie". Când nu medita sau scria, compunea melodii (era pe atunci autorul a vreo 3000 de cântece), picta sau stătea de vorbă cu prietenii şi cei care veneau să-l vadă, aşa cum nu se mai stă de vorbă în societăţile moderne: ca şi cum ar fi trăit o continuă revelaţie.

M-am întors în odăiţa mea fermecat. În acea seară şi în

zilele următoare am scris cu fervoare în *Jurnal.* Pe Tagore, aveam să-l revăd în martie 1930 şi o parte din conversaţiile de atunci le-am reprodus într-un capitol din *India*. Dar prima mea vizită la Shanti Niketan m-a zguduit. Îmi dădusem seama de vulgaritatea vieţii anglo-indiene în care mă lăsasem antrenat. Dasgupta îmi vorbise de posibilitatea de a veni să locuiesc cu el, în Bhowanipore, şi vestea asta mă ajutase să lupt împotriva deznădejdii.

În noaptea când m-am întors în pensiunea din Ripon Street, unul din băieţii gazdei a găsit un mic piton în salon. Foarte probabil, îl adusesem eu din Shanti Niketan, ascuns în cearceafurile patului pliabil cu care călătorea orice alb în India. Tânărul îl descoperise într-un colţ al salonului, luptându-se cu un şobolan. A strigat: „Să nu vină nimeni, e un şarpe în salon!” şi, păstrându-l tot timpul sub farul lămpii de buzunar, l-a ucis cu bastonul.

A doua zi, era duminică şi venea poşta din Europa: „home mail”, cum spuneau anglo-indienii, deşi mulţi dintre ei nu mai aveau rude în Anglia de câteva generaţii. Eram singurul care primeam scrisori, pachete cu jurnale, reviste şi cărţi. Îmi petreceam după-amiezile de duminică citind corespondenţa. Aflam veşti de la prietenii plecaţi pentru doctorat la Paris. Petru Comarnescu se pregătea să plece în California, la Universitatea din Los Angeles, Haig Acterian publicase o plachetă de versuri semnată Mihail. El era Mihail din dedicaţia Isabelei („Fratelui Mihail şi oarbei Lalu, cerşetoare în Babu-Street.”). Dedicaţia asta m-a iritat mai târziu, prin pretenţioasa ei fervoare. Totuşi, într-o după-amiază fierbinte de mai, cerşetoarea mă

ajutase să ies dintr-o criză de melancolie şi deznădejde. Era atât de cald, încât nu se mai oprea nimeni să-i zvârle un ban de aramă în poale. Mi se părea că doarme. Apropiindu-mă, am crezut o clipă că e moartă şi i-am pus mâna pe braţ. S-a trezit şi mi-a zâmbit, apoi mi-a vorbit mult, mulţumindu-mi pentru bănuţii pe care-i dădusem. I-am vorbit şi eu, în bruma mea de bengaleză, amestecată cu hindustani, pe care o învăţasem. Am ajuns acasă împăcat. Mi se părea că la Judecata de Apoi aş putea fi mântuit datorită lui Lalu.

În toamna aceea, pensiunea doamnei Perris se schimbase din nou la faţă. Catherine şi fetele de la „Globe Theater” plecaseră şi alţi pensionari le luaseră locul. Printre ei, Frank, un tânăr foarte brun din Madras, cu care am sfârşit prin a mă împrieteni. Era un om ciudat. Cu câţiva ani înainte, într-un restaurant din Madras, zvârlise, într-un acces de furie, cu o măsuţă de marmură după un boy care i se păruse obraznic. Băiatul s-a împiedicat fugind pe scări şi măsuţa, ajungându-l din urmă, i-a rupt şira spinării. Pentru că incidentul avusese loc în plină agitaţie gandhistă, judecătorul englez a voit să dea o pedeapsă exemplară şi l-a condamnat pe Frank să plătească o pensie băiatului pentru tot restul vieţii. Mai mult de jumătate din leafa lui de telegrafist se ducea la pensie. Frank rămăsese cu o ură sălbatică împotriva indienilor şi a lui Gandhi, dar de atunci se stăpânea şi nu mai bea decât acasă.

Ieşeam împreună în cartierul chinezesc sau ne duceam la unul din prietenii lui, dar Frank aproape că nu se

atingea de alcool. M-am trezit totuşi antrenat, datorită lui, într-o serie de aventuri penibile. Lui Frank îi plăcea să intre în vorbă cu necunoscuţi şi apoi făcea totul ca să fie invitat în casele lor. La aproape doi ani după ce ne cunoscusem, mi-a cerut să-i împrumut o sumă de bani: trebuia să plătească pensia şi cheltuise aproape toată leafa. M-a asigurat că îmi va înapoia banii în câteva săptămâni. De fapt, ştia că fusese strămutat în insulele Andamane şi voia să se răzbune împotriva oricui îi era la îndemână. Împrietenindu-se cu mine, s-a răzbunat împotriva mea. A plecat în câteva zile, asigurându-ne că se duce să-şi vaun prieten şi se reîntoarce foarte curând, şi de atunci n-a rai auzit nimeni de el.

Prin noiembrie, Dasgupta începuse să vină câteodată, la sfârşitul după-amiezii, în Ripon Street. Îi plăcea să coboare din maşină şi să traverseze mândru o casă plină de anglo-indieni, îndreptându-se către camera unde ştia că mă găseşte. Îi plăcea de asemenea să discute cu fetele, încântat că accentul lui englezesc e mai bun decât al lor şi să le recite din Shelley. I-ar fi plăcut şi mai mult dacă cineva ar fi început o discuţie filosofică. Ar fi putut ului atunci fetele din Ripon Street cu ştiinţa lui de filosofie occidentală, îndeosebi a lui Hegel, pe care i-o revelase profesorul lui de la Cambridge, McTaggart.

Dar fetele nu rămâneau mult de vorbă şi Dasgupta petrecea restul timpului numai cu mine. În drum către Shanti Niketan şi fără să i-o fi cerut, îmi făgăduise să mă iniţieze în practica yoga. Dar în vizitele pe care mi le făcea în Ripon Street se interesa mult de „Lexicul tehnic al

filosofiei Samkhya-yoga”, pe care începusem să-l pregătesc, şi de teza de doctorat. Dasgupta ar fi preferat să mă vadă concentrându-mă asupra istoriei doctrinelor yoga sau a raporturilor dintre yoga clasică, Vedanta şi budism. Eu, dimpotrivă, mă simţeam atras către tantrism şi diferitele forme de yoga populară, adică aşa cum le întâlneam în epica populară, în legende şi folclor. Ştiam că Dasgupta spusese tot ce era esenţial despre filosofia yoga şi locul ei în istoria gândirii indiene. Ar fi fost inutil să revin încă o dată asupra acestor probleme, chiar dacă aş fi adus anumite lucruri noi. Pe de altă parte, învăţasem acum destulă filosofie indiană ca să-mi dau seama că yoga nu e prea interesantă ca sistem de filosofie. Faţă de Vedanta sau Mahayana, „filosofia” yoga mi se părea destul de oarecare.

Dimpotrivă, ceea ce mi se părea original, şi tendenţios neglijat atât de elitele indiene, cât şi de savanţii occidentali, era yoga tantrică. Descopeream în textele tantrice că India nu era pe de-a întregul ascetică, idealistă şi pesimistă. Exista o tradiţie întreagă care accepta viaţa şi trupul; nu le considera nici iluzorii, nici izvor de suferinţă, ci exalta existenţa încarnată ca singurul mod de a fi pe Lume în care libertatea absolută poate fi cucerită. De pe atunci înţelesesem deja că India nu cunoscuse numai dorinţa de eliberare, ci şi setea de libertate; crezuse în posibilitatea unei existenţe beatifice şi autonome, aici, pe pământ şi în Timp. Ideile acestea le voi dezvolta în teza de doctorat, care, scrisă între 1930-1932, va apărea în 1936. Pe atunci, studiile tantrice se aflau încă în faza în

care le lăsase Sir John Woodroffe. Mi se părea că, prezentând yoga şi Tantra în cadrul vast al istoriei religiilor indiene, voi aduce o contribuţie însemnată la înţelegerea întregii spiritualităţi indiene.

Încet, încet, Dasgupta se lăsa convins. Rezervele lui erau mai ales de natură practică. I se părea că risc să mă las antrenat în multe domenii unde nu voi putea stăpâni întotdeauna documentaţia de primă mână. Evident, avea dreptate, dar în acea toamnă a anului 1929 aveam o nesfârşită încredere în capacitatea mea de a învăţa. Eram sigur, bunăoară, că voi învăţa tibetana şi chiar unele limbi dravidiene şi austrasiatice. Nu aveam să mă trezesc decât un an mai târziu, când îmi voi da seama că nu dispun de geniul lingvistic al unui Tucci sau Paul Pelliot.

Dasgupta venea în Ripon Street şi ca să-şi dea seama de felul de viaţă cu care eram obişnuit la Calcutta, să vadă în ce măsură găzduirea în Bhowanipore îmi va conveni. Pentru că, la sfârşitul toamnei, era hotărât că voi locui în casa lui. În principiu, trebuia să mă mut la începutul lui ianuarie. Familia Perris şi ceilalţi pensionari erau nemângâiaţi şi-l priveau pe Dasgupta cu o răceală tot mai accentuată. Le spusesem că voi sta în Bhowanipore numai cinci-şase luni, ca să învăţ mai repede bengaleza şi să mă deprind să vorbesc sanscrita. În sinea mea însă, hotărârea era de mult luată: voi rămâne în casa lui Dasgupta atâta cât mă va ţine, iar după aceea îmi voi căuta o gazdă tot într-un cartier bengalez.

Prin noiembrie, am început să primesc scrisori din ţară în legătură cu *Isabel*. Ionel Jianu şi Mircea Vulcănescu

păreau entuziasmaţi. Cezar Petrescu prezentase manuscrisul lui Ciornei şi editorul îl acceptase fără să-l citească. Ionel Jianu obţinuse chiar un avans de 20000 de lei, pe care mi i-a trimis telegrafic. Suma aceasta neaşteptată mi-a îngăduit să cumpăr daruri de Crăciun familiei Perris şi să colindăm „China Town” cu grupul de tineri rămaşi în Ripon Street. Crăciunul a fost mai puţin trist decât îmi fusese teamă, pentru că familia Perris era sigură că nu voi putea trăi multă vreme „într-o casă de indigeni”. M-am mutat în dimineaţa de 2 ianuarie 1930. Aşa cum mi-a mărturisit mai târziu, doamna Perris se aştepta să mă întorc în martie. M-am reîntors, doar pentru câteva zile, în septembrie, dar m-am întors fără voia mea.

X
O COLIBĂ ÎN HIMALAYA

Pe vapor, îmi plăcea să vorbesc bengaleza cu tovarăşul meu de cabina. Începusem deja s-o uit, căci după plecarea mea din Bhowanipore o vorbisem tot mai rar. Şi totuşi, cu ce pasiune o învăţasem, repetând pe de rost fraze întregi, memorizând poeme de-ale lui Tagore, vorbind cu copiii şi vecinii.

Odaia mea era chiar lângă intrare. Îmi adusesem patul, biblioteca şi o masă de lucru. La parter, se mai aflau enorma bibliotecă a lui Dasgupta, ocupând câteva mari încăperi, bucătăria şi o sală care servea de sufragerie. Biroul lui Dasgupta, salonul şi odăile de culcare erau la etaj. Iar sus de tot, întinzându-se aproape peste toată casa, era terasa, vegheată de palmieri.

De cum m-am instalat în Bhowanipore, fericirea mea n-a mai cunoscut margini. Parcă de-abia atunci descinsesem cu adevărat în India. Totul mă încânta: zgomotele ciudate pe care le auzeam necontenit deasupra odăii mele, mirosurile tari şi pipărate care vesteau apropierea cinei, vocile care-mi ajungeau de la casele vecine. Dis-de-dimineaţă, mă urcam pe terasă pentru ceasul de gramatică sanscrită cu Dasgupta. Eram apoi liber toată ziua, cu excepţia cursurilor de la Universitate, unde-l întovărăşeam pe Profesor în maşină. Petreceam cel puţin opt-nouă ceasuri la masa de lucru, căci la sanscrită şi filosofia indiană se adăugase acum

bengaleza. Serile, înainte de cină, plecam să mă plimb prin cartier. Primăvara şi vara făceam lungi plimbări în maşină, cu toată familia, în jurul Calcuttei, în special către Chandernagore. De câte ori puteam, stăm de vorbă cu Chabu, care nu ştia englezeşte, sau cu doamna Dasgupta sau cu rudele şi vecinii care veneau să vadă cum arată un european la gazdă bengaleza.

La început, Dasgupta îşi silise familia să mănânce la masă cu tacâmuri, ca să se deprindă cu obiceiul european. În primele seri, doamna Dasgupta încercase să pregătească un fel de supă. Profesorul îi spusese că supa făcea parte din cina europenilor. Curând însă, tacâmurile au dispărut; şi am început să mănânc, ca toţi ceilalţi, cu degetele. Iar când am prânzit pentru prima dată aşezat pe jos, cu o foaie mare drept farfurie, am simţit că încep să fac parte din familie.

Către sfârşitul iernii, am plecat pentru câteva săptămâni în India de nord. M-am oprit la Allahabad ca să văd Kumbh-mela, acea uriaşă procesiune de asceţi, yoghini şi saddhu, care avea loc o dată la doisprezece ani. Am petrecut câteva zile la Benares, de data aceasta ca să consult colecţia de manuscrise de la „Sanskrit College". Apoi, am revăzut Delhi, Agra, Fatehpur-Sikri, Jaipur – şi am trecut mai departe, spre Bikanir, Lahore şi Amritsar.

Parcă aş fi văzut India cu alţi ochi decât în primăvara anului 1929. Mi se părea că încep să-i înţeleg tainele, că mi se descoperă frumuseţi şi sensuri care-mi fuseseră inaccesibile puţine luni mai înainte. Şi asta, numai pentru că avusesem norocul să locuiesc în casa celui mai ilustru

istoric al filosofiei indiene, pentru că începusem să mă deprind cu viaţa indiană şi să vorbesc bengaleza.

Nu mi se mai părea că mă aflu în India ca „vizitator”. Mă simţeam tot mai mult la mine acasă, şi dacă voiam cu orice preţ să vizitez oraşele, templele şi monumentele importante era pentru că doream să-mi cunosc patria mea adoptivă. Speram să pot rămâne mulţi ani în India. Nu mă gândeam numai la teza de doctorat şi la cariera mea de indianist. Mai mult chiar decât pasiunea ştiinţifică, mă atrăgea calitatea existenţei pe care simţeam că aş putea-o cunoaşte în India. Îmi plăcea totul: peisajul, clima, oamenii, limbile şi credinţele lor, felul lor de a se purta, costumele şi mâncărurile lor.

Nu e de mirare că revoluţia civilă dezlănţuită de Mahatma Gandhi, la începutul lui mai, în toată India, printr-o serie de manifestaţii nonviolente, m-a entuziasmat. Arestarea lui Gandhi la 5 mai 1930, ca şi condamnarea lui Jawaharlal Nehru şi a primarului oraşului Calcutta la câte şase luni închisoare au provocat în toată India manifestaţii şi *hartal* (închiderea prăvăliilor şi încetarea lucrului). Cum era de aşteptat, agenţii provocatori şi fanaticii musulmani au iscat ciocniri tot mai violente între hinduşi şi mahomedani. Cu toată eroica intervenţie a voluntarilor gandhişti, conflictele acestea intercomunitare au degenerat repede în adevărate masacre.

În urma câtorva atentate organizate de studenţi, Universitatea din Calcutta a fost închisă pe timp nelimitat. Dasgupta era oarecum neliniştit de lungile mele plimbări

în oraş. Îi era teamă să nu mă las antrenat în vreo manifestaţie de stradă şi să fiu arestat. Cum locuiam în casa lui, o asemenea întâmplare ar fi putut avea urmări grave. Îmi repeta mereu că eu n-am venit în India ca să ajut eliberarea politică a poporului indian, ci ca să învăţ sanscrita şi filosofia indiană.

Dar eu ştiam că riscul de a mă afla prins într-o manifestaţie era minim. Eram alb, şi pe stradă, în tramvai, bengalezii mă priveau cu dispreţ şi ură. În Bhowanipore, copiii strigau în urma mea: „White monkey”, şi uneori zvârleau cu pietre. Dispreţul şi agresivitatea acestea mă încântau. Îmi dădeam seama de prăpastia care se săpase între englezi şi indieni. Îmi dădeam, de asemenea, seama că atitudinea indienilor se schimbase: nu mai erau paralizaţi de prestigiul albilor; în fond, nu se mai temeau de ei. Când, în scurtele mele vizite la Ripon Street, spuneam asta familiei Perris, adăugând că „Britisih Raj” aparţine deja trecutului – toţi făceau haz de naivitatea mea. D. Perris mă asigura că independenţa Indiei e o utopie, că singurul element de unitate îl constituie limba engleză şi cultura occidentală, că, de fapt, aşa-zisa sete de libertate a Indiei este o invenţie a lui „Mister Gandhi”, că majoritatea indienilor sunt satisfăcuţi cu „British Raj” şi vor mai fi încă cel puţin un secol.

Curând, ziarele anunţau că 50000 de indieni sunt în temniţe. Câţiva dintre colegii mei de la Universitate dispăruseră. Notam în *Jurnal* tot ce aflam din ziare şi tot ce auzeam în jurul meu, cu speranţa că într-o zi voi scrie o carte asupra revoluţiei civile. Adunam de asemenea

material din publicaţiile care-mi erau accesibile. Dar nici această carte n-am apucat s-o termin. Mai târziu, m-am mulţumit să public fragmente din jurnalul meu indian, alese, comentate şi elaborate în volumul *Şantier* (1935).

În iunie, campania de dezobedienţă civilă se potolise. Informat, în închisoare, de excesele care avuseseră loc, Gandhi dăduse ordinul de suspendare a manifestaţiilor (în primul rând, marşurile colective către mare, unde se pregătea şi se împărţea gratuit sarea, care era atât de scumpă, constituind cel mai greu impozit pentru populaţia săracă). Ca să mă ţină acasă, Dasgupta mă rugase să-l ajut la pregătirea Indexului la volumul II din *A History of Indian Philosophy*. Uneori, mă chema în odaia lui de lucru şi-mi citea capitole din volumul III sau cartea despre Upanişhade. Îmi dăduse de asemenea de tradus *Bhāmāti*, comentariul lui *Vācaspatimisra* la *Vedānta-sutra-bhashya*, şi în fiecare zi corecta şi verifica paragrafele pe care le traduceam dimineaţa. Cum nu mai ţinea cursul la Universitate, se ocupa acum şi mai îndeaproape de studiile mele. Îmi admira puterea de muncă, pentru că, deşi se făcuse cald, mă vedea tot timpul la masa de lucru. Nopţile, cădeam de oboseală. Dar nu puteam adormi imediat. Împărţeam acum camera cu vărul Profesorului, care-şi pregătea licenţa în economie politică, şi nopţile studia după obiceiul indian, adică citea cu glas tare, de mai multe ori, câteva fraze până le învăţa pe de rost. Tânărul se afla, de altfel, în preajma căsătoriei. Nu-şi văzuse încă logodnica, dar ştia cine era şi aproximativ cum arăta. Îmi vorbea mult de această necunoscută, de

care se îndrăgostise în clipa în care aflase că-i era ursită, şi de fericirea care-i aştepta.

Datorită agitaţiei politice, Dasgupta hotărâse să petreacă vara în Calcutta şi mă convinsese şi pe mine să rămân. Îmi convenea de minune. Mi-ar fi fost greu să mă reîntorc acum printre englezi şi anglo-indieni. Ştiam că nu m-aş fi putut reţine să nu aduc vorba despre revoluţia civilă. Îmi mai convenea să rămân pe timpul verii în Bhowanipore, pentru că, pe nesimţite, mă trezisem visând la un nou roman. Mă fascinase începutul romanului: un bibliotecar erudit, Cesare, rămăsese într-o seară după ora de închidere a bibliotecii. Îl trezeşte din munca lui migăloasă mirosul de fum. Îşi dă seama că izbucnise un incendiu undeva în depozitul cu cărţi şi aleargă spre cabinetul directorului să telefoneze. Spre uimirea lui, în prag îl întâmpină, speriat, dr. Weinrich, profesorul de slavă, iar, pătrunzând în odaie, Cesare o zăreşte, alături de un necunoscut, pe tânăra asistentă a lui Weinrich, Melania, goală. Toţi trei îşi pierduseră capul şi, probabil, ar fi pierit în flăcări, dacă Cesare n-ar fi spart singura uşă pe unde puteau scăpa şi n-ar fi traversat, cu Melania goală în braţe, holul care începuse să ardă. Dar o lovitură în frunte, probabil aceeaşi grindă care aprinsese părul Melaniei, îl orbi.

Aşa începe romanul. Deşi Cesare îşi recapătă vederea, doctorul îl lasă să înţeleagă că e vorba doar de o amânare; într-un an-doi, va orbi definitiv. Aşa cum îmi închipuiam atunci romanul, drama secretă a lui Cesare se iscase din faptul că, deşi voia să se bucure cu orice preţ

de aceşti ultimi ani de lumină, nu izbutea; gândul îl întorcea necontenit la scena pe care o surprinsese în cabinetul directorului. Nu înţelegea ce rit misterios putuse avea loc acolo între o fată frigidă, un profesor pedant şi Manoil, un tânăr fantast, poate chiar nebun. Toate cercetările poliţiei nu izbutiseră să identifice sursa incendiului. Manoil pretindea că focul izbucnise prin magia ritului, dar, cum Cesare nu putea accepta o asemenea explicaţie, se frământa, luptându-se singur şi inutil cu misterul. Toate aventurile care constituie partea I a romanului sunt provocate de încercările disperate ale lui Cesare de a-şi revela înţelesul acelui „mister" care-i schimbase radical viaţa, ursindu-l unei orbiri iminente.

Scriam mai cu seamă la începutul după-amiezelor fierbinţi, când ştiam că toată casa doarme, sau nopţile, după ce adormea tovarăşul meu de cameră. Nu prea ştiam bine ce se va întâmpla cu Cesare până la întâlnirea finală cu Manoil, când acest demoniac va încerca să-l convingă să se sinucidă şi, neizbutind, se va sinucide el. Şi e probabil că, în timp ce scriam pe furiş primele capitole, încă nu-mi dădeam seama de semnificaţiile tuturor acestor aventuri improbabile. Mai multe concepţii magice şi filosofice se înfruntau, fără ca autorul să-şi trădeze preferinţele. În afară de reflecţiile, vechi de câţiva ani, în legătură cu „faptul magic", apăreau acum elemente pe care le-aş fi putut numi „tantrice" (bunăoară, nuditatea rituală a Melaniei). Dar centrul de gravitate, aşa cum mi se va revela mai târziu, când voi scrie partea a II-a, se afla altundeva: era patosul unei existenţe transformate radical

în urma acelui „fapt” incomprehensibil – ritualul orgiastic şi incendiul – şi totuşi rămânând, în fond, o existenţă nesemnificativă, artificială, chiar în iminenţa orbirii, dar, în cele din urmă, dobândind o nebănuită adâncime în clipa când Cesare îşi ia asupră-şi „păcatul” lui Manoil (care se sinucisese) şi mărturiseşte: „L-am ucis pe fratele meu.”

Poate că aceste cuvinte cu care se încheie cartea ar putea constitui adevărata „cheie” a romanului, îndemnând un cititor sagace să reia lectura de la început. Dar nu cred că experienţa a fost încercată vreodată. Aproape toţi criticii şi mulţi dintre prieteni au fost de acord, în 1934, când a apărut *Lumina ce se stinge*, că e o carte ratată. Numai Ion Biberi a socotit acest roman opera mea literară cea mai de seamă; probabil pentru că era primul roman românesc în care se aplica tehnica monologului interior şi în care, sporadic, în partea a II-a, se putea ghici influenţa lui James Joyce. Ce m-a surprins mai târziu, când am încercat să recitesc şi să corectez *Lumina ce se stinge*, au fost artificialitatea şi falsa preţiozitate a limbii pe care o folosisem. Nu cred că asta se datora înstrăinării mele, faptului că de un an şi jumătate nu mai rostisem un singur cuvânt românesc. Era mai degrabă efortul de a scrie „înstrăinat” despre oameni „străini”, trăind într-un oraş neidentificabil, putând fi italian, dar cu oameni ca la Bucureşti, sau din oricare oraş de provincie, românesc sau central-european. După fervoarea primelor zile, când scriam în fugă, fascinat de întâmplările pe care le inventam, au urmat săptămâni de muncă îndărătnică, în timp ce mă sileam să descriu pe îndelete acea lume care

părea a nu fi de nicăieri, fără ca să fie totuşi o lume de fantoşe. Era, oare, o „Europă” paradigmatică, peisaje, oraşe şi personaje sintetice năvălind, fără să-mi dau seama, din dorurile şi nostalgiile mele ignorate, încercând să-şi facă loc în conştiinţa mea, pe de-a întregul cucerită de India, să mă apere de farmecele asiatice, să mă reţină? Sau, dimpotrivă, acele peisaje şi figuri exemplar-europene mascau propria mea dramă, pe care n-o bănuiam atunci, dar pe care o prevestea „misterul” *Luminii ce se stinge.*

Pentru că, întocmai ca şi în roman, drama în care mă aflam antrenat fără să ştiu începuse tot într-o bibliotecă. Văzând că, deşi munceam câteva ceasuri pe zi, „Indexul” înainta totuşi destul de încet, Dasgupta o rugase pe Maitreyi să mă ajute. Lucram amândoi în bibliotecă. În ultimele luni, ne împrieteniserăm, îi dădeam lecţii de franceză, iar ea mă ajuta la bengaleză; traduceam împreună poeme de Tagore. Ştiam că-l venerează pe Tagore, pe care îl numea *gurudev*, ştiam de asemenea cât de complexă şi suspectă poate fi admiraţia femeilor indiene pentru un *gurudev*; dar, adâncit în sanscrită şi în roman, nu eram gelos. Nu-mi dădeam seama că, împotriva voinţei mele, eram deja îndrăgostiţi. Zic împotriva voinţei mele, pentru că mi se părea că întreaga familie complotează să rămânem cât mai mult timp împreună, şi bănuiala asta mă făcea să rezist.

Dar, deşi crezusem că încep să cunosc sufletul indian, mă înşelasem. Nu era vorba de nici un complot. E probabil că Dasgupta se gândise la cu totul altceva: să mă

introducă în familia lui printr-un fel de „adopţie”. E probabil că-şi făcuse planuri să se strămute în Europa. Regele Carol era acum în tară şi Nae Ionescu devenise unul din consilierii lui intimi. Dasgupta îi scrisese Regelui, vorbindu-i de mine ca de o mare speranţă a indianisticii şi sugerându-i să înfiinţeze mai târziu un Institut Oriental la Bucureşti. Îi scrisese, de asemenea, lui Nae Ionescu, insistând să mă lase încă trei-patru ani în India, să studiez cu el. Poate că Dasgupta se gândea să vină în România pentru câtva timp, oaspetele Institutului. Situaţia politică a Indiei se agrava necontenit, şi clima Bengalului nu-i pria (suferea de hipertensiune şi era ameninţat să-şi piardă ochiul drept). I-ar fi plăcut, desigur, să se stabilească în Europa, să locuiască la Roma, unde îl invitase Tucci, la Bucureşti, unde m-ar fi avut pe mine, elevul lui favorit şi, într-un anumit fel, copilul lui adoptiv.

N-am înţeles toate acestea decât mult mai târziu. La nunta vărului lui Dasgupta, mi s-a părut că descifrez aluzii misterioase în ce era, fără îndoială, dovada că, sufleteşte, făceam deja parte din familie. La nuntă, ca şi la alte sărbători, îmbrăcasem dhoti, costumul bengalez atât de puţin graţios, dar care totuşi îmi plăcea nespus, pentru simplul motiv că era portul neamului cu care voiam să mă contopesc.

Primisem cele dintâi exemplare din *Isabel*, şi Maitreyi, care era poetă, m-a privit de atunci cu alţi ochi. Devenisem egalul ei, făceam parte din aceeaşi familie spirituală ca şi Rabindranath Tagore. Îi vorbisem de noul roman pe care îl începusem, rugând-o să nu spună nimic

Profesorului. Şi apoi, în acele ceasuri petrecute împreună în bibliotecă, în timp ce restul casei se odihnea la etaj, copiam pe fişe termeni tehnici din *A History of Indian Philosophy* şi îi clasam alfabetic. O dată, mâinile noastre s-au întâlnit deasupra cutiei cu fişe şi nu le-am mai putut descleşta.

Cu toate ezitările şi rezistenţele, cu tot ce putea separa o sensibilitate şi o cultură indiană de una occidentală, cu toate neîndemânările sau îndrăznelile nesocotite, dragostea a crescut şi s-a împlinit aşa cum îi era destinul. În iarna anului 1933, când scriam în mansarda mea din Strada Melodiei romanul pe care voiam să-l prezint pentru „Premiul Techirghiol-Eforie”, am recitit, pentru prima şi ultima dată, *Jurnalul* acelor luni. Am utilizat chiar unele pagini, integrându-le direct în textul romanului. Cu tot patosul naraţiunii, am încercat să mă ţin cât mai aproape de realitate. Dar, evident, această „realitate” devenise mitologică din chiar clipa când o trăisem. Trăisem din nou un lung, beatific şi totuşi terifiant vis de noapte de vară. Dar, de data aceasta, nu-l trăisem singur.

M-am deşteptat în dimineaţa de 18 septembrie. De fapt, începusem să mă deştept în timpul nopţii. Aproape că nu închisesem ochii. Maitreyi izbutise să-mi trimită un bilet în care mă anunţa că părinţii aflaseră tot şi că fusese silită să mărturisească. Dimineaţa, Dasgupta m-a chemat în birou şi mi-a spus că sănătatea lui precară nu-i mai îngăduie să mă găzduiască şi mi-a dat un plic închis pe care trebuia să-l deschid numai după ce voi ajunge în Ripon Street. Trebuia să plec chiar în dimineaţa aceea, pe

loc. Cărţile şi lucrurile mele vor fi transportate în cursul zilei. Doamna Dasgupta, cu figura ei frumoasă, îngheţată, distantă, inaccesibilă, m-a silit să mănânc chiar acolo, în faţa ei. Nu puteam pleca din casa lor fără să mănânc. Înghiţeam cu mari eforturi, ştergându-mi uneori ochii pe furiş.

Nu i-am mai văzut de atunci pe niciunul. Dar Maitreyi a izbutit să-mi telefoneze, n-am înţeles prin ce miracol, şi, între altele, mi-a spus că trebuie să mă salvez cu orice chip, să arăt lumii că sunt cu adevărat „un om”. Am avut doar timpul să-i spun că voi pleca într-o mănăstire din Himalaya. Apoi, convorbirea ne-a fost întreruptă.

*

Familia Perris s-a prefăcut a nu înţelege tulburarea mea. Erau încântaţi că mă au din nou ca boarder. Fetele au încercat să mă facă să uit Bhowanipore, invitându-mă la cinematograf, la restaurantele din „China Town”. Dar a treia zi mi-am adunat câteva cărţi, gramatica şi dicţionarul sanscrit şi am plecat spre Delhi. Am revăzut Fatehpur-Sikhri ca într-un vis. Lumea mă privea mirată, uneori cu suspiciune. Îmi lăsasem să-mi crească barba şi arătam hirsut şi sălbatic. Simţeam cum mă urmăresc privirile anglo-indienilor şi ale poliţailor.

Suferean cumplit. Sufeream cu atât mai mult cu cât înţelegeam că, o dată cu Maitreyi, pierdusem India întreagă. Tot ce mi se întâmplase pornise din dorinţa mea de a mă identifica cu India, de a deveni cu adevărat

„indian”. După ce citisem scrisoarea lui Dasgupta, ştiam că nu voi fi iertat aşa de curând. Această Indie, pe care începusem s-o cunosc, la care visasem şi pe care atâta o iubisem, îmi era definitiv interzisa. Nu voi putea niciodată dobândi o identitate indiană. Speranţa noastră, a mea şi a lui Maitreyi, că ne-am fi putut căsători, se urzise dintr-o iluzie. Învăţasem destulă filosofie indiană ca să ştiu cât e de greu să te eliberezi de iluzii, să te trezeşti din vis. În puţinele clipe de completă luciditate, îmi dădeam foarte bine seama că fusesem fermecat de propriile mele năluciri. Mă lăsasem legat şi fermecat de miraje şi nu aveam altceva de făcut decât să sfâşii pânza ţesută de *maya* şi să redevin liber, senin, invulnerabil.

Cunoşteam de mult toate acestea, dar îmi era greu să mă trezesc. „Eliberarea”, cu preţul pe care ştiam că trebuie să-l plătesc, îmi era aproape indiferentă. De altfel, Vedānta nu mă atrăsese niciodată prea mult. Îmi plăcea yoga tantrică, pentru că făurise o tehnică a libertăţii, în care viaţa nu era jertfită, ci transfigurată. Dar, deocamdată, deznădăjduit, torturat de remuşcări, vlăguit de insomnii, tehnica aceasta a libertăţii absolute îmi era inaccesibilă. Înainte de toate, trebuia să mă regăsesc. Mă îndreptam spre Hardwar şi Rishikesh, acea fabuloasă regiune himalayană aleasă de veacuri, poate de milenii, de asceţii şi contemplativii indieni. Ceea ce putea să pară tragicomic, mă îndreptam spre locurile unde tânjeam de mult să ajung. De aproape un an tot voiam să mă duc la Hardwār, dar Dasgupta mă îndemna să amân. Mă sfătuia să învăţ întâi tot ce se poate învăţa într-o universitate

indiană şi, mai ales, de la un savant ca el – şi apoi să petrec câteva luni într-un ashram, încercând să practic unele tehnici meditative. Şi acum, pe neaşteptate, datorită acelui tragic malentendu, poziţiile erau răsturnate: Dasgupta era mai încântat să mă ştie într-un ashram himalayan, cât mai departe de Calcutta.

Am călătorit anevoie de la Delhi la Hardwar, pentru că era tocmai timpul vacanţelor Pujā, când milioane de indieni vizitează locurile sfinte, îndeosebi cele din Himalaya. Gangele, abia scăpat din strâmtoarea munţilor, se repede învolburat, apoi se potoleşte şi pătrunde senin în Hardwar. M-am mstalat în dok-bungalowul din apropierea gării şi am petrecut ziua colindând prin oraş, vizitând templele şi coborând cheiurile ghat-ului. Cum eram singurul european care se scăldase ceremonial în Gange şi oferise petale de trandafiri zeiţei Lakşmi, mă urmăreau pretutindeni o mulţime de curioşi. În aceeaşi zi, cu o trăsurică cu un cal (tonga), am fost la Kankhal, la cealaltă extremitate a Hardwarului, ca să vizitez templul înconjurat de plopi uriaşi şi salcâmi, prin care se fugăreau maimuţele. Gangele curgea chiar prin faţa templului şi liniştea era adâncă, nefirească.

În zilele următoare, am vizitat alte temple şi biblioteci, şi colegiul Gurukul, important centru de studii Arya-Samaj, la câţiva kilometri de oraş. Dar nu pentru asemenea excursii şi vizite venisem la Hardwar. Am plecat mai departe, spre Rishikesh. M-a impresionat templul lui Shiva, zidit chiar în acel an, alb, cu poarta albă şi cu un glob de cristal în vârful săgeţii care-şi lua zborul din centrul cupolei. Cu

oarecare greutate, am găsit găzduire la dok-bungalow, chiar pe malul Gangelui. Rishikesh e de mult paradisul sihaştrilor şi contemplativilor. Mai toate clădirile sunt ashram-uri sau case de găzduire pentru pelerini. Pe străzi întâlneam necontenit sadhu, în robe portocalii, asceţi naga, cu trupurile goale, unse cu cenuşă, tot felul de swami, dar şi grupuri de pelerini, veniţi cu familiile să viziteze locurile sfinte şi să-i omagieze pe cei plecaţi pe drumul renunţării.

A doua zi, am căutat un loc care să-mi priască, dar inima nu mă îndemna să rămân. Am trecut atunci mai departe, la numai câţiva kilometri de Rishikesh, dar pe celălalt mal al Gangelui, la *Svarga-ashram*, şi, de îndată ce-am pus piciorul, am ştiut că acesta era locul. Gangele curgea repede printre stânci şi jungla se întindea până aproape de mal, pădure deasă, plină de maimuţe, de şerpi, de păuni şi pisici sălbatice. Toamna, târziu, când vor seca izvoarele în munte, şacalii vor veni până la marginile sihăstriei şi din coliba mea le voi auzi urletele. În chiar ziua sosirii, am întâlnit pe Swami Shivananda. M-a călăuzit către locuinţa *mahant* şi am obţinut dreptul să rămân în ashram, cu condiţia să mă lepăd de hainele europene şi să îmbrac o robă galbenă sau albă, să umblu în sandale şi să nu mă nutresc decât cu hrană vegetală. Apoi, *mahant*-ul mi-a arătat *kutiar*-ul pe care mi-l punea la dispoziţie – o colibă măruntă şi solitară, cu prispă de ciment, un pat de lemn şi o lampă cu petrol. A doua zi, mi-am adus bagajele din Rishikesh şi m-am instalat. Credeam că voi rămâne câteva luni. Către Crăciun, mă hotărâsem să rămân până

în mai, când drumul spre Bhadrinath devenea din nou accesibil. Am plecat, tot atât de brusc pe cât venisem, în martie, după aproape şase luni de sihăstrie.

Colibele se aflau la câteva sute de metri una de alta. De trei ori pe zi, când auzeam clopotele, plecam cu un vas de alamă şi o cană, să-mi „cerşesc” hrana de la *chetra*: orez, legume fierte, lapte, uneori turte de orez cu miere. Mă deşteptam în zori şi mă duceam să mă scald în Gange, la doar câţiva metri de *kutiar*-ul meu. La începutul toamnei, jungla era proaspătă şi luxuriantă. Aşezată în coapsa colinelor, sihăstria era ferită de arşiţă, iar iarna de vântul îngheţat de miazănoapte. Liniştea era neînchipuită. Nu se auzeau decât apele repezi ale Gangelui şi ţipetele scurte, guturale ale maimuţelor. Dacă aş fi voit, puteam rămâne toată ziua singur; dar, mai ales la început, îmi plăcea să stau de vorbă cu Swami Shivananda sau cu alţi sihaştri. Notam cât mai multe din aceste convorbiri, şi astfel regăseam gustul pentru filosofie şi sanscrită. Serile, rămâneam câteva ceasuri pe prispă, ascultând Gangele, căutându-mă, în-cercând să mă adun, să mă înţeleg.

După câteva săptămâni, am simţit că încep să mă înseninez, începeam, totodată, să înţeleg sensul întâmplărilor care provocaseră ruptura mea cu Dasgupta. Dacă India „istorică” îmi era interzisă, mi se deschidea acum calea către India „eternă”. Mi-am dat seama, de asemenea, că trebuia să cunosc pasiunea, drama, suferinţa, înainte de a renunţa la dimensiunea „istorică” a existenţei şi a-mi face drum către o dimensiune transistorică, atemporală, paradigmatică, în care tensiunile

şi conflictele se anulează de la sine. Mai târziu, am înţeles că însăşi drama mea urmase un model tradiţional: trebuia ca relaţiile mele cu Dasgupta să depăşească faza de candoare şi facilitate şi să cunoască tensiunea şi ciocnirile care caracterizează începuturile raporturilor dintre guru şi discipol. Marpa, bunăoară, îl persecutase ani de-a rândul pe discipolul lui favorit, Milarepa. Îmi spuneam că mă aflam, acum, în faza de „încercare". Deşi gonit cu brutalitate din Bhowanipore, Dasgupta mă va recunoaşte într-o zi ca pe adevăratul lui discipol – dar asta se va petrece pe alt plan, în *aeternum*, iar nu în *saeculum*. (Într-adevăr, asta s-a întâmplat mai târziu, după ce publicasem Yoga şi revista „Zalmoxis". În primăvara anului 1939, în drum spre Anglia, Dasgupta mi-a telegrafiat din Roma că vrea să mă vadă, dar, datorită unor împrejurări independente de voinţa noastră, nu ne-am putut întâlni.)

Ultimele întâmplări din Bhowanipore mi se păreau acum o lungă rătăcire într-un labirint. (De altfel, imaginea labirintului avea să revină de mai multe ori în cursul vieţii, de câte ori mă „deşteptam" dintr-o pasiune care părea a nu face parte din destinul meu.)

Simţeam că nu voi putea ieşi din labirint decât după ce mă voi putea reîntoarce la „centru". Trebuia, cu orice preţ, să mă „concentrez", să-mi regăsesc adevăratul meu „centru". Meditaţiile şi tehnicile yoghine, pe care le studiasem cu Dasgupta în textele clasice şi pe care le aplicam acum sub controlul lui Swami Shivananda m-au convins încă o dată că erau rezultatul unei extraordinare cunoaşteri a condiţiei umane. Numai cineva care

cunoscuse cu adevărat pasiunile, ispitele şi distracţiile celui „prins în mrejele existenţei” putuse elabora toate celelalte tehnici psihofiziologice care alcătuiesc yoga. Şi tocmai faptul că ajunsesem în Himalaya la capătul puterilor, vlăguit, turmentat, îmi îngăduia acum să mă „stăpânesc” şi să mă „desfac de legături”, mai repede decât aş fi putut-o spera dacă m-aş fi aflat într-o „condiţie normală”. Paradoxul era numai aparent. Verificasem într-adevăr ceea ce îmi plăcea să numesc „optimismul camuflat” al spiritualităţii indiene, credinţa că un exces de suferinţă stârneşte setea de eliberare, că, în fond, cu cât te simţi mai „pierdut”, cu atât eşti mai aproape de „mântuire”, adică de eliberare: că situaţia cu adevărat tragică este cea a „fericitului” şi „mulţumitului de sine”. (De aceea, în concepţia indiană zeii nu pot cunoaşte libertatea absolută; tocmai pentru că trăiesc o existenţă beatifică.) În preajma Crăciunului, eram un om „schimbat”. Nu voi încerca să rezum aici etapele acestei transformări lăuntrice. Ceea ce se putea spune despre rezultatele feluritelor exerciţii preliminare le-am descris cât am putut în lucrările mele despre yoga. Alte exerciţii şi experienţe au fost trecute sub tăcere, pentru că am ţinut să rămân credincios tradiţiei indiene, care nu acceptă decât comunicarea iniţiatică de la guru la discipol. De altfel, mă îndoiesc că aş fi fost în stare să descriu cu exactitate, adică într-o proză ştiinţifică, anumite experienţe. Singurul mijloc de expresie aproximativ exact ar fi fost un nou limbaj poetic – şi darul acesta nu l-am avut niciodată. Mai târziu, în 1939, am încercat să evoc unele experienţe

yoghine într-o nuvelă, Secretul doctorului Honigberger. Libertatea artistului de a „inventa” mi-a îngăduit să sugerez mai mult şi mai precis decât aş fi izbutit într-o descriere strict ştiinţifică.

Swami Shivananda se minuna de rapiditatea cu care îmi însuşisem rudimentele practicii yoga. Îmi prevestea o carieră senzaţională: voi deveni un al doilea Vivekananda, menit să zguduie Occidentul şi să-l reîntoarcă la izvoarele lui spirituale, pe cale de a fi uitate. Personal, comparaţia cu Vivekananda nu mă flata. Deşi îl admiram pe Sri Ramakrishna, nu mă simţeam atras de textele suave, moralizante ale lui Vivekananda şi consideram hibridă, neindiană opera de propagandă şi „vulgarizare”. Eram hotărât să pătrund cât voi putea mai departe în tainele contemplaţiei indiene, dar, în afară de teza la care începusem să lucrez, îmi făgăduisem să nu mă fac purtătorul nici unui „mesaj” himalayan. De altfel, destinul avea să intervină la timp pentru a face să triumfe dorinţa mea secretă de a nu mă dedica nici unei „misiuni”, nici măcar aceea a „eliberării”.

În ianuarie 1931, coliba pustie din vecinătatea *kutiar*-ului meu şi-a regăsit stăpânul: un ascet naga din sud, care se reîntorcea după nu ştiu câte luni de pelerinaj. Deşi se făcuse frig, schivnicul îşi păstra cu rigurozitate nuditatea lui rituală. Îşi petrecea o bună parte din zi şi din noapte meditând, dar, dacă se întâmpla să se afle în faţa colibei când treceam spre *chetra*, mă saluta ducându-şi amândouă mâinile la frunte şi zâmbind. Ne-am împrietenit repede şi, deşi ne înţelegeam anevoie, în hindi, limbă pe

care amândoi o vorbeam prost, mi-a fost de folos în unele practici. Acum, după mai bine de trei luni petrecute în ermitaj, cunoşteam destui schivnici şi învăţasem mult din convorbirile cu ei. Regăsisem regimul de pe vremuri. Dormeam doar câteva ceasuri şi izbuteam să fac multe lucruri fără să obosesc şi fără să mă plictisesc. În afară de ceasurile consacrate meditaţiei şi exerciţiilor yoga, citeam în fiecare zi texte sanscrite, lucram la teză, scriam articole pentru „Cuvântul" şi nopţile continuam *Lumina ce se stinge*.

Uneori, porneam singur spre peşterile din Brahmapuri. Petreceam câteva zile în coliba unui swami pe care îl cunoscusem în prima mea excursie, când îl întovărăşisem pe Shivananda. Sihastrul îşi ridicase coliba de trestie de bambus într-o plantaţie de bananieri, pe care o cultiva cu mare greutate, căci un întreg trib de maimuţe (erau cenuşii, cu feţele albe) se aciuiaseră chiar în arborii din spatele colibei. În fiecare dimineaţă, swami scotea câteva piei de leopard şi le întindea pe trunchiuri. Când vedeau pieile, maimuţele erau cuprinse de panică şi se refugiau către vârfurile arborilor, spionându-ne printre ramuri. Swami mi-a mărturisit o dată că le observă de luni de zile şi se minunează de neistovita lor vitalitate, îndeosebi de capacităţile sexuale ale masculilor. Asta i se părea cu atât mai impresionant cu cât hrana maimuţelor era puţină şi la întâmplare. Swami era sigur că această vitalitate extraordinară se datora unor anumite rădăcini, pe care nu le cunoşteau decât maimuţele. Se hotărâse atunci să le urmărească, să vadă ce rădăcini şi ce bulbi culeg ele.

Spera să descopere într-o zi rădăcina miraculoasă – şi atunci omul va redobândi exuberanţa sexuală a maimuţelor.

Pentru un sihastru indian, curiozitatea aceasta mi se părea extravagantă. Mă duceam să-l văd de câte ori puteam, pentru că, deşi aparent aplica o metodă „ştiinţifică” (observa, aduna şi încerca rădăcinile pe care bănuia că le mănâncă maimuţele) swami căuta, în realitate, „planta vieţii”, „fructul tinereţii şi longevităţii”, de care vorbesc atâtea mituri şi legende – şi mă fascina forţa cu care se manifesta acest mit arhaic camuflat acum în preocupări ştiinţifice. De altfel, nu era singurul exemplu. Înainte de a ajunge la coliba de bambus, mă opream la un *brahma-carin* nepalez, care-şi petrecea o parte din timp îngrijind şi culegând plante medicinale. De mult aflasem de „fructul rishilor”, nişte rădăcini-bulbi cu care se hrănesc pustnicii. Brahma-carinul îmi arătase o întreagă cultură de „frunza lui Brahma”, o plantă cu frunze mici şi rotunde, cu gust medicinal, renumită pentru însuşirile ei fortifiante. Planta era cunoscută de mii de ani în farmacopeea Ayur-veda şi, de curând, fusese adoptată de „Bengal Pharmaceutical Works”, din Calcutta, pentru tratamentul surmenajului.

Dar mai ales îmi plăcea să vizitez pustnicii din peşterile care se întindeau pe malul Gangelui, de la Brahmapuri la Lashmanjhola. Peşteri mărunte, ascunse între stânci, alcătuite la întâmplare prin rostogolirea malurilor de piatră. Intram cu greutate şi mă aşezam pe nisipul rece al peşterii, aşteptând să primesc încuviinţarea de a pătrunde

în interior. O adevărată peşteră de sihastru, pitorească şi încăpătoare, era locuită de un bătrân swami din Malabar. Printre cărţile lui de căpătâi, alături de Bhagavad-Gita şi [comentariul lui] Shankara [pe marginea ei], avea Imitaţia lui Christos, pe care o considera cea mai adâncă operă a spiritualităţii creştine după Evanghelii. Rămâneam uneori ceasuri întregi de vorbă, şi o dată am petrecut noaptea în firida peşterii.

Nu prea departe, se afla peştera unei bătrâne sihastre. N-am putut afla niciodată cine era şi de unde venise. Era unsă cu cenuşă pe tot corpul, avea cenuşă şi pe craniul ras şi rămânea zi şi noapte în meditaţie, în aceeaşi poziţie yoghină, aşezată pe un strat de cenuşă. Aproape că nu vorbea, dar simţeam că ştie că te afli acolo, lângă ea, mult înainte de a rosti primul cuvânt. Când m-a dus la ea, Swami Shivandanda m-a privit pătrunzător, apoi a zâmbit. M-am simţit deodată senin, împăcat. Parcă aş fi descoperit pe neaşteptate o certitudine care mi-ar fi putut schimba viaţa. Am revăzut-o, după multe luni, la începutul primăverii. M-a privit, şi privirile ei au devenit deodată reci, aspre, depărtate. Am ştiut că ghicise că nu mai eram brahma-carinul pe care îl văzuse ea la început şi m-am retras încurcat. Am înţeles că drumul pe care apucasem, deşi exaltat de atâţia maeştri spirituali indieni, îi repugna profund. Bătrâna mea cenuşăreasă desigur nu credea că există alt drum în afară de cel al ascezei şi al rugăciunii, pe care-l alesese ea.

*

Multă vreme, nimeni nu ştiuse de mine, nici cei din ţară, nici doamna Perris. Câteva săptămâni, trăisem fără nici o veste, de nicăieri. Numai după ce am simţit că-mi vin în fire, i-am scris doamnei Perris, rugând-o să-mi trimită corespondenţa la Svarga-ashram. Într-o zi, factorul a urcat până la *kutiar*-meu, încărcat cu scrisori şi ziare şi reviste din ţară. Aşa am aflat, într-un amurg de octombrie, pe stânca pe care îmi plăcea să mă aşez ca să ascult valurile repezi ale Gangelui, aşa am aflat de recenzia aspră pe care o publicase Nichifor Crainic în „Gândirea" şi de apărarea pe care mi-o luase Mircea Vulcănescu în „Cuvântul". Mircea îşi intitulase articolele *Carte pentru Isabel* şi erau într-adevăr scrisori către mine, povestind furtuna pe care o stârnise *Isabel* şi explicându-mi pentru ce motiv se înşelase N. Crainic, socotind romanul imoral. (Cu amărăciune şi regret, Crainic scrisese: „Atâta inteligenţă şi atât talent îngropate sub pământ" – şi de atunci numele meu n-a mai figurat printre colaboratorii „Gândirii".) Mircea Vulcănescu încerca să pătrundă dincolo de camuflajul pe care îl elaborase autorul, descifrând intenţiile secrete ale cărţii. Pentru el, *Isabel* era în primul rând o „carte cu cheie" şi trebuia judecată ca atare. Dintr-o scrisoare a lui Ionel Jianu, am aflat că F. Aderca elogiase romanul în „Adevărul", scriind între altele: „într-o ţară de mare cultură, un asemenea debut ar fi adus autorului glorie, notorietate şi avere."

Trimisesem mai de mult lui Ionel Jianu prima parte a *Luminii ce se stinge* şi el îmi sugerase s-o public în foileton la „Cuvântul”. A apărut în iarna anului 1931, dar nu cred că a avut cineva răbdarea să citească toate foiletoanele până la capăt. Scriam acum partea a II-a. Scriam noaptea, la lumina slabă a lămpii cu gaz, într-un stil tot mai „străin”, ca şi cum aş fi scris cartea altcuiva. Scriam totuşi, fascinat de „misterul” pe care credeam că mi-l revelez cu cât mă apropiam de final.

Uneori, nopţile, după câteva ceasuri de migăleală la manuscrisul *Luminii ce se stinge*, simţeam că nu voi putea adormi înainte de a mă reîntoarce la „izvoarele” mele indiene. Traduceam atunci, în cea mai poetică limbă românească pe care o mai puteam mânui, fragmente din Bhagavad-Gita sau poeme din ultimul volum al lui Tagore. Dar India era pentru mine şi a rămas de atunci o cultură integrală, în care se articulau curente de gândire diferite şi adesea antagonice. Mă interesau nu numai tehnicile şi filosofiile prin care spiritul indian spusese cel mai formidabil Nu! vieţii şi Universului întreg, ci şi creaţiile în care distingeam o valorificare pozitivă a realităţilor cosmice şi vitale. Descoperisem mai demult paradoxala exaltare şi transfigurare a sexualităţii pe care o elaboraseră teologiile şi tehnicile tantrice. Descopeream acum rădăcinile spirituale ale interesului pentru lumea organică. Numai un savant indian ca Sir Jagadis Bose izbutise să demonstreze ştiinţific homologia între regnul vegetal şi cel animal. Nu ştiu în ce măsură implicaţiile teoretice ale experienţelor lui Jagadis Bose sunt încă

acceptate. Dar, pentru mine, important era faptul că ştiinţa modernă a înregistrat o asemenea ipoteză a unităţii funciare a vieţii şi că ea a fost formulată de un indian, în conformitate cu tradiţiile filosofice ale Indiei (pe care Bose, de altfel, le ignora – ceea ce face şi mai semnificativă opera lui ştiinţifică).

Acolo, în *kutiar*-ul meu din Svarga-ashram, meditam adesea asupra posibilităţii de a scrie o istorie a ştiinţelor indiene – dar nu în sensul apologetic în care o înţelegeau anumiţi savanţi indieni, încercând să arate că şi India a fost capabilă de „observaţii riguroase şi experienţe obiective ştiinţifice", ci arătând, pur şi simplu, că spiritul indian a aplicat metodele care-i conveneau pentru a descrie, clasa şi explica fenomenele naturale. Am scris atunci, nopţile, în *kutiar*-ul meu, un lung studiu despre Cunoştinţele botanice în vechea Indie, care a apărut în 1931. Plănuisem alte câteva, dar n-am apucat să redactez, mai târziu, decât un scurt text despre „caracterul calitativ al fizicii indiene", rămas inedit, şi capitolele despre metalurgia şi alchimia indiană, publicate în Alchimia asiatică (1935).

Pe la sfârşitul lui octombrie, îl întâlnisem pe Arthur Young, un englez încă tânăr, îmbrăcat în roba portocalie a eremiţilor. Se întorcea de la Bhadrinath, umblând anevoie, căci avea tălpile umflate; uneori, câţiva pelerini mai voinici îl purtau în cârcă. Făcuse parte din armata din Mesopotamia şi, după aventuri fără număr – incontrolabile, dacă nu chiar improbabile – încercase să se sinucidă zvârlindu-se cu motocicleta în ocean. Fusese

salvat şi, din deznădejde şi exasperare, îşi aruncase într-o seară hainele europene într-o baltă, îmbrăcase roba portocalie şi, cerşind din sat în sat, se îndreptase spre Himalaya. Petrecuse câtva timp în Rishikesh şi Svarga-ashram, îşi luase numele de Swami Jnanananda, apoi plecase cu un grup de pelerini spre Bhadrinath.

Nu ştiu în ce măsură fusese transformat de disciplina monastică, în orice caz, părea un om împăcat cu viaţa. Regăsise chiar curiozitatea şi gustul de aventură din prima tinereţe. După numai vreo zece zile de odihnă în Svarga-ashram mă convinsese să-l întovărăşesc la Peshawar, ca de acolo să pătrundem în Afganistan prin trecătoarea Khyber. Cum eram îmbrăcaţi amândoi ciudat, el în robă portocalie, eu într-una albă, de brahma-carin, şi barba îmi crescuse mare, roşie şi neîngrijită; cum plecarea noastră coincisese cu noi atentate în nordul Indiei, am fost tot timpul suspectaţi şi urmăriţi de poliţie, în gara Lahore, am fost chiar arestaţi şi anchetaţi, extrem de politicos, de mai mulţi poliţişti. A trebuit să ne lăsăm paşapoartele la şeful gării şi să ne suim în primul tren către Peshawar. Din fericire, şeful gării din Peshawar era înrudit cu d. Perris, aşa că am găzduit la el, scăpând astfel de vigilenţa poliţiei.

Ca să putem trece prin Khyber Pass, trebuia să obţinem o permisie specială. [Ruda domnului] Perris a reuşit să ne-o procure şi, după trei zile de la sosirea noastră în Peshawar, ne-am urcat în trenul către Landi Kotal. În cei patruzeci de kilometri care ne despărţeau de frontieră, am traversat peste treizeci de tuneluri. Dar ce

privelişte fantastică, valea aceea strâmtă, pustie, dezolată, prin care urcă trenul de la Lalabegh la Landi Kotal; cu pereţii de stâncă roşcată, înălţându-se vertiginos de-o parte şi de alta. Pe piscurile zimţuite, se profilau forturile Ali Masjid, Jamrud, Landi Kotal. Dar în Landi Kotal am aflat că frontiera era interzisă chiar celor cu permise speciale. Descurajaţi, ne-am reîntors în Peshawar. Optimismul gazdei noastre era însă inepuizabil. Ne-a asigurat că putem pătrunde în Afganistan prin alt punct de frontieră şi, a doua zi, am pornit din nou, de astă dată spre Durgai. Dar nici de data aceasta nu am avut noroc. Două din degetele lui Arthur Young, aproape degerate pe drumul Badranathului, se infectaseră. A fost pansat de un sanitar într-o mică gară şi iar ne-am întors la Peshawar. Eu am plecat spre Rishikesh, oprindu-mă la Lahore ca să-mi iau paşaportul, iar Young s-a dus să-şi vadă un prieten, Father Brown, în Rurki.

În preajma Crăciunului, sosise în Svarga-ashram o violoncelistă din Johannesburg. Swami Shivananda a luat-o sub protecţia lui şi, spre mirarea tuturor, i s-a îngăduit să locuiască în casa pe care şi-o clădise o maharani, chiar pe malul Gangelui. Jenny părăsise pentru totdeauna Johannesburgul şi muzica, pentru a căuta „absolutul” în India. Îmbrăcase o sari simplă, albă şi medita pe terasă sau îl asculta pe Shivananda explicându-i rudimentele filosofiei Vendanta. O indiană bătrână din Hardwar îi împrumutase un patefon şi câteva plăci. Uneori, serile, Swami Shivananda şi cu mine veneam să ascultăm

Simfonia neterminată sau Jupiter, şi Jenny ne oferea o ceaşcă de cacao.

Aveam atâtea lucruri de făcut, încât o vedeam destul de rar. Lunile de iarnă au trecut repede. Rămâneam aproape tot timpul închis în *kutiar*-ul meu, lucrând – iar nopţile scriam ultimele capitole din *Lumina ce se stinge*. Aşteptam primăvara ca să pot pleca spre Badranath. Şi, pe nesimţite, m-am trezit, fără să vreau, implicat într-o nouă dramă. Fiind singurul european tânăr din tot ashram-ul Jenny se îndrăgostise de mine. Când am înţeles asta, i-am mărturisit că ultimul lucru la care rn-aş gândi, mai ales într-o sihăstrie himalayană, ar fi o aventură amoroasă.

Credeam că rămăsesem bine înţeleşi, dar destinul hotărâse altfel. Swami Shivananda plecase la Benares şi Jenny m-a rugat să continuu eu lecţiile despre Vedanta. I-am răspuns că n-o pot face; pe de o parte, n-aveam timp; pe de altă parte, Vedanta nu mă pasiona. I-am explicat de ce. I-am vorbit despre Samkhya-yoga, despre teza mea, despre tantrism, adăugind că yoga tantrică mă interesează îndeosebi, dar fără să intru în amănunte. Venită în India să caute „absolutul”, Jenny nu s-a lăsat abătută de rezerva şi indiferenţa mea. Discret, dar cu multă dibăcie, reuşea să mă antreneze în discuţii din care afla întotdeauna ceva mai mult despre ritualurile tantrice. Continua să mă invite la ceaşca de cacao pe terasă şi, deşi refuzam de câte ori puteam, tot acceptam să mă duc s-o văd o dată, de două ori pe săptămână.

O dată, i-am făgăduit că vin, şi am uitat. Pe seară, am auzit bătăi timide în uşa *kutiar*-ului meu. Îmbujorată,

stânjenită, cu lacrimile în ochi, Jenny mi-a mărturisit că mă aşteptase toată după-amiaza, iar în cele din urmă izbucnise în plâns, văzându-se umilită şi dispreţuită. M-am scuzat cât am putut, dar, pentru că o vedeam atât de abătută, i-am spus că voi veni, mai târziu, să ascultăm împreună Peer Gynt.

Am înţeles, mai târziu, cum un amănunt oarecare, o întâmplare fără nici o semnificaţie aparentă, îţi poate schimba radical viaţa, împingându-te pe un drum care, doar cu puţine ceasuri mai înainte, ţi se părea indiferent sau improbabil. Viaţa mea în India ar fi fost alta dacă, în acea seară de februarie, nu m-aş fi dus s-o văd pe Jenny. De cum am intrat, am simţit că se schimbase ceva – în văzduhul camerei vaste şi albe, cu ferestrele spre Gange, în chipul şi purtarea lui Jenny. Nu era numai faptul că pentru întâia oară îşi fardase buzele şi îmbrăcase o sari de mătase transparentă. Era mai ales presentimentul că mă aştepta o încercare grea şi că această încercare e de ordin „iniţiatic”, adică de ea depinde o împlinire ulterioară sau un lamentabil eşec. În ceasul care trecuse de când o descoperisem plânsă şi umilită, la uşa *kutiar*-ului meu, Jenny se transformase total. Prin ce miracol regăsise misterul propriului ei corp şi dobândise gravitatea aproape rituală a vocii, lumina secretă a privirilor – n-am înţeles niciodată. Dar de această Jenny nu-mi mai era milă. Aproape că mi-era frică. În locul blondei, timidei îndrăgostite care mă plictisea şi mă încurca, apăruse o fiinţă a cărei simplă prezenţă provoca o confruntare cu mine însumi. Simţeam că, orice drum aş fi ales, nu voi mai

putea reintegra seninătatea şi plenitudinea pe care le cucerisem cu atâtea eforturi în ultimele cinci luni. Dacă m-aş fi retras îndată în *kutiar*-ul meu, mi-aş fi spus că mi-a fost frică de prima ispită reală care-mi ieşise în cale, şi m-aş fi simţit umilit pentru tot restul vieţii. Dacă aş fi acceptat ceea ce mi se părea inevitabil, şederea mea în ashram ar fi devenit ridicolă şi umilitoare.

Ca de atâtea alte ori în viaţă, soluţia se afla între cele două alternative. Într-adevăr, când, după ce-mi adusese ceaşca de cacao, Jenny m-a întrebat dacă am văzut vreodată o *nayika* în carne şi oase, am înţeles. Sensul atmosferei rituale care mă tulburase de cum intrasem în odaie acesta era: fără să-mi dau seama, Jenny întrupase o *nayika*, partenera consacrată în anumite ceremoniale tantrice. I-am răspuns că, nefiind iniţiat, n-am putut vedea o *nayika* în nuditatea ei rituală. „Am putea să ne iniţiem împreună?” m-a întrebat Jenny. „E imposibil, fără un guru”, i-am răspuns. „Am putea să-l căutăm, a stăruit Jenny. Iar până arunci...”

Ştiam ce vrea să spună. Până ce vom găsi un guru (dar eu ştiam mai dinainte că nu-l vom găsi în acest ashram), am putea încerca ritualele preliminare, de care-i vorbisem odată. Dar şi asemenea rituale preliminare implicau o seamă de riscuri. Îmi era totuşi peste putinţă să nu le înfrunt.

De-atunci, veneam târziu, după miezul nopţii, şi mă reîntorceam în *kutiar*-umeu un ceas înainte de zori. Izbutisem să-mi păstrez luciditatea şi stăpânirea de sine nu numai în „ritualele preliminare”, ci şi în tot ce-a urmat.

Jenny era uluită, iar eu simţeam că sunt pe cale să devin un alt om. Dormeam uneori numai două-trei ceasuri şi nu eram obosit. Lucram tot timpul şi lucram mai bine ca niciodată. Am înţeles atunci temeiul acelei orgolioase beatitudini pe care o proclamă unii asceţi, meşteri în Hatha-yoga. Am înţeles şi cauza pentru care anumiţi yoghini se socotesc asemenea zeilor, dacă nu chiar superiori lor, şi vorbesc despre transmutarea şi chiar nemurirea trupului.

În martie, întorcându-mă o dată în zori, l-am găsit pe vecinul meu naga aşteptându-mă pe prispă. „Ştiu de unde vii”, mi-a spus el îndată ce-am intrat împreună în *kutiar*. „Crezi că te poţi compara cu Maha Bhairava. Dar ai destulă virya (energie) ca să înaintezi pe drumul acesta? Oamenii din ziua de astăzi sunt impuri şi slăbănogi. Foarte curând ai să simţi o fierbinţeală puternică în creştetul capului. Să ştii atunci că nu mai ai mult. Mai bine, opreşte-te înainte.”

Vorbise cât putuse mai clar, utilizând propoziţii întregi în sanscrită, ca să-l pot înţelege. Îl înţelesesem. „Dar dacă voi găsi un guru?” l-am întrebat. „Ai avut deja un guru”, mi-a spus zâmbind. Apoi, m-a salutat ducându-şi palmele la frunte şi s-a retras în coliba lui.

Nu m-am mai culcat. Am rămas câteva ceasuri nemişcat, lângă perete, acolo unde învăţasem primele poziţii yoghice şi mă deprinsesem să-mi ritmez respiraţia, concentrându-mă asupra unui singur obiect mental. Încet, încet, am început să înţeleg. Pentru a doua oară în mai puţin de un an, mă lăsasem păcălit de propria mea

imaginaţie; în termeni indieni, de nălucirile urzite de maya. Înţelesesem greşit afecţiunea pe care mi-o arătase familia Dasgupta şi mă lăsasem orbit de o pasiune pe care, dacă mi-aş fi păstrat luciditatea, aş fi putut-o evita. Tocmai acum, când mi se părea că mă „deşteptasem”, căzusem pradă celei dintâi ispite magice pe care neodihnita maya mi-o scosese în cale. Într-adevăr, n-o iubeam pe Jenny şi nici măcar nu eram atras trupeşte de ea. Şi totuşi, acceptasem să-i cunosc corpul în chip „magic”, adică lucid şi detaşat, aşa cum numai un „iniţiat” îşi poate îngădui s-o facă – şi eu ştiam bine că nu există iniţiere fără guru. Mă lăsasem antrenat într-un „joc magic” fără sens şi, aşa cum mi-o anunţase naga, extrem de primejdios.

De data aceasta, o fată tânără întrupase o taină pe care nu ştiusem s-o descifrez. Şi, încă o dată, ignoranţa sau nepriceperea mea îmi închisese încă un drum către „India”, cu care voiam să mă identific. Ratasem „adoptarea” mea de către Dasgupta, şi deci India „istorică”. Iar acum, în urmă, îndată după plecarea lui Swami Shivananda, pierdusem şi şansa de a mă integra Indiei „eterne”, transistorice. Nu mai aveam dreptul să rămân în acest ashram. Va trebui să iau totul de la început, mai târziu, în alt ashram. Dar, deocamdată, trebuia să plec, şi imediat.

Nu puteam şti atunci că eterna maya, în oarba ei înţelepciune, provocase şi acest al doilea malentendu ca să mă ajute să-mi găsesc propriul meu destin. Nici viaţa de „bengalez adoptat”, nici cea de sihastru himalayan nu mi-ar fi îngăduit să-mi împlinesc virtualităţile cu care

venisem pe lume. Mai curând sau mai târziu, m-aş fi trezit din „existenţa mea indiană” – istorică sau transistorică – şi mi-ar fi venit greu să mă reîntorc, pentru că n-aş mai fi avut 23 de ani. Ceea ce încercasem eu să fac, şi anume să renunţ la ereditatea mea occidentală şi să-mi caut o „casă” sau o „lume” într-un univers spiritual exotic, echivala, într-un anumit fel, cu renunţarea înainte de vreme la toate posibilităţile mele de creaţie. N-aş fi putut fi creator decât rămânând în lumea mea, care era în primul rând lumea limbii şi culturii româneşti. Şi n-aş fi avut dreptul să renunţ la această lume decât după ce mi-aş fi făcut datoria faţă de ea, adică după ce-aş fi istovit posibilităţile mele creatoare. Aş fi avut dreptul să mă retrag definitiv în Himalaya la capătul activităţii mele culturale, iar nu la începutul ei. A crede că, la 23 de ani, aş fi putut sacrifica istoria şi cultura pentru „absolut” era încă o dovadă că nu înţelesesem India. Vocaţia mea era cultura, nu sfinţenia. Ar fi trebuit să ştiu că nu ai dreptul să „arzi etapele” şi să renunţi la creativitatea culturală decât în cazul unei vocaţii speciale – pe care nu o aveam. Dar, evident, toate acestea le-am înţeles mai târziu.

Calm, înseninat, m-am dus s-o vestesc pe Jenny de hotărârea pe care o luasem. A împietrit – apoi a izbucnit în plâns. Am trecut pe la mahani, i-am mulţumit de găzduire şi, îmbrăcând pentru prima dată hainele europene după aproape şase luni, am plecat la Hardwar şi m-am suit în primul tren spre Delhi. A treia zi de dimineaţă, eram la Calcutta. Am provocat o adevărată senzaţie în 82 Ripon

Street, ars de soare şi cu barba scurtă, roşie, care-mi dădea aerul unui student din piesele lui Leonid Andreev.

*

Pe vapor, mă duceam adesea, serile, după cină, să-l întâlnesc pe Tucci. Fusese ales de curând membru al Academiei Italiene. Asta-i îngăduia să călătorească gratuit la clasa I, pe toate vapoarele italiene. Se întorcea la Roma după aproape şase ani, cu o imensă colecţie de manuscrise, obiecte de artă şi cărţi rare. Dar deja se gândea la noile expediţii în Tibet, pe care avea să le întreprindă în anii următori cu sprijinul guvernului italian.

Ne plimbam pe punte şi Tucci îmi vorbea de Institutul Oriental pe care-l plănuia. Nu va fi o simplă instituţie academică, ci în primul rând un şantier în care vor putea lucra tineri savanţi asiatici; şi nu numai istorie antică şi arheologie, ci şi probleme de cultură şi istorie contemporană. Trebuie să scoatem Asia din muzee şi biblioteci, acolo unde o înfundaseră orientaliştii secolului trecut. Asia constituie un complex de civilizaţii vii.

Cât de bine îl înţelegeam şi cu cât entuziasm îi dădeam dreptate! Tucci justifica şi valida, cu prodigioasa lui experienţă şi autoritate, concluziile la care ajunsesem şi eu, mai ales în timpul din urmă, în cele nouă luni care se scurseseră de la întoarcerea din Himalaya. Simţeam încă de pe atunci că această perioadă se deosebea de celelalte faze ale vieţii mele în India. Legasem alte prietenii, frecventam alte medii, eram solicitat de alte

probleme. După lecţiile pe care le primisem în Bhowanipore şi Svarga-ashram, mă îndreptasem instinctiv spre alte izvoare ale acestei inepuizabile Indii. De data aceasta, nu mai încercam să devin un altul, imitând un model indian, ci mă lăsasem atras de misterul atâtor aspecte obscure sau neglijate ale culturii indiene.

Îndată după întoarcere, m-am cufundat cu totul în lucru. Dimineţile le petreceam la „Imperial Library”, după-amiezele la „Biblioteca Societăţii Asiatice”, iar nopţile lucram până târziu în camera mea, pregătind partea a II-a, comparativă, din teză. Cu un an mai înainte, desprinsesem două capitole, despre filosofia Samkhya şi despre psihologia yoga, şi i le trimisesem lui Rădulescu-Motru, care le publicase în „Revista de filosofie”. Scrisesem şi două articole pentru „Ricerche Religiose”, revista lui Ernesto Buonaiuti. Cu Buonaiuti, ca şi cu atâţia alţi savanţi italieni, rămăsesem în corespondenţă. Continua să-mi trimită toate publicaţiile lui şi, de câte ori – mai ales, în primul an al vieţii la Calcutta – trecusem prin crize de melancolie, îi scriam lui. Îmi răspundea întotdeauna cu aceeaşi promptitudine şi căldură pe care i le cunoşteam de atâţia ani.

Acum, în primăvara anului 1931, încercând să redactez o istorie comparată a tehnicilor yoghine, mi-am dat seama că sanscrita, pali şi bengaleza nu-mi erau de-ajuns. Trebuia să cunosc cel puţin tibetana, dacă nu şi chineza, şi măcar rudimentele câtorva limbi dravidiene şi sud-est asiatice. Voiam să integrez analiza pe care o întreprinsesem, a tehnicilor meditative, în istoria totală a

culturii indiene şi, dacă se poate, a Asiei Orientale. M-am apucat să învăţ tibetana, încurajat de Van Manen, bibliotecarul „Societăţii Asiatice”, care-mi împrumutase manualele şi dicţionarul de care aveam nevoie şi se oferise să mă ajute. Credeam că nu-mi va fi greu. Dar după numai câteva săptămâni, am înţeles că, dacă nu aplic sistemul cu care învăţasem sanscrita, adică lucrând zi şi noapte numai la tibetana, nu voi putea progresa destul de repede. Dar, acum, pasionat de atâtea descoperiri pe care le făceam, mai ales în etnologia indiană şi sud-est asiatică, îmi era imposibil să mă concentrez exclusiv asupra tibetanei.

În plus, pe neaşteptate, s-au ivit noi dificultăţi. Doamna Perris mi-a telefonat într-o dimineaţă la „Imperial Library” că cineva vrea să-mi vorbească. Era Jenny. Renunţase la sihăstria din Svarga-ashram şi venise să mă vadă. Mai grav: se instalase în pensiunea din Ripon Street. A rămas vreo două săptămâni, în care timp am lucrat pe apucate. I-am mărturisit foarte sincer că tot ce se întâmplase aparţinea trecutului. Dar Jenny spera încă. Într-o zi, mi-a declarat că, nereuşind să găsească „absolutul”, se va face cocotă. Şi-a îmbrăcat rochia cea mai elegantă, s-a fardat şi s-a dus să bea un cocteil în cel mai luxos local din Calcutta. S-a întors după un ceas, dezamăgită şi descumpănită. S-a consolat ieşind seri de-a rândul cu grupul din pensiune – cinematografe, „China Town”, baruri. În cele din urmă, s-a hotărât să mai încerce o dată. A plecat la Pondicherry, la ashram-ului Aurobindo Goshe. După o săptămână, mi-a scris că e fericită, că „La Mere” i-

a redat curajul de a căuta „absolutul”, că şi-a dăruit puţinul pe care-l avea acestui ashram în care se hotărâse să rămână pentru tot restul vieţii. Îmi ura să-mi găsesc şi eu, cât mai curând, „adevăratul meu drum”. De atunci, n-am mai auzit nimic de ea.

După plecarea lui Jenny, m-am aşezat şi mai furios pe muncă. Am întrerupt studiul tibetanei şi m-am concentrat asupra etnografiei Asiei Orientale. Cum eram hotărât să mai rămân încă vreo doi-trei ani în India, îmi făgăduisem să mă întorc la tibetana după ce mă voi familiariza cu civilizaţiile populare indiene şi sud-est asiatice. O excursie spre Sahib-ganj, unde trăisem o săptămână printre Santali; plimbările pe care le făceam în satele din jurul Calcuttei îmi aţâţaseră şi mai mult interesul pentru populaţiile aborigene preariene.

Mi se părea că încep să înţeleg elementele de unitate ale tuturor civilizaţiilor ţărăneşti, care se întindeau din China şi sud-estul Asiei până la Mediterana şi Portugalia. Regăseam pretutindeni ceea ce am numit mai târziu „religiozitatea cosmică”, adică rolul capital al simbolului şi al icoanei, respectul religios al pământului şi al vieţii, credinţa că sacrul se manifestă direct prin misterul fecundităţii şi reînnoirii cosmice, iar nu prin evenimentele istorice. Evident, civilizaţiile ţărăneşti europene fuseseră transfigurate de creştinism, dar creştinismul răsăritean şi mediteranean era în acelaşi timp şi o „liturghie cosmică”. Întruparea, moartea şi învierea lui Christos sanctificaseră într-un anumit sens Natura. Lumea era din nou „bună”, aşa cum fusese înainte de păcat. În ceea ce priveşte

populaţiile ţărăneşti din India, pentru ele lumea nu era o „iluzie” şi viaţa nu se reducea la un lanţ de suferinţe, aşa cum le prezentau filosofiile şi ascezele post-Upanişadice. Lumea, viaţa, bucuria erau creaţii divine, şi „păcatul” – adică „ignoranţa” – nu consta în acceptarea lor ca atare, ci în credinţa că Lumea şi viaţa reprezintă realitatea ultimă.

Indirect, înţelegerea spiritualităţii indiene aborigene m-a ajutat, mai târziu, să înţeleg structura culturii româneşti. Recunoşteam tot mai mult importanţa elementului autohton, pre-arian, în constituirea hinduismului. Cele mai specifice caracteristici ale religiozităţii indiene – în primul rând, cultul şi devoţiunea mistică faţă de zeiţele fertilităţii – erau aportul populaţiilor aborigene sau rezultaseră dintr-o sinteză între spiritualitatea autohtonă şi cea a indoarienilor. Aveam să înţeleg curând că aceeaşi sinteză avusese loc şi în istoria culturii româneşti. Dacii – „fondul autohton” de care vorbea Blaga, după Pârvan şi Haşdeu – împliniseră în cultura românească rolul pre-arienilor în cultura indiană. Cu deosebirea că, în timp ce în India aceste straturi pre-ariene şi expresiile lor culturale erau încă observabile, aportul dacilor nu putea fi decât incomplet şi aproximativ reconstituit. Fără îndoială însă că, printre elementele de unitate ale civilizaţiilor ţărăneşti din sud-estul Europei, cel mai important era substratul tracic. Peste acest substrat, se adăugaseră în cursul vremilor influenţele culturale ale Greciei, ale Romei imperiale, ale Bizanţului şi mai ales ale creştinismului. Or, dacă, aşa cum m-am convins tot mai mult, mai târziu, tradiţiile populare româneşti păstrau o parte din

moştenirea traco-getică, mi se părea că problema istoriei şi filosofiei culturii româneşti trebuie dezbătută pe un alt plan. În primul rând, creaţiile populare româneşti se articulau într-o perspectivă mult mai vastă, căci ele nu erau numai „româneşti”; mai precis, dimensiunile lor nu erau „provinciale”, nu se limitau la frontierele neamului românesc. Un anumit tip de civilizaţie, adică un mod specific de a exista în lume, era ilustrat atât de cultura populară românească, cât şi de celelalte culturi din sud-estul Europei, cu toate diversificările şi variaţiile lor (care caracterizează, de altfel, geniul creaţiilor populare pretutindeni în lume).

În al doilea rând, recunoaşterea validităţii, autenticităţii şi universalităţii acestui mod de a exista şi a fi creator în lume îngăduia elitelor româneşti contemporane să înţeleagă şi alte expresii ale aceluiaşi mod de a fi, în special valorile culturilor populare indiene. De aceea, prin 1937, după ce publicasem *Yoga* şi diferite alte studii despre civilizaţiile preariene, m-au surprins anumite articole din presa de dreapta, în care eram dojenit sau ironizat pentru preocupările mele „exotice”. Mi se părea că, prezentând aportul elementelor pre-ariene în cultura indiană sau comentând simbolismul templului Barabudur, eram mai aproape de universul spiritual al ţăranului român şi contribuiam mai temeinic la înţelegerea acestui univers decât, bunăoară, traducând pe Kant – aşa cum făcea pe atunci unul din tinerii teoreticieni de dreapta.

Mai era încă ceva care mă făcea să simt urgenţa înţelegerii spiritualităţii indiene şi în general a culturilor

asiatice. Ştiam că independenţa Indiei e iminentă şi că foarte curând Asia întreagă va reintra în istorie. Pe de altă parte, într-un viitor nu prea depărtat, o seamă de populaţii arhaice îşi vor face loc pe scena politicii mondiale. Mi se părea că noi, românii, am putea împlini un anumit rol în apropierea şi dialogul între cele două sau trei lumi: Occidentul, Asia şi civilizaţiile de tip popular arhaic. Mi se părea inutil să repetăm anumite clişee sau descoperiri occidentale – dar de asemenea mi se părea steril şi primejdios să ne fixăm într-un „tradiţionalism" desuet. Tocmai rădăcinile ţărăneşti ale unei bune părţi din cultura românească ne silea să depăşim naţionalismul şi provincialismul cultural şi să tindem către „universalism". Elementele de unitate ale culturilor populare indiene, mediteraneene şi balcanice îmi dovedeau că aici există acel univers organic, rezultatul unei istorii comune (istoria civilizaţiilor ţărăneşti), iar nu în Himalaya construit în chip abstract. Noi, cei din Răsăritul Europei, am fi putut sluji de punte între Occident şi Asia. Asta, evident, în ipoteza că Rusia sovietică nu va deveni o putere mondială. O bună parte din activitatea mea din România dintre 1932 şi 1940 îşi găseşte punctul de plecare în aceste instituţii şi observaţii din primăvara şi vara anului 1931.

Mă împrietenisem cu Van Manen, care îmi împrumuta publicaţii rare din prodigioasa lui bibliotecă tibetană, şi cu Lucian Bogdanov, orientalist rus, stabilit în Calcutta, după ce petrecuse patru ani în Afganistan. Pe cât de mult iubea Van Manen India, pe atât o ura Bogdanov. Nu suporta decât India islamică şi nu se putuse apropia niciodată de

cultura şi arta indiană (în care, de altfel, nu vedea decât „idolatrie”). Ar fi dat orice ca să poată părăsi India – unde trăia anevoie, din slujba pe care o avea la Consulatul Francez din Calcutta şi din traducerile pe care le făcea pentru „Cama Oriental Institute”, îi vorbisem o dată de posibilitatea de a veni la Bucureşti, ca profesor de limbi orientale la Universitate, şi asta îi redeşteptase speranţele. I-am scris amândoi lui Nicolae Iorga, dar n-am primit nici un răspuns.

În biblioteca „Societăţii Asiatice” întâlneam tot felul de savanţi. Aşa i-am întâlnit pe tibetanistul Jacques Bacot şi pe sexologul Maurizius Hirschfeld, care se întorcea din Japonia cu o prodigioasă colecţie de pietre falice, şi cu un tânăr asistent japonez posedat de ideea că într-o zi patria lui va deveni celebră pentru creaţiile şi perfecţiunile ei erotice. Van Manen mă invita uneori la el acasă. Îi plăcea să discute cu bucătarul lui în tibetană, în timp ce invitaţii se trudeau să ghicească ce nou fel de mâncare himalayană îi aşteaptă. Prin Bogdanov, cunoscusem un ataşat de legaţie francez, care petrecuse doi ani la Bucureşti. André venea uneori în Ripon Street, invita fetele la ceai la „Firpo's”, îi făcea curte lui Norinne. Pe atunci, Norinne era logodită cu un tânăr anglo-indian, Ernest Mann, care lucra la o plantaţie de iută din East Bengal. De câte ori venea la Calcutta, Ernest invita familia Perris la restaurant, apoi se ducea să danseze cu Norinne. Într-o noapte, am auzit voci în hol, un ţipăt şi, ducându-mă să văd ce se întâmplă, doamna Perris mi-a strigat: „S-a înecat Ernest!” Fratele şi cumnatul lui

veniseră să-i aducă vestea. Primiseră o telegramă de la managerul firmei unde lucra Ernest. Fusese la vânătoare de crocodili pe un braţ al fluviului, barca se răsturnase şi, neştiind să înoate , Emest se înecase. Celălalt frate, Cyril, plecase chiar în noaptea aceea să încerce să-i găsească trupul sau ce mai rămăsese din el într-o regiune infestată de crocodili.

Doamna Perris primise o lovitură ale cărei urme i s-au citit multă vreme pe figură. Emest Mann era, într-adevăr, o partidă neaşteptată pentru Norinne: 600 de rupii pe lună, bungalow la plantaţia de iută şi casă la Calcutta. Norinne s-a consolat totuşi repede. Accepta tot atât de repede invitaţiile în oraş; iar, după puţin timp, a găsit un post la un bogătaş parsi, care-i îngăduia să scape de sub vigilenţa maternă.

Luam şi nu luam parte la toate aceste evenimente care pasionau pensionarii din Ripon Street. În afară de lucrul meu, trăiam fără program. Nu-mi impuneam nimic; nu mă mai sileam să devin cineva sau să fac ceva. Învăţasem să-mi accept viaţa aşa cum se desfăşura ea la Calcutta: uneori înaltă, pură, silindu-mă parcă să ard la alb, alteori mediocră, fadă, banală, dar nu mai puţin misterioasă. Învăţasem de asemenea să nu mă mai las exaltat sau deprimat de întâlnirile sau legăturile în care eram antrenat, adesea fără voia mea. O anumită indiferenţă faţă de evenimentele care ar fi putut părea că-mi alcătuiesc biografia începea de pe atunci să-şi facă drum în suflet. Nu era propriu-zis o indiferenţă faţă de viaţă, sub toate aspectele ei, dar nu mai luam în serios ce mi se întâmpla,

sau nu mi se întâmpla. Începeam să presimt că dimensiunile adânci ale existenţei sunt inaccesibile eroziunii sau exaltării pe care o provoacă evenimentele. Simţeam că, dacă izbutesc să mă situez într-o asemenea dimensiune, devin într-un anumit fel „invulnerabil”. Adică, orice mi s-ar întâmpla, voi continua să rămân eu însumi şi, ca atare, voi fi liber să-mi împlinesc destinul.

Trecuse epoca de arşiţă, începuse musonul şi, deşi era încă destul de cald, nu mă hotărâm să plec. Plănuisem să mă duc la Almora, apoi să trec în Kaşmir, pentru cinci-şase luni, dar nu voiam să plec înainte de a aduna cât mai mult material pentru capitolele comparative din teză. Voiam să profit de documentaţia pe care o aveam la îndemână în cele două mari biblioteci, înainte de a mă retrage din nou în Himalaya.

Apoi, brusc, pe la mijlocul lui iunie, am simţit ca trebuie să scriu un roman. Îl numisem la început *Victorii*, apoi *Petru şi Pavel*. Se deosebea de tot ce scrisesem până atunci; nu mai era autobiografic, ca *Romanul adolescentului miop* sau *Gaudeurnus*, nici nu mai era scris la persoana I, ca Isabel, dar nu era nici un roman „fantastic” ca *Lumina ce se stinge*. Acţiunea se petrecea la Bucureşti, imediat după război. Aparent, era istoria unei familii: Francisc Anicet şi cei doi băieţi ai lui, Petru şi pavel. În realitate, voiam să scriu istoria a două generaţii – generaţia războiului şi cea care urmase, „generaţia tânără”, pe care o exaltasem cu trei-patru ani mai înainte în articolele mele din „Cuvântul”. Când l-am început, nu „văzusem” limpede decât primele capitole: tinereţea lui

Francisc, nerăbdarea cu care aşteptase războiul, moşia pe care şi-o pierde după reforma agrară, decadenţa şi sărăcia familiei Anicet şi copilăria şi adolescenţa celor doi băieţi, pe care-i presimţisem deosebiţi şi totuşi complementari. Titlul *Victorii* putea fi înţeles fie ca o ironie, fie în chip simbolic – pentru că romanul consta într-o serie de „căderi" şi „înfrângeri", în primul rând dezagregarea averii lui Francisc Anicet şi decăderea lui socială, ajuns din mare moşier simplu funcţionar în Banca unui fost coleg de şcoală.

Am scris cu furie, zi şi noapte, şi după trei zile umplusem o sută de pagini. L-am întrerupt ca să-l reiau o săptămână mai târziu, într-un ritm mai domol, scriind numai nopţile, şi nu mai mult de două-trei ore. Dar foarte curând am simţit că subiectul îmi scăpase din mână, că romanul ameninţa să devină o sociologie a „generaţiilor", şi atunci l-am întrerupt definitiv. Am distrus o bună parte din manuscris, salvând doar vreo 50-60 de pagini, pe care le-am utilizat mai târziu în *Întoarcerea din Rai*.

Asta se întâmpla la sfârşitul lui iulie. În august, am făcut câteva excursii în Delta Gangelui, oprindu-mă de câte ori puteam la Puri. În septembrie, un tânăr indian, pe care-l cunoscusem la „Societatea Asiatică", m-a condus într-o zi la locuinţa maestrului lui spiritual, în Howrah, o suburbie a Calcuttei. Guru era un bărbat încă tânăr, vorbind perfect englezeşte, şi m-a cucerit de la început prin luciditatea şi originalitatea lui. Aproape fără să-i mărturisesc, ghicise încercările prin care trecusem. Nu ştiu în ce măsură ghicise conţinutul concret al aventurilor mele, dar îşi

dăduse seama de natura şi consecinţele lor. Descoperise şi evaluase fără greş experienţa pe care o aveam despre tehnicile meditaţiei şi, încă de la a doua întâlnire, m-a ajutat să recuperez tot ce socotea că mi-ar putea fi util din învăţătura mea himalayană. Era într-adevăr paradoxal: găsisem acolo, în Howrah, la doar câţiva kilometri de Ripon Street, acel guru pe care-l căutasem în Himalaya. Nu că le-ar fi fost „superior” lui Swami Shivananda şi celorlalţi sihaştri din Svarga-ashram şi Lashman-jhola, de la care învăţasem atât, dar era „maestrul spiritual” de care aveam nevoie, care mă putea ajuta mai bine şi mai mult decât toţi ceilalţi.

Mă duceam să-l văd cu regularitate, în fiecare săptămână, şi rămâneam câteva ceasuri, ascultându-l. Era căsătorit, avea copii şi zilnic veneau să-l vadă zeci de oameni, şi nu numai din Calcutta. Veneau pentru *darshan*: doar să-l privească, să-l atingă, căci, după credinţa indiană, era suficient să contempli pentru a te înălţa şi purifica spiritualiceşte. Guru nu accepta decât foarte puţini discipoli şi avusesem norocul să fiu ales de la întâia întâlnire, când, după scurta introducere pe care i-o făcuse tovarăşul meu, m-a rugat să intru în casă şi am început să stăm de vorbă.

Amânasem iar plecarea la Almora. Credeam că amânasem doar pentru două-trei luni, când, într-o duminică, am primit scrisoarea tatei. Trebuia să mă întorc cât de repede, pentru serviciul militar. Vestea a căzut ca un trăsnet. Prima mea reacţie a fost să-i răspund că sunt bolnav şi că nu mă pot întoarce. Mă gândeam că aş putea

obţine un certificat medical de la un doctor cu care mă împrietenisem. Dar, după câteva zile de reflecţie şi discuţii cu prietenii, am hotărât că cel mai bun lucru ar fi să mă întorc acum şi să revin după ce-mi voi fi îndeplinit serviciul militar şi-mi voi fi terminat teza. În maximum doi ani, aş fi putut reveni în India cu doctoratul luat şi liber să rămân cât îmi va plăcea. Chiar dacă n-aş fi obţinut a doua oară bursa guvernului român, nu mi-ar fi fost greu să găsesc o subvenţie în India. În orice caz, ştiam că într-un ashram din Himalaya aproape că nu aveam nevoie de bani.

Aşa că am scris că mă întorc, dar fără să precizez data. Ultimele trei luni petrecute la Calcutta mi-au rămas în amintire ca un răstimp fabulos. Parcă aş fi presimţit că nu aveam să mă mai reîntorc, căci nu-mi găseam locul. Când nu eram la Puri sau la Chittagong, petreceam ceasuri de-a rândul la Muzeul de Antichităţi Indiene sau colindam satele din jurul Calcuttei, mă duceam la Belur Math, la Chandernagore, ajungeam până la Uttapara, invitat de un *zemindar* care avea o splendidă colecţie de romane englezeşti în ediţii princeps. Profitam de fiecare ceas. Răscoleam rafturile bibliotecii „Societăţii Asiatice” într-un efort disperat de a-mi completa documentarea. Uneori, nopţile, plecam să mă plimb prin cartierele de care se legau primele amintiri; mă îndreptam spre Bhowanipore, dar nu îndrăzneam să mă apropii prea mult, îl ocoleam, ascultându-i zvonurile, aşa cum le purta vântul, când surde şi înecate, când însufleţite brusc, apropiate, ameninţătoare.

După ce-am expediat biblioteca, au început mesele de

despărţire, prelungite până în zori în „China Town”. Parcă m-aş fi reîntors în „visul nopţii de vară” din 1929. Amintirile acelor ultime zile s-au aburit repede şi, după numai câţiva ani, au dispărut definitiv. Le regăseam uneori în vis. Mă trezeam arunci istovit de o neînţeleasă, deznădăjduită tristeţe.

În acea gară, în acea dimineaţă sticloasă de decembrie, le spuneam tuturor: „La revedere! La revedere! În 1933!” în Port Said, am aflat că vaporul românesc plecase din Alexandria cu o seară mai înainte. Vaporul următor sosea doar după vreo zece zile. Am hotărât atunci să continuu călătoria până la Veneţia şi de acolo să iau trenul spre Bucureşti. Adriatica era căruntă şi posomorită. Tucci a debarcat la Bari. Ne-am dat întâlnire, în India, în 1933. (L-am revăzut doar în 1950, la Roma, după aproape douăzeci de ani!)

Terminasem banii şi am aşteptat la Veneţia mandatul telegrafic de acasă. Mă instalasem într-un hotel sărăcăcios de lângă gară şi încercam să mă apăr de melancolie, citind ultimele cărţi ale lui Papini, Gog şi Sant' Agostino.

*

Am ajuns în Strada Melodiei în preajma Crăciunului[1]. Parcă mă luptam să mă trezesc din vis şi nu izbuteam.

[1] De fapt, înapoierea din India a avut loc la începutul lunii decembrie 1931. Se păstrează o scrisoare a lui Mircea Eliade către Valeriu Bologa, datată

Era o seară umedă, rece, străină. În mansardă, ardea focul şi totuşi îmi era frig. În noaptea aceea, a început să ningă.

---

12 decembrie 1931, în care îl anunţa că sosise în ţară de câteva zile (n. ed.).

PARTEA A TREIA
Promisiunile echinocţiului

XI
REÎNTOARCEREA ÎN MANSARDĂ

Era de necrezut, şi totuşi a trebuit să recunosc că aşa era: vorbeam prost româneşte şi cu un accent străin. Nu-mi găseam cuvintele. Când, a doua zi, ne-am strâns toţi în jurul mesei şi mă ascultau povestind, îi surprindeam privindu-se pe furiş, încercând să-şi ascundă zâmbetul.

Corina se făcuse mare şi frumoasă. Se căsătorise de curând cu un magistrat şi locuiau în aripa care fusese atâţia ani închiriată Camerei de Comerţ Italiene. Fratele meu Nicu şi unchiul Mitache se căsătoriseră şi ei, dar nu mai locuiau la noi. Şi totuşi, în afară de Corina, pe care o lăsasem în ultima clasă de liceu şi o regăseam soţie de magistrat, toţi ceilalţi mi se păreau oarecum neschimbaţi. Mama era aceeaşi, parcă anii n-ar fi trecut peste ea. Îşi păstrase, fără îndoială, încrederea pe care o avusese întotdeauna în mine, dar nu şi-o arăta. Îi plăcea să-i asculte pe alţii lăudându-mă, dar ea se prefăcea întotdeauna frământată de îndoieli. Parcă i-ar fi fost teamă să nu mă deoache, recunoscând făţiş că eram ceea ce visase ea încă din tinereţe să mă vadă ajuns: un „tânăr eminent”. Tata trecuse de 60 de ani, dar era tot atât de zdravăn şi neobosit. Cu o lună mai înainte, urcase singur în mansardă mia de volume sosite în lăzile de la Calcutta.

Le-am regăsit cu emoţie, aşa cum le aşezase tata, una peste alta, pe podea, rezemate de perete. Regăsisem în dimineaţa aceea soba de zid, încă fierbinte, şi ferestruicile mansardei, de la care am privit în neştire zăpada

proaspătă şi casele de peste drum. Parcă aş fi încercat să mă trezesc din vis. Nu izbuteam să înţeleg ce se întâmplase: toate păreau aceleaşi – şi parcă totul era schimbat. De câteva săptămâni, de când plecasem din Calcutta, nu aşteptam decât asta: să mă văd întors acasă – şi acum, când ajunsesem, încă nu mă simţeam ajuns. Parcă ar fi trebuit să plec mai departe, să mai fac un drum, lung, ca să mă regăsesc la mine acasă, lângă ai mei. Priveam în neştire casa aceea de peste drum, care mi se părea pe vremuri vastă şi somptuoasă, şi plină de mistere, pentru că storurile erau aproape întotdeauna lăsate şi luminile se aprindeau doar câteva zile pe an, când se întorcea Trandafir Djuvara din străinătate. Casa era tot acolo, parcă mai măruntă şi îmbătrânită, cu storurile trase, aşteptând întoarcerea ministrului. (Nu aflasem încă, atunci, că ministrul murise şi că moştenitorii erau în proces.) În dimineaţa aceea, m-am dus să-l văd pe Nae Ionescu, la redacţia „Cuvântului”, în Pasajul Imobiliara. M-a privit lung, zâmbind, clătinând din cap. „Bine că te-am văzut şi pe tine acasă”, îmi spuse. Părea mai tânăr şi mai senin de cum îl lăsasem în toamna anului 1928, istovit de lupta lungă şi grea pe care o dusese, aproape singur, ca să salveze „Cuvântul”. Îl salvase. Ceva mai mult: de la întoarcerea Regelui Carol, în iunie 1930, „Cuvântul” devenise oarecum un ziar oficial.

Foarte curând, aveam să descopăr că era la mijloc un *malentendu*, iar influenţa la Palat, pe care atâţia i-o invidiau, era o legendă. Regele Carol asculta mai degrabă sfatul lui Wieder sau Urdăreanu, decât pe al lui Nae

Ionescu. Atunci, în 1931-1932, prestigiul politic al Profesorului era în declin. „Guvernul de tehnicieni” prezidat de N. Iorga, pe care-l susţinuse Nae Ionescu, devenise deja impopular. Mă întorsesem la timp ca să asist la treptata „compromitere” a Profesorului în „cercurile Palatului”, care avea să ducă la ruptura din 1933 şi, în cele din urmă, la suprimarea „Cuvântului”.

Curând, au intrat în birou Gheorghe Racoveanu, Mihail Sebastian şi Ion Călugăru. Aflaseră că mă întorsesem şi veniseră să mă vadă. Îi cunoşteam pe toţi din scris, dar îi întâlneam acum pentru întâia oară. Gh. Racoveanu, zâmbitor şi zdravăn, izbucnea repede în râs şi râdea cu poftă, de trebuia să-şi şteargă ochii de lacrimi. Ion Călugăru, mărunt, cu o figură ascuţită, trăgând pe furiş din ţigară, vorbind când în şoaptă, când strident, rostind uneori propoziţii scurte, pe care nu ştiai cum să le iei, pentru că păreau citate din Urmuz sau Saşa Pană (şi uneori erau). Mihail Sebastian era altfel de cum mi-l închipuisem. Îl admirasem de la primele lui articole publicate în „Cuvântul”. Mi-l închipuisem mai impertinent, poate chiar puţin snob; în orice caz, mai în vârstă. Avea, atunci 24 de ani, dar nu arăta mai mult de 20. Nu era înalt, şi obrazul părea la început şters, aburit, îndepărtat. Era atât de discret şi delicat, încât ar fi putut trece drept timid. De-abia după ce-l cunoşteai mai bine îi descopereai farmecul, generozitatea, prezenţa lui cu neputinţă de confundat.

Ne-am întâlnit, de atunci, în fiecare zi la redacţia „Cuvântului”. Nae Ionescu m-a întrebat dacă îmi voi

termina teza în cursul anului, în timp ce-mi voi face serviciul militar. În acest caz, mi-aş fi putut susţine teza şi obţine doctoratul în primăvara, anului 1933. Cu puţin noroc, Consiliul universitar va accepta să suplinesc cursul de metafizică şi seminarul de istoria logicii, Nae Ionescu rămânând să predea numai cursul de logică. N-am îndrăznit să-i mărturisesc atunci că în toamna anului 1933 hotărâsem să mă întorc în India. Profesorul ţinuse să mă reasigure că-şi păstrase încrederea în posibilităţile mele ştiinţifice. Se îndoia că o catedră de sanscrită sau istoria religiilor va fi uşor de creat, şi atunci alesese calea aceasta – părtaş la catedra lui de logică şi metafizică – ca să-mi grăbească intrarea în Universitate.

Deocamdată, trebuia să-mi fac serviciul militar. Eu însă amânam cât puteam ziua prezentării la regiment. Veneau sărbătorile şi nu mă înduram să le fac, şi de data aceasta, departe de familie şi de prieteni, încazarmat. Îmi spuneam că, în ultimul moment, voi găsi un motiv plauzibil ca să-mi justific întârzierea.

Profitam deci pe cât puteam de ultimele zile de libertate. Câţiva din prietenii mei se căsătoriseră şi-mi plăcea să cred că le descopeream dimensiuni noi, pe care nu le bănuisem cu numai trei-patru ani în urmă, în Universitate. Mary, soţia lui Mihail Polihroniade, era englezoaică şi de curând preda limba engleză la un liceu de băieţi. Era înaltă, robustă, roşcovană şi pistruii adăugau parcă o tăiere masculină figurii ei deschise, loiale. Te privea întotdeauna drept în ochi şi vorbea tare, precis, eficient. Ne-am împrietenit repede, aşa cum m-am

împrietenit, de altfel, cu soţiile celorlalţi doi prieteni, Marga Jianu şi Mariana Viforeanu. Despre frumuseţea Margăi, auzisem încă din India: îmi scriseseră prietenii. Am întâlnit-o, aşa cum a rămas de atunci: calmă, senină, zâmbind într-una, coborâtă parcă dintr-un tablou de da Vinci.

În Mariana am descoperit cu mirare o admirabilă clasicistă. Copilă încă, tatăl ei, Istrati Micescu, o învăţase greceşte. Poate singura în generaţia ei, Mariana îi citise pe Pindar şi Platon în original, înainte de a citi romanele franţuzeşti la modă. Dar Petru Viforeanu rămăsese aşa cum îl cunoşteam în liceu: monden, savant şi ambiţios. Voia să trăiască mai multe vieţi în acelaşi timp, să ajungă un mare jurist şi un ilustru profesor universitar, dar să triumfe în politică, fără să renunţe la viaţa mondenă, nici la prieteniile legate în liceu. Solicitat în atâtea cercuri, nu ne puteam întâlni cu regularitatea cu care mă întâlneam cu Polihroniade şi Jianu, sau cu Haig Acterian şi Marietta Sadova, care locuiau acum împreună într-un apartament din bulevardul Elisabeta.

De iubirea lor ştiam din Universitate, când Marietta era pe cale să se despartă de Ion Marin Sadoveanu. Dar era, pe atunci, o mare taină – aşa că nu avusesem prilejul să o întâlnesc. Am întâlnit-o într-o seară de decembrie. Era aşa cum o văzusem pentru întâia oară pe scenă. Avea o figură „străină”, părând mai mult o scandinavă decât o ardeleancă din Bistriţa, de unde venise cu mulţi ani înainte, ca să se înscrie la Conservatorul de Artă Dramatică. De-abia după ce ne-am împrietenit, am înţeles

câtă bunătate, inteligenţă, imaginaţie şi energie zăceau în femeia aceasta, care părea firavă, aproape clorotică, de care ţi-era teamă că ar putea cădea oricând greu bolnavă, pe care te aşteptai s-o vezi preocupată exclusiv de sănătatea şi problemele ei. Descopereai mai târziu că Marietta trăia exclusiv pentru alţii, că, alături de marea ei pasiune pentru teatru, viaţa ei se nutrea din bucuriile pe care le făcea celorlalţi.

*

Abia apucasem să pătrund în lumea aceasta nouă, pe care mi-o revelaseră prietenii mei căsătoriţi, când a trebuit să mă prezint la Regimentul de artilerie antiaeriană. Era la celălalt capăt al oraşului, la Ghencea. Numai cu tramvaiul făceam o jumătate de oră şi apoi încă vreo 20 de minute pe jos. Evident, fusesem dat de mult „nesupus la încorporare”, însă n-am fost încarcerat pe loc, aşa cum îmi prevestiseră unii. Colonelul ştia că mă întorceam din „Extremul Orient” şi, până în ziua când mă va fi judecat Consiliul de disciplină, îmi acordase circumstanţe atenuante. Am fost însă încazarmat, cum era regulamentul. Timp de două săptămâni, n-am părăsit curtea regimentului. Spre marea mea surpriză, nu m-am simţit surghiunit. Se mai aflau destui elevi cu „termen redus”, „terişti”, cum li se mai spunea, dar acum, după trei luni de instrucţie, dobândiseră dreptul să doarmă şi să mănânce serile în oraş. (Era vremea „economiilor bugetare” şi regimentul se bucura de orice gură mai

puţin.) Aşa că la căderea serii rămâneam numai cu soldaţii de trupă, în marea lor majoritate ţărani. În adolescenţă, cutreierasem, verile, satele de munte şi de la Dunăre, dormisem adesea în casele ţăranilor; puteam spune că nu eram străin de lumea satelor. Dar de-abia la Ghencea, cât am fost încazarmat şi dormeam în aceeaşi sală, am ajuns să-i cunosc mai bine. Nu mă simţeam deloc străin printre ei, şi cu unii chiar m-am împrietenit.

Număram totuşi zilele. De la deşteptare, în zori, pe întuneric, şi până la stingere, timpul trecea anevoie. Luam parte la instrucţie, dar, cum venisem cu trei luni întârziere, nu fusesem încă repartizat la una din baterii. Un sublocotenent se oferise să mă iniţieze, însă n-am izbutit să învăţ multe de la el. De la prima lecţie, m-a asigurat că, fiind „intelectual, om de carte”, voi deprinde foarte repede mecanismul tunului antiaerian. („Cât ai bate din palme”, a precizat el.) Aşa că a preferat să mă asculte pe mine povestindu-i despre India. Stăteam amândoi în faţa tunului, el îmi punea întrebări despre arşiţă şi musoni, şi temple, şi femei – şi eu îi răspundeam. De altfel, zadarnic aş fi învăţat să mânuiesc tunul antiaerian: ochii mei erau prea slabi ca să vadă în timp util avioanele inamice. Curând după aceea, au descoperit, că, datorită miopiei mele, fusesem de la început vărsat la serviciul auxiliar. S-au mulţumit atunci cu o instrucţie elementară: cum să mă ţin în front şi celelalte.

Serile, îi priveam cu melancolie pe camarazii mei terişti luându-şi biletele de voie şi plecând spre oraş. Vedeam Bucureştiul parcă de foarte departe, înecat sub zăpadă,

cu cele câteva coşuri de fabrică fumegând. Mă întorceam cu gândul la coliba mea din Svarga-ashram şi amintirea solitudinii aceleia fabuloase mă însenina. Descoperisem mai demult valenţele aproape taumaturgice ale imaginilor himalayene. Întocmai după cum, în adolescenţă, învăţasem o serie de „exerciţii spirituale”, prin care pătrundeam în anumite universuri imaginare (galaxiile, Egiptul, Grecia misterelor orfice) şi mă ferecam în ele, îmi era de-ajuns acum să-mi reamintesc cu precizie, în cele mai mici amănunte, coliba mea sau stânca de pe malul Gangelui, ca să mă regăsesc pe de-a întregul senin, împăcat, invulnerabil.

Într-o dimineaţă, am fost chemat în faţa colonelului. Se mai aflau acolo încă patru ofiţeri. Îmi venise rândul să fiu judecat pentru nesupunere la încorporare. Sentinela care mă însoţise mi-a scos centironul. Colonelul mi-a pus câteva întrebări. Ofiţerul procuror a arătat, cu destulă blândeţe, gravitatea actului meu şi a citit din Codul Militar articolele care mă priveau. Ar fi trebuit să fiu condamnat nu mai ştiu la câte săptămâni de carceră. Dar şi-a încheiat rechizitoriul cerând circumstanţe atenuante, căci era vorba, adăugase el, de un „eminent licenţiat în filosofie care a studiat trei ani în India”. Un tânăr căpitan fusese numit avocatul meu din oficiu. Şi-a rostit apărarea cu o vădită satisfacţie. Am fost, evident, achitat – şi mi s-a înapoiat centironul. Trebuia însă să completez cele trei luni de absenţă. Aşa că, în loc să fiu „lăsat la vatră” în octombrie, o dată cu ceilalţi camarazi, îmi va veni rândul la eliberare abia în preajma Crăciunului.

*

Cu emoţie am primit, într-o seară de februarie, biletul de decazarmare. Am plecat împreună cu un grup de terişti. Nu îndrăzneam să mă despart de ei, nu cumva să trec prin faţa vreunui ofiţer sau gradat şi să nu-l salut. Multă vreme salutam, de departe, pe orice bărbat în uniformă – nu numai pe comisari şi sergenţi de stradă, dar şi pe pompieri. Salutam întotdeauna regulamentar, aşa cum învăţasem, lovind cu putere talpa de caldarâm.

Nu-mi făcusem uniformă, aşa că purtam tunica, mantaua şi bocancii pe care-i primisem de la regiment. Când am urcat pentru întâia oară la „Cuvântul", Nae Ionescu şi toţi redactorii au încremenit. Nu le venea să creadă că venisem de la Ghencea până în Calea Victoriei în hainele acelea atât de largi, încălţat în bocanci care ameninţau să-mi scape din picioare la orice mişcare prea bruscă. Nu le venea să creadă că nu mă oprise nici un sergent pe stradă ca să-mi ceară hârtiile de identitate. Spuneau că arătam exact aşa cum ar fi trebuit să arate un dezertor îmbrăcat în hainele altuia.

Dar mă obişnuisem. Probabil că mă priveau mulţi pe stradă, dar cum nu eram atent decât la uniforme, nu luam în seamă eventualele zâmbete ironice ale trecătorilor. În iarna aceea, îndată ce ajungeam acasă mă schimbam şi, abia încheiată cina, plecam la unul din prieteni. O cunoscusem pe sora lui Ionel Jianu, Leta Stark, şi pe prietena ei, Vera. Erau amândouă arhitecte. Îmi plăcea să

petrec serile la ele, rămânând uneori de vorbă până târziu după miezul nopţii. Discutam mai ales despre alchimie şi filosofiile asiatice, despre istoria religiilor, îmi aduc aminte că o dată, la despărţire, Vera mi-a spus: „Dacă vrei să înfăptuieşti tot ce ai în cap, ar trebui să nu te însori.” Foarte sincer, am asigurat-o că nici prin gând nu-mi trecea să mă căsătoresc.

Mă duceam iarăşi cu bucurie în bulevardul Elisabeta, la Haig şi Marietta Sadova. Într-o seară, fără să înţeleg de ce, le-am povestit toate câte mi se întâmplaseră în Bhowanipore şi motivul pentru care nu mai dădusem ochii cu Dasgupta. Încercasem până atunci să mă gândesc cât puteam mai rar la Maitreyi. Dar trăiam tot timpul cu amintirile mele indiene. Oriunde m-aş fi dus, în orice casă aş fi intrat, până la urmă trebuia să le vorbesc despre India. Probabil că asta aşteptam şi eu, pentru că nu mă dădeam niciodată înapoi. Le vorbeam camarazilor mei, în jurul sobei, în nopţile petrecute la regiment. Şi, cu toate acestea, erau continente întregi de amintiri de care nu vorbeam niciodată, pe care, chiar dacă aş fi voit, n-aş fi ştiut cum să le comunic; continente secrete, inaccesibile, asemenea unor Atlantide scufundate în adâncuri. Într-un anumit fel, cu cât stăruiam mai mult asupra imaginilor, personajelor şi întâmplărilor, din ceea ce numim „India istorică” şi care constituiau, în cele din urmă, elementele unei biografii în două dimensiuni, cu atât împingeam mai în adânc lumea aceea de înţelesuri şi descoperiri incomunicabile.

Când mă dusesem să-l văd pe Rădulescu-Motru, mă

aşteptasem să-mi pună mai ales întrebări despre filosofia indiană, îmi scrisese o dată la Calcutta că încercase, în repetate rânduri, să citească Upanişadele şi textele vedantine, dar nu izbutise; spera să-i pot explica eu, când mă voi întoarce, de ce asemenea texte sunt considerate de unii de mare interes. L-am găsit mai tânăr, mai sănătos şi mai lucid decât îl cunoscusem în primul an de Universitate, în toamna lui 1925. Mi-a pus foarte puţine întrebări cu privire la filosofia indiană. În schimb, de câte ori mă duceam să-l văd, Rădulescu-Motru nu obosea descusându-mă despre experienţele mele în Bengal şi Himalaya, despre situaţia politică, îndeosebi despre Gandhi şi mişcarea naţionalistă.

Cine nu scăpa o singură dată prilejul să aducă vorba despre filosofia indiană era Mircea Vulcănescu. Locuia tot în casa părintească din strada Popa Soare, dar era căsătorit a doua oară, cu Marguerite, şi avea deja o fetiţă. Se îngrăşase destul în ultimii ani, dar faţa îi rămăsese tot frumoasă, cu ochii mari, negri, adânci. Aşa a rămas până la ultima noastră întâlnire, zece ani mai târziu – continuând să se îngraşe, umblând însă vioi, plimbându-se necontenit prin cameră şi neîncetând să vorbească despre orice, sclipitor, cu aceeaşi uluitoare erudiţie şi claritate. Citea tot, în toate direcţiile, şi, orice ar fi făcut, făcea mai bine decât ceilalţi. Când s-a hotărât să joace bridge, a învăţat, cu îndărătnicie şi metodă, câteva săptămâni – şi apoi a ajuns campion. Scria cu aceeaşi uşurinţă şi competenţă despre probleme de teologie răsăriteană, economie bancară sau un roman modern. O

dată, i-a căzut în mână o revistă franceză care anunţa un concurs în legătură cu romanul detectiv în curs de publicare. Mircea Vulcănescu a citit romanul şi a răspuns pe loc. Şi, evident, soluţia găsită de el era cea justă. Câteva săptămâni în urmă, numele lui se afla în fruntea listei.

Scria destul de mult, dar publica puţin şi numai silit de prieteni sau de împrejurări. Era, cum amintea el că fusese şi Goethe, un „scriitor ocazional”. Intervenea în polemici sau publica un articol ca să apere un prieten atacat pe nedrept. Publica mai ales în „Cuvântul”, nu numai pentru că îi plăcea ziarul, dar mai ales pentru că avea pentru Nae Ionescu o admiraţie şi o iubire fără margini, pe care le-a păstrat până la sfârşit, chiar când, câţiva ani mai târziu, nu mai era întotdeauna de acord cu activitatea politică a Profesorului. De cele mai multe ori însă, Mircea Vulcănescu scria pentru el şi pentru câţiva prieteni: eseuri, mici studii despre probleme obscure sau nefamiliare, planuri elaborate de viitoare tratate de teologie, morală sau economie politică.

În anul acela, era directorul Vămilor. Nu înţeleg prin ce miracol s-a putut menţine în post atâţia ani, pentru că era mai mult decât incoruptibil: era de o onestitate rigidă, uneori fără contact cu realitatea. Mi-a mărturisit o dată că nu avea alt criteriu decât Regulamentul Vămilor, pe care nu-şi îngăduia să-l interpreteze, ci îl aplica ad litteram.

De la el am aflat că Stelian Mateescu fusese de curând internat, în ultimii ani, căzuse oarecum în mania religioasă, dar scrisese totuşi, spunea Mircea, câteva

nuvele extraordinare. Apoi, pe neaşteptate, a izbucnit: a venit într-o seară la Mircea, a scos de sub palton un cuţit mare, de bucătărie, şi s-a repezit la el să-l înjunghie. Plănuise să-şi asasineze cei mai buni prieteni – ca să-i apere, pare-se, de ispitele Diavolului.

În afară de Nae Ionescu, Mircea era singurul cu care discutam pe îndelete filosofia indiană. Îl interesau mai ales soteriologia şi estetica. Cum avea o memorie prodigioasă, îşi însuşise repede întreaga terminologie tehnică. Ceilalţi prieteni îl ascultau uluiţi, când mă întrerupea ca să adauge un detaliu sau să precizeze o expresie. Cum avea timp de toate, nu numai că-mi citea foiletoanele din „Cuvântul”, dar asculta şi conferinţele pe care începusem să le ţin la Radio. Adrian Maniu era pe atunci directorul programului cultural de la Radio, îmi trimisese vorbă prin Ionel Jianu că vrea să mă cunoască. Întovărăşit de Jianu, m-am dus să-l văd la Radio, în strada Edgar Quinet. Mi-a propus să citesc două texte pe lună, de câte 20 de minute, despre India. Primeam 800 de lei de conferinţă. Am acceptat cu bucurie, pentru că în afară de modestul salariu de la „Cuvântul” nu aveam alte resurse şi-mi era ruşine, la 25 de ani, să mai cer bani de-acasă.

Probabil că aceste conferinţe la Radio – multe din ele publicate în 1934 în volumul India – au contribuit considerabil la popularitatea mea. Când Ionel Jianu m-a invitat să vorbesc la „Fundaţia Carol I” despre Rabindranath Tagore, în ciclul de conferinţe al grupării „Forum”, pe care o organizase el, sala era arhiplină. Am vorbit fără note şi, din păcate, nepregătit – dar succesul a

fost cu atât mai mare. M-am lăsat oarecum purtat de „inspiraţie”, am evocat nopţile fierbinţi ale Bengalului, arborii încărcaţi cu licurici din Chandernagore, întâlnirile şi convorbirile cu poetul la Shanti Niketan. Nu cred ca publicul a învăţat prea multe, dar fără voia mea îl purtasem până în preajma lui Tagore – şi entuziasmul n-a mai cunoscut margini. De atunci, am fost necontenit invitat să vorbesc despre India.

La ieşire, printre atâţia alţi prieteni, mă aştepta Constantin Noica. Mi-a atras atenţia, cu zâmbetul lui pe jumătate blând, pe jumătate ironic, că pronunţasem greşit anumite cuvinte; spusesem, bunăoară, „armoniat”. Pe Noica îl ştiam de mult, din liceu. Dar, cum eram cu trei sau patru ani mai în vârstă (el intrase la Universitate în toamna când eu plecam spre India) nu apucasem încă să ne împrietenim. Îmi scrisese câteva scrisori la Calcutta, care mă entuziasmaseră. Băiatul sfios pe care-l lăsasem la plecare se maturizase neaşteptat de repede. Curând după întoarcerea mea, aflasem de la prieteni comuni experienţele universitare ale lui C. Noica. În primul an, urmase neregulat cursurile şi citise, la întâmplare, ce-i căzuse în mână; era pe atunci, cum mărturisea el, zâmbind, mai târziu, „monden”. Îi plăcea să danseze şi nu lipsea de la nici o petrecere. După încheierea anului, în vară, îşi dădu seama că nu se alesese cu nimic. S-a hotărât atunci să-şi organizeze viaţa şi studiile într-un chip inteligent. Cum spunea el, „nu ştim decât ceea ce învăţăm”. S-a hotărât deci să înveţe temeinic filosofia. Şi-a întocmit un program şi s-a ţinut de el până la doctorat.

Când, toamna, s-au redeschis cursurile, Dinu Noica era acolo, în prima bancă (venise cu o jumătate de ceas mai devreme ca să-şi poată alege locul cel mai bun), cu caietul de note pe genunchi. A urmat cu o neclintită regularitate cursurile pe care le alesese. Se apucase să înveţe greceşte şi citea, în fiecare zi, un anumit număr de ore, un clasic al filosofiei. Aşa a citit de patru ori *Critica raţiunii pure*. Nu mai citea ca să se informeze, ci ca să înţeleagă, să înveţe cum filosofau cei mari – Platon, Aristot, Kant, Hegel.

Îşi pregătea acum licenţa cu P. P. Negulescu, dar nu avea de gând să plece pentru doctorat în străinătate. Pe de o parte, pentru că, spunea, mai avea de învăţat în ţară; pe de altă parte, pentru că plănuia să se căsătorească, pe curând, cu Wendy Muston. De toate acestea, aveam să aflu mai târziu, când începusem să ne împrietenim. Atunci, în seara conferinţei despre Tagore, se mulţumise să-mi facă unele observaţii stilistice. Cred că venise însoţit de un coleg de Universitate, un tânăr din Sibiu, blond, cu părul zburlit pe frunte, Emil Cioran. Îmi aduc aminte că i-am revăzut curând, în primăvara aceea, la mine în mansardă, împreună cu alţi prieteni. Căci, pe la sfârşitul lui martie, Rădulescu-Motru îmi obţinuse un concediu de o lună de zile, ca să pot lucra la teză, şi-mi reluasem astfel viaţa de student. Teza era în parte redactată, dar în limba engleză; mă trudeam acum să traduc în româneşte capitolele pe care le socoteam susceptibile de a interesa profesorii din comisia de doctorat. (Lăsasem, bunăoară, la o parte multe din analizele formelor populare ale

practicilor yoga, care, mai târziu, în ediţia franceză din 1936, vor atrage îndeosebi interesul orientaliştilor şi istoricilor religiilor.)

Regăsisem în sfârşit mansarda. Puteam rămâne iarăşi, ca pe vremuri, până târziu după miezul nopţii la masa de lucru, fără grija că va trebui să mă deştept a doua zi la 4 dimineaţa ca să pot ajunge la timp la Ghencea. Îmi cumpărasem rafturi noi, ca să pot aşeza cărţile aduse din India. Regăsisem dosarele şi caietele din Ripon Street şi Bhowanipore. În fundul sufletului, ca o taină, păstram încă hotărârea să mă întorc îndată după doctorat. Pe de altă parte, Bucureştiul pe care începeam să-l deprind din nou mă atrăgea tot mai mult. Mi se părea că mă aflu într-un oraş încă necunoscut, plin de resurse; că trăiesc un moment privilegiat, când fiecare dintre noi ar putea crea, cum îmi plăcea să spun, „opere majore”. N-aş fi vrut să mă reîntorc în India înainte de a sfârşi ceva, de a publica măcar o parte din manuscrise.

În iarna aceea, transcrisesem din caietele mele de note o serie de însemnări şi comentarii, care aveau să apară, câteva luni în urmă, într-o cărţulie de vreo sută de pagini, Solilocvii. Împreună cu Mihail Sebastian şi Ion Călugăru, hotărâsem să publicăm o colecţie pe care o intitulasem „Cartea cu semne”. Cred că totul a pornit de la asigurarea pe care ne-o dăduse Zaharia Stancu că Torouţiu, directorul tipografiei „Bucovina”, e dispus să ne publice colecţia în condiţii neaşteptat de avantajoase. Torouţiu se mulţumea cu un avans modest; restul îl puteam plăti după vânzarea primelor 5-600 de exemplare.

Aşa începuse Zaharia Stancu să publice „Azi”. De apariţia acestei reviste, în care aveam să fiu mai târziu necontenit atacat, eram şi eu, într-o anumită măsură, responsabil. Nu numai pentru că am colaborat de la început (primul număr se deschidea cu fragmente din *Solilocvii,* iar în al doilea şi al treilea număr am publicat pagini din *Jurnalul indian*, sub titlul *Şantier*). Dar, ca să poată aduna suma care-i trebuia pentru avans, Zaharia Stancu s-a gândit să organizeze câteva conferinţe şi şezători literare în oraşele de la Dunăre, şi m-a rugat să vorbesc (evident, despre India). Am acceptat, pentru că venea cu noi şi George Mihail Zamfirescu, a cărui *Madonă cu trandafiri* îmi plăcuse mult. Îmi amintesc de Olteniţa, de Roşiori de Vede, de uliţele înzăpezite şi înglodate când se topeau zăpezile. Îmi amintesc de sălile prost luminate, ticsite de tot felul de oameni: de la primar şi preot, până la elevi şi fete de liceu, şi familiile oamenilor politici, de inevitabilul tânăr intelectual cu veleităţi de scriitor sau cărturar care venea să mi se plângă după conferinţă că se simte ratat din cauza „mediului”. (Îmi amintesc cât am fost de crud o dată – şi poate chiar nedrept – când, înaintând anevoie prin glod, sub lumina palidă, murdară, a felinarelor cu gaz, şi ascultând tovarăşul plângându-se, l-am întrerupt cu brutalitate: „Să nu crezi că scriitorii ruşi din secolul trecut aveau străzi mai bune. Dar aveau desigur mai mult talent!” Nu ştiu dacă aveam dreptate dojenindu-l astfel. Dar îmi continuam *Scrisorile către un provincial*, îi repetam ce proclamasem necontenit din 1927 încoace: că nimic, absolut nimic nu poate steriliza o creativitate

spirituală atâta vreme cât omul este – şi îşi dă seama că este – liber. Că numai pierderea libertăţii sau a conştiinţei libertăţii poate steriliza un spirit creator.)

Nu ştiu dacă Zaharia Stancu a reuşit să-şi asigure primele numere din revistă cu ce-a câştigat la „şezătorile literare” de la Dunăre. „Azi” a apărut în iarna lui 1932. Mihail Sebastian şi Ion Călugăru, care colaboraseră la primul număr, au pregătit fiecare câte un volum pentru colecţia „Cartea cu semne”. Sebastian – *Fragmente dintr-un carnet găsit*, iar Călugăru – *Paltoane şi nimic altceva*. Toate trei cărţuliile au apărut împreună, în primăvara lui 1932. Îmi aduc aminte că am intrat într-o dimineaţă în biroul lui Nae Ionescu şi i-am întins toţi trei, deodată, exemplarele cu dedicaţii. Mihail Sebastian îndeosebi era fericit. Era prima lui carte, şi faptul că o văzuse atât de repede tipărită îl încurajase să pregătească un volum mai compact de nuvele, *Femei*. Ca şi *Fragmente dintr-un carnet găsit*, nuvelele fuseseră scrise cu un an mai înainte, la Paris. Tipărise câteva din ele în reviste, dar ţinea mult să le adune în volum. „Cultura Naţională” tocmai publicase cartea unui debutant, Interior, de Constantin Fântâneru. Sebastian sperase că directorul editurii, Al. Rosetti, i-l va publica şi pe al lui. Dar Rosetti a refuzat şi, profund mâhnit, Sebastian s-a hotărât să încerce aiurea. *Femei* a apărut în toamna următoare, la Editura Ciornei.

Volumaşele noastre au fost bine primite de critici. Dar, difuzarea făcându-se la tipografia „Bucovina”, cititorii le găseau anevoie. Colecţia „Cartea cu semne” anunţase

vreo zece titluri. Printre colaboratori, se numărau Mircea Vulcănescu, Dan Botta, Paul Sterian. N-au mai apărut decât volumaşele de poeme ale lui Paul Sterian şi Ilarie Voronca. Nici noi, nici Torouţiu nu eram mulţumiţi de experienţă, aşa că, de comun acord, am renunţat s-o prelungim.

În iarna aceea, îl cunoscusem, la Mircea Vulcănescu, pe Dan Botta. Îmi dăruise volumul lui de poeme *Eulalii*, care mă entuziasmase. Venea uneori să mă vadă. Era înalt, frumos, blond şi perorând, ridica braţul drept cât putea mai sus, clătinându-şi ameninţător degetul („degetul apodictic”, cum spunea el). Când a intrat pentru întâia oară în cele două odăiţe ticsite cu cărţi, a exclamat: „E o bibliotecă de alexandrin!” Deşi citea puţin, şi numai pe „clasici” (de la poezia populară la Proust), admira bibliotecile în care găsea instrumente de lucru precise: dicţionare, gramatici, studii filosofice, ediţii critice. Îi plăcea să caute etimologii, îl pasiona istoria cuvintelor, şi, când descoperea cuvinte rare, adjective uitate, expresii arhaice, le repeta cu emoţie, rostindu-le rar, pe tonuri diferite, murmurând la răstimpuri: „Ce frumos!”

Mansarda ajunsese din nou loc de întâlnire, ca pe vremuri. Mircea Vulcănescu se oprea adesea, în drum spre casă, iar Paul Sterian venea cu soţia, Margareta, ca să „regăsească tinereţea studioasă” de la Paris. Margaretei îi plăcea să privească prin ferestruica rotundă, ca de vapor, în timp ce Paul îşi destăinuia proiectele (un roman detectiv sau o carte de rugăciuni), izbucnind pe neaşteptate în râsul lui strident, pe care şovăiai să-l crezi

natural, şi atunci aşteptai să vezi ce-o să mai spună, să vezi dacă o să mai râdă – şi tocmai asta îl încânta pe Paul: să-şi dezorienteze interlocutorul, să-i citească nedumerirea în priviri. Ca şi Mircea Vulcănescu, Paul Sterian putea scrie foarte multe lucruri – dar, spre deosebire de Mircea, scria pe atunci repede „în fuga condeiului”, cum îi plăcea să repete. Uneori, scria într-o singură noapte câteva poeme admirabile. Alteori, dicta un roman detectiv într-o săptămână. Îi plăcea să picteze, dar renunţase, auzisem, din cauza Margaretei. Ne-am copia, fără să vrem, unul pe altul, i-ar fi spus Margareta. Dar, câţiva ani mai târziu, am aflat că Paul închiriase o cameră în care îşi instalase şevaletul şi, de câte ori avea câteva ceasuri libere, se închidea acolo şi picta. Nu ştiu dacă descoperirea camerei secrete a contribuit la criza care a izbucnit atunci, prin 1935, şi care a dus mai târziu la desfacerea căsătoriei.

Venea adesea Petru Comarnescu şi îmi amintesc că la început vorbeam între noi englezeşte. Comarnescu petrecuse doi ani în California, unde îşi luase doctoratul în filosofie, şi ţinea cu orice preţ să nu uite englezeşte. Scria atunci seria de articole despre omul şi civilizaţia americană, pe care le va aduna mai târziu în volumul *Horno americanus*. Dar, ca de obicei, publica în mai multe ziare şi reviste cronici literare, plastice, muzicale. Era neobosit, la curent cu tot ce se întâmpla în cercurile mondene, politice şi artistice, şi plin de proiecte. Organiza şezători literare, cicluri de conferinţe. Datorită lui va lua fiinţă, în toamna aceea, „Criterion”.

*

După luna de concediu, am fost mutat la statul-major la serviciul de traducători. Lucram într-o încăpere lungă, luminoasă, la ultimul etaj, împreună cu alţi câţiva camarazi şi doi ofiţeri. Traduceam articole din revistele militare anglo-americane şi italiene. Îmi aduc aminte că am tradus şi un manual despre războiul chimic şi mijloacele de apărare. L-am tradus cu nelinişte şi tristeţe, pentru că mijloacele de apărare mi se păreau iluzorii. La aceeaşi masă cu mine, lucra şi un tânăr basarabean. Începuse să-mi dea lecţii de limba rusă şi-mi traducea un lung şi greu articol al lui Scerbaţki despre istoria logicii budiste.

Pe nesimţite, venise luna mai şi, când, la căderea serii, mă întorceam acasă, parcă toată lumea ar fi fost a mea. Mă opream întotdeauna la „Cuvântul", să-l văd pe Nae Ionescu. Mă împrietenisem cu Mihail Sebastian şi Gh. Racoveanu şi mâncam adesea împreună. Duminica după-amiază se făcuse obiceiul să ne adunăm la Florica Capsali şi Mac Constantinescu. Aveau o casă bătrânească în cartierul Crucea-de-Piatră, cu o grădină mare cât o livadă. Într-o parte a grădinii, Mac pregătise un teren pentru volei. Veneau cu regularitate – şi destul de devreme, ca să joace volei – soţii Polihroniade, Vulcănescu, Sterian împreună cu Dan Botta, Petru Comarnescu, Mihail Sebastian, Haig şi Marietta Sadova. Dar în fiecare duminică apăreau figuri noi: Marioara Voiculescu cu băiatul ei, magistrat, Lily Popovici, Harry

Brauner, Sylvia Capsali, Gabriel şi Adrian Negreanu şi mulţi alţii. Venea adesea Nina Mareş, care locuia o odaie, la ultimul etaj, în acelaşi imobil din Pasajul Imobiliara unde se afla „Cuvântul” şi cu care ne împrieteniserăm toţi. Lucra atunci la Societatea Telefoanelor. Era mică, blondă, bună camaradă şi, deşi am aflat mai târziu, ducea o viaţă grea, râdea întotdeauna, era discretă, nu vorbea de necazurile ei. Se împrietenise mai ales cu Mihail Sebastian şi îi dactilografia manuscrisele nuvelelor – pagini mărunt scrise, cu multe ştersături, pe care nici un tipograf n-ar fi fost în stare să le descifreze.

Serile, mergeam să mâncam cu toţi într-una din cârciumile din cartier. Uneori, eram mai mult de douăzeci. Şi, poate pentru că veneam din lumi apropiate, dar diferite – teatru, plastică, dans, gazetărie, literatură, filosofie – ne înţelegeam foarte bine. Când i-am vorbit lui Nae Ionescu despre întâlnirile şi mesele noastre, s-a minunat şi ne-a invidiat. În tinereţea lui, spunea, nu apucase asemenea intimitate între artişti, gazetari şi cărturari. Îl interesa mai ales faptul că se întâlneau pictori ca Mac Constantinescu, Marcel Iancu, sculptori ca Milita Petraşcu, artiste ca Lily Popovici, Sorana Ţopa, Marietta Sadova, Marieta Rareş, Marioara Voiculescu – şi scriitori, filosofi, muzicieni. „Va trebui să inventaţi un nou limbaj, îmi spunea. Dar, cum îl aveţi cu voi pe Mircea Vulcănescu, o să reuşiţi.” Într-o duminică seara, în timp ce cinam la cârciumă, Comarnescu ne-a propus să organizăm la „Fundaţia Carol I” un ciclu de conferinţe-simpozion fie despre câteva mari personalităţi contemporane, fie despre o serie de

probleme actuale. La fiecare simpozion, ar fi participat cinci sau şase vorbitori: majoritatea aleşi din grupul nostru. Ne-am fi adresat, ca să ne prezideze, unui cărturar mai în vârstă ca noi. Am început să propunem nume şi subiecte. Discuţia s-a prelungit târziu, după miezul nopţii, în grădina lui Mac şi a Floriei, şi, deşi toţi ne arătam entuziasmaţi, poate că proiectul nu s-ar fi împlinit peste câteva luni, chiar în toamna aceea, dacă Petru Comarnescu nu şi-ar fi luat însărcinarea să închirieze sala „Fundaţiei Carol I” şi să se ocupe de alcătuirea programelor, tipărirea şi difuzarea afişelor. Ne-a cerut la fiecare câte o mie de lei, ca să poată arvuni sala. Am rămas înţeleşi să punem la punct programul în duminica următoare.

Fără să ne dăm seama, gruparea „Criterion” luase fiinţă. Nimeni dintre noi n-a bănuit, în acea noapte de vară când, în drum spre casă, continuam să căutăm nume şi subiecte, că pregăteam cea mai originală şi mai semnificativă manifestare colectivă a „tinerei generaţii”. (Cred că încă ne puteam considera tineri. Media de vârstă a nucleului responsabil al grupării era atunci de 25 de ani.)

Şi, fără îndoială, nimeni nu-şi putuse închipui extraordinarul răsunet pe care-l avea întreprinderea noastră. Speram să adunăm destul public ca să putem acoperi cheltuielile. Nu bănuiam, în nici un caz, că vom fi siliţi să repetăm anumite simpozioane de câte două sau trei ori.

În duminica următoare, am căzut de acord asupra primelor personalităţi culturale şi politice pe care le vom

prezenta şi discuta, din perspective diferite, dar complementare, patru sau cinci dintre noi: Gandhi, Lenin, Mussolini, Charlie Chaplin, Proust, Gide, Freud, Bergson, Picasso, Stravinski. Prevăzusem o altă serie de simpozioane, în jurul câtorva probleme: romanul românesc contemporan, arta românească modernă, America şi cultura americană, Asia văzută din Occident şi alte câteva.

Şi, tot în acea duminică, am plănuit să urcăm Bucegii şi să petrecem o săptămână la Casa Peşterii şi Bulboci.

*

Era începutul lui iulie şi, datorită lui Rădulescu-Motru, obţinusem un concediu de la statul-major. Ne-am oprit o zi la Breaza, unde Mac şi Floria închiriaseră o casă pe vară. Eram cu Sebastian, Comarnescu, Dan Botta, Vulcănescu, Lily Popovici, Marietta, Haig Acterian, soţii Polihroniade, Adrian Negreanu şi Sylvia Capsali. A doua zi, am luat trenul până la Sinaia, apoi am început să urcăm spre Pietrele Arse. Revedeam Bucegii după patru ani. Regăsisem, cu un alt grup de prieteni, munţii adolescenţei mele. Eram uluit de precizia cu care-mi aminteam anumite poteci lăturalnice, care scurtau drumul. Îmi anunţam tovarăşii de stâncile care aveau să ne întâmpine, de izvoarele de care ne apropiam. Şi, aşa cum făceam pe vremuri, m-am dus să mă scald în pârâul îngheţat al Ialomicioarei.

Am rămas o săptămână. Împreună cu Mary Polihroni-

ade, traduceam Pygmalion pentru Leny Caler. Mihail Sebastian şi Petru Comarnescu îşi scriau articolele pe unde apucau. Dar în fiecare dimineaţă făceam lungi plimbări către Bulboci sau Piatra Craiului. Serile, aprindeam un foc de uscături şi cetină. Dan Botta recita fragmente din poezii populare pe care, necontenit întrerupt de glumele lui Polihroniade, le comenta din neaşteptate, improbabile perspective Mircea Vulcănescu. Vorbeam toţi pe rând sau laolaltă, şi printre râsete şi întreruperi ne auzeam şi ne înţelegeam. Fiecare din noi, în felul lui, îşi regăsea vacanţele copilăriei şi adolescenţei. Ne împrieteniserăm destul ca să nu ne mai dăm seama că ne simţim bine împreună, că reuşeam să fim spontani fără emfază, nici vulgaritate. Săptămână aceea petrecută în Bucegi ne-a încântat într-atât, încât am hotărât să revenim în fiecare vară. Şi ani de-a rândul ne-am ţinut de cuvânt, deşi grupul care urca Pietrele Arse nu era întotdeauna acelaşi.

La Bucureşti, mansarda era fierbinte şi-mi aminteam cu melancolie ventilatoarele din Ripon Street. Către apusul soarelui, mă întorceam de la statul-major, dar zăpuşeala din mansardă nu mă îmbia la lucru. De câte ori puteam, mă întâlneam serile cu prietenii. Mergeam adesea să cinăm într-o grădină cu Haig, Marietta şi Sorana Ţopa, pe care o cunoscusem de curând. O văzusem jucând în *Domnişoara Nastasia*, a lui George Mihail Zamfirescu, şi, deşi mi se păruse că apăsase prea mult rolul (avusesem uneori impresia că asist la o piesă rusească), îmi plăcuse. Sorana Ţopa ţinuse să-mi citeze ce scrisese Nae Ionescu

despre ea: că era cel mai preţios dar pe care ni-l făcuse Moldova de la Eminescu încoace. Era, într-adevăr moldoveancă din cap până în picioare. Era destul de înaltă, robustă, cu figura rotundă, aproape bucălată, cu părul de culoarea grâului copt şi, deşi citea tot felul de cărţi savante, iar, de curând, îl descoperise şi îl venera pe Krishnamurti, se mândrea că se născuse şi crescuse la ţară, desculţă, jucându-se în praf, laolaltă cu ceilalţi copii de ţărani. Avea un mare farmec şi totodată putea fi exasperantă. Era o foarte bună camaradă, era generoasă cu colegii şi colegele ei de teatru, dar îi plăcea să discute tot lucruri adânci, să se analizeze şi să-i analizeze pe interlocutori – ceasuri şi ceasuri de-a rândul. Curând, aveam să-mi dau seama că nu obosea niciodată.

Nu cred că mi-a plăcut, dar o întâlneam întotdeauna cu bucurie la Marietta. Apoi, m-a invitat la ceai în micul ei apartament de lângă Cişmigiu. Am rămas mult de vorbă şi m-au impresionat anumite observaţii şi intuiţii ale ei. Cu un alt prilej, mi-a citit începutul unei piese – *Geneza* – care mi s-a părut surprinzător de originală. Veneam de câte ori puteam, când ieşeam de la statul-major. Îmi povestea despre experienţele ei la Conservatorul din Iaşi, îmi vorbea despre nopţile Iaşiului. Numai când încerca să mă convingă că Krishnamurti era cel mai important geniu al secolului îmi pierdeam răbdarea. Îl întâlnise pe Krishnamurti în vara aceea, la Ommen, în Olanda, şi se întorsese entuziasmată. Nu se îndoia că singur Krishnamurti înţelesese – cum spunea ea, cu majusculă – Viaţa. Şi Sorana era fascinată de Viaţă. Nu vorbea decât

despre asta: despre miracolul Vieţii şi despre crimele pe care le făptuim zilnic, fiecare din noi, împotriva noastră şi a Vieţii, refuzând să trăim simplu, spontan, sterilizându-ne singuri prin clişee, formule şi sisteme. Avea, în fond, dreptate – dar vorbea întotdeauna în numele Absolutului, al Vieţii, al Dragostei, şi jargonul acesta pretenţios spiritualist, prezentat cu patosul şi ştiinţa unei artiste autentice, mă scotea din sărite. Niciodată n-am simţit cu mai multă putere necesitatea, măreţia, sănătatea vulgarităţii, decât după câteva ceasuri de vorbă cu Sorana. Îmi dădeam, evident, seama că eram nedrept. Aveam de-a face cu o artistă care avusese destul succes şi care era pe cale să-şi distrugă cariera pentru că, poate, fără să-şi dea seama, se detaşase de teatru, refuza să se zbată ca să obţină un rol important, lăsa uneori să treacă o stagiune întreagă fără să apară pe scenă, sau apărând în roluri vrednice de o debutantă – şi care făcuse toate pentru că era însetată de „Absolut" şi credea că descoperise calea ca să-l ajungă. Preţul pe care-l plătise Sorana Ţopa pentru ca să aibă dreptul să vorbească despre viaţă, aşa cum o înţelegea ea, era atât de mare, încât ar fi trebuit ca măcar prietenii ei să nu-şi piardă răbdarea ascultând-o. Numai după ce mă întorceam acasă, uneori destul de târziu, nopţile, îmi dădeam seama că fusesem nedrept, întrerupându-i sarcastic, câteodată chiar cu violenţă, monologurile ei spirituale şi krishnamurtiene. Îmi făgăduiam să fiu mai înţelegător a doua zi.

Pentru că acum, în septembrie, ne întâlneam zilnic. Uneori, ne duceam să cinăm într-unui din restaurantele din apropiere şi continuam să discutăm. Citise *Isabel* şi nu-i plăcuse. Citea tot ce publicam în „Cuvântul” şi în „Vremea” şi uneori mă lăuda excesiv, alteori mă critica fără înconjur. Era imprevizibilă, după cum imprevizibile erau schimbările ei de umoare: izbucnea în râs după o tiradă patetică, se întrista până la lacrimi în mijlocul unui imn închinat Vieţii. Încercase să se detaşeze de tot şi rămăsese agresiv-feminină, capricioasă, bizară, în pofida atâtor stridenţe, avea mult farmec. Şi farmecul, adăugându-se frumuseţii şi talentului ei, ar fi fost într-adevăr irezistibil, dacă nu l-ar fi anihilat singură, cu furie şi încăpăţânare, încercând să devină altfel decât era.

*

Nu-mi vine să cred că după două luni de întâlniri aproape zilnice nu-mi dădeam seama de ce se pregătea să se întâmple. Sorana mă întrebase, cu destul tact, dacă „exista cineva în viaţa mea”. Mă mulţumisem să răspund că cineva existase cu prea multă vehemenţă şi nenoroc ca să mai simt nevoia să repet experienţa. După câte puteam judeca, în viaţa ei nu „exista” deocamdată nimeni. Într-un anumit fel, eram avertizat şi totuşi continuam s-o văd, cu regularitate, în fiecare seară. Îmi spuneam, probabil, că, nefiind îndrăgostit, nu riscam mare lucru – deşi întâmplarea cu Jenny ar fi trebuit să-mi dea de gândit. Pe de altă parte, deşi într-un chip nelămurit, mă

simţeam atras, poate cu aceeaşi putere cu care mă exaspera prezenţa ei. Simţeam că trebuie să mă duc s-o văd în fiecare zi şi, adesea, de la cele dintâi cuvinte regretam că venisem. Dar ştiam că, dacă aş fi plecat pe loc, mi-ar fi părut rău. Altădată, îmi spuneam că mă împotriveam zadarnic; eram singur şi mi-ar fi plăcut să nu mai fiu; pe de altă parte, orice s-ar fi întâmplat, într-un an mă voi afla din nou în India; voi zâmbi atunci de scrupulele şi şovăielile mele. Din perspectiva în care îmi plăcea să mă situez, orice s-ar fi întâmplat n-ar fi avut mare importanţă.

Şi, la început, am crezut că într-adevăr n-ar fi trebuit să aibă prea mare importanţă. Când, într-o dimineaţă de octombrie, am coborât scările apartamentului ei, mi-am spus doar că acum am şi eu, ca orice tânăr de vârsta mea, o „legătură". Continuam să mă duc s-o văd îndată ce ieşeam de la statul-major. Apoi, am obţinut un nou concediu, şi puteam să ne întâlnim după-amiezele. Dimineţile, mă închideam în mansardă şi lucram. Serile, ne întâlneam, grupul întreg, pe la feluriţi prieteni, ca să punem la punct primele simpozioane ale grupării „Criterion".

Cred că am inaugurat ciclul cu Freud. Printre vorbitori, îmi amintesc doar de Mircea Vulcănescu şi Paul Sterian, dar eram vreo cinci-şase, printre care şi un psihanalist. Când am intrat, nu ne venea să ne credem ochilor. Amfiteatrul „Fundaţiei Carol I" era arhiplin. Biletele la parter fuseseră de mult vândute şi lumea se năpustise la balcoane şi galerii. Şedeau pe unde apucau, pe scări, pe

balustrade. Apoi, pentru că nu-i mai putea opri nimeni, pătrunseseră în sală, se rezemau de pereţi, se aşezau chiar pe estradă. Probabil că nici n-am fi putut începe dacă Petru Comarnescu n-ar fi anunţat, în sală şi în foaier, că vom repeta simpozionul după câteva zile şi, cu ajutorul pompierilor de serviciu, n-am fi închis şi zăvorit poarta de la intrare. Lipisem acolo şi un afiş, anunţând repetarea simpozionului. Dar unul dintre noi s-a sacrificat şi a rămas afară, în stradă, două ceasuri, lămurind şi liniştind grupurile de auditori fără noroc.

Acceptasem să vorbesc despre Freud, pentru că mi se părea că pot descifra în opera lui o ultimă fază de desacralizare a monoteismului şi a profetismului *Vechiului Testament*. Certitudinea lui Freud că găsise explicaţia unică şi globală a vieţii psihomentale şi a creativităţii umane, că făurise cheia magică cu care putea decripta toate enigmele – de la vise şi ,,actes manqués" la originea religiei, a moralei şi a civilizaţiei – certitudinea aceasta, spuneam, trădează fervoarea monoteistă a geniului ebraic. După cum pasiunea cheltuită de Freud în promovarea, impunerea şi apărarea psihanalizei contra oricărei „erezii" amintea de intoleranţa şi frenezia profeţilor Vechiului Testament. Într-un anumit fel, Freud credea că descoperirile lui sunt menite să transforme omenirea, s-o „salveze". Psihanaliza satisfăcea setea de absolut a geniului iudaic, credinţa că există o singură cale regală a Spiritului şi trăda repulsia specific ebraică faţă de pluralism, politeism şi idolatrie.

Nu ştiu cât de limpede şi de articulat am spus lucrurile

acestea atunci. Ca toţi ceilalţi, am fost răsplătit cu puternice, prelungite aplauze. Am aflat mai târziu că Emil Cioran fusese atât de impresionat, încât a venit să mă asculte a doua oară, când am repetat simpozionul. (L-am repetat de trei ori, şi apoi nu mai ştiu de câte ori în oraşele din provincie. Dar cum nu aveam un text pregătit mai dinainte, şi fără stimulentul improvizaţiei, simţind tot timpul că mă repet, mi-e teamă că am vorbit din ce în ce mai plat.)

Au urmat, cu acelaşi succes, de două ori pe săptămână, celelalte simpozioane. Cu o jumătate de ceas înainte, sala „Fundaţiei Carol" se umplea până la ultimul loc şi conferenţiarii îşi făceau anevoie drum prin mulţimea adunată pe trotuar.

Cu enorme eforturi, ajutaţi de sergenţi, pătrundeam în foaierul ticsit. Prefectura Poliţiei fusese nevoită să trimită o duzină de sergenţi şi câţiva comisari să asigure circulaţia în faţa „Fundaţiei Carol" şi să apere intrările de îmbulzeală. Succesul acesta nemaiauzit neliniştise Ministerul de Interne, iritase o seamă de gazetari şi scriitori, iscase tot felul de invidii şi gelozii. Şi, evident, riscurile noastre creşteau cu cât „personalităţile" pe care le discutam erau mai controversate. Aşa cum ne temeam, simpozionul consacrat lui Gide a dat naştere la incidente. Andre Gide vizitase de curând Rusia sovietică şi era considerat comunist. În seara aceea, vreo sută de studenţi cuzişti au încercat să pătrundă în sală. Opriţi de sergenţi, au început să cânte şi să vocifereze. Simpozionul începuse, dar sala era încărcată de electricitate. Câţiva

dintre noi s-au dus să stea de vorbă cu şefii manifestanţilor. Au parlamentat mai bine de un ceas. Studenţii pretindeau că n-au venit să provoace scandal, ci numai să asculte, să fie siguri că nu se face apologia unui comunist. În cele din urmă, i-am lăsat să intre. Simpozionul era pe sfârşite, dar nu cred că în seara aceea s-a sfârşit aşa cum fusese prevăzut. Curând după ce au pătruns în sala ticsită, studenţii au început să vocifereze, şi preşedintele a încheiat şedinţa prin câteva fraze ironice, usturătoare, care s-au pierdut în tumult.

Un incident mai puţin grav, şi care s-a soldat în favoarea noastră, a avut loc la simpozionul despre Charlie Chaplin. Printre vorbitori, era şi Mihail Sebastian. Când i-a venit rândul, cineva din galerie a strigat: „Un ovrei despre un alt ovrei!” Mihail Sebastian era în picioare, cu câteva foi pe care îşi însemnase planul conferinţei. Se făcuse foarte palid. A rupt foile, a făcut un pas înainte şi a început cu o voce fierbinte, sugrumată de emoţie: „Aveam de gând să vorbesc despre un anumit aspect al artei lui Charlot, a spus. Dar cineva dintre dumneavoastră mi-a adus aminte de ovrei. Şi am să vorbesc, ca evreu, despre evreul Charlot.”

Sala a izbucnit deodată în aplauze. Mihail Sebastian a ridicat braţul şi le-a spus: „Vă mulţumesc”, apoi a improvizat una din cele mai patetice şi mai inteligente conferinţe pe care mi-a fost dat să le ascult. A prezentat un Charlot pe care numai cineva din Europa răsăriteană îl putea ghici şi înţelege. A vorbit despre solitudinea omului în filmele lui Charlot, aşa cum reflecta ea solitudinea

ghetourilor. Când a încheiat, după vreo douăzeci de minute, l-au răsplătit aplauze frenetice. O parte din sală aplauda în picioare. Câştigasem o bătălie şi o ştiam. În biroul care comunica cu loja conferenţiarilor, exultam. De bucurie, Nina Mareş începuse să joace şi ne îmbrăţişa pe rând.

La simpozionul despre Lenin, îl invitasem să participe, în afară de Belu Silber, pe Lucreţiu Pătrăşcanu. Voiam să aveam cu noi doi marxişti, alături de Mircea Vulcănescu şi Mihail Polihroniade, care se pregăteau să critice comunismul în numele democraţiei şi al naţionalismului. Pe Belu Silber îl întâlnisem mai demult, în redacţia „Cuvântului”. Se împrietenise cu Gh. Racoveanu de când acesta scrisese, cu vreo doi ani mai înainte, un articol, luându-i apărarea într-un proces de spionaj. Belu Silber fusese extrem de mişcat şi, îndată după achitare, venise să-i mulţumească. Venea de atunci mereu pe la redacţie. Era prieten mai ales cu Mircea Vulcănescu, Ion Călugăru, Paul Sterian. Era mărunt, sclipitor, destul de cultivat şi, deşi repeta necontenit că e marxist, nu părea nici dogmatic, nici intolerant. Pe mine mă admira mai ales pentru că, în articolele despre India, atacam colonialismul şi British Raj.

Pe Lucreţiu Pătrăşcanu l-am întâlnit, cred, în acea seară. Mi-a plăcut figura lui blândă şi totuşi gravă. A vorbit fără eclat, dar sincer şi cu o înţeleaptă sobrietate, şi întreruperile studenţilor din sală nu l-au tulburat. Aştepta să se potolească vacarmul şi-şi relua expunerea, calm, concentrat. În schimb, studenţii întrerupeau, ca să-l

aplaude, pe Mihail Polihroniade, de câte ori acesta aducea vorba despre necesitatea unei revoluţii naţionale. Iar, când a amintit expresia lui Lenin că statul burghez e un cadavru care va fi răsturnat dintr-o singură lovitură, a fost aplaudat atât de studenţii naţionalişti, cât şi de grupurile de simpatizanţi comunişti pe care îi adusese la Fundaţie prezenţa lui Lucreţiu Pătrăşcanu.

În urma acestui simpozion, se răspândise zvonul, mai ales în cercurile Siguranţei, că gruparea „Criterion” e cripto-comunistă. Adevărul este că singurul comunist dintre noi era Belu Silber. Dar curajul pe care-l avusesem să-l invităm să vorbească, şi încă la „Fundaţia Carol”, pe însuşi secretarul partidului comunist, Lucreţiu Pătrăşcanu, fusese răstălmăcit. Noi încercasem să fim „obiectivi”: audiatur et altera pars. Ne spuneam că într-o cultură majoră toate curentele de gândire pot fi prezentate. Ne simţeam destul de tari ca să nu ne mai fie frică de confruntări cu ideologii şi sisteme potrivnice credinţelor noastre. Simţeam de asemenea că nu vom putea depăşi provincialismul cultural decât anulând complexele de inferioritate şi mecanismele infantile de apărare inerente oricărei culturi minore. O dată ce credeam în posibilităţile de creaţie ale geniului românesc – aşa cum credea majoritatea dintre noi, deşi din motive diferite – nu ne mai era teamă de „influenţele nefaste” sau de „ideile subversive”. Pe de altă parte, ne simţeam adulţi; nu mai acceptam să ni se strige: „Nu vă jucaţi cu focul!” pentru că ştiam foarte bine că nu ne jucam.

Ceea ce s-a numit mai târziu „spiritul Criterionului”

devenea mai limpede şi mai articulat cu cât ne împlineam programul. Dar, chiar de la cele dintâi simpozioane, publicul a ghicit că avea de-a face cu o experienţă culturală semnificativă şi de mari proporţii – şi ne-a rămas credincios până la urmă. Chiar când nu era vorba de subiecte senzaţionale ca Lenin, Freud sau Gide, sălile erau pline. În simpozionul despre romanul românesc contemporan, Mihail Sebastian l-a executat cu mult brio pe Cezar Petrescu şi a fost extrem de dur cu Ionel Teodoreanu, cei mai populari romancieri ai zilei, rezervându-şi toate laudele pentru Hortensia Papadat-Bengescu, Camil Petrescu, Mateiu Caragiale. Dar Mircea Vulcănescu a arătat în ce sens romanele lui Cezar Petrescu se integrează într-o tradiţie literară românească şi, ca atare, sunt semnificative, chiar dacă artisticeşte nu sunt valabile. Ce pasiona publicul era dialogul între membrii „Criterionului”. Foarte arareori şi numai în cazurile delicate – bunăoară, Lenin, Mussolini – vorbitorii se întâlneau în prealabil şi pregăteau riguros simpozionul. De obicei, fiecare anunţa observaţiile pe care avea de gând să le dezvolte. Numai dacă vedeam că doi sau mai mulţi dintre noi intenţionează să insiste asupra aceloraşi aspecte, îi rugam să-şi modifice planul. În orice caz, spontaneitatea dialogului era aproape întotdeauna asigurată. Asta dădea loc uneori la scene amuzante. Aşa, bunăoară, când am discutat America faţă de Occident şi Extremul Orient, Petru Comarnescu, care se identificase oarecum cu omul şi cultura americană, a suportat cu destul calm criticile pe care le aduceam în numele

spiritualităţii orientale, dar şi-a pierdut răbdarea ascultându-l pe Mihail Sebastian zeflemisind homo americanus în numele spiritului francez şi a încercat de mai multe ori să-l întrerupă. Iar, după ce a fost chemat la ordine de preşedinţe, a continuat să exclame, să pufnească în râs sau să se întoarcă brusc în scaun de câte ori i se părea că Mihail Sebastian întrece măsura.

*

Pentru membrii „Criterionului”, simpozionul nu se încheia în sala „Fundaţiei”. Ne adunam toţi la cafeneaua „Corso”, unde ocupam un colţ întreg, la etaj, şi continuam discuţia până după miezul nopţii. De obicei, Dan Botta, care participa foarte rar la simpozioane, îşi exprima succint, dar necruţător impresiile, nu uita niciodată să ne amintească răspunderea pe care o aveam faţă de public. Pentru el, asta însemna în primul rând datoria de a ridica publicul, nu până la noi, ci dincolo de noi, până la idealurile noastre. Dan Botta credea că „Criterion” poate efectua, în minţile celor mai inteligenţi dintre ascultători, o operaţie de *anamnesis* platoniciană. Asistând la simpozioanele noastre, unde erau prezentate şi dezbătute atâtea puncte de vedere, publicul asista de fapt la un nou tip de dialog socratic. Scopul pe care-l urmăream nu era numai informaţia, ci, în primul rând „trezirea” auditorilor, confruntarea lor cu ideile şi, în cele din urmă, modificarea modului lor de a fi în lume.

Evident, urmau lungi, însufleţite discuţii. Nu pentru că

ceilalţi nu împărtăşeau ideile lui Dan Botta despre rolul „Criterionului”, ci pentru că nu erau întotdeauna de acord cu mijloacele pe care le preconiza el. Dan Botta insista ca măcar unul dintre vorbitori să nu facă nici o concesie „publicului de rând”, ci să utilizeze limbajul sever al metafizicii, al ştiinţei sau al poeziei. De obicei, cam aşa se întâmpla. Dar unii dintre noi socoteau că simplul fapt de a dezbate probleme dificile era destul de curajos, că nu trebuie să agravăm dificultatea printr-un limbaj excesiv de riguros. Dar, evident, eram toţi de acord că fiecare vorbitor e liber să utilizeze „stilul” care-i convenea.

Sorana Ţopa era întotdeauna cu noi. Însoţind-o spre casă, o ascultam încă o dată judecând simpozionul, judecându-mă mai ales pe mine, dacă se întâmplase să vorbesc în acea seară. Şi, ca de obicei, uneori observaţiile ei erau juste şi preţioase, alteori mi se păreau irelevante sau agresiv pretenţioase. La începutul lui decembrie, îmi încheiasem serviciul militar şi primisem hârtiile de eliberare. Puteam petrece acum mult timp împreună. Intimitatea aceasta concentrată şi prelungită nu mă încânta întotdeauna. Pe de altă parte, prezenţa Soranei era extenuantă. Alături de ea, trebuia să fii necontenit inteligent, profund, original – şi mai ales „spontan”. Pentru ea, dragostea era o continuă incandescenţă, o „ardere în alb”, cum îi plăcea ei să spună. Asta însemna, între altele, că orice tăcere prelungită constituiau dovezi de indiferenţă sau de absenţă, şi atunci trebuiau interpretate laborios, pentru a le înţelege şi asuma ca atare şi, în cele din urmă, a le corecta.

Adesea, răsuflăm uşurat când regăseam singurătatea mansardei. Aveam tot mai multă nevoie de această singurătate. Teza era aproape sfârşită, şi Nina Mareş îmi dactilografia capitolele pe măsură ce i le duceam. Dar, în afară de traducerea şi prelucrarea tezei, în afară de articolele pe care le scriam, de conferinţele la Radio şi participarea la simpozioane, un nou proiect începuse să mă ispitească. Citisem în ziare anunţul unui premiu literar pe care-l crease Editura „Cultura naţională” pentru un roman inedit. Printre membrii comisiei, figurau Perpessidus, Şerban Cioculescu, G. Călinescu. Numele acestea mă încurajaseră să mă prezint. Îmi spuneam că cel puţin voi fi judecat de critici literari autentici. La început, voiam să mă reapuc de romanul început la Calcutta, *Petru şi Pavel*, dar fragmentele pe care le recitisem mă dezamăgiseră. Am hotărât atunci să scriu *Maitreyi*. Pe de o parte, simţeam ca trebuie să retrăiesc, ca să pot consuma definitiv, această dramă care-mi schimbase radical viaţa, silindu-mă să renunţ la toate proiectele pe care le făcusem în legătură cu şederea mea în India. Pe de altă parte, simţeam că aş putea termina romanul până la 15 martie, data prescrisă pentru depunerea manuscriselor, în timp ce *Petru şi Pavel* mi-ar fi cerut cel puţin şase luni de lucru. Cum manuscrisele trebuiau prezentate anonim, nu vorbisem nimănui de hotărârea mea.

Într-o seară de decembrie, m-am aşezat la masa de lucru şi, cu emoţie, am desfăcut plicul în care adunasem, în toamna anului 1930, câteva relicve: biletele pe care mi

le trimisese Maitreyi după ce nu ne-am mai putut vedea, scrisorile lui Dasgupta, o fotografie veche, câteva flori uscate, o şuviţă de păr. Apoi, am început să recitesc jurnalul acelor ani, chiar şi paginile pe care nu îndrăznisem niciodată până atunci să le recitesc. Nu-mi dădeam seama, în acea seară, că, hotărându-mă să scriu Maitreyi, îmi anulam ultima şansă de a mă reîntoarce în India.

XII
„OMUL FĂRĂ DESTIN...”

Ca să-mi pot dobândi libertatea de a rămâne singur în mansardă, a trebuit să-i mărturisesc Soranei că scriam un roman. Aşa cum mă aşteptam, n-a fost încântată aflând subiectul romanului. Îi povestisem mai demult întâmplările din Bhowanipore. Mă ascultase cu simpatie şi gravitate, dar, mi-a mărturisit mai târziu, nu izbutise să ia în serios această aventură de fragedă tinereţe. Nu fusese o adevărată pasiune, o „ardere în alb”, comparabilă, lăsa ea să se înţeleagă, experienţei noastre actuale. Totuşi, nu-şi putea îngădui o gelozie retrospectivă, pentru că, aşa cum precizase, după ce-mi vorbise de marile ei pasiuni din trecut, viaţa noastră reîncepuse în clipa când ne întâlniserăm. Trăiam împreună o viaţă nouă şi nici măcar trecutul nostru comun nu preţuia prea mult. Preţ şi sens nu avea decât „prezentul” – mai precis ceea ce învăţase ea de la Krishnamurti că poate fi prezentul. Regreta totuşi că nu voiam să prezint pentru premiu, refăcute şi corectate, *Romanul adolescentului miop* şi *Gaudeamus*, pe care le citise de curând şi care i se păruseră „excepţionale”, mult mai interesante decât Isabel, bunăoară.

Scriam mai ales nopţile, când ştiam că nimeni nu va mai veni să bată la uşa mansardei. Primele capitole le-am scris repede, aproape fără dificultate. Dar pe nesimţite m-am trezit din nou în timpul acela fabulos din Bhowanipore

şi mi-am dat seama că nu mai scriu un roman, aşa cum hotărâsem, ci o confesiune. Adesea, transcriam pagini întregi din *Jurnal*, şi dacă *Jurnalul* acelei veri, 1930, ar fi fost mai copios, poate că l-aş fi transcris în întregime. O singură clipă nu mi-a dat de gândit indiscreţia pe care mă pregăteam s-o săvârşesc. În faţa hârtiei albe, scriind despre oameni şi întâmplări care au avut un rol hotărâtor în tinereţea mea, mi-era peste putinţă să inventez. Am schimbat, evident, numele personajelor, în afară de al lui Maitreyi şi al surorii ei, Chabu, dar am lăsat întocmai datele, adresele, numerele de telefon. Schimbasem, de asemenea, meseria lui Dasgupta şi a povestitorului şi am modificat radical finalul, ca şi cum aş fi vrut să mă despart definitiv de Maitreyi (aruncând-o în braţele unui vânzător de fructe, împingând-o până la marginea sinuciderii). Şi, evident, scăldasem lumea aceea depărtată în lumina palidă, aurie, pe care o irizau amintirile şi melancolia. Dar nu e mai puţin adevărat că, dacă ar fi fost citit de anumite persoane din Calcutta, romanul n-ar fi avut nevoie de nici o cheie ca să fie descifrat. Nu mă gândeam însă că ar putea fi citit la Calcutta. De fapt, nu mă gândeam nici că va fi citit de cititori necunoscuţi, aici, la Bucureşti, unde îl scriam. Nu „vizualizasem” publicul. Cel mult, mă întrebam ce vor gândi prietenii, dacă romanul va avea norocul să fie premiat şi tipărit. Şi nici măcar nu puteam spune că scriam pentru mine sau pentru Maitreyi. Scriam oarecum „impersonal”, ca o mărturie în aeternum.

Atunci, în preajma Crăciunului, încă nu-mi dădeam seama de toate acestea. Trăiam încă euforia începuturilor.

După un an şi jumătate, scriam din nou un roman; şi de data aceasta, un roman autobiografic. Puteam fi din nou singur, zi şi noapte, pentru că Sorana plecase de două săptămâni în Moldova, să petreacă sărbătorile cu ai ei. Am petrecut şi eu Crăciunul cu familia, dar de câte ori puteam mă întâlneam cu prietenii. Hotărâsem să ne adunăm de revelion la Mia Steriade; de fapt, încăperile pe care le ocupa tatăl Miei, pictorul Steriade, la Muzeul Kalinderu. Eram aproape întreg grupul de prieteni de la „Criterion", la care se adăugaseră câţiva invitaţi. Contribuisem fiecare cu o anumită sumă şi câţiva dintre noi îşi luaseră însărcinarea să decoreze sălile, să cumpere vinurile şi să pregătească bufetul. Angajasem şi un pianist, aşa că cei care au voit (în frunte cu Mircea Vulcănescu şi Mişu Polihroniade) au putut dansa până dimineaţa. Am petrecut împreună cel mai reuşit revelion pe care-l cunoscusem până atunci.

În ceea ce mă privea, nu ştiam ce să cred despre mine. Mă judecam şi încercam să mă înţeleg – zadarnic. Cu puţine zile înainte, se întâmplase ceva cu totul neaşteptat. Atât de neaşteptat, încât mi s-ar fi părut cu neputinţă de închipuit doar cu o jumătate de ceas înainte de a se întâmpla. A treia zi de Crăciun, seara, eram la Floria şi Mac mai mulţi prieteni, printre care şi Nina Mareş. Nu înţeleg de ce i-am privit mâinile şi mi s-au părut foarte mici. I le-am luat în mâinile mele. Degetele erau atât de mici şi delicate, încât păreau degete de copil. Nu mă înduram să-i las mâinile. Nina zâmbea încurcată – şi unii din prieteni ne priveau curioşi. Ca şi alţi câţiva prieteni,

Nina ştia de Sorana. Adesea, la „Cuvântul” sau în odăiţa ei, unde urcam cu Mihail Sebastian ca să bem o cafea, le mărturisisem cât de dificilă putea fi Sorana, şi ei mă consolau, amuzându-se totodată. Ajunsesem, noi trei, foarte buni prieteni şi ne întâlneam de câte ori puteam, luam adesea masa împreună. Eram atât de buni prieteni, încât o „legătură” cu unul dintre noi ar fi părut o crimă împotriva prieteniei noastre comune. Ştiam cât de mult ţine Nina la Mihai, şi el ştia cât de mult ţinea la mine.

Dar în seara aceea nu înţelegeam ce se petrece cu mine. N-am înţeles nici după ce-am condus-o acasă şi am sărutat-o. Reîntors în mansardă, am încercat să scriu, dar n-am izbutit. Am adormit foarte târziu. A doua zi şi a treia zi, am rămas închis în mansardă, scriind. Îmi spuneam că n-ar trebui s-o mai văd, dar am văzut-o în aceeaşi seară. Am cinat împreună, am fost la un cinematograf şi am rămas apoi noaptea aceea la ea.

Dar la revelion am încercat să mă port aşa cum mă purtasem până atunci, ca un foarte bun prieten.

*

Aflasem mai demult viaţa Ninei Mareş. Foarte tânără, se căsătorise cu un ofiţer, Ionescu, ajuns acum colonel cu garnizoana într-un oraş din Basarabia. Cu cinci-şase ani mai înainte, când erau în Braşov, Nina se îndrăgostise de un locotenent frumos şi, aşa cum mi-am dat seama când l-am cunoscut, surprinzător de inteligent şi cultivat. Legătura lor provocase în cele din urmă un adevărat

scandal. Soţul nu accepta sub nici un chip să se despartă – şi atunci Nina a plecat de-acasă. Tatăl locotenentului, un general cu nume faimos, a încercat să-şi salveze băiatul, trimiţându-l în misiune la Paris. Socotea, probabil, că o căsătorie precedată de un asemenea scandal i-ar fi ruinat cariera. Tânărul s-a supus, dar şi-a anunţat familia şi superiorii că îndată ce se va întoarce din misiune se va căsători. (Ionescu acceptase între timp divorţul.) Şi probabil că aşa s-ar fi întâmplat, dacă în ultimul moment n-ar fi intervenit un accident tragi-comic: în preziua plecării din Paris, camarazii şi prietenii locotenentului i-au dat o masă de adio. Invitaseră câteva românce, printre care o domnişoară care tocmai sosise din ţară. Nu ştiu dacă a fost sau nu un complot pregătit de general, dar domnişoara, ajutată de prieteni, a izbutit să-l îmbete pe locotenent şi, a doua zi, în camera ei de hotel, cu locotenentul încă ameţit în pat, s-a săvârşit căsătoria civilă în faţa consulului şi a martorilor de rigoare.

Când ziarele din Braşov au anunţat căsătoria, Nina a avut un asemenea şoc, încât a trebuit să fie transportată la clinică. Zadarnic a telegrafiat locotenentul că fusese victima unei farse, şi că a şi depus cererea de divorţ. Multă vreme, Nina a refuzat să-l vadă. Şi multă vreme doctorii s-au îndoit că va scăpa cu mintea întreagă. A rămas în clinică trei sau patru luni. Când a aflat că locotenentul a reuşit să divorţeze, a acceptat să-l vadă. I-a mărturisit că dragostea ei e acum cenuşă, că el e liber să ia orice hotărâre va voi. Evident, tânărul n-a putut crede. A continuat să vină s-o vadă zilnic, la clinică, şi apoi la

pensiunea germană unde se mutase. A asigurat-o că o va aştepta, că o va urmări pretutindeni, că nu poate crede că nu-l va ierta într-o zi şi e hotărât să aştepte ziua aceea, de va trebui, cinci, zece, cincisprezece ani. Ea i-a răspuns că l-a iertat, dar că nu-l mai iubeşte, că nu-l poate iubi, cât de mult s-ar sili. El a continuat să vină, încărcat cu flori, cu daruri. Şedeau de vorbă, şi Nina îi mărturisea planurile ei: cum tot ce avusese fusese nevoită să cedeze soţului ei în schimbul divorţului, trebuia să se gândească la o meserie, ca să poată trăi. Se hotărâse să plece la Bucureşti, să urmeze o şcoală de secretare. La început, până ce-şi va găsi de lucru, va locui la un unchi al ei, generalul Negreanu. Şi aşa a făcut.

După un an, locotenentul a fost înaintat căpitan şi mutat la Bucureşti. Nu i-a venit să creadă când a văzut că Nina locuieşte într-o odăiţă, la ultimul etaj, şi lucrează opt ceasuri pe zi. I-a vorbit din nou de dragostea lor, şi Nina îl întrerupea, visătoare: „Da, într-adevăr, a fost o mare dragoste. Nu regret nimic.” Căpitanul a încercat atunci s-o recucerească prin alte mijloace. Se ţinea numai de chefuri şi venea serile, beat, să o aştepte la intrarea imobilului, implorând-o să-i fie milă de tinereţea lui, de cariera lui. Cu blândeţe, Nina încerca să-l convingă să se întoarcă acasă. Zadarnic. „Mă duc la dame!” striga el văzând-o că se îndreaptă spre ascensor. „Nu va fi pentru ultima oară”, îi răspundea ea. (La o asemenea scenă asistasem şi eu, întâmplător, într-o seară când ieşeam de la „Cuvântul”. Nina mi se păruse mai palidă, dar zâmbea cu aceeaşi stăpânire de sine. Căpitanul avea lacrimi în ochi.) Urcase,

o dată, noaptea târziu, până la ultimul etaj, şi a început să bată la uşă – până ce-au ieşit vecinii şi, ameninţători, l-au silit să plece. Când, rareori, îl întâlnea treaz, Nina încerca să stea de vorbă serios, îl îndemna să-şi caute o soţie vrednică de el. Primea întotdeauna acelaşi răspuns: că o aşteaptă pe ea. (A aşteptat-o, într-adevăr vreo cinci-şase ani şi nu s-a căsătorit decât după căsătoria Ninei.)

Când, în toamna aceea, Nina îmi povestise toate acestea, adăugase: „îmi pare foarte rău că s-a întâmplat aşa. Aş fi vrut să-l pot iubi din nou, oricât de puţin, dar să-l pot iubi, pentru că l-am iertat de mult. Dar probabil că n-am să mai pot iubi niciodată, pe nimeni. De aici înainte, va trebui să mă mulţumesc doar cu prietenia bărbaţilor.” (De aceea, credeam noi, Sebastian, Gh. Racoveanu şi cu mine, Nina putea fi o atât de desăvârşită prietenă.)

*

Treceau zilele şi încă nu înţelegeam. Uneori, îmi spuneam că întâmplările recente vor conta mai mult în viaţa Ninei decât în a mea, că, poate, aceasta a fost calea hotărâtă de destin, ca s-o scoată din solitudinea ei. Cu o desăvârşită discreţie, Nina nu-mi spusese nici că mă iubeşte, nici nu mă întrebase ce am de gând să fac. Dar îndată ce Mihail Sebastian se întorsese de la Brăila, a trebuit să-i mărturisim. Sebastian a declarat că ne va ierta numai după ce se va convinge că prietenia noastră, a celor trei, a rămas aceeaşi. (Şi, după câteva luni, s-a convins.)

Nu ştiam însă dacă va trebui să mărturisesc Soranei ce se întâmplase în absenţa ei. Nu era numai inevitabila laşitate a tânărului „fără experienţă”, care nu ştie cum se face şi se desface o „legătură”. Pe zi ce trecea, descopeream că situaţia era mai complexă decât mi-o închipuisem. Descopeream, bunăoară, că n-aş fi vrut s-o „pierd” pe Sorana, că aveam nevoie de ea, că, în fond, ţineam la ea, oricât de mult mă obosea prezenţa ei. Îmi mai spuneam că Nina, nevorbindu-mi niciodată până acum de dragoste, s-ar putea să se decidă să rupă de la o zi la alta – şi nu socoteam că aş fi avut dreptul să mă împotrivesc.

Deocamdată, continuam să sper că mă voi întoarce în India îndată după doctorat. Speranţa aceasta îmi dădea destulă putere să suport încurcăturile în care mă afundam cu cât trecea timpul. Şi una, şi cealaltă ştiau că trebuia să termin romanul până la 15 martie, aşa că eram liber să mă întâlnesc cu cine voiam. Cum Nina lucra la birou până seara, o întâlneam pe Sorana după-amiezele. Aveam acum o scuză de-a gata, când mă ruga să cinăm împreună sau să rămân noaptea la ea: trebuia să mă întorc acasă să scriu. Şi, într-adevăr, nopţile, după ce cu greu mă despărţisem de una sau de cealaltă, rămâneam până foarte târziu la masa mea de lucru. De-abia nopţile izbuteam să mă regăsesc, deşi niciodată pe de-a-ntregul. Ar fi trebuit, repovestind pentru alţii, eventualii cititori, întâmplările din 1930, să-mi fi dat seama că din nou mă lăsasem antrenat, aproape fără voia mea, într-o aventură care m-ar fi putut pierde. (Pentru mine, cel de atunci,

„pierderea” însemna în primul rând imposibilitatea de a mă reîntoarce în India.) Dar de primejdia aceasta nu-mi dădeam seama. Retrăind pasiunea din Bhowanipore, mă întrebam însă dacă tot ce se întâmplase acum, în urmă, mai ales de la Crăciun încoace, nu constituia o minciună, agravată de un blasfem. Spre mirarea mea, eram nevoit să recunosc că nu era. Putea fi orice altceva, dar nu era o minciună. Aceste două femei existau cu o neaşteptată gravitate. Dacă, printr-un miracol, aş fi putut pleca chiar atunci în India, fără îndoială că aş fi plecat, dar aş fi suferit cumplit despărţindu-mă de ele.

Toate acestea le gândeam şi mă torturau când, spre dimineaţă, încercam să adorm, după ce scrisesem cinci-şase ceasuri de-a rândul. Dimineţile, mă trezeam istovit şi rămâneam câtva timp în pat, încercând să înţeleg unde mă aflu, în ce an, încercând să-mi aduc aminte ce se întâmplase cu mine. Simţeam uneori că sunt pus la încercare, că destinul îmi pregăteşte din nou ceva, ceva care îmi va schimba încă o dată traiectoria vieţii. Atunci, pentru câteva clipe, vedeam semnele, ca pe nişte faruri care se aprind deodată în întuneric şi se sting repede, prea repede ca să le pot înţelege sensul. Mă ridicam din pat ştiind că mi s-au făcut semne – dar cum să le descifrez?

Amânam mereu deznodământul, alegerea pe care o ştiam inevitabilă. În februarie, depusesem la cancelaria Facultăţii de Litere cele trei exemplare din teză. Preşedintele Comisiei de doctorat era Dim. Gusti; P. P. Negulescu şi Rădulescu-Motru erau raportori. Aşteptam

să se fixeze data dezbaterii publice a tezei. Dar nu făceam nimic ca să-mi pregătesc „intrarea în Universitate”, la care se gândea atât de insistent Nae Ionescu. E adevărat, publicasem în ultimii ani trei mari studii în „Revista de filosofie”, alte trei în „Ricerche Religiose”, revista lui E. Buonaiuti, iar în „Buletinul Societăţii de Ştiinţe” din Cluj îmi apăruseră *Cunoştinţele botanice din vechea Indie*. Şi aveam gata de tipar teza de doctorat, în cazul în care m-aş fi hotărât s-o public în româneşte. Dar, de când mă întorsesem din India, avusesem o activitate frenetică şi multilaterală – articole în „Cuvântul” şi „Vremea”, conferinţele la Radio, „Criterionul”, conferinţele în provincie – şi frenezia aceasta îi tulburase pe unii din profesorii mei. Se întrebau, probabil, dacă nu mă „risipesc” prea mult. Aflând că sunt pe cale să termin un al doilea roman, Nae Ionescu a zâmbit: „Va trebui să-i explici lui Rădulescu-Motru că iar ai avut nevoie de bani”, îmi spuse. Am încercat să protestez: „O adevărată, autentică universitate din zilele noastre se întinde mult dincolo de sălile de cursuri; ziarul, estrada, Radio, toate acestea fac parte, astăzi, din *studium generale*. De altfel, asta este şi tradiţia Universităţii româneşti”, am adăugat. „Haşdeu scria poezii, nuvele, piese de teatru, şi a fost un mare şi fecund gazetar, cel mai mare după Eminescu. Inutil să mai amintesc activitatea lui N. Iorga. Dar Rădulescu-Motru a scris şi el în tinereţe piese de teatru şi articole politice, Vasile Pârvan era un extraordinar eseist, iar dumneavoastră, domnule Profesor...”

Nae Ionescu m-a întrerupt cu blândeţe: „Tocmai asta voiam să-ţi spun şi eu. Uită-te la mine: după zece ani sunt ce am fost în prima zi – un pârlit de conferenţiar universitar. Şi asta nu pentru că nu sunt deştept. Au mai fost oameni deştepţi care au intrat în Universitate şi cu timpul au ajuns profesori titulari. Dar eu am un mare cusur: fac gazetărie. Cu alte cuvinte, se poate spune despre mine că nu sunt serios.” „Totuşi, sunt atâţia alţi profesori universitari care publică articole în ziare”, i-am amintit eu. „Da, dar pe ei nu-i citeşte nimeni”, a continuat Nae Ionescu. „Aşa că ei pot oricând spune că scriu pentru posteritate, că se adresează omenirii în general, peste secole. În timp ce eu scriu pentru 24 de ore; căci, în fond, asta înseamnă să fii gazetar: să interpretezi şi să judeci lumea aşa cum se arată ea astăzi şi aici, la noi. Că ce scrii tu acum va fi valabil mâine sau peste zece ani, în Franţa sau în India, cu atât mai bine. Şi, de fapt, aşa se întâmplă cu anumiţi gazetari de calitate. Dar nu la asta trebuie să te gândeşti scriindu-ţi articolul, la ce vor spune cititorii despre el după zece ani. Dacă te interesează atât de mult opinia posterităţii, scrie mai bine un studiu, o carte.”

Evident, cunoşteam de mult ideile profesorului despre gazetărie, dar îmi plăcea să-l ascult vorbindu-mi despre ce numea el descifrarea evenimentului în curs de desfăşurare. „Ca să ne întoarcem de unde am plecat”, reluă el. „Nici prin gând nu-mi trece să-ţi spun: scrie asta, dar nu scrie asta; publică mai multă ştiinţă sau filosofie şi mai puţină literatură. Şi, chiar dacă ţi-aş spune, admiţând că aş socoti de datoria mea să-ţi spun asta, tot nu m-ai

asculta. Căci, dacă m-ai asculta, n-ai fi tu, Mircea Eliade, ci unul din studenţii noştri eminenţi, bunăoară Posescu. Dar, dacă ai fi Posescu, nu m-ai interesa şi, deşi aş continua să-ţi dau tot felul de sfaturi utile, nu te-aş mai citi. Deci, scrie şi publică ce simţi tu că trebuie să fie scris şi publicat. Privighetoarea trebuie să cânte; restul n-are importanţă. Dar vreau totuşi să-ţi atrag atenţia că, alegând să rămâi ce eşti, o să ai de furcă, mai ales la Universitate. Cum spunea un prieten al meu, viaţa o să-ţi fie încununată cu piedici şi răsplătită cu obstacole. Căci ce ne-am face altminteri, fără piedici, fără obstacole?”

*

Cred că am terminat romanul cu câteva zile înainte de 15 martie. Dar manuscrisul fusese deja dactilografiat de către secretara unui coleg de liceu, aşa că am putut depune exemplarele la timp. Nu-mi rămânea altceva de făcut decât să aştept. Entuziasmul tinerei dactilografe îmi dăduse curaj. M-a asigurat că nu citise în viaţa ei un roman mai „sfâşietor de frumos”. „Îţi vine să plângi”, a adăugat. „De fapt, eu am plâns.”, mi-a mărturisit în cele din urmă.

Redevenisem liber. Dar mi-am dat seama repede că libertatea aceasta atât de dorită îmi complica şi mai mult viaţa. După 15 martie, Nina mi-a mărturisit într-o seară că e îndrăgostită de mine. „N-am vrut să-ţi spun mai demult, pentru că scriai. Multă vreme, n-am ştiut nici eu. Nu-mi venea să cred. Dar acum m-am convins. Nu cred că aş

putea să te împart cu alta, a adăugat. Până acum, mi-a fost greu, dar am acceptat pentru tine şi pentru Sorana. Dar, de acum înainte, n-aş mai putea. Trebuie să-i spui.”

Probabil că Sorana bănuise ceva, pentru că de câteva ori în iarna aceea încercase să afle mai mult despre Nina. Îi răspunsesem întotdeauna că suntem foarte buni prieteni. Uneori, eram hotărât să „rup” pe loc. Între atâtea alte talente, Sorana îl avea şi pe acela de a mă irita şi jigni, fără să aibă aerul că o face, talentul de a crea tot felul de scene penibile. (întrebându-mă, bunăoară, de ce-i spusesem de cutare tânăr scriitor că e tot atât de înalt ca mine, pentru că, întâlnindu-l, ea şi-a dat imediat seama că e mult mai înalt, adăugând, cu un surâs misterios, că l-a invitat la ceai, că va sosi dintr-un moment în altul, că mă voi putea convinge şi eu. Şi pentru că mă îndreptasem spre uşă, hotărât să dispar înainte de a fi confruntat şi probabil măsurat, spate în spate, cu colegul meu, Sorana s-a făcut palidă şi m-a implorat să nu plec, m-a îmbrăţişat asigurându-mă că mă iubeşte cum n-a iubit pe nimeni altul în viaţa ei, că e absurd să-mi închipui că aş putea fi comparat cu altcineva, că eu sunt un geniu unic, că invitaţia la ceai fusese făcută numai pentru că citise de curând un admirabil articol al colegului meu, care o entuziasmase. Şi, pentru că i-am mărturisit că citisem şi eu articolul, şi nu mi se păruse atât de extraordinar, Sorana s-a schimbat din nou la faţă: nu bănuia, rosti sfredelindu-mă, că pot fi atât de egocentric, că nu pot tolera talent, inteligenţă, geniu, cultură şi la alţii în afară de mine. M-am apărat amintindu-i de toţi prietenii şi camarazii

de la „Criterion”, al căror geniu, inteligenţă sau talent îl recunoşteam în gura mare. „Nu e acelaşi lucru”, m-a întrerupt ea. „Toţi aceştia sunt prietenii tăi. Admiraţia pe care o proclami e tot o dovadă de egocentrism.” Pusesem mâna pe clanţă, dar în acea clipă a răsunat soneria. Venise tânărul scriitor; mi s-a părut surprins şi oarecum iritat că mă găseşte acolo. Şi, evident, Sorana ne-a pus spate în spate şi m-am convins că avusese dreptate: era mai înalt ca mine.

De multe ori, după o asemenea încercare mă întorceam acasă hotărât să mă despart. Îi scriam, cât puteam mai calm, explicându-i de ce legătura noastră nu mai putea fi prelungită; nu eram făcuţi unul pentru altul, nu eram fericiţi împreună; ne chinuiam fără să vrem unul pe altul. Îmi răspundea implorându-mă să mă duc s-o văd, sau venea chiar ea şi bătea, timidă, la uşa mansardei. Îmi spunea că nu dormise de 24 sau de 48 de ceasuri – şi o credeam. Îmbătrânise parcă cu zece ani. Mă asigura încă o dată că sunt liber, că „n-a existat vreodată bărbat mai liber” ca mine, că nu va face nimic să mă reţină, că orice s-ar întâmpla ea îmi va rămâne întotdeauna recunoscătoare că „exist”.

Nu puteam rezista. Nu era numai slăbiciune, laşitate, groaza de gesturi extravagante şi scene sfâşietoare. Eram realmente tulburat şi totodată umilit de cuminţenia mea, de lipsa mea de imaginaţie. Pentru că într-adevăr Sorana îşi trăia dragostea în cu totul alte dimensiuni decât o trăisem eu. Priveam urmele insomniilor şi lacrimilor pe obrajii ei şi mi-era ruşine de mine. Dacă i-aş fi spus că n-o

mai iubesc, că iubesc pe alta, nu mă îndoiesc că Sorana ar fi dispărut pe loc din viaţa mea. Dar nu-i puteam spune asta pentru că mai ales atunci, în asemenea momente de tensiune şi ruptură, simţeam cât de mult o iubesc. De un singur lucru eram sigur: că nu vom fi niciodată fericiţi împreună, că ne vom tortura zadarnic, până ce unul din noi va cădea istovit, şi atunci celălalt se va năpusti asupra lui şi-l va lua în braţe, se va lamenta şi-şi va cere iertare şi, printre lacrimi şi suspine, din prea mare dragoste, îl va ucide. Am încercat să-i spun asta – dar, departe de a o descuraja, un asemenea deznodământ îi reconfirma propriile ei idei despre dragoste. Şi doar câteva minute, după ce-mi repetase că eram cel mai liber bărbat din lume, îmi explica de ce dragostea noastră, fiind o „ardere la alb”, implică tortura şi nu exclude moartea, de orice natură ar fi fost ea: fizică, spirituală sau socială. Fără prezenţa sau măcar riscul morţii, nu se poate vorbi de dragoste. Evident, îi dădeam dreptate.

Aş fi putut să-i spun că, deşi continuam s-o iubesc pe ea, iubeam în acelaşi timp pe alta. Nu ştiu ce mi-ar fi răspuns. Mi-ar fi spus, probabil, că mi se pare doar că iubesc şi pe altcineva, că sunt victima unei iluzii, a unei rătăciri provizorii; că cine o iubeşte pe ea nu mai poate iubi o altă femeie. Şi dacă mi-ar fi spus asta, probabil că aş fi crezut-o. Privind-o aşa cum era atunci, palidă, cu ochii arşi, cu privirile pierdute, arătând zece-douăzeci de ani mai mult şi ştiind că aveam în faţa mea o femeie tânără, frumoasă şi adulată, o mare artistă care şi-ar fi jertfit tot ce i s-ar fi cerut, ca să i se îngăduie să iubească

aşa cum visa ea, „arzând la alb” – mi-ar fi fost imposibil să mă îndoiesc că n-o iubesc, că numai ea merita să fie iubită.

*

Cu câteva zile înainte de publicarea rezultatului, bănuiam că voi avea premiul. Şerban Cioculescu venise să mă vadă entuziasmat. Căci anonimatul fusese, în cazul meu, iluzoriu: toţi membrii comisiei ştiau că eram singurul care ar fi putut scrie, cu o asemenea patetică „autenticitate”, despre Maitreyi şi despre viaţa la Calcutta sau în Himalaya. Când am citit în ziare că am fost premiat, m-am dus imediat la „Cultura naţională”. Directorul editurii, Alexandru Rosetti, m-a felicitat şi mi-a înmânat cecul de 20000 de lei. Mă credeam pe altă lume. Puteam, între altele, să-mi cumpăr două costume de haine.

Maitreyi a apărut la începutul lui mai, cu o superbă copertă: un cap de indiană tânără, inspirat după o frescă de la Ajanţă. Primii cititori au fost entuziasmaţi. Mihail Sebastian a scris în „Cuvântul” un foileton delirant. Puţinii prieteni care cunoşteau povestea erau oarecum derutaţi de indiscreţia mea, dar până la urmă se lăsaseră prinşi de calitatea literară a confesiunii. Era, de altfel, moda literaturii „autentice”, a romanelor autobiografice. Maitreyi a fost lăudată de totalitatea criticilor. Singurul care nu i-a consacrat un foileton a fost G. Călinescu. Dar mai târziu, în *Istoria literaturii române*, a recunoscut că sunt creatorul „romanului exotic” românesc. Dintre prieteni, numai

Mircea Vulcănescu a fost mai puţin entuziasmat. Nu pentru că nu i-ar fi plăcut romanul, ci pentru că, aşa cum mi-a mărturisit-o, „nu ai ce spune despre el. E o carte transparentă, fără enigme; spune tot şi după ce ai citit-o nu mai poţi adăuga nimic, nu poţi comenta”. Spre deosebire de Isabel, care-l încântase prin mulţimea enigmelor şi varietatea simbolismelor.

După vreo două săptămâni, Isaia Răcăciuni m-a chemat la editură să-mi spună că, spre marea lui uimire, vânzarea mergea destul de prost. Poate că cititorii ezită din cauza titlului, a adăugat. Nu ştiu cum să-l pronunţe şi le e ruşine să intre într-o librărie şi să ceară o carte arătând-o cu degetul. Pe de altă parte, recunoştea Răcăciuni, n-a întâlnit un singur cititor care să nu fie entuziasmat. Liviu Rebreanu, bunăoară, cumpărase nu ştiu câte exemplare şi le împărţise prietenilor şi cunoscuţilor. Apăreau necontenit cronici extrem de favorabile, totuşi cartea îşi făcea drum exclusiv prin propaganda orală a puţinilor, dar entuziaştilor, cititori. Am înţeles asta la „Săptămâna cărţii”, care se organizase atunci pentru întâia oară, la începutul lui iunie. Trecuse o lună de la apariţie şi, după câte spusese Isaia Răcăciuni, se vânduseră doar vreo 6-700 de exemplare. Asta însemna o mie şi mai bine de cititori, interpreta el, „cititori entuziaşti, care vor face propagandă„. Într-adevăr, încă din prima zi a „Săptămânii cărţii”, am văzut îndreptându-se spre masa unde mă aflam, gata să semnez exemplare, un grup compact de cumpărători. Câteva ceasuri în urmă, Isaia Răcăciuni a trebuit să trimită curierul la magazie, să

mai aducă încă o sută de volume. Începând de a doua zi, standul unde se vindea şi autografa Maitreyi era cel mai îmbulzit. Ediţia s-a epuizat la sfârşitul lui iunie, şi chiar în vara aceea cartea a fost retipărită şi epuizată. Ediţia a III-a a apărut în toamnă. Până la Crăciun, se vânduseră aproape 10000 de exemplare. Mulţi îmi preziceau că voi ajunge tot atât de „popular" ca şi Ionel Teodoreanu sau Cezar Petrescu. Dar cărţile pe care aveam să le public, într-un ritm tot mai precipitat, în anii următori, aveau să corecteze sever această popularitate.

Puţin timp după apariţia romanului, mi-am susţinut teza de doctorat. Îmi aduc aminte că preşedintele comisiei, Dim. Gusti, care era şi ministru al instrucţiei şi artelor, m-a felicitat înainte de a încheia şedinţa şi s-a retras, pentru că „era ataşat de Majestatea Sa". P. P. Negulescu mi-a făcut câteva observaţii în legătură cu filosofia Samkhya care m-au iritat. Am regretat ani de zile după aceea că i-am răspuns cu o violenţă pe care bătrânul meu profesor n-o merita. E drept că nici el nu m-a uitat. În timp ce Posescu, elevul lui favorit, primea *summa cum laude*, mie mi s-a decernat *magna cum laude*. Şi, de câte ori în anii următori vreunul din profesori propunea în Consiliu să mi se creeze o conferinţă de sanscrită sau de istoria religiilor, P. P. Negulescu se împotrivea cu îndârjire. Comisia însă m-a dezlegat de obligaţia de a publica versiunea românească, pe care o prezentasem, şi mi-a îngăduit să public, în limba franceză sau engleză, teza mea originală. Asta însemna că trebuia să mă apuc de lucru. Dacă aş fi publicat versiunea engleză, aş fi avut, în România, foarte puţini

cititori. Trebuia deci s-o traduc în franţuzeşte şi, cum nu mă încumetam s-o traduc singur, am fost nevoit să caut ajutoare. Refacerea, completarea, traducerea au durat doi ani.

*

La sfârşitul lui iunie, eram doctor în filosofie, fusesem oficial însărcinat cu suplinirea unui curs şi a unui seminar la catedra lui Nae Ionescu, şi eram un „scriitor celebru" şi chiar bogat pentru că, în afară de premiu, încasasem drepturile de autor pe prima ediţie din Maitreyi, 36000 de lei. (Un conferenţiar universitar primea pe atunci între 12 şi 15000 de lei.) Ar fi trebuit să fiu mulţumit. Eram, dimpotrivă, dezorientat, frustrat, nefericit. Şi, cu cât treceau zilele, cu atât îmi dădeam seama că nu exista ieşire. Singura soluţie ar fi fost să plec din nou, oriunde, pentru cel puţin un an. Dar Nae Ionescu se zbătuse să mă numească suplinitor şi, dacă m-aş fi recuzat în ultimul moment, toţi profesorii mei ar fi putut crede că nu mă simt în stare să ţin cursuri, că poate sunt bun să conferenţiez la Fundaţia Carol şi la Radio, să scriu articole şi romane, dar nu sunt făcut pentru Universitate. Dacă i-aş fi mărturisit lui Nae Ionescu încurcătura în care mă aflam şi de ce eram silit să plec din nou – la Paris, la Oxford, la Calcutta – m-ar fi înţeles şi m-ar fi iertat; dar m-ar fi întrebat, desigur, de ce nu i-am spus asta mai demult, de ce l-am lăsat să facă atâtea demersuri ca să-mi obţină suplinirea. Nu îndrăznisem să-l dezamăgesc încă o dată. (Ştiam că îl

dezamăgisem când, cu câţiva ani mai înainte, îi scrisesem că nu mai pot lucra lângă Dasgupta.) Îi dădeam, de altfel, destulă bătaie de cap cu activitatea mea extrauniversitară, pe care trebuia s-o explice şi s-o justifice de câte ori se întâlnea cu Iorga, Rădulescu-Motru, P. P. Negulescu.

Dacă ar fi fost vorba numai de mine, poate că totuşi ar fi existat o ieşire. Până la urmă, aş fi ales şi, deşi aş fi suferit renunţând la una din ele, cu timpul m-aş fi resemnat. Dar acum îmi dădeam seama că alegând pe una însemna s-o distrug pe cealaltă. Şi numai eu eram de vină dacă ajunsesem aici. Nu aveam vocaţia lui Don Juan. Nu ştiusem să mă despart la timp. Eram mai ales vinovat faţă de Nina. Fusesem foarte buni prieteni; ştiam că trecuse printr-o mare încercare, dar îşi regăsise calmul şi seninătatea şi era mulţumită aşa cum era, sigură că nu va mai iubi a doua oară în viaţă. Fără să vreau, făcusem totul ca să-i anulez această certitudine, anulându-i în acelaşi timp liniştea şi seninătatea pe care le dobândise. Nu-mi cerea decât să n-o împart cu alta. Şi-mi cerea asta pentru că eu însumi îi mărturisisem de atâtea ori cât e de obositoare Sorana, cât de mult mă exasperează. Îşi închipuia, pe bună dreptate, că n-o iubesc şi se întreba atunci de ce prelungesc o legătură care ne încurca pe toţi trei. I-ar fi plăcut să simplifice lucrurile, aducându-le la lumină, renunţând să ne mai ferim de ceilalţi. (Având toţi trei cam aceiaşi prieteni, trebuia să aflu dinainte dacă, la o petrecere, va fi sau nu Sorana, ca să ştiu dacă poate veni şi Nina.)

De mai multe ori, o minţeam, asigurând-o că am „rupt”

cu Sorana. Probabil că adesea crezusem şi eu că despărţirea era definitivă: îi scrisesem o scrisoare clară, precisă, sau îi spusesem (pentru a câta oară!) că nu putem rămâne împreună, că într-o bună zi am să-mi pierd minţile şi am s-o sugrum, dacă nu va reuşi ea să mă ucidă cu câteva minute mai înainte. Sperasem zadarnic, pentru că într-o zi-două revenea. Şi, cu cât trecuseră mai multe zile între ultimatumul meu şi reapariţia ei, cu atât prezenţa Soranei era mai încărcată de revelaţii şi presentimente. Îmi spuneam atunci: cum aş putea părăsi şi uita o asemenea fiinţă? Am avut norocul nemeritat să întâlnesc şi să fiu iubit de o femeie extraordinară, aşa cum nu se nasc multe într-un secol. Ce importanţă poate avea faptul că, datorită propriului ei mod de a fi, mă torturează, mă secătuieşte şi până la urmă mă va distruge? Important e numai un singur lucru: că am avut norocul să fiu ales pentru această experienţă excepţională. Lunile sau anii pe care îi vom petrece împreună mă vor consola pentru tot ce va urma, chiar dacă asta ar fi ratarea sau moartea. (Dacă Sorana mi-ar fi putut citi gândurile, ar fi plâns de tristeţe: ea credea că sunt „cel mai liber bărbat care exista pe lume”. Îşi închipuia că alături de ea eu nu pot decât „arde la alb”, că în nici un caz nu pot „rata”, că, dimpotrivă, prezenţa ei e stimulantă pentru tot felul de opere, de la roman şi filosofie, la erudiţie, critică, pamflet.)

Izbuteam totuşi să rezist de câte ori venea vorba despre Krishnamurti. Sorana mă implorase s-o întovărăşesc la Ommen, să-l ascultăm împreună pe Krishnamurti dezlegând misterele existenţei şi să învăţăm

de la el secretul fericirii şi al înţelepciunii. Am refuzat. Am încercat să-i explic de ce nu mă interesa Krishnamurti. Îl admirasem pentru curajul pe care-l avusese să se rupă de Societatea Teozofică, anulând „Ordinul Stelei" şi renunţând la toată mitologia urzită în jurul lui, de când, adolescent încă, fusese proclamat Mesia. Dar, judecând după expunerile pe care le făcea la Ommen şi după felul cum răspundea la întrebările care i se puneau, îmi dădeam seama că nu are nimic de învăţat de la el. Era, fără îndoială, un om inteligent şi cinstit, care putea ajuta multă lume. Dar nu vedeam motivul pentru care trebuia să-l întâlnesc. Cu inima sfâşiată, Sorana s-a dus şi de data asta să-l asculte singură.

Acele două săptămâni de iulie mi s-au părut o binecuvântare. Continuam să ne întâlnim duminicile după-amiaza la Floria Capsali şi Mac Constantinescu, să jucăm volei şi să cinăm la cârciumă, pregătind primele simpozioane „Criterion" pentru toamnă. Apoi, am plecat la Breaza şi, după câteva zile, am urcat Bucegii. De data aceasta, era şi Nina cu noi. Regăsisem seninătatea şi beatitudinea vacanţei de anul trecut. Puteam trăi liber, fără probleme, fără remuşcări. Ştiam că foarte curând voi avea enorm de lucru, dar acele câteva zile de linişte şi destindere îmi dăduseră din nou încrederea în mine. Trebuia, pe de o parte, să pregătesc cursul şi seminarul pentru toamnă. Trebuia, mai ales, să termin un nou roman, pentru că, impresionat de succesul lui Maitreyi, editorul Ciornei îmi propusese să semnez un contract în condiţii, pentru mine, excepţionale. (Primeam, sub formă

de avansuri, până la depunerea manuscrisului unui roman, jumătate din drepturile de autor al primei ediţii de 4000 exemplare.)

Hotărâsem să reiau *Petru şi Pavel*, intitulat acum *Întoarcerea din Rai*. Era povestea lui Pavel Anicet, pe care, deşi atât de diferit de mine, îl înţelegeam: întocmai ca şi mine, Pavel Anicet iubea două femei. E drept, Una şi Ghighi nu semănau cu Sorana şi Nina, dar perplexitatea şi inhibiţiile lui Anicet îmi erau familiare. Voiam, pe de altă parte, să scriu romanul „tinerei generaţii", aşa cum îi înţelegeam eu acum. *Întoarcerea din Rai* însemna pierderea beatitudinii, a iluziilor şi a optimismului care dominaseră primii doisprezece ani ai „României Mari". Împreună cu o parte a generaţiei mele, trăisem adolescenţa şi prima tinereţe în această atmosferă de euforie, încredere şi tembelism. Ştiam acum că acest „Rai" se află undeva în spatele nostru. Îl pierdusem înainte de a ne fi dat seama că-l cunoscusem, că, de fapt, fusesem prima şi singura generaţie care se putuse bucura de „Raiul" instaurat în 1919-1920. (Evident, paradisul acesta era de ordin spiritual: era pur şi simplu beatitudinea rezultată din împlinirea unui ideal colectiv. Nu presupunea nici un sindrom paradiziac manifest în viaţa socială, economică sau politică.)

Când, în nopţile fierbinţi de iulie, începusem să scriu întoarcerea din Rai, întreaga construcţie nu-mi era încă limpede. Ştiam doar că acesta va fi primul volum dintr-o trilogie, prezentând, anume, povestea lui Pavel Anicet împletită într-o serie de întâmplări şi confruntări ale

grupului de „intelectuali” din care făcea parte. Acţiunea se petrecea la Bucureşti, în anii 1932-1933, adică chiar în timpul care se scursese de la întoarcerea mea din India. Renunţasem să mai scriu istoria lui Francisc Anicet, decăderea familiei în urma exproprierii moşiei, sărăcia în care crescuseră cei doi băieţi, Pavel şi Petru. În acest prim tom al trilogiei, Petru nu apărea decât episodic, dar celelalte două volume îi erau în bună parte închinate. Pentru că voiam să prezint în acelaşi timp o frescă a „tinerei generaţii”, nu mai puteam scrie la persoana I, ca în romanele *Isabel* şi *Maitreyi*, dar nici „stilul” *Luminii ce se stinge* nu-mi convenea. Voiam să scriu un roman în aparenţă realist, dar utilizând monologul interior şi unele reţete tehnice învăţate de la John dos Passos.

Scriam greu, cu neaşteptate eforturi, şi mă întrebam ce se întâmplă cu mine, de ce înaintez atât de încet, de ce scriu o proză destul de stridentă, împânzită de neologisme inutile, cu o sintaxă pretenţioasă, artificială, agresivă. Îmi spuneam că, probabil, sunt prea obosit. Dormeam puţin şi prost, căci mă culcam în zori şi uneori adormeam târziu, când mansarda începuse deja să se înfierbânte. M-am hotărât atunci să mă duc din nou la munte. Nina era de acord, cu toată părerea ei de rău că nu mă putea întovărăşi. Dar, evident, nu-i spusesem că nu voi fi singur.

Sorana se întorsese din Olanda. Marietta şi Haig descoperiseră un han în marginea satului Săcele. Îmi lăudaseră solitudinea, liniştea, frumuseţea împrejurimilor. Hangiţa închiria, cu pensiune, câteva camere la etaj. Aş fi putut lucra ziua întreagă în faţa ferestrei deschise spre

munte. N-am putut rezista. Pe de altă parte, simţeam că experienţa pe care mă pregăteam s-o încerc – să trăiesc alături de Sorana, în aceeaşi încăpere, zi de zi, timp de două săptămâni – ar putea fi decisivă.

Hanul era aşa cum mi-l închipuisem. Am ajuns pe o ploaie măruntă de munte, am cinat împreună cu câţiva drumeţi, am ieşit apoi să ne plimbăm, sub ploaie pe şosea. Îi priveam pe Haig şi Marietta şi îi invidiam. Se iubeau de mult, de 7-8 ani; la început, fuseseră nevoiţi să se ascundă de lume, dar, după ce Marietta se despărţise de Ion Marin Sadoveanu, legătura lor devenise publică – şi erau fericiţi împreună, nu trebuiau să mai mintă şi nici nu se minţeau pe ei înşişi. Aş fi putut avea şi eu această senină, domoală plenitudine, dacă într-o seară de Crăciun n-aş fi privit degetele Ninei şi nu m-ar fi fascinat, nu mi s-ar fi părut că sunt asemenea unor miniaturi; sau dacă, într-o seară de octombrie, când mă întrebase Sorana dacă „exista cineva în viaţa mea”, i-aş fi răspuns că există şi aş fi rărit vizitele sau aş fi încetat s-o mai văd. De câte ori mă îndrăgosteam sau mi se păruse că mă îndrăgostesc, până atunci, intervenea ceva care ştirbise sau chiar anulase bucuria, şi până la urmă mă trezisem din nou singur, suferind şi totodată furios pe mine însumi că sufăr. Când nu existase nici un obstacol exterior, îl inventam eu. Nimic nu m-ar fi împiedicat s-o păstrez pe R. , dar am ales plecarea în India ştiind că am s-o pierd definitiv. Iar acum, eram din nou condamnat să sufăr şi făceam pe alţii să sufere, într-un chip absurd, şi asta numai din vina mea. După tot ce credeam că învăţasem

din experienţele indiene, la mai puţin de doi ani după reîntoarcerea mea, mă rătăcisem din nou în labirint. Credeam că învăţasem măcar atât: să nu mă mai las păcălit de mirajele şi mrejele pe care ştiam că mi le va urzi necontenit „Mama noastră a tuturor”, Maya. Nu numai că nu învăţasem nimic – dar mă dovedisem mai iresponsabil decât fusesem în experienţele indiene de acum câţiva ani.

Şi, cu toate acestea, simţeam că încercările prin care trec au un sens, urmăresc un scop, deocamdată indescifrabil, dar pe care nu deznădăjduiam să-l descifrez într-o zi. Cât de mult sufeream datorită situaţiei pe care mi-o creasem singur; trebuia să recunosc că, în fundul sufletului, asta dorisem: să pot iubi, în acelaşi timp şi cu aceeaşi intensitate şi sinceritate, două femei. Logic, dorinţa aceasta mi se părea absurdă, dar simţeam, totodată, că logica nu are nimic de-a face cu o asemenea experienţă. Încercam să mă înţeleg, spunându-mi că vreau să trăiesc o experienţă paradoxală, imposibil de formulat în termeni raţionali, pentru că voiam să dobândesc un alt mod de a fi decât cel care ne e ursit. Dacă aş fi avut vocaţie mistică, probabil că aş fi dorit – şi aş fi încercat – să devin sfânt. Dar, în pofida afirmaţiilor atâtor prieteni şi duşmani, nu aveam vocaţie mistică. (Şi Cioran a înţeles asta foarte bine când, prin 1935-1936, recenzând *Huliganii*, a spus că, dacă ar fi avut un dram de misticism, romanul pe care-l scrisesem ar fi putut egala romanele lui Dostoievski.) Într-un anumit sens, eram mai aproape de „magie” decât de mistică. Încă din adolescenţă, încercasem să anulez comportamentele

normale, visasem o transmutaţie radicală a modului de a fi. Pasiunea pentru *yoga* şi *tantra* se datora aceloraşi nostalgii faustice. Poate că dorinţa mea de a iubi două femei în acelaşi timp nu era decât un nou episod dintr-o lungă istorie secretă, pe care nici eu nu o înţelegeam prea bine. În felul meu, încercam să compensez incapacitatea mea funciară de a deveni „sfânt" printr-o experienţă paradoxală, inumană, care, cel puţin, îmi deschidea drumul către misterul totalităţii.

Evident, în acele zile de vară, scriind întoarcerea din Rai, alături de Sorana, nu înţelegeam sensul profund al acestei dorinţe. Adesea nu simţeam decât tortură, remuşcările, resentimentele pe care le provoca şi alimenta ambiguitatea situaţiei mele. De abia mai târziu am înţeles că încercarea aceasta făcea şi ea parte din destinul meu, care îmi cerea să trăiesc „paradoxal", în contradicţie cu mine însumi şi cu epoca mea, silindu-mă să exist concomitent în „Istorie" şi dincolo de ea; să fiu viu, prezent în evenimente şi totodată inactual, ocupându-mă cu lucruri şi probleme aparent desuete, extraistorice; să asum modul românesc de a fi în lume şi totodată să trăiesc în universuri străine, depărtate, exotice; să fiu în acelaşi timp „autentic bucureştean" şi „om universal". Nu ,,*les extremes me touchent"* – ci ,,coincidentia oppositorum". Nu era, cred, aplecare către extravaganţă şi paradox. Era mai degrabă, camuflat în incidente biografice şi creaţii de ordin cultural, modul meu de a fi religios în lume. Care e solidar atât cu religiozitatea „populară" din Europa răsăriteană, cât şi cu experienţa religioasă de tip oriental

sau arhaic. Aş putea merge şi mai departe şi spune că paradoxul coincidenţei contrariilor se regăseşte la baza oricărei experienţe religioase. Într-adevăr, orice hierofanie, orice manifestare a sacrului în lume ilustrează o coincidentia oppositorum: un obiect, o fiinţă, un gest devin sacre – adică transcend lumea aceasta – continuând totuşi să rămână ce-au fost până atunci: un obiect, o fiinţă, un gest; participă la lume şi în acelaşi timp o transcend.

La toate acestea, nu mă gândeam atunci. Încercam să ghicesc cum va soluţiona Pavel Anicet problema – care era în acelaşi timp şi problema mea. După câteva zile numai, prezenţa Soranei începuse să mă obosească. Ploua aproape încontinuu şi Sorana era obligată să rămână o bună parte din zi în aceeaşi cameră cu mine, citind. Dar, de câte ori mă vedea ridicându-mă de la masă sau aprinzându-mi o ţigară, mă întreba cum merge, dacă pot scrie alături de ea, sau mă ruga să-i citesc ce scrisesem. Îi făgăduisem că-i voi arăta manuscrisul îndată ce voi termina partea I. Dar, întorcându-mă o dată din pădure, unde izbutisem să mă plimb singur, pretextând că trebuia să rezolv nu ştiu ce încurcătură pe care mi-o provocase unul din personaje, am găsit-o la masa de lucru, cu manuscrisul meu în faţă, plângând. „Mult trebuie că ai mai suferit lângă mine!” mi-a spus. „Nu înţelegeam” – şi mi-a arătat primele rânduri, scena cu care se deschidea romanul: „Când a auzit uşa de la baie închizându-se, Pavel sări din pat şi răsuflă adânc, liber, ca şi cum s-ar fi temut până atunci să respire în voie. De aproape zece minute se prefăcea că doarme, acope-

rindu-şi faţa cu braţul şi respirând lent, ritmat, ferindu-se să atragă atenţia femeii. Cum a simţit că coboară din pat, inima începu să-i bată: va putea rămâne câteva minute singur?" „Ţi-a fost atât de greu să mă suporţi?", m-a întrebat. (Şi era destul s-o privesc, ca să-mi dau seama cât suferă. Îmbătrânise iar cu zece, cu douăzeci de ani.) Am încercat să mint. „Nu e vorba de tine, i-am spus. Sau nu e vorba numai de tine. Asta e reacţia oricărui bărbat; şi a oricărei femei, am adăugat. Să poţi rămâne singur, măcar câteva clipe, alături de fiinţa pe care o iubeşti. O prezenţă abuziv prelungită în doi e demonică. Îţi aduci aminte ce spunea Goethe."

M-a întrerupt ca să-mi amintească încă o dată că sunt „cel mai liber iubit care a existat vreodată". Dacă prezenţa ei mă apăsa, însemna că n-o iubesc. Dar asta era imposibil, pentru că ea ştie bine că o iubesc. Deci, cauza era alta. Trebuia acum să descoperim împreună de ce mă obosea prezenţa ei, când ar fi trebuit, dimpotrivă, să mă exalteze. „O să discutăm asta altă dată, i-am spus. Acum trebuie să scriu."

Pe bună dreptate, egoismul meu a exasperat-o. A redevenit într-o clipă walkiria pe care atât de bine o cunoşteam. Avea din nou 30 de ani şi, plimbându-se prin cameră, scapără. Eram, fără îndoială, un om imposibil de înţeles. O enigmă. Să ne aflăm împreună aici, în munţi, noi, care am avut norocul să ne întâlnim şi să ne iubim aşa cum ne iubim – şi, în loc să urcăm amândoi pe cele mai înalte culmi ale spiritului, analizându-ne, explicându-ne, desăvârşindu-ne unul pe altul, eu scriu un roman.

Asta, la câteva luni numai după ce publicasem *Maitreyi*, care avusese atât de mare succes. De ce această grabă? De ce mă refugiam din nou într-o carte, în loc să trăim împreună Viaţa?

Ca de obicei, ascultând-o, îmi dădeam seama că într-un anumit sens avea dreptate. Dacă n-ar fi existat Nina, poate că aş fi întovărăşit-o pe Sorana pe „culmile Spiritului”, cu toate riscurile pe care le prevedeam. Dar acum exista şi Nina. Adică, Pavel Anicet trebuia să găsească soluţia problemei lui, ca să mă ajute şi pe mine s-o găsesc. Trebuia să scriu *Întoarcerea din Rai*. Mă reaşezam la masa de lemn şi Sorana îşi relua cartea. O auzeam la răstimpuri suspinând. Ea mă auzea oftând şi mă întreba de ce oftez. „Merge greu. Nu pot înţelege ce se petrece în mintea eroului principal. El crede că e îndrăgostit în acelaşi timp de două femei.”

Se făcuse palidă, dar mi-a răspuns zâmbind, cu neaşteptată blândeţe. „Asta e imposibil.” „Aşa cred şi eu”, am continuat. „Dar el e convins că le iubeşte pe amândouă. Nu se poate hotărî să aleagă”. „Atunci e un laş!” a exclamat Sorana.

Mi-am dat atunci seama că soluţia la care începuse să se gândească Anicet era cea justă. Într-un anumit sens, Pavel Anicet era, ca şi mine, un laş, sau cel puţin aşa va apărea în ochii celorlalţi când se va sinucide. Pentru el, sinuciderea era singura soluţie posibilă: numai prin sinucidere le va păstra pe amândouă. De obicei, moartea restaurează unitatea pe care o sfărâmă orice existenţă, prin simplul fapt că orice existenţă e contingenţă, limitată,

ştirbită, fragmentată. În cazul lui Anicet însă, care dobândise această unitate aici, pe pământ, iubind în acelaşi timp două femei, moartea i-o păstrează în *aeternum*. Dacă ar fi ales, ar fi sfărâmat unitatea şi ar fi trăit stingher, frustrat, gândindu-se necontenit la moarte, aşteptând-o.

„Ai dreptate, i-am spus. Pavel Anicet este un laş. Până la urmă, se va sinucide."

*

Într-o bună zi, n-am mai putut rezista şi m-am întors, singur, la Bucureşti. Sorana s-a dus la Sibiu, ca să-l întâlnească pe Emil Cioran. Aşa cum am aflat mai târziu, i-a mărturisit tot; i-a spus că vreau să mă despart de ea, că de luni de zile nu caut decât asta: un pretext ca să mă pot despărţi. Cioran a fost extrem de impresionat de suferinţele Soranei şi, pe bună dreptate, indignat de cruzimea şi inconştienţa mea. Nu putea înţelege cum un om inteligent, care avusese norocul să fie iubit de o asemenea femeie, poate dori şi provoca despărţirea. Singura explicaţie plauzibilă era inerţia mea spirituală, incapacitatea mea de a accepta riscul unei pasiuni la capătul căreia m-ar fi aşteptat, poate, nebunia sau moartea; într-un cuvânt, mediocritatea şi făţărnicia mea. În articolele din „Vremea" pe care Cioran le-a publicat în vara şi toamna aceea, citeam necontenit printre rânduri aluzii la lipsa mea de imaginaţie şi de curaj. În septembrie sau octombrie, a apărut un articol extraordinar, *Omul fără*

destin, în care m-am recunoscut imediat, şi care, fără îndoială, a mângâiat-o pe Sorana ca un nefiresc balsam.

Despre toate acestea, aveam să aflu mai târziu. Deocamdată, mă întorsesem cu gândul să mă concentrez exclusiv asupra romanului. Dar m-am dus s-o văd pe Nina. A pălit dând cu ochii de mine, dar am ghicit că era fericită. Evident, aflase că în afară de Marietta şi Haig fusese cu noi şi Sorana. Dar n-am acceptat să reîncep discuţia. De la primele cuvinte, am întrerupt-o, îndreptându-mă spre uşă. „Dacă şi pe tine te fac să suferi, i-am spus, dispar, şi n-ai să mă mai vezi niciodată. Plec în lumea largă. Nu mai pot suporta să fac oamenii să sufere."

Nina s-a făcut încă şi mai palidă şi m-a rugat să rămân. Am rămas – şi, de atunci, multă vreme, nu m-a mai întrebat nimic.

Era încă foarte cald în mansardă şi lucram mai ales nopţile, aproape gol. Romanul înainta anevoie, dar, în orice caz, mai repede ca la munte. Scriam, fără chef, deprimat de toate ororile, erotice şi altele, pe care ţinusem cu orice preţ să le prezint, ca şi cum aş fi vrut să insuflu oarecare „viaţă" într-un roman cerebral, dominat de „intelectuali", un roman ale cărui personaje se lansau în nesfârşite discuţii, îndată ce se întâlneau. (De altfel, cam asta făceam şi noi, cei din grupul „Criterion".) Deşi împrumutasem trăsături şi ticuri de la unii din prietenii mei, personajele nu-şi aveau modele în realitate. Probabil că de aceea mi s-au părut mai târziu palide, artificiale.

Ceea ce mă interesa în fond erau ideile, tendinţele şi

gesturile lor – înainte de toate, ideile. Reacţionam, poate, fără să vreau, împotriva romanului tradiţional românesc, mai ales împotriva lumilor lui Cezar Petrescu şi Ionel Teodoreanu. Reacţionam prezentând aproape exclusiv tineri intelectuali bucureşteni, preocupaţi de ceea ce ei considerau pe atunci „problemele esenţiale”. Greva de la Atelierele „Griviţa” din februarie 1933, sirena aceea, al cărei urlet sinistru îl auzisem o zi întreagă, jucau un rol important. Când Mihail Polihroniade a citit *Intoarcerea din Rai*, mi-a mărturisit că „politiceşte romanul e complet greşit”, pentru că acordasem o prea mare atenţie unui episod fără importanţă politică. Dar, pentru mine, greva de la Atelierele „Griviţa” ilustra şi ea, într-un mod patetic şi artificial, pierderea „Raiului”, zvârlirea noastră în istorie.

Deşi camuflată în felurite, mediocre pseudoideologii, revenea, ca un laitmotiv, aceeaşi problematică: găsirea unui sens valabil existenţei post-„paradiziace”. Toţi acei intelectuali limbuţi, pretenţioşi, agresivi erau terorizaţi, fără să-şi dea seama, de spectrul „ratării”. Tema intelectualului ratat era destul de familiară romanului românesc, de la Vlahuţă la Cezar Petrescu. De obicei însă, „ratarea” se datora opacităţii şi inerţiei mediului provincial în care erau silite să trăiască personajele, sau unor accidente personale (alcoolul, drogurile), sau, mai ales, ispitei pe care o reprezenta politica. Personajele *Întoarcerii din Rai* trăiau însă la Bucureşti, iar într-un oraş de provincie erau într-un anumit sens libere să-şi aleagă meseria pe care o voiau şi nu păreau a fi paralizate de contingenţe economice sau politice. Cu toate acestea, trăiau o viaţă

hibridă, haotică, de cele mai multe ori anormală, încercând fiecare după puterile lui să se apere de deznădejdea care îl ameninţa să se „salveze”; adică, în primul rând, să-şi salveze viaţa de ratare, să trăiască o existenţă autentică. Pentru unii din ei, „autenticitatea” însemna revolta cu orice preţ împotriva părinţilor, împotriva „bătrânilor”, a societăţii burgheze, a valorilor curente. Cam toţi erau obsedaţi şi mai ales inhibaţi de „probleme”. Singurul care nu se lăsase intimidat de „probleme” era Petru Anicet. De aceea aveam să numesc romanul lui şi al camarazilor lui de vârstă şi ideologie *Huliganii*. Petru Anicet nu mai era terorizat de spectrul ratării. Dimpotrivă, avea încredere în geniul şi destinul lui. Era sigur că va fi cel dintâi Anicet care nu se va lăsa doborât nici de conjunctura istorică, nici de „problemele” personale. Totala indiferenţă faţă de viaţa morală îl va face, în ochii unora, „demoniac” sau cu adevărat „huligan”. Dar aşa credea Petru Anicet că poate fi creator; eliberându-se de toate inhibiţiile, problemele şi frustrările care marinaseră şi până la urmă paralizaseră existenţele tatălui, Francisc Anicet, şi fratelui, Pavel. Cu el, Petru Anicet, va începe o *Viaţă nouă* (titlul ultimului tom al trilogiei), când Aniceţii vor triumfa în „Istorie”; şi asta nu pentru că Petru va lua în serios istoria, ci pentru că nu-i va mai fi teamă de ea şi, ca atare, nu i se va mai împotrivi (mai exact, nu-şi va risca viaţa ca să i se împotrivească sau s-o modifice; va şti să se „adapteze” şi nu-i va fi ruşine, pentru că, în credinţa lui, asta era singura alternativă pe care o avea neamul românesc de a

supravieţui creator terorii istorice. Dar, evident, toate acestea aveau să se limpezească doar în Viaţa nouă, la care n-am început să lucrez decât patru ani mai târziu, în 1937).

Deocamdată, la sfârşitul verii, mă aflam doar pe la jumătatea romanului, şi editorul, Ciornei, aştepta manuscrisul pentru 1 octombrie, ca să poată apărea în preajma Crăciunului. Probabil că l-aş fi putut termina în patru-cinci săptămâni dacă, o dată cu reîntoarcerea Soranei la Bucureşti, nu m-aş fi trezit din nou prins în vârtej. În nici un chip Sorana nu voia să mă piardă; nu numai pentru că era mai îndrăgostită acum ca niciodată, ci şi pentru că voia să mă salveze. Presimţea că dacă ne-am despărţi, toate posibilităţile mele de creaţie se vor irosi. Numai alături de ea aş putea deveni ceea ce ea singură ştia că sunt în stare să devin: mai mult decât un mare scriitor, savant sau filosof – un geniu dublat de un profet. Aflase desigur de la prieteni legătura mea cu Nina şi nu se îndoia că mi-ar putea fi fatală.

Familia, ca şi prietenii, se întreba ce se întâmplă cu mine, ce am de gând să fac. Eram un „scriitor de succes”, autorul despre care toată lumea vorbise în vara aceea (primisem câteva sute de scrisori, mai ales de la cititoare), şi totuşi arătam mai prost ca niciodată, fugeam de lume. Mai ales mama nu înţelegea. Uneori, nu mai dădeam pe-acasă cu zilele, veneam doar ca să mă schimb, să-mi iau o carte-două. Apoi, alteori, mă închideam în mansardă şi nu mai coboram la mese, ceream doar, necontenit, cafele. Şi câteodată veneau când una, când cealaltă, stăteau de

vorbă cu mama, întrebau ce mai fac.

(Zadarnic urcau scara de lemn şi băteau la uşa mansardei. Nu răspundeam. Probabil că nici nu auzeam, căci lucram nopţile şi dormeam o bună parte din zi.)

Mi se părea că singura soluţie posibilă era să mă despart de amândouă. Într-un anumit sens, „moartea" aceasta a dragostei corespundea sinuciderii lui Pavel Anicet. Ştiam că voi suferi, dar orice suferinţă mi se părea preferabilă situaţiei în care mă aflam. La sfârşitul lui septembrie, am avut o lungă convorbire cu Nae Ionescu. Se întorsese din Germania, părea foarte impresionat de „revoluţia" care începuse acolo şi credea că o revoluţie asemănătoare va trebui să aibă loc într-o zi şi în România. Era în continuă şi vădită opoziţie cu „Palatul". De mult Regele Carol nu-i mai asculta sfaturile şi, în articolele din „Cuvântul", Nae Ionescu critica elegant, dar pe faţă, politica regală, făcea aluzii limpezi la camarilă. La sfârşitul convorbirii, Profesorul m-a privit din nou, încruntându-se. „Ce se întâmplă cu tine?" m-a întrebat. „Parcă ai trăi pe altă lume. Nu cumva scrii un roman?" A trebuit să recunosc că ghicise. „Cum îi spune?" m-a întrebat, din nou, zâmbind. „*Întoarcerea din Rai*."

M-a privit lung, parcă nu i-ar fi venit să creadă. Tăcerea se prelungea şi mă simţeam încurcat; mi-era teamă că-l dezamăgisem din nou. „Aşa de repede?!" a exclamat el în cele din urmă.

Câtă dreptate are! Îmi repetam în drum spre casă. Aşa de repede. Nu trecuseră doi ani de la plecarea mea din India. Nu se împlinise încă anul de la eliberarea din

armată. Timpul acela mi se părea beatific şi totodată peste putinţă de reintegrat – timpul când eram liber, disponibil pentru orice aventură, sperând şi visând la o iminentă reîntoarcere în India. Libertatea aceasta mi-o anulasem singur, printr-o serie de acte necugetate. Îmi repetam necontenit că numai eu eram vinovat, îmi rămânea soluţia supremă: să încerc să fiu iertat şi uitat şi să mă despart de amândouă.

Îmi aduc aminte seara aceea de septembrie. În odăiţa Ninei, am încercat să-i explic hotărârea mea. Mă asculta în picioare, foarte palidă, lângă fereastra deschisă. Se apropiase de fereastră în timp ce-i vorbeam. Spusesem esenţialul, dar continuam să vorbesc; mi-era teamă de tăcerea care s-ar fi îm-plântat între noi. „Nu cred că aş mai putea suporta a doua oară, mi-a spus. Mi-e teamă că n-am să mai pot suporta a doua oară.”

Privea fascinată pe fereastră. Mi-am adus atunci aminte de viaţa ei întreagă, de nenorocul ei. Iubise pentru a doua oară, şi pentru a doua oară bărbatul pe care-l iubea se lăsase prins într-un joc care, pentru ea, însemna sfârşitul. De data aceasta, exista aici, la al şaptelea etaj, o fereastră deschisă. Dar, chiar dacă n-ar fi existat fereastra, tot ce-i spusesem i-ar fi putut din nou transforma dragostea în cenuşă – şi zadarnic aş fi revenit, peste câteva zile, încărcat cu flori şi cu daruri, pentru că mi-ar fi răspuns, ca pe vremuri locotenentului, că nu mă mai iubeşte, că chiar dacă ar încerca nu mă mai poate iubi. Orice s-ar fi întâmplat, îi adusesem pentru a doua oară nenorocul – parcă ne-ar fi urmărit un blestem. Într-o

străfulgerare, am ştiut că tot ce-i spusesem era o ultimă, demonică încercare a mayei pentru a mă pierde; că, departe de a-i purta nenoroc, îi voi putea dărui tot ce nu avusese până atunci în viaţă, că destinul meu era s-o fac pe ea fericită, oricare ar fi fost preţul pe care trebuia să-l plătesc.

— Bine, i-am spus. Rămân. Dar nu mai putem continua viaţa aceasta. Trebuie să ne mutăm împreună.

Mă privea, zâmbind, ca în vis.

— Ştiu că asta înseamnă pentru tine un mare sacrificiu, mi-a spus. Dar să nu-ţi pară rău. Trebuie să-ţi mărturisesc un secret, pe care nu l-am spus nimănui: nu mai am mult de trăit. Ştiu că am să mor tânără.

*

În seara aceea, am scris Soranei o lungă scrisoare, explicân-du-i hotărârea pe care o luasem. Am lăsat să treacă o zi, apoi m-am dus s-o văd. Era aşa cum mă aşteptasem s-o găsesc. Nu închisese ochii toată noaptea. Mi-a spus că ştia de mult ce se întâmpla cu mine, dar că încercase tot ce-i stătea în putinţă ca să mă împiedice să iau hotărârea pe care o luasem: şi asta spre binele meu.

— Aş vrea să te întreb un singur lucru, a adăugat. Dacă ar fi trebuit să alegi, de ce nu m-ai ales pe mine?

N-am îndrăznit să-i mai repet încă o dată ce-i spusesem de atâtea ori până atunci: că n-am fi putut trăi împreună, că ne-am fi distrus unul pe altul.

— Ştii bine de ce, i-am răspuns. Tu ai destulă putere şi

imaginaţie ca să mă uiţi. L-am ales pe cel mai slab.

N-am mai întâlnit-o de atunci decât întâmplător, şi de fiecare dată mi se strângea inima. De ce-i adusesem atâta nenoroc? De ce se îndrăgostise tocmai de mine, şi nu mă putea uita, şi rătăcea ca o fantomă pe locurile unde fusesem împreună, dând târcoale cercurilor de prieteni comuni, ca să mă zărească, deşi ştia bine că mă voi ascunde, că voi dispărea îndată ce voi da ochii cu ea? Mulţi ani după aceea, n-am îndrăznit să fiu fericit: ştiam că ceea ce aş fi putut numi fericirea mea era clădit pe o jertfă monstruoasă, absurdă, pe care nici un bărbat nu o putea accepta cu inima uşoară. Pentru că într-adevăr Sorana a continuat să se jertfească, mulţi ani după aceea. A renunţat pe rând la toate prieteniile comune, s-a retras din cercul „Criterion", a păstrat-o doar pe Marietta Sadova, pe care o vedea totuşi din ce în ce mai rar. Numele ei aproape că nu apărea pe afişele Teatrului Naţional. Trăia din ce în ce mai singură. Şi singurul sprijin şi singura mângâiere le găsea în învăţăturile lui Krishnamurti.

Hotărârea pe care o luasem n-a sfâşiat numai inima Soranei. Tot atât de catastrofală a apărut în ochii familiei. Părinţii mei visaseră la cu totul altceva decât la o funcţionară de la Societatea de Telefoane, divorţată şi cu o fetiţă într-un internat obscur. Cu mulţi ani înainte, Nicu se căsătorise cu o fată săracă, şi-mi aminteam foarte bine cu câte lacrimi şi tânguiri fusese primită vestea de către întreaga familie. Nicu era încă student şi le era teamă să nu renunţe la doctoratul în chimia industrială şi să-şi caute o slujbă mediocră, îndată după licenţă. Ultima lor speranţă

le rămăsesem eu. Le-ar fi plăcut să-şi poată lua revanşa faţă de celelalte ramuri ale familiei tatei, mai bogate, mai norocoase – printr-o carieră şi o căsătorie senzaţională. Începuseră să creadă în posibilităţile mele de a face „carieră” după ce fusesem numit suplinitor la catedra lui Nae Ionescu. Nu se îndoiau că voi şti să aleg o „partidă” care să-i consoleze de alegerea pe care o făcuse Nicu. Toleraseră cu simpatie legătura mea cu Sorana şi, deşi apariţia Ninei îi nedumerea, nu-i nelinişte prea mult; pe de o parte, Sorana încă nu dispăruse, pe de altă parte, îşi aminteau că ştiusem să mă despart de R.. Îşi închipuiau că mă aflu antrenat într-una din acele aventuri iresponsabile de tinereţe, din care voi şti să mă descurc.

Când le-am mărturisit că mă voi muta într-un apartament împreună cu Nina, parcă s-ar fi prăvălit cerul peste ei. Era şi Corina de faţă şi amuţiseră cu toţi de spaimă şi indignare, dar mai ales de revoltă împotriva destinului. Cred că toţi trei au avut atunci impresia că un blestem apasă asupra familiei noastre. De la război încoace, toţi fraţii mamei, unchii mei, sărăciseră treptat şi puţinul care le mai rămăsese fusese mistuit în ultimii ani prin căsătorii pripite şi extravagante. Casa din Strada Melodiei aparţinea acum Corinei şi era încărcată de ipoteci. Singurul venit era pensia de căpitan a tatei. Dar totul fusese suportat cu demnitate şi încredere în viitor – pentru că existam eu. De atâtea ori tremuraseră de imprudenţele şi aventurile mele, tremuraseră aflând de primejdia prin care trecusem în India, tremuraseră ghicind că nu vreau să mă mai întorc – dar iată, mă întorsesem,

scăpasem de armată, devenisem scriitor celebru, fusesem numit conferenţiar universitar şi încă nu împlinisem 27 de ani. Într-o bună zi, apropiată, le voi prezenta mireasa aleasă de mine – o fată fără seamăn de frumoasă, fată de ministru, de ambasador, de bancher, de general, de profesor universitar, poate chiar o străină, purtând un nume ilustru sau aparţinând unei familii de mare prestigiu politic şi, evident, bogată, chiar extrem de bogată. Căci toate acestea, nu se îndoiau, le meritam; şi eu, pentru că eram atât de înzestrat şi muncisem ca un nebun, citisem atât de mult, încât riscasem să-mi pierd vederea – dar le meritau şi ei, pentru că sacrificaseră tot ca să-mi îngăduie mie să cumpăr cărţi, să călătoresc, să plec în India. Dar toate sacrificiile pe care le făcuseră, şi sărăcia, şi frustrarea în care trăiseră în ultimii zece ani, toate vor fi răscumpărate prin cariera, căsătoria şi izbânzile mele. Chiar dacă nu voi avea imediat acele zeci de milioane care mi se cuveneau, aş fi avut alte satisfacţii – satisfacţiile acestea ar fi fost şi ale lor.

Imaginile şi scenariile acestea nu-şi aveau izvorul numai în nostalgie şi vis. De mai multe ori în ultimul an, mama îmi vorbise de cutare sau cutare „partidă”. Veniseră oamenii s-o vadă, întrebând-o dacă sunt hotărât să mă căsătoresc: îi vorbiseră de case, de vile, de milioane, îi arătaseră fotografii de fete frumoase, unele dintre ele încă la Universitate. Îi răspunsesem întotdeauna că n-am de gând să mă căsătoresc – şi mă crezuse. Îşi spunea probabil că nu e nici o grabă; şi era mai bine să-mi fac de cap acum, la tinereţe. Şi acum, deodată, ca un trăsnet, din

senin, le spuneam că mă mut cu Nina. Nu le spusesem că mă căsătoresc, pentru că nu mă gândeam la căsătorie – dar era cam acelaşi lucru. O dată ce trăiam împreună în acelaşi apartament, „partidele” strălucite pe care le meritam ar fi dispărut. Nici o fată de ambasador, de general sau de bancher nu va veni să-mi vorbească de nuntă în apartamentul pe care mă pregăteam să-l împart cu Nina.

Nu le venea să creadă şi, printre lacrimi şi tânguiri, s-au silit să mă convingă că fac o nebunie; că, mai mult decât atât, şi asta o ştiam, le întunec bătrâneţile, le sting singura lumină şi mângâiere care le mai rămăseseră. În faţa încăpăţânării mele împietrite, ar fi preferat orice – să mă ştie plecat din nou în India, să mă căsătoresc cu Sorana (ea măcar era o artistă celebră şi nu avea copii). Le era peste putinţă să înţeleagă hotărârea mea. Şi nici măcar nu încercam s-o justific. Ce le-aş fi putut spune? Că o iubeam pe Nina nu era de ajuns. Ştiau că o iubisem pe R. şi pe Maitreyi (citiseră toţi romanul), ştiau că o iubeam pe Sorana – şi totuşi, silit sau nesilit, mă despărţisem de ele. Le puteam oare spune că totul a pornit cu 6-7 ani înainte, într-o seară la Paris, când un locotenent frumos şi îndrăgostit fusese îmbătat de prieteni şi se trezise a doua zi în patul unei necunoscute cu consulul lângă el şi martorii de rigoare? Le puteam spune că totul a pornit într-o seară de Crăciun, când mi-am dat deodată seama că degetele Ninei erau nespus de subţiri? Şi mai ales puteam spune că, dacă în adolescenţă scăpasem de la înec în Delta Dunării şi a doua oară în Marea Neagră, şi

scăpasem de lipitori în jungla Sikkimului, dacă nu mi-am pierdut minţile în septembrie 1930 şi am izbutit să mă regăsesc în *kutiar*-ul meu din Svarga-ashram, că dacă am învăţat şi am scris şi atâtea am adunat – toate acestea au avut loc, la timpul lor, numai ca eu, în toamna lui 1933, să am destulă inteligenţă şi tărie ca să pot face gestul acesta, în aparenţă nebunesc, de a dovedi Ninei că nu se va mai întâmpla a doua oară, că de data aceasta îşi va împlini alături de mine, şi datorită mie, destinul pe care i-l suspendase un incident stupid, într-o seară de chef, cu mulţi ani înainte, la Paris?

Nu le puteam spune asta. Şi atunci, repetam extenuat, la capătul puterilor, că m-am hotărât să mă mut într-un apartament cu Nina. Şi totuşi, ştiam bine că Nina nu-mi ceruse asta. Îmi ceruse, pe vremuri, doar atât: să mă despart de Sorana. Mai târziu, renunţase chiar şi la această condiţie. Îmi cerea doar să n-o părăsesc. Restul îl decisesem eu singur – şi decizia aceasta părea într-adevăr nebunească. Izbutisem să mă despart de Sorana. Aş fi putut prelungi situaţia aşa cum era – şi Nina ar fi fost fericită. Dar eu voiam mai mult decât fericirea Ninei; voiam să-i împlinesc destinul printr-o *restitutio în integrum*: tot ce avusese şi pierduse într-un mod absurd trebuia să fie restituit prin mine. Îmi dădeam foarte bine seama ce va însemna asta pentru mine, dar eram pregătit pentru orice fel de sacrificiu. Ceea ce mă îndurera mai mult chiar decât sacrificarea Soranei era sacrificarea familiei. Ghiceam că în fundul sufletului părinţii mei simţeau că mă pierd pentru totdeauna. Nu numai că le spulberasem toate speranţele

pe care şi le concentraseră în mine – dar mă înstrăinam de ei. Ghiceam toate acestea şi suferеam cumplit, cu atât mai cumplit, cu cât nu mă puteam destăinui nimănui. Ei îmi dăduseră tot, şi eu nu le puteam da în schimb nici prezenţa mea fizică. (Pentru că prevedeam ce se va întâmpla mai târziu: ei n-o vor accepta pe Nina, şi eu nu voi accepta să vin fără ea. Mă duceam totuşi, din când în când, să-i văd, iar de sărbători mâncam cu ei, veneam la revelion cu două sticle de şampanie sub braţ şi rămâneam un ceas. Dar asta era tot. Nu mai eram copilul lor. Eram ca o fantomă care se materializează din când în când, pentru câteva clipe, apoi dispare, se reîntoarce în lumea ei. De-abia după patru-cinci ani s-au stabilit raporturi normale. Dar era prea târziu.)

*

Când, de Sfântul Dumitru, au venit căruţaşii să transporte cărţile din mansardă, aveam sentimentul că asist la propria mea înmormântare. Nu numai că mă plângeau mama şi Corina şi tata privea pe fereastră, să nu vedem că-l podidiseră lacrimile – dar parcă totul murise în jurul meu. Nu mă mişcăm decât printre relicve şi amintiri – şi ştiam că le întâmpin acolo pentru ultima oară. Aşezam în lăzi caietele şi însemnările din adolescenţă, pachetele cu articole publicate şi retrăiam vertiginos întreaga poveste – a mea şi a mansardei mele. Mă revedeam adolescent, silindu-mă să citesc la lampa cu bec albastru şi spălându-mi necontenit ochii de lacrimile

pe care mi le provocau lentilele proaspete, prea tari. Mă revedeam alături de colegii din liceu, apoi, mai târziu, de cei din Universitate: le revedeam pe Thea, pe R., iar acum în urmă pe prietenii de la „Criterion”, le revedeam pe Sorana, pe Nina, la începutul prieteniei noastre, când toţi eram liberi, când totul era posibil, când viaţa mă îmbia cu zece mii de drumuri. Din cele zece mii de drumuri, îl alesesem pe cel mai greu. Auzeam căruţaşii coborând, gemând, scările de lemn, încovoiaţi sub povara lăzilor, şi parcă i-aş fi auzit coborând cu propriul meu sicriu. Nu îndrăzneam să mai privesc o dată în jurul meu şi să-mi iau rămas bun. Mi-era teamă să nu izbucnesc în plâns, să nu mă prăvălesc peste cărţile răvăşite şi să mă tânguiesc, să-mi plâng copilăria, adolescenţa, tinereţea, toate beatitudinile pe care le cunoscusem aici, în mansardă, şi pe care le îngropam acum cu mâinile mele.

XIII
AR TREBUI SĂ NE GRĂBIM

Casa era în bulevardul Dinicu Golescu, nu prea departe de Gara de Nord. Cred că fusese clădită chiar în anul acela. Apartamentul nostru era la ultimul etaj, al treilea; îl alesesem mai ales pentru că, în afară de o enormă sufragerie-hol şi două odăi de dormit, avea o cameră spaţioasă, cu ferestrele ocupând un întreg perete, în care puteam instala biroul şi bibliotecile. Dar, când ne-am mutat, biroul şi bibliotecile (pe care le comandasem cu câteva săptămâni înainte, după machetele lui Gabriel Negri) încă nu sosiseră. Oamenii au transportat cele cinci-şase mii de volume şi le-au aşezat pe podea. Proprietarul, care locuia la parter, unde-şi avea şi biroul de avocat, mi-a împrumutat o masă de bucătărie, pe care, chiar în seara aceea, am început să scriu. Aveam atât de mult şi atâtea de scris, încât, uneori, din deznădejde, mă întrebam dacă n-ar trebui să mai semnez încă trei-patru contracte. Aş fi ştiut atunci că e pur şi simplu imposibil să termin la timp tot ce mă angajasem să scriu, şi, înţelegând asta, poate că m-aş fi liniştit.

Încă nu terminasem *Întoarcerea din Rai*, deşi îi consacram nopţile, de la 11 până la 4-5 dimineaţa. Ciornei voia cu orice preţ să publice romanul înainte de Crăciun, şi mă grăbea, mai ales că, la începutul lui octombrie, făcusem imprudenţa să-i încredinţez tot ce scrisesem până atunci, şi manuscrisul fusese dat imediat la tipar. Primisem şpalturile, şi tipograful aştepta urmarea. Ciornei

începuse să-şi piardă răbdarea şi trebuia să-l îmblânzesc cu orice preţ, pentru că, în bună parte, datorită lui putusem închiria şi mobila apartamentul. În toamna aceea, semnasem un nou contract; în afară de sumele deja încasate pentru *Întoarcerea din Rai*, Ciornei îmi dăduse încă 50000 de lei în contul a două romane, pe care mă angajasem să le scriu în 1934 şi în 1935. Evident, nici această sumă nu acoperise cheltuielile, şi atunci semnasem mai multe poliţe, cu scadenţa în trei şi şase luni. Ca să-mi sporesc veniturile, căutam tot felul de expediente: traduceri, corectări de texte, ediţii de clasici. Alexandru Rally îmi dăduse să traduc *Revolta în deşert* a colonelului Lawrence, pentru Fundaţia de Literatură şi Artă care era pe cale să se înfiinţeze. Iar când, curând după aceea, Alexandru Rosetti îl înlocuise pe Rally, îmi propusese să îngrijesc o ediţie a scrierilor lui Haşdeu – şi acceptasem cu entuziasm, mai ales că puteam lua un avans important. Continuam să scriu regulat cele două foiletoane săptămânale la „Cuvântul” şi articolul la „Vremea”, dar acceptam orice altă invitaţie de colaborare retribuită.

O parte din zi, îl traduceam pe Lawrence, cât puteam de repede şi, cum era de aşteptat, destul de oarecare. Dar cum lăsasem să treacă data la care mă angajasem să prezint manuscrisul (şi deci să încasez restul onorariului), am recurs la o soluţie disperată: am rupt volumul în bucăţi şi le-am rugat pe Mary Polihroniade şi Wendy Noica să-mi traducă un anumit număr de pagini: apoi, am cumpărat traducerea franceză a *Revoltei în deşert* şi am împărţit

câteva capitole între Nina şi Mihail Sebastian şi încă doi prieteni. Îmi făgăduisem să verific şi să corectez traducerile făcute de ceilalţi, şi pe cât am avut timp s-o fac m-am ţinut de cuvânt. Dar îmi amintesc că în manuscrisul pe care l-am predat lui Rosetti în decembrie se aflau zeci de pagini pe care nu avusesem timp nici măcar să le citesc. Am încercat să salvez traducerea corectând intens pe şpalturi, dar tot n-am reuşit pe deplin. *Revolta în deşert* a început să semene cu ceea ce aş fi voit şi aş fi putut să fac de abia de la a doua ediţie.

În afară de toate acestea, trebuia să-mi pregătesc cursul, pe care-l deschisesem la începutul lui noiembrie. Din fericire, anunţasem un curs despre „Problema Răului şi a Mântuirii în istoria religiilor" şi un seminar despre „Disoluţia conceptului de cauzalitate în logica budistă medievală". Meditasem îndelung asupra acestor probleme, cunoşteam destul de bine materialul documentar, aşa că nu aveam altceva de făcut decât să-mi pregătesc planul prelegerilor. Dar când am ajuns într-o vineri după-amiază la Facultatea de Litere (aveam cursul de la 5 la 6) şi m-am îndreptat spre amfiteatrul „Titu Maiorescu", m-am întrebat dacă nu era la mijloc o eroare. Nu puteam crede că toată lumea aceea înghesuită pe coridor venise să mă asculte pe mine. Se repeta surpriza pe care o avusesem la primele simpozioane „Criterion". Mi-am făcut loc cu greu până la cancelaria profesorilor. Din fericire, Nae Ionescu nu era acolo. Mi-era ruşine să am la deschiderea cursului meu mai mult public decât el – deşi ştiam bine că majoritatea veniseră nu ca să afle în ce

constă problema Răului şi a Mântuirii, ci ca să-l vadă şi să-l asculte pe autorul lui Maitreyi.

Nu mă înşelasem. Când am intrat în amfiteatru, m-au impresionat nu numai îmbulzeala şi ciorchinii aceia de oameni striviţi de pereţi – ci în primul rând caracterul monden al publicului. Rândurile din faţă erau ticsite cu doamne şi domnişoare elegante, al căror parfum răzbătea cu neaşteptată violenţă până la mine la catedră. Publicul feminin alcătuia, de altfel, majoritatea. Probabil că erau şi multe studente la Litere, dar nu cred că urmăreau şi alte cursuri de filosofie, în afară, poate, de cele ale lui Nae Ionescu. Aveam destulă experienţă, aşa că am reuşit să vorbesc aproape un ceas, fără să consult notele pe care le aveam în buzunar şi, deşi am prezentat cu destulă rigoare concepţia răului şi a salvării în India, am fost ascultat ca un oracol şi răsplătit cu aplauze de întrunire politică. Iar, când am coborât de pe catedră şi m-am îndreptat spre cancelarie, un grup compact de doamne şi domnişoare s-au luat după mine. Cancelaria se umpluse până la refuz şi alte „admiratoare” aşteptau afară, să le vină rândul. Majoritatea veniseră pur şi simplu să mă cunoască, sau să mă invite să vorbesc în nu mai ştiu ce cercuri selecte, sau să mă poftească la ceai, la concerte, sau să-mi spună că ar vrea să afle mai mult despre India. Câteva m-au întrebat despre Maitreyi şi au scos chiar exemplarul din geantă cu speranţa că le voi scrie o dedicaţie. Dar le-am spus cu oarecare brutalitate că aici, la Universitate, nu accept să discut literatură, iar exemplare nu semnez decât la „Ziua Cărţii”. Mi-a trebuit

aproape o jumătate de ceas ca să vorbesc cu toţi cei care pătrunseseră în cancelarie (erau şi câţiva studenţi timizi, veniţi să-mi ceară indicaţii bibliografice). Apoi, m-am scuzat, spunând că sunt aşteptat la capătul celălalt al oraşului.

Pe drum, zâmbeam singur: cui i-ar fi venit să creadă, din toate acele doamne şi domnişoare bogate şi elegante, că mă grăbesc spre casă pentru că, dacă nu apuc să-mi scriu articolul înainte de 11 noaptea, când va trebui să mă apuc de roman, nu voi încasa cei 500 de lei de la „Vremea” sau „Cuvântul” şi nu voi avea ce să-i dau Ninei pentru masa de a treia sau a patra zi? Zâmbeam, dar nu-mi părea rău. Simţeam că marea încercare de-abia acum începe. Mi-era poate puţin frică, dar pentru nimic în lume n-aş fi dat înapoi.

*

Majoritatea prietenilor au aflat cu strângere de inimă hotărârea pe care o luasem. Pentru ei, săvârşisem o eroare care ar fi putut să-mi fie fatală. Nu numai că Nina era săracă (şi se miraseră şi mai mult când au aflat că o silisem să renunţe la postul pe care-l avea la Societatea Telefoanelor). Dar avea câţiva ani mai mult ca mine, avea un copil şi, mai ales, nu aparţinea mediului de „artişti” şi „intelectuali” în care ne mişcăm noi. Se întrebau toţi, cu aprehensiune, în ce măsură o fostă soţie de ofiţer ar fi putut să ajute, să susţină, să „inspire” un scriitor dublat de un cărturar, şi încă unul ca mine, excentric şi dezlănţuit.

Gestul meu li se părea absurd şi totodată primejdios. După ce repetasem de atâtea ori că n-am de gând să mă căsătoresc, mă mutasem împreună cu Nina, ceea ce pentru mulţi implica o căsătorie secretă sau iminentă. Şi făceam asta tocmai acum, la începutul unei prodigioase ascensiuni literare, când aş fi putut avea nesfârşite „aventuri” care, în cele din urmă, mi-ar fi îmbogăţit „experienţa” de scriitor. Ştiindu-mă sărac, prietenii îşi închipuiau că voi fi silit să renunţ la multe din principiile mele ca să pot plăti chiria şi mobilele: voi accepta, bunăoară, să scriu romane de succes, voi produce opere ştiinţifice mediocre (căci cum voi mai putea cumpăra cărţi scumpe? Cum voi mai putea călători? Etc).

Unii din prieteni încercaseră chiar să stea de vorbă cu mine, să mă sfătuiască. Evident, nu le puteam spune că, cel puţin pentru o bucată de vreme, principalul scop al vieţii mele era s-o fac pe Nina fericită, printr-o *restitutio în integrum*. Şi nici nu le puteam vorbi de iubire, pentru că, întocmai ca şi părinţii mei, m-ar fi întrebat ce legătură poate avea iubirea cu programul „burghez” în care mă lansasem: un apartament prea mare pentru nevoile mele, rafturi prea scumpe, existenţa contradictorie pe care o asumam: pe de-o parte, muncind ca un ocnaş ca să-mi pot plăti chiria şi datoriile; pe de altă parte, urmând modelul oricărui alt tânăr menaj burghez. Viaţa pe care mă pregăteam s-o încep în bulevardul Dinicu Golescu îi deprima prin banalitatea ei, prin lipsa ei de „stil”. Că ei, prietenii mei căsătoriţi, acceptaseră o asemenea existenţă, cu câţiva ani mai înainte, era cu totul altceva. Ei

nu avuseseră norocul meu: să plec în India la 21 de ani, s-o fi întâlnit pe Maitreyi, să fi meditat într-o mănăstire din Himalaya, şi apoi, o dată întors în ţară, să mă „lansez” ca romancier, să fiu numit conferenţiar universitar la 26 de ani, şi atâtea altele. De aceea, ar fi vrut să vadă cum îşi trăieşte viaţa un om norocos ca mine. Le-ar fi plăcut să mă vadă prelungind, la Bucureşti, aventura pe care o începusem, cu cinci ani în urmă, plecând în India; să mă ştie, bunăoară, frecventând cercuri sofisticate, să mă vadă apărând la întrunirile noastre cu metrese exotice sau extravagante, să continuu a fi ceea ce mă ştiuseră din adolescenţă: un original, un om bizar. Erau, evident, dezamăgiţi şi totodată iritaţi că mă comportasem ca un student provincial care se însoară imediat după licenţă şi-şi „instalează apartamentul” cu o parte din zestre. (Cu deosebirea că Nina nu avusese nimic. Cum îmi plăcea să mă laud mai târziu, singura ei zestre fusese o fetiţă de 7-8 ani, Adalgiza.)

Se întrebau dacă într-un asemenea „mediu” voi mai putea fi creator. Le era teamă să nu ratez. Câţiva dintre ei mărturiseau confidenţial că sunt deja „un om sfârşit”, adăugând că asta face parte oarecum din destinul neamului românesc; talentele, ca şi geniile româneşti, au o traiectorie meteorică: ori mor înainte de vreme, ori ratează.

O parte din aceste reflecţii şi îngrijorări le-am aflat chiar atunci, din gura prietenilor care încercaseră să mă salveze în extremis. O altă parte le-am aflat mai târziu. Într-un anumit sens, le dădeam dreptate. Nu puteam tăgădui că

luasem un mare risc. Chiar dacă mi-ar fi fost dat în viitor să reuşesc acea restitutio în integram şi să împlinesc destinul Ninei, stăruia riscul de a-mi rata propriul meu destin. Dar, pe de altă parte, mi-era peste putinţă să nu accept acest risc. De mult eram convins şi o repetam în articole, conferinţe şi discuţii, că nimic nu poate „rata” un adevărat creator, în afară de pierderea libertăţii. Nu puteam crede că sărăcia sau bogăţia sau „mediul” pot steriliza un spirit creator. Dacă un scriitor „ratează”, nu e datorită mediului sau conjuncturii biografice, ci pur şi simplu pentru că posibilităţile lui fuseseră modeste sau iluzorii. Deşi simţeam în adâncul fiinţei mele că nicăieri n-o să mai găsesc „atmosfera” mansardei mele, nu puteam crede că nu voi mai fi în stare să „creez” în apartamentul din bulevardul Dinicu Golescu. Deşi, iarăşi eram sigur că, dacă mi-ar fi fost îngăduit să trăiesc alături de Maitreyi, aş fi scris câteva „cărţi mari”, nu puteam crede că nu le-aş putea scrie alături de altă femeie, bunăoară alături de Nina. Existau, fireşte, anumite cazuri-limită, în care „ratarea” mea ca scriitor sau om de cultură ar fi putut avea un sens pozitiv, adică de renunţare la un obiectiv irelevant (a scrie cărţi, a face cultură), în vederea unui scop „absolut”; desăvârşirea spirituală. Aşa s-ar fi întâmplat, probabil, dacă aş fi rămas pentru totdeauna în Himalaya sau dacă aş fi reuşit să supravieţuiesc alături de Sorana. Dar, în ambele cazuri, „ratarea” ar fi însemnat doar împlinirea mea pe alt plan decât cel al literaturii sau al ştiinţei.

Aşadar, cu toate riscurile pe care ştiam bine că le luam,

nu puteam crede că acceptarea unui stil de viaţă în aparenţă banal şi „burghez” aduce după sine neapărat „ratarea”. Nu puteam crede că o existenţă se modifică după decoruri şi personaje, că într-o mansardă sau într-un atelier devii şi rămâi artist, iar într-un apartament oarecare te transformi în „burghez”. Pentru mine, stilul existenţei era o creaţie continuă, interioară, care n-avea nimic de-a face cu condiţiile materiale, nici cu mediul sau decorul în care te situau împrejurările. Pe de altă parte, viaţa pe care mă hotărâsem s-o trăiesc mi se părea interesantă şi dintr-un anumit punct de vedere. De mulţi ani mă tot întrebam: ce s-ar fi întâmplat dacă Goethe s-ar fi căsătorit cu Lotte sau cu Lili Schonemann? Ce s-ar fi întâmplat dacă Sören Kierkegaard nu renunţa la Regina Olsen? (Sensul pe care-l dăduse Kierkegaard acestui gest mă ajutase, cu 5-6 ani în urmă, să renunţ la R.). Dar aş fi vrut să ştiu dacă într-adevăr asta i-a asigurat creativitatea sau numai i-a canalizat-o în direcţia pe care o cunoaştem; în acest caz, aş fi vrut să ştiu ce altfel de Kierkegaard ar fi fost cu putinţă.) Mă întrebam cum ar fi evoluat anumiţi scriitori pe care-i admiram, dacă în tinereţea lor ar fi acceptat o existenţă „banală”.

În ceea ce mă priveşte, existenţele banale mă atrăgeau. Îmi spuneam că, dacă fantasticul, sau supranaturalul, sau supra-istoricul ne este cumva accesibil, nu-l puteam întâlni decât camuflat în banal. Aşa cum credeam în irecognoscibilitatea miracolului (tocmai pentru că de la întrupare încoace miracolul era camuflat în evenimente şi personaje aparent profane), tot aşa

credeam în necesitatea, de ordin dialectic, a camuflării „excepţionalului” în banal şi a trans-istoricului în evenimentele istorice. Ideile acestea, pe care aveam să le formulez mai târziu în *Şarpele* (1937), *Noaptea de Sânziene* (1949-1954) şi în câteva lucrări de istoria şi filosofia religiilor, mă susţineau în experienţa pe care o începusem. În fond, când, în loc să mă întorc în India, acceptasem o situaţie care ducea fatal la căsătorie, să trăiesc la Bucureşti ceea ce ştiam că aş fi fost silit să fac la Calcutta sau Benares: şi anume, să-mi camuflez „viaţa secretă” într-o existenţă aparent consacrată cercetărilor ştiinţifice. Cu deosebirea că de data aceasta intervenea un element oarecum tragic, pentru că implica certitudinea mea că-mi înţelesesem destinul: tocmai pentru că, aparent, căsătoria cu Nina părea dezastruoasă, ea trebuia, dacă credeam în dialectica şi misterul camuflării, să însemne exact contrariul.

Nu toţi prietenii se arătaseră atât de pesimişti. Mihail Sebastian îmi mărturisise că n-aş fi putut face o mai bună alegere. Cei care o cunoşteau mai de mult pe Nina – Floria Capsali şi Mac, Gh. Racoveanu, verii ei, Gabriel şi Adrian Negreanu, păreau încântaţi. Nae Ionescu ascultase vestea cu acelaşi interes cu care urmărea toate păţaniile şi aventurile celor dragi

— Dar n-a comentat-o, cel puţin atunci, pe loc. Căsătoria lui nu fusese fericită, şi de ani de zile trăia despărţit de soţie, deşi nu divorţase. Profesorul nu credea decât în dragoste; aşa cum se exprima el, dragostea şi ca „instrument de cunoaştere”, şi ca „mijloc de salvare”. Şi,

tocmai în acea perioadă, marea lui pasiune de atunci trecea din nou printr-o criză gravă.

Dar numai după câteva luni, prietenii au început să se convingă că se speriaseră degeaba. Pe de o parte, eu rămăsesem acelaşi, nu renunţasem la niciunul din obiceiurile mele. Pe de altă parte, descopereau în Nina o prietenă inteligentă, bună şi de o dezarmantă sinceritate, care până la urmă îi cucerise. Cu timpul, ajunseseră să creadă că datorită dragostei şi devotamentului Ninei eu devenisem „invulnerabil”. Ştiind-o pe ea lângă mine, nu le mai era frică de viitorul meu. Orice s-ar fi putut întâmpla, erau siguri că Nina va şti să mă scoată din încurcătură. După câţiva ani, Nina ajunsese în ochii prietenilor mai mult decât o „soţie ideală” – devenise o figură legendară, fără de care le era greu să creadă că aş fi putut face ce făceam. Admirau mai ales extraordinara ei energie, pe care n-o întreceau decât discreţia şi umorul cu care izbutea s-o camufleze. Îmi aduc aminte că, întrebându-l o dată pe Camil Petrescu, prin 1934-1935, de ce nu se căsătorise, mi-a răspuns că el nu avusese „norocul să întâlnească o Nina Mareş”. Îl impresionase îndeosebi faptul că, deşi Nina trăia exclusiv pentru mine, ascundea atât de bine lucrul acesta, încât trebuise mult timp ca să-l descopere. Cum mi-a mărturisit odată, pe el, Camil, îl stinghereau o dragoste şi o devoţiune prea evidentă, şi totuşi, adăugase, nu se putea căsători decât cu femeia pe care o va şti nu numai îndrăgostită de el, dar şi total identificată cu tot ce credea, gândea sau visa el.

M-am întrebat mai târziu ce s-ar fi întâmplat dacă.

Dacă, bunăoară, n-am fi fost împreună în acea zi de Crăciun, sau dacă, în loc să se îndrăgostească de mine, Nina s-ar fi îndrăgostit de Mihail Sebastian. Îmi dădeam foarte bine seama că jocul acesta – ce s-ar fi întâmplat dacă.

— E irelevant, dar continuam să mă întreb. Nu ştiu în ce măsură ipotezele pe care le făceam erau valabile, dar îmi spuneam că, oricât de mult aş fi prelungit legătura cu Sorana, până la urmă tot ne-am fi despărţit. Foarte probabil, aş fi profitat de „disponibilitatea" mea, trăind mai mult sau mai puţin viaţa unui tânăr scriitor de succes. În acei ani, aş fi produs probabil mai puţin, pentru că n-aş fi avut nevoie de bani, dar poate aş fi scris cărţi mai bune. Îmi vine greu să cred că, într-o bună zi, nu m-aş fi căsătorit. Aşa cum mă cunosc, îmi închipui că m-aş fi despărţit după prima „scenă", sau de la cea dintâi neînţelegere sau încercare de a-mi schimba felul meu de a fi. Nu cred că multe soţii şi-ar fi putut păstra dragostea, încrederea şi seninătatea alături de cel care eram pe atunci: plătind o comandă de cărţi la Londra sau Leipzig cu întregul salariu de la Universitate şi descoperind, o dată ajuns acasă, că mai aveam exact pentru masa de a doua zi: întorcându-mă adesea din oraş cu unul sau doi prieteni şi uitând să telefonez că-i voi aduce la masă; invitând câteodată 10-15 prieteni la o petrecere şi rămânând până dimineaţa de vorbă: ducând o viaţă dezordonată, fantezistă, scriind nopţile până în zori şi dormind dimineţile (în care timp nu trebuia să se audă telefonul, nici soneria, nici paşi prin casă); primind

necontenit scrisori şi telefoane de la „admiratoare”, scrisori pe care le găseam pe birou, telefoane la care Nina răspundea cu umor, rugând necunoscuta să aştepte o clipă, apoi venind să mă anunţe: „Te caută o admiratoare. Vrei să vorbeşti acum, sau să-i spun să revină peste un ceas, după ce-ţi termini articolul?”

Mă întreb iarăşi ce s-ar fi întâmplat dacă soţia mea ar fi fost bogată sau ar fi avut idiosincrazii de aristocrată. Probabil, aş fi plecat la cea dintâi aluzie la bogăţia sau prestigiile familiei ei. Este de asemenea probabil că nu m-aş fi înţeles cu prietenii ei, deşi aş fi încercat să-i impun toţi prietenii şi cunoscuţii mei, în majoritatea lor boemi: scriitori, actori, pictori, gazetari. Asta ar fi dat naştere la „scene” şi, cum am oroare de scene – aş fi plecat. Dar, chiar dacă ar fi acceptat felul meu de a fi, şi i-ar fi acceptat şi pe prietenii mei, probabil că nu ne-am fi înţeles pe o problemă centrală: aceea a copiilor. Din felurite motive, nu voiam să am copii, pentru încă foarte mulţi ani. E greu de crezut că motivele mele ar fi putut convinge o soţie tânără. (în această privinţă, Nina a acceptat un sacrificiu şi mai mare, şi drama aceasta secretă constituie cheia romanului *Nuntă în Cer*.)

Oricum mi-aş închipui lucrurile, aş fi cunoscut o altă viaţă, mai fericită sau mai nefericită, dar o altă viaţă. N-aş fi avut în orice caz mângâierea că, oricât de egocentrică ar fi fost existenţa mea, reuşisem măcar un lucru: acea *restitutio în integrum*, pe care mi-o făgăduisem într-o seară din septembrie 1933. Nina nu mi-a ascuns niciodată că e fericită, adăugând întotdeauna că îi e frică de

această fericire. Şi-a adus aminte de toate pe patul de moarte, în 1944; dar atunci nu-i mai era frică. Aşa cum se aştepta, murea tânără. Ultimul ei an i-a fost atât de greu de suportat, nu numai din cauza bolii, dar mai ales pentru că îi era teamă să nu descopăr că are cancer. Implorase doctorii, familia mea de la Bucureşti, prietenii din ţară şi de la Lisabona să nu-mi spună, nu cumva să sufăr, să mă neliniştesc şi să nu mai pot lucra. Spre mirarea tuturor, secretul a fost păstrat. N-am aflat adevărata ei boală decât câteva zile înainte de a o ucide.

*

În noiembrie, sosiseră biroul şi bibliotecile, care acopereau toţi pereţii, din podea până în tavan. Regăsisem oarecum liniştea şi solitudinea din mansardă şi puteam lucra nopţile la ultimele capitole din *Întoarcerea din Rai*. Simpozioanele la „Criterion” reîncepuseră la Fundaţia Carol, dar închiriasem şi sala Fundaţiei Dalles pentru un ciclu de conferinţe închinate istoriei muzicii. Tema care îmi revenise mie era muzica asiatică şi primitivă. Cum conferinţele erau însoţite de exemplificări corale şi instrumentale, trebuia să caut cât mai multe înregistrări şi transcripţii. Nu aveam decât câteva discuri de muzică religioasă şi populară bengaleză şi prea puţine transcripţii de melodii balineze. O bună parte din documentare am găsit-o la G. Breazul. Câţiva tineri muzicieni s-au oferit să adapteze melodiile africane, asiatice şi oceaniene la instrumentele de care puteam

dispune şi să improvizeze un cor în stare să reproducă atât ritmurile Africii ecuatoriale, cât şi melancolicele monotonii indoneziene. Spectacolul a avut un succes extraordinar. Vorbeam zece-cincisprezece minute despre muzica indiană, în special despre cea bengaleză, şi apoi mă retrăgeam – şi din spatele cortinei apăreau instrumentiştii sau corul, şi în sala Fundaţiei Dalles răsunau, poate pentru întâia oară în România, arii din *Travancore* sau *Puri*. Reapăream şi încercam să evoc mitologiile şi religiozitatea anumitor populaţii arhaice, apoi dispăream şi publicul asculta fascinat cântecele rituale bantu, melopeele malaeziene, chiuiturile sincopate ale cutărui trib australian. Întreg acest ciclu de conferinţe a fost de altfel urmărit cu entuziasm de un public din ce în ce mai numeros. Ciclul a fost încheiat de Petru Comarnescu cu o conferinţă despre jazz, abundent ilustrată de cel mai bun jazz al Capitalei de pe atunci.

Cursul meu despre „Problema Răului şi a Mântuirii" continua să atragă un public considerabil. Consacrasem câteva prelegeri budismului, şi îmi aduc aminte că, urcându-mă o dată la catedră şi anunţând: „Azi, voi expune Legea celor douăsprezece Cauze" – sala a fremătat o clipă şi apoi a împietrit într-o atât de nefirească, extatică tăcere, încât am şovăit un timp, neştiind cum să încep. Veneau acum mulţi dintre prietenii – şi duşmanii – mei să mă asculte. O dată, după prelegerea despre Upanişade, Emil Cioran a venit în cancelarie şi mi-a mărturisit că vorbisem cu atâta pasiune şi într-un asemenea ritm, încât, dacă ar mai fi continuat zece

minute, el ar fi explodat sau s-ar fi sinucis pe loc!

Dar nu toţi erau atât de entuziaşti. După o lecţie despre budism, Oscar Lemnaru (căruia cu doi ani înainte îi publicasem primele foiletoane în „Cuvântul” şi care nu m-a mai iertat de atunci, m-a atacat apoi ani de-a rândul, pe unde a putut şi cum s-a priceput) mi-a spus că n-a înţeles nimic, că vorbesc prea repede, că citez prea mulţi termeni tehnici. Iar Posescu, după ce, tulburat şi neliniştit de năvala studenţilor la cursul meu, venise să mă asculte, m-a sfătuit să nu mai vorbesc liber şi în picioare, ci să fac ca el: să mă aşez pe scaun, să-mi sprijin bine coatele pe catedră şi să vorbesc rar, potolit, fără gesturi, după un plan bine întocmit de acasă (două-trei pagini, nu mai mult). Din fericire, veniseră să mă vadă după curs şi câţiva studenţi de la Filosofie, Medicină şi Teologie, care mi-au reconfirmat credinţa mea: că sunt bun pentru un anumit fel de a ţine cursuri şi e inutil să încerc să mă schimb. Acesta era „stilul” meu; spontan, nesistematic, personal, urmărind în primul rând nu informarea studentului (pentru că cea mai bună informaţie tot în cărţi o găsea), ci confruntarea lui cu problemele esenţiale şi mai ales surprinderea, „trezirea” prin şocul provocat de brusca proiectare într-un orizont nebănuit până atunci (*anamnesis* de care vorbea Dan Botta).

Într-un anumit fel, făceam şi eu parte din categoria pe care o reprezenta atât de strălucit Nae Ionescu: aceea a profesorilor care nu repetă un text deja pregătit de acasă, ci „gândesc problema” acolo, pe catedră, în faţa studenţilor. Cu deosebirea – enormă – că eu nu aveam

darul unic al lui Nae Ionescu de a se face înţeles, chiar când expunea aspecte extrem de tehnice; şi nu aveam nici geniul lui de a construi o lecţie ca o simfonie, fără nimic de prisos, reluând în ultimele cinci minute toate temele dezbătute în cursul orei şi aducându-le laolaltă, lămurindu-le pe fiecare în lumina întregului. Prelegerile mele aveau un caracter mai puţin sistematic şi puteau părea chiar improvizate, pentru că mă lăsam antrenat în reflecţii şi comentarii provocate de reacţia sălii. (Ghiceam pe loc dacă publicul înţelesese ce spusesem; simţeam de asemenea ce idei sau observaţii interesaseră. Fireşte, pentru mine „publicul" era constituit din cele câteva zeci de studenţi ale căror priviri inteligente le urmăream.)

Adesea „descopeream", vorbind, aspecte sau sensuri pe care nu le văzusem până atunci, deşi problema îmi era familiară şi o studiasem mulţi ani. Către sfârşitul lui noiembrie, Nae Ionescu m-a rugat să suplinesc, pentru un an, cursul de psihologie pe care-l ţinea la Institutul de Educaţie Fizică (ANEF). Psihologia nu prea mă interesa, dar am acceptat. Aveam o singură oră de curs pe săptămână şi încasam 5000 de lei (restul salariului fusese blocat pentru acoperirea unui împrumut pe care îl făcuse Profesorul). Suma aceasta mi-o făgăduise Nae Ionescu când, vorbindu-i o dată de nedreptatea strigătoare la cer că nu există o ediţie a operelor lui Haşdeu, Profesorul m-a întrebat dacă aş fi dispus să încep cercetările preliminare: el se oferea să-mi dea suma de 5000 de lei lunar, timp de un an. Vom vedea apoi în ce măsură e posibilă o ediţie integrală a scrierilor lui Haşdeu, câte volume va avea, cum

vor fi ele constituite şi aşa mai departe. Fusesem deja de câteva ori la Biblioteca Academiei, dar nu mă apucasem serios de lucru. Nae Ionescu îmi oferea acum salariul lui de la ANEF ca să mă încurajeze. Şi într-adevăr, îndată ce am încheiat *Întoarcerea din Rai*, am început să lucrez la ediţia Haşdeu.

Am terminat *Întoarcerea din Rai* la începutul lui decembrie. Cartea era deja culeasă şi când am trimis la tipografie ultimele pagini speram că va putea apărea de Crăciun. Dar Ciornei a socotit că era prea târziu şi a amânat apariţia pentru începutul lui ianuarie.

Decembrie 1933 a fost, pentru întreg grupul nostru, o lună de tensiuni. Nae Ionescu nu-şi mai ascundea acum făţişa ostilitate faţă de politica regală. Într-o serie de articole, se împotrivise guvernului Duca şi atrăgea atenţia asupra riscurilor pe care le comporta dizolvarea „Gărzii de Fier”, act pe care el îl socotea nu numai ilegal, dar şi inutil. Pentru că, spunea, ori e vorba de o mişcare artificială, fără rădăcini în viaţa publică românească, şi atunci interzicerea era inutilă, pentru că tot va dispărea de la sine; ori, dimpotrivă, mişcarea e autentică, puternică şi în creştere, şi atunci nu va putea fi anihilată printr-o decizie ministerială. În cursul toamnei, Nae Ionescu îl cunoscuse pe Codreanu şi se dusese să-l vadă la Casa Verde. Îl impresionase faptul că se făcuse ceva, în cazul acesta o casă. Îi mărturisise asta lui Codreanu, şi când acesta răspunsese că şi el, Nae Ionescu, făcuse atâtea lucruri, Profesorul l-a întrerupt: „Nu, tot ce-am făcut până acum sunt doi băieţi. Nu e mult, dar tot e ceva. Restul n-am

făcut eu: în politică, eu doar am grădinărit, am smuls buruienile şi am udat arborii, florile, legumele. Dar fructele nu le-am făcut eu. Le-am ajutat doar să crească, le-am apărat de neghină."

În anul acela, petreceam revelionul la Ionel Jianu. Dar, cu o seară mai înainte, I. Gh. Duca fusese asasinat pe peronul gării din Sinaia. Deşi Ionel Jianu şi-a rugat oaspeţii să nu discute politică, în noaptea aceea n-am făcut decât asta. De-abia a doua zi mi-am dat seama de consecinţele atentatului. „Cuvântul" fusese suspendat, şi Nae Ionescu arestat. Arestaţi de asemenea şefii legionari (din gruparea „Criterion" – Mihail Polihroniade şi Alexandru Tell). Cum fusese declarată starea de asediu, se reintrodusese cenzura – nu numai a ziarelor, ci şi a cărţilor. *Întoarcerea din Rai* ar fi trebuit să apară chiar în acea săptămână. Am depus, cu inima strânsă, câteva exemplare la cenzură. Îmi aminteam de atâtea pasaje, datorită cărora cartea ar fi putut fi interzisă; în primul rând descrierea grevei de la Atelierele „Griviţa", aluziile la brutalitatea jandarmilor şi a ofiţerilor.

Ne întâlneam la „Cuvântul" şi ne întrebam ce se va întâmpla cu Nae Ionescu, cu ziarul, cu noi. După câteva zile, am aflat că Profesorul fusese internat la cazarma Cotroceni şi că era anchetat de un procuror militar. Voiau cu orice preţ să-l implice în proces, pe baza câtorva articole din „Cuvântul", ca instigator al atentatului. După vreo săptămână, am ştiut că ceruse să i se aducă din bibliotecă *Sein und Zeit* şi *Dichtung und Wahrheit*. Circulau tot felul de zvonuri în legătură cu dictatura pe

care s-ar fi pregătit s-o instaureze Regele Carol. Poate că multe din aceste zvonuri corespundeau realităţii. Dar verdictul dat de judecătorii militari i-a amintit Regelui Carol că încă nu poate conta pe armată. Au fost condamnaţi la temniţă grea pe viaţă asasinii lui Duca. Dar Corneliu Codreanu şi toţi ceilalţi şefi legionari au fost achitaţi, ca neavând nici un amestec în acest atentat. Toţi s-au întors în alai la casele lor. Ne-am strâns şi noi, prietenii şi colaboratorii „Cuvântului”, să sărbătorim eliberarea Profesorului. (Fusese eliberat cu câteva zile înainte, fără să fi fost implicat în proces.) Dar zadarnic ne adunam, ca de obicei, în fiecare zi la redacţie. Ziarul continua să fie interzis. „Palatul” se răzbuna cum putea, deocamdată, în aşteptarea răfuielii supreme. Deşi multe alte ziare şi reviste de dreapta şi de extremă dreapta au apărut cu regularitate, „Cuvântul” a trebuit să aştepte patru ani. Iar când a izbutit, în sfârşit, să reapară în ianuarie 1938, a fost mai mult un trist cântec de lebădă, căci se reintrodusese cenzura şi Carol îşi pregătea de astă dată, cu multă dibăcie, dictatura. „Cuvântul” a supravieţuit cum a putut vreo trei luni, până ce a fost definitiv suspendat, în martie 1938.

*

Cu câteva zile înainte de asasinarea lui Duca, Sandu Tudor publicase un nou ziar, „Credinţa”. Îmi aduc aminte că, prin noiembrie, Sandu Tudor m-a rugat să-l întovărăşesc la un „bogătaş”, al cărui nume l-am uitat de

mult. Era un bărbat aproape bătrân, cu figura oarecare, cu gesturi potolite. Ne-a spus că „în furtună gunoaiele se ridică prea sus” şi ne-a întrebat dacă am fi dispuşi să publicăm un ziar „cinstit şi curajos”. Sandu Tudor a acceptat pe loc. Eu i-am răspuns că, existând „Cuvântul”, nu mai pot colabora la un alt ziar. Bătrânul ţinea însă cu orice preţ să colaborez, „măcar la început, până ce se lansează ziarul”. Sandu Tudor a insistat şi el, rugându-mă să-l ajut, „ca să avem şi noi, tinerii, ziarul nostru”. Am acceptat să colaborez, în primele trei luni, dar sub pseudonim. Eram convins că proiectul nu se va realiza; sau, în orice caz, ziarul nu va rezista mai mult de cinci-şase luni. M-am înşelat. Datorită conjuncturii politice, datorită mai ales scandalurilor pe care le va provoca, „Credinţa” avea să se bucure de o vertiginoasă ascensiune.

Scriam articolele chiar acolo, la redacţia „Credinţei”, şi le semnam Ion Plăeşu. Le scriam cu un sentiment de culpabilitate amestecat cu furie. Nae Ionescu era închis, „Cuvântul” era suspendat, iar fiţuica aceasta putea apărea. Articolele lui Sandu Tudor erau ilizibile; pretenţios şi „poetic” scrise, agresiv moralizante, critica violent, dar vag, „în general”, viciile, starea de lucruri, nedreptăţile şi celelalte. Când Sandu Tudor s-a convins că nu voi putea renunţa la „Cuvântul”, l-a luat pe Petru Manoliu ca prim-redactor, iar mai târziu au venit Zaharia Stancu, E. Jebeleanu şi alţii.

Întoarcerea din Rai a apărut la sfârşitul lui ianuarie. Nae Ionescu a citit-o când era încă închis şi mi-a spus că am

scris o carte „patibulară”. M-a mai întrebat când am avut timp să adun atâta tristeţe şi atâta amărăciune, de unde îmi vine aplecarea aceasta către cruzime, brutalitate şi deznădejde. Îmi era greu să-i vorbesc despre contextul autobiografic al romanului. Dar i-am mărturisit că „atmosfera” *Întoarcerii din Rai* o simt deja în jurul meu: tensiuni, conflicte, cruzimi şi mai ales sentimentul inefabil că am intrat într-o epocă de ruptură – asta simţeam mai ales acum, după asasinarea lui Duca şi tot ce i-a urmat. „Criterionul” continua cu acelaşi succes, dar parcă ceva se rupsese şi acolo. Era greu, acum, să mai aducem împreună, pe aceeaşi estradă, legionari, democraţi, comunişti. Membrii „Criterionului” rămăseseră prieteni, dar unii dintre ei – bunăoară, Polihroniade sau Tell – nu mai puteau sau nu mai voiau să discute în public anumite probleme alături de anumiţi conferenţiari.

Întoarceiea din Rai a surprins atât pe unii prieteni, cât şi o bună parte din critică. După fervoarea şi transparenţa din Maitreyi, cartea aceasta de 400 de pagini, cu prea multe şi prea asemănătoare personaje, cu dialoguri pretenţios teoretice sau lungi monologuri interioare, cu atâtea scene violente, feroce şi mai ales problematica singulară şi nefirească a lui Pavel Anicet – cartea nu putea decât să deruteze cititorii. Într-un anumit sens, asta urmărisem şi eu. Nu puteam accepta cu inima uşoară gloriola de „tânăr scriitor de succes”. Maitreyi nu reprezintă decât un aspect dintr-o operă literară, pe care o începusem cu *Romanul adolescentului miop* şi pe care o vedeam desfăşurându-se pe mai multe planuri.

Consideram întoarcerea din Rai primul meu roman cu adevărat „epic”. Ca atare, socoteam că am dreptul să introduc oricâte personaje sau „probleme” aş fi dorit; socoteam, de asemenea, că am dreptul să aplic orice tehnică literară mi-ar fi convenit.

De-abia se potoliseră discuţiile în *jurul Întoarcerii din Rai* când, prin martie, „Cartea Românească” a tipărit *Lumina ce se stinge*. Romanul a nedumerit pe cei mai mulţi. Cei care speraseră să înţeleagă sensul cărţii citind partea a II-a (partea I apăruse în foileton în „Cuvântul”, în 1931) au fost dezamăgiţi. Partea a doua li se părea încă şi mai misterioasă, iar monologul interior lăsase loc unui „*stream of consciousness*”', care făcea anumite pagini ilizibile. Numai Ion Biberi a scris un articol entuziast, căci numai el, dintre criticii de pe atunci, citise *Ulysses* şi fragmentele din *Work în Progress*. În ceea ce mă priveşte, înţelesesem de mult că *Lumina ce se stinge* este o carte ratată şi nu o publicasem decât pentru că făcea parte din istoria experienţei mele literare, completa universul epic pe care-l inaugurasem cu *Romanul adolescentului miop*.

Îl vedeam foarte des pe Mihail Sebastian. Suspendarea „Cuvântului” îl lovise greu, deşi Nae Ionescu se zbătea să plătească redactorilor o parte din salariu. Sebastian începuse mai demult un roman, *De două mii de ani*, şi Profesorul îi făgăduise o prefaţă. Ultimele evenimente îl avertizaseră în ce sens va fi scrisă prefaţa, dar Mihail Sebastian nu admitea sub nici un motiv să renunţe la ea. Îl iubea şi admira prea mult pe Nae Ionescu ca să se lase impresionat de actuala lui orientare politică, oricât l-ar fi

tulburat şi mâhnit ea. Sebastian venea adesea să dejuneze cu noi şi se plângea că nu izbuteşte să-şi termine romanul. Începuse să scrie cronici şi articole la „L'Independance roumaine” şi „Rampa”, dar era obligat să scrie cinci-şase articole pe săptămână, şi Mihail suferea de această corvoadă care-l istovea inutil.

În primăvara aceea, gruparea „Criterion” a fost zguduită de o nouă „criză”. Gabriel Negri organizase la Operă un spectacol de dans care avusese un mare, neaşteptat succes. În antract, Floria Capsali, care-i fusese profesoară, nu-şi putuse stăpâni un acces de gelozie şi mărturisise, în faţa unui grup de gazetari, că Gabriel Negri interpretase L'apres-midi d'un faune printr-o prismă de pederast. Programul, somptuos, pe care-l tipărise Gabriel, conţinea printre altele şi texte de Mircea Vulcănescu şi Petru Comarnescu. A doua zi, „Credinţa” a publicat o notiţă care lăsa a înţelege că „Criterionul” încurajează pederastia. Întâlnindu-l pe Sandu Tudor la cafeneaua „Corso”, Vulcănescu s-a dus să-i ceară socoteală. Nu ştiu ce i-a răspuns Sandu Tudor, dar, în cursul discuţiei, Alexandru Tell, care era de faţă, l-a pălmuit şi l-a provocat la duel. Asta a dezlănţuit o lungă şi odioasă campanie contra lui Vulcănescu, Tell, Comarnescu şi Gabriel Negri. În fond, aşa cum înţelesese repede Ministerul de Interne, care o încuraja din răsputeri, campania urmărea compromiterea „Criterionului”. Toate invidiile şi geloziile stârnite şi alimentate de succesul nostru fără precedent îşi puteau lua revanşa. Îndeosebi articolele, nu întotdeauna semnate, ale lui Zaharia Stancu şi Petru Manoliu au

întrecut măsura amintind – minus talentul literar – pamfletele lui N. D. Cocea împotriva monarhiei. Dar campania era odioasă pentru că o duceau câţiva gazetari şi scriitori împotriva altor scriitori şi artişti, şi o duceau ştiind bine că motivele erau neîntemeiate. Dar, datorită acestor reportaje senzaţionale, „Credinţa” şi-a înzecit tirajul şi a ajuns cea mai populară gazetă de după-amiază. Scandalul constituia pentru guvern o foarte utilă diversiune. Pe de altă parte, Ministerul de Interne voia cu orice preţ să paralizeze activitatea „Criterionului”, grupare de intelectuali extrem de suspecţi şi cu atât mai primejdioşi cu cât deveniseră prea populari.

Aşa cum era de aşteptat, „Credinţa” şi Sandu Tudor au fost condamnaţi în procesul de calomnie intentat de Tell şi Vulcănescu. Dar, evident, prea puţini cititori au aflat de condamnare, pentru că ziarele au publicat notiţa în aşa fel încât să nu poată fi uşor descoperită. În plus, Sandu Tudor a făcut recurs şi apoi apel, astfel că atunci când a fost definitiv condamnat – la 1 leu despăgubire – scandalul fusese uitat, între timp, „Criterionul” îşi încetase activitatea. Prilejul l-a constituit o manifestaţie studenţească, pe care Prefectura Poliţiei a încercat s-o risipească – după ce o lăsase să ia proporţii – aducând la „Fundaţia Carol” o companie de jandarmi. Rezultatele campaniei „Credinţei” au fost dezastruoase. Prietenii vechi sau noi – ca cea între Sandu Tudor şi Vulcănescu, Floria Capsali şi Gabriel Negri sau Petru Comarnescu şi Petru Manoliu – au fost rupte. Gabriel Negri a suferit un şoc nervos care l-a ţinut mulţi ani departe de scenă, iar Petru

Comarnescu n-a mai îndrăznit câtva timp să conferenţieze, şi nelimitatele lui posibilităţi de animator cultural au rămas multă vreme neutilizate. Datorită campaniei „Credinţei”, unitatea grupului „Criterion” a fost sfărâmată; şi tensiunea politică a anilor 1935-1939 n-a făcut decât să adâncească spărtura. Tell publicase, în 1934, o revistă sub titlul „Criterion”, dar colaborările erau condiţionate, iar după câteva numere revista şi-a încetat apariţia.

*

De „Ziua Cărţii” 1934, Editura „Cugetarea” a publicat *India*, volum în care adunasem o parte din articolele tipărite în „Cuvântul” şi câteva din textele conferinţelor pe care le ţinusem la Radio. Cred că tot de „Ziua Cărţii” a apărut şi romanul lui Mihail Sebastian *De două mii de ani*, cu prefaţa lui Nae Ionescu. Îmi aduc aminte că Sebastian venise într-o după-amiază să mă vadă, palid, aproape desfigurat. „Mi-a dat Prefaţa”, mi-a spus. „E o tragedie. E o condamnare la moarte”, a adăugat întinzându-mi manuscrisul Profesorului. L-am citit cu emoţie, dar şi cu strângere de inimă. ,,Iuda suferă pentru că trebuie să sufere”, scria Nae Ionescu. Şi explica de ce: evreii refuzaseră să-l recunoască pe Mesia în Iisus Christos. Şi suferinţa aceasta în istorie reflecta într-un anumit sens destinul poporului evreu, care, tocmai pentru că refuzase creştinismul, nu putea fi mântuit. *Extra Ecclesiam nulla salus.*

Pentru cineva care scrisese că „evreii sunt nişte întârziaţi pe drumul mântuirii”, care studiase Cabala şi mistica iudaică şi spunea (prin 1927-1928, pe vremea studenţiei mele): „Mă simt ispitit de multe ori să las şi gazetărie şi politică şi să mă consacru studiilor mele ebraice” – prefaţa proaspăt scrisă însemna o retragere pe poziţii considerabil mai rigide. Evident, şi eu, şi Sebastian înţelegeam originea şi rostul acestei rigidităţi. Profesorul ştia cum că va fi citit de un anumit public de extrema dreaptă şi voia să arate în ce sens vedea el problema evreiască: o vedea, în primul rând, în termeni religioşi, ceea ce îi îngăduia să n-o judece pe plan politic, nici social.

Mihail Sebastian nu discuta dreptul Profesorului de a gândi astfel. Ceea ce îl mâhnise era faptul că Nae Ionescu alesese tocmai acest prilej – prefaţa la primul lui roman – ca să-şi expună concluziile la care ajunsese de curând. Dar, repeta, el îi ceruse prefaţa, o aşteptase atâtea săptămâni, în timp ce volumul era deja la cules, şi nu voia să dea înapoi, oricât de mult avea să-l coste această fidelitate.

Niciunul din noi nu bănuia atunci cât de mult avea să-l coste. Romanul a fost atacat de majoritatea presei, de la extrema stângă la extrema dreaptă. Toată stânga i-a reproşat lui Sebastian că încurajează o diversiune seculară, acceptând interpretarea lui Nae Ionescu că antisemitismul îşi are o origine şi o explicaţie de ordin religios. Belu Silber a scris un violent articol în „Şantier”, care l-a silit pe Sebastian să rupă relaţiile cu el pentru

multă vreme. Pe de altă parte, Petru Manoliu scria în „Credinţa” că „Mihail Sebastian trebuie împiedicat să respire”, nu-mi mai aduc aminte pentru ce motive. Mihail păstra cu grijă toate aceste articole, recenzii şi injurii, pentru că încă din vara aceea se hotărâse să scrie un volumaş *Cum am devenit huligan*, în care să le răspundă la fiecare explicând în acelaşi timp sensul romanului şi motivul pentru care publicase prefaţa lui Nae Ionescu. Dar acele luni din vara şi toamna anului 1934 au alcătuit o grea încercare pentru Sebastian. Ne vedeam aproape zilnic şi încercam să-i dau curaj. Aşa cum a mărturisit în declaraţia de mai târziu pe volumul *Cum am devenit huligan*, găsise în mine singurul sprijin într-un timp „când toate se prăbuşeau în jurul lui”.

Îl vedeam, fireşte, pe Nae Ionescu şi discutam cu el presupoziţiile prefeţei. Îi mărturisisem că argumentul „Iuda suferă pentru că trebuie să sufere” (argument de tip hegelian) nu mă convinsese, pentru că pleca de la un fapt istoric – suferinţele evreilor – şi-i căuta originea şi sensul într-o taină: întruparea. I-am mai spus că nu înţeleg cum am putea afirma că evreii, sau oricare alt popor necreştin, nu vor fi mântuiţi; asta ar însemna că ne substituim lui Dumnezeu. Nici un teolog nu poate şti ce va hotărî Dumnezeu. Nici un om nu poate pretinde că ştie ce se va întâmpla în absolut, dincolo de istorie. Am adăugat că aş vrea să discut toate acestea într-un articol din „Vremea” şi Nae Ionescu m-a încurajat să-l scriu. „îmi vine greu să-l scriu”, i-am spus. „Nu pentru că vă critic, ci pentru că e primul articol pe care-l scriu despre dumneavoastră şi se

întâmpla să fie un articol negativ.” „Aşa se întâmplă întotdeauna, m-a consolat Nae Ionescu. Dacă discipolul are ceva de spus, începe prin a spune de ce nu e de acord cu maestrul lui, şi numai după aceea mărturiseşte unde, şi până la ce punct, e de acord. Evident, vor veni la mine unii şi alţii şi-mi vor spune: „Ei, ai văzut ce-ţi făcu bunul dumitale discipol şi admirator?„ Dar eu am să mă prefac că n-am văzut.” În vara aceea, am publicat două mari articole în „Vremea”, care l-au iritat pe Racoveanu. Racoveanu se supărase pe Sebastian după ce-i citise romanul. Acum părea că se supără şi pe mine: nu-i plăcuse gestul meu (să-l critic pe Profesor!) şi ataca cu destulă asprime presupoziţiile teologice ale tezei mele. Racoveanu şi-a publicat articolele în „Credinţa” şi i-am răspuns, fără să mă supăr, în „Vremea”. Câtva timp, prietenia noastră a trecut printr-o criză, dar am făcut totul ca s-o păstrez. Dar Racoveanu şi-a rărit de atunci vizitele, fiindu-i teamă să nu-l întâlnească pe Sebastian.

*

Către mijlocul lui august, am plecat la Berlin, ca să pun la punct documentaţia recentă în legătură cu teza şi să consult periodicele de orientalism inaccesibile în ţară. Stadtbibliothek din Berlin era cea mai apropiată dintre marile biblioteci, iar pe de altă parte aflasem că viaţa în Germania era mai ieftină decât în Franţa sau Anglia. Am tras direct la gazda pe care mi-o găsise un prieten în Berlinerstrasse, Charlottenburg. Oraşul m-a cucerit din

prima zi, fără să fi putut înţelege de ce. Era prima mea călătorie în Germania; îndrăgostit cum eram de Italia, de Grecia, de Orient, îmi fusese teamă că am să fiu dezamăgit. Surpriza şi încântarea mea au fost cu atât mai neaşteptate. Regăsisem misterul şi farmecul Berlinului din *Remember* al lui Mateiu Caragiale. Nu mă tulburau decât flamurile roşii cu svastici, fluturând deasupra clădirilor, şi cămăşile cafenii sau negre pe care le vedeam pe stradă. Dar foarte curând nu le-am mai văzut. Mă plimbam prin Berlin numai nopţile. De dimineaţa până seara târziu, lucram la Stadtbibliothek. Lucram ca pe vremuri la Roma sau la Calcutta, de la deschiderea bibliotecii până la închidere. Şi mă întorceam întotdeauna acasă cu un ghiozdan încărcat cu cărţi, pe care le consultam sau le citeam în cursul nopţii. În acele cinci-şase săptămâni cât am rămas la Berlin, am pus la punct bibliografia recentă pentru *Yoga* şi am adunat destul material pentru *Alchimia asiatică* şi *La Mandragore*. În afară de un student român, care locuia la aceeaşi gazdă, şi de Nicolae Argintescu, nu vedeam pe nimeni. Ar fi trebuit, desigur, să încerc să cunosc câţiva din indianiştii sau istoricii religiilor din Berlin, dar mi-era teamă că mă voi lăsa antrenat în vizite, întâlniri şi discuţii, şi timpul meu era măsurat. Îmi făgăduisem să-i întâlnesc în vara următoare, când voi reveni la Berlin (pentru că experienţa mă încântase într-atât, încât mă hotărâsem s-o repet în fiecare vară).

Pe Nicolae Argintescu nu-l mai văzusem de la plecarea mea în India. Îl cunoscusem mai bine în vara anului 1927 când, împreună cu el şi cu Romulus Cotaru, petrecusem

aproape două luni la Geneva. Se afla la Berlin de câţiva ani, lucrând vag la o temă de doctorat în estetică. Dar, cum mi-a mărturisit chiar el, importantă era cercetarea în sine, nu rezultatul cercetării. Nu ştiu dacă a apucat să-şi treacă teza de doctorat la Berlin, deşi a mai rămas acolo încă vreo trei-patru ani. Îl interesau atâtea lucruri, încât i-ar fi fost greu să se concentreze asupra unui singur subiect. Scria de altfel anevoie, laborios, revenind necontenit asupra paginilor scrise, corectându-le, „purificându-le". Era obsedat de perfecţiunea formală, îl admira pe Dan Botta pentru extraordinara lui rigoare stilistică. Mi-a arătat un lung articol despre Botta, care mi-a plăcut, şi i-am sugerat să-l publice în revista „Azi". Iar, pentru că mărturisea că nu cunoaşte pe nimeni, l-am asigurat că voi prezenta chiar eu articolul şi mă voi îngriji de corecturi. (Şi aproape am regretat mai târziu că am luat această răspundere. Argintescu mi-a cerut de mai multe ori manuscrisul înapoi ca să schimbe un cuvânt, să adauge o virgulă. Apoi, mi-a scris multe scrisori, la Bucureşti, indicându-mi cum trebuie tipărit articolul, cu ce fel de literă, tremurând deja la gândul că vor fi greşeli de tipar, întrebându-mă dacă redacţia va fi dispusă să publice o erată etc. Iar după ce a apărut articolul pe care-l corectasem personal, cu o meticulozitate de care nu se învrednicise niciuna din cărţile mele – Nicolae Argintescu a continuat să-mi scrie întrebându-mă de „ecourile" articolului lui, întrebându-mă ce cred după ce l-am recitit, precizând că un asemenea text se lasă descifrat numai după repetate lecturi şi câte altele.) Îl întâlneam pe

Argintescu aproape în fiecare zi, la bibliotecă, şi uneori serile ne plimbam împreună în Charlottenburg. Îl ascultam întotdeauna cu încântare. Nu atât pentru lucrurile interesante pe care le spunea, ci mai ales pentru fantastica părere pe care o avea despre sine. Mă fascina orgoliul lui nemăsurat, universurile imaginare în care trăia (căci mărturisea că are destinul lui Don Juan şi i se întâmplau tot felul de aventuri extraordinare), mă fermeca certitudinea absolută în geniul lui. Avea atunci vreo 30 de ani, şi nu scrisese decât câteva articole – dar înţelegeai că le preţuieşte mai mult decât tot ce scrisese întreaga „generaţie tânără". Şi înţelegeai de asemenea că era fericit că există, că încă nu se dezmeticise din stupoarea pe care i-o provocase propria lui epifanie: se descoperea în fiecare zi mai înzestrat, mai genial, mai unic. Mă despărţeam de el cu regret, mai ales în nopţile când îmi dăduse a înţelege că, în fond, nu prea era mare lucru de capul meu, că experienţa mea indiană era, culturaliceşte vorbind, periferică, iar cunoaşterea limbii sanscrite irelevantă: că *Maitreyi* era un roman ratat, că aşa cum înţelegeam eu suplinirea catedrei lui Nae Ionescu nu era interesant, că dacă ar fi avut-o el i-ar fi dat o cu totul altă anvergură, aşa cum s-ar fi întâm-plat şi cu „Criterion", dacă ar fi fost el în ţară.

M-am întrebat de mult de ce mă fascinează oamenii care au şi proclamă o exaltată opinie despre ei, de ce mă atrag rataţii megalomani, scriitorii care suferă de delirul grandorii, oamenii obscuri, mediocri, care plesnesc de orgoliu, în ochii cărora nu citeşti decât beţia rece a

triumfului absolut. Nu cred că am găsit vreun răspuns valabil. Dar am ţinut să notez aici această stranie atracţie pentru că, bănuiesc, îşi are şi ea înţelesul ei.

*

M-am reîntors pe la sfârşitul lui septembrie, şi din acea lungă călătorie într-un vagon de clasa a III-a, de la Berlin la Bucureşti, îmi aduc aminte de subiectul unui roman, pe care l-am imaginat privind pe fereastră pădurile înecate în brumele serii. Înainte de război, prin 1910-1912, doi tineri se întâlnesc într-o vacanţă de vară, la Techirghiol sau la Movila, se îndrăgostesc unul de altul şi chiar se logodesc în taină. Din felurite motive, nu se pot căsători şi se despart. După câţiva ani, se căsătoresc fiecare, au copii, se lasă prinşi şi duşi de viaţă. Vine şi trece războiul. Trec anii. Se reîntâlnesc după 20 de ani, amândoi liberi, şi dragostea de la început se reaprinde. De abia acum se pot căsători. De abia acum începe adevărata lor viaţă.

Mi-ar fi plăcut să pot scrie romanul acesta, dar nu îndrăzneam să mă apuc de altceva înainte de a fi încheiat trilogia *Întoarcerea din Rai*. Subiectul m-a urmărit multă Vreme. Mi-am adus din nou aminte de el în iunie 1949, la Paris, când am început să scriu Noaptea de Sânziene. Fără îndoială, mă pasiona încă de pe atunci, când abia împlinisem 27 de ani, misterul recuperării „timpului pierdut”, speranţa că totul poate fi salvat dacă ştim să începem viaţa ab initio. Şi poate credinţa aceasta în posibilitatea de a „renaşte” printr-o întoarcere „la

începuturi” mi-a îngăduit, câţiva ani mai târziu, să înţeleg caracteristica esenţială a omului societăţilor arhaice şi tradiţionale, pe care am analizat-o în *Le Mythe de l'éternel retour.*

De abia ajuns la Bucureşti, m-am apucat să pregătesc volumul de eseuri Oceanografie, pe care-l făgăduisem lui Virgil Montaureanu de la librăria „Cultura Poporului”, librăria favorită a scriitorilor, unde ne dădeam adesea întâlnirile. Virgil Montaureanu era un mare entuziast al literaturii române moderne şi, într-o vreme în care, afară de prea puţine excepţii (M. Sadoveanu, Ionel Teodoreanu, Cezar Petrescu), cumpărătorii cereau aproape exclusiv romane franţuzeşti sau traducerile romanelor anglo-americane, Virgil Montaureanu se trudea să impună cărţile scriitorilor români, mai ales ale celor tineri. Când îmi propusese să editez un volum de eseuri, acceptasem cu bucurie. Ţineam mult să adun laolaltă eseurile recente, pentru că fuseseră scrise în acest scop. Credeam pe atunci, aşa cum cred şi astăzi, că anumite articole şi eseuri câştigă dacă sunt citite sau recitite împreună într-o carte. Câştigă, adică îşi reevaluează dimensiuni care nu sunt evidente la o primă lectură, în periodicele unde au apărut. Anumite aluzii sau observaţii laterale dintr-un articol sunt reluate sau îşi găsesc completarea în alte texte, scrise mai târziu; dar asta nu se vede decât dacă articolele sunt adunate în volum. Cu acest gând îmi scrisesem seria de articole din „Vremea”, ale căror titluri începeau cu „Despre.” („Despre un aspect al eternităţii”,

bunăoară.) Mă gândeam nu atât la cititorii „Vremii”, cât la cei ai volumului de mai târziu.

Selecţia şi corectarea textelor care trebuiau să alcătuiască *Oceanografie* nu mi-au luat prea mult timp. Am scris de asemenea o „Prefaţă propriu-zisă”, care ocupă în volum 17 pagini şi care nu e lipsită de interes. Mărturiseam acolo că, dacă aş fi putut, aş fi scris o prefaţă pentru fiecare din cărţile mele anterioare, chiar şi pentru romane, căci numai aşa un autor poate sta de vorbă direct cu cititorii. Dar mărturiseam şi alte multe lucruri, cu o îndrăzneală care ar fi putut trece drept inconştienţă, pentru că ce spuneam despre mine nu era deloc măgulitor. Mărturiseam, de pildă, că „de felul meu foarte liniştit, foarte calm, mă cuprinde panica de câte ori trebuie să scriu ceva pentru public, sau să vorbesc unui anumit public. (Cei care au avut prilejul să mă asculte, ştiu ce penibil mă bâlbâi şi cu câtă greutate îmi păstrez firul gândului.)

Mi se pare atunci că oamenii aceia aşteaptă de la mine un adevăr de care au urgentă nevoie.„ Şi continuam: „Şi atunci mă grăbesc, sar peste obstacole, fac greşeli de limbă şi de logică (dar ce importanţă pot avea toate acestea?) numai ca să pot ajunge mai repede la ţintă.”

Ani de zile, mărturisirile acestea au fost copios reproduse şi răstălmăcite. În *Rânduiala* lui Ernest Bernea şi D. C. Amzar, unul din redactori scrise că, în cazul meu, „graba face treaba” şi încercase să-mi explice comportamentul şi activitatea mea culturală prin această obsesie. N-am răspuns niciodată acestor critici. Ştiam

bine că eu singur le încurajasem, că de fapt le provocasem, o dată ce pătrunsesem în arenă „fără gardă”. Oricine mă putea lovi, folosindu-se de propriile mele indiscreţii. Dar eu mărturisisem toate acestea, în primul rând „graba” mea, pentru ca să-mi trezesc cititorii, să-i silesc să înţeleagă că „nu aveam timp”. Repetam că „suntem blestemaţi să ne consumăm inutil timpul”, că nu ştim să „stăpânim şi să fecundăm timpul”.

Cu o egală imprudenţă, mărturiseam că s-ar putea să existe greşeli, contradicţii, incoerenţe în cartea mea, dar adăugam că asta n-are nici o importanţă. Şi deschideam cartea cu un articol intitulat „Invitaţie la ridicol”, vorbeam „Despre adevărurile găsite la întâmplare”, „Despre fericirea concretă”, despre „Moda bărbătească”, despre sex, despre romanul poliţist, despre femeile superioare şi alte multe de acest fel, care i-au derutat pe profesorii şi colegii mei şi au indignat câteva spirite grave şi severe.

Cu toate acestea, cartea a avut destul succes, mai ales printre tineri. Într-un anume sens, *Oceanografie* inaugura un nou tip de eseu în literatura românească: proză personală, neglijent şi rapid scrisă, eliberată de interdicţiile şi inhibiţiile academice. Cartea îi amintea pe Nae Ionescu şi Eugenio d'Ors şi anticipa proza filosofică şi eseistică din preajma celui de-al doilea război mondial, când autori ca Gabriel Marcel sau Jean-Paul Sartre nu şovăiau să filosofeze plecând de la întâmplări personale, de la evenimente cotidiene. Republicam *Cinci scrisori către un provincial*, scrise între 1932-1933, şi un mare număr din *Fragmente* publicate în „Cuvântul” şi „Vremea” în aceeaşi

perioadă, dar în majoritatea lor extrase din *Jurnalul* şi caietele mele de note. Şi încheiam volumul cu un articol, *Invitaţie la bărbăţie*, care era de fapt o invitaţie la bucurie şi nădejde: „Există atâta moarte în jurul meu, încât nici nu ştiu cum să-mi comprim sălbatica bucurie că din toate aceste cadavre va creşte mâine o altă lume.” Într-un anumit sens, era adevărat. Morţile şi cadavrele acestea le cunoşteam. Dar mai ales le prevesteam într-un viitor foarte apropiat. Nu uitasem sirena de la Atelierele „Griviţa”; nici gloanţele din noaptea de 30 decembrie pe peronul gării din Sinaia, care au costat viaţa preşedintelui de Consiliu I. Gh. Duca, nici studenţii şi jandarmii care invadaseră sala Fundaţiei Carol, nici sfărâmarea prieteniilor şi „despărţirea apelor”, care puseseră capăt „experienţei Criterion”. Unii din noi, destul de puţini de altfel (Camil Petrescu, Sebastian, Vulcănescu şi alţi câţiva) erau tulburaţi de venirea lui Hitler la putere. Neliniştea şi teama mea nu erau legate numai de asemenea evenimente politice. Presimţeam de mult, din adolescenţă, că nu vom avea timp. Simţeam acum nu numai că timpul ne este măsurat, dar că va deveni curând un timp terifiant (timpul „terorii Istoriei”). Încercam să mă apăr printr-o deznădăjduită, paradoxală răsturnare a tuturor valorilor: acceptam morţile din jurul meu, le acceptam şi pe cele care ştiam că vor veni, ca un sindrom al lumii noi care va trebui să se Nască. Pentru mine personal, asta însemna că va trebui „să mă grăbesc”, să apuc să spun ceea ce mi se părea că trebuie spus cât mai e timp, cât mi se mai îngăduia să spun.

*

În noiembrie, am deschis cursul despre „Metafizică şi Mistică” şi seminarul în care discutam *De docta ignorantia* a lui Nicolaus Cusanus. La lecţia de deschidere, amfiteatrul era tot atât de îmbulzit ca în anul trecut, dar, după câteva luni, admiratorii şi admiratoarele au început să se retragă şi am rămas cu studenţii mei fideli. Începusem acum să-i cunosc mai bine. Mulţi erau de la Politehnică, de la Teologie, de la Medicină. Printre studenţii care au lucrat la seminar, îmi aduc aminte de Mihail Şora şi Mariana Klein (devenită curând după aceea soţia lui), de Axente Sever Popovici, de alţi câţiva, ale căror nume le-am uitat, dar nu le-am uitat figurile, nici inteligenţa, nici umorul. (Bunăoară, acel tânăr licenţiat în Drept care afirma că latineasca lui Cusanus e prea simplă pentru el, de aceea, probabil, nu-l poate înţelege. Şi acea misterioasă, inteligentă, originală doamnă, admiratoare frenetică a lui Nae Ionescu, care urmărea toate cursurile şi seminariile noastre şi publicase un articol surprinzător despre *Întoarcerea din Rai*.)

În toamna sau în iarna aceea, l-am cunoscut pe Lucian Blaga. L-a adus, într-o seară, Marietta Sadova. M-a privit cu simpatie, zâmbind, şi mi-a mărturisit că citise *Maitreyi* mai ales pentru că ştia de mult, din *Brihadaranyaka Upanişad*, de *Maitreyi*, soţia lui *Yajnavalkya*, şi voise să vadă dacă în romanul meu reluam, chiar camuflat, lecţia

de metafizică pe care i-o făcuse *Yajnavalkya*, ca să-i reveleze modul de a fi al lui *atman*.

Cercul prietenilor rămăsese acelaşi şi continuam să ne vedem cu regularitate. Începusem să mă împrietenesc cu Camil Petrescu, în pofida faptului că arareori îi plăcea ce scriam. Mă împrietenisem însă destul de bine cu Belu Silber şi cu atât mai mult m-a mâhnit un articol al lui, în „Şantier”, în care, printre altele, spunea că sunt „puţin mistic, puţin agent de siguranţă”. Câteva zile după aceea, a venit să mănânce la noi, ca şi cum nimic nu s-ar fi întâmplat. I-am spus: „Belu, tu mă cunoşti, ştii cum îmi câştig viaţa, ştii cât de mult muncesc ca să-mi pot plăti chiria şi să-mi pot cumpăra cărţi, să-mi pot invita prietenii la masă. Cum de-ai putut scrie atunci că sunt „puţin agent de siguranţă„?” A început să râdă: „Eşti mai naiv decât credeam”, mi-a răspuns. „Asta n-are nici o importanţă. Asta face parte din jargonul gazetăriei marxiste. Eu sunt silit să atac poziţia ta ideologică, şi o fac utilizând clişeele clasice, dar ţin la tine ca om şi preţuiesc prietenia ta.” L-am privit întristat, „îmi pare rău”, i-am spus. „Eu am altă concepţie despre prietenie şi chiar despre gazetărie.” Cred că nu ne-am mai văzut de atunci.

*

Iarna 1934-1935 mi s-a părut foarte scurtă. Sperasem să pot completa revizuirea tezei, utilizând documentaţia pe care o adusesem de la Berlin. Sperasem de asemenea să pot încheia volumul *Alchimia asiatică* şi să lucrez mai

cu spor la ediţia Haşdeu. N-am reuşit să termin decât prima fasciculă din *Alchimia asiatică*, în care discutam alchimiile indiană şi chineză. O parte din text a apărut în „Vremea”, iar cartea a fost editată tot de V. Montaureanu, în primăvara anului 1935. În fasciculele următoare, îmi propuneam să prezint alchimiile babiloniană, greco-egipteană şi arabă. N-am apucat să public, în 1937, decât volumul despre *Cosmologie* şi *alchimie babiloniană*, în care, după cum se ghicea chiar din titlu, orizontul cercetării se lărgise considerabil. (În capitolele despre cosmologie, discutam simbolismul „Centrului lumii” şi ideologia implicată în modelele exemplare ale oraşelor şi templelor, probleme care vor fi reluate în *Traité d'histoire des religions* şi *Le mythe de l'eternei retour*.) Imensele materiale despre alchimiile greco-egipteană şi arabă, pe care începusem să le adun încă din primul an de liceu, au rămas neutilizate, împreună cu atâtea alte note şi manuscrise, în biblioteca lăsată în ţară. (Când, în 1955, pregăteam *Forgerons et alchimistes*, în care am folosit o parte din documentaţia volumaşelor publicate în 1935 şi 1937, am stat la îndoială dacă n-ar fi trebuit să prezint şi alchimia arabă. Până la urmă, am renunţat.) În afară de Nae Ionescu, Octav Onicescu şi alţi câţiva, nu cred că cercetările mele despre alchimie au interesat prea mult. Camil Petrescu mă întreba foarte sincer de ce-mi pierd timpul cu asemenea subiecte aride şi irelevante, de ce nu studiez bunăoară o problemă de estetică. Douăzeci de ani după apariţia *Alchimiei asiatice*, interpretarea pe care am propus-o e aproape unanim acceptată. Încercam să arăt

că alchimia nu e o prechimie, nu e o ştiinţă elementară, ci o tehnică tradiţională, implicând totodată o cosmologie şi o soteriologie. În măsura în care ţinem seama de acest lucru, alchimia poate deveni o problemă interesantă, căci studiul ei ne poate lumina o fază obscură în istoria spiritului. Considerată o prechimie, o ştiinţă embrionară, în stadiu infantil, studiul alchimiei îşi pierde orice valoare culturală, devenind o simplă curiozitate erudită. Şase luni după apariţia *Alchimiei asiatice*, C. G. Jung ţinea la „Eranos” o conferinţă despre valoarea psihologică a alchimiei, care va fi publicată în 1936, şi care a fost punctul de plecare al unor serii de studii încheiate un sfert de veac mai târziu.

Nu izbutisem în acea iarnă a anului 1935 să completez *Yoga*, dar primele capitole fuseseră deja traduse din englezeşte în româneşte de Lydia Lax şi Wendy Noica. Iar din ediţia Haşdeu, nu pregătisem decât textul Poeziilor şi a celor două versiuni ale admirabilei nuvele *Duduca Mamuca*. Îi făgăduisem lui Ciornei *Huliganii* pentru acel an, dar mi-am dat repede seama că nu voi putea scrie romanul decât în timpul vacanţei de vară. Aveam totuşi mare nevoie de bani. (De la *Oceanografie* şi *Alchimia asiatică* nu primisem drepturi de autor, dar comandam mereu cărţi prin Virgil Montaureanu şi nu i le plăteam.)

Am acceptat propunerea lui Georgescu-Delafras să public un volum în editura lui, „Cugetarea”. Pentru că fragmentele din *Jurnalul indian* apărute în „Azi” fuseseră citite cu mare interes, ma-am hotărât să mai adaug încă 100-150 de pagini, să le adnotez şi să le public sub titlul

Şantier.

Am regretat mai târziu că alesesem această soluţie ca să-mi pot plăti chiria pe încă şase luni. Nu pentru că aş fi socotit o excesivă indiscreţie publicarea unor fragmente dintr-un jurnal relativ recent. (În ceea ce mă privea, nici o indiscreţie nu mi se părea excesivă.)

Dar Delafras crezuse că-i voi da un roman. Într-adevăr, îi vorbisem de Şantier ca de un „roman indirect” (şi am scris şi o prefaţă ca să explic ce înţelegeam prin acest termen). Asta m-a silit, pe de o parte, să renunţ la o seamă de observaţii, note, reflecţii, impresii de călătorie, care alcătuiau un aspect important şi caracteristic al jurnalului. Pe de altă parte, m-am silit să accentuez elementul „romanesc”, subliniind şi îngroşând anumite episoade şi adăugind în paranteze tot felul de detalii în legătură cu pensiunea doamnei Perris – ceea ce, în cele din urmă, dăuna unităţii de stil a jurnalului. Pentru că destul de multe pagini fuseseră reproduse sau utilizate în *Maitreyi,* am fost silit să renunţ la perioada cea mai dramatică – Bhowanipore şi Svarga-ashram – suprimând adică tocmai paginile în care notasem şi comentasem experienţele mele indiene cele mai autentice. *Şantier* prezintă şi insistă, exagerat, asupra aspectelor ei cele mai exterioare. Când, cu câţiva ani mai târziu, începusem să regret soluţia pe care o alesesem, îmi spuneam că ar fi trebuit să public *Jurnalul* în întregimea lui, cu foarte puţine adnotări şi fără să încerc să-l transform în „roman indirect”; adică, fără adaosurile mai mult sau mai puţin patetice cu care-l împănasem ca să-l fac mai senzaţional.

Nu m-am consolat niciodată că, în acei ani când îmi îngăduiam toate libertăţile, am ales soluţia hibridă a „romanului indirect”. Dacă l-aş fi publicat integral, *Jurnalul indian* ar fi fost o carte semnificativă. Ar fi inaugurat, în România, un gen literar care probabil că va deveni popular, în literatura europeană, în vreo zece-douăzeci de ani. Cred, într-adevăr, că multiplele „crize” prin care au trecut romanul, teatrul, filosofia sistematică vor încuraja un nou „gen literar”, greu de definit deocamdată, dar care va fi departe atât de expresiile tradiţionale ale scrierilor filosofice, ale eseului şi criticii, cât şi de jurnalul intim tip Goncourt sau Amiel. Scrieri în aparenţă hibride, ţinând atât de carnetul de note şi jurnalul intim, cât şi de stilul monografiei erudite, al corespondenţei, al reflecţiei filosofice, al problematicii politico-sociale sau al istoriografiei.

*

În primăvara aceea, împreună cu Mihail Sebastian, Dan Botta şi alţi câţiva tineri autori, am devenit membrii la Societatea Scriitorilor Români. Toţi speram într-o reînnoire radicală a Societăţii. De când se înfiinţase „Săptămâna Cărţii” şi Fundaţiile Regale îşi începuseră activitatea editorială, scriitorii dobândiseră un anumit prestigiu. Până atunci, numai un Rebreanu sau Mihail Sadoveanu reuşiseră să trăiască exclusiv din scris. Deşi se bucurau de tiraje enorme, Ionel Teodoreanu continua să practice avocatura, iar Cezar Petrescu făcea gazetărie. Dar

Fundaţia Regală pentru Literatură şi Artă anunţase o serie de colecţii – eseu, filosofie, roman, poezie, ediţii critice, traduceri şi altele – şi aproape toţi scriitorii de o anumită valoare, chiar şi cei foarte tineri, începuseră să primească avansuri pentru viitoarele cărţi sau traduceri. Generalul Condeescu, el însuşi scriitor şi mare prieten al scriitorilor, fusese numit directorul Fundaţiilor Regale. Câţiva tineri, în frunte cu Mircea Damian, îl convinseseră să-şi prezinte candidatura la preşedinţia Societăţii Scriitorilor Români. Sperau astfel să obţină cât mai mult pentru breasla scriitorilor: pensii, ajutoare pentru boală şi altele. Când Mircea Damian venise să mă roage să figurez în comitetul prezidat de Condeescu şi avându-l ca secretar pe N. I. Herescu, mi-a spus: „Trebuie să-l alegem, domnule, pe general. Ne face palat!” Într-adevăr, Palatul Scriitorilor a fost înscris chiar în acel an în programul Societăţii. Curând, s-a votat Legea Timbrului Cărţii şi sumele au început să se adune. Palatul trebuia să fie clădit în toamna anului 1939. Dar în acea toamnă începuse deja războiul.

Aşa cum era de aşteptat, noul comitet a fost ales cu o zdrobitoare majoritate. Cu prilejul alegerii, am cunoscut sau am reîntâlnit o seamă de scriitori, tineri şi bătrâni, pe care nu-i vedeam până atunci decât la „Ziua Cărţii”. Nu frecventam cafenelele – „Capşa” sau „Corso” – nici cenaclurile literare. Nu numai pentru că nu aveam timp, dar mai ales pentru că scriitorii se întâlneau de obicei înainte de amiază sau către seară, când eu trebuia să stau acasă să lucrez. Îmi aduc aminte că Mircea Damian

mă întreba, de câte ori mă întâlnea: „De ce nu vii, domnule, la cafenea, să te mai deştepţi puţin?” Îi răspundeam că mă duceam din când în când la „Corso”, serile sau chiar noaptea târziu. „Nopţile le petrecem la cârciumă”, m-a lămurit Mircea Damian. „Ce Dumnezeu, până la vârsta dumitale nici măcar n-ai învăţat?” N-am vrut să-i spun că asta făceam şi eu, împreună cu prietenii, de câte ori puteam, mai ales acum, la începutul verii. Dar a trebuit s-o mărturisesc lui Crevedia şi lui George Dorul-Dumitrescu, când, întâlnindu-i o dată pe amândoi, mi-au spus că tocmai vorbeau de mine, aşa cum, de altfel, vorbesc mereu – cu tristeţe, cu aprehensiune, căci, văzându-mă cât lucrez şi cât public şi nezărindu-mă la niciunul din restaurantele şi bodegile pe care le frecventau ei, le era teamă de sănătatea mea. Nu cumva să mă surmenez şi să înnebunesc de tânăr, ca Eminescu, sau să am o congestie cerebrală. M-au implorat să le spun ceva despre viaţa mea, dacă dorm şi mănânc destul, dacă mă duc şi eu din când în când la cârciumă, să mănânc o friptură în sânge, să beau o sticlă de vin. I-am liniştit cât am putut.

Mai târziu, după ce-am plecat din ţară, mi-a părut rău că n-am frecventat cafenelele şi cercurile literare. Dar întâlnirile cu prietenii şi camarazii de la „Criterion”, de la „Cuvântul” şi „Vremea” îmi îndestulau nevoia de dialog şi confruntare scriitoricească. Am regretat totuşi că n-am frecventat cenaclul „Sburătorul”, deşi îl cunoscusem pe Eugen Lovinescu şi stăm adesea de vorbă cu el, la Montaureanu sau în librăria „Alcalay”. Cum E. Lovinescu

citea tot, citise şi cărţile mele, dar bănuiesc că mă aprecia mai mult ca om de cultură şi gazetar decât ca romancier. Îi plăcea însă că scriam şi publicam mult. „Ştiu că alţii te critică, mi-a spus odată, dar eu le răspund întotdeauna: scriitorul trebuie să scrie.” Îl întâlneam destul de des pe Liviu Rebreanu, căruia îi plăcuse *Maitreyi*, dar încă şi mai mult *Întoarcerea din Rai*, pe care totuşi o considera imperfectă din punct de vedere artistic. „Păcat, mi-a spus, că i-ai dat drumul aşa cum ai scris-o. Dacă ai fi lucrat încă un an-doi, dacă ai fi transcris-o de câteva ori, ar fi devenit o carte mare.” Îl ascultam întristat. Ştiam că avea dreptate. Îmi aduceam aminte de nopţile lui albe, de cazna cu care scria, corecta, recopia, negrăbindu-se niciodată, neacceptând să predea manuscrisul decât în ziua când era cu adevărat mulţumit. Ştiam, pe de altă parte, că, deocamdată, nu pot scrie decât în febră, grăbit, aproape cu frenezie; că, în sine acest fel de a scrie nu e impropriu creaţiei literare (tot aşa scrisese sau dictase Dostoievski câteva romane); că dacă producţia mea nu atinge un nivel înalt, nu e din vina grabei, ci a puţinătăţii mele. Şi apoi mai ştiam un lucru: că nu aveam mult timp înaintea noastră. Plănuisem, pe atunci, vreo douăzeci de cărţi: romane (trei-patru volume din ciclul *Întoarcerea din Rai*; romanul pe care-l „văzusem” întorcându-mă din Germania), câteva cărţi de literatură fantastică, *La Mandragore*, o carte despre mit, alta despre simbolismul religios, *Muntele Magic* (despre simbolismul arhitectonic), *Comentarii la Legenda Meşterului Manole*, completarea lucrării despre alchimiile orientale, o istorie a filosofiei indiene, o

monografie despre Haşdeu şi tradiţia enciclopedică în cultura română (de la Cantemir la N. Iorga), o carte despre concepţia morţii în credinţele şi obiceiurile românilor şi altele, pe care le-am uitat.

Nu voi apuca să scriu decât câteva din ele până la plecarea din ţară, dar am scris în schimb altele, la care nu mă gândisem atunci (bunăoară, *Şarpele*, *Mitul reintegrării*, *Nuntă în Cer* etc).

Mă grăbeam deci. Nu numai pentru că aveam necontenit nevoie de bani, dar şi pentru că voiam să apuc să prezint începutul unei opere, adică o serie de cărţi din care să se poată înţelege ce gândesc, ce iubesc, ce cred şi sper eu că ar putea deveni cultura românească, dacă am avea timp, dacă am fi lăsaţi în pace. Dar mi-era teamă că nu voi apuca să prezint opera în întregimea ei. Mă întrebam adesea dacă n-ar trebui să procedez altfel; să mă concentrez, bunăoară, asupra unei, cel mult două cărţi. Dar asta ar fi însemnat să renunţ la întreg, să aleg doar câteva fragmente dintr-o operă care nu-şi găsea sens decât judecată în totalitatea ei. Pe de altă parte, nu eram deloc sigur că, făcând efortul de a mă „concentra”, aş fi scris o capodoperă. În măsura în care, la acea vârstă, un autor e în stare să înţeleagă structura şi intenţia propriei sale creativităţi, înclinam să cred că nu perfecţia formală ar putea salva scrierile mele de caducitate. Am preferat să mă las condus de instinct, să scriu, adică, aşa cum scrisesem până atunci, oricare ar fi fost riscul. Ştiam că riscul e considerabil. Pentru că, dacă n-aş fi apucat să public destul, şi în diferite domenii, ca să înceapă să se

contureze profilul operei, cărţile tipărite n-ar fi reuşit să-şi reveleze acea dimensiune secretă pe care n-o putea scoate la lumină decât totalitatea producţiei.

Mă întrebam: cum ar fi arătat opera lui Goethe dacă n-ar fi trecut de 40 de ani? Şi cum ar fi arătat opera lui Eminescu sau a lui Haşdeu, dacă şi unul, şi celălalt ar fi putut crea încă douăzeci de ani? (Creativitatea lui Haşdeu fusese mutilată, dacă nu chiar împietrită, prin moartea Iuliei, când Haşdeu abia împlinise 50 de ani.) Evident, orice operă, cât ar fi ea de completă, de „rotundă”, nu e „salvată” decât prin valoarea excepţională a câtorva din scrierile care o alcătuiesc. Lipsită de cele zece-douăsprezece capodopere, *La Comedie humaine* ar fi fost de mult uitată. Citim cu interes *Physiologie du mariage* sau *Les Employes*, pentru că există *La Cousine Bette*, *Père Goriot* şi alte câteva de aceeaşi mărime. Iar, în cazul lui Goethe, ne interesează *Metamorfoza plantelor* sau textele despre minerale şi teoria culorilor, sau chiar *Egmont*, numai pentru că există *Faust*, *Iphigenia* şi capodoperele poetice. Datorită acestor piscuri, orice fragment din vasta şi polimorfa operă a lui Goethe dobândeşte greutate şi semnificaţie. Îmi spuneam că dacă voi reuşi să scriu o singură carte excepţională, fie roman, fie operă filosofică sau istorică, întreaga mea producţie ar putea fi „salvată”, în sensul că va continua să fie citită măcar de o mî-nă de oameni, care, în acest caz, i-ar putea descifra mesajul revelat de totalitate.

Evident, cunoşteam prea bine riscurile. Nu uitam, bunăoară, lunga perioadă de sterilitate literară pe care a

cunoscut-o Goethe, chiar în plină maturitate, datorită, probabil, excesivei lui preocupări pentru problemele ştiinţifice. Marele noroc al lui Goethe a fost că a mai trăit după aceea încă vreo treizeci de ani, în care timp şi-a regăsit creativitatea şi a scris alte câteva capodopere. Mă întrebam dacă pasiunea, timpul, energia pe care le cheltuiam în cercetările mele extraliterare nu-mi vor anula, până la urmă, posibilităţile de scriitor. Nu puteam răspunde, dar ştiam că, oricare ar fi răspunsul, nu era nimic de făcut. Nu puteam renunţa la aceste aspecte ale „operei" mele, întocmai cum Goethe n-a putut niciodată abandona cercetările lui ştiinţifice. Exista, de asemenea, riscul de a muri înainte de vreme, aşa cum se întâmplase cu mulţi scriitori şi cărturari români. (Şi dintre cărturari mă gândeam numai la Pârvan, mort tânăr, dar după ce-şi tipărise Getica şi Memoriale, dar mai ales la V. Bogrea, „cel mai învăţat român", cum îl numise Iorga, mort la 40 de ani, fără să fi apucat să publice o singură carte; publicase numai extraordinar de erudite recenzii şi scurte articole.)

Dar, în acest caz, nu era nimic de făcut. Speram doar că voi fi mai norocos decât atâţia din înaintaşii mei.

Ştiam însă un singur lucru: că va trebui să scriu măcar o „carte mare". Din nefericire, de câte ori începeam să scriu o nouă carte, îmi spuneam: nu va fi nici asta. Va fi următoarea.

*

Îndată după ce mi-am încheiat cursul la Universitate, m-am apucat de Yoga. Generalul Condeescu îi vorbise Regelui Carol, care ştia de anii pe care-i petrecusem în India, şi citise, pare-se, entuziasmat, *Maitreyi*. Regele a sugerat ca *Yoga* să fie publicată de Fundaţii. Eu mă gândisem s-o tipăresc în Franţa şi-i scrisesem în acest sens lui Paul Geuthner. Dar Al. Rosetti m-a asigurat că totul se poate aranja; cartea va fi tipărită de Fundaţii şi distribuită în străinătate de „Librairie Orientaliste Paul Geuthner". În câteva săptămâni de lucru, am pus la punct manuscrisul. Mai rămâneau de tradus ultimele capitole. Cum eram grăbit, şi nu îndrăzneam să le cer lui Wendy Noica şi Lydiei Lax să lucreze în timpul vacanţei de vară, am recurs la S. Rivain, pe care mi-l recomandase Alcalay. Rivain trăise mulţi ani în Franţa şi voise chiar să traducă *Maitreyi.* Mi-a tradus ultimele 150 de pagini în mai puţin de o lună şi am trimis manuscrisul la tipografie cu un oftat de uşurare. Lucrasem la cartea aceasta, cu intermitenţe, aproape şase ani.

Ca în fiecare vară, am urcat cu grupul de prieteni Bucegii şi ne-am instalat pentru zece zile la Casa Peştera. Ne-am întors la începutul lui august şi m-am apucat îndată să scriu *Huliganii*. Cunoşteam subiectul în liniile lui mari, dar îmi rămânea de precizat un număr considerabil de amănunte. Numai reacţiile, ideile şi aventurile lui Petru Anicet îmi erau limpezi, de la scena cu care se deschidea romanul – lecţia de pian în Vila „Tycho Brahe" – până la

ultima scenă, la cimitir, după înmormântare mamei. Acţiunea se concentra, de altfel, în jurul lui Petru şi al prietenului lui, Alexandru Pleşa. Fiecare din ei ilustra, în felul lui, un mod de a fi în lume, pe care-l numisem „huliganic”, pentru că implica în acelaşi timp o inconştienţă împinsă până la cruzime şi o încredere absolută în ei înşişi. Sensul curent al termenului huligan se referea la grupurile de tineri antisemiţi, gata să spargă geamuri sau capete, să atace şi să jefuiască sinagogi, să ardă cărţi. Nimic din toate acestea nu se întâmpla în romanul meu. Contextul politic, adică mai precis antisemit, al „huliganismului” era cu desăvârşire absent. Cu toate acestea, purtarea lui Petru Anicet, Pleşa sau Mitică Gheorghiu era tot atât de violentă şi de iresponsabilă ca a oricărui huligan de rând. Ceea ce deosebea personajele romanului meu de alţi tineri dinaintea lor sau contemporani cu ei era, pe de o parte, brutalitatea cu care intraseră în viaţă, iar, pe de altă parte, certitudinea lor că dacă „vor învinge” li se va da dreptate. Evident, nu era vorba de o victorie exterioară, dobândită prin parvenitism sau oportunism politic, ci de împlinirea propriului lor destin. Pentru Petru Anicet, bunăoară, „victoria” însemna realizarea geniului lui muzical şi totodată triumful lui social. Credea în posibilităţile lui creatoare şi, dacă ar fi descoperit într-o zi că e un compozitor de a doua mână, probabil că ar fi renunţat să mai compună. Dar, tocmai pentru că nu se îndoia de geniul lui, nu ar fi acceptat să trăiască o viaţă modestă, de „artist”. Când opera lui va începe să fie scrisă şi recunoscută, trebuia să aibă tot ce

credea el că merită să aibă un geniu: glorie, notorietate şi avere. Deocamdată, era încă foarte tânăr şi trăia din lecţii de pian şi felurite expediente. Nu se sfia să primească bani de la o semiprostituată, căreia el îi spunea Nora, şi acceptase fără şovăire monezile de aur şi bijuteriile pe care o fetiţă îndrăgostită de el le furase de acasă.

Acest strident amoralism i-a făcut pe unii critici, îndeosebi pe G. Călinescu, să vorbească de „gidismul" meu. Nu cred că aveau dreptate. Ca toţi tinerii de vârsta mea, citisem şi eu câteva cărţi de Andre Gide, dar în ceea ce mă privea admiram mai mult criticul şi eseistul din *Pretextes*, decât pe autorul romanelor „imoraliste". Comportamentul unui Petru Anicet se explică mai degrabă prin experienţele mele recente şi prin ideile pe care le aveam atunci cu privire la cultura românească. Cu doi ani mai înainte, trecusem printr-o mare încercare, pe care o soluţionasem asumând o anumită responsabilitate. Nu regretam deloc gestul meu, dar voiam să prezint câteva personaje în ochii cărora un asemenea gest ar fi părut ridicol. Pe de altă parte, voiam să dau un anumit prestigiu existenţial şi axiologic unor comportamente româneşti, care fuseseră până atunci interpretate exclusiv sociologic sau condamnate, moralizant, în literatură. Erau destui „imoralişti" şi oportunişti care triumfaseră în jurul meu, dar triumful lor era aproape exclusiv de ordin politic, social sau economic. De altfel, cu rare excepţii, aceşti victorioşi nici nu s-ar fi sinchisit de altceva. Noţiunile de destin, operă, libertate interioară le erau indiferente sau inaccesibile. „*Huliganii*" mei existau însă pe un alt nivel. Ceea ce îi

interesa în primul rând era dobândirea unui mod de a fi care le-ar fi îngăduit, pe de o parte, să „creeze”, iar, pe de altă parte, să „triumfe în Istorie”. Mai mult decât cu eroii lui Gide, „*huliganii*” mei se asemănau cu anumiţi eroi ai Renaşterii italiene.

Credeam în posibilităţile unei Renaşteri româneşti şi de aceea îmi îngăduiam să descriu asemenea eroi. Dar, pe de altă parte, îmi era teamă că „Istoria” ne va împiedica s-o înfăptuim. Cu deznădejde, încercam să-mi închipui ce-ar fi fost de făcut. De un singur lucru eram sigur: excesivul intelectualism al personajelor din *Întoarcerea din Rai*, obsesiile şi ideo-sincraziile lor, teama lor de „ratare” – toate acestea erau depăşite. Retragerea în faţa Istoriei, acceptarea tradiţionalului destin al intelectualului român – de a „rata” sau de a supravieţui umil la periferia societăţii – nu mi se păreau o soluţie. Eterna înfrângere a „poetului”, eterna victorie a „politicianului” – laitmotivul romanului românesc de la Vlahuţă la Cezar Petrescu – mă deprimau, deşi ştiam că sociologic prezentarea era corectă. Îmi spuneam că, deocamdată, trebuia să ies din acest cerc vicios. „Intelectualul” care nu poate învinge, pentru că asta ar fi implicat anularea modului lui de a fi, de „intelectual”. Huliganii mei izbutiseră să rezolve dilema prin ceea ce numeam pe atunci „soluţia gordianică”. Dovedeau astfel că participă la un alt mod de a exista româneşte decât intelectualii din romanele lui Cezar Petrescu.

*

Scriam după-amiezele de la 2 la 8 şi, din nou, nopţile, între 3-4 dimineaţa. Scriam uneori douăzeci-treizeci de pagini în douăsprezece ore şi capitolele acestea mi se par şi astăzi cele mai reuşite. Dar veneau apoi zile şi nopţi de sterilă toropeală, când nu ştiam cum să ies din încurcătura provocată de vreun personaj, avântându-se în aventuri neprevăzute şi absurde. (Aşa, bunăoară, s-a întâmplat cu Mitică Gheorghiu, personaj care ameninţa să depăşească cu mult proporţiile pe care le fixasem la început.) Mihail Sebastian venea adesea la masă şi mă întreba „cum merge”. Se minuna şi mă invidia când auzea de douăzeci-treizeci de pagini scrise în ultimele douăzeci şi patru de ore. El scria greu, oftând, ridicându-se de la masă, plimbându-se disperat prin odaie, ştergând şi corectând necontenit. Eu, dimpotrivă – dacă vedeam, după câteva ceasuri de eforturi, că nu trecusem de o pagină, pe care, recitind-o, o găseam oarecare – rupeam foaia şi renunţam să mai scriu în acea zi. Nu era vorba numai de „inspiraţie”, ci mai ales de o prezenţă intensă, până la halucinaţie, a personajelor. Nu puteam scrie bine decât când simţeam personajele cu o intensitate aproape fizică, acolo, în faţa mea, lângă mine.

După vreo patru-cinci săptămâni, mă aflam la mijlocul romanului. Ştiam că va fi o carte ceva mai mare ca *Întoarcerea din Rai*. Simţeam că numai dacă le voi îngădui „să existe” pe cinci-şase sute de pagini personajele mele

vor reuşi să se „întrupeze”. Cum majoritatea erau intelectuali, gata oricând să se analizeze sau să discute, asemenea personaje ar fi părut artificiale dacă aş fi limitat romanul la trei sute de pagini. Nu-şi dobândeau relief şi autonomie decât dacă le lăsam suficient de mult în scenă. Pe de altă parte, încercam să prezint patru grupuri de personaje, mişcându-se în lumi diferite şi, cel puţin la început, fără legătură între ele. Către sfârşitul cărţii, grupurile acestea avea să se întâlnească, şi anumite personaje erau antrenate într-o acţiune comună. Asta implica durată, adică multe sute de pagini. (Şi nu mă îndoiesc că romanul ar fi câştigat considerabil dacă ar fi avut două-trei sute de pagini mai mult.)

Ultima parte am scris-o cu greutate, aproape bolnav. Brutalitatea anumitor scene, cruzimea unor personaje mă îmbolnăviseră. Dar mi-era peste putinţă să renunţ la ele sau să le atenuez sălbăticia. Voisem să scriu romanul „huliganilor” şi nu mai puteam da înapoi. Toate acele erori trebuiau să fie răscumpărate mai târziu, în *Viaţă nouă*. Era preţul pe care-l plăteau unele personaje ca să poată deveni ele însele.

Am terminat romanul cu un mare efort, chinuit, aşa cum mi-a fost dat să închei aproape toate cărţile mele. Şi de data aceasta volumul I era deja tipărit, în timp ce se culegea prima jumătate a volumului II, iar eu scriam ultimele capitole. Din fericire, cursul începea abia în noiembrie şi anunţasem un subiect care mă pasiona: *Simbolismul religios*, iar la seminar cartea a X-a din *Metafizica* lui Aristot. Dar de Sfântul Dumitru trebuia să ne

mutăm. Nu mai eram de mult mulţumiţi de apartamentul din bulevardul Dinicu Golescu, şi găsisem, în strada Palade 43, tot la etajul al treilea, dar pe o stradă liniştită, cu mulţi arbori, cu o grădină în faţă, câteva camere neaşteptat de vaste şi de luminoase, care mă entuziasmaseră.

Huliganii au apărut câteva zile după ce ne instalaserăm în noua locuinţă. Succesul de public şi, în parte, şi de critică a fost destul de mare. Cele patru mii de exemplare s-au epuizat repede şi, după Crăciun, a apărut o nouă ediţie, într-un singur volum. Dar cruzimile şi excesele de tot felul au neliniştit pe mulţi. Eugen Lovinescu mi-a mărturisit într-o zi că citind *Huliganii* i-a fost tot timpul frică să n-aibă o criză cardiacă. „De la asemenea personaje, mi-a spus, te poţi aştepta la orice – şi totuşi fac întotdeauna tocmai ce nu te aşteptai.” Ca şi la *Întoarcerea din Rai*, scenele erotice erau inutil de brutale, cel puţin pentru epoca în care fusese scris romanul. N. I. Herescu, cu care începusem a mă împrieteni, îmi mărturisea că, deşi nu era deloc un pudic, nici un puritan, concepţia pe care o avea despre artă îl silea să protesteze împotriva excesului de erotism. „Ce facem noi în viaţa de toate zilele e altă poveste, spunea. Dar într-un roman nu e nevoie să le povestim pe toate.” Într-un anumit sens, le dădeam la amândoi dreptate. Dar, pe de altă parte, *Huliganii* era, şi trebuia să fie, o carte violentă, iar, pe de altă parte, inconştient, mă răzbunam, scriind-o, împotriva existenţei potolite, aşezate, pe care o acceptasem. Era un protest al unei părţi din mine împotriva celui care hotărâse să

trăiască acest fel de viaţă. Dar, cum mi-am dat seama mai târziu, deocamdată era preferabil ca asemenea proteste să-şi găsească expresia într-un roman.

XIV
CÂND UN SCRIITOR ÎMPLINEŞTE TREIZECI DE ANI

În strada Palade 43, aveam un apartament la etajul III, ultimul etaj, şi o grădină plină de trandafiri în faţă. Strada era melancolică şi calmă, cu case încă frumoase, clădite pe la începutul secolului. În 1935, cred că singura casă „modernă” era cea în care locuiam. Îmi plăcuse mai ales pentru ferestrele ei mari, ocupând întreg peretele, şi pentru că se afla la 15 metri de stradă. În încăperea cea mai spaţioasă îmi instalasem biblioteca. Succesul de librărie al *Huliganilor* îmi îngăduise să cumpăr rafturi noi, aşa că acum toţi pereţii erau acoperiţi de biblioteci.

În iarna lui 1936, s-au tipărit ultimele capitole din *Yoga* şi cartea a apărut pe la începutul primăverii, editată de Fundaţiile Regale şi „Librairie Orientaliste Paul Geuthner”. Trecuseră şapte ani de când începusem să scriu primul capitol, într-o după-amiază fierbinte, în camera vastă din Ripon Street, înainte de a fi fost invitat de Dasgupta să vin să locuiesc la el, în Bhowanipore. Cu toate lacunele şi imperfecţiile ei, unele explicabile prin inexperienţa tinereţii, altele datorate dublei traduceri a câtorva capitole (din englezeşte în româneşte şi din româneşte în franţuzeşte), *Yoga* a fost considerată ca o contribuţie importantă la înţelegerea tehnicilor mistice indiene. Aproape toţi marii orientalişti ai timpului, de la Jean Przyluski şi Louis de la Vallee-Poussin până la Ananda Coomaraswamy, Heinrich Zimmer, V. Papesso şi G. Tu cei s-au declarat de

acord cu interpretările mele. Numai Paul Masson-Oursel a publicat o notiţă cam în doi peri în „Revue Philosophique”. Mai târziu, am înţeles de ce: pregătea şi el o carte despre yoga, pe care totuşi n-a apucat s-o scrie decât după vreo cincisprezece ani. Ce e mai interesant: îndată ce am ajuns la Paris, în toamna anului 1945, Paul Masson-Oursel m-a invitat să ţin o conferinţă despre yoga la Institutul de Indianistică de la Sorbona. De atunci şi până la moartea lui, vreo zece ani în urmă, în tot ce publica despre yoga mă cita ca „mare autoritate mondială”, alături de dr. Jean Filliozat.

Dar, evident, numai recenzia pe jumătate negativă din „Revue Philosphique” a fost cunoscută la Bucureşti. Şi nu mă îndoiesc că descoperirea a fost primită cu un suspin de uşurare, dacă nu chiar de bucurie, de câţiva din foştii mei profesori şi mulţi din colegii de la Universitate, ca să nu mai vorbesc de nenumăraţi eseişti şi gazetari care, pentru motive diferite, nu credeau în seriozitatea mea ştiinţifică. Bănuiesc că majoritatea detractorilor mei nu puteau crede că autorul romanelor de succes şi prolificul gazetar care eram pe atunci putea fi în acelaşi timp „savant”. Probabil că la cei tineri era şi oarecare invidie: li se părea că avusesem prea mult noroc, de la călătoria în India până la succesul lui *Maitreyi* şi popularitatea pe care mi-o câştigasem la Facultatea de Litere. În orice caz, cu mult înainte de apariţia recenziei lui Paul Mas-son-Oursel, apăruseră notiţe răutăcioase atât în periodicele de stânga, cât şi în cele de dreapta. Pentru naţionalişti, *Yoga* era lipsită de interes pentru că nu se ocupa de „realităţile

româneşti”. Pentru gazetarii de stânga, *Yoga* n-avea valoare pentru că o scrisesem eu, asistentul lui Nae Ionescu şi colaborator al „Cuvântului”, deci „om de dreapta”. Îmi amintesc de o notiţă a lui Oscar Lemnaru: spunea că, intrând într-o librărie, a dat peste cartea mea, a răsfoit-o şi a înţeles imediat că nu e interesantă; de aceea, nici nu s-a mai ostenit s-o citească. Această rea-credinţă l-a indignat pe Constantin Noica şi l-a făcut să scrie articolul din „Revista Fundaţiei Regale”: *Yoga şi autorul ei*. Noica invita criticii şi gazetarii români să se ocupe exclusiv de producţia mea literară şi eseistică, adăugând că opera mea de orientalist şi istoric al religiilor le este şi le va rămâne inaccesibilă. Le vorbea de biblioteca mea, le amintea de anii mei de studiu în India şi îi dojenea, în felul lui inimitabil, că încearcă să judece *Yoga* cu bruma de „experienţă indiană pe care o dobândiseră citind *Maitreyi*”. Era încă o ilustraţie a celebrului lui adagio că „nu ştim decât ceea ce am învăţat.”

Detractorul meu cel mai fanatic, cel care n-a obosit să mă urmărească şi să mă atace ani de-a rândul, era Anton Dumitriu. Îl cunoscusem doar în treacăt. Era pe atunci un tânăr înalt şi cu o figură oarecare, dar, după câte îmi aduc aminte, blândă, aproape fără expresie. Ştiam că era teozof şi se proclama ultima încarnare a contelui de Saint-Germain. Am aflat mai târziu că era liberal şi se interesa de filosofia ştiinţei. Când mi s-a spus că a scris un articol în care ar fi „dărâmat” *Yoga,* am refuzat să-l citesc, pentru simplul motiv că cineva care nu cunoaşte nici măcar

alfabetul sanscrit şi nu citeşte decât franţuzeşte nu putea avea acces la nici un text yoghin şi ignora aproape tot despre filosofia indiană. (Pe atunci, singurele monografii serioase despre gândirea indiană erau cele apărute în germană şi engleză.)

Probabil că Anton Dumitriu şi-a închipuit că-i voi răspunde. Văzând că trec săptămâni şi eu nu dau un semn de viaţă, a pus articolul într-un plic, a mai adăugat alte texte recente împotriva mea şi mi le-a trimis acasă. Am desfăcut plicul, m-am uitat la semnătură şi am zvârlit totul la coş. Dar autorul nu s-a dat bătut. A continuat să-mi expedieze tot ce scria împotriva mea. Îi recunoşteam scrisul şi zvârleam plicul la coş fără să-l mai deschid. A recurs atunci la o altă stratagemă, mai subtilă, îmi telefona o „tânără admiratoare" şi mă întreba „ce înseamnă yoga", adăugând că Anton Dumitriu nu e de acord cu mine în articolul din „Lumea românească" (sau altă publicaţie), pe care tânăra admiratoare tocmai îl citise, şi întrebându-mă ce cred despre articol. Îi răspundeam că-mi îngădui să nu cred nimic.

Poate că totuşi m-ar fi iertat dacă n-ar fi intervenit un incident penibil. Asta se petrecea trei ani mai târziu, în primăvara lui 1939, când eu nu mai eram de mult „răsfăţatul autor", nu mai ţineam cursuri la Universitate, iar Anton Dumitriu fusese numit de ministrul instrucţiei, A. Călinescu, suplinitorul Catedrei de Logică a lui Nae Ionescu. Eram la Poşta Centrală, făcând coadă la ghişeul pentru scrisori recomandate. Când deodată văd că

domnul de lângă mine îmi zâmbeşte prietenos şi-mi întinde mâna.

— Nu ştiu dacă vă mai aduceţi aminte de mine, îmi spune. Sunt Anton Dumitriu.

— Cum să nu, i-am răspuns zâmbind, strângându-i mâna.

— Îmi pare bine că v-am întâlnit, continuă. Voiam de mult să vă spun că regret atitudinea mea.

— Ce atitudine? L-am întrebat, foarte sincer. (Avusesem atâtea necazuri în ultimii doi ani, încât uitasem cu desăvârşire atacurile lui Anton Dumitriu.)

— Vreau să spun, continuă încurcat, articolele în care v-am atacat.

— Iartă-mă, i-am spus (şi eram şi eu, foarte sincer, încurcat), îmi pare rău, dar nu le-am citit.

Din fericire, tocmai în clipa aceea îmi venise rândul la ghişeu, aşa că, zâmbind, i-am întors spatele. Am aflat mai târziu că începuse din nou să mă atace. Ce e mai amuzant, în anii războiului, în timp ce eram consilier cultural la Lisabona, Anton Dumitriu, „om de stânga”, redactor la „Timpul” lui G. Gafencu, continua să mă atace. Apoi, în 1946, la Paris, am auzit că venise şi el, cu o comisie petrolieră. Era acum foarte bogat şi întrebase câţiva români, vechi parizieni: „Cheltuind un milion de franci pe an, în câţi ani crezi că pot cuceri Parisul?”

*

Închinasem Yoga memoriei maharajahului Manindra Chandra Nandy şi profesorilor Nae Ionescu şi Surendranath Dasgupta, singurii pe care-i consideram „maeştrii” mei. Dasgupta nu mi-a confirmat primirea exemplarului pe care i-l expediasem; dar, doi ani mai târziu, mi-a telegrafiat din Roma întrebându-mă dacă ne puteam întâlni, la Bucureşti sau în Italia. Se va înţelege mai târziu de ce nu ne-am întâlnit.

Nae Ionescu răsuflase uşurat când a văzut teza tipărită. Insista acum să termin ediţia Haşdeu, ca să mă pot consacra pe de-a-ntregul cercetărilor de istoria filosofiilor şi tehnicilor orientale. Îi plăcuse mult prima fasciculă din *Alchimia asiatică*; ştia că lucrez la *Cosmologie şi alchimie babiloniană* şi se arăta interesat de interpretarea pe care o dădeam ştiinţelor pre-empirice. Îmi spuneam că asemenea cercetări pot constitui o foarte utilă şi sugestivă introducere în filosofia culturii.

N-am înţeles asta decât mai târziu, dar nu mă îndoiesc că neaşteptata popularitate literară de care m-am bucurat între 1933 şi 1938 a dăunat creaţiei mele ştiinţifice. Nu pentru că aş fi consacrat prea mult timp şi energie literaturii. Dar, fără să-mi dau seama, eram impresionat de atitudinea negativă a multora dintre profesorii şi colegii mei. Trebuia deci, cu orice preţ, să le dovedesc că nu sunt numai un „scriitor de succes”, că sunt, de asemenea, „om de ştiinţă”. Cum majoritatea lor nu aveau nici un mijloc să controleze validitatea cercetărilor mele în istoria religiilor şi

filosofiilor orientale, eram nevoit să le arăt „documentele” pe care-mi întemeiasem interpretările. Întotdeauna am iubit erudiţia, dar cred că n-aş fi abuzat de ea, dacă n-aş fi ştiut că numai o prezentare masivă de documente şi bibliografie îi putea convinge pe cei de la Universitate. Dacă n-aş fi fost scriitorul de succes din tinereţe, foarte probabil că producţia mea ştiinţifică şi filosofică de atunci ar fi fost mai elegant prezentată. Tocmai pentru că scrisesem *Maitreyi*, nu-mi îngăduiam în *Yoga* sau *Alchimia asiatică* să scriu frumos, clar şi cu puţine note de referinţe. Ce este încă şi mai grav e că nu-mi îngăduiam să gândesc până la capăt rezultatele la care ajunsesem. Mi-era teamă să nu fiu acuzat că „generalizez„ prea repede sau că citesc în documentele pe care le utilizam o „interpretare personală”. Aproape toate ideile pe care le-am dezvoltat în cărţile publicate în franţuzeşte, după 1946, se aflau deja *in nuce* în studiile scrise între 1933-1939. Dar, în afară de o mână de cititori – e drept, de calibrul unui Nae Ionescu, Lucian Blaga, Mircea Vulcănescu sau Constantin Noica – nimeni n-a înţeles că în acele cărţi de extravagantă erudiţie se elaborează o nouă interpretare a miturilor, sim-bolismelor şi religiilor arhaice şi orientale.

*

Continuam să asist la toate cursurile lui Nae Ionescu, devenite parcă şi mai populare în Universitate, de când se cunoşteau ideile politice ale Profesorului. Ne întâlneam de asemenea aproape în fiecare zi la „Cuvântul”. Deşi ziarul

fusese suspendat de doi ani şi jumătate, Nae Ionescu continua să plătească chiria localului şi salariile câtorva redactori. Profesorul era neschimbat: senin, ironic, generos, ascultându-ne pe rând păsurile, optimist, curios de tot ce se întâmpla în jurul lui, interesat de tot ce făcea fiecare din noi. Niciodată n-am înţeles pe ce se întemeia speranţa lui că, mai curând sau mai târziu, „Cuvântul” va putea reapărea. Cu „Palatul” se afla în cei mai proşti termeni. Avea duşmani nu numai printre oamenii politici şi gazetarii de stânga, ci mai ales printre cei de dreapta.

Mă întreb, câteodată, dacă Profesorul nu s-a lăsat înşelat de speranţe deşarte, cu prilejul editării volumului Roza Vânturilor. Vorbindu-i într-o zi despre cronicile dramatice ale lui Nae Ionescu, Alexandru Rosetti m-a asigurat că e dispus oricând să le publice la „Cultura Naţională”. L-am consultat pe Profesor şi, spre mirarea mea (ştiam că vrea să publice cărţi alcătuite din articole), mi-a dat consimţământul. Dar, după ce-am adunat o bună parte din cronicile lui dramatice din „Cuvântul” anilor 1923-1925, am înţeles că volumul risca să-l deservească: reprezenta numai un aspect al activităţii lui multilaterale de filosof, critic şi gazetar. L-am convins să-mi îngăduie să includ o serie de articole teologice şi de critică istorică şi socială. Am întocmit astfel un volum destul de gros, pe care l-am însoţit de o postfaţă. Titlul volumului l-a ales Nae Ionescu. Îmi închipuiam că va avea un mare succes de librărie. M-am înşelat. Prima ediţie, de patru mii de exemplare, s-a epuizat doar după câţiva ani. Destinul a

vrut ca această culegere de articole şi foiletoane să fie singurul volum de Nae Ionescu, publicat în timpul vieţii lui.

*

Venise vara, anotimpul în care îmi plăcea să scriu „literatură”: era felul meu de a mă odihni, de a visa, de a mă bucura de vacanţe. Pe de altă parte, aveam nevoie de bani ca să pot lucra cinci-şase săptămâni la Stadtbibliothek din Berlin, să pun la punct *Cosmologie şi alchimie babiloniană.* Contractul cu Ciornei mă obliga să-i mai dau încă un roman. Îi făgăduisem urmarea la *Huliganii*, *Viaţă nouă*. Începând să scriu, mi-am dat seama că acest ultim roman al trilogiei va avea mai multe volume. Scriam acum pe cel dintâi, *Ştefania*. Scriam după obiceiul meu, de la începutul după-amiezei până seara şi apoi între 11 noaptea şi 3-4 dimineaţa. Mă culcam în zori, uneori după ce răsărise soarele, şi dormeam până la prânz.

Venea adesea să mănânce cu noi Mihail Sebastian. Era acum redactor la „Revista Fundaţiilor Regale” şi se lupta şi el cu un roman, *Accidentul*. Mă întreba „cum merge” şi nu ştiam ce să-i răspund. Scriam mai greu ca altădată, dar nu asta mă deruta, ci tempoul prea lent al acţiunii. Parcă n-aş fi scris un roman, ci o prezentare monografică a unui grup de personaje oarecare, în centrul cărora, trebuia să se înalţe, ca venită din-tr-o altă lume, Ştefania. Voiam cu orice preţ să evit ritmul nervos, precipitat al *Huliganilor*. Cum *Viaţă nouă* ar fi putut

cuprinde între 1200 şi 1500 de pagini, îmi spuneam că, dacă de la începutul primului volum acţiunea se precipită, romanul va fi lipsit de densitate. Trebuia deci să „frânez” cât pot personajele, să încetinesc acţiunea. Aşa cum mi-o închipuiam eu, Ştefania era un personaj excepţional, dar tot amânam episoadele din care cititorii ar fi putut înţelege asta. În primul rând, amânam întâlnirea cu Petru Anicet. Poate că, fără să-mi dau seama, eram eu însumi înspăimântat de cruzimea acestui, ,,huligan” exemplar şi încercam să prelungesc pe cât puteam „raiul” în care trăia Ştefania. Într-adevăr, până la întâlnirea cu Petru Anicet, Ştefania ar fi putut apărea ca un personaj de roman rose: avea toate calităţile. Nu era numai frumoasă şi inteligentă, dar avea un soţ tot atât de excepţional, de care era încă foarte îndrăgostită; era bogată şi iubea bogăţia în care crescuse, care-i îngăduia să călătorească, să-şi cumpere tablouri şi cărţi scumpe, să se împrietenească cu atâţia oameni pe care-i admira, la Paris, la Roma, la Barcelona. La toate acestea, trebuia să renunţe şi renunţa ca într-un vis, ştiind că-şi distruge soţul, îşi înstrăinează copiii şi sperând totuşi că, printr-un miracol, totul va rămâne neschimbat, ca la început. Şi după ce va mărturisi tot şi va alerga la întâlnirea fixată cu Petru, îl va aştepta zadarnic. Petru o va întâlni pe Nora – prostituata de mahala, legătura lui din prima tinereţe, ajunsă acum mare cocotă, întreţinută de un moşier fantast şi pregătindu-şi debutul la un teatru de revistă. O va întovărăşi în apartamentul ei şi vor petrece apoi până dimineaţa, colindând amândoi din cârciumă în cârciumă.

Aşa trebuia să înceapă, cu sfârşitul, marea dragoste a Ştefaniei pentru Petru Anicet. Căci, evident, după acea noapte de aşteptare, Ştefania se va despărţi de Anicet, dar va continua să-l iubească. Ani de-a rândul îl va ajuta, îl va încuraja, îl va susţine mai ales în opera lui de creaţie, ameninţată de legătura lui cu Nora. Volumele următoare din *Viaţă nouă* aveau să descrie lupta lui Petru Anicet (dar şi a Ştefaniei) cu propriul lui geniu, care-l ispitea cu un număr nesfârşit de posibilităţi de a compune *Ereticii*, opera la care visa Petru încă din adolescenţă şi care trebuia să „proclame” în limbaj muzical descătuşarea omului contemporan de orice dogmă, lege sau comportament prestabilit. *Daimonul* îl stăpânea uneori cu atâta furie, încât zile şi nopţi de-a rândul Petru scria ca un somnambul. Ştefania şi rarii auditori ascultau fascinaţi fragmentele – dar uneori chiar în faţa lor Anicet înţelegea că greşise sau că ar putea face mai bine, şi relua totul de la capăt, cu o altă tehnică, utilizând alte mijloace. Aproape prin miracol, *Ereticii* a putut fi încheiată în câţiva ani după întâlnirea cu Ştefania (lucrase la ea vreo cincisprezece ani). Şi numai datorită Ştefaniei, care izbutise să sustragă fragmente din versiunile condamnate (Petru ardea manuscrisele îndată ce nu-l mai interesau), le arătase câtorva muzicieni, numai datorită ei *Ereticii* a fost executată, într-o seară de noiembrie, la Opera din Bucureşti. Într-una din lojile de rangul III, calmă şi senină, fremătându-şi doar batista în mâini, Ştefania asistase la triumf, în noaptea aceea, i se va pierde urma.

Dar toate acestea aveau să se întâmple mai târziu, în

volumele II şi III din *Viaţă nouă*, împreună cu atâtea altele, căci, în afară de personajele din *Huliganii*, aveau să apară în acest roman-fluviu un număr considerabil de personaje din medii extrem de felurite (încercam cu orice chip să mă dezbar de „intelectualii” *Întoarcerii din Rai*). Primul volum, *Ştefania*, lua sfârşit în noaptea în care Petru Anicet o reîntâlnise pe Nora şi pornise cu ea să cutreiere cârciumile din Bucureşti. (Episodul trebuia să ocupe o treime din roman, pentru că, în această aventură, grotescă şi totuşi „iniţiatică”, asemenea unei rătăciri în labirint, cei doi vor întâlni tot felul de oameni şi vor fi martori la scene care-şi vor avea importanţa lor în volumele următoare.) Într-o lună de zile, scrisesem vreo două sute de pagini, în care nu se întâmpla aproape nimic; nici măcar întâlnirea între Ştefania şi Petru Anicet. Mă lăsasem antrenat în prezentarea laborioasă a familiei soţului Ştefaniei, în nesfârşite dialoguri între Ştefania şi copiii ei. Întârziasem mai ales prea mult asupra grupului de personaje pitoreşti şi sinistre, gravitând în jurul protectorului Norei, straniu, lubric bătrân, care mă fascina prin comportamentul lui imprevizibil. De câte ori reciteam un capitol, mă întrebam care va fi reacţia cititorului, dacă nu cumva va fi ispitit să lase cartea din mână. „Inspiraţia” începea să tânjească şi am întrerupt romanul. Trebuia în orice caz să-l întrerup pe la sfârşitul lui iulie, când hotărâsem să plec la Berlin.

*

Într-o zi, am primit un telefon de la profesorul D. Gusti, îmi spunea că Regele Carol se interesa de „Oxford Group Movement” şi că ar fi vrut să mă trimită ca observator la congresul care va avea loc într-o săptămână. Asta, pentru că vorbeam englezeşte şi eram oarecum familiar cu problemele religioase. Ştiam că Regele Carol mă cunoştea încă de când mă aflam în India, pentru că îi vorbise de mine Nae Ionescu. Ştiam, de asemenea, că citise cu entuziasm *Maitreyi.* Nu bănuiam însă că-l mai interesam după ruptura lui cu Nae Ionescu. Deşi pierdeam două săptămâni de lucru la Stadtbibliothek, am acceptat. Pe de o parte, voiam să cunosc Londra şi Oxfordul; pe de altă parte, suma pe care mi-o punea Gusti la dispoziţie îmi îngăduia să-mi cumpăr haine şi foarte multe cărţi.

Am plecat singur, Nina rămânând să mă întâlnească la Berlin după două săptămâni. Nu pot spune că în acea vară a anului 1936 am cunoscut bine Londra. Am rămas doar câteva zile, pe care le-am petrecut în muzee şi pe la librării şi anticari. Am fost fericit cumpărându-mi aproape toată opera lui Frazer, pe care o cunoşteam de mult, dar care exista doar parţial în bibliotecile din Bucureşti. Mi-am cumpărat de asemenea două costume de haine, oarecum la întâmplare; mă oprisem în faţa unei vitrine, şovăind dacă ar trebui să intru sau să caut mai departe, când cineva din magazin a ieşit şi m-a poftit înăuntru. Mi-am cumpărat ultima carte a lui Aldous Huxley, *Eyeless în Gaza*, pe care am citit-o pe nerăsuflate. Îmi aduc aminte

că am sfârşit-o cu câteva minute înainte de a ajunge în Oxford.

Nu ştiam aproape nimic de „Oxford Group Movement”. Citisem doar o carte pe care mi-o dăduse Yvonne Wright înainte de plecare. De fapt, ea îi vorbise Regelui Carol despre „Oxford Group Movement” şi îl convinsese să trimită un „observator” la congres. M-au pasionat şedinţele lor de meditaţie şi rugăciune, cu neaşteptate şi dramatice confesiuni publice. După câteva zile, Frank Buchman m-a chemat la el şi m-a întrebat dacă Mişcarea pe care o iniţiase ar putea avea succes şi în România. I-am răspuns, foarte sincer, că mă îndoiesc şi am încercat să-i explic de ce. Tehnicile revoluţionare pe care le folosea Mişcarea, în primul rând confesiunea publică şi meditaţia-rugăciune cu carneţelul în mână, în aşteptarea mesajului (pe care Buchman credea că ţi-l dictează, direct sau indirect, Dumnezeu), nu erau făcute să-i impresioneze pe români. Pe de o parte, confesiunea constituia, pentru ortodocşi, una din principalele taine, şi era greu de crezut că i s-ar fi putut substitui o confesiune publică. Pe de altă parte, rugăciunile şi meditaţiile făceau parte din viaţa liturgică a comunităţii de dragoste; anevoie s-ar fi putut materializa în „mesajele” notate de credincios în carnetul lui de buzunar. Dar, evident, adăugam, asemenea tehnici adaptate condiţiei omului occidental modern ar putea fi de oarecare folos pentru cei care s-au despărţit de mult de tradiţia vie a ortodoxiei şi trăiesc departe de orice viaţă religioasă. Pentru asemenea oameni, „Oxford Group Movement”, sau oricare altă experienţă similară, ar putea

constitui şocul iniţial care i-ar introduce în sfera religioasă.

Cred că aceeaşi reacţie a avut-o şi Alice Voinescu, sosită câteva zile după mine. În orice caz, în ce mă priveşte, întâlnirea cu mişcarea de la Oxford a fost plină de învăţăminte. Am început să meditez asupra posibilităţilor de a trezi interesul omului modern, desacralizat, faţă de realităţile religioase. „Oxford Group Movement” era semnificativ şi dintr-un alt punct de vedere: îşi dădeau întâlnire nu numai necredincioşii de tot felul şi credincioşi aparţinând diferitelor confesiuni creştine, ci şi teişti din alte religii. Aşa l-am cunoscut pe evreul de origine română Philip Leon, profesor la Universitatea din Manchester şi autor, între altele, al unei admirabile cărţi, *The Ethics of Power*. Pentru Philip Leon, „Oxford Group Movement” era singura şi ultima şansă pe care o avea omul modern de a-l regăsi pe Dumnezeu. De aceea, refuza să discute orice altă problemă teologică în afară de aceea a raporturilor concrete între Dumnezeu şi om. (Refuza, bunăoară, să discute taina întrupării şi christologia, sau tradiţia iudaică, Islamul, Vedanta etc.)

La Berlin, am regăsit camera din Berlinerstrasse în care locuisem în 1935 şi aproape acelaşi program: dimineţile şi după-amiezele la Stadtbibliothek, nopţile lucrând acasă. Cum venise Nina, ieşeam câteodată cu gazda să ne plimbăm în jurul Berlinului. L-am regăsit pe Argintescu, neschimbat. Acele săptămâni de august au trecut repede. Terminasem documentarea pentru *Cosmologie şi alchimie babiloniană* şi începusem să adun materiale pentru o monografie asupra originii legendelor, *La Mandragore*. La

începutul lui septembrie, am plecat spre Leipzig, unde l-am întâlnit pe Anton Golopenţia. M-a îndemnat să citesc *Philosophia* de Karl Jaspers şi mi-a făcut o admirabilă analiză a tăriei şi slăbiciunilor naţional-socialiste. Mi-a mai spus că, dacă nu vor mai interveni şi alţi factori, în câţiva ani vom fi în război. Şi că atunci, noi, românii, vom avea o singură problemă: „cum să iernăm”, cum să supravieţuim şi din acest nou cataclism.

Ne-am oprit apoi la München, pe care-l vedeam pentru întâia oară, şi am ajuns la Viena doar cu câţiva şilingi în buzunar. M-am dus la Legaţia României să-l caut pe Lucian Blaga şi să-l rog să-mi împrumute ceva bani. Dar Blaga se afla în concediu la Cluj, aşa că în ziua aceea ne-am mulţumit cu un sandviş, pe o bancă într-un parc, şi n-am mai mâncat decât după ce trenul a ajuns la graniţa românească.

*

Am recitit deprimat manuscrisul Ştefaniei. Nu-mi închipuiam că eram în stare să scriu ceva atât de insipid. Credeam că, orice ar face, un „scriitor de talent” nu poate cădea sub un anumit nivel. A trebuit să recunosc că mă înşelasem. Textul era în bună parte inutilizabil. Mihail Sebastian nu voia să mă creadă; spunea că e vorba, probabil, de o criză de descurajare şi-mi cerea manuscrisul să-l citească şi să-l judece şi el. Poate că i l-aş fi dat, dacă n-aş fi înţeles că, bun sau rău, tot n-aş fi putut termina romanul la timp, pentru a putea apărea în

toamna aceea. Trebuia deci să scriu altceva, un alt roman.

M-am întrebat dacă n-aş putea publica, refăcute şi corectate, cele două manuscrise din adolescenţă şi prima tinereţe: *Romanul adolescentului miop* şi *Gaudeamus*. Dar Mihail Sebastian m-a îndemnat să renunţ la această soluţie facilă. Nu aveam dreptul, spunea, să public acum, când mă apropiam de maturitatea literară, încercări dintr-o epocă de imaturitate. Manuscrisele acestea vor trebui tipărite într-o bună zi, pentru interesul lor istoric-literar, dar nu acum.

Mi-am dat repede seama că avea dreptate şi m-am hotărât să scriu un roman scurt, fără legătură cu „atmosfera" ciclului Întoarcerea din Rai, iar, pe de altă parte, fără incidenţe autobiografice. După atâţia ani de „literatură realistă", mă simţeam din nou atras către fantastic. Mă obseda o poveste al cărei personaj principal era o tânără moartă cu treizeci de ani în urmă. Aparent, ar fi fost vorba de un „strigoi" – dar nu voiam să reiau nici tema folclorică, atât de populară la noi şi la vecinii noştri, nici motivul romantic al strigoiului (gen Lenore). În fond, nu mă simţeam atras de acest aspect al problemei. Dar mă fascina drama tristă şi fără ieşire a mortului tânăr care nu se poate desprinde de pământ, care se încăpăţânează să creadă în posibilitatea comunicaţiilor concrete cu cei vii, sperând chiar că poate iubi şi fi iubit aşa cum iubesc oamenii în modalitatea lor încarnată.

Personajul meu, domnişoara Christina, era o fată de moşier, ucisă în timpul răscoalelor ţărăneşti din 1907, dar

care se reîntorcea necontenit pe locurile unde copilărise şi unde nu apucase să-şi trăiască tinereţea. Evident, fiind „strigoi”, nu-şi putea prelungi această fantomatică şi precară postexistenţă decât cu sângele animalelor de la conac şi din sat. Dar nu acest motiv folcloric constituia punctul de plecare al dramei, ci faptul că domnişoara Christina izbutise să „corupă”, spiritualiceşte vorbind, pe o fetiţă de 10-11 ani, Simina, nepoata ei; izbutise, adică, să comunice cu ea în chip concret, învăţând-o să nu-i fie frică de prezenţa ei „fizică”. Deşi încă un copil, Simina devenise, datorită acestei experienţe singulare, „matură” din toate punctele de vedere. Astfel că, atunci când domnişoara Christina se va îndrăgosti de unul din oaspeţii de la conac şi va încerca să-l cucerească, fermecându-l la început în vis, apoi pregătindu-l să nu se trezească din farmec nici după ce-l va deştepta din somn, Simina va reflecta întocmai această „pasiune” şi se va comporta faţă de Egor ca o femeie adultă. Nu era vorba de „precocitate” – sexuală sau altfel – ci de o condiţie absolut anormală, creată de corupţia care rezulta din răsturnarea legilor Firii. Îmi dădeam foarte bine seama de „oroarea” acestui personaj, dar tocmai asta voiam să arăt: că orice întoarcere împotriva Firii, într-o condiţie paradoxală (o fiinţă „spirituală” comportându-se ca un trup viu) constituie un izvor de corupţie pentru tot din jurul ei. Sub o înfăţişare îngerească, Simina ascundea un monstru, şi asta datorită nu cine ştie căror instincte sau porniri aberante, ci, dimpotrivă, unei false „spiritualităţi”, faptului că trăia pe de-a-ntregul în lumea domnişoarei Christina, un „spirit” care

refuza să-şi asume modul lui propriu de a fi.

Trecând o dată pe la Editura „Cultura Naţională”, îi vorbisem lui Isaia Răcăciuni de *Domnişoara Christina* şi, cucerit de titlu, mi-a cerut cartea. Cred că i-am dus manuscrisul două săptămâni mai târziu. Volumul a apărut la sfârşitul toamnei şi şi-a dobândit repede admiratori şi detractori tot atât de fanatici. Printre admiratori, se numărau poeţi ca Dan Botta şi sceptici pasionaţi de fenomenul politic ca Mihail Polihroniade. Unii prieteni recunoşteau că izbutisem să creez o atmosferă fantastică mult mai autentică decât în încercările anterioare din literatura română, dar regretau că nu utilizasem elementele folclorice. Cu câteva excepţii, criticii literari s-au arătat favorabili. Succesul de librărie a fost însă departe de cel al *Huliganilor*.

Curând, Domnişoara Christina a devenit ţinta atacurilor lui Georgescu-Cocoş, redactorul „Neamului românesc”, care ducea de mai mult timp o campanie împotriva „pornografiei”. Zi de zi, Cocoş reproducea în „Neamul românesc” fragmente din scenele în care se vădea „precocitatea” Siminei. Desprinse din context, citatele păreau adeseori penibile. Mai grav era faptul că N. Iorga atacase şi el „pornografia” în literatură, şi mă aşteptam să intervină din nou, de astă dată exclusiv împotriva mea, utilizând nu numai citate din *Domnişoara Christina*, ci din toate celelalte romane, pe care auzisem că echipa lui Cocoş le citea acum cu creionul roşu în mână. Cum „Neamul românesc” circula mai ales printre universitari, ştiam că mulţi vor lua cunoştinţă de literatura mea exclusiv

prin fragmente „pornografice” şi ştiam de asemenea cât de teribilă le va fi indignarea.

Astfel că, în preajma Crăciunului, situaţia ameninţa să devină tragi-comică. Aproape nimeni nu mai vorbea despre romanul fantastic pe care-l scrisesem, despre meritele sau scăderile lui, sau despre posibilităţile şi limitele literaturii fantastice în sine – ci despre „pornografia” *Domnişoarei Christina*. Ce e mai amuzant, eu însumi mă declarasem, în primăvara acelui an, într-o şedinţă extraordinară a Societăţii Scriitorilor Români, împotriva pornografiei ca mijloc de scandal şi publicitate. Evident, ne-am împotrivit toţi cenzurii prealabile şi am proclamat încă o dată drepturile scriitorului de a crea în conformitate cu propriile lui concepţii estetice. În timpul discuţiei, am ţinut totuşi să precizez că există o problemă a scrierilor pornografice, deşi, din fericire, asemenea produse nu erau semnate de scriitori responsabili. Am amintit câteva exemple, din care se înţelegea limpede că anumiţi autori, în majoritatea lor tineri doritori de scandal sau diletanţi suspecţi, ascunzându-se sub pseudonime, utilizau descrieri şi scene erotice exclusiv pentru forţa de şoc. Spuneam deci că noi nu ne putem solidariza cu orice autor de proză pornografică. Această intervenţie n-a fost pe placul multor membri ai Societăţii. Le era teamă că, introducând asemenea distincţii între scriitori autentici şi amatori de scandal, încurajam ideea cenzurii prealabile. Astfel că acum, în iarna 1936-1937, când devenisem ţinta atacurilor lui Georgescu-Cocoş, scriitorii nu numai că nu-mi-au luat apărarea, dar îşi mărturiseau satisfacţia că

eram prima Victimă a unei campanii, în care eu, naiv, încercasem să introduc nuanţe şi distincţii. Şerban Cioculescu a publicat în „Adevărul” un foileton, *Fiecare pasăre*..., amintind intervenţia mea la Societatea Scriitorilor Români şi arătând, prin propriul meu exemplu, că distincţia pe care voisem s-o fac între „scriitori” şi „oportunişti” era impracticabilă. Articolul nu m-a convins. Ştiam că multe din romanele mele conţin scene de un erotism agresiv şi sălbatic, dar le înţelegeam rostul. Personajele mele erau în majoritatea lor „intelectuali” trăind oarecum la „marginea” vieţii: sporadicele lor izbucniri sau excese sexuale erau de fapt o încercare deznădăjduită de a se încarna, de a-şi dobândi o dimensiune vitală pe care nu o aveau. Nu cred că am scris o singură scenă erotică pentru simplul motiv de a „şoca” sau a dezlănţui un scandal literar care să-mi „lanseze” cărţile – aşa cum se petreceau lucrurile nu numai cu „oportuniştii” obscuri din România anilor 1936-1937, ci şi cu alţi scriitori străini de talent. În ceea ce mă priveşte, situaţia era exact contrară. Popularitatea pe care o dobândisem prin *Maitreyi* mă stingherea şi încercasem s-o reduc la proporţii tolerabile, publicând nu numai romane dificile, ca *Lumina ce se stinge* şi *Întoarcerea din Rai*, ci şi volume de eseuri sau lucrări ştiinţifice. Nu mă interesa succesul de librărie, ci crearea unui public al meu, care să urmărească întreaga mea activitate; îmi căutam cititorii „operei”, nu pe cei ai romanului sau ai omului de ştiinţă.

*

„Scandalul” Domnişoara Christina avea să aibă consecinţe neaşteptate câteva luni mai târziu, în primăvara lui 1937.

În iarna aceea, mă concentrasem cu toată vigoarea asupra ediţiei Haşdeu. Transcrisesem câteva mii de pagini, stabilisem variantele la poezii, alcătuisem o bibliografie destul de întinsă. Lucram acum la prezentarea textelor şi la introducerea generală. Ceasurile petrecute la Arhivele Statului, unde se aflau lăzile cu hârtii aduse de la „Castelul” din Câmpina, mă impresionaseră nespus. Erau sute şi mii de pagini, unele doar cu câteva cuvinte scrise: „mesajele” trimise de Iulia în timpul şedinţelor spiritiste. Găsisem nenumărate reviste de lingvistică, istorie şi folclor, cu paginile netăiate. Bătrânul Haşdeu renunţase definitiv la toate pasiunile tinereţii şi maturităţii sale. Aveam uneori impresia că rătăcesc printre ruine.

Aş fi vrut să scriu o carte întreagă: *Haşdeu şi contemporanii lui.* Dar pentru că ediţia trebuia cu orice preţ publicată în acel an, m-am mulţumit să scriu o lungă introducere, prezentând biografia şi concepţiile istorice, filosofice şi politice ale lui Haşdeu. Cele două volume de *Scrieri* au început să fie culese în timpul iernii. Îmi amintesc şi acum biroul meu acoperit de şpalturi şi manuscrise, munca lungă, istovitoare, a corecturilor şi verificărilor. Dacă aş fi putut lucra zi şi noapte numai la această ediţie a *Scrierilor* lui Haşdeu, aş fi terminat-o prin

martie. Dar aveam cursul şi seminarul la Universitate, aveam de scris cel puţin un articol săptămânal pentru „Vremea” şi unul lunar pentru „Revista Fundaţiilor Regale”. Aveam, în plus, conferinţele în provincie – multe din ele organizate tot de Fundaţiile Regale – iar nenumăratele cărţi de orientalistică, istoria religiilor, literatură nu puteau rămâne prea mult timp necitite. Încă din timpul studenţiei, primeam cărţi şi reviste de la mulţi orientalişti şi istorici ai religiilor, în bună parte italieni. După ce mă întorsesem din India, numărul autorilor care-mi dăruiau publicaţiile lor crescuse simţitor. Acum însă, după apariţia [lucrării] *Yoga*, stabilisem relaţii cu încă vreo douăzeci-treizeci de orientalişti, etnologi şi istorici ai religiilor, şi nu trecea săptămână în care să nu primesc cel puţin un volum sau un teanc de extrase. Mă legasem îndeosebi de Ananda Coomaraswamy, J. Przyluski, Cari Hentze, C. Clemen, care aveau să colaboreze de altfel la primele fascicule din „Zalmoxis”.

Pe de altă parte, editorul meu parizian, Paul Geuthner, îmi dăruia aproape toate noutăţile, şi eu le sorbeam pe nerăsuflate, scriind adesea lungi recenzii sau articole critice în „Revista Fundaţiilor Regale”. Majoritatea articolelor retipărite în *Insula lui Euthanasius* (1943) au fost redactate în anii 1937-1938. Fusesem invitat să colaborez la câteva reviste străine de orientalistică şi tipărisem deja studii în „Asiatica” lui G. Tucci, „Religio” a lui E. Buonaiuti, „Journal of the Indian Society of Oriental Art”, editat de Stella Kramrisch la Calcutta. Evident, foarte puţini români cunoşteau această activitate ştiinţifică,

datorită, poate, şi indiferenţei mele; căci nu trimiteam extrase din studiile publicate decât maeştrilor şi colegilor mei din străinătate. În ţară, mă mulţumeam să le dau lui Nae Ionescu şi câtorva prieteni.

La 9 martie, am împlinit 30 de ani. Ca de obicei, s-au adunat toţi prietenii, de la cei mai vechi, ca Haig Acterian şi Mihail Polihroniade, la cei mai proaspeţi, Mihail Sebastian, Dinu Noica, Petre Ţuţea. Îmi amintesc că au venit şi N. I. Herescu, V. Voiculescu şi Camil Petrescu; acesta din urmă uluit să descopere că nu aveam decât 30 de ani. Să fi simţit oare că se închide un ciclu? Ştiam, doar, că mă pregătesc să încep o nouă etapă, în care nu-mi mai puteam îngădui anumite libertăţi, neglijenţe sau erori. Publicasem douăsprezece volume, editasem *Roza Vuiturilor,* iar cele două tomuri din *Scrierile* lui Haşdeu stăteau să apară, şi-mi închipuiam că voi avea nevoie doar de câteva cărţi, unele din ele deja în lucru, ca să poată preciza deja conturilor „operei”. De-abia după aceea, îmi spuneam, voi avea dreptul să mă „concentrez”, încercând să scriu o carte-două pe îndelete. Un singur lucru mă tulbura: eşecul Ştefaniei. Ştiam că-mi rămân de scris trei volume din *Viaţă nouă*, ca întreg ciclul *Întoarcerea din Rai* să-şi reveleze dimensiunile lui proprii. Nu puteam scrie mult decât în timpul vacanţelor de vară. Îmi trebuiau încă două-trei veri numai pentru „literatură”, dar începeam să mă îndoiesc că le voi avea ca până acum în întregime.

În aprilie, cele două volume masive de *Scrieri literare, morale şi politice* ale lui Haşdeu erau deja culese şi

corectate, în parte chiar tipărite, dar încă nu încheiasem introducerea şi bibliografia. Directorul Fundaţiilor Regale, Al. Rosetti, intenţiona să scoată ediţia Haşdeu de „Ziua Cărţii”, adică pe la sfârşitul lui mai. Dar tot de „Ziua Cărţii” voia şi Ciornei să publice un roman. Poate aş fi izbutit să-l mai amân până la toamnă, dacă n-aş fi avut nevoie de bani pentru călătoria în străinătate. L-am asigurat deci că va publica *Şarpele* de „Ziua Cărţii”. Asta însemna că trebuia să-i dau manuscrisul în două săptămâni.

Nu cred că voi putea uita vreodată acea primăvară 1937. În fiecare zi, afară de vineri şi sâmbătă, când ţineam cursul şi seminarul la Universitate, mă aşezam la masa de lucru imediat după dejun, pe la două. Îmi scriam articolul, dacă-l aveam de scris în ziua aceea, apoi mă apucam de ediţia Haşdeu: de la cinci la cincisprezece pagini (introducerea, adnotări, bibliografie), până la 10-11 noaptea. Atunci, curăţăm biroul şi mă întorceam la roman. Scriam, până la 3-4 dimineaţa, cincisprezece-optsprezece pagini, pe care, uneori fără să le mai recitesc, le puneam într-un plic şi lăsam plicul în faţa uşii, la intrare, ca să-l poată lua băiatul de la tipografie, dis-de dimineaţă. În fiecare zi, se culegea capitolul pe care-l scrisesem cu o noapte înainte.

Şarpele este singura mea carte scrisă fără plan, fără să ştiu cum se va desfăşura „acţiunea” şi fără să-i cunosc sfârşitul. Este, fără îndoială, produsul pur al imaginaţiei. N-am utilizat nimic din tot ce ştiam, şi mai ales aş fi putut şti, în legătură cu simbolismul sau mitologia şarpelui. Când am început această povestire, ştiam un singur lucru: că un

grup de bucureşteni, fără nici o aplecare către fantastic, s-au dus să petreacă noaptea lângă o mănăstire şi că un necunoscut, Andronic, întâlnit pe drum, le va spune la un moment dat: „Vă rog să nu vă speriaţi, dar este aici, foarte aproape de noi, un şarpe.” Restul l-am imaginat, mai precis l-am „văzut”, în paisprezece nopţi, pe măsură ce se desfăşura povestea. Când, în zori, mă duceam să depun manuscrisul în faţa uşii de la intrare, ştiam destul de vag ce se va întâmpla cu capitolul următor. În timpul zilei, aproape că nu aveam timp să mă gândesc la Andronic şi la şarpele lui. Când mă apucam de scris, nu aveam la îndemână decât câteva însemnări schiţate în grabă în nopţile precedente; restul manuscrisului se afla la tipografie. Petreceam câtva timp cu ochii în gol, sorbind din prima ceaşcă cu cafea şi încercând să prind firul povestirii. Uneori, mă apucam de scris plin de îndoieli, căci nu-mi aminteam cu precizie sfârşitul ultimului capitol.

Când am primit corectura în şpalturi, aproape că nu-mi venea să-mi cred ochilor. Povestirea se depăna fără rupturi şi fără repetiţii şi dovedea o unitate stilistică pe care puţine din cărţile mele o aveau. Ce mă încânta mai mult: reuşisem „atmosfera fantastică” pe care o voiam, fără nimic „ocult”, nici „simbolic” şi fără rezonanţa folclorică inevitabilă ca o fatalitate în literatura fantastică românească. *Şarpele* era scris aşa cum îi „văzusem” începutul: o povestire cu personaje banale, venite să „petreacă” lângă o mănăstire şi antrenate fără voia, aproape fără ştirea lor, într-o serie de întâmplări stranii, care până la urmă îi vrăjesc şi îi transfigurează.

„Fantasticul” se descoperea treptat, pe nesimţite, şi, într-un fel, aş spune „firesc”; căci nimic extraordinar nu avea loc, nici un element supranatural nu intervenea ca să abolească lumea în care se născuseră şi trăiseră până atunci personajele mele. De fapt, lurnea „fantastică” în care, datorită lui Andronic, s-au aflat după miezul nopţii era aceeaşi de toate zilele – cu singura deosebire că-şi descoperea acum o dimensiune în plus, inaccesibilă existenţei profane. Era ca şi cum lumea de toate zilele ar fi camuflat o dimensiune secretă pe care, cunoscând-o, omul îşi revelează totodată semnificaţia profundă a Cosmosului şi modul lui autentic de a fi; mod de perfectă, beatifică spontaneitate, care nu e nici iresponsabilitatea existenţei animalice, nici beatitudinea angelică.

Fără să fi ştiut, fără să fi vrut, izbutisem să „arăt” în *Şarpele* ceea ce voi dezvolta mai târziu în lucrările mele de filosofia şi istoria religiilor, şi anume că, aparent, „sacrul” nu se deosebeşte de „profan”, că „fantasticul” se camuflează în „real”, că Lumea este ceea ce se arată a fi şi totodată un cifru. Aceeaşi dialectică – evident, în contextul unei fresce epice de mari proporţii – susţine şi *Noaptea de Sânziene*, începută doisprezece ani mai târziu, în 1949; cu deosebirea că de data aceasta nu mai era vorba de semnificaţiile profunde ale Cosmosului, ci de „cifrul” evenimentelor istorice. Teama camuflării „fantasticului” în cotidian se regăseşte şi în câteva nuvele scrise mult mai târziu, bunăoară *La Ţigănci* (1959) şi *Podul* (1964). Într-un anumit sens, aş putea spune că

tema acestuia constituie cheia de boltă a tuturor scrierilor mele de maturitate.

*

Şarpele a apărut, aşa cum îi făgăduisem lui Ciornei, de „Ziua Cărţii”, aproape concomitent cu cele două volume din *Scrierile* lui Haşdeu. Nu cred că am avut răgaz să mă bucur că scrisesem o carte care mă mulţumea pe deplin şi că, în sfârşit, scăpasem de ediţia Haşdeu. Cu puţine zile înainte, Const. Kiriţescu, director general la Ministerul Instrucţiei Publice, publicase în toată presa un comunicat oficial în care atrăgea atenţia rectorului Universităţii din Bucureşti că eu, suplinitorul conferinţei de metafizică la Facultatea de Litere, eram autorul anumitor scrieri „pornografice”. Evident, era urmarea firească a campaniei lui Cocoş împotriva Domnişoarei Christina. Partea tragicomică a comunicatului Ministerului de Instrucţie era că fusese redactat tocmai de Const. Kiriţescu, poreclit „directorul de canapea”. (Era teroarea profesoarelor tinere.) A trebuit să dau în judecată Ministerul Instrucţiei Publice pentru calomnie, cerând un leu simbolic drept despăgubiri.

Acele luni de vară se numără printre cele mai stenice şi mai glorioase din tinereţea mea. Căci de pretutindeni s-au ridicat glasuri ca să-mi ia apărarea. N. I. Herescu, secretarul general al Societăţii Scriitorilor Români, a organizat un banchet la „Capşa” în cinstea mea, cu preşedintele Societăţii, generalul Condeescu, Liviu

Rebreanu, V. Voiculescu, Ionel Teodoreanu şi alţi scriitori, invitând de asemenea pe decanul Facultăţii de Litere, Rădulescu-Motru, şi mulţi alţi profesori, printre care îmi amintesc de Nae Ionescu, C. C. Giurescu, Al. Rosetti, O. Onicescu. Printre martorii mei la prima înfăţişare de la Tribunal, erau Nae Ionescu, Motru, Rosetti, Herescu. Nu-mi mai amintesc numele avocatului ministerului, dar avocaţii care se înscriseseră în apărarea mea erau fără număr. Când m-am dus la Tribunal, împreună cu Nae Ionescu, la prima înfăţişare am întâlnit-o în sala paşilor pierduţi pe una din cele mai strălucite studente ale mele, Mariana Klein (căsătorită curând după aceea cu un alt excelent student al meu, Mihail Şora). Avea pe atunci părul blond, despletit, lăsat pe spate şi în dimineaţa aceea părea o walkirie deznădăjduită. S-a apropiat într-un suflet de Nae Ionescu şi l-a apucat de braţ:

— Domnule Profesor, trebuie să-l scăpaţi! A exclamat cu ochii în lacrimi. Nae Ionescu a liniştit-o, bătând-o pe umăr. Când am rămas singuri, mi-a spus:

— Dacă ai reuşit să trezeşti asemenea devotamente printre studenţi, nu mai am nici o îndoială de viitorul tău.

— Numai să mă lase ministerul în pace, i-am răspuns. (Nici nu bănuiam atunci cât de adevărat grăisem.)

Curând după apariţia comunicatului oficial, revista „Vremea” a publicat câteva pagini cu protestele studenţilor de la Facultatea de Litere şi Filosofie. Erau manifeste neaşteptat de îndrăzneţe, urmate de sute de semnături. De atunci, aproape toată vara „manifestele” au continuat să apară în „Vremea”: de la studenţii Facultăţii de

Teologie, de la Politehnică, de la Facultatea de Ştiinţe şi Medicină, în aşa fel încât s-ar fi putut crede că e vorba de o campanie organizată de mine sau de redacţia „Vremii”. L-am întrebat o dată pe Vladimir Donescu, directorul revistei. M-a asigurat că n-a intervenit nicăieri şi mi-a arătat maldărul de scrisori primite în săptămâna aceea. „Imposibil să le public pe toate, a adăugat. Ar ocupa prea mult spaţiu. Nu public decât semnăturile.”

Nu-mi mai aduc aminte de toate amănuntele procesului. Ştiu că s-a amânat de vreo două ori, apoi, după pledoariile câtorva avocaţi ai mei, Tribunalul mi-a dat câştig de cauză. Ministerul Instrucţiei a făcut recurs. Toamna, când am deschis cursul, am fost primit cu aplauze atât de puternice, încât am ridicat braţele şi am implorat sala să se liniştească, de teamă să nu creadă rectorul că e vorba de o manifestaţie politică. Am mai avut o înfăţişare la sfârşitul lui noiembrie şi procesul s-a amânat din nou. Apoi, a intervenit dictatura regală şi, în primăvara anului 1938, A. Călinescu a devenit ministrul instrucţiei publice. Unul din primele decrete-lege pe care le-a promulgat suspenda din oficiu toate procesele pe care membrii învăţământului le intentaseră ministerului în ultimii ani. Astfel că n-am primit niciodată acea despăgubire simbolică pe care o cerusem. De altfel, în 1938, n-ar mai fi reprezentat nimic.

Dar aflasem mai demult că Kiriţescu nu era deloc mulţumit de cum se desfăşuraseră lucrurile. Scopul comunicatului fusese să mă scoată, „cu scandal”, din Universitate. Ori, decanul, C. Rădulescu-Motru, venise să

depună în favoarea mea la proces, iar în Consiliul Universitar nu s-a găsit nimeni care să ceară excluderea mea din învăţământ. Pe de altă parte, neaşteptata, masiva, violenta intervenţie a studenţilor de la toate facultăţile impresionase atât Rectoratul, cât şi Ministerul Instrucţiei.

Şi totuşi, simţeam că ne pregătim să intrăm în acea perioadă pe care o prevăzusem, şi de care-mi era teamă, încă din anii studenţiei, perioadă pe care o numeam în sinea mea „timpul când nu vom mai fi liberi să facem ce vrem”. Nu era vorba de nostalgia unei libertăţi anarhice şi antisociale, ci de libertatea de a crea în conformitate cu propriile noastre vocaţii şi posibilităţi. În fond, libertatea de „a face cultură”, singura care, deocamdată, mi se părea decisivă, în cazul nostru, al românilor.

PARTEA A PATRA
Când moartea îşi camuflează mitologia

XV
ENIGMA „MORŢII COLECTIVE”

Când, în noaptea de 9 septembrie 1940, am coborât în adăpostul antiaerian al imobilului unde locuia, la etajul IV, unul din colegii mei de la Legaţie, deodată, pe neaşteptate şi înghesuite una într-alta, de parcă ar fi constituit un singur episod, fără întreruperi, mi-am amintit o seamă de întâmplări din ultimii trei ani[1]. Impresia era atât de stranie, încât mi-am spus că, foarte probabil, nu voi mai ieşi viu din acest adăpost. Nu ştiu dacă mi-a fost sau nu frică. Dar, zărind câţiva copii, am rezistat anevoie ispitei de a mă apropia şi de a îndemna părinţii să plece cât mai repede, cât mai era timp, să se ascundă în primul basement sau adăpost pe care-l vor întâlni, pentru că adăpostul nostru se va nărui.

Câteva minute în urmă, ca să fiu lăsat în pace, am pretextat o teribilă migrenă şi, scoţându-mi ochelarii, mi-am apăsat palmele pe ochi şi am regăsit filmul interior pe care zadarnic încercasem să-l întrerup.

9 septembrie 1940.

Londra mai fusese bombardată, dar niciodată ca acum. Încetasem să-mi petrec după-amiezele la British Museum. Îmi cumpărasem destule cărţi, puteam lucra acasă; deşi, în micul apartament pe care îl închiriasem aproape de

---

[1] Am relatat în amănunt aceste întâmplări în Noaptea de Sânzieiie (partea I, capitolul VII) şi nu le mai rezum aici.

Legaţie, nu se afla o masă de lemn solidă şi destul de mare ca să-mi pot întinde manuscrisele şi dosarele cu note. Îmi făgăduisem să-mi cumpăr un birou, dar tot amânam, aşteptând „desfăşurarea evenimentelor”, să aflu, adică, dacă serviciile auxiliare ale Legaţiei vor fi sau nu evacuate din Londra.

Eram ataşat cultural; făceam deci parte din serviciile auxiliare, ca şi membrii comisiilor economică şi militară, reduşi la inactivitate după armistiţiul semnat de Petain. De altfel, postul de ataşat cultural părea o sinecură. Îmi aduc aminte că, în aprilie, puţine zile înainte de plecare, prezentându-mă unui secretar al Legaţiei engleze din Bucureşti (prima mea „vizită protocolară”), tânărul, foarte politicos, dar cu mult umor, s-a mirat auzind termenul „cultural”.

— Nu cred că veţi reuşi să vă împliniţi datoria, mi-a spus zâmbind. Marea Britanie e în război. Chiar poeţii şi filosofii sunt mobilizaţi.

Am încercat să-i explic că prezenţa culturală a Angliei la noi, ca şi în restul Europei Centrale, este mai mult decât utilă; poate constitui şi o acţiune politică. Nu cred că l-am convins, dar puţin timp în urmă toate legaţiile şi ambasadele principalelor naţiuni şi-au dublat serviciile de presă prin posturi şi misiuni culturale. De altfel, mi-am dat repede seama că ataşaţii şi consilierii de presă, confiscaţi de evenimentele militare şi politice, nu aveau nici timpul necesar, nici destulă pricepere pentru dezvoltarea şi consolidarea relaţiilor culturale; bunăoară, turnee de conferinţe sau spectacole artistice, expoziţii, traducerea

cărţilor „utile” (deci, nu exlusiv de propagandă) etc. Împreună cu Matyla Ghica, fost diplomat de carieră, dar acum consilier cultural la Londra, am luat parte la reuniunile PEN Clubului, am cunoscut o seamă de scriitori, savanţi şi istorici, am obţinut drepturile de traducere a mai multor cărţi, am găsit editori pentru o antologie de proză românească modernă şi o istorie a românilor. Numai o parte din acest program a putut fi împlinit, căci, la 10 februarie 1941, Anglia va rupe relaţiile diplomatice cu România.

Filmul interior îşi accentua ritmul. Am revăzut Londra din după-amiaza de 15 aprilie, când sosisem. Evident, nu mai era Londra pe care o cunoscusem în vara [anului] 1936. Cerul era înţesat de baloane lunguieţe, care se clătinau uşor, la diferite înălţimi. Nici un avion de tip Stuka n-ar fi izbutit să se strecoare printre ele. Ni se oprise o cameră, la Hotel „Rembrandt”. A doua zi, m-am prezentat ministrului nostru, V.V. Tilea. L-am cunoscut, de asemenea, pe consilierul de presă Dimăncescu, pe secretarul de Legaţie Ion Vardala, pe ataşatul comercial Dimitrie Danielopol. Încă din prima noapte m-am obişnuit cu camuflajul (blackout); îl cunoscusem deja la Paris. De a treia zi, mi-am început lucrul: un „Buletin” al revistelor periodice şi, mai ales, al nenumăratelor News Letters care apăruseră în ultimul timp. Rezumam articolele importante, traduceam pasajele semnificative, încercând să redau starea de spirit a „intellighenţiei” britanice. Eram poate naiv, dar mi se părea că asemenea informaţii, comunicate la timp în ţară, pot contribui la înţelegerea situaţiei reale

din Anglia. Buletinele mele, ca şi cele ale Serviciului de Presă erau transmise săptămânal, prin curier, la Paris, şi de-acolo la Bucureşti. Evident, după căderea Franţei, Buletinele nu mai ajungeau decât foarte rar la destinaţie.

Surpriza şi marea bucurie au fost sosirea, la începutul lui mai, a Misiunii Economice, prezidată de Mircea Vulcănescu. (Lui Mircea îi vorbisem printre cei dintâi, la începutul războiului, despre dorinţa mea de a pleca în Statele Unite şi speranţa de a găsi acolo o catedră de istoria religiilor.) Dejunam sau cinam adesea împreună. Cum era de aşteptat, discutam îndeosebi situaţia militară, mai ales după declanşarea ofensivei germane din 10 mai. Multă vreme, Mircea se arătase optimist, înaintarea fulgerătoare a diviziilor germane nu-l descurajase; se aştepta la o încleştare decisivă la porţile Parisului; ne amintea mereu de toamna [anului] 1914, de bătălia de la Marna. Nu ştiu ce rezultate obţinuse Misiunea Economică, dar curând după ocuparea Parisului membrii Misiunii au fost rechemaţi în ţară. La ultima noastră întâlnire, Mircea mi-a mărturisit că nu crede în victoria Germaniei.

— Doar dacă vor invada Anglia acum, în câteva zile, cel mult într-o săptămână. Dar nu cred că Hitler o va face.

După plecarea lui Mircea, m-am simţit mai singur, deşi mă apropiasem de doi dintre colegi, Ion Vardala şi Dimitrie Danielopol. Cum munca de la Legaţie îmi lăsa destul timp liber, lucram cu furie la British Museum, punând la punct câteva capitole din *La Mandragore* şi adunând material pentru *Le Chamanisme*. De vara care abia se încheiase mi-am amintit prea puţin în acea noapte de 9 septembrie

1940. Am trecut repede (parcă mânat din spate de un duh necunoscut şi sever) peste evenimentele tragice din 26 iunie (pierderea Basarabiei) şi 30 august (arbitrajul de la Viena, care cedase Ungariei o parte din Transilvania). Mi-am adus aminte de cele câteva zile (12-15 aprilie) petrecute la Paris, unde îi reîntâlnisem pe Emil Cioran, Eugen Ionescu şi pe fostul meu student Mihail Şora. Mă întrebam, îngrijorat, de soarta lor. Dar mă adânceam din ce în ce mai febril în trecut.

Nu se întâmplă aşa în preajma morţii? Mă întrebam ascultând exploziile bombelor, parcă tot mai apropiate. Destinul începea „să-şi arate colţii”, cum se exprimase odată Nae Ionescu, nu mai ştiu în legătură cu ce întâmplare sau cu ce personaj. Mi-am amintit cu o tulburătoare precizie cum, în timp ce purtam cu alţi trei prieteni coşciugul lui Nae Ionescu către groapă, m-am împiedicat şi, cu un mare efort, m-am sprijinit într-un genunchi, până ce s-a repezit cineva şi m-a ajutat să mă ridic. Cunoşteam superstiţia populară că cel care alunecă ducând un mort la groapă e ursit să moară în cursul aceluiaşi an. Când i-am povestit ce mi se întâmplase, mama a încercat să mă liniştească, citându-mi exemple din istoria familiei noastre, exemple care infirmau, uneori cu umor, superstiţia populară.

E drept, nu-mi mai amintisem de acest „semn”, deşi mă gândeam adesea la ultimele luni ale lui Nae Ionescu şi, mai ales, la moartea lui. În dimineaţa de 15 martie 1940, sunase telefonul. A răspuns, ca de obicei, Nina. Apoi, s-a îndreptat spre mine.

— A murit Profesorul, mi-a spus, foarte palidă.

Îl văzusem cu puţine zile înainte, la vila lui de la Băneasa. Era întins în pat, acoperit cu o pătură. M-a privit lung, încercând să zâmbească. N-a scos nici un cuvânt. Apoi, doctorul mi-a apucat braţul şi am ieşit în vârful picioarelor. Profesorul ceruse să ne mai vadă o dată, pe noi, prietenii, elevii şi colaboratorii lui cei mai apropiaţi; ca şi cum ar fi voit să-şi ia rămas bun de la fiecare în parte.

Datorită morţii lui Nae Ionescu, eu mă aflam acum la Londra. Ca şi lui Mircea Vulcănescu, îi vorbisem demult profesorului Alexandru Rosetti despre dorinţa mea de a pleca în Statele Unite. Când colegul şi prietenul lui, istoricul C. C. Giurescu, fusese numit ministru al propagandei în ceea ce s-a numit „ultimul guvern liber al Regelui Carol”, profesorul Rosetti i-a cerut să mă trimită, ca ataşat cultural, în Anglia. M-a chemat în biroul lui de la Fundaţiile Regale şi mi-a spus:

— Acum, că a murit Nae Ionescu, nimic nu te mai reţine în ţară. După cum ştii, crearea unei catedre de indianistică sau de istoria religiilor este imposibilă. În ceea ce priveşte America, nu uita ce ţi-a răspuns Coomaraswamy. Pe de altă parte, nu vei putea trăi din traduceri şi din colaborările la reviste. Vei fi mai util la Londra, alături de V. V. Tilea şi de Matyla Ghica.

Am fost să-l văd pe profesorul C. C. Giurescu, care mă susţinuse cu prilejul scandalului provocat de comunicatul Ministerului de Instrucţie (v. cap. XIV). M-a asigurat că o propagandă culturală bine chibzuită este tot atât de preţioasă cât o baterie antiaeriană. Din păcate, adăugă,

postul de ataşat cultural nu este încă „omologat” oficial. Nu voi primi un paşaport diplomatic, ci un paşaport de serviciu.

Am plecat la 10 aprilie şi, pentru întâia oară în viaţă, am călătorit în clasa I, wagon-lit. Familia şi prietenii m-au însoţit la gară. Când mă întrebau cât timp voi lipsi, răspundeam: „Un an, cel mult un an jumătate.” Dar Mihail Sebastian repeta: „Pleacă pentru zece ani.”

Mă întrebam, după câte o explozie neobişnuit de puternică, dacă moartea lui Nae Ionescu, care făcuse posibilă această neaşteptată şi fericită schimbare în viaţa şi „cariera” mea, nu mă apropiase de propriul meu sfârşit. Mă întrebam dacă destinele noastre nu sunt solidare într-un chip misterios, al cărui înţeles nu-l puteam descifra. Mi-am amintit de primele hemoptizii din lagărul de la Miercurea-Ciuc, datorită cărora am fost internat într-un sanatoriu, câteva zile înainte de criza cardiacă a lui Nae Ionescu şi transportarea lui la Spitalul Militar din Braşov. E adevărat, destinele noastre păreau solidare; dar, în timp ce Nae Ionescu fusese la 50 de ani doborât de un atac cardiac, eu cunoscusem numai ameninţarea morţii, şi, datorită chiar bolii care m-ar fi putut pierde, am fost salvat la timp şi, curând după ce împlinisem 33 de ani, fusesem trimis la Londra în misiune oficială. Probabil, îmi spuneam, mă aşteaptă un altfel de sfârşit, caracteristic epocii care abia începuse, o „moarte colectivă”, nu numai alături de Nina şi câţiva colegi români, dar împreună cu zeci de locuitori ai Londrei, majoritatea bătrâni, femei şi copii. Simţeam că însăşi imaginea acestei iminente „morţi

colective” încearcă să-mi reveleze o taină, dar nu izbuteam s-o dezleg. De câţiva ani, moartea era, în România, exaltată ca jertfă supremă de către legionari şi uciderea – individuală sau colectivă – se practica în mod curent. La 30 octombrie 1933, o echipă de legionari îl asasinase pe primul ministru, I. G. Duca; în noiembrie 1938, Regele Carol şi Armand Călinescu ordonaseră execuţia lui Codreanu şi a legionarilor implicaţi în complotul împotriva lui Duca. La 14 septembrie 1939, o echipă de legionari l-a ucis pe Armand Călinescu. Drept represalii, Carol a ordonat executarea lor şi a altor câteva sute de legionari, majoritatea închişi în lagăre şi în temniţa de la Râmnicul Sărat. Cadavrele au fost expuse în pieţele tuturor oraşelor, cu următoarea inscripţie: „Aceasta este pedeapsa trădătorilor de neam şi de ţară.” Dar mă întrebam dacă evocarea acestor execuţii „politice” mă va ajuta să înţeleg „taina” morţii noastre colective: atâtea zeci de oameni, buni şi răi (probabil, mai degrabă buni decât răi), condamnaţi la o lentă sufocare în ruinele adăpostului antiaerian. De un lucru eram sigur: de la intrarea mea în Universitate şi în redacţia „Cuvântului” (cf. cap. VI), Nae Ionescu fusese mai mult decât profesorul meu favorit; îl consideram maestrul meu, „ghidul” care îmi fusese dăruit ca să-mi pot împlini destinul, adică, în primul rând, creaţia în ordinea culturii; singura creaţie care, în credinţa mea, ne fusese îngăduită de „Istorie”. Nae Ionescu, dimpotrivă, era fascinat de „misterul Istoriei”, de aceea, din 1926, făcuse cu pasiune gazetărie; de aceea se lăsase antrenat în „politică”. Direct sau indirect, noi toţi, discipolii şi

colaboratorii lui, eram solidarizaţi cu concepţiile şi opţiunile politice ale Profesorului. Moartea lui Nae Ionescu mă afectase profund; îmi pierdeam maestrul, călăuza; spiritualiceşte, rămăsesem „orfan”. Dar, într-un anumit sens, moartea lui mă „eliberase” de trecutul nostru imediat; adică, de ideile, speranţele şi deciziile Profesorului din ultimii ani, cu care, din devotament, mă solidarizasem.

Acum, în noaptea de 9 septembrie 1940, necesitatea – aş fi spus: fatalitatea – „morţii colective” într-un adăpost din Londra mă tulbura prin enigmatica ei indiferenţă (nu îndrăzneam s-o numesc *absurditate*). Dacă mă aşteaptă un asemenea trist *finale* înseamnă că, de la un moment dat, am apucat pe un drum care nu făcea parte din destinul meu. Dacă destinele noastre erau, cum mi se părea, solidare, ar fi trebuit să mor singur, aşa cum a murit Nae Ionescu, îngăduindu-i-se un răstimp (câteva zile? Câteva ore?) ca să mediteze, să se roage. Enigma morţii colective care mă aştepta mă împiedica să mă „adun”, să realizez că, de la o clipă la alta, voi înceta să exist...

*

M-am trezit deodată cu trei ani în urmă. În acea vară a anului 1937, plecasem spre Berlin. Ne-am oprit întâi la Veneţia, pentru expoziţia Tintoretto, apoi ne-am dus la Berna, unde Lucian Blaga fusese numit ataşat de presă. Ne găsise o pensiune ieftină şi timp de o săptămână am luat zilnic masa cu el. Îl întâlnisem de câteva ori până

atunci şi-i plăcea ce scriu. Îi plăcea mai ales multilateralitatea producţiei mele. Pe una din ultimele lui cărţi scrisese următoarea dedicaţie: „Lui Mircea Eliade, de la om universal la om universal”. În vara aceea, lucram la *Geneza metaforei şi sensul culturii*. Şedeam mult de vorbă; adică, mai exact, eu îi puneam întrebări, aşteptam câtva timp răspunsul, reîncepeam să vorbesc, repetam întrebările şi, târziu, Lucian Blaga rostea câteva cuvinte – grele, precise şi totuşi parcă vrăjite de o arhaică sacralitate. După o săptămână de asemenea dialog, eram istovit şi totodată îmbătat. La plecare, doamna Blaga m-a luat deoparte şi mi-a mulţumit: „Niciodată, de când îl cunosc, nu l-am văzut pe Lucian mai în vervă şi atât de vorbăreţ.”

Câteva săptămâni în urmă, la Berlin, am scris *Convorbiri cu Lucian Blaga*, care au apărut pe o pagină întreagă din „Vremea”. Făceau parte dintr-un *Carnet de drum*, pe care-l începusem la Veneţia. Îmi cumpărasem un carneţel, pe care-l purtam tot timpul în buzunar şi în care notam necontenit tot felul de amănunte: expresia ochilor unui copil, asociaţiile fulgurante la auzul unui început de cântec, o idee în legătură cu cărţile pe care le citeam sau le pregăteam şi altele de acest fel. Nopţile, în odăile de hoteluri sărace, la pensiunea din Berna, în cea din Berlinerstrasse, răsfoiam însemnările acestea scurte, aproape cifrate, şi le transcriam, precizându-le, elaborându-le. Aşa am scris multe zeci de pagini despre nimicuri semnificative, întâlniri, peisaje, meditaţii sau amintiri la Veneţia, Berna, Ulm, Heidelberg etc.

Majoritatea au apărut în „Vremea” şi „Universul literar”, în anii 1937-1939. Paginile acestea îmi plăceau atât de mult (poate şi pentru că Dinu Noica îmi spusese: „nu credeam că eşti un atât de bun călător. În fond, eşti primul călător român”), încât voiam cu orice preţ să le adun în volum. Dar, împreună cu alte câteva cărţi aproape încheiate, Carnet de drum n-a mai apucat să apară.

O dată ajuns la Berlin, am reluat programul din anii trecuţi: ziua la Stadtbibliothek, serile şi nopţile lucrând acasă. Am reelaborat câteva texte despre cosmologia babiloniană, deja apărute în „Vremea”, şi am scris ultimele capitole despre alchimie, astfel că la reîntoarcere aveam gata mânuscrisul. *Cosmologie şi alchimie babiloniană* a apărut la sfârşitul toamnei[1].

M-am întors în strada Palade încărcat de note, documente şi proiecte. Aproape completasem

---

[1] în această cărţulie, se găsesc în nuce toate interpretările mele în legătură cu simbolismul Centrului Lumii, modele arhetipale ale templelor, oraşelor şi locuinţelor, structura platonică a gândirii arhaice şi orientale, interpretări dezvoltate mai târziu în *Le Mythe de l'éternel retour*, *Traite d'histoire des religions* şi *Images et symboles*. Lucian Blaga, Nae Ionescu, Tudor Vianu şi alţii au citit-o entuziaşti. Dar, evident, era greu să mă aştept la o adeziune totală a intelectualilor români. Camil Petrescu îmi reproşa că-mi risipesc inteligenţa şi cultura cu asemenea probleme fără interes, în loc, bunăoară, să-l studiez pe Husserl şi să fac o analiză fenomenologică a artei. Iar unii intelectuali naţionalişti deplângeau alienarea mea, faptul că mă las absorbit de fenomene culturale exotice, în loc să studiz creaţiile autentic româneşti. Or, ca s-o mai repet o dată, cred că eforturile mele de a înţelege structurile gândirii arhaice şi orientale contribuiau mai valabil la descifrarea valorilor spiritualităţii populare româneşti dedt, bunăoară, exegeza lui Kant sau interpretările sociologice învăţate după ultimele cărţi apărute în Germania, Franţa sau Statele Unite.

documentarea pentru *La Mandragore* şi-mi propuneam s-o scriu în cursul anului. Al. Rosetti mi-o ceruse pentru Editura „Fundaţiilor Regale”, şi Paul Geuthner o aştepta. *Habent sua fata libelli*. Începusem să adun materialele pentru această carte la „Imperial Library” din Calcutta, prin 1930-1931. Publicasem două foiletoane în „Cuvântul”, în 1932, şi, de atunci, de câte ori aveam răgaz, continuam să-mi îmbogăţesc dosarele. De curând, îi cerusem lui Ion Muşlea, directorul Arhivei de Folclor de la Cluj, să-mi trimită material documentar inedit, aşa că în toamna aceea am redactat primul capitol, *Le culte de la mandragore en Roumanie*. Textul va apărea, în primăvara lui 1939, în „Zalmoxis”, revista de studii religioase pe care hotărâsem s-o public îndată după întoarcerea de la Berlin. Nae Ionescu, Al. Rosetti şi alţii îmi încurajau acest proiect. Generalul Condeescu îmi făgăduise o subvenţie de la Fundaţiile Regale, iar Paul Geuthner acceptase s-o editeze[1]. Mulţi savanţi străini îşi anunţaseră contribuţiile, şi în iarna 1938 primisem deja articole de la Ananda Coomaraswamy, R. Pettazzoni, C. Hentze, J. Przyluski, B. Rowland.

Mă hotărâsem să scot „Zalmoxis”, în speranţa că, pe de o parte, voi încuraja studiile de istoria religiilor în România, iar, pe de altă parte, voi promova rezultatele cercetătorilor români, publicându-le într-o limbă de mare circulaţie. Nu exista nici o catedră de istoria religiilor la

[1] Dintre români, nu puteam conta, deocamdată, decât pe colaborarea lui I. Coman, Pippidi şi a admirabilului folclorist P. Caraman [text suprimat].

Facultăţile de Litere şi Filosofie, deşi Vasile Pârvan, Nae Ionescu, iar, de câţiva ani, eu însumi ţinuserăm cursuri de istoria religiilor. Mă interesa, de asemenea, „deprovincializarea” studiilor de folclor şi etnologie comparată în România. Îmi propuneam să-i silesc oarecum pe folcloriştii români să ia în serios valoarea istoric-religioasă a materialelor pe care le adunau şi le utilizau; să treacă, adică, de la faza filologică la momentul hermeneutic[1]. Proiectele pe care le făceam atunci, în toamna 1937, erau grandioase, dar nu mi se păreau irealizabile. Îmi propuneam să termin *La Mandragore* într-un an, ca să pot începe după aceea o carte teoretică asupra structurii miturilor şi a simbolului. Ţinusem în ultimii ani cursuri asupra acestor probleme. În toamna 1937, anunţasem un curs special despre simbolismul religios, în care aveam să cercetez îndeosebi simbolismul acvatic şi al Arborelui Cosmic. Esenţialul prelegerilor va apărea mai târziu în volumul II din „Zalmoxis” şi în *Traité*. Asemenea probleme pasionau un mic grup de studenţi pe care-i cunoscusem mai bine la seminarele despre *De docta*

[1] Nu bănuiam atunci, în toamna lui 1937, când pregăteam primul volum din „Zalmoxis”, că nu-mi va fi dat să public deât trei volume, dintre care ultimele două după plecarea mea din ţară. Nu bănuiam, mai ales, că *La Mandragore: Essai sur les origines des legendes*, la care lucram cu atâta entuziasm, nu va apuca să apară nici după 40 de ani de la redactarea ei. Aparent, era o monografie de folclor comparat; în realitate, aşa cum o preciza subtitlul, încercam o teorie generală asupra originii şi formării legendelor. Îmi propuneam să prezint întâi credinţele populare în legătură cu mătrăguna şi alte plante „magice”, apoi să examinez legendele privitoare la naşterea lor şi să arăt relaţiile cu miturile cosmogonice arhaice.

ignorantia şi cartea a X-a[1] din Metafizica lui Aristot. Le anunţasem pentru anul următor, 1938-1939, un curs asupra mitului. Dar n-am mai apucat să-l ţin.

Pe nesimţite, atmosfera politică se schimbase şi ameninţa să se agraveze. Popularitatea mişcării legionare era în continuă creştere. Câţiva dintre prietenii şi colegii mei aderaseră de câţiva ani la Garda de Fier. Alţii păreau a aştepta momentul prielnic ca să-şi ceară admiterea. Deşi nu se încadrase în chip oficial, Nae Ionescu era considerat „ideologul” mişcării legionare, spre iritarea altor intelectuali şi gazetari de dreapta. Cu puţin înainte de alegerile din toamna aceea, Iuliu Maniu şi Corneliu Codreanu încheiaseră un acord electoral, care le îngăduia să evite abuzurile guvernamentale. Este foarte probabil că acest acord a pecetluit soarta mişcării legionare. Nu numai pentru că succesul electoral a întrecut toate aşteptările, dar mai ales pentru că guvernul nu a obţinut cota de 40% din voturi, care i-ar fi asigurat majoritatea parlamentară. Astfel că alegerile au fost anulate. Regele I-a însărcinat pe Octavian Goga să constituie guvernul, cu Armand Călinescu la interne, şi s-au anunţat noi alegeri în cursul iernii.

În ianuarie 1938, după o suspendare de patru ani, a reapărut „Cuvântul”. Dar nu mai era ziarul pe care-l

---

[1] De fapt, cartea a XII-a, aşa cum îşi aminteşte Mihail Şora într-un interviu publicat în revista „Orizont” nr. 43 din 26 octombrie 1984. Confirmarea o găsim într-un text tipărit în epocă; în revista „Vremea”, Arşavir Acterian, discutând despre cursurile lui Mircea Eliade, făcea următoarea precizare: „în seminarul de logică, se studiază cartea a XII-a din Metafizica lui Aristotel” (n. ed).

cunoşteam şi-l iubeam din anii studenţiei. Cenzura, de curând reintrodusă, şi mai ales presentimentul că ne aflăm în prejma unor evenimente hotărâtoare, îi schimbaseră parcă „stilul”. Cum Mihail Sebastian şi Ion Călugăru nu mai colaborau (deşi Sebastian rămăsese tot atât de legat de Nae Ionescu), aveam răspunderea paginii culturale. Scriam două-trei articolaşe săptămânal şi invitasem câţiva din foştii mei studenţi să colaboreze.

În timpul iernii, campania electorală reîncepu şi mai aprigă. S-a spus mai târziu că Armand Călinescu, întemeindu-se pe informaţiile pe care le primea la Ministerul de Interne, l-a anunţat pe Regele Carol că rezultatele alegerilor vor fi dezastruoase, că mişcarea legionară ar putea recolta cel mai mare număr de voturi. Astfel că, la 11 februarie, guvernul Goga a fost demis şi s-a alcătuit un nou guvern sub preşedinţia Patriarhului Miron, dar condus, în realitate, de Armand Călinescu. Cum scopul final era distrugerea mişcării legionare, eram mulţi care ne întrebam de unde va izbucni scânteia care va dezlănţui conflictul între Carol şi Codreanu. Şeful Gărzii de Fier alesese calea nonviolenţei. Într-o circulară, declarase că guvernul poate schingiui şi omorî, dar legionarii nu vor răspunde. Şi, cu toate acestea, când N. Iorga a scris în „Neamul românesc” că în restaurantele legionare[1] se urzesc comploturi, Corneliu Codreanu i-a răspuns într-o altă circulară, acuzându-l că e „necinstit sufleteşte”. Aceasta a fost neaşteptata ocazie pe care o

[1] „printre blide şi farfurii” [text suprimat].

aştepta Armand Călinescu. N. Iorga a intentat proces de calomnie şi, în aprilie 1938, Codreanu a fost arestat, judecat şi condamnat la şase luni închisoare. Cu o noapte înainte, sediile legionare au fost ocupate şi percheziţionate, iar a doua zi toate ziarele au publicat o pagină întreagă cu facsimile de scrisori, din care ar fi trebuit să se vadă că mişcarea legionară pregătea o răzmeriţă. Constituţia fusese suspendată, decrete-legi speciale erau promulgate în fiecare zi. Evident, toate ziarele legionare fuseseră interzise.

Nae Ionescu fusese arestat împreună cu aproape toţi şefii legionari. Câtva timp după aceea, am aflat că au „domiciliul forţat" într-o şcoală de agricultură de lângă Miercurea-Ciuc. În mai, avusese loc un alt proces, de astă dată de înaltă trădare, al lui Codreanu şi al unui grup întreg de şefi legionari. De data aceasta, Corneliu Codreanu fusese condamnat la zece ani de temniţă.

Continuasem să-mi ţin cursurile în aceste săptămâni de tensiune. Singura noutate o constituiau câteva figuri suspecte pe care le remarcasem în primele şi ultimele bănci din amfiteatrul „Titu Maiorescu". Într-o seară, a sunat telefonul. O voce necunoscută m-a prevenit că „ar fi bine dacă n-aş dormi acasă în noaptea aceea". Ştiam că percheziţiile şi arestările se fac în toiul nopţii şi mai ştiam că, o dată arestat, era imposibil să fii pus în libertate. Mă gândisem mai demult la o asemenea eventualitate, dar generalul Condeescu, preşedintele Societăţii Scriitorilor Români, mă asigurase că nu se fac descinderi şi nu riscă „domiciliul forţat" decât cei care făcuseră „politică activă".

Cum Condeescu era prietenul din tinereţe şi bibliotecarul Regelui Carol, îmi închipuiam că este bine informat. Dar trebuia, cu orice preţ, să evit arestarea. Un prieten venise tocmai să mă vadă. I-am propus să mâncăm, numai noi doi, în oraş, şi apoi să ne plimbăm până în zori. Aşa am şi făcut. Pe la două noaptea, am trecut amândoi prin faţa casei. Ardea lampa pe birou, semnalul pe care-l fixasem cu Nina, în cazul când percheziţia fusese efectuată, dar era încă riscant să mă întorc. Am trecut din nou după trei ceasuri. Lampa fusese stinsă şi am urcat. Nina mi-a povestit ce s-a întâmplat. Curând după miezul nopţii, doi comisari şi un inspector de la Siguranţă au intrat şi au întrebat de mine. Le-a spus că sunt plecat în provincie. Au început să răscolească sertarele şi bibliotecile, căutând texte compromiţătoare. Au citit toată corespondenţa recentă, primită din străinătate (majoritatea în legătură cu „Zalmoxis", care se afla sub tipar), au confiscat scrisorile redactate în englezeşte, pentru că nu le puteau înţelege[1]. Nu-mi era somn, după atâtea cafele băute toată noaptea, şi am început să răsfoiesc dosarele „Zalmoxis", şi *La Mandragore*, să mă conving că au rămas intacte. Trebuia însă să găsesc o „gazdă", la care să mă ascund până va avea timp Condeescu să limpezească situaţia. Am găsit-o chiar în acea zi, la tatăl unei colege de şcoală a Gizei, în cealaltă parte a Bucureştiu-lui. Am plecat cu o pijama şi câteva cărţi, socotind că nu voi rămâne decât o zi-două.

---

[1] „ şi o carte poştală de la Paris, în care Emil Cioran îmi mărturisea că vrea să se întoarcă imediat în ţară „ca să se poată delecta din mâncările gătite cu sarea scoasă din ocnă de Nae Ionescu" [text suprimat].

Am rămas aproape trei săptămâni. Nina l-a văzut chiar în acea zi pe Condeescu, cu care era de altfel înrudită. Generalul a făgăduit că va vorbi cu Armand Călinescu, dar m-a sfătuit să nu mă întorc acasă până nu-mi va trimite el vorbă. „O dată arestat, i-a spus Ninei, nu mai pot face nimic. Nimeni nu mai poate face nimic. Nici măcar Regele. Asta a fost condiţia pusă de Armand: absolut nici o intervenţie.”

Din ziare, aflam nu numai de procesele şi condamnările legionarilor, ci şi amănunte care mă interesau personal; bunăoară, demiterea lui Nae Ionescu de la Universitate, adică, indirect, şi a mea, asistentul lui. Din iunie deci pierdeam salariul şi mă întrebam din ce vom trăi. Proprietarul apartamentului o asigurase pe Nina că mă va păsui cu chiria, dar articolul pe care-l trimisesem la „Vremea” fusese cenzurat, deşi alesesem un subiect neutru şi destul de anost (cred, în legătură cu gândirea indiană). Spre mirarea şi bucuria mea, articolul scris pentru „Revista Fundaţiilor Regale” a putut apărea, dar a fost ultimul în acel an. Din fericire, Al. Rosetti mi-a propus să traduc un roman de Pearl Buck, *The Fighting Angel*, şi mi-a avansat o sumă importantă. Pentru moment, nu eram ameninţaţi să murim de foame. Dar nu-mi făceam iluzii. Presimţeam că, mai curând sau mai târziu, voi fi „scos din circulaţie”, aşa cum îmi uraseră mai demult unii din criticii mei. Chiar dacă aş fi scăpat de domiciliu forţat, ştiam că nu voi redobândi o catedră universitară. Ştiam de asemenea că nu voi mai putea scrie şi publica sub dictatură. Şi totuşi, nu eram nici trist, nici dezamăgit. Într-

un anumit fel, mă aşteptam la asta. Cu unsprezece ani în urmă, scrisesem articolul *Anno Domini*. Ştiam că pierdusem „Raiul”, pe care-l cunoscusem în adolescenţă şi prima tinereţe: disponibilitatea, libertatea absolută de gândire şi creaţie. De aceea produsesem atât de mult şi atât de repede; ştiam că răgazul pe care ni-l îngăduia „Istoria” era limitat. E drept, nu-mi închipuisem niciodată că ne vom găsi într-o asemenea situaţie datorită unei mişcări naţionaliste, pe care în vremea studenţiei mele o privisem cu indiferenţă şi datorită unui rege tânăr, a cărui venire pe tron o socotisem, ca toată generaţia mea, providenţială.

N-am fost niciodată curios să cunosc mai dinainte „sosul cu care voi fi mâncat”. Ştiam că va veni o zi când „Istoria” mă va împiedica să cresc şi să devin eu însumi. Ştiam că voi fi ameninţat să fiu înghiţit şi digerat de viu în pântecul unui monstru. Mă consola gândul că apucasem să scriu măcar o parte din cărţile pe care le visasem şi să public măcar *Yoga*, deşi eram ros de remuşcări că nu scrisesem *Viaţă Nouă*, nu terminasem *La Mandragore* şi nu tipărisem volumul I din „Zalmoxis”. Dacă doream atât de mult libertatea era, în primul rând, pentru a putea încheia măcar lucrările începute. Bănuiam că, într-un anumit fel, ciclul de „creaţie românească” se apropie de sfârşit. Abia împlinisem 31 de ani, eram încă – şi mai ales mă simţeam – foarte tânăr, plin de proiecte şi de posibilităţi, îmi spusesem că voi găsi o catedră în Italia (unde mă invita Tucci) sau în Statele Unite, unde mă îmbia Coomaraswamy. Nu vedeam în exil o rupere de

cultura românească, ci numai o schimbare de perspectivă, mai exact o deplasare în diaspora. Mă gândeam la exil fără amărăciune şi fără nici un gând de răzbunare. În câţiva ani, avusesem tot ce se avea în România, în afară de avere: glorie, notorietate, prestigiu; fusesem şi poate mai eram încă „şeful generaţiei tinere”. De tot ce mi se întâmplase în ultimele luni nu puteam învinui pe nimeni, nici măcar pe Carol sau pe Armand Călinescu. Vedeam aici destinul generaţiei noastre: zece ani de libertate, şi apoi din nou „condiţionaţi” de momentul istoric. Lucrurile s-ar fi putut întâmpla altfel, dar sentinţa nu putea fi abolită; putea fi, cel mult, amânată încă doi-trei ani. De astă dată, ştiam şi eu, ca toată lumea, că războiul se apropie, că, orice am face, vom fi şi noi implicaţi, că singura problemă a românilor era, după expresia lui Anton Golopenţia, „cum să iernăm”. Spre deosebire de majoritatea tinerilor, nu credeam că generaţia mea avea destin politic, aşa cum avusese generaţia războiului şi cum speram că vor avea generaţiile care vor veni după noi. Destinul nostru era exclusiv cultural. Aveam de răspuns la o singură întrebare: suntem sau nu capabili de o cultură majoră, sau suntem condamnaţi să producem, ca până în 1916, o cultură de tip provincial, traversată meteoric, la răstimpuri, de genii solitare ca Eminescu, Haşdeu, Iorga? Apariţia unui Vasile Pârvan, unui Lucian Blaga, Ion Barbu, Nae Ionescu şi a altora îmi confirmase încrederea în posibilităţile creatoare ale neamului românesc. Dar la întrebarea pusă generaţiei noastre trebuia să răspundem repede. Cum repetam încă din 1926, trebuia să

răspundem „cât mai era timp”.

Niciodată până atunci nu simţisem atât de concret cât de puţin timp ne mai rămăsese. Trebuia cu orice preţ să pun la punct „Zalmoxis” şi am scris, zi şi noapte, aproape în întregime recenziile apărute în primul volum. Giza îmi trimitea prin colega ei cărţile şi caietele de note de care aveam nevoie. După vreo două săptămâni, au venit să mă vadă Nina şi câţiva prieteni. Apoi, la începutul lui iulie, generalul Condeescu mi-a trimis vorbă că mă pot întoarce acasă. Îl văzuse pe Armand Călinescu şi fusese asigurat că nu există nici o acuzare împotriva mea, că percheziţiile fuseseră făcute într-un exces de zel al Siguranţei, ca să se convingă că nu adăpostesc vreun fugar şi că nu posed „acte compromiţătoare”.

M-am întors acasă, dar la început nu prea îndrăzneam să mă arăt în oraş. De altfel, nici nu aveam timp. Zi şi noapte, lucram la *La Mandragore*. Curând, am primit de la tipografie corecturile articolelor colaboratorilor străini la „Zalmoxis” şi m-am dus la Poşta Centrală să le expediez, în plicuri recomandate ca să nu se rătăcească. Asta se întâmpla în dimineaţa zilei de 14 iulie. După-amiază, a venit să mă vadă un student italian, care începuse să traducă *Maitreyi*. Abia apucase să citească o pagină, când am auzit bocanci şi paşi grăbiţi urcând pe scări, şi câteva clipe în urmă au năpădit în birou vreo şase-şapte agenţi şi doi jandarmi. Pătrunseseră în casă prin toate intrările deodată şi au ocupat toate încăperile, chiar şi odaia de baie, unde au lăsat un jandarm de pază. Şeful echipei m-a privit curios, a privit bibliotecile şi, după ce l-a identificat pe

studentul italian, mi-a spus destul de politicos: „Veniţi cu noi la Siguranţă, să daţi o declaraţie. Dar luaţi-vă o pijama şi ce mai trebuie. Poate o să fie nevoie de o anchetă.”

Scena pe care mi-o amintisem m-a trezit brusc, deşi nu auzisem nici o explozie. De aici a început totul, mi-am spus. Călătoria către „moartea colectivă”, care mă aştepta, începuse în acea după-amiază de 14 iulie. Făcusem desigur o greşeală, dar nu izbuteam s-o identific. Mi se părea absurd să cred că soarta îmi fusese pecetluită pentru că în dimineaţa aceea expediasem recomandat şpalturile articolelor lui Pettazzoni, Coomaraswamy şi Przyluski. E drept, cum am aflat curând după aceea, verificându-se la Siguranţă listele scrisorilor recomandate expediate în acea dimineaţă, au dat peste plicurile mele. Aveam deci „contacte cu străinătatea”, purtare oarecum suspectă pe atunci (mai ales în cazul meu, asistentul şi colaboratorul lui Nae Ionescu). Totuşi, nu puteam crede că un asemenea incident îmi deschisese drumul spre „moartea colectivă”. Ştiam că făcusem o greşeală fatală, foarte probabil în legătură cu preocupările mele din ultimul timp (*La Mandragore*? „Zalmoxis”?), dar mi-era peste putinţă să înţeleg mai mult.

— S-a dat all-clear-ull exclamă Nina, scuturându-mă. Crezuse, ca şi toţi ceilalţi, că adormisem cu palmele la ochi, rezemându-mi capul pe genunchi. Mi-au trebuit câteva minute ca să înţeleg.

— Deci, de data aceasta, am scăpat cu viaţă. De data aceasta, am repetat melancolic. În orice caz.

Voiam să adaug: în orice caz, am scăpat de o „moarte colectivă”; dar m-am oprit la timp.

XVI
ŞANSA DE A FI BOLNAV

De atunci, mi-am amintit de multe ori obsesia din acea noapte de 9 septembrie, când s-a dezlănţuit faimosul Blitz împotriva Londrei. Nu înţelegeam (şi mă îndoiesc că am înţeles vreodată în toate implicaţiile ei) enigma „morţii colective” care solidariza destinul meu cu al lui Nae Ionescu şi totodată îl despărţea. Nu înţelegeam, de asemenea, certitudinea mea din acea noapte că tot ce se întâmplase după 14 iulie 1938 se datora unei „erori fatale” pe care o făcusem atunci sau cu puţin timp înainte. Făcusem, desigur, multe greşeli şi înainte, şi după 14 iulie 1938, dar niciuna nu mi se părea că poartă în consecinţele ei explicaţia enigmaticei obsesii a „morţii colective” care mă aştepta de la o zi la alta.

Am fost condus la Siguranţa Generală şi închis într-un birou, cu o sentinelă lângă mine. Noaptea, m-am culcat pe podea. Am adormit greu, căci nu aveam voie să sting becul puternic atârnat în tavan. Dar, curând, m-am învăţat. Am rămas în acel birou aproape patruzeci de zile*. Probabil că primiseră ordine precise în ceea ce mă priveşte, pentru că, în afară de faptul că dormeam pe podea, nu mă puteam plânge de nimic, în schimb, auzeam ţipetele şi urletele celor anchetaţi la subsol, mai ales în timpul nopţii, când înceta muzica de la cinematograful vecin. Mi-am dat seama că mă bucur de un regim de favoare, când am fost informat că pot primi

mâncare de acasă şi, mai ales, că mi se pot aduce cărţi şi manuscrise. Cum ancheta anunţată se tot amâna, m-am apucat serios de lucru, în acele săptămâni, am redactat *Magic Metallurgy and Alchemy*. Era, de fapt, elaborarea considerabil sporită a unor capitole din *Cosmologie şi alchimie babiloniană*. A apărut mai târuziu în [volumul I din] „Zalmoxis" şi, de asemenea, separat, ca primul din *Cahiers de Zalmoxis*.

Încă din seara arestării mele, Nina a fost să-l vadă pe generalul Condeescu. Părea dezolat de întâmplare şi i-a făgăduit că va vorbi cu Armand Călinescu. După câteva zile, i-a vorbit, dar Călinescu a ridicat din umeri.

— Arată-mi dosarul, i-a cerut Condeescu. Să văd şi eu ce i se reproşează.

— E omul lui Nae Ionescu, i-a răspuns. Nu e de ajuns? Apoi, a adăugat:

— Este un simbol.

— Ce simbolizează? L-a întrebat Condeescu. India? Istoria religiilor?

— Simbolizează tot ce e susceptibil să mă plictisească în lupta pe care o duc pentru salvgardarea monarhiei şi a democraţiei în România.

— Să lăsăm glumele, l-a întrerupt din nou generalul.

— Asta spun şi eu. N-am nimic cu el. De fapt, îmi place ce scrie. Să semneze o declaraţie de desolidarizare de mişcarea legionară şi îi dau drumul.

„Declaraţia de desolidarizare" era ultima descoperire a lui Armand Călinescu. Socotea, probabil pe bună dreptate, că asemenea declaraţii, publicate de toată presa,

contribuiau la descurajarea şi dezorientarea legionarilor şi simpatizanţilor lor. Seria desolidarizărilor o inaugurase un preot, fostul duhovnic a lui Corneliu Codreanu. Cum nu mă consideram un „om politic”, am refuzat să semnez toate formulele de „declaraţii” pe care mi le prezenta un inspector de Siguranţă în diferitele faze ale „anchetei”. Căci, după vreo săptămână, în care timp, probabil, speraseră că-mi voi pierde răbdarea sau curajul, începuse „ancheta”. Eram adus în biroul unui inspector, sau venea el în biroul unde mă aflam, poruncea, răstit, sentinelei să-l aştepte pe coridor şi începea să-mi pună întrebări: Când l-am văzut ultima oară pe cutare sau cutare? Ce-a spus Nae Ionescu în ziua când a apărut circulara lui Codreanu în legătură cu articolul lui N. Iorga? şi altele de acest fel.

Faţă de bătăile şi torturile altor deţinuţi şi, mai ales, faţă de asasinatele care vor urma – ca să nu mai vorbesc de lagărele de exterminare sovietice şi naziste de mai târziu sau de teroarea şi genocidul care se vor abate asupra României după 1945 – plictiselile pe care le înduram erau floare la ureche.

Dar în perspectiva anului 1938 erau destul de grave. Fusesem urmărit şi arestat pentru prietenia mea cu Nae Ionescu şi pentru că eram colaborator la un ziar care reapăruse cu încuviinţarea guvernului. Mii şi mii de oameni fuseseră arestaţi pentru că aderaseră la un partid politic legal, cu care Iuliu Maniu nu şovăise să încheie un acord electoral. Erau acuzaţi, retrospectiv, de o atitudine politică, pe care, până în iarna 1938, le-o garantase Constituţia. Dictatura lui Carol anticipa tot ce avea să se

întâmple şapte-opt ani mai târziu, după ocuparea ţării de către Soviete. Ca şi teroarea dezlănţuită după 1948 de partidul comunist, cea ordonată şi efectuată de Armand Călinescu era întreprinsă în numele şi pentru apărarea „democraţiei”. Singura originalitate a lui Carol era certitudinea lui că-şi poate îngădui totul, căci „poporul” nu va reacţiona; certitudine întemeiată pe foarte proasta opinie pe care o avea despre români. Cum nu cunoscuse decât politicieni veroşi şi oameni fără şira spinării, Carol socotea toţi românii croiţi pe acelaşi calapod. Inteligenţa lui politică şi-o vădise când îi alesese ca sfetnici pe Puiu Dumitrescu şi Ernest Urdăreanu, în locul lui Nae Ionescu. Restul – onoare, respectul cuvântului dat, „personalitate” – depindea de decizia sau capriciile metresei lui, Elena Lupescu. Arghirofil el însuşi, Carol nu vedea în politicienii români decât arghirofili, escroci şi poltroni. Cum toate intrigile şi manevrele îi reuşiseră, cum izbutise să sfărâme unitatea partidelor liberal şi naţional-ţărănesc, credea că-şi poate îngădui tot. Şi a murit probabil cu convingerea că nu se înşelase.

În 1937-1938, singura lui teamă fusese eventualitatea unei răscoale provocate de mişcarea legionară şi susţinută de Armată. Dar avusese grija să se asigure de Armată, îndepărtându-i pe toţi cei care nu acceptaseră să-i fie unelte, şi să întărească Siguranţa Generală şi Jandarmeria. Pe de altă parte, ştia că Corneliu Codreanu nu va dezlănţui o răscoală într-un moment critic, când ar fi riscat să provoace intervenţia trupelor sovietice. (Or, ne aflam în plin război civil spaniol, un an înainte de pactul

germano-rus.) Ştia, în sfârşit, că „masele” nu vor reacţiona, dacă teroarea se va desfăşura treptat. Succesul aproape deplin al dictaturii lui Carol se datoreşte în primul rând tacticii adoptate de Armand Călinescu, şi care va fi aceea a partidelor comuniste din Europa centrală şi răsăriteană, după 1945. La început, nimic spectacular, ci doar mărunte, continue hărţuieli. Apoi, suspendarea Constituţiei, arestări masive, înăsprirea mijloacelor de represalii şi câteva procese senzaţionale, dar fără condamnări la moarte. În sfârşit, când mişcarea legionară se afla dezorientată, dacă nu chiar în sincopă, cu aproape toţi şefii în închisori şi lagăre, lovitura finală, adică decapitarea ei.

Nu ştiu cum va fi judecat de istorie Corneliu Codreanu. Fapt este că, patru luni după fenomenalul succes electoral al mişcării legionare, şeful ei se afla condamnat la zece ani de temniţă grea, iar după încă cinci luni era executat. Evenimente care mi-au reconfirmat că generaţia noastră nu are destin politic. Probabil că Corneliu Codreanu nu m-ar fi contrazis. Căci, pentru el, mişcarea legionară nu constituia un fenomen politic, ci era de esenţă etică religioasă. Repetase de atâtea ori că nu-l interesează cucerirea puterii, ci crearea unui „om nou”. Ştia de mult că regele îi pregăteşte pieirea şi, dacă ar fi vrut, s-ar fi putut salva, refugiindu-se în Italia sau Germania. Dar Codreanu credea în necesitatea jertfei, socotea că orice nouă prigoană nu poate decât purifica şi întări mişcarea legionară; credea, de asemenea, în propriul lui destin şi în protecţia Arhanghelului Mihail.

*

În 1937-1938, tema cea mai populară printre legionari era moartea. Modelul exemplar îl constituie moartea lui Moţa şi Marin. Cuvintele lui Moţa – „cea mai puternică dinamită e propria ta cenuşă” – deveniseră literă de evanghelie. O bună parte din „activitatea legionară” consta în slujbe, parastase, posturi negre şi rugăciuni. Şi cea mai patetică ironie a acelei primăveri 1938 a fost că nimicirea singurei mişcări politice româneşti care lua în serios creştinismul şi biserica a fost începută sub oblăduirea Patriarhului Miron. Nu ştiu ce va fi gândit Codreanu când a înţeles că în câteva ceasuri va fi executat. Nu mă gândesc la credinţa lui, ci la destinul lui politic. Pentru că el îl asigurase pe Armand Călinescu, prin atâtea circulare, că legionarii nu vor reacţiona, nici chiar când vor fi spânzuraţi de picioare şi torturaţi. El dăduse ordine stricte de nonviolenţă, de renunţare chiar la rezistenţa pasivă, şi dizolvase chiar partidul Totul pentru Ţară. Tactica lui Călinescu reuşise: toţi legionarii se lăsaseră prinşi şi se aflau acum în cuşcă, aşteptând, ca şoarecii, să fie arşi de vii. Probabil că Codreanu, ca şi atâţia alţi legionari, a murit convins că jertfa lui va grăbi victoria mişcării. Dar mă întreb dacă unii din ei n-au văzut în moartea lor iminentă nu numaidecât o jertfă, ci consecinţa fatală a unei catastrofale erori de tactică politică. Ştiu doar că Mihail Polihroniade, care se număra printre foarte rarii şefi preocupaţi de victoria politică, iar nu de mântuirea

sufletelor, i-a spus odată soţiei, în temniţa de la Râmnicul Sărat, după executarea lui Codreanu:

— Iată unde ne-au dus slujbele şi parastasele!

La mai puţin de un an, avea să fie executat şi el, care nici măcar nu avea mângâierea slujbelor şi parastaselor. Dar n-a murit mai puţin senin ca ceilalţi, cei credincioşi. A cerut o ţigară, a aprins-o şi s-a apropiat zâmbind de zidul unde-l aşteptau mitralierele.

În vara 1938, a fi legionar sau „simpatizant” legionar implica riscul de a pierde tot: slujba, libertatea şi, poate, în cele din urmă, viaţa. Uşor de înţeles de ce, pentru unul ca mine, care nu credeam în destinul politic al generaţiei noastre (şi nici în steaua lui Codreanu), o declaraţie de desolidarizare de mişcarea legionară mi se părea nu numai inacceptabilă, ci de-a dreptul absurdă. Mi se părea de neconceput să mă desolidarizez de generaţia mea în plină prigoană, când oamenii erau urmăriţi şi persecutaţi fără vină[1].

Astfel că, refuzând să semnez declaraţia, după vreo şase săptămâni de deţinere la Siguranţa Generală[2], am fost trimis la lagărul de la Miercurea-Ciuc. Terminasem între timp *Magic, Metallurgy and Alchemy* şi începusem să traduc *The Fighting Angel*. Am utilizat multe din amintirile mele de la Siguranţa Generală şi de la Ciuc în *Noaptea de*

---

[1] Amintesc imediat că, în cele trei luni de guvernare, coaliţia generalului Antonescu şi Horia Sima (septembrie-decembrie 1940), teroriştii legionari au săvârşit nenumărate şi odioase crime.

[2] în realitate, a fost reţinut la Siguranţă numai şaptesprezece zile. Faptul e confirmat într-un document de epocă: Memoriul Ninei adresat Regelui, în care explică împrejurările în care a fost arestat, (n. ed.).

Sânziene, şi îmi pare rău; am putut lăsa astfel impresia că Ştefan Viziru ar fi fost un alter ego al meu, ceea ce nu era adevărat. Dar evenimentele din 1938, ca şi anii pe care i-am petrecut la Londra şi Lisabona în timpul războiului, îmi puneau la îndemână, oarecum „de-a gata”, un bogat material epic – şi m-am lăsat ispitit. De la un moment dat, în loc să continuu a inventa viaţa lui Viziru, i-am alcătuit-o folosind propriile mele experienţe. Am ţinut să precizez aceste lucruri pentru a explica lipsa de entuziasm cu care scriu despre întâmplările din vara şi toamna anului 1938: am impresia că le-am mai povestit o dată.

Lagărul se afla într-o fostă şcoală de agricultură, la vreo zece kilometri de Miercurea-Ciuc. Era o clădire de pe la începutul secolului, cu trei etaje şi camere spaţioase; în fiecare din ele, dormeau între cinci şi zece deţinuţi. O curte de vreo sută de metri lungime, de treizeci de metri lăţime, înconjurată cu sârmă ghimpată şi păzită de jandarmi înarmaţi cu puşti-mitraliere. În colţuri, foişoare de lemn, cu mitralierele în poziţie de tragere îndreptate aupra curţii. Aici ne plimbam, stăm de vorbă, iar dis-de-dimineaţă, sub conducerea unui instructor, făceam gimnastică. De aici se întindea câmpia până în Munţii Odorheiului, pe care îi contemplam cu melancolie profilându-se viorii la orizont. O singură şosea venea dinspre Ciuc, dar arareori se zărea vreo maşină. Când maşina se îndrepta spre noi, trecând de primul cordon de jandarmi, la vreo cinci sute de metri întreg lagărul începea să freamăte. Era o „vizită”, mama sau soţia vreunui deţinut. Deşi întrevederea avea loc în faţa maiorului de

jandarmi, comandantul lagărului, tot se mai strecurau anumite veşti de-afară. Altminteri, singurele noutăţi erau aduse de proaspeţii arestaţi. Evident, ziarele erau interzise, dar se găseau câteva cărţi, care circulau cu aviditate din mână în mână. Mie mi se îngăduise să aduc *The Fighting Angel* şi alte câteva volume, printre care *The Complete Works of Shelley*, carte pe care i-am dat-o lui Nae Ionescu când, câteva luni în urmă, a fost strămutat la Spitalul Militar din Braşov. Mi se îngăduise, de asemenea, să aduc hârtie de scris. Faţă de lagărele de mai târziu, viaţa la Ciuc în vara lui 1938 era destul de suportabilă. Eram izolaţi de familii şi de restul lumii, dar eram lăsaţi liberi să ne plimbăm, să discutăm şi să citim, iar mâncarea nu era mai proastă decât cea de la un regiment oarecare. E drept, uneori macaroanele aveau viermi, iar brânza era iute, dar ni se dădeau ciorbă din belşug, cartofi fierţi şi varză acră. Totuşi, în 1938, eram precursorii unei situaţii care se va agrava şi se va generaliza mai târziu, atât la noi, cât şi în alte ţări. Poate că de aceea ne simţeam atât de „persecutaţi”: ce ni se întâmpla era ceva nou, era o inovaţie diabolică în moravurile politice româneşti, şi aşa destul de corupte. De altfel, nimeni nu ştia ce se va întâmpla a doua zi. O dictatură nu se poate menţine multă vreme într-un minimum de omenie. (Învăţasem asta în India.) Mitralierele acelea nu erau îndreptate asupra noastră doar în chip simbolic.

Deocamdată, eram fericit că scăpasem de cei patru pereţi ai Prefecturii şi de becul aprins în permanenţă, că mă puteam plimba în curte şi, mai ales, discuta cu Nae

Ionescu. Mi se aduse un pat de campanie în camera lui. Mai erau acolo Nelu Manzati, un preot tânăr şi plin de duh, şi un doctor, tânăr şi el, care suferea de inimă şi se ştia condamnat şi poate de aceea era întotdeauna vesel, mucalit, inepuizabil în anecdote şi vorbe de duh. Programul era simplu: deşteptarea la 6, apelul în curte pe la 7, ceaiul la 7.30, prânzul la 12 şi cina la 7 seara, urmată de un nou apel şi de rugăciunea colectivă, la 9. O singură excepţie: vinerea, zi de post, când, afară de bolnavii de piept, nu mâncam decât seara. În restul timpului, fiecare făcea ce voia. Când am ajuns eu, se organizaseră diverse cursuri; Nae Ionescu ţinuse câteva prelegeri de metafizică, iar eu am fost rugat să improvizez un curs de istorie a religiilor şi să vorbesc despre Gandhi şi mişcarea naţionalistă indiană.

Printre deţinuţi, se aflau oameni de tot felul, profesori şi conferenţiari universitari, medici, preoţi, institutori, muncitori, ţărani. Majoritatea o alcătuiau intelectualii. Seara, rugăciunea colectivă era încheiată printr-un cutremurător: „Cu noi este Dumnezeu!", cântat de trei sute de voci. La ultimul etaj, se afla o odaie rezervată „rugăciunii permanente". Încontinuu, zi şi nopte, un deţinut se ruga sau citea Biblia timp de o oră şi nu se întrerupea decât când cel care trebuia să-l înlocuiască intra în odaie. Orele cele mai grele de veghe şi rugăciune erau, fireşte, între trei şi cinci dimineaţa – şi mulţi cereau să fie înscrişi pe listă la acele ore. Rareori în istoria creştinismului modern au fost răsplătite cu mai mult sânge posturile, rugăciunile şi credinţa oarbă în atotputernicia Lui

Dumnezeu. Şi, mai târziu, când tragedia se consumase, unul din lucrurile care mă fascinau mai mult era să descopăr aceeaşi credinţă, neclintită, la puţinii supravieţuitori ai măcelurilor. Erau destule câteva asemenea confruntări ca să înţelegi că mişcarea legionară avea structură şi vocaţie de sectă mistică, iar nu de mişcare politică. Ceea ce mi-o repetase, de altfel, Puiu Gârcineanu în lungile noastre discuţii, susţinând că ţelul suprem al mişcării legionare nu mai e nici măcar mântuirea individuală printr-un eventual martiraj, ci „învierea Neamului”, dobândită printr-o „saturaţie de tortură şi jertfă de sânge”. Singura infirmare masivă a cunoscutului refren că poporul român nu e religios (singurul popor creştin fără nici un sfânt, ni se amintea necontenit) a adus-o purtarea câtorva mii de români, în anii 1938-1939, în închisori sau lagăre, fugăriţi sau liberi. Cu atât mai gravă e răspunderea acelor şefi legionari care au anulat „saturaţia de tortură şi jertfă de sânge” prin odioasele asasinate din 30 noiembrie 1940, când, alături de mulţi alţii, au fost ucişi N. Iorga şi V. Madgearu. Dar şi această tragedie face parte din destinul neamului românesc, neam fără noroc, căruia nu i-a fost îngăduit nici măcar să-şi păstreze neîntinată cea mai proaspătă din nenumăratele sale jertfe.

*

Nae Ionescu era neschimbat: senin, optimist, strălucitor, acelaşi de pe catedră sau din biroul lui de la „Cuvântul”. Majoritatea deţinuţilor îşi lăsaseră barbă şi umblau în haine jerpelite; Nae Ionescu, dimpotrivă, se bărbierea în fiecare zi, avea întotdeauna cămaşa curată, cu legendara lui cravată-papion, şi schimba hainele de câte ori putea (i se îngăduiseră trei costume, o vestă şi câteva pulovere). Mărturisea că, atâta timp cât i se va îngădui, se va îmbrăca şi comporta în lagăr aşa cum se îmbrăcase şi se purtase la Palat, pe stradă sau la Universitate. Nu-mi amintesc să-l fi văzut o singură dată trist, abătut sau descurajat. Uneori, când rămâneam singuri sau într-un grup restrâns, ne vorbea de cărţile pe care se hotărâse să le scrie: un *Comentariu la Epistolele Sfântului Pavel* şi *Căderea în Cosmos*, aceasta din urmă alcătuită dintr-o serie de scrisori, majoritatea către C. D.[1], marea – şi ultima – lui dragoste. Nae Ionescu îl socotea pe Sfântul Pavel cel mai important gânditor creştin – nu pentru că ar fi avut mai mult geniu filosofic decât, bunăoară, Sfântul Augustin, Origen sau Sfântul Toma, ci pentru că arătase în ce sens se putea gândi filosofic, în chip creator, după întrupare. Nu ştiu cât a apucat să scrie din *Comentariul la Epistolele Sfântului Pavel*, dar am văzut şi discutat planul acestei cărţi în iarna 1940,

[1] C.D. era evident Cella Delavrancea . (N.M.)

împreună cu alţi câţiva din foştii lui elevi (Mircea Vulcănescu, Dinu Noica şi alţii), în întâlnirile noastre săptămânale în casa lui de la Băneasa. În ceea ce priveşte textele care trebuiau să compună *Căderea în Cosmos* şi pe care le scrisese în anii 1938-1939, ele existau încă în timpu războiului.

Nina venise să mă vadă la începutul lui septembrie, dar, fiind de faţă maiorul de jandarmi, comandantul lagărului, nu izbutise să-mi spună mare lucru. Îmi adusese însă veşti de la familie şi prieteni, cafea şi ţigări şi haine mai groase, de toamnă, în ceea ce priveşte situaţia mea, am înţeles că era „staţionară”. Armand Călinescu îi repetase generalului Condeescu că nimeni nu iese din lagăr fără declaraţia de desolidarizare. Terminasem de tradus *The Fighting Angel*, când a început să mă obsedeze subiectul unui roman. Câteva zile m-am zbătut căutându-mi un colţ liniştit, mutându-mă dintr-o sală într-alta, încercând zadarnic să scriu. În cele din urmă, am găsit, la ultimul etaj, o odăiţă nelocuită, în care dormise până de curând unul dintre deţinuţi, bolnav grav de tuberculoză, şi care fusese transportat la Spitalul Militar din Miercurea-Ciuc. Mi-am adus o măsuţă şi m-am apucat de scris chiar în noaptea aceea, la o lampă fumegândă de gaz. Treptat, lagărul amuţea; nu se mai auzeau decât sentinelele patrulând dincolo de sârma ghimpată şi, din ceas în ceas, paşii celor care se duceau să se roage. Către miezul nopţii, îmi făceam o cafea şi continuam să scriu până la 2-3 dimineaţa. Curând însă, a început să se facă frig şi, cum odaia era neîncălzită, îmbrăcam două sau

trei pulovere şi îmi puneam şi paltonul lui Nae Ionescu pe umeri.

Mă apucasem de scris pe la mijlocul lui septembrie. Pe nesimţite, m-am trezit că venise toamna; pădurea din spatele lagărului ruginise şi Munţii Odorheiului se zăreau tot mai anevoie, înecaţi în brumă. Apoi, au început ploile; întâi, sfioase şi parcă depărtate, dar mă întrebam dacă plouă cu adevărat sau sunt doar frunzele uscate frământate de vânt. Dar curând s-a aşternut ploaia lungă, măruntă, de toamnă, pe care o auzeam căzând blând pe acoperiş, parcă ar fi încercat să-mi spună că se apropie sfârşitul unui an, al unui ciclu, poate al unei vieţi, şi că ar trebui să mă grăbesc, să închei romanul cât mai e timp.

Nina reuşise să obţină din nou permisia să mă vadă. Îmi adusese iarăşi cafea şi ţigări, şi alte haine, şi mai groase, de iarnă. Cum se aflase la Bucureşti că mulţi deţinuţi se îmbolnăviseră de tuberculoză, îmi adusese şi medicamente, adăugând că generalul Condeescu, N. I. Herescu şi ceilalţi prieteni scriitori mă „implorau să mă îngrijesc”, să nu mă obosesc, ca să „pot rezista cât mai mult”. Evident, n-am îndrăznit să-i spun că scriam nopţile în odaia unui tuberculos, ale cărui grave şi repetate hemoptizii îl siliseră pe maior să-l evacueze de urgenţă la spital.

Nae Ionescu mă întreba uneori „cum merge”. Îi spuneam că visez un „roman de dragoste” care să nu semene cu nimic din ce scrisesem până atunci; o dragoste care era, şi-ar fi trebuit să rămână, „perfectă”, dacă n-ar fi intervenit un element mistic, şi anume dorinţa

de a o prelungi indefinit într-o durată biologic-temporală, făcând-o „roditoare”. Subiectul era, în aparenţă, simplu: doi bărbaţi, întâlnindu-se întâmplător la o vânătoare, îşi povestesc în aceeaşi noapte „marea lor dragoste” – Confesiunea o începe cel mai tânăr, un romancier, Mavrodin, probabil pentru că tovarăşul lui îl întrebase ce scrie, şi Mavrodin îi răspunse că scrie *Nuntă în Cer*, carte în care voia să-şi ceară iertare Ilenei, pe care o iubise, pe care o iubea încă, şi care dispăruse fără urmă cu un an mai înainte. Îi vorbeam Profesorului de ce-aş fi vrut să fac, dar fără să-i rezum romanul; mi se părea că orice fel de rezumat îl trădează, anulând tocmai ceea ce constituia esenţa povestirii mele. Era, fireşte, o poveste de dragoste, trăită la o distanţă de opt ani, de doi bărbaţi, dar tragedia care de două ori curmase această „dragoste perfectă” nu fusese provocată de incidente aparţinând lumii profane. De fapt, niciunul dintre cei doi bărbaţi – care, la început, nici nu bănuiau că vorbesc de aceeaşi femeie – nu înţelegeau de ce fuseseră părăsiţi. De aceea, multă vreme nici nu putuseră să creadă că Ileana îi părăsise cu adevărat şi pentru totdeauna. Deşi erau atât de deosebiţi unul de altul, niciunul dintre ei nu se îndoise de „perfecţiunea” dragostei lor; dimensiunea mistică, nupţială, pe care o aştepta Ileana ca o împlinire finală le rămăsese inaccesibilă, deşi din motive diferite.

— Dar de ce-i spui *Nuntă în Cer* m-a întrebat o dată Profesorul.

N-am ştiut, atunci, să-i răspund cum trebuie. Pentru că *Nuntă în Cer* exprimă ambiguitatea întregii situaţii, ar fi

trebuit să-i răspund. Cerându-şi iertare Ilenei, romancierul încearcă, prin acest titlu, să-şi justifice purtarea: asumând destinul lui de „creator" în ordinea spiritului, scriitorul spera că „nunta" la care visa Ileana se va împlini totuşi undeva, într-o lume transcendentă, în Cer, în *aeternum*. Dar, dacă ar fi putut afla de acest titlu, Ileana l-ar fi înţeles altfel; ea trăise de la început nunta în cer; pentru ea, asta fusese „dragostea perfectă": o nesfârşită beatitudine, un raptus, o desăvârşită unire, căreia, în sine, nu-i lipsea nimic, la care nimic nu se mai putea adăuga. Dar pentru Ileana o asemenea nuntă în cer nu era condiţia indispensabilă unei împliniri ulterioare, care o privea numai pe ea. Nu era vorba, aşa cum greşit a putut crede Mavrodin, de un instinct specific feminin, cel al maternităţii, pentru că atunci nu se înţelege de ce Ileana îşi părăsise soţul după ce acesta îi ceruse să aibă un copil. (Copil voia să aibă şi ea; „dar nu aşa, la întâmplare", îi spusese o dată. Ea simţea că dragostea lor „perfectă" e ameninţată din toate părţile şi ştia că ultima şansă de a o salva era copilul.) Nu „maternitatea" ca atare era implicată aici, ci dorinţa – de natură mistică – de a întrupa „nunta în cer", integrând-o în sfera vieţii, într-un anumit sens, sacrificând din nou viaţa. Dar, evident, niciunul din cei doi bărbaţi nu aveau cum să ghicească toate acestea: Ileana nu le vorbise niciodată de acest „element mistic". Nici nu ar fi ştiut să le vorbească, de altfel pentru că nici măcar nu ştia că e într-adevăr un „element mistic": pentru ea, era, pur şi simplu, propriul ei mod de a fi, acelaşi ca la toate femeile, dar asumat total şi definit numai arareori.

Într-un anumit sens, încercam să surprind în acest roman „eternul feminin”, aşa cum putea fi intuit de un român cu oarecare înţelegere a sensului sacramental al existenţei. În afară de Ştefania, din *Viaţă nouă*, pe care nu apucasem s-o descriu, personajele mele feminine de până atunci erau prezentate în două dimensiuni; nu-şi revelaseră dimensiunea lor profundă, modul lor propriu de a fi. Erau reduse la „psihologie” şi „evenimente”. Dimpotrivă, mă pasionase „dimensiunea profundă” a masculinităţii; de aceea, poate, atâtea din personajele mele masculine păreau „demonice”, de un exasperant şi steril egocentrism, ducând setea de „libertate” şi „autenticitate” până la cruzime şi iresponsabilitate. Credeam, pe atunci, că banalitatea condiţiei masculine nu poate fi depăşită decât printr-o absolutizare a câtorva tendinţe specifice bărbatului (în primul rând, nevoia de libertate) sau printr-o experienţă paradoxală (bunăoară, încercarea lui Pavel Anicet de a iubi două femei în acelaşi timp şi tot atât de sincer şi de total)[1].

[1] Dar, deşi Nuntăi în Cer a avut un mare succes de critică şi de public, nu cred că mulţi cititori au văzut altceva decât un „roman de dragoste” (ceea ce fără îndoială, este). În măsura în care Ileana întrupa un „etern feminin” românesc, acesta era tirsit să rămână insensibil, sau, mai exact, irecognoscibil sub fervoarea blândă şi cumpătata serenitate care caracterizează toate modurile româneşti de a fi în lume.

*

În octombrie, se făcuse destul de frig şi, cum odăiţa în care scriam rămăsese neîncălzită, nu izbuteam să lucrez decât cu eforturi şi numai câteva ceasuri. Către miezul nopţii, trebuia să mă întorc în dormitor, unde ardea soba, să mă încălzesc. Curând, am început să tuşesc: o tuse seacă şi continuă, care a sfârşit prin a-i nelinişti pe toţi tovarăşii mei de cameră. Unul din doctori m-a ascultat şi a cerut maiorului să fiu trimis la Spitalul Militar din Ciuc pentru radiografie, mai ales că descoperise o temperatură suspectă (o aveam, probabil, mai de mult, dar nu o luasem în seamă). Maiorul a trebuit să telefoneze la Bucureşti, ca să obţină permisia radiografiei. Cum era de aşteptat, vestea a ajuns repede până la Armand Călinescu, care a dispus să fiu trimis la spital. Dar curând după aceea a aflat şi generalul Condeescu şi a insistat din nou pe lângă Călinescu, cerându-i să fiu internat la un sanatoriu pentru boli de piept. Nu-mi dau seama cum a izbutit să-l convingă; probabil, seria de hemoptizii pe care o avusesem în ultima săptămână. Eram, în orice caz, un privilegiat, şi maiorul şi-a dat repede seama de asta; printre atâţia zeci de tuberculoşi pe care-i avea în lagăr, eram singurul despre care „Bucureştiul” ceruse „să fie ţinut la curent”. Ceilalţi erau evacuaţi la Spitalul Militar din Ciuc numai când hemoptiziile deveneau ameninţătoare – şi după aceea nimeni nu mai cerea „să fie ţinut la curent”.

În acele ultime săptămâni, am scris partea a II-a din *Nuntă în Cer*. Ştiam că manuscrisul, ca şi manuscrisul traducerii romanului lui Pearl Buck *The Fighting Angel*, va trebui încredinţat maiorului pentru cenzură, dar speram să-mi fie restituit cât de curând. Nu ştiam însă ce voi face cu jurnalul pe care-l scrisesem, de cum ajunsesem în lagăr, pe hârtie igienică, ca să poată fi mai uşor ascuns. (Sperasem, chiar, să-l furişez o dată în mâna Ninei, dar am renunţat să mai încerc, după ce am aflat că eram percheziţionaţi înainte de a fi conduşi în „odaia vizitelor” şi că maiorul era întotdeauna de faţă.) În cele din urmă, m-am hotărât să-l presez, să-i reduc cât pot proporţiile şi să mi-l leg direct pe trup, sub cămaşă. Îmi spuneam că vor veni agenţi speciali de la Ciuc sau poate chiar de la Bucureşti să mă însoţească la Sanatoriu şi, în acel caz, probabil, maiorul se va mulţumi cu o percheziţie sumară.

S-a întâmplat aşa cum mi-am închipuit. La 25 octombrie, a sosit un căpitan de jandarmi de la Braşov şi, împreună cu un plutonier, m-a însoţit în maşina Siguranţei până la Braşov. Cu o zi mai înainte, maiorul îmi anunţase plecarea şi-mi ceruse câteva cărţi şi manuscrisele. Spre marea mea surpriză şi bucurie, mi le-a înapoiat la urcarea în maşină. Era o zi posomorită, neguroasă, şi toţi deţinuţii ieşiseră în curte să mă vadă trecând printre sentinele şi sârma ghimpată şi părăsind lagărul. Le părea rău că plec, dar, cum mă socoteau destul de serios bolnav, se bucurau că voi fi îngrijit într-un sanatoriu.

Nu aveam să revăd decât foarte puţini dintre toţi cei care se adunaseră în curte să mă salute. Câtva timp în

urmă, o parte din ei aveau să fie trimişi în lagărul de la Vaslui. Zece luni mai târziu, cam două treimi din ei aveau să fie executaţi, la Ciuc şi la Vaslui. Suferind de inimă, Nae Ionescu a fost internat la Spitalul Militar din Braşov, curând după plecarea mea, şi nu aveam să-l revăd decât după aproape treisprezece luni.

Nu îndrăzneam să mă bucur când am văzut lagărul aburindu-se şi dispărând în depărtare. Plutonierul se aşezase lângă şofer, iar eu, în fund, tăceam alături de căpitanul de jandarmi. La Braşov, ne-am suit într-un compartiment rezervat şi am coborât la Predeal. Aici, ne aştepta o altă maşină, care ne-a dus până la Sanatoriul din Moroieni. Am ajuns la căderea nopţii, după vreun ceas de drum prin pădure. Sanatoriul scânteia de departe, parcă ar fi fost un Palace scăldat în lumini.

Nu-mi venea să-mi cred ochilor când am descoperit că aveam o cameră mare, cu baie, cu terasă şi alături un antreu, în care trebuia să doarmă – şi să mă păzescă – un plutonier de jandarmi din Sinaia. Era ultima cameră la etajul IV, la capătul aripii din dreapta, aleasă anume ca să împiedice o eventuală încercare de evadare. De la fereastră, nu vedeam decât pădurea, iar foarte sus, şi, mi se părea, aproape, Piatra Craiului, aşa cum nu o văzusem niciodată, albă ca zăpada.

*

A doua zi de dimineaţă, au început analizele şi radiografiile. Numai după câteva zile doctorii s-au dumirit – şi atunci mi-am dat seama cât fusesem de norocos. Au descoperit că hemoptiziile nu erau de origine pulmonară, ci se datorau unei venule din gâtlej, pe care o rupeau din când în când accesele de tuse. Cu toate acestea, continuam să am febră, iar la ascultare surprindeau acele sunete suspecte, care induseseră în eroare doctorii din lagăr. O altă serie de radiografii au identificat cauza: sufeream de o inflamaţie a pleurei, pe cale de a provoca o pleurezie; iar dacă aş mai fi rămas o lună în lagăr, fără îndoială că aş fi fost contaminat de tuberculoză, aşa cum s-a întâmplat cu mulţi deţinuţi. Părăsisem lagărul la timp. Doctorii m-au asigurat că după două luni de sanatoriu voi fi pe deplin restabilit. Cu condiţia de a respecta programul, adică să petrec cel puţin patru-cinci ceasuri pe zi întins pe un şezlong pe terasă, să mă supraalimentez şi să nu mai fumez.

Pe cât mi-a fost cu putinţă, m-am ţinut de program. Nu puteam însă renunţa la orele de lucru, nopţile. Trebuia să corectez şi să pun la punct cele două manuscrise. Voiam cu orice preţ să public *Nuntă în Cer* înainte de Crăciun. Pe de o parte, aveam nevoie de bani, pe de altă parte voiam să-mi liniştesc prietenii şi cititorii, arătânu-le că tot ce mi se întâmplase în acel an nu-mi paralizase creativitatea literară. In afară de această muncă, trebuia să-mi transcriu

jurnalul. Foiţele subţiri şi de culoare mohorâtă, scrise cu creionul şi cât putusem mai mărunt, deveniseră aproape ilizibile; mai ales după ce încercasem să le reduc volumul, împăturindu-le şi presându-le cu călcâiul pantofului. Nu îndrăzneam să mă apuc de descifrarea şi transcrierea acestor însemnări decât în timpul nopţii, după ce mă convingeam că paznicul meu, plutonierul de jandarmi, adormise. Ardeam foiţele pe măsură ce le transcriam şi ascundeam paginile transcrise printre paginile romanului. Munca aceasta mi-a luat aproape două săptămâni. Puţin timp după aceea, Nina a venit să mă vadă şi i-am dat manuscrisele, sugerându-i să încerce publicarea romanului la Editura „Cugetarea". Spre surpriza şi bucuria mea, Georgescu-Delafras a acceptat *Nuntă în Cer* şi mi-a trimis vorbă că va apărea înainte de Crăciun.

Într-o zi, la vreo trei săptămâni de la internarea mea la sanatoriu, plutonierul mi-a spus că a primit ordin să se întoarcă la post, la Sinaia. Nu-mi venea să cred: eram liber! I-am telefonat Ninei marea veste, apoi am plecat să mă plimb în jurul sanatoriului. Trecuseră numai vreo şase-şapte luni de când nu mă mai plimbasem fără grijă, dar mi se părea o veşnicie.

Numai atunci am simţit cât este de miraculos acest act, în aparenţă atât de simplu, de a trăi, de a fi viu. Îmi spuneam că niciodată nu voi mai uita că pot fi fericit prin simplul fapt că sunt liber să ies din casă şi să mă plimb pe stradă, că nici o tristeţe nu va putea rezista acestei beatitudini. Dar, evident, euforia libertăţii regăsite n-a durat prea mult. Câteva săptămâni în urmă, reluasem

rutina existenţei din ultimii ani. Cu o singură deosebire: că, de data aceasta, nu mai puteam uita cât sunt de precare libertatea şi, în cele din urmă, viaţa. Şi, uneori, când eram copleşit de atâtea griji, îmi era de ajuns să-mi amintesc de camera de la Siguranţă, de curtea lagărului sau de jandarmul care dormise lângă mine, ca să-mi recapăt seninătatea şi bucuria de a trăi.

Nina a sosit a doua zi, şi directorul sanatoriului i-a îngăduit să rămână lângă mine. Mi-a adus, printre atâtea alte scrisori şi mesaje din partea prietenilor şi colegilor de la Societatea Scriitorilor Români şi Universitate, şi o foarte emoţionantă scrisoare, semnată de mulţi din studenţii mei, în care mă asigurau că „se aliniază” în faţa patului în care mă aflam, respirând anevoie („practicând prāṇāyāma”, spuneau ei) şi meditând concentrat (ekagrata, spuneau, adică „concentrat într-un singur punct”), se aliniază toţi în faţa patului meu – şi mă salută. Evident, nu ştiau atunci că, într-un anumit sens, îşi luau rămas bun de la mine, că îşi salutau, laolaltă, profesorul pentru ultima oară. Pe unii din ei, foarte puţini de altfel, aveam să-i revăd, dar individual. „Clasa” sau „promoţia” pe care o alcătuiseră în ultimii ani nu-mi va mai fi accesibilă.

Nu fusesem profesor decât cinci ani, şi totuşi, mult timp după aceea, descopeream necontenit, cu emoţie şi orgoliu, cât de puternică rămăsese amintirea cursurilor mele. Mulţi ani mai târziu, prin 1956-1957, etnologul italian Ernesto de Martino, după câteva luni petrecute în România pentru cercetări folclorice, mi-a spus că regăsise pretutindeni ecoul lecţiilor şi seminariilor mele din 1933-

1938, şi mă felicită că lăsasem un semn pe care adversităţile nu izbutiseră să-l distrugă. Am fost impresionat mai ales de acest amănunt: un „cercetător”, care lucra cu el la Institutul de Folclor, l-a întrebat dacă m-a întâlnit vreodată.

— Da, i-a răspuns de Martino, l-am întâlnit chiar anul acesta, la Roma. Necunoscutul l-a privit lung, apoi a izbucnit în plâns. Dar E. de Martino nu-şi mai amintea numele.

XVII
AM TREIZECI ŞI TREI DE ANI - O SĂPTĂMÂNĂ ÎNAINTE DE MOARTEA LUI NAE IONESCU

Am stat la sanatoriu până la 25 noiembrie[1], deşi doctorii îmi spuseseră la început că va trebui să rămân cel puţin două luni. Dar, după ce plecase plutonierul de jandarmi şi nu mai eram „deţinut”, deci pe cheltuiala statului, a trebuit să plătesc eu sanatoriul. Şi, deşi preşedintele şi secretarul Societăţii Scriitorilor Români, generalul Condeescu şi profesorul N. I. Herescu, mă asiguraseră că Societatea va contribui cu o subvenţie („ajutor de boală”), suma era prea mare pentru veniturile mele; deocamdată, nu puteam conta decât pe avansul promis de Editura „Cugetarea”.

Am regăsit cu emoţie, dar şi cu melancolie, apartamentul din strada Palade. Masa de lucru era încărcată cu sutele de scrisori primite în lipsa mea şi cu ultimele corecturi ale revistei „Zalmoxis”, aşteptând din august bunul de tipar. Alături, pe parchet, se adunaseră zeci şi zeci de pachete cu cărţi, majoritatea din străinătate. Unele din ele au rămas mult timp nedesfăcute. Căci, oricât de însetat aş fi fost de „cititul în libertate”, după pofta inimii mele, mult şi multe – ştiam că va trebui să mă concentrez exclusiv asupra lucrărilor începute (în primul rând, *La Mandragore*) şi să-mi limitez lecturile la acele cărţi despre

---

[1] În realitate, sosirea din sanatoriu a avut loc sâmbătă, 12 noiembrie 1938. Ne-o confirmă Jeni Acterian, în *Jurnalul unei fiinţe greu de mulţumit,* Humanitas, 1991, p. 248 (n. ed.).

care puteam scrie cronici sau articole.

Am regăsit însă cu bucurie, începând chiar din seara întoarcerii mele, familia şi prietenii. Ca niciodată până atunci, tata nu şi-a putut ascunde emoţia. Auzise atâtea zvonuri despre boala mea (tuberculoză bilaterală înaintată), încât, probabil, nu mai sperase să mă revadă în viaţă. Mama, dimpotrivă, era aceeaşi: senină, încrezătoare (convinsă că adevărul sfârşeşte întotdeauna prin a fi recunoscut, şi dreptatea triumfă, cât ar fi de târziu), plină de speranţe. Iar Corina şi Ticu, probabil ca să nu se trădeze, repetau, exclamând, că nu mă văzuseră niciodată atât de robust, „plesnind de sănătate". Venisem împreună cu Nina. Întâmplările din ultimele luni avuseseră măcar acest rezultat pozitiv: Nina făcea acum parte din familie.

Prietenii, şi cei „de dreapta", şi cei „de stânga", s-au arătat tot atât de devotaţi şi sinceri precum îi lăsasem. Şi, pentru că ştiau situaţia noastră financiară, se invitau mereu la masă şi veneau întotdeauna încărcaţi cu bunătăţi. Ştiau că din aprilie nu mai primeam salariul de la Universitate, iar de când fusesem arestat Nina trăise din sumele pe care i le împrumutaseră ei, din avansurile pe care i le dăduse Al. Rosetti, pentru *La Mandragore*, şi din „ajutorul de boală" primit de la Societatea Scriitorilor Români. Dar, dacă achitarea împrumuturilor putea fi amânată, Tipografia Monitorului Oficial aştepta de mult restul de 60000 lei (sumă considerabilă, şi nu numai pentru mijloacele mele) ca să imprime volumul I din „Zalmoxis".

Din fericire, Alexandru Rosetti, pe care îl văzusem chiar a doua zi, m-a asigurat că pot relua colaborarea la „Revista Fundaţiilor Regale” şi mi-a avansat o sumă importantă. Curând după aceea, generalul Condeescu a găsit mijlocul de a acoperi datoria la tipografie, şi „*Zalmoxis. Revue des etudes religieuses*”, tome I, a apărut câteva luni în urmă. Iar înainte de Crăciun fusese lansată *Nuntă în Cer*, şi prima ediţie, de 4000 de exemplare, s-a epuizat destul de repede. Romanul a fost, cum se spunea pe atunci, „bine primit de critică şi de public”. Dar, deşi s-a retipărit de două ori, n-a atins popularitatea de care se bucuraseră *Maitreyi* şi *Huliganii*.

Totuşi, în iarna 1939, am început să-mi dau seama că, oricâte articole aş publica în periodicele săptămânale şi în „Revista Fundaţiilor Regale”, oricât aş încasa din reeditarea romanelor mai vechi, tot nu voi reuşi să asigur acel minim care ne-ar îngădui să trăim omeneşte. E drept, proprietarul nu ne presa cu plata chiriei pe ultimele trimestre, dar datoria aceasta trebuia achitată într-o zi. Dintr-o scrisoare a lui Ananda Coomaraswamy înţelesesem că, datorită numeroşilor savanţi refugiaţi din Germania nazistă, aproape că nu se mai găseau catedre disponibile în universităţile americane. Ştiam, de asemenea, că posturile de la „Fundaţiile Regale” fuseseră de mult ocupate. Pentru difuzarea volumului I din „Zalmoxis”, cheltuisem deja multe mii de lei, dar de abonamentele în străinătate se ocupa editorul parizian, iar în ţară numărul abonaţilor era insignifiant.

Soluţiile la care a trebuit să recurg au fost multe şi

variate, de la împrumuturi pe termen scurt şi traduceri nesemnate, la verificări de texte prost traduse şi corecturi. Pentru că prin avansurile luate acoperisem demult drepturile de autor pentru *La Mandragore*, Alexandru Rosetti mi-a sugerat să adun în volum studiile şi cronicile publicate în „Revista Fundaţiilor Regale”, şi la semnarea contractului am putut încasa o sumă destul de mare. Volumul, intitulat *Insula lui Euthanasius*, a fost predat editurii în iarna lui 1940, dar, datorită schimbărilor care interveniseră curând după aceea în conducerea „Fundaţiilor Regale”, n-a putut apărea decât în 1943, trei ani după plecarea mea din ţară.

*

În primăvara anului 1939, pe neaşteptate, generalul Condeescu a fost răpus de o sincopă cardiacă. Îl pierdeam pe cel mai important „protector”, de care, în pofida diferenţei de vârstă, mă ataşasem mult în ultimii ani. Scriitorii şi oamenii de cultură pierdeau un sprijinitor fără egal. Datorită lui, Societatea Scriitorilor Români dispunea acum de fonduri şi putea ajuta atâţia scriitori, tineri şi bătrâni, săraci sau bolnavi; el îl introdusese la „Fundaţiile Regale” pe Mihail Sebastian, pe Păstorel Teodoreanu şi mulţi alţi scriitori şi critici. Generalul Condeescu cunoştea bine precaritatea meseriei de scriitor în România şi nu-şi uita niciodată făgăduielile. Soţia lui mi-a spus că, în ultima zi, între două crize cardiace, i-a repetat de mai multe ori că îmi făgăduise o subvenţie

pentru tipărirea volumului II din „Zalmoxis”, şi încă nu izbutise să mi-o trimită.

A doua zi, la slujba religioasă oficiată chiar în odaia lui, în faţa patului pe care zăcea, au asistat Regele Carol, Elena Lupescu şi Armand Călinescu, şi aşa i-am văzut şi eu pentru întâia oară. Dintre prietenii lui scriitori, se aflau N. I. Herescu, Al. Rosetti, Mihail Sebastian şi cu mine. Nimeni, nici chiar d-na Condeescu, nu ştiuse că va veni Regele Carol, însoţit de Lupeasca şi primul ministru.

Puţin timp în urmă, la Adunarea Generală a Societăţii Scriitorilor, a fost ales preşedinte profesorul Herescu. Postul de secretar devenise liber şi Herescu m-a convins să-l primesc eu. Făcea şi asta parte din planul elaborat împreună cu generalul Condeescu de a mă reintegra în „normalitate”, adică de a elimina stigmatul de fost „deţinut”. Funcţia de secretar nu era retribuită, dar nu-mi cerea mult de lucru. Trebuia doar să trec, pe seară, de vreo trei-patru ori pe săptămână pe la sediul Societăţii, unde rămâneam mai puţin de un ceas. Singura decizie responsabilă era distribuţia textelor – mai întotdeauna traducerea dialogurilor din filmele străine, care trebuiau corectate din punct de vedere gramatical şi stilistic. Casele de filme plăteau 1600 de lei pentru fiecare text corectat. Societatea Scriitorilor retribuia pe corector cu jumătate din sumă, cealaltă jumătate trecând la fondul „de ajutoare urgente”.

N-am regretat acele ceasuri petrecute în biroul Societăţii, unde, în afară de casier, găseam întotdeauna câţiva din vechii membri – în frunte cu Corneliu

Moldovanu – alături de tineri poeţi şi prozatori, mai mult sau mai puţin înzestraţi, dar tot atât de săraci, veniţi să vadă dacă pot obţine „un film” (corectura celor câteva pagini dactilografiate dura cel mult o jumătate de ceas: mai toţi o făceau pe loc, sau într-o cafenea din vecinătate). Ascultam tot felul de amintiri ale bătrânilor – şi aflam nenumărate cancanuri, intrigi şi gelozii de la cei tineri. (Şi numai ascultându-i vorbind despre nevoile lor înţelesesem că eu n-aveam dreptul să mă plâng de sărăcie.) A fost singura mea experienţă de „cafenea literară”: deşi, evident, o experienţă aproximativă, pentru că, fără îndoială, tinerii nu îndrăzneau să spună în faţa mea tot ce ar fi spus la cafenea.

Trebuia să distribui „filmele” în aşa fel încât să nu părtinesc pe nimeni. Câteodată, când nu mai puteam da o corectură unui tânăr scriitor pentru că primise deja două sau trei în acea lună, şi tânărul mărturisea că are nevoie de bani ca să poată mânca în acea seară, îl luam pe casier deoparte şi-l convingeam să-i avanseze suma din fondul „ajutoarelor urgente”. (Se întâmpla uneori să aflu că tânărul nu-mi spusese adevărul, că, de fapt, avea nevoie de bani nu pentru cină, ci pentru un chef cu prietenii într-o cârciumă faimoasă şi ieftină. Dar, evident, ne aşteptam toţi la asta – şi nu ne supăram.)

*

În acea vară, am urcat pe Bucegi numai noi trei: Nina, Giza şi cu mine. Nu înţeleg de ce n-am plecat cu un grup de prieteni, aşa cum făcusem de atâtea ori până atunci. Poate pentru că Nina voia cu orice preţ să ne oprim o zi-două la Sanatoriul Moroeni, ca să fiu examinat de doctorii care mă îngrijiseră în toamna trecută. Nu bănuiam atunci că urcam pentru ultima oară munţii Bucegi, de care mă îndrăgostisem din adolescenţă şi de care îmi amintisem de atâtea ori în Himalaya, privind apusul soarelui pe fereastra hotelului din Darjeeling, plimbându-mă pe malurile stâncoase ale Gangelui, la Rishikesh, sau urcând prin junglă spre Lakshmanjula.

Am regăsit cu melancolie Sanatoriul de la Moroeni. M-au bucurat cel puţin rezultatele analizelor medicale: pleurita era aproape vindecată şi, *sauf imprevu*, nu risca să provoace o pleurezie. Mi se îngăduiau chiar fumatul şi cafelele, de care aveam atâta nevoie. Ne-am întors după o săptămână, arşi de soare, dar, cel puţin eu, fără euforia cu care coboram altădată din Bucegi. Simţeam, ca toţi din jurul meu, că ciclul care începuse în 1918 sta să se încheie, poate de la o zi la alta. După acordul de la München şi anihilarea, în etape, a Cehoslovaciei, nimeni nu se mai îndoia de iminenţa celui de-al doilea război mondial.

Pentru cei care credeau, ca mine, că, cel puţin în acest secol, ţările mici nu-şi pot făuri singure istoria, problema

principală era: cum am putea supravieţui, etnic şi spiritual, în cataclismul istoric care se pregătea. În ceea ce mă priveşte, îmi puneam toată nădejdea în iscusinţa cu care neamul românesc reuşise să reziste, în trecut, „terorii istoriei”. Dar de data aceasta era vorba nu numai de supravieţuirea tradiţiilor religioase şi spirituale ale poporului, ci şi de salvgardarea culturii pe care o creaseră, în ultimele două-trei secole, „elitele”, adică o mână de gânditori, învăţaţi, poeţi şi vizionari. Mă gândeam de pe atunci la „metodele de camuflare”, mai precis de „ocultare”, pe care le-ar putea pune în aplicare „elitele” în cazul când am fi condamnaţi să traversăm din nou, poate pentru câteva secole, întunericul Evului Mediu românesc. Nu eram pesimist, dar nu-mi făceam prea multe iluzii. Mă convinsesem de mult că în „Istorie” neamul românesc este fără noroc. Istoria” nu-i îngăduise decât douăzeci de ani de unitate naţională şi autonomie politică: 1918-1938. În acest răstimp, multe lucruri bune se făcuseră în România, dar singurele creaţii de care eram sigur că vor supravieţui într-un cataclism erau cele de ordin spiritual. Numai ele ne puteau asigura identitatea etnică şi continuitatea culturală cu trecutul. Modelul acestui tip de supravieţuire prin cultură îl ilustrează admirabil istoria poporului evreu. Într-adevăr, după distrugerea Templului şi a Ierusalimului, evreii erau ameninţaţi să dispară ca unitate etnică şi culturală, dar au supravieţuit datorită acelei şcoli primare pe care a fondat-o Iohanan ben Zakai la Iavne, şi care a salvgardat valorile fundamentale ale iudaismului.

*

Reluasem, cu furie, redactarea cărţii La Mandragore, dar n-am apucat să scriu decât două capitole. La 1 septembrie, trupele germane au început să înainteze în Polonia, cucerind în câteva săptămâni jumătate din ţară; cealaltă jumătate a fost ocupată de diviziile sovietice. Apoi, a urmat „la drole de guerre”, care a păcălit pe mulţi naivi. În ceea ce mă priveşte, mă trudeam să pun la punct o parte din ceea ce meditasem şi pregătisem în ultimii ani. În toamna aceea, am adunat în *Fragmentarium* o serie de articole şi însemnări recente[1]. Scrisesem, de asemenea în 1938-1939, câteva eseuri despre ideea de *coincidentia oppositorun* în istoria religiilor, comentând mai ales miturile şi simbolismul androginului şi dialectica integrării contrariilor în structura anumitor divinităţi. Aceste texte, apărute în diferite reviste, au fost completate şi reunite în volumul *Mitul reintegrării*, publicat în 1942. Unele exemple şi concluzii le voi utiliza mai târziu în *Traité d'histoire des religions* şi în studiile care alcătuiesc *Mephistopheles et l'Androgyne.*

Tot atunci am dat la tipar volumul al II-lea din „Zalmoxis”, cu acel faimos studiu al lui A. C. Coomaraswamy, „Janua Coeli”, cuprinzând şi un articol al meu despre simbolismul acvatic, reluat în *Images et*

[1] Multe din observaţiile şi interpretările în legătură cu simbolismul ma-gico-religios se găsesc în această cărţulie.

symboles. La sfârşitul toamnei 1939, am scris prima mea piesă, *Iphigenia*. Curând după aceea, am prezentat-o Comitetului de lectură al Teatrului Naţional şi a fost acceptată. Dar n-am apucat s-o văd. A fost reprezentată la începutul lui 1941 şi, în pofida unei distribuţii excepţionale, nu a avut succes. Mi s-a spus că n-aveam „nerv dramatic”, ceea ce este, probabil, adevărat. Dacă *Iphigenia* are vreun merit, trebuie căutat în altă parte.

În iarna anului 1940, am avut neaşteptata bucurie de a-l regăsi pe Nae Ionescu. Fusese liberat din Spitalul Militar de la Braşov şi a venit să mă vadă în strada Palade. Deşi nu-şi recăpătase catedra, i se îngăduise să primească, săptămânal, la vila lui de la Băneasa, un grup de tineri filosofi şi discipoli: Mircea Vulcănescu, Mihail Sebastian, Ioan Gherea, C. Noica şi alţii. Inutil să evoc interesul, varietatea şi pasiunea discuţiilor. Pentru întâia oară l-am simţit pe Nae Ionescu decis – aş spune, chiar nerăbdător – să-şi scrie *Metafizica* pe care o prezentase în atâtea cursuri[1]. La întâlnirile noastre nu-mi amintesc să se fi discutat vreodată „politică”, nici măcar misterioasa imobilitate militară de pe frontul occidental.

În aceea iarnă 1940, m-a ispitit – şi am scris-o într-un ritm vertiginos – o nuvelă fantastică, *Secretul doctorului Honigberger*. Voiam să utilizez anumite fapte reale (existenţa istorică a lui Honigberger, experienţele mele

---

[1] O parte din aceste cursuri au apărut postum, editate de Mircea Vulcănescu şi C. Noica, dar ele nu reprezintă forma finală şi sistematică a gândirii lui Nae Ionescu. (cf. Curs de metafizică. Teoria cunoştinţei metafizice, ediţie îngrijită de Marin Diaconu, Humanitas, 1995 – n. ed.).

personale din Rishikesh), camuflându-le într-o povestire fantastică, în aşa fel încât numai un cititor avertizat ar fi putut distinge adevărul de fantezie. Nuvela a apărut în „Revista Fundaţiilor Regale”, şi directorul Editurii „Alcalay” mi-a sugerat să mai compun una de acelaşi gen, ca să le publice în volum. Aşa am scris *Nopţi la Serampore*, unde camuflajul putea fi repede descoperit de oricine cunoştea Bengalul; într-adevăr, în jurul Seramporului nu exista nici o pădure.

La începutul lui martie, am aflat consternaţi că Nae Ionescu avusese un nou atac cardiac. Întâlnirile noastre săptămânale au fost întrerupte. Auzeam tot felul de zvonuri: că se află în afară de orice pericol, că e pe moarte, că ar fi fost otrăvit la restaurantul unde cinase ultima oară cu prietenii. Apoi, la 15 martie, a sunat telefonul şi Nina mi-a spus:

— A murit Profesorul!

*

La el, la Nae Ionescu, mă gândeam întruna în acea toamnă 1940, urmărind, cum puteam, din ziare, la radio şi prin telegramele primite la Legaţie, evenimentele din ţară. Mă întrebam cum ar fi judecat Nae Ionescu abdicarea Regelui Carol şi „statul naţional-legionar” proclamat de generalul Antonescu şi de Horia Sima, vicepreşedintele Consiliului de Miniştri. Dacă ar fi trăit, i s-ar fi încredinţat, probabil, un post important. Dar pentru cât timp?

Pe la mijlocul lui septembrie, ne-am mutat, împreună cu

Danielopol şi Vardala, la Oxford, într-o pensiune modestă, „Oxoniensis”. Curând după abdicarea lui Carol, ministrul V. V. Tilea fusese rechemat în ţară, dar a refuzat să se întoarcă şi s-a stabilit cu familia într-un sat de lângă Oxford. Consilierul Radu Florescu a devenit astfel însărcinat cu afaceri. Mă duceam la Londra cam de două ori pe săptămână, ca să întâlnesc colegi sau gazetari străini şi să aflu eventualele ştiri primite la Legaţie (nu întotdeauna prin telegramele cifrate). În restul timpului, citeam, luam note şi elaboram planul unei vaste sinteze de morfologia şi istoria religiilor, sinteză pe care am întrezărit-o fulgerător în timpul unei alarme dintr-un adăpost aerian. Voi reveni asupra acestor *Prolegomene la o istorie comparată a religiilor* (*Traité d'histoire des religions*). Notez deocamdată ideea fundamentală: hierofaniile, adică manifestarea sacrului în realităţi cosmice (obiecte sau procese aparţinând lumii profane), au o structură paradoxală, pentru că ele arată şi în acelaşi timp camuflează sacralitatea. Urmărind până în consecinţele ei ultime această dialectică a hierofaniilor (sacrul revelat şi totodată ocultat în Cosmos, într-o fiinţă umană – exemplul suprem: întruparea – într-o „Istorie sfântă”), s-ar putea identifica o nouă camuflare în practicile, instituţiile şi creaţiile „culturale” moderne. Evident, se ştie că funcţiile biologice importante (alimentarea, sexualitatea, fertilitatea), artele (dansul, muzica, poezia, artele plastice), muncile şi meşteşugurile (vânătoarea, agricultura, construcţiile de orice fel etc), tehnicile şi ştiinţele (metalurgia, medicina, astronomia,

matematica, chimia) au avut la origine o funcţie sau o valoare magico-religioasă. Dar eu voiam să arăt că chiar sub formele ei radical desacralizate, cultura occidentală camuflează semnificaţii magico-religioase, pe care (cu excepţia câtorva poeţi şi artişti) contemporanii nu le bănuiesc.

*

Dar, „teroarea Istoriei” se făcea necontenit simţită. Cu groază am aflat de asasinarea lui N. Iorga şi a lui V. Madgearu, precum şi a unui grup de deţinuţi, în aşteptarea anchetelor, la închisoarea Văcăreşti. Prin aceste asasinate din noaptea de 29 noiembrie, echipele de legionari care le-au înfăptuit credeau că-l răzbună pe Codreanu. În fapt, ele au anulat sensul religios, de „jertfă”, al legionarilor executaţi sub Carol şi au compromis iremediabil Garda de Fier, considerată de atunci o mişcare teroristă şi pronazistă. Uciderea lui N. Iorga, marele istoric şi genialul profet cultural, va păta pentru multă vreme numele de român.

Pentru întâia oară m-am bucurat că Nae Ionescu nu mai trăieşte. Moartea lui timpurie îl scutise de acest penibil spectacol: uciderea atâtor oameni (chiar dacă unii din ei nu erau fără vină) înainte de a fi judecaţi şi condamnaţi. În ceea ce-l priveşte pe N. Iorga, el fusese – şi rămăsese – marele învăţător al lui Nae Ionescu. Oricâte erori ar fi făcut, N. Iorga nu putea fi lovit. Cum spunea Nae Ionescu:

— Când greşeşte Nicolae Iorga, este ca un popă beat

cu sfântul potir în mână. Dacă îl loveşti, răstorni potirul şi pângăreşti sfânta împărtăşanie.

Am retrăit această perioadă de teroare în ianuarie 1941, când s-a dezlănţuit rebeliunea legionară, acţiune greu de înţeles, pentru că Horia Sima era vicepreşedinte în guvernul generalului Antonescu, alături de alţi miniştri legionari. Informaţiile pe care le primeam erau, desigur, sumare şi multe din ele inexacte. Am aflat totuşi de excesele şi crimele legionarilor (se citeau exemple de pogromuri, în special cel de la Iaşi). Curând după înăbuşirea rebeliunii de către armată, rămasă credincioasă generalului Antonescu, am aflat de pătrunderea masivă a trupelor germane în ţară, cu misiunea de a instrui anumite divizii româneşti de elită. (De fapt, infiltrarea începuse cu câteva luni mai înainte.) Mulţi dintre membrii Legaţiei se întrebau cât timp va mai menţine guvernul britanic relaţiile diplomatice cu România.

După Crăciun, ne-am mutat, cu Danielopol şi Vardala, într-o locuinţă spaţioasă închiriată de o prietenă a noastră, dna Sassoon. Ca să mă apăr împotriva deznădejdii, m-am afundat în lucru. În birou, era destul de frig, căci se făceau economii şi la cărbuni, şi la electricitate; am început să redactez totuşi un capitol din *Prolegomene*. Dar, deşi mâncarea se îmbunătăţise după ce ne mutasem la dna Sassoon, mă simţeam tot atât de slăbit ca la „Oxoniensis”. Doctorii pe care îi consultasem mi-au recomandat fortifiante (calciu şi fosfor) şi odihnă. Pe de altă parte, îmi dădeam seama că devenisem aproape inutil; activitatea mea se rezuma la rapoartele „culturale” (cronici şi

bibliografie despre Europa Centrală), pe care le înaintam sporadic însărcinatului cu afaceri.

Astfel că am primit cu bucurie telegrama care mă anunţa că fusesem numit secretar cultural la Lisabona. Radu Florescu a înştiinţat Foreign Office-ul de mutarea mea şi a cerut să mi se rezerve două locuri în avionul care continua să facă cursa Anglia-Portugalia. Am încredinţat biblioteca doamnei Sassoon (dar, reîntâlnind-o la Paris, în 1946, am aflat că majoritatea cărţilor se pierduseră cu ocazia mutărilor.) şi am început să-mi pregătesc plecarea. Dar, evident, Foreign Office nu avea nici un motiv să se grăbească. Foarte probabil, ruperea relaţiilor diplomatice era deja hotărâtă şi se aşteptau să fim evacuaţi cu ceilalţi membri ai Legaţiei care ar fi dorit să se întoarcă în ţară.

Intenţia mea era să petrecem o săptămână-două la Bucureşti, înainte de a ne instala la Lisabona. Nu numai ca să revedem familia şi prietenii, de care nu mai ştiam nimic, dar şi pentru a obţine o audienţă la generalul Antonescu. V. V. Tilea mă însărcinase să transmit anumite lucruri generalului. În ceea ce mă priveşte, voiam să-i spun următoarele: a) guvernul român crede că Anglia va pierde războiul, şi se poartă în consecinţă, dar, cu cât trece timpul, înfrângerea Angliei pare tot mai improbabilă; b) totuşi, chiar în ipoteza că Anglia va pierde războiul, România nu se va mai putea dispensa de ea (în 1918, după înfrângerea Germaniei, cel mai important post diplomatic după Paris şi Londra era Berlinul); deci felul cum era batjocorită Anglia în presă şi la Radio Bucureşti era nu numai ridicol, dar şi primejdios pentru prestigiul

politic al României. Mai voiam să comunic generalului Antonescu încă un lucru: Londra a fost scăpată de către *homeguards*, adică de civili. Singura posibilitate de rezistenţă în faţa bombardamentelor masive este organizarea populaţiei civile.

Pe la începutul lui februarie, Radu Florescu a fost anunţat că avem locuri pentru ziua de 10 februarie. La 7 februarie, terminasem pregătirile de plecare. În ziua de 9, am părăsit Oxfordul în automobilul lui Florescu. Am dejunat la Savoy cu toţi colegii de Legaţie, care ne-au condus apoi la gară. La 3.00, am luat trenul spre Bristol.

Copiez câteva fragmente şi rezum altele din Jurnalul redactat la Lisabona: „Grija cu care păstram valiza sigilată, deşi mi se spusese că nu are nimic important în ea. Nu am vorbit aproape deloc în tot timpul drumului. Amândoi eram emoţionaţi şi ne ascundeam unul de altul. Nu ştiam dacă vom scăpa de bombardament, pentru că Bristolul fusese violent atacat în ultimele săptămâni. Nu ştiam dacă vom scăpa teferi din avion. Am ajuns noaptea, pe alarmă. Gara – aproape în întregime distrusă. Nici un hamal, nici o maşină. Ploua mărunt. Cu chiu, cu vai, am ieşit din gară pe peron. Am aşezat valizele pe un cărucior, am pus deasupra buchetele de flori pe care le primisem şi am început să aşteptăm. După un sfert de ceas, văzând că nu se dă *all-clear* şi că nici un taxi nu se apropie, am lăsat-o pe Nina lângă bagaje şi am plecat în întuneric. Se auzeau la răstimpuri bateriile antiaeriene, dar eram obişnuit. Târziu, am găsit un taxi; şoferul se codea să mă ia, dar i-am făgăduit 10 şilingi în plus. Am ajuns la hotel la

10 noaptea. Restaurantul se închisese. Am obţinut doar două sandvişuri şi ceai. Nu-mi dădeam seama că hotelul unde ni se rezevase camera era singurul scăpat din bombardament; că, de fapt, scăpase numai o aripă. Am intrat în odaia de baie, pe coridor, dar, îndată ce am dat drumul la apă, au început să cadă bombele în apropriere. Am dormit aproape îmbrăcaţi. Trebuia să ne deşteptăm la 6 dimineaţa, căci autocarul venea să ne ia la 7.

Am plecat pe întuneric. În faţa mea, s-a aşezat un ofiţer cu privirile obosite, fumând întruna (era cel care mă va percheziţiona), îndată ce porneşte autocarul, începem să ne dăm seama de dezastrele provocate de bombardamente. Treceam printre ruine. Din loc în loc, câte o casă în picioare, dar prin ferestre se vedea cerul. Sinistră viziune, care m-a urmărit multă vreme după aceea. Ajungem la aeroport pe la 8. Sântem doar noi doi, o tânără englezoaică secretară la Legaţia din Madrid, un tânăr străin şi echipajul. Suntem lăsaţi în urmă. Aşteptăm într-o sală, cu un rezervist lângă noi, îmbrăcat atât de curios într-o prea lungă uniformă, încât mă întrebam dacă nu era un agent de la Secret Service care ştia româneşte, pus acolo ca să ne asculte conversaţia. Sunt chemat, singur. Îmi iau şi curierul.”

Când i-am arătat paşaportul de serviciu, funcţionarul care se afla lângă căpitan, la masă, îmi atrage atenţia că ataşaţii culturali nu figurează în lista oficială a Corpului diplomatic acreditat. Nu puteam deci beneficia de privilegiile diplomatice. Căpitanul părăseşte odaia şi lasă locul unor agenţi speciali, care procedează eficient la

percheziţia corporală. Când am rămas gol, m-am simţit degradat şi am avut un moment de surdă revoltă, dar m-am stăpânit şi nu cred că agenţii au observat ceva. Erau concentraţi asupra percheziţiei. Cercetau cu atâta migală şi dexteritate, încât sunt sigur că, dacă aş fi făcut un semn cu acul pe şiretul de la pantofi sau aş fi pătat cravata cu imperceptibile puncte, aş fi fost arestat ca spion. Nu le putea scăpa nimic. Au desfăcut tălpile de la pantofi, au cercetat nasturii, cusăturile, căptuşeala; într-un cuvânt, totul. Am aflat în avion că aceeaşi radicală percheziţie corporală suferise şi Nina. În acelaşi timp, într-o altă cameră se proceda la cercetarea obiectelor de toaletă; pasta de dinţi, pudra, rujul de buze şi celelalte erau străpunse cu ace, dezlipite etc. Bagajele noastre, cum am aflat abia la aeroportul din Sintra, au fost desfăcute, rufă cu rufă, apoi împinse cu piciorul, cu oarecare nervozitate, căci percheziţia durase aproape trei ceasuri şi nu se găsise absolut nimic compromiţător. În graba cu care au strâns bagajele (avionul întârziase două ore şi jumătate peste limita îngăduită) au rupt eclair-de la sac şi au stricat cheiţele de la valize.

Când a reapărut căpitanul, mi-a spus că, nefăcând parte din Corpul diplomatic de la Londra, nu pot lua curierul. Am refuzat atunci să plec. Dar mi-a atras atenţia că, fără mine, nu va pleca nici avionul şi că trebuie în acest caz să semnez un proces-verbal, obligându-mă să plătesc – eu, sau Legaţia – suma de 1000 de lire. Am cerut să telefonez la Londra. Imposibil. Mi s-a îngăduit să dau o telegramă. Pentru curier, mi s-a înmânat o chitanţă,

pe care am păstrat-o; e amuzantă. Pe o hârtie cu antetul British Air Mail, se spune că au primit de la mine o valiză sigilată.

„O întâlnesc pe Nina, în lacrimi. Alergăm spre avion. Căpitanul vine după noi, foarte amabil. Ne urează drum bun în franţuzeşte şi îmi întinde mâna. Acolo, în văzul tuturor, am această satisfacţie să nu i-o strâng. A fost singura mea răzbunare."

Zborul a durat aproape nouă ore, pentru că avionul a cotit întâi adânc spre Atlantic şi apoi s-a îndreptat spre coasta portugheză în dreptul oraşului Viana do Castelo. Mă obseda din nou enigma „morţii colective". De data aceasta, enigma părea că se reduce la un *malentendu* (evident, de natură politică). Eram cel dintâi român care părăsea Anglia, cetate asediată. Cei care trebuiau să ştie ştiau de legăturile mele cu Nae Ionescu, considerat de mulţi drept cel mai inteligent (deci cel mai periculos) germanofil. Dacă „specialiştii" vor fi ajuns la concluzia că atitudinea şi întreaga mea activitate filo-aliată făceau parte dintr-un banal sistem de camuflaj, reîntoarcerea în România ocupată de trupele germane implica o serie de evenimente. Evident, nu cunoşteam „secrete militare", dar aş fi putut informa asupra rezultatelor bombardamentelor; aş fi putut, mai ales, face o propagandă negativă, vorbind despre penuria alimentară şi alte lipsuri. Mă întrebam de ce tocmai acest avion era gol, când ni se repetase de atâtea ori că nu se găsesc locuri cu săptămâni înainte în nici un avion cu destinaţia Portugalia. Ar fi fost sacrificat echipajul care era olandez, şi tânăra secretară a Legaţiei

din Madrid. Dar mai exista şi altă posibilitate; avionul nostru să fie doborât de aviaţia de vânătoare germană. Aceeaşi „moarte colectivă”, deşi provocată de un alt malentendu. Am ajuns seara la Sintra şi, după ce am telefonat la Legaţie, ne-am urcat într-un taxi. Nu ne venea să credem văzând profuziunea de lumini a oraşului. La Legaţie, ne aşteptau însărcinatul cu afaceri, Cămărăşescu, Jean Antohi, consilierul economic, şi consulul Bastos. În ziarele de seară, apăruse informaţia că Marea Britanie rupsese legăturile diplomatice cu România.

— Asta explică tot! Exclamă Cămărăşescu. Apoi, a telegrafiat Ministerului de Externe şi că mi s-a confiscat curierul şi că am fost supuşi la percheziţie corporală.

Ni se reţinuse cameră la hotelul Suisse-Atlantico, unde vom rămâne aproape trei luni. După luminile oraşului, marea surpriză a constituit-o meniul de la restaurantul hotelului: şaisprezece feluri de mâncare...

XVIII
DE LA CAMÕENS LA SALAZAR

Lisabona m-a cucerit din prima zi; aşa cum m-a cucerit, pe măsură ce le-am cunoscut, provinciile lusitane. Începusem să învăţ limba portugheză în ultimul an petrecut la Calcutta; dar de abia acum, în primăvara 1941, m-am apucat s-o studiez metodic şi cu pasiune. Citeam zilnic câteva ziare, căci îl înlocuiam pe ataşatul de presă – Aron Cotruş – stabilit la Madrid. Dimineţile le petreceam la Legaţie, comentând „evenimentele” cu Cămărăşescu şi Antohi, încercând să mă fac util (redactam, bunăoară, scurte buletine de presă, corectam rapoartele lui Cămărăşescu).

În restul timpului, descopeream cartierele încă nestrăbătute sau, în camera noastră de la Suisse-Atlantico, în vila de la Cascaes, citeam, cu dicţionarul alături şi până târziu după miezul nopţii, romanele lui Eça de Queiroz (din fericire, imediat după *O primo Basilico* mi-a căzut în mână admirabilul *Os Maias*), monografiile istorice ale lui Oliveira Martines şi Alfredo Pimenta sau masiva Istorie a Portugaliei a lui João Ameal. Dar dorinţa mea secretă era să mă concentrez asupra vieţii şi operei lui Camõens. Cu timpul, mi-am cumpărat toate ediţiile adnotate ale *Sonetelor* şi *Os Lusiados* şi, într-o seară târzie de primăvară, am avut norocul să găsesc, la un anticar, faimoasa monografie a Carolinei de Vasconcellos,

de mult epuizată. Mă pasiona Camõens şi pentru un alt motiv: biografia şi poezia lui se legau de o regiune a Indiei pe care nu o cunoscusem, Goa şi coasta Malabarului. Îmi propusesem să scriu o carte despre Camõens şi Indiile portugheze. Mi se părea interesant (şi oarecum „simbolic") ca un român care trăise şi studiase în Bengal să-l prezinte pe cel mai mare poet lusitan care, cu trei secole înainte, trăise pe cealaltă coastă, cea occidentală, a Indiei. Dar această carte, ca şi atâtea altele, a rămas în stare de proiect.

La muzeul „Janelas Verdas", descoperisem, alături de multe pânze ale lui Hieronymus Bosch, pe acel prodigios pictor Nuňo Gonçalves. Reveneam adesea la „Janelas Verdas", umpleam multe pagini dintr-un carnet de buzunar, aşa cum făceam şi în plimbările mele prin oraş. Împreună cu alte hârtii, şi aceste însemnări s-au pierdut. Am regăsit doar câteva fragmente, pe care le transcrisesem pe foi separate[1].

*

Încă din prima săptămână, în urma telegramelor primite de la Ministerul Propagandei, înţelesesem că nu voi putea pleca la Bucureşti; că deci nu-l voi putea întâlni pe generalul Antonescu, audienţă de care, alături de V. V. Tilea, legasem atâtea speranţe. Primisem paşaport diplomatic şi trebuia să rămân la Lisabona, ca ataşat

[1] Vezi Apendicele de la sfârşitul capitolului.

cultural şi, provizoriu, ataşat de presă. Însărcinatul cu afaceri, Cămărăşescu, părea încântat de această numire, căci nu se înţelegea prea bine cu Aron Cotruş. Cred, de altfel, că i-am fost de folos când, la începutul primăverii, ex-regele Carol şi Elena Lupescu au fugit din Sevilla şi s-au refugiat la Lisabona.

Cum era de aşteptat, generalul Antonescu i-a telefonat lui Cămărăşescu, cerându-i să protesteze direct la Salazar. I-a răspuns secretarul general al Ministerului de Externe, spunându-i că guvernul portughez îl socoteşte pe Carol refugiat politic şi, ca atare, nu-şi poate lua nici un angajament. Generalul Antonescu i-a transmis atunci lui Carol un mesaj, atrăgându-i atenţia să nu încerce nici un fel de acţiune politică, deoarece primul său gest ar primejdui însăşi dinastia.

Cămărăşescu mi-a povestit în amănunte cum a decurs audienţa, în redingotă, aşa cum îi ceruse Urdăreanu, s-a prezentat exact la ora fixată şi a fost introdus într-un salon de fostul ministru al României la Lisabona, Jean Pangal. A aşteptat vreo cinci minute, când a apărut Urdăreanu, care l-a introdus în alt salon. În sfârşit, a intrat în al treilea salon, unde, în picioare, îl aştepta Carol (după expresia lui Cămărăşescu, „îmbătrânit, obosit, fără eclat”). L-a întrebat:

— Ce poftiţi?

Şi Cămărăşescu i-a citit mesajul generalului.

— Spune guvernului român că-mi voi respecta angajamentele luate, i-a răspuns fostul suveran.

Cămărăşescu a voit să se retragă, dar Carol l-a invitat să se aşeze şi au stat de vorbă vreun sfert de ceas. (Cămărăşescu mi-a repetat, foarte impresionat, cuvintele elogioase ale fostului rege despre *Maitreyi* şi *Yoga*) Carol l-a asigurat că va rămâne câtva timp în Portugalia, intenţionând să scrie istoria familiei Bragança, cu care era înrudit.

Apoi, pe neaşteptate, fără ca nimeni să bănuiască ceva – şi, după mărturisirea lui Pangal, fără să-i achite salariul de 1000 dolari pe lună pe care i-l fixase, Carol şi Elena Lupescu s-au îmbarcat pe un transatlantic american cu destinaţia America de Sud.

Pe la jumătatea lui aprilie, Nina a plecat în ţară pentru cinci-şase săptămâni. Sosise între timp noul ministru, Iuraşcu, pe care, alături de dna Iuraşcu, aveam să-l însoţesc într-o lungă călătorie până la Porto.

La 28 aprilie, din balconul Ministerului de Finanţe, am asistat la masiva manifestaţie populară, în Praça do Comercio, în onoarea lui Salazar. Transcriu câteva rânduri din jurnal: „E îmbrăcat în haine simple, gri, de după-amiază – şi zâmbeşte salutând cu mâna, ponderat, fără gesturi. Când a apărut, de sus au început să se răstoarne coşuri cu petale de trandafiri, roz şi galbene” (n.b. culorile stindardului portughez). „L-am privit apoi vorbind. Citea cu destulă căldură, dar fără emfază, ridicând la răstimpuri ochii din manuscris şi privind mulţimea. Iar după ce şi-a încheiat discursul şi mulţimea îl ovaţiona furtunos, înclina capul zâmbind.”

Trei zile în urmă, am participat cu întreaga Legaţie la ceremonialul prezentării scrisorilor de acreditare ale ministrului Iuraşcu. Asistam pentru întâia oară la o asemenea ceremonie şi tot pentru prima oară îmbrăcasem fracul. De la hotelul „Aviz” – unde locuia Iuraşcu – la Palatul prezidenţial, maşinile noastre au fost întovărăşite de motociclete. Eram singurul fără decoraţii (în afară de Salazar, bineînţeles, care accepta orice fel de decoraţii, dar nu purta niciuna). Preşedintele, bătrânul general Carmona, a ascultat, rezemându-se în sabie, textul citit de Iuraşcu, clătinând semnificativ din cap de câte ori auzea cuvântul „latinitate”. Transcriu din *Jurnal* „Salazar, lângă el, în frac, părea de o excepţională modestie, ca şi cum ar fi fost unul din secretarii preşedintelui. Asculta fără să-şi marcheze prezenţa. Acum i-am văzut bine ochii. Nu sunt scânteietori, nu te pătrund intimidându-te – ci trec prin tine fără ostilitate.”

*

În a doua jumătate a lunii mai, Nina s-a întors de la Bucureşti aducând-o şi pe Giza. Văzuse câţiva prieteni şi pe Alexandru Marcu, pe Bădăuţă şi alţi funcţionari de la Ministerul Propagandei. Toţi, deşi pentru motive diferite, au insistat asupra unui singur lucru: să rămânem la Lisabona. Eram singurul care cunoscusem Anglia asediată, sub bombardamente; aveam legături cu câţiva scriitori şi gazetari şi urmăream presa engleză. Trebuia, cu orice preţ, să ţin la curent ministerul cu informaţiile şi

comentariile ziarelor britanice care ajungeau regulat, cu avionul, la Lisabona. Curând însă, această misiune i-a fost încredinţată lui Gh. Munteanu, venit de la Londra. Astfel că pe la începutul verii eram liber să mă concentrez exclusiv asupra presei şi culturii portugheze.

Un prieten al lui Cămărăşescu, avocatul Costa Pinto, avea o mică vilă la Cascaes, pitorescul sat de pescari de lângă Estoril, staţiunea cea mai luxoasă de pe litoral. Am închiriat această căsuţă în iunie, pentru toată vara. În fiecare dimineaţă, luam trenul şi într-o jumătate de ceas ajungeam la Lisabona. Rămâneam de obicei la Legaţie până seara şi chiar până noaptea târziu, dar uneori reveneam la Cascaes către ora prânzului. Pe la sfârşitul lui iunie, căldura se înteţise. Regăseam cu bucurie răcoarea din căsuţa lui Costa Pinto. În camera cea mai spaţioasă, cu ferestre spre grădina interioară, se aflau o masă simplă de lemn cu câteva etajere. Acolo mi-am instalat biblioteca, alcătuita, în marea ei majoritate, din cărţi portugheze şi spaniole[1].

De câte ori puteam – în după-amiezele libere, duminicile, nopţile – mă închideam în odaia mea de lucru. La 7 mai, primisem de la Londra, expediat de Vardala prin curierul Legaţiei suedeze, pachetul cu note şi manuscrise confiscat la Bristol. Cu bucurie am regăsit – alături de *La Mandragore* şi notele pentru *Prolegomene la istoria religiilor* – „jurnalul” romanului *Ştefania* (prima parte din

---

[1] De la Madrid, îmi procurasem tot ce se mai găsea din colecţia Classicos Castellanos şi primele douăsprezece volume din Obras completas ale lui Menendez Pelayo, una din „pasiunile” studenţiei mele.

Viaţă Nouă), pe care îl încе pusem în pensiunea „Oxoniensis” la 5 noiembrie 1940 şi-l întrerupsesem la 10 decembrie. Am citit cele şaptezeci şi cinci de pagini scrise şi, spre uimirea mea de mai târziu, mi s-au părut bune. Chiar în noaptea aceea de 7 mai am reluat romanul, şi într-o săptămână scrisesem o sută douăzeci de pagini Dar, recitind la Cascaes manuscrisul întreg, mi-am dat seama că era inutilizabil. Aşa că am fost nevoit să încep o altă versiune. Profitam de solitudinea de la Cascaes şi scriam în fiecare noapte, cu inevitabile întreruperi provocate de întâlniri şi evenimente pe care le voi evoca îndată. Din „jurnalul” romanului (pe care avusesem buna inspiraţie să-l continui) aflu că la 21 august ajunsesem la pagina 201. Dar la începutul lui septembrie, după ce a dactilografiat primele şaptezeci de pagini, Nina părea dezamăgită. Multe luni mai târziu, la 20 mai 1942 ca să mă odihnesc, întrerupând pentru câteva ceasuri munca istovitoare la care mă înhămasem (încheiam atunci cartea despre Salazar), am recitit noua versiune a romanului. M-a copleşit o imensă melancolie. A trebuit să recunosc că eşuasem şi de data aceasta. Romanul mi se părea monoton, fără nici o scăpare, cu lungimi inutile. L-am abandonat, sperând totuşi că-l voi putea rescrie mai târziu. Dar de atunci n-am mai deschis manuscrisul. Astfel că ciclul *Viaţă Nouă* – început cu *Întoarcerea din Rai* şi continuat cu *Huliganii* – a rămas neîncheiat.

M-am întrebat mai târziu dacă la acest eşec penibil n-a contribuit şi faptul că, o dată cu extinderea şi agravarea celui de-al doilea război mondial, lumea din *Viaţă Nouă* mi

se părea nu numai desuetă, dar şi lipsită de interes psihologic şi social. În *Huliganii*, prezentasem cu destulă îndemânare – după părerea mea – comportamentele şi „ideologia” unui tineret care, prin violenta lui ruptură de valorile morale ale societăţii contemporane, anticipa *the angry men* din al şaselea deceniu. Dar proporţiile pe care le visam pentru Viaţă Nouă (circa două mii de pagini), numărul şi varietatea personajelor mă obligau să evoc, pe îndelete, o lume din anii 1930, care devenise deja „istorică”.

*

La 22 iunie, mă aflam pe plaja de la Guineho, când Nina mi-a adus vestea intrării noastre în război împotriva Rusiei sovietice. În seara aceea, notam în Jurnal: „Recunosc că nu mă aşteptam la acest război în 1941. Credeam că aşa-numita colaborare ruso-germană va mai dura încă. Asta înseamnă că nemţii au înţeles că nu pot câştiga războiul anul acesta, ci se egătesc pentru un război lung. După mine, atacul e un semn de slăbiciune din partea Germaniei.”

Am plecat imediat la Legaţie. Dar din telegramele pe care le-am primit în seara aceea n-am aflat prea mult. Şi numai la 29 iunie au apărut primele comunicate germane de război; impresionante, desigur, dar care nu lăsau să se întrevadă o victorie fulgerătoare. Nu voi reaminti aici episoadele primelor luni de război, nici emoţiile, speranţele sau îndoielile pe care le provocau. În ceea ce

mă priveşte, nu-mi îngăduiam să fiu optimist. Cunoşteam forţa şi determinarea Angliei şi, ca şi alţii, nu puteam crede că, într-un viitor mai mult sau mai puţin apropiat, Statele Unite nu vor interveni direct în război.

Evident, nu mai puteam face nimic. Îmi petreceam timpul la Legaţie citind toate ziarele, aşteptând telegramele, sau colindam redacţiile, unde îmi făcusem destui prieteni, explicând „poziţia României”, încercând să aflu de la gazetarii anglofili reacţiile opiniei publice britanice. Uneori, nopţile, în odaia mea de lucru de la Cascaes, încercam să mă regăsesc, scriind o pagină-două din roman. Dar şi această apărare împotriva „presiunii evenimentelor” mi-a fost interzisă în primele săptămâni ale lui iulie, în timpul vizitei lui Pamfil Şeicaru.

Şeicaru fusese trimis de guvernul Antonescu în misiune oficială pe lângă mareşalul Petain, Franco şi Salazar. Nu-l mai văzusem de mulţi ani, dar, de departe, îi admiram iscusinţa cu care izbutise să li se facă util, pe rând, lui Carol, cât şi generalului Antonescu. Mă gândeam la destinul lui Nae Ionescu, al lui Armand Călinescu, al lui Iorga; triumful lui Pamfil Şeicaru, îmi spuneam, avea desigur o semnificaţie simbolică. Dar, în acest moment atât de tragic, şi el, Şeicaru, putea fi de folos ţării. Ministrul Iuraşcu îi obţinuse audienţe la Salazar, la preşedintele Carmona, la Patriarh. În acele opt-nouă zile, l-am însoţit în toate redacţiile, l-am prezentat lui Antonio Ferro, ministrul propagandei, lui Antonio Eça de Queiroz, care avea un post important la Direcţia Presei, directorilor de ziare şi tuturor gazetarilor cu care mă împrietenisem. Am stăruit

să se publice cât mai multe comunicate şi informaţii despre vizita lui în Portugalia. Petreceam tot timpul alături de Şeicaru sau pregătindu-i întâlnirile. L-am întovărăşit în maşina ministrului până la Coimbra; zâmbeam uneori trezindu-mă alături de el la Alcobaça, la Batalha, la Busacco. Dar, îmi spuneam, suntem în război, în cel mai cumplit război din istoria României. În aşteptarea „morţii colective”, pe care nu izbuteam s-o uit, îmi făceam datoria.

În acele săptămâni, m-am hotărât să mă concentrez asupra cărţii despre Salazar, şi îndată după plecarea lui Şeicaru am început să recitesc materialul documentar pe care-l adunasem şi să caut alte izvoare. (Izbuteam totuşi, nopţile, să continui romanul.) Dar în primele zile ale lui septembrie am căzut bolnav, şi gripa s-a prelungit multă vreme. Începuseră ploile, şi căsuţa din Cascaes era acum umedă şi rece ca o pivniţă. Astfel că la 1 octombrie ne-am mutat la Lisabona într-un apartament spaţios şi agreabil mobilat, în avenida Elias Garcia nr. 147, etajul III.

*

În cei aproape patru ani petrecuţi în Portugalia, am ţinut un Jurnal destul de elaborat, mai ales între 1942 şi 1945. Dacă va fi tipărit vreodată integral, eventualul cititor va găsi multe fapte şi informaţii pentru înţelegerea epocii. Nu voi încerca să le rezum. Mă voi mulţumi să amintesc doar întâmplările care au jucat un rol în traiectoria vieţii mele şi să indic schimbările, revizuirile şi, în ultima instanţă, reînnoirea concepţiilor şi speranţele pe care le aveam

înainte de plecarea din ţară.

Toamna aceea s-a desfăşurat sub semnul războiului. La răstimpuri, încercam totuşi să evadez din teroarea istoriei contemporane. Îmi amintesc, bunăoară, entuziasmul cu care l-am cunoscut, la începutul lui octombrie, pe Reinaldo do Santos, directorul Muzeului de Artă Modernă. Îmi vorbise de el, la Madrid, Eugenio d'Ors; când l-am întrebat în ce măsură mai este astăzi posibil un *uomo universale* de tipul lui Leonardo da Vinci sau Leibniz, Eugenio d'Ors a citat numele lui do Santos: cel mai bun chirurg al Portugaliei, un emerit istoric al artelor şi un inovator în critica ideilor estetice. În acea primă întâlnire, am stat de vorbă două ceasuri, îndeosebi despre Camõens şi civilizaţiile maritime. M-am întors acasă reconfortat, dar şi melancolic; ştiam că a doua zi trebuia să mă reîntorc „la datorie".

În noiembrie, ministrul Iuraşcu fusese rechemat în ţară şi înlocuit cu ambasadorul Victor Cădere, profesor de drept la Universitatea din Cluj. În ultimele două săptămâni din noiembrie, au avut loc multe „recepţii de despărţire". A trebuit să organizăm şi noi, în apartamentul din Avenida Elias Garun un asemenea ceremonial; o nouă etapă a „iniţierii" mele în scenariul mitico-ritual al corpului diplomatic.

Pe multe luni, mă concentrasem aproape exclusiv asupra cărţii Salazar şi revoluţia în Portugalia. Dispuneam acum de un material considerabil, la care se adăugau multe informaţii inedite, culese de la gazetari şi istorici, precum Manuel Murias, Silva Dias, Correia Marquez. La

19 noiembrie, am început să redactez. Scriam în fiecare noapte, până la 3-4 dimineaţa. Astfel că într-o lună aveam şaizeci de pagini dactilografiate. Uneori, ca să mă odihnesc, scriam lungi articole pentru revista, Acção„ (*Latina ginta, Camõens e Eminescu* etc.) Subiectele pe care le discutam în carte, ca şi în articole, erau interesante, dar, cu excepţia câtorva eseuri, nu se integrau în „proiectul” meu literar. Le scriam pentru a promova legăturile culturale şi totodată politice luso-române.

Marea surpriză a lunii decembrie a constituit-o atacul de la Pearl Harbour şi intrarea Statelor Unite în război. Din acel moment, Portugalia n-a mai fost aceeaşi. Oamenii erau nervoşi, bănuitori; după primele succese navale ale japonezilor, Lisabona părea încremenită în panică. Iuraşcu plecase, şi noul ministru, Cădere, nu sosise încă. Cămărăşescu fusese de mult transferat la Roma. Însărcinatul cu afaceri era un tânăr secretar de Legaţie, Totescu. Împreună cu Leontin Constantinescu, noul consilier de presă, îl ajutam cum puteam ca să-şi îndeplinească misiunea într-o situaţie critică pe care nimeni nu o prevăzuse.

După sosirea ministrului Cădere şi după ce i-am împărtăşit proiectele mele de „propagandă culturală”, am dublat orele de lucru: cartea despre Salazar trebuia scrisă cât mai repede şi tipărită imediat. În ianuarie 1942, o răceală m-a obligat să nu ies din casă câteva zile, aşa că am putut scrie, febril, vreo cincisprezece pagini. N-am întrerupt lucrul decât pe la mijlocul lui februarie, când,

împreună cu doamna Cădere şi familia Leontin Constantinescu, am coborât în sudul Portugaliei, în Algarve, singura provincie pe care nu o cunoşteam. Am văzut pentru prima oară, migdalii în floare şi portocalii încărcaţi cu fructe.

Câteva zile în urmă, am fost acasă la Alfredo Pimenta, istoric, erudit şi faimos pamfletar, unul din puţinii intelectuali portughezi care, datorită anticomunismului său intransigent susţinea axa Roma-Berlin. I-am admirat imensa lui bibliotecă şi, mai ales, curajul de a fi impopular. Către sfârşitul lui martie, l-am cunoscut, la Antonio Ferro, pe Ortega y Gasset; îl voi revedea de multe ori, fascinat întotdeauna de „prezenţa" lui de observaţiile provocatoare care transformau orice conversaţie, cât ar fi fost de banală, într-un dialog filosofic.

Scriam cu furie, ajungând să dorm, ca în prima tinereţe, doar patru-cinci ceasuri pe noapte. Dar o criză cardiacă (de fapt, s-a dovedit mai târziu, criza era vasculară) m-a silit să reduc orele de lucru. Munceam cu atâta îndârjire pentru că simţeam că, foarte curând, mă voi trezi detaşat de această carte: dintr-o lungă experienţă, ştiam că după aceea fiecare pagină scrisă îmi va cere un efort înzecit. Într-adevăr, n-am izbutit să redactez ultimul capitol înainte de 30 aprilie, când Nina şi Giza s-au întors în ţară pentru trei-patru luni.

Am încheiat Salazar şi revoluţia în Portugalia la sfârşitul lui mai. Câteva zile în urmă, N. I. Herescu mi-a telefonat din Bucureşti, informându-mă că m-a înscris la concursul pentru ocuparea catedrei de filosofia culturii, de curând

creată. Ştirea m-a bucurat şi m-a întristat totodată. Pe de o parte, eram invitat, după trei ani de absenţă, să mă reintegrez la Facultatea de Litere şi Filosofie din Bucureşti; dar, pe de altă parte, mă tulbura o enigmatică melancolie: oare nu e prea târziu? În orice caz, am cerut ministerului o permisie de două săptămâni şi am hotărât plecarea la 10 iunie. Legaţia mi-a obţinut un loc în avionul „Lufthansa”, care de două ori pe săptămână făcea cursa Lisabona-Berlin. Imediat ce-am primit biletul, m-am înseninat; mi-am adus aminte, cu o neaşteptată fervoare, de „moartea colectivă”.

*

În seara de 6 iulie, mi-a telefonat Antonio Ferro, anunţându-mă că a doua zi, la ora 5.00, voi fi primit în audienţă de Salazar. Negăsind taxi, am ajuns la Palatul São Bento aproape alergând. Portarul mă întreabă pe cine vreau să văd. „*Seňhor Presidente*”, îi spun. Îmi arată scara din fund: „Etajul II la dreapta”. Aşa se intra la dictatorul Portugaliei. În câteva minute de aşteptare, am golit pe nerăsuflate un pahar cu apă; gura mi-era atât de uscată, încât rni-era teamă că nu voi putea vorbi.

Transcriu din Jurnal: „Intru în birou şi mă primeşte chiar el la uşă, pronunţându-mi foarte corect numele. Un birou modest cu o masă de lemn fără nici un dosar, având în stânga lui o măsuţă pe care se afla telefonul. E mai puţin rigid văzut de aproape. Este ceva candid, proaspăt, virginal în faţa aceasta bine tăiată şi atât de bărbătească.

Ochii îi sunt umezi, umbriţi de parcă te privesc de foarte departe; câteodată, privirile alunecă peste tine, trecând dincolo. Are o voce caldă, mică, deosebită de vocea pe care am văzut-o de atâtea ori radiodifuzată”. Mă întreabă despre studiile pe care le-am făcut în India, despre experienţele mele portugheze; când îi vorbesc despre *Salazar şi revoluţia din Portugalia*, pe care abia o terminasem, pare surprins de informaţia documentară şi de interpretarea pe care o dau creaţiei „Statului Nou” (Estado Novo).

Audienţa trebuia să dureze cincisprezece minute, dar când secretarul a intrat să-l anunţe că trecuse sfertul de ceas, Salazar i-a făcut semn cu mâna. A revenit după un sfert de ceas şi s-a retras îndată. În sfârşit, când trecuseră cincizeci şi cinci de minute, am voit de mai multe ori să mă scol. Salazar s-a ridicat deodată, mi-a urat drum bun şi mi-a strâns cu seninătate mâna.

Ajuns acasă, am însemnat în jurnal, amănunţit şi pe îndelete, tot ce-am socotit interesant în această lungă audienţă. Recitite după patruzeci de ani, unele fragmente mi s-au părut extrem de preţioase. Ar fi inutil să le rezum aici[1]. Pe o pagină separată, am notat tot ceea ce se referea la situaţia actuală a României şi, mai ales, la problemele şi crizele pe care le va înfrunta România după încheierea războiului. Mi-am dat seama că, într-un chip ingenios, consideraţiile acestea constituiau un mesaj

[1] Textul integral îşi va găsi locul într-o eventuală selecţie din Jurnalul lusitan (1941-45).

personal adresat mareşalului Antonescu. „Dacă aş fi în locul lui, spunea în esenţă Salazar, eu aş păstra în ţară cât mai multă armată. Mareşalul Antonescu nu e un politician; n-a dobândit poziţia pe care o are prin sprijinul unui partid politic; singura lui forţă o constituie armata. Atunci de ce s-o risipesc în stepele Rusiei? Păstrând-o în ţară, sau cât mai aproape de frontierele ei, mă voi putea sprijini pe armată ca să pot face faţă dificultăţilor.” Evident, Salazar sugera mareşalului să urmeze exemplu Finlandei[1]. Am recitit de mai multe ori această pagină, aproape învăţând-o pe dinafară, şi am introdus-o în curierul cu care am ajuns la Bucureşti. Dar, datorită împrejurărilor pe care le voi relata îndată, am socotit prudent s-o distrug.

Cum era de aşteptat, lunga mea audienţă la Salazar şi mai ales faptul că trei zile în urmă am plecat la Bucureşti au atras atenţia anumitor servicii secrete. Ministrul Victor Cădere m-a informat confidenţial că sunt deja urmărit de agenţii Gestapoului, adăugind că situaţia se va complica după ce voi fi primit de mareşal şi de Mihai Antonescu; a insistat să fiu „cât se poate de prudent”.

Am rămas două zile la Berlin, petrecând tot timpul cu colegii mei de la serviciul de presă. Notam în Jurnal: „După cinci ani, găsesc Berlinul mai trist. Lume puţină, şi parcă toţi au o preocupare în privire.” Am luat apoi trenul spre Bucureşti, şi douăzeci şi patru de ceasuri după ce-

[1] Inutil să discut aici în ce măsură putea fi imitată politica mareşalul Mannerheim.

am descins pe peronul Gării de Nord am fost chemat în audienţă de Mihai Antonescu, vicepreşedintele Consiliului de Miniştri.

Audienţa a avut loc la ora 8.00 seara. Mihai Antonescu începe prin a-mi spune că mă cunoaşte de la „Cuvântul”, când venea să-l vadă pe Nae Ionescu, şi că el nu obişnuieşte să-i uite pe oamenii cunoscuţi „înainte vreme” (Jurnal). Stăm de vorbă vreun ceas, unul în faţa altuia pe fotoliile din faţa biroului, îi transmit „mesajul” adresat de Salazar mareşalului, dar cu oarecare greutate, pentru că mă întrerupea mereu. Îi plăcea să vorbească: mi-a spus o seamă de lucruri, nu lipsite de inteligenţă, dar destul de banale şi, mai ales, oratoric exprimate. După felul cum mi-a vorbit despre militari („Au spirit pragmatic şi nu ştiu să conducă o ţară”), mă îndoiesc că i-a comunicat mareşalului „mesajul” lui Salazar.

Chiar de a doua zi, ducându-mă la Ministerul Propagandei să-l văd pe noul ministru, profesorul Alexandru Marcu, mi-am dat seama că sunt urmărit. De atunci, de câte ori ieşeam din casă sau din locuinţele familiei şi ale prietenilor sau de la minister, îi identificam – uneori pe loc, alteori cu câteva minute în urmă – pe cei doi-trei agenţi care încercau să-şi îndeplinească discret misiunea. Trebuia deci, după expresia jui V. Cădere, să fiu „cât se poate de prudent”. De aceea, am întâlnit foarte puţini dintre vechii prieteni: Mircea Vulcănescu, Constantin Noica, Dan Botta şi alţi câţiva. L-am întâlnit doar o singură dată pe profesorul Alexandru Rosetti. Am evitat să-l văd pe Mihail Sebastian, şi faptul acesta, care m-a îndurerat,

iar pe Sebastian l-a mâhnit profund, va avea grave consecinţe mulţi ani în urmă.

Rămâneam cât puteam mai mult în biroul meu din strada Palade (punând la punct articolele care au constituit volumaşul *Mitul reintegrării*) sau cu membrii familiei. Corina şi Ticu erau aşa cum îi lăsasem; doar Sorin, care sta să împlinească cinci ani, nu mai semăna cu băieţaşul timid şi distrat din primăvara 1940. Fratele meu Nicu fusese mobilizat pe loc, în laboratorul de chimie pe care-l conducea. Părinţii mi s-au părut mai îmbătrâniţi. Îi ghiceam totuşi fericiţi ştiindu-mă departe de ţară, departe de front.

Din puţinele discuţii cu prietenii, din tot ce-mi povesteau ai mei, mi-am dat seama că mareşalul nu era prea popular, iar Mihai Antonescu era detestat; în cel mai bun caz, nu era luat în serios. În ceea ce priveşte războiul din Răsărit, cred că puţini români erau conştienţi de consecinţele dezastruoase ale unei înfrângeri. Acea săptămână petrecută la Bucureşti mi-a rămas în amintire ca un vis melancolic, străbătut de coşmaruri. Şi totuşi, nu puteam bănui atunci că – în afară de Corina şi Sorin – nu-mi voi mai revedea familia, nici ţara, nici majoritatea prietenilor, iar biblioteca, manuscrisele şi dosarele cu note şi corespondenţă îmi vor rămâne inaccesibile, păstrate în podul caselor în care au locuit de-a lungul anilor părinţii şi Corina.

Am răsuflat uşurat când trenul s-a desprins de peronul Gării de Nord. Până în ultimul moment îmi fusese teamă să nu fiu reţinut, printr-un pretext oarecare, de către

Serviciul Secret, aşa cum se întâmplase cu unii din colegii mei, veniţi în misiune, sau în concediu, la Bucureşti. Pagina pe care însemnasem „mesajul” lui Salazar o arsesem îndată ce am văzut cu cită vigilenţă eram urmărit. Din acelaşi motiv, n-am îndrăznit să iau cu mine Jurnalul anilor 1928-1940, pe care Nina îl va încredinţa mai târziu lui N. I. Herescu şi care se va pierde, câţiva ani în urmă, împreună cu alte manuscrise şi scrisori ale lui Herescu.

Ne-am oprit două zile la Berlin. Unul din ataşaţii de presă, Goruneanu, m-a condus la locuinţa lui Carl Schmidt, în Dahlem. Schmidt încheia atunci cărţulia despre Pământ şi Mare şi voia să-mi pună câteva întrebări despre Portugalia şi civilizaţiile maritime. I-am vorbit despre Camõens şi, în special, despre simbolismul acvatic. (Goruneanu îi dăruise volumul II din „Zalmoxis”, unde apăruse *Notes sur le symbolisme aquatique*.) În perspectiva lui Carl Schmidt, Moby Dick era cea mai mare creaţie a spiritului maritim după Odiseea; nu părea cucerit de Os Lusiados, citită în traducere germană. Am stat de vorbă trei ceasuri; iar, însoţindu-ne la staţia de metro, ne-a explicat de ce consideră aviaţia un simbol terestru.

O dată ajuns la Lisabona, am reluat, cel puţin aparent, programul întrerupt cu două săptămâni în urmă. Fusesem numit consilier cultural, ceea ce-mi îngăduia să citesc numai un ziar pe zi. Restul timpului îl puteam consacra studiului şi scrisului. Am putut deci să refac un lung fragment din cartea, încă neterminată, *La Mandragore*, care va apărea în volumul III din „Zalmoxis”. De asemenea, am început redactarea în franţuzeşte a

volumului publicat în 1943 sub titlul de *Os Romenos, Latinos do Oriente*. Istoricul João Ameal mă invitase să colaborez la colecţia „Gladio” pe care o conducea. Continuam, precum se vede, acţiunea de apropiere luso-română, începută cu articolele din „Acção” şi cartea despre Salazar. În acelaşi timp, organizam un program de schimburi culturale. L-a inaugurat N. I. Herescu, invitat să conferenţieze la Universitatea din Lisabona[1].

Nu izbuteam totuşi să-mi păstrez întotdeauna seninătatea. Veştile de pe frontul răsăritean nu erau încurajatoare. Simţeam că se pregătesc catastrofe şi prefaceri radicale şi mă întrebam în ce măsură vor putea supravieţui valorile spirituale în care credeam. Căutam sprijin în meditaţia câtorva texte de mistică şi metafizică, în contemplarea operelor de artă. De aceea, l-am întovărăşit cu bucurie pe N. I. Herescu la Madrid. Am rămas, Nina şi cu mine, vreo zece zile în Spania. Noul consilier cultural, criticul şi istoricul artelor Alexandru Busuioceanu, ne-a călăuzit în Castilia; am revăzut Toledo, am descoperit farmecul acelor fabuloase orăşele, Segovia, Aranjuez. Am stat mult de vorbă cu Eugenio d'Ors, pregătind împreună o selecţie din scrierile lui, pe care aveam de gând să le traduc în româneşte. Verificam ceea ce descoperisem de mult: împotriva „terorii istoriei”, cea mai bună apărare după experienţa religioasă erau spiritualitatea, creaţia, cultura.

---

[1] în următorii doi ani, vor mai conferenţia alţi savanţi români. O piesă a Fernandei de Castro va fi jucată, în 1943, la Teatrul Naţional din Bucureşti iar George Georgescu va fi invitat, în 1944, să dirijeze o serie de concerte.

Ca şi mulţi compatrioţi şi mulţi europeni, am interpretat debarcarea trupelor americane în Africa de Nord drept un semnal încurajator. Statele Unite recunoşteau prioritatea problemelor europene. Dar operaţia n-a avut rezultatele aşteptate; campania se va prelungi până în aprilie 1943. În ajunul Crăciunului, am primit cărţulia lui Carl Schmidt, *Land und Meer*. Îi trimisesem mai demult „Zalmoxis” III. Dintr-o scrisoare a lui Goruneanu, am aflat că Ernst Jünger îi ceruse lui Carl Schmidt volumul şi-l luase cu el, în raniţă, când fusese mobilizat şi trimis pe frontul de Răsărit[1]. În ianuarie 1943, am fost invitat de rectorul Universităţii din München să asist la inaugurarea Muzeului central asiatic „Sven Heddin”. Dar, pretextând o gripă rebelă, nu m-am dus. Eram obsedat de agonia armatelor încercuite la Stalingrad, unde se aflau şi câteva divizii româneşti. Nu mai puteam adormi decât cu somnifere.

Mă apăram cum puteam. Mă apăram mai ales încercând să scriu. Începusem un roman – intitulat, provizoriu, *Apocalips* – al cărui personaj principal era un semidoct mitoman, în acel an, am întrerupt şi am reluat romanul de mai multe ori, apoi l-am abandonat definitiv[2]. În februarie, am început să redactez un lung studiu comparativ despre riturile de construcţie, pe care l-am terminat în câteva luni. A apărut la sfârşitul anului sub titlul: *Comentarii la legenda Meşterului Manole*.

---

[1] Am citit mai târziu în Jurnalul lui Jünger impresia pe care i-a lăsat-o articolul meu Notes sur le symbolisme aquatique.
[2] Voi utiliza acest personaj, Vădastra, în romanul *Noaptea de Sânziene*.

*

Personalul Legaţiei se dublase. Fostul însărcinat cu afaceri de la Washington, Brutus Coste, sosise mai demult; de la Helsinki, venise Dinu Cantemir, iar de la Bucureşti, Ticu Burileanu.

Facultatea de Litere din Lisabona înfiinţase un lectorat de limbă română; N. I. Herescu îl recomandase pe un fost student al lui, Victor Buescu. Pe măsură ce se prelungea războiul, Portugalia devenea mai importantă. Ţară neutră, aliată seculară a Angliei, dar având un guvern naţionalist şi anticomunist care rupsese demult relaţiile diplomatice cu U.R.S.S. Pentru noi, românii, Portugalia era şi mai preţioasă, datorită latinităţii de la care ne revendicam şi unii, şi alţii. Continuam deci „propaganda culturală” prin articole, interviuri, recepţii, întâlniri cu gazetarii şi scriitorii portughezi.

La sfârşitul lui aprilie, am acceptat cu bucurie invitaţia ministrului nostru la Madrid şi l-am întovărăşit într-o lungă călătorie cu maşina în Andaluçia. Am vizitat pentru întâia oară Cordoba, Sevilla, Granada, Malaga, Cadiz. Cu câteva zile mai înainte, Nina plecase la Bucureşti; mi s-a părut tristă, îngrijorată. Din scrisorile primite prin curierul diplomatic, am înţeles că a fost internată într-o clinică timp de o săptămână, dar mă asigura că nu era nimic grav. La 19 iunie, când s-a întors, însoţită de Giza, mi-am dat seama că nu-mi spusese adevărul. Arunci mi-a mărturisit că, datorită unui chist, a suferit o intervenţie chirurgicală minoră, dar care totuşi o obosise. De fapt, fusese operată,

mult prea târziu, de o tumoare malignă, dar rugase pe toţi – familia, prietenii, colegii de la Legaţie, doctorii – să nu-mi spună nimic. Am aflat adevărul cu puţine săptămâni înainte de sfârşit.

Prima jumătate a lunii noiembrie am petrecut-o la Paris. Nina trebuia să consulte un specialist. M-a asigurat din nou că totul merge bine, că nu trebuie să-mi fac griji. Într-adevăr, s-a întors foarte bine dispusă de la clinica pariziană care îi fusese recomandată de chirurgul de la Bucureşti; rezultatele analizelor erau satisfăcătoare. La Paris, i-am cunoscut pe Georges Dumézil, pe René Grousset, Paul Morand (atunci, ambasador la Bucureşti), Jean Cocteau. Am petrecut aproape tot timpul cu Emil Cioran. Cu el am colindat librăriile şi am cumpărat mai multe cărţi decât cumpărasem în doi ani la Lisabona.

Acea scurtă imersiune în atmosfera culturală a Parisului m-a entuziasmat. Înţelegeam cât mă costaseră anii petrecuţi departe de biblioteci, lipsit de contracte prelungite cu orientaliştii şi istoricii religiilor. Evident, îmi făcusem doar datoria, şi încă în cele mai bune condiţii. Ştiam că din cauza miopiei şi a pleuritei de care suferisem în 1938 fusesem reformat; dar aş fi putut fi trimis ca reporter pe front, ca atâţia alţii. Trebuia însă recuperat timpul cheltuit cu „propaganda culturală”; cu alte cuvinte, trebuia să dublez orele de lucru. Când, la sfârşitul lui noiembrie, am primit telegrama lui Herescu, ameninţându-mă că la 12 decembrie va avea loc concursul pentru noua

catedră, am răspuns că nu mă voi prezenta[1]. Simţeam că epoca de „creaţie”, în contextul culturii româneşti contemporane, era încheiată. Ştiam că mă aflu în pragul unei noi etape. Am petrecut revelionul în Avenida Elias Garcia, foarte modest, doar cu Brutus Coste, Leontin Constantinescu şi soţiile lor. Anul 1944 se vestea, pentru noi, românii, destul de întunecat. Către sfârşitul lui ianuarie, notam în Jurnal: *„Aş vrea să scriu despre teroarea istoriei*.” Dar m-am concentrat asupra *Prolegomenelor* (= *Traité d'histoire des religions*); dispuneam de un bogat material documentar. (În afara cărţilor aduse de la Paris, cumpărasem colecţii întregi din Finlanda, Germania şi Italia.) Lucrul la *Prolegomene* mi-a redat echilibrul sufletesc şi m-a ajutat să rezist încercărilor pe care ni le pregătea „Istoria”. După ce sovieticii au trecut Nistrul şi în timp ce aviaţia americană bombarda masiv Bucureştiul, viaţa noastră, a Ninei şi a mea, a fost un coşmar. La răstimpuri, o întâlnire, o lungă conversaţie cu un gânditor sau un artist de seamă mă elibera de opresiunea prezentului. Aşa au fost, la sfârşitul lui mai, discuţiile cu Carl Schmidt – venit pentru o săptămână în Portugalia – şi cu Ortega y Gasset.

---

[1] Herescu mi-a fost recunoscător, căci, mai puţin de un an în urmă, s-a refugiat cu familia la Lisabona

*

În timpul verii 1944, sănătatea Ninei s-a înrăutăţit. Din fericire, N. I. Herescu venise cu soţia şi fata şi l-am invitat să locuiască la noi. (Pierduseră hainele şi banii în avionul german cu care călătoriseră; aparatul fusese bombardat şi incendiat într-un aeroport.) În acele zile şi nopţi atât de grele, prezenţa unui prieten din ţară mă ajuta mult.

Doctorul ne-a sfătuit s-o internăm pe Nina într-un sanatoriu, şi anume „Casa de Saude e de Repouso” din Lousa, la câţiva kilometri de Lisabona. A rămas acolo două luni, august şi septembrie, dar rezultatele au fost mediocre. În urma capitulării României, la 23 august 1944, aproape toţi funcţionarii Legaţiei au fost rechemaţi în ţară, dar, până la găsirea unui mijloc de transport, primeau fiecare o treime din salariu. Evident, economiile pe care le făcusem abia au putut acoperi cheltuielile celor două luni de sanatoriu, infirmierele, medicamentele şi vizitele doctorului. Brutus Coste, numit însărcinat cu afaceri după rechemarea ministrului Cădere, a reuşit să-mi obţină de la Ministerul de Externe un supliment important, şi astfel puteam face faţă cheltuielilor.

În ultimele săptămâni, Nina a supravieţuit exclusiv prin transfuziile de sânge. De mult nu mai putea citi. Doctorii se minunau de rezistenţa ei. S-a stins, în somn, în dimineaţa de 20 noiembrie. O bună parte din noapte, rămăsesem la căpătâiul ei, citindu-i *Evanghelia Sfântului Ioan*. Mă consola gândul că nu va mai suferi.

Am vândut o bună parte din bibliotecă, am părăsit apartamentul din avenida Elias Garcia şi, în preajma Crăciunului, ne-am mutat – Maria, bătrâna şi devotata jupâneasă, Giza şi cu mine – la Cascaes. Am închiriat, pentru şase luni, o casă veche, dar încă solidă, aparţinând unei familii de moşieri scăpătaţi. Casa era aşezată într-o străduţă pitorească, 13 Rua de Saudade, şi avea o mică terasă deasupra stâncilor, la câţiva metri de ocean. În cea mai spaţioasă dintre încăperi, se aflau câteva rafturi goale, destule ca să încapă cărţile pe care le cumpărasem.

Multă vreme, n-am putut citi decât Biblia şi câţiva autori: Kierkegaard, Leon Şestov, Dilthey, Heidegger – şi n-am putut scrie decât *Jurnalul*. Şi totuşi, urmăream cu anxietate mersul războiului. Eram izolaţi de ţară şi puţinele ştiri privitoare la România le aflam din ziare sau ascultând posturile de radio, într-o seară, am prins chiar, întâmplător, o emisiune în limba română. Era buletinul de ştiri transmis zilnic de la Bucureşti ziarelor din provincie. De atunci, l-am ascultat cu regularitate, comunicând lui Brutus Coste notele pe care le lua Giza. Aşa am fost informaţi de toate crizele şi dificultăţile pe care le-au înfruntat în acea iarnă şi primăvară primele „guverne libere” din România.

Reîncepuseră insomniile, până la 3-4 dimineaţa, dar n-am mai recurs la somnifere; recitam şi meditam Evangheliile, încercam să redescopăr direcţia pe care, urmând-o, aş fi putut ieşi din labirint. Mi se părea, de mult, că m-am rătăcit într-un labirint şi, cu cât trecea timpul, cu atât mă convingeam că e vorba de încă o încercare

iniţiatică, aşa cum fuseseră multe crize din ultimii ani. Deznădejdile, depresiunile şi suferinţele de tot felul îşi aveau un sens: trebuia să le înţeleg ca o seamă de „torturi iniţiatice”, pregătind moartea simbolică şi reînvierea spirituală către care mă îndreptam. Ştiam că nu puteam rămâne indefinit în starea în care mă aflam: nu mai eram cel din primul an al războiului, dar încă nu dobândisem încă un alt mod de a fi. Mă aflam într-o fază obscură, de tranziţie.

De altfel, lumea întreagă care era pe cale de a se transforma, şi cel puţin una din transformările importante nu puteau decât să mă bucure, pentru că o prevăzusem şi o anunţasem în multe scrieri din anii 1933-1940. India se afla în pragul independenţei şi, inevitabil, Asia reintra în Istorie. Pentru mine, evenimentul nu avea numai o semnificaţie politică. Curând, va deveni posibilă o nouă confruntare – pe picior de egalitate – între spiritualitatea orientală şi cea occidentală. Dar dialogul nu era posibil decât dacă adevărata spiritualitate orientală – adică, matca sa religioasă – era corect cunoscută şi înţeleasă în Occident. Fenomenologia şi istoria religiilor, aşa cum o practicam eu, mi se păreau a fi cea mai convenabilă pregătire pentru acest iminent dialog. Pe de altă parte, lumea arhaică – „primitivii” pe care antropologii îi studiau de un secol – nu putea rămâne multă vreme sub înfăţişarea ei colonială. Dar, pentru occidentali, înţelegerea spiritualităţii arhaice era încă şi mai dificilă, căci presupunea o minimă comprehensiune a gândirii mitice.

De aceea, când am reluat lucrul, m-am concentrat cu pasiune asupra *Prolegomenelor*. Cum adunasem şi clasasem deja documentele esenţiale, redactarea înainta destul de repede. Mă duceam din ce în ce mai rar la Lisabona. Rămâneam toată ziua în casă, scriind. Serile, mă plimbam o jumătate de ceas pe malul oceanului, ascultam buletinul de ştiri, iar după cină mă închideam în odaia mea şi lucram până la 3 dimineaţa. Acest program, pe care îl numisem „balzacian”, era întrerupt la răstimpuri de vreo ştire prea gravă (cum a fost, bunăoară, demiterea brutală a generalului Rădescu de către Molotov). La sfârşitul lui martie, împreună cu Leontin Constantinescu, am parcurs pe jos, în opt zile, câteva sute de kilometri şi am ajuns la Fatima. Ca să mă odihnesc, lăsam uneori manuscrisul *Prolegomenelor* şi reluam *Cosmios şi Istorie* (= Le Mythe de l’éternel retour), cărţulia în care încercam să precizez originile fenomenului pe care îl numisem „teroarea Istoriei”.

Aşteptam, ca toţi ceilalţi, sfârşitul războiului. Cum mă hotărâsem să nu mă întorc, deocamdată, în ţară, speram să pot ajunge cât mai repede la Paris, ca să pun la punct cele două cărţi şi să încerc a le publica în limba franceză. Le consideram utile pentru dialogul Orient-Occident. Contribuiam, în orice caz, la depăşirea provincialismului cultural de care sufereau încă unele ţări europene. Mi se părea că însăşi istoria contemporană ne obligă la o deschidere către valorile universale. Nu aveam sentimentul că, fixându-mă câtva timp la Paris şi publicând în franţuzeşte, mă rupeam de cultura românească.

Ştiam că nici o cultură nu este monolitică, dominată exclusiv de o singură tradiţie spirituală. La originile culturii româneşti, se aflau două tradiţii: a plugarilor şi a păstorilor; aceasta din urmă era mai deschisă către valorile universale decât cea a agricultorilor. Modelul exemplar mi se părea a fi iudaismul inter-testamentar, cu cele două surse creatoare: cea a Templului şi cea a diasporei. Aceste idei le voi relua şi discuta încontinuu în primii ani petrecuţi la Paris.

La 29 mai, am aflat de moartea lui Mihail Sebastian, călcat de un camion când se ducea să-şi deschidă cursul de literatură franceză la Universitate. Vestea m-a îndurerat şi amintirea acestui accident absurd m-a urmărit multă vreme. Uneori, mă dobora sentimentul ireparabilului: Mihail Sebastian nu va şti niciodată motivele pentru care am evitat să-l întâlnesc, la Bucureşti, în vara anului 1942. Eram sigur că m-ar fi înţeles de la cea dintâi întâlnire, că am fi regăsit vechea noastră prietenie. Dar destinul hotărâse altfel.

Am lucrat, aproape cu furie, la *Prolegomene* până la 19 iulie, când a trebuit să ne mutăm într-o casă situată chiar în faţa halei de peşte, pe care familia consulului Călin Botez o închiriase pentru vară. Şi aici, îndată ce-am găsit o masă de lucru, m-am reîntors la manuscrisul *Prolegomenelor*, dar n-am izbutit să termin cartea.

Nicolae Herescu plecase la Paris la începutul lui iulie; Spitzmüller, fostul însărcinat cu afaceri la Bucureşti, care îmi cunoştea *Yoga* şi revista „Zalmoxis”, îmi făgăduise mai demult viza franceză. Am primit-o abia la sfârşitul lui

august-Atunci am vândut aproape toate cărţile care îmi rămăseseră (ştiam că-mi erau uşor accesibile la Paris) şi am oprit locuri în wagon-lits. Ultimele zile petrecute la Cascaes au fost cete mai grele şi mi s-au părut cele mai lungi. Casa în care locuiam de şase săptămâni trebuia să fie dărâmată până la 1 octombrie eram înconjurat, de moloz, cu batista în mână, gata s-o apăsam pe gură de câte ori o adiere de vânt ridica praful de pe stradă. Mi se părea o imagine a Europei la sfârşitul celui de-al doitea război mondial.

APENDICE

Nicăieri, în nici o ţară, n-am ascultat o chemare mai melancolică, mai sfâşietoare ca a tocilarului din Lisabona. Meşterul acesta obişnuieşte să-şi vestească trecerea pe străzi suflând într-un nai scurt câteva sunete de o tulburătoare tristeţe, lungi, şovăitoare şi sugrumate brusc într-o chemare ascuţită, ca un cântec rănit. Tocilarul îşi fluieră deznădejdea mai ales în după-amiezele calde, când soarele adoarme marii arbori şi o boare sticloasă se prelinge pe caldarâmuri. Parcă ar fi ultimul om viu petrecându-şi jalea într-un oraş părăsit.

Şi iarăşi îl aud către apusul soarelui, când văzduhul îşi recapătă transparenţa şi începe să fumege arborii bine mirositori. Este fără îndoială cea mai reuşită experienţă a lui *saudade*.

*

Îmi place să stau, în după-amiezele acestei primăveri târzii, în Praça do Comercio, pe balustradele Tejo-lui. Sunt atâţia pescăruşi neodihniţi care îşi încearcă norocul în apele tulburi, galbene, uleioase, ale fluviului – şi, urmărindu-le zborul scurt, zvâcnit, între un ţipăt şi un salt înapoi, mă trezesc târziu, fără gânduri, liniştit, depărtat de

mine însumi, întrebându-mă când s-a transformat lumea din jurul meu şi a ajuns atât de frumoasă.

*

Acesta e un popor trist. Mi-a spus-o odată un prieten portughez, dar n-am vrut s-o cred. Cu cât îi cunosc mai bine, cu atât mă conving că *saudade* nu e o invenţie a Coimbrei, a poeţilor şi a călătorilor romantici. Portughezii n-au expansiunea meridionalilor, n-au nici un fel de vehemenţă, nici un strigăt izbucnit din prea plin. Mă gândesc la toţi prietenii mei, la toţi portughezii pe care i-am cunoscut, la oamenii zăriţi în trenuri, în pieţe, aşezaţi la mesele din cafenele, în sălile de spectacol. Toţi au o ciudată, neîndemânatică pondere în mişcări, deşi nu sunt placizi. Sunt melancolici, zâmbesc întruna, pierduţi, sunt afabili ca toţi cei care poartă cu ei o tristeţe nelămurită, fără motiv.

PARTEA A CINCEA
Incipit vita nova

XIX
PARIS, 16 SEPTEMBRIE 1945

Am ajuns la Paris duminică, 16 septembrie. În gară, ne aşteptau Emil Cioran şi Lică Cracanera – un „om de afaceri”, prieten şi protector al intelectualilor, pe care îl cunoscusem cu doi ani înainte. Cioran ne găsise camere la Hotel de l'Avenir, în rue Madame, foarte aproape de Jardin du Luxembourg. Am dejunat la N. I. Herescu, în apartamentul pe care i-l cedase, provizoriu, un coleg. Era tot atât de optimist. Spunea: mai avem încă un an greu de trecut; după aceea, situaţia se va îndrepta. Seara, ca de atâtea ori în acea toamnă 1945, Cracanera ne-a invitat la un restaurant scump (mai precis, de „marche noir”); nu-mi venea să-mi cred ochilor când am văzut nota de plată.

Săptămâna a trecut repede. Erau formalităţi care trebuiau îndeplinite repede chiar a doua zi; ne-am înscris la poliţie şi la primărie, ca să obţinem cartelele de alimente şi cărţile de identitate. Aveam acum un paşaport simplu, dar viza franceză era valabilă pe o durată limitată şi asta ne uşura situaţia. Când nu eram invitaţi la masă, mâncam din produsele aduse din Portugalia (cutii de sardele, conserve de carne, pesmeţi, zahăr, cafea, ceai). După socotelile mele, economiile pe care le făcusem în ultimul an ne îngăduiau să trăim modest, studenţeşte, opt-nouă luni. Până atunci, speram că voi putea obţine o bursă de studii sau un post la vreo universitate americană. Ştiam, în orice caz, că nu pot conta pe onorariile cărţilor în pregătire

înainte de un an-doi.

Foarte curând, i-am reîntâlnit pe Stephane Lupasco, pe Georgés Dumézil, pe René Grousset şi am cunoscut câţiva indianişti de seamă: Louis Renou, Jean Filliozat, Paul Masson-Oursel. Prezentat de Renou şi Dumézil, am fost ales membru al Societăţii Asiatice. De atunci, ani de-a rândul am asistat cu regularitate la şedinţele venerabilei *Societe Asiatique*. Însoţit de Emil Cioran, am fost într-o după-amiază la Elena Văcărescu, numită de curând consilier cultural pe lângă Legaţia României. L-am reîntâlnit, după cinci ani, pe Eugen Ionescu, am cinat în apartamentul lor din Claude-Terrasse, şi Rodica mi-a arătat-o cu mândrie pe Marie-France, care împlinise de curând un an. I-am reîntâlnit, de asemenea, pe foştii mei studenţi Mariana şi Mihail Şora şi am aflat cu bucurie că Gallimard acceptase manuscrisul lui Mihail, *Du dialogue interieur*. Am cunoscut mulţi români cu care mă voi împrieteni repede; printre cei dintâi, pictoriţa Lili Verea, în atelierul căreia aveam să petrec multe după-amieze de duminică, şi Lizica Codreanu, care punea la punct, pe atunci, o gimnastică medicală, folosindu-se de anumite exerciţii Hatha-yoga.

Descoperirea Parisului era prilej de neaşteptate bucurii. Nu numai muzeele şi parcurile, dar şi concertele (mai ales ale ansamblului *Ars rediviva*, condus de Claude Crussard), spectacolele (încă nu am uitat *Meurtre dans la Cathedrale*, la „Vieux-Colombier”), cafenelele din Montparnasse şi St. Germain-des-Pres. În seara de 29 octombrie, am ascultat, strivit în mulţimea înghesuită în

sală, conferinţa lui Jean-Paul Sartre „*L'existentialisme est un humanisme*”. (Sartre a vorbit, fără note şi fără să atingă paharul cu apă, mai mult de un ceas şi jumătate.) Încercam să profit de această nouă libertate la care visasem atâţia ani. Multe săptămâni, n-am citit nici un ziar (ştiam că evenimentele importante le voi afla de la prieteni). Dar citeam cu nesaţ revistele noi şi unele cărţi recent apărute; mi se părea că trebuie să mă familiarizez cu actualitatea literară şi filosofică pariziană. Curând însă, m-am trezit confiscat de lucrări urgente; cu melancolie, mi-am dat seamă că libertatea de care mă bucurasem se redusese la cele două ceasuri pe care, în fiecare dimineaţă, mă încăpăţânam să le petrec în muzee, în parcuri sau pe străzi.

*

Ducându-mă să-l văd, în librăria lui vetustă din rue Jacob, editorul Paul Geuthner mi-a mărturisit că, dacă ar dispune de o cotă mai mare de hârtie, ar reimprima *Yoga*; cartea era necontenit cerută, şi nu numai din Franţa. Mi-a sugerat să public, deocamdată, o cărţulie mai puţin tehnică. Câteva zile în urmă, Georgés Dumézil m-a prezentat lui Brice Parairn care dirija la Gallimard colecţia „La Montagne Sainte-Genevieve”, şi i-a vorbit de proiectul meu. Nu terminasem *Prolegomenele* (= *Traité d'histoire des religions)* nici *Cosmos şi Istorie* (= *Le Mythe de l'éternel retour)*, dar pentru că Brice Parain se arăta interesat de o *Introduction ă l'etude du Yoga*, m-am

apucat de lucru. Mă gândeam că aş putea rezuma teza mea de doctorat, reproducând sau concentrând cât mai multe pagini. Dar am renunţat repede la această soluţie facilă. După atâţia ani, m-am cufundat din nou în sanscrită, filosofia indiană şi problematica yoga. Îmi cumpărasem dicţionarul sanscrit-francez al lui Renou, împrumutasem texte şi reviste de orientalistică de la Societe Asiatique, şi în câteva luni stăpâneam subiectul mai bine ca niciodată. (Evident, profitasem de bibliografia critică recentă.) În primăvara 1946, am ţinut la *Institut de Civilisation Indienne* o comunicare despre lexicul yoga, şi, invitat de Jules Bloch şi dr. Jean Filliozat, două conferinţe despre tehnicile yoghine. Mai târziu, voi fi chemat să vorbesc de către diferite grupări etnice şi centre de studii spirituale. Yoga interesa – aşa cum o prevăzusem mai demult – un public din ce în ce mai numeros şi mai variat. Evident, un asemenea interes ameninţa să devină – cum a şi devenit curând – o „modă”. De aceea, Louis Renou şi alţi indianişti priveau cu simpatie eforturile mele de a prezenta filosofia şi practicile yoga cât mai ştiinţific, situându-le totodată în perspectiva mai largă a istoriei religiilor. Am terminat cartea la începutul verii, şi Brice Parain mi-a făgăduit un avans îndată ce va intra sub tipar. Dar, datorită conjuncturii editoriale, *Techniques du Yoga* nu vor apărea decât în primăvara 1948. Din fericire, primisem avansul la timp.

La începutul lui noiembrie, Georgés Dumézil şi-a deschis cursul la Ecole des Hautes Etudes, Section des Sciences Religieuses; curs pe care aveam să-l urmăresc,

cu cel mai viu interes, până în 1950. Aflând că lucrez la o morfologie a fenomenelor religioase, Georges Dumézil m-a invitat să ţin o serie de conferinţe în cadrul catedrei lui de mitologie comparată. Evident, am fost cât se poate de măgulit. Aveam deja dactilografiate câteva mari capitole; în săptămânile care au urmat, le-au tradus, mai mult sau mai puţin fericit, câţiva tineri [1]. Trebuia însă să aleg paginile care trebuiau prezentate oral şi, mai ales să dezvolt comentariile mele. Am inaugurat ciclul de conferinţe la 8 februarie 1946 printr-o analiză a divinităţilor de structură uranică în religiile arhaice. În afară de Georges Dumézil şi tibetanista Marcelle Lalou, mai era de faţă un mic grup de români. În cele zece conferinţe pe care le-am ţinut, am reuşit să discut numai subiectele primelor patru capitole din *Traité d'histoire des religions*. Dumézil a stăruit să continui prezentarea în iarna şi primăvara anului 1947, dar, prins de alte proiecte, n-am apucat s-o fac. Am expus însă esenţialul cărţuliei Le Mythe de l’éternel retour în primăvara 1948; de data aceasta, în faţa unui public mult mai numeros.

*

Cracanera mă asigurase că-mi va găsi un mic apartament, în toamna 1945, un asemenea privilegiu părea – cum s-a şi dovedit – aproape irealizabil. Cu totul

[1] Textul integral al versiunii franceze – Traité d'histoire des religions – va fi corectat de Georges Dumezil.

întâmplător, am aflat că o doamnă de origine rusă, M-me Chernass, era dispusă să subînchirieze o parte din apartamentul pe care-l ocupa în rue des Saints-Pères. Ne-am instalat în februarie 1946; aveam trei camere, aproape goale, şi puteam utiliza bucătăria. Din fericire, am găsit o masă de lucru, pe care mi-am înşirat dosarele şi manuscrisele.

Începusem conferinţele la Hautes Etudes, şi masa de lucru îmi era de mare ajutor (la hotel, timp de patru luni, mă mulţumisem cu o mescioară şubredă). Sanscrita îmi stârnise pofta de a relua greaca veche şi mai ales de a învăţa serios limba rusă. În timpul războiului, la Oxford, la Lisabona, la Cascaes, mă apucasem de mai multe ori de rusă, dar întrerupeam studiul (două ore pe zi) după câteva săptămâni. De data aceasta, voiam cu orice preţ s-o învăţ. Pe de o parte, pentru a putea citi lucrările etnologilor ruşi despre şamanismul siberian; pe de altă parte, pentru că, învăţând limba (de care mă îndrăgostisem de mult), îmi dovedeam că nu confund poporul rus cu regimul actual, imperialismul sovietic. Îmi repetam mereu că ura împotriva trupelor de ocupaţie şi a uneltelor lor din România nu trebuia extinsă şi asupra poporului rus.

Dispunând acum de o bucătărie, de câteva tacâmuri şi o duzină de pahare, puteam invita prietenii. Proviziile aduse din Portugalia erau pe sfârşite, dar mai aveam încă ceai, cafea şi câteva cutii de sardele. La răstimpuri, N. I. Herescu şi Emil Cioran ne dăruiau o sticlă de vin. Multă vreme n-am îndrăznit să oferim invitaţilor decât cafea şi, uneori, un pahar de vin.

Pe nesimţite, cercul cunoscuţilor şi, mai târziu, al colegilor şi prietenilor se lărgea. În primăvara aceea, l-am cunoscut pe Philippe Lavastine, i-am admirat mulţimea lecturilor şi imensa lui bibliotecă; prin Lavastine, l-am întâlnit pe dr. Henry Hunwald, pasionat de alchimie şi hermetism şi care mi-a dăruit *Alchimia asiatică* (1935), cumpărată la Cluj chiar în anul apariţiei. Curând, mă voi împrieteni cu Henry şi Anne Hunwald; în micul lor apartament din rue St. Jacques, aveam să cunosc mulţi scriitori şi hermetişti: pe bătrânul Paul Vuillaud (uimit că posedam, la Bucureşti, încă din 1926, cele două volume din *La Kabbale Juive*), pe criticii Aimé Patri şi Michel Carrouges, pe alchimistul Eugene Cansèliet şi, mai ales, pe André Breton, care îmi va citi cu interes *Techniques du Yoga.* Louis Renou mi-a făcut cinstea să mă invite la masă o dată cu E. Benveniste, curios să afle anumite amănunte despre extazul şamanilor asiatici, altă dată cu Paul Mus, abia întors din Indochina (purta încă uniforma de ofiţer). Mus mi-a adus aminte de lungul meu articol despre Barabudur: îl descifrase, cu ajutorul unui dicţionar român-francez, la Saigon, în preajma războiului.

Vara 1946 am petrecut-o lucrând, ca în tinereţe, douăspre-zece-paisprezece ore pe zi. În pofida căldurilor, am încheiat, în iulie, *Lè probleme du chamanisme*, studiul pe care mi-l ceruse H. Ch. Puech pentru „Revue de l'histoire des religions”; îndată după aceea, m-am concentrat asupra capitolelor încă nescrise din *Traité*. Şamanismul mă interesa de mulţi ani; primele documente le adunasem la British Museum, în vara 1940; la

Lisabona, citisem toate volumele din, F [olklore] F[fellows] Communications„ (Helsinki), cuprinzând informaţii şi exegeze în legătură cu şamanismul asiatic siberian. Pretextul studiului din „Revue de l'histoire des religions” l-a constituit o carte a lui Ake Ohlmark; urmând o veche interpretare naiv-materialistă, autorul asimila extazul şamanic transelor provocate de „isteria arctică”. Am încercat să situez „problema şamanismului” în contextul istoriei religiilor, singura perspectivă care nu-i anula semnificaţia, nici funcţia. Am analizat deci tipologia iniţierii şamanice şi structura călătoriilor extatice ale şamanilor în regiunile cereşti şi subpământene, subliniind analogiile cu ridurile iniţiatice şi experienţele mistice ale anumitor populaţii primitive şi orientale. *Le probleme du chamanisme* a fost primul meu studiu care a văzut lumina tiparului (în februarie 1947). Scrisorile entuziaste pe care le-am primit atunci din partea multor orientalişti şi istorici ai religiilor m-au îndemnat să reiau problema într-o monografie mai amplă.

Evident, programul celor douăsprezece-paisprezece ore de lucru pe zi era uneori întrerupt de „actualitatea politică”. De curând, începuse Conferinţa de Pace şi, o dată cu declaraţia oficială a României, veniseră la Paris un număr de intelectuali. La începutul lui august, profesorul Al. Rosetti mi-a telefonat, spunându-mi că trebuie să mă vadă de urgenţă. Ne-am întâlnit a doua zi. Mi-a confirmat zvonul pe care îl auzisem mai demult, dar refuzasem să-l cred: intenţionând să-mi încredinţeze o catedră la Ecole des Hautes Etudes, ministrul educaţiei

ceruse avizul Legaţiei (căci eram cetăţean român); ministrul nostru, distinsul matematician Stoilow, a întrebat Bucureştiul şi, evident, răspunsul a fost negativ. Câteva zile în urmă, Al. Rosetti m-a însoţit în biroul lui Stoilow, „ca să vadă ce se poate face”. Natural, nu se mai putea face nimic. I-am mărturisit lui Rosetti surpriza şi mâhnirea mea: nu puteam crede că un mare savant ar putea proceda ca un agent informator (câţiva ani mai târziu, asemenea procedee vor părea fireşti.)

*

După cum era de aşteptat, delegaţia oficială la Conferinţa de Pace, sub conducerea Anei Pauker, susţinea tezele partidului comunist, adică ale Moscovei. Grigore Gafencu şi alţi câţiva diplomaţi români rămaşi în Occident alcătuiseră un birou de presă pentru a informa cercurile politice şi opinia publică europeană. Brutus Coste se număra printre cei activi. Astfel ne-am regăsit după un an şi am reluat unele teme ale discuţiilor noastre din Portugalia [1]. Printre „tehnicienii” Comisiei de la Conferinţa de Pace se găsea şi un bun prieten al lui Coste, Anton Golopenţia. L-am reîntâlnit cu bucurie. Am aflat că expediase fostului său profesor Joachim Wach cele trei volume ale revistei „Zalmoxis”, iar într-o scrisoare

[1] Discursul lui Churchill din 20 septembrie 1946, în care sugera o federaţie a statelor europene şi împăcarea definitivă dintre Franţa şi Germania, provocase nesfârşite discuţii şi polemici. Unii naivi se întrebau de ce descoperise Churchill atât de târziu această îndrăzneaţă soluţie politică.

îi vorbise de mine, rugându-l să-mi dăruiască ultimele lui lucrări; într-adevăr, Wach, care preda istoria religiilor la Universitatea din Chicago, mi-a trimis Sociology of Religion şi mi-a scris, anunţându-mă că va veni curând în Europa. Dar n-a venit decât în vara anului 1950; când ne-am întâlnit, la Ascona, Anton Golopenţia era de mult arestat. (Câţiva ani în urmă, soţia lui a fost chemată să-i identifice corpul.).

Luna octombrie se anunţa, pentru noi, destul de grea. Uneori, mi se părea că văd spectrul sărăciei în faţă. Am izbutit să vindem o parte din hainele aduse din Portugalia. Apoi, am descoperit Muntele de Pietate, unde am depus de mai multe ori argintăria şi haina de blană a Ninei. Giza învăţase să confecţioneze pălării, dar la început nu găsea cliente. Din fericire, la răstimpuri, Brutus Coste şi alţi prieteni îmi expediau mici sume de bani. Reuşeam, de asemenea, să împrumut de la Cracanera sumele necesare chiriei sau traducerii capitolelor din *Traité*. Dar erau zile când acest provizorat care se prelungea peste măsură mă deprima.

M-am hotărât atunci să-mi încerc norocul în Statele Unite. Ananda Coomaraswamy îmi scrisese la începutul lui octombrie, spunându-mi că trebuia să vin neapărat să-l văd la Boston, în 1947, pentru că în 1948 se va retrage definitiv în India. L-am rugat să-mi găsească ceva de lucru în S. U.A. Mi-a răspuns că toate catedrele de indianistică şi istoria religiilor din universităţi şi colegii erau de mult ocupate; dar m-a asigurat că va mai încerca. De abia în august 1947 mi-a scris că ar fi disponibil un post de.

Limbă franceză, la un nou colegiu care va fi înfiinţat curând (în afară de locuinţă şi întreţinere, aş avea un salariu anual de 2800 de dolari). Am acceptat şi această soluţie (îmi spuneam că va fi provizorie), dar, în octombrie, Louis Renou mi-a anunţat moartea lui Coomaraswamy. Vestea m-a îndurerat profund. Visasem la călătoria în Statele Unite mai ales ca să-l întâlnesc pe Ananda Coomaraswamy, să putem sta pe îndelete, discutând ultimele sale exegeze întemeiate pe *philosopia perennis*.

Cu toată sărăcia, îmi continuam lucrul la ultimele două capitole din *Traité*. Mă bucuram, de asemenea, de câte ori reuşeam să-i cunosc personal pe unii din autorii descoperiţi de curând, ca, de pildă, pe Robert Dessoille şi Gabriel Marcel. La începutul lui decembrie, mi-a telefonat Theodore Besterman, numit de curând într-un post important la UNESCO. Îl cunoscusem la Londra, în primăvara 1940, îl reîntâlnisem la Oxford în iarna următoare. Îi admiram erudiţia şi curajul de a schimba „specialităţile”: de la parapsihologie la etnologie şi folclor, apoi la bibliografii regionale, culminând în magistrala *Bibliography of Bibliographies*. Acum l-am regăsit pasionat de Voltaire, a cărui operă voia, pe atunci, s-o traducă integral în limba engleză. Am petrecut câteva după-amieze, colindând împreună librăriile şi anticariatele;

Besterman cerea să vadă „orice carte de sau despre Voltaire”.[1]

*

La 24 decembrie, d-na Chernass ne-a anunţat că trebuie să ne mutăm într-o lună. Pentru că nu mai puteam spera să găsim un apartament, am început să căutăm camere în hoteluri „de rezidenţă”. Am găsit, pentru mine, o cameră mare şi spaţioasă, la Hôtel de Suède, în rue Vaneau. Cum eram obligaţi să dejunăm şi să cinăm acasă, Giza căuta un hotel care să îngăduie pregătirea câtorva feluri simple de mâncare la un „primus”, în cele din urmă, a găsit, într-un hotel modest din rue de Beaune, o odăiţă care se prelungea într-un soi de alcov, prevăzut cu o chiuvetă; aici şi-a instalat valizele şi „primusul”.

În ajunul Crăciunului, Georges Dumézil a venit să mă vadă, aducându-mi capitolele din *Traité* a căror versiune franceză avusese bunătatea s-o amelioreze. Tot ce mi-a spus în acea după-amiază despre valoarea şi importanţa cărţii m-a făcut să uit plictiselile şi sărăcia. Mi-a sugerat să propun *Traité* editurii Payot, oferindu-se, de va fi nevoie, să scrie prefaţa. Dar cum ultimele două capitole nu erau terminate, n-am îndrăznit să prezint manuscrisul. Am încheiat anul în atelierul lui Lili Verea, aducându-l şi pe Theodore Besterman; era primul său contact cu (aşa cum

---

[1] Theodore Besterman s-a concentrat mai târziu exclusiv asupra corespondenţei lui Voltaire, publicând o admirabilă ediţie critică în 110 volume.

îi plăcea să spună) „distracţiile elitelor intelectuale franceze postbelice”.

Ne-am mutat la 28 ianuarie 1947, după două zile de tensiune şi teamă; proprietăreasa avusese o ciudată criză de furie, şi nopţile am dormit îmbrăcaţi, aşteptându-ne la orice. Am respirat uşuraţi când am transportat valizele şi cărţile într-o camionetă şi am pornit spre rue de Beaune, apoi în rue Vaneau. Ne-am obişnuit repede cu noul program. Lucram toată ziua şi o parte din noapte; Giza confecţiona pălării şi vizita eventuale cliente; la prânz şi seara, mâncam în odăiţa din rue de Beaune şi uneori chiar invitam prieteni la cafea.

Semnarea Tratatului de pace n-a provocat entuziasm. Puţine zile mai înainte, mi se relataseră amănunte tragice despre foametea din România şi, câteva ceasuri după aceea, am aflat de avionul prăbuşit la Sintra, în care se aflau Claude Crussard şi opt din membrii ansamblului *Ars rediviva*. Iarna şi primăvara aceea n-am avut decât două preocupări: să găsesc bani pentru plata săptămânală a hotelului şi să termin *Traité d'histoire des religions*. Mă împrumutam de la toţi prietenii şi cunoscuţii. Am împrumutat chiar şi de la un student, Alphonse Juillard, sosit de curând de la Bucureşti, împreună cu alţi bursieri ai statului francez. Uneori, Giza plângea de disperare: nu reuşea să-şi vândă pălăriile. (Şi totuşi, în toamnă situaţia s-a schimbat brusc; o casă de mode i-a cumpărat întreaga colecţie şi i-a comandat alte zeci de pălării. Au fost luni când am trăit exclusiv din încasările ei.) În mai, am primit de la Brutus Coste, dintr-un fond special pe care-l

supraveghea, 20000 de franci, ceea ce mi-a îngăduit să achit o bună parte din datorii şi să plătesc restanţele la hotel. Tot în acea lună, N. I. Herescu m-a prezentat generalului Rădescu, preşedintele ultimului guvern liber din România. După ultimatumul adresat Regelui Mihai de către Vîşinski, în martie 1945, generalul Rădescu se refugiase la Legaţia engleză şi, câteva luni în urmă, un avion militar îl transportase, împreună cu secretarul lui, în insula Cipru. Sosise de curând la Paris, unde începuseră să ajungă, pe diverse căi, şi alţi oameni politici. Astfel l-am reîntâlnit, în iulie, pe fostul ministru de externe, Constantin Vişoianu. Îl cunoscusem în ţară, prin 1938, când era directorul revistei „Viaţa românească”. Aflasem că în timpul războiului se apropiase de „socialism” şi credea că trebuie să obţinem, cu orice preţ, încrederea şi prietenia Sovietelor. Dar experienţele recente îi spulberaseră iluziile. M-a tulburat pesimismul cu care privea viitorul imediat. Era convins, pe bună dreptate, că am fost părăsiţi de „marii noştri Aliaţi”; România, ca şi restul Europei Centrale Şi Orientale, fusese cedată Sovietelor.

Toate veştile acestea m-au întristat, dar nu m-au surprins. După Conferinţa de la Teheran, unde Europa fusese împărţita în două mari „zone de influenţă”, ştiam că soarta noastră era pecetluită. Problema principală era, după expresia lui Anton Golopenţia, „cum să iernăm”, cum să ne salvăm identitatea naţională în timpul acestui nou Ev Mediu, care putea dăinui multe generaţii. Dar noi, cei aflaţi în Occident, nu aveam dreptul să ne lăsăm paralizaţi de deznădejde. Trebuia, cu orice preţ, să ne continuăm

munca şi creaţia, conform vocaţiei fiecăruia dintre noi.

M-am reîntors deci cu dârzenie la lucrările mele. În iunie, scrisesem un studiu despre opera lui Dumézil, pe care mi-l ceruse Lucien Febvre pentru „Annales”, iar în august am încheiat *Traité*. Îmi rămânea de pus la punct *Le Mythe de l’éternel retour,* tradus în parte de fostul meu student Mihail Şora. Dar, aşa cum îmi era teamă, efortul pe care-l făcusem în ultimele şase-şapte luni m-a detaşat de lucrările teoretice. În septembrie, m-am trezit pasionat de Balzac. De dte ori dispuneam de o după-amiază liberă, şi în fiecare noapte până târziu, citeam sau reciteam operele acestui idol al adolescenţei şi tinereţii mele. Curând, am descoperit corespondenţa şi monografiile publicate recent despre tinereţea şi începuturile literare ale lui Balzac. Cum în 1950 aveau să se împlinească o sută de ani de la moarte, mi-am spus că aş putea scrie – şi publica sub pseudonim – o *Viaţă a lui Balzac*; ar fi fost o biografie compusă de un scriitor deprins cu exegeza diferitelor simbo-lisme religioase şi parareligioase. Când am abandonat definitiv acest proiect, ajunsesem cu povestirea în anul premergător primului succes de public şi de critică, *Les Chouans*. Dar nu mi-a părut rău de timpul pierdut; neaşteptatul intermezzo balzacian m-a ajutat să-mi regăsesc echilibrul.

În toamna aceea, l-am cunoscut pe Antoine Bibesco şi am dejunat pentru întâia oară în superbul său apartament din île Saint-Louis. De asemenea, am fost invitat de Maruca Cantacuzino şi George Enescu în casa lor din Bellevue. Am putut astfel cunoaşte mai deaproape

această pereche fabuloasă de care – datorită „episodului Nae Ionescu” din 1931-1932 – se legau atâtea amintiri.

La începutul lui octombrie, urmând sfaturile lui H. Ch. Puech şi Alphonse Dupront, fostul director al Institutului Francez pe care-l cunoscusem demult, la Bucureşti, am depus o cerere de bursă la Centre de la Recherche Scientifique. Cererea era însoţită de scrisori de recomandare de la Louis Renou, Georgès Dumézil, Paul Masson-Oursel şi de o seamă de publicaţii (*Yoga*, „Zalmoxis” I-III, *Le probleme du chamanisme* etc). Îmi închipui că dosarul meu a făcut o oarecare impresie, pentru că puţine zile în urmă am primit de la C.N.R.S. un „ajutor urgent” de 25000 de franci. Dar, ca să evite o eventuală opoziţie a Legaţiei, Alphonse Dupront a socotit oportun să-l informeze pe Stoilow. Fără îndoială, ministrul şi-a făcut datoria. Spre surprinderea mea – şi indignarea savanţilor francezi care-mi elogiaseră activitatea – am aflat, la 3 decembrie 1950, că cererea fusese respinsă. (în 1951, Louis Massignon va „redeschide dosarul”; de data aceasta, cu deplin succes. Dar, câteva săptămâni mai târziu, primeam bursa Bollingen şi a trebuit să renunţ la C. N.R.S.)

*

Câteva zile după „nemeritata catastrofă” (cum o numise un prieten), am fost să-l văd pe Gustave Payot. Georgès Dumézil îi vorbise deja despre carte şi-i promisese o prefaţă. M-a întâmpinat un bătrân înalt şi subţire, care, în

ciuda diabetului şi a altor invalidităţi, impresiona printr-o surprinzătoare energie. S-a încruntat îndată ce a văzut titlul: *Prolegomenes a l'histoire des religions*. A răsfoit manuscrisul şi s-a încruntat din nou: erau aproape 700 de pagini dactilografiate.

— Dacă pentru *Prolegomene* ai nevoie de 700 de pagini, o *Istorie a religiilor* ar trebui să aibă zece volume! Trebuie să-i schimbi titlu.

Am propus *Morphologie du sacré*, dar a clătinat din cap.

— E prea vag. Singurul titlu care ar putea interesa şi atrage cumpărătorii este *Trăité d'histoire des religions*.

A adăugat că, dacă sunt de acord, va angaja imediat cartea. Altminteri, dată fiind problema hârtiei, va trebui să aştept. Mi-am adus aminte de iarna 1941 când, în casa pe care o închiriasem împreună cu doamna Sassoon, la Oxford, începusem să scriu primele pagini. Mi-am adus aminte de nopţile din ultimii doi ani când, în rue des Saints-Peres şi la Hôtel de Suède, mă trudeam să închei ultimele capitole. Evident, nu mă gândeam niciodată că lucrez la o *Istorie a religiilor*. Dar am acceptat pe loc. Esenţialul era să apară cartea, chiar cu un titlu pe care nu-l merita.

Gustave Payot m-a întrebat dacă manuscrisul e complet şi definitiv; mi-a atras atenţia că tipografii sunt pretenţioşi şi cele mai simple modificări costă enorm. L-am asigurat că textul este complet, dar că, în orice caz, va trebui revizuit încă o dată înainte de a fi trimis la imprimerie. Trei zile în urmă, mi-a telefonat, spunându-mi

că a găsit o tipografie care, dacă aş prezenta manuscrisul în două săptămâni, ar putea publica volumul la începutul primăverii. A adăugat că la predarea manuscrisului voi primi 60000 de franci.

Nu voi uita niciodată zilele şi nopţile pe care le-am trăit între 13 şi 18 decembrie. Lucram mai ales nopţile, când rue Vaneau şi Hôtel de Suède regăseau o nefirească, aproape ireală, linişte. Mă culcam spre dimineaţă, dar nu dormeam decât trei-patru ceasuri. Îmi pregăteam o ceaşcă mare de cafea şi mă reîntorceam la lucru. La un moment dat, mi-am dat seama că nu mai ştiu în ce zi a săptămânii ne aflam. Nu mă încumetam să cobor şi să întreb portarul; mi-era teamă că mă voi prăbuşi pe scări. Sufeream din nou de acele vertigii, declanşate de teribila senzaţie a lui „déjà vu", pe care le cunoscusem în tinereţe. M-am trântit îmbrăcat în pat şi am reuşit să adorm. În pofida surmenajului, am încheiat completarea bibliografiei şi punerea la punct a textului înainte de termenul fixat. (Dar de atunci n-am mai îndrăznit să repet experienţa celor douăzeci de ceasuri de lucru neîntrerupt.) După ce-am predat manuscrisul lui Payot, am încercat să citesc o nuvelă de Balzac ca să evadez din cercul infernal în care mă zbătusem o săptămână. Imposibil; surmenajul îmi provocase o criză de vagotonie. Zile de-a rândul dormitam, ca o larvă, de dimineaţa până seara.

Câtva timp în urmă, Gustave Payot mi-a telefonat, anunţându-mă că, indignat de devizul pe care i-l făcuse tipografia, retrăsese manuscrisul. Nu ştia când se va ivi

altă ocazie. (S-a ivit la începutul verii, dar n-am aflat decât destul de târziu această veste bună.)

*

De mult nu mai ştiam nimic despre Lică Cracanera. Aflasem că, în speranţa unei afaceri „pur şi simplu senzaţionale”, împrumutase mari sume de bani şi, de câtva timp, dispăruse din Paris. Apoi, într-o după-amiază sticloasă de ianuarie, Emil Cioran mi-a adus vestea sinuciderii lui: i se găsise corpul pe o plajă din Belgia. Circula zvonul că, dându-şi seama că fusese escrocat, Cracanera plecase de la Bruxelles încercând să-şi recupereze măcar o parte din sumele investite în faimoasa „afacere” şi, evident, nu reuşise. Astfel şi-au pierdut economiile mai mulţi intelectuali români; i le încredinţaseră ca să le „fructifice”. Nu mă îndoiesc că Lică Cracanera a căzut victimă marii sale naivităţi. Că a fost de bună-credinţă o dovedeşte faptul că s-a sinucis; un escroc ar fi dispărut, refugiindu-se în alt continent. În orice caz, nu pot uita generozitatea cu care Cracanera a ajutat atâţia intelectuali români în timpul ocupaţiei germane şi imediat după eliberare[1].

Pentru români, anul 1947 se încheiase cu abdicarea forţată a Regelui Mihai, iar anul în care abia intrasem lăsase să se întrevadă agravarea tensiunilor politice.

---

[1] Figura şi destinul lui lică Cracanera mi-au servit de model unui personaj din Noaptea de Sânziene, Mişu Weissmann.

Numărul celor care părăseau ţara – oameni politici, intelectuali, studenţi – crescuse mult în ultimele luni şi continua să crească. De asemenea, se adunau la Paris cei care se aflaseră în lagărele din Germania şi Austria, majoritatea fiind legionari.

Un comunicat al Legaţiei anunţase că în curând va începe repatrierea cetăţenilor români; cei care nu se întorc în şase luni îşi pierd automat naţionalitatea. Cu excepţia câtorva lucrători şi câtorva bătrâni, toţi ceilalţi au decis să rămână în Franţa. Se înfiinţase Organizaţia Internaţională a Refugiaţilor (IRO). Orice exilat putea să-şi depună paşaportul (dacă îl avea) şi să semneze o declaraţie că renunţă la cetăţenia respectivă. Primea atunci o carte de identitate şi, în principiu, se afla sub protecţia ţării în care îşi alesese reşedinţa. Încă şi mai important: IRO punea la dispoziţia refugiaţilor mijloace de transport pentru statele care îi acceptau, adică republicile Ameri-cii de Sud, Canada şi Australia.

Mulţi români – fugiţi din ţară sau care făcuseră parte din serviciile diplomatice, consulare şi economice – s-au hotărât să plece cât de curând în Argentina. Pe de o parte, regimul argentinian încuraja imigrarea; pe de altă parte, tensiunea între S. U. A. şi Soviete se accentuase la răstimpuri, se credea că războiul este inevitabil. Riscul de a fi „surprins de evenimente” în Europa Centrală sau în Occident părea uneori iminent. În plus, mulţi refugiaţi socoteau că posibilităţile de a-şi câştiga viaţa în alte continente se vor împuţina cu trecerea timpului. Ceea ce

explică faptul că majoritatea românilor au emigrat în Argentina în cursul anului 1948.

Acelaşi motiv a făcut-o pe Giza să se înscrie în acea primăvară pe lista consulatului argentinian. Casele de modă continuau să-i comande pălării şi învăţase de curând croitoria. Îşi spunea că acum este cel mai bun moment pentru a-şi încerca norocul la Buenos Aires. Dar numărul celor înscrişi pe lista consulatului era considerabil. Trebuia să aibă răbdare, să aştepte.

Personal, nu mă gândeam la emigrare. Eram hotărât, cu orice risc, să rămân în Franţa. Aşteptam să apară măcar cărţile şi studiile deja angajate. În februarie, primisem corecturile cărţii *Techniques du Yoga* şi ale unui lung studiu *Le „Dien lieur” et le symbolisme des noeuds* care va apărea în „Revue de l'historie des religions”. În martie, l-am cunoscut pe Georges Bataille. Am stat mult de vorbă în camera mea de la Hotel de Suede; citise *Yoga* din 1936 şi-l interesaseră în special capitolele despre tantrism. M-a invitat să colaborez la „Critique”, şi puţine săptămâni în urmă i-am trimis primul articol. De asemenea, nu pierdusem speranţa că Payot va publica *Traité* înainte de sfârşitul anului. În mai, curând după ce apăruseră *Techniques du Yoga*, am rezumat în câteva lecţii ţinute la Ecole des Hautes Etudes lucrarea mea favorită, *Le Mythe de l'éternel retour*[1].

[1] începută la Cascaes, în martie 1945, această cărţulie va fi încheiată în noiembrie 1948 şi va apărea, la Gallimard, în primăvara următoare.

Dar acea primăvară 1948 se leagă în amintirea mea de primele încercări de organizare culturală a exilului. În afară de bursierii statului francez care refuzaseră să se întoarcă în ţară, se mai aflau la Paris vechi studenţi dinainte şi din timpul războiului, precum şi mulţi intelectuali (gazetari, profesori, oameni de ştiinţă). Generalul Rădescu îmi ceruse un plan de activitate culturală a românilor din exil. Sugerasem, deocamdată, înfiinţarea unei Asociaţii „Mihai Eminescu”, care să organizeze conferinţe publice şi să editeze o revistă literară („Luceafărul”), precum şi un număr de burse pentru studenţii săraci şi anumiţi intelectuali lipsiţi de mijloace.

Nu voi rezuma aici istoria diasporei româneşti din acei ani. E suficient să amintesc că, după abdicarea Regelui Mihai şi refugierea multor oameni politici şi foşti funcţionari ai Ministerului de Externe, se putea întrezări posibilitatea întemeierii unui Comitet Naţional care să reprezinte întreaga mişcare de rezistenţă din afara şi dinăuntrul ţării. Anumite fonduri, depuse mai demult în Elveţia şi Portugalia, puteau acoperi, cel puţin la început, cheltuielile organizării şi activităţii Cornitetului. (După câţiva ani, organizaţia americană „Free Europe” va încuraja şi susţine Comitetele „Naţiunilor Captive”). Cum era firesc, ultimul preşedinte de Consiliu, generalul Rădescu, ajutat de Grigore Gafencu şi Brutus Coste, a încercat să formeze Comitetul Naţional. Dar, datorită geloziilor şi conflictelor inerente oricărei emigraţii, n-a reuşit şi, în cele din urmă, a trebuit să renunţe. Între timp, industriaşul N. Malaxa, care părăsise de curând ţara, a pus la dispoziţia

generalului Rădescu o parte din suma încasată prin vânzarea faimoaselor Uzine „Malaxa” şi depusă în Elveţia. Astfel că, din mai 1948 şi până în iarna 1949, generalul Rădescu a putut asigura bursele studenţilor şi intelectualilor şi tipărirea celor două numere din „Luceafărul”.

Împreună cu câţiva prieteni şi colegi, am înfiinţat Asociaţia Culturală „Mihai Eminescu”. Prima manifestare publică a fost comemorarea zilei de 10 Mai, într-o sală arhiplină de la Societes Savantes. Tot la Societes Savantes aveam să ţin mai târziu conferinţe despre cele două tradiţii spirituale româneşti şi despre Mihai Eminescu. Concomitent, pregăteam primul număr din „Luceafărul” cu colaborarea multor scriitori români din diaspora. Volumul, de 180 de pagini, se deschidea cu o poezie, „Adio, libertate!”[1], semnată Valeriu Anghel. Era, de

---

[1] De fapt „Adio Libertăţii” (N.M)

Scrâşnind, îţi spun adio, Libertate.
Azi nu mai eşti pe câmp de bătălii,
Să te culeagă săbii încercate
De strălucirea sfintelor mânii.
Jertfită astăzi Păcii speriate
La masa sumbrelor împărăţii...

Rămâne celui neliber „Frumuseţea ":
Ce blestem ţipă gura-mi vinovată?
Tu, Frumuseţe-a lumii nenfricată,
Tu glorie a vieţii, tu ne ţii!
Să-ţi spun adio ţie? Niciodată!
Chiar de-o fi scris să nu mai fim noi vii,
De dincolo de moarte scăpărată,
Tunând peste tirani, tot ai să vii!”

fapt, a lui Vasile Voiculescu, trimisă pe sub ascuns din ţară.

Evident, îmi dădeam seama de dificultăţile pe care asemenea manifestări le puteau crea familiei. Dar asta era adevărat pentru toţi românii din exil. Aflasem că de vreo doi ani cărţile mele nu se mai retipăreau; devenisem *persona non grata*. Corespondenţa cu familia şi prietenii din ţară se încetinise treptat, iar din 1948 a fost întreruptă pentru mult timp. Din ultimele scrisori ale părinţilor, înţelesesem că cercul se strânsese peste aşteptări, dar ei toţi se bucurau că eu pot trăi, lucra, publica la Paris. De câte ori aveam prilej, le trimiteam pachete cu alimente şi, mai târziu, mici sume de bani, dar nu erarn sigur că le ajungeau. Un an mai târziu, aveam să înţeleg că datorită unui asemenea „transfer”, Corina fusese anchetată de miliţie. De atunci, n-am mai încercat să-i ajut băneşte.

Un timp n-am mai primit veşti de-acasă decât indirect.

*

La sfârşitul lui iulie, a avut loc, la Paris, primul Congres Internaţional al Orientaliştilor. A fost şi primul Congres Orientalist la care am luat parte (am prezentat o scurtă comunicare despre simbolismul celor şapte paşi ai lui Buddha). Cu acest prilej, am cunoscut mulţi orientalişti străini; cu unii dintre ei (Duchesne-Guillemin, G. Widengren, Stig Wikander etc), aveam să mă împrietenesc. M-am bucurat, de asemenea, întâlnindu-i pe

Etienne Lamotte şi alţi indianişti care îmi scriseseră cu entuziasm despre *Techniques du Yoga*.

Puţin înainte de Congres, Theodore Besterman îmi propusese să-l înlocuiesc, timp de trei-patru luni, pe un funcţionar de la UNESCO, trimis în misiune în Orient. Am cunoscut astfel orarul şi programul de lucru al intelectualului integrat într-o instituţie, am întâlnit tot felul de tehnicieni ai educaţiei şi funcţionari ai planificării culturale. Dar eram liber să-mi organizez singur munca, aşa că în fiecare zi îmi rămâneau câteva ceasuri pentru lectură. Într-o după-amiază, Payot mi-a telefonat; voia să ştie când aş putea termina *Le Chamanisme*, despre care îi vorbisem mai demult. Cu acest prilej, am aflat că *Traité d'histoire des religions* se află sub tipar. (într-adevăr, am primit primele corecturi în septembrie).

La 27 august, împreună cu prietena noastră Martha, fiica doctorului Vasile Voiculescu, am condus-o pe Giza la Marsilia. S-a îmbarcat pe un vapor închiriat de IRO, laolaltă cu vreo două mii de emigranţi. Cum am aflat din primele scrisori, călătorise în condiţii mizerabile. Din fericire, prietenii şi cunoscuţii deja stabiliţi la Buenos Aires au ajutat-o să uite repede acest coşmar. În câteva luni, Giza a izbutit să-şi instaleze un atelier de croitorie. Cu timpul, a început să câştige destul ca să-şi cumpere micul apartament pe care-l locuia. Dar n-a putut vizita Parisul decât după cinci ani.

La sfârşitul lui octombrie, am avut prilejul de a petrece o zi la Saulchoir, cu Père de Menasce şi grupul „Eau vive”.

M-am întors fermecat de maiestatea solitudinii. Mă întrebam, pe drum, dacă munca mea continuă şi cărţile şi articolele pe care le scriam nu mă depărtau pe nesimţite de izvoarele vieţii şi ale sufletului.

Am petrecut revelionul cu Herescu, Cioran şi alţi prieteni, în casa dnei Foll, pe avenue Trudaine. De fapt, l-am petrecut lângă Christinel; ca şi cum n-am fi fost decât noi doi, singuri.

XX
CHRISTINEL

Printre românii care se aflau la Paris şi cu care m-am împrietenit era şi fostul corespondent al ziarului „Universul”, Mihai Niculescu. Pregătea pe atunci o teză de doctorat despre Jean Giraudoux. Într-o după-amiază de toamnă târzie, în 1947, invitat de Giza la cafea, a venit însoţit de o prietenă, pe care vroia de mult s-o cunoaştem, Sibylle Cottescu. Era o tânără brună, frumoasă, cu pletele negre căzându-i pe umeri. M-au impresionat de la început gesturile ei lente, seninătatea şi siguranţa cu care te privea în ochi. Vorbea curent româneşte, dar cu un pronunţat accent franţuzesc. Ştiam de la Mihai Niculescu că locuia la Paris de la vârsta de 6 ani şi îşi făcuse studiile într-un colegiu catolic, unde era acum profesoară de latină. Aflasem, de asemenea, că Sibylle era cumnata lui Ionel Perlea, care fusese angajat la Scala pentru întreaga stagiune de iarnă.

Ne-am întâlnit de mai multe ori şi i-am cunoscut câteva prietene, profesoare ca şi ea, la acelaşi College Sainte-Therese. Sibylle avea un mic apartament la Bois-Colombes, închiriat încă din timpul războiului. Acolo şi-a invitat prietenii pentru revelion; dar, în plină criză de vagotonie, nu m-am putut duce. Prima vizită la Bois-Colombes am făcut-o în primăvara lui 1948. Nu-mi amintesc aproape nimic de acel dejun; îmi amintesc însă că atunci am cunoscut-o pe Christinel. Spre deosebire de

surorile ei, Christinel era blondă şi avea ochi albaştri, dar, ca şi Sibylle, îşi lăsa părul pe umeri. Prima imagine nu mi s-a şters de atunci din minte: râdea copilăreşte, şi totuşi tulburător de feminin, descoperindu-şi toţi dinţii, înclinând puţin capul.

Ştiam că sosise de curând din Italia, unde petrecuse mai bine de un an cu Lisette şi Ionel Perlea. Nu bănuiam atunci, ascultând-o vorbindu-mi despre Napoli, Santa Margherita sau Roma, că amândoi ne pregăteam să ne împlinim destinul. Mă interesau doar întâmplările, anecdotica: se îmbarcase la Constanţa, pe vaporul românesc „Transilvania”, ajunsese la Napoli şi plecase imediat spre Milano; împreună cu Ionel şi Lisette, au petrecut o parte din iarnă la Santa Margherita şi Milano, apoi au coborât la Roma şi, în sfârşit, la Napoli, unde Ionel dirija o serie de spectacole la teatrul „San Carlo”. La Napoli a regăsit-o pe Nina Battali, tânăra pictoriţă cu care mă împrietenisem în 1938. Aflând, mai târziu, că pleacă la Paris, Nina Battali îi vorbise de mine. Dar Christinel cunoştea Maitreyi şi alte romane de succes; mă considera un autor consacrat, deci de o „anumită vârstă”. Când am întrebat-o cât de bătrân îşi închipuia că aş putea fi, a râs, uşor intimidată, dar nu mi-a răspuns. Am râs şi eu, fără să înţeleg bine de ce.

Foarte probabil, se afla acolo şi mama celor trei fete, Maria Şendrea, Mamy, cum îi spuneau prietenele lui Sibylle şi cum i-am spus şi eu destul de curând. Nu cred că am întâlnit de atunci o altă femeie frumoasă care să rămână atât de tânără şi de seducătoare la vârsta de

bunică. În amintirea mea, nu s-a mai schimbat de atunci: părul i-a rămas tot atât de alb şi sclipitor şi aceleaşi au rămas figura ei nobilă, blândă, şi ochii adânci, şi privirile la răstimpuri melancolice, deşi niciodată întunecate de tristeţe. Pentru toţi cei ce o întâlneau, Mamy evoca frumuseţea principeselor din alte veacuri. (Şi, douăzeci de ani mai târziu, Petru Comarnescu nu uita să ne amintească, de multe ori inoportun, că Şendreştii descind din familia lui Ştefan cel Mare.) N-am apucat să-mi revăd mama, care s-a stins în 1976, la nouăzeci de ani, dar, cât timp a trăit, Mamy i-a ţinut locul.

Puţin timp în urmă, i-am cunoscut pe Lisette (parcă şi mai frumoasă decât surorile ei) şi pe Ionel Perlea, purtând încă barbişonul cu care se întorsese din lagărul de la Mariafahr, în Austria. Voi avea multe de spus despre amândoi în paginile ce urmează. M-am apropiat repede de Lisette; mi-au plăcut de la început spontaneitatea şi bunătatea ei, optimismul cu care îşi imagina viitorul. M-au impresionat, de asemenea, dragostea Lisettei pentru surori, devotamentul cu care le proteja nevoia de a petrece cât mai mult timp alături de Mamy, de Christinel, de Sibylle.

Ionel Perlea era, cel puţin la început, mai rezervat; îi plăcea să te asculte, dar nu se lăsa antrenat în discuţii care nu-l interesau direct. Ne-am împrietenit mai târziu, şi, pe măsură ce-l înţelegeam (şi îi ghiceam adevărata lui viaţă, izolat, cum era, în universul geniului său muzical), creştea şi admiraţia mea. De Paşti, Ionel şi-a invitat familia şi câţiva prieteni la un restaurant românesc, deschis de

curând în rue Saint-Jacques. După munca intensă din ultimul an şi succesele obţinute pretutindeni în Italia, îşi îngăduia o scurtă vacanţă la Paris (dar nu-i plăcea să spună: „în sânul familiei”).

În acea noapte de Paşti, prelungită până la 2 dimineaţa, am descoperit cât de fascinantă, şi veselă, şi fragedă poate fi Christinel când se lăsa antrenată într-o „atmosferă festivă”. Nu-mi închipuiam că această angelică blondă cu ochi albaştri şi pletele alunecându-i pe umeri ca la o adolescentă poate râde în hohote şi, mai ales, cânta cu atâta voie bună şi umor. O priveam şi o ascultam fermecat, dar nu-mi dădeam seama ce se întâmplă cu mine, nu ştiam că eram ursiţi unul altuia.

Am reîntâlnit-o după vreo două săptămâni, la serbarea organizată de Asociaţia „Mihai Eminescu” la Societes Savantes. Pălăria pe care i-o făcuse Giza era luminată de un mic buchet de violete. Am ghicit că i-ar fi plăcut să rămânem împreună, dar mă aşteptau prietenii şi colegii. N-am revăzut-o prea curând; eram confiscat de nenumărate vizite şi întâlniri. Mi-a telefonat într-o după-amiază ca să-mi spună că citeşte *Techniques du Yoga*. Cartea o interesează, dar, mi-a mărturisit timid, termenii tehnici şi vocabularul sanscrit îi încetinează lectura. Nu-mi puteam închipui atunci că, după câţiva ani, îmi va dactilografia manuscrisele monografiilor *Le Chamanisme* şi *Le Yoga* şi va stăpâni perfect terminologia multor limbi orientale.

*

Toamna aceea a fost lungă şi, în amintirea mea, neasemuit „e frumoasă. Postul pe care-l ocupam provizoriu la UNESCO era destul de bine retribuit; puteam deci să-mi invit prietenii a restaurant şi la spectacole. Reuşeam să-mi îndeplinesc programul zilnic în două-trei ore; în restul timpului, citeam manuscrise pentru „Luceafărul”, revizuiam corectura în pagină la *Traité* şi-i pregăteam indexul. Doar serile mă regăseam pe deplin. Simţeam că încep o viaţă nouă; chiar Parisul mi se părea nou, aşa cum îl descopeream în lungile plimbări cu Christinel. Locuia atunci, împreună cu o prietenă, într-un apartament din rue de Ségur, destul de aproape de rue Vaneau. Proprietăreasa, bătrâna şi distinsa Mademoiselle Blanche de La Riviére, le subînchiriase două camere.

Ne întâlneam aproape în fiecare seară şi cinam împreună; uneori, îi invitam pe Sibylle sau pe Herescu şi descopeream cafenelele şi spectacolele din Montparnasse. Dar ne plăcea mai ales să rătăcim, numai noi doi, pe străzile dintre L'Ecole Militaire şi Sèvres-Babylone. Cunoşteam fiecare bancă, fiecare *bureau de tabac*, fiecare felinar. Şi totuşi, într-o noapte ne-am rătăcit de-a binelea; n-am izbutit să ajungem în rue de Ségur decât foarte târziu, spre dimineaţă.

Uneori, mă întrebam prin ce miracol regăsisem naivitatea şi entuziasmul adolescenţei fără ca să mă strivească sentimentul ridicolului. Într-adevăr, mă purtam

ca un licean îndrăgostit. Dar simţeam că e vorba şi de altceva, că lamentabila banalitate a comportamentului adolescentin ascunde, foarte probabil, fazele unui proces de totală reînnoire. Simţeam că alături de Christinel descopăr o vitalitate şi o dimensiune spirituală pe care le adumbrise „Istoria” ultimilor ani.

Reamintindu-mi, uneori, în camera mea de la Hôtel de Suède, anumite gesturi sau expresii aparent ridicole, ridicam din umeri, zâmbind. Nu mă lăsam păcălit de aparenţe. Înţelesesem de mult misterioasa şi, aparent, ridicola manifestare a sacrului în obiecte sau acte profane. Mi se părea că această dialectică a hierofaniilor constituie în acelaşi timp, deşi îl camuflează, modelul exemplar al oricărei existenţe umane. Ar fi fost şi tragic, şi comic să nu ghicesc ce mi se întâmplă, să nu presimt că, prin Christinel, mă voi putea regăsi, întreg.

Îi plăcea să mă asculte povestind crâmpeie din viaţa mea. O dată, întrebându-mă la ce lucrez, îi vorbisem, oarecum în glumă, despre iniţierile şi extazele şamanilor. Zâmbea, încercând să-şi ascundă melancolia. M-am prefăcut surprins şi am întrebat-o:

— Nu ţi se pare interesant?

— Ba da. Tot ce faci este interesant; tot ce-ai scris despre filosofia indiană, despre istoria religiilor e pasionant. Asta face parte din vocaţia ta. Dar, adăugă după o pauză, şi literatura face parte din vocaţia ta.

— Pentru cine să scriu? Am întrerupt-o. Eu nu pot scrie literatură decât în româneşte. În limba în care visez.

— Scrie pentru cei câţiva români care te preţuiesc. Zâmbi, apoi adăugă repede:

— Scrie, bunăoară, pentru mine.

Ne-am privit în ochi, surprinşi amândoi de ce ni se întâmplase. (Dar, câteva clipe în urmă, m-am întrebat de mai multe ori: ce se întâmplase?) Trebuia totuşi să spun ceva.

— N-am mai scris literatură de vreo trei-patru ani, şi tot ce scrisesem în ultimul timp e ratat.

— Asta nu înseamnă nimic, m-a întrerupt. Dacă este într-adevăr limba în care visezi, nu se poate ca, o dată, mai târziu.

— Este şi limba în care pot mărturisi unei femei că o iubesc.

Am ghicit că roşise, dar m-a privit cu un zâmbet ironic.

— Poate că exagerezi, şopti. (Evident, îşi amintise de tinereţea mea în India).

Ştiam amândoi că suntem îndrăgostiţi unul de altul, dar eu nu-i mărturisisem nimic; ca şi cum aş fi vrut să prelungesc o beatitudine nemaiîntâlnită, o vrajă din care nu voiam să mă trezesc. Şi totuşi, într-o seară, după ce ne-am suit în taxiul pe care-l oprisem, i-am spus:

— Aş vrea să ştii că eu am fost fericit în căsătorie. Figura întreagă i s-a luminat, şi m-a privit lung, zâmbind.

Am crezut, câteva clipe, că vrea să adauge ceva; dar continua să tacă, privindu-mă într-un chip ciudat, aşa cum nu o mai văzusem până atunci. (Ştiam că fusese căsătorită şi se despărţise şi de-al doilea soţ, dar divorţul nu era încă transcris.) Apoi, am vorbit de altceva.

Dar „semnele” (cum le-am numit mai târziu) se repetau. Invitat o dată la cină în rue de Sègur, am ales, cu o neobişnuită atenţie, o pară, am curăţat-o şi am oferit prima jumătate lui Christinel. Cum nimeni nu s-a lăsat ispitit de cealaltă jumătate, am oprit-o pentru mine. Atunci, Mademoiselle de La Rivière ne-a citat, oarecum în treacăt, dar cu umor, o credinţă tradiţională; anume, că cel care împarte o pară curăţată de el e ursit să împartă restul vieţii cu femeia căreia i-o oferise... Pentru că simţeam că trebuie să adaug şi eu ceva, am mărturisit că întotdeauna am admirat înţelepciunea şi tradiţiile populare...

*

În ultimele săptămâni ale anului, am fost tot timpul împreună. Nu ne sfiam să înaintăm îmbrăţişaţi pe străzi, oprindu-ne la răstimpuri uneori chiar în dreptul felinarelor, ca să ne sărutăm îndelung, asemenea perechilor foarte tinere, care descoperiseră în acei ani spontaneitatea şi inocenţa voluptăţii. De fapt, nu ne mai dam seama unde ne aflăm, nici dacă mai are sens să ne ascundem. Eram amândoi siguri că toţi din jurul nostru – începând cu Mamy – ghiciseră mai demult adevărul. În ceea ce mă priveşte, nu socoteam că ar trebui să fiu mai explicit, încercând să limpezesc o situaţie care mi se părea transparentă.

Hotărâsem să celebrăm revelionul cu întreaga familie, în casa dnei Foll, mama celei mai bune prietene a Sibyllei, Jacqueline Desjardin. În afară de două tinere colege, Sibylle îi invitase pe Herescu, Emil Cioran, Lucian

Bădescu şi Mihai Niculescu. Ştiam că Christinel era răcită, dar nu puteam crede că va renunţa la petrecere. Când a apărut, într-o uluitoare rochie de seară care-i lăsa umerii goi, şi am prins-o în braţe, sărutând-o prieteneşte, pe amândoi obrajii, m-am speriat: trupul îi dogorea nefiresc de fierbinte. Mi-a explicat râzând că, luându-şi temperatura, câteva ceasuri mai înainte, descoperise că are 40 de grade – şi, ca să nu izbucnească în plâns, a ascuns termometrul. M-a implorat să nu mai vorbim de febră, nici de imprudenţa pe care o făcuse.

— Lângă tine, nu mi-e frică! A şoptit. Dacă ai să ştii cum să mă aperi, nu mi se poate întâmpla nimic!

Am apărat-o păstrând-o tot timpul alături de mine. Uneori, uitam că mă aflu la o petrecere, împreună cu atâţia prieteni; nu o priveam decât pe ea, nu-i vorbeam decât ei. Din fericire, şi în pofida febrei, Christinel a reuşit să ne entuziasmeze pe toţi cu cântecele şi râsul ei, cu farsele pe care le improviza, prefăcându-se, bunăoară, că goleşte paharul de şampanie mai repede decât oricare altul dintre noi. Până la urmă, a izbutit sa le însenineze chiar pe Mamy şi pe Lisette, făcându-le să creadă că febra a scăzut simţitor.

Am încheiat petrecerea la 8 dimineaţa – şi nu ne-am mai despărţit de atunci. Când, la 9 ianuarie, Christinel s-a mutat singură într-un hotel de lângă École Militaire, am rămas la ea ; a fost logodna noastră. Nu ne gândeam la nimic altceva; eram fericiţi că, în sfârşit, puteam fi cât mai mult timp împreuna. Nu încercam să ne închipuim ce ne va aduce viitorul. (Din diferite motive, transcrierea

divorţului întârzia, dar, până la urmă, Christinel a reuşit să-l obţină. Şi, aşa cum ne făgăduisem, ne-am căsătorit civil la 9 ianuarie 1950, exact la un an de la logodna noastră, şi în aceeaşi seară am celebrat şi cununia religioasă.) Treptat, am început să presimt sensul în care avea să mi se schimbe viaţa: îmi continuam programul de lucru (în primul rând, studiile de orientalistică şi istoria religiilor), dar nu mai acceptam să mă las confiscat de o asemenea activitate exclusiv ştiinţifică; mă atrăgeau tot mai mult dimensiunile profunde, enigmatice, ale ultimelor experienţe; simţeam că, într-un chip misterios, ele îmi erau ursite şi urmăreau un anumit scop pe care nu-l puteam încă înţelege.

Îmi continuam deci programul. La 15 ianuarie, am ţinut, la Musée Guimet, o conferinţă despre tantrism. Erau de faţă, între alţii, Puech, Masson-Oursel şi tibetanistul Jacques Bacot. Toţi trei m-au îndemnat să reiau subiectul într-o monografie specială[1]. Câteva zile în urmă, am făcut serviciul de presă la *Traité de d'histoire des religions*. Îmi dădeam seama de interesul şi valoarea acestei cărţi. Aprecierea entuziastă a lui Dumézil, ca şi, mai târziu, scrisorile primite de la atâţia savanţi pe care îi admiram, precum şi primele recenzii, deosebit de favorabile, mi-au confirmat încrederea în destinul cărţii. *Traité* s-a epuizat, a fost repede retipărit şi, câteva luni după apariţie, editura Einaudi angajase deja traducerea italiană. (Dar nici eu,

[1] Georges Bataille îmi sugerase mai demult acelaşi lucru, asigurându-mă ca Editions de Minuit va tipări cartea cât se poate de repede.

nici Gustave Payot nu bănuiam atunci succesul de public şi de critică, nici numărul limbilor în care va fi tradusă cartea.) La sfârşitul lui mai, a apărut *Le Mythe de l'éternel retour*. Este, probabil, scrierea mea care a fost cel mai mult discutată, îndeosebi de către filosofi şi, în Statele Unite, şi de teologi. (Am citit cu emoţie cartea poştală a lui Benedetto Croce; venerabilul filosof a dezvoltat mai târziu unele observaţii pe care mi le făcuse într-un articol din „Quaderni della Critica".) [1] În acea primăvară, l-am cunoscut pe Raffaele Pettazzoni. Se oprise la Paris ca să mă întâlnească; spera, de asemenea, să-l pot convinge pe Gustave Payot să traducă lucrarea lui din 1924 *La religione greca*, revizuită şi cu bibliografia adusă la zi. În Gare de Lyon, recunoscându-l de departe – mărunt, de o severă eleganţă, zâmbind, adesea încurcat (căci era surd şi, de multe ori neînţelegând ce i se spusese, nu ştia ce să răspundă), mi-am adus aminte de mansarda mea din Strada Melodiei, unde citisem *I Misteri*, şi de camera din Ripon Street, recitind, târziu, nopţile*, La religione greca*. A fost una din marile mele satisfacţii că am contribuit la apariţia acestei cărţi în traducere franceză. De atunci, aveam să-l revăd pe Pettazzoni de mai multe ori; la Roma, invitat de el să conferenţiez despre şamanism, la Congresul de la Amsterdam şi, ultima oară, în toamna lui

---

[1] Într-o seamă de articole din seria *Nuevo glosario* [in Arriba), Eugenio a discutat *Le Mythe de l'éternel retour* cu entuziasm. Primul articol avea următorul titlu: „Se trata de un libro muy importante..." Eugenio d'Ors aprecia mai faptul că pusesem în lumină structura platoniciană a ontologiilor arhaice tradiţionale (,,populare")..

1958, la Tokio, puţine luni înainte de a se stinge.

*

Christinel se instalase, din februarie, în apartamentul Sibyllei de la Bois-Colombes. Ne întâlneam de câte ori puteam. Ca de obicei, îi plăcea să mă asculte vorbindu-i despre lucrările pe care le pregăteam şi, mai ales, despre planurile de viitor. Răsfoise cu emoţie exemplarul din *Das Mädchen Maitreyi* pe care îl primisem de la Nymphenburger Verlag şi a bătut din palme copilăreşte şi totodată exaltată când i-am spus că Brice Parain era încântat de roman şi-l reţinuse pentru Gallimard.

— Sper să aibă succesul pe care l-a avut în ţară. Atunci vor putea fi traduse şi alte romane, începând cu *Nuntă în Cer*. Şi sfârşind cu romanul pe care ai să-l scrii, a adăugat repede.

Am întrerupt-o cu oarecare timiditate.

— Trebuie să termin mai întâi *Le Chamanisme*.

— Nu e nimic, m-a încurajat zâmbind ironic. O să aşteptăm.

Mă întorceam de la Bois-Colombes înainte de amiază şi, dacă nu aveam întâlniri, mă închideam în camera mea la Hôtel de Suède şi lucram până seara, când venea Christinel şi cinam într-un restaurant de cartier. Lisette şi Ionel închiriaseră o vilă la Capri, pentru întreaga familie; eram toţi invitaţi şi petrecem împreună o parte din vară. În a doua jumătate a lui mai, a plecat şi Christinel, rămânând ca Sibylle şi cu mine să venim după două luni. Speram ca

până atunci să pun la punct ultimele capitole din *Le Chamanisme*. Am reluat programul cel douăsprezece-paisprezece ore de lucru pe zi. Petreceam aproape toate după-amiezele la Musée de l'Homme, verificând şi completând documentaţia etnologică – iar nopţile, până spre dimineaţă, scriam. Încheiasem mai demult capitolul despre simbolismul costumului şamanic; comentariul atât de favorabil al lui Georges Dumézil, care-l corectase cu admirabila lui meticulozitate, îmi înzecise pofta de lucru. Scriam cu pasiune, aproape fascinat de semnificaţiile, atât de interesante, pe care le descopeream în ceea ce numisem „*les techniques archaicques de l'extase*".

O după-amiază la Abbaye de Royaumont – unde fusesem invitat ca să ascult ultimul concert din seria *Semaines musicales internationales* – m-a trezit din această euforie. Am notat în *Jurnal* emoţia cu care, în acea zi de 26 iunie, am privit, de la fereastra autocarului, câmpiile bătute cu maci; mi-au adus aminte de peisajele copilăriei mele, de câmpul şi cerul românesc. Şi, deodată, am simţit cum mă cuprinde magia miezului de vară. Nici admirabilul concert de Poulenc n-a putut rupe această vrajă. La întoarcere, noaptea, în acelaşi autocar, am început să filmez mental un nou roman. Dar nu-i „vedeam", cu oarecare precizie, decât începutul şi sfârşitul. Am început să scriu chiar de a doua zi. Îi găsisem titlul: *Noaptea de Sânziene* – şi ştiam deja că acţiunea se va desfăşura doisprezece ani. Am încercat să continui *Le Chamanisme*, consacrându-i după-amiezele şi serile şi lucrând nopţile la roman. Dar a trebuit să renunţ

repede la acest proiect optimist.

Recitind cele 300 de pagini din *Apocalips*, romanul pe care îl începusem la Lisabona şi pe care îl întrerupsesem în 1944, mi s-a părut că pot „salva” un personaj, Vădastra, şi o bună parte din episoadele în care el juca rolul principal. Nu ştiu dacă a fost o greşeală, dar integrarea lui Vădastra în ansamblul *Nopţii de Sânziene* mi-a dat mult de lucru. Cum redactarea s-a prelungit aproape cinci ani (e drept, nu-i puteam consacra decât câteva luni pe an), voi reveni de mai multe ori asupra acestui roman-fluviu. Evident, acţiunea, scenariile şi personajele *Nopţii de Sânziene* au suferit, în aceşti ani, nenumărate ransformări. Dar tema centrală a rămas aceeaşi, aşa cum o „Văzusem” în autocarul cu care mă întorsesem de la Royaumont: certitudinea personajului principal, Ştefan Viziru, că ritmurile cosmice şi evenimentele istorice camuflează semnificaţii profunde, de ordin spiritual; şi, mai ales, speranţa lui că dragostea poate constitui o ruptură de nivel, revelând o nouă dimensiune existenţială; cu alte cuvinte, experienţa libertăţii absolute. Trebuie să adaug însă că, foarte curând, Ştefan Viziru se va trezi obsedat de o speranţă paradoxală, şi anume: posibilitatea de a se recunoaşte îndrăgostit, în acelaşi timp, de două femei[1]. În concepţia lui Ştefan, o asemenea experienţă, aparent irealizabilă, ar fi echivalat, pe un alt plan, cu experienţele sfinţilor.

---

[1] Pavel Anicet, primul din personajele principale ale romanului *Întoarcerea din Rai*, sfârşeşte prin a se sinucide tocmai pentru că n-a îndrăznit să aleagă între cele două femei pe care le iubea.

Aşa cum mă aşteptam, Christinel a fost fericită aflând de roman. Se întâmplase întocmai cum îmi prezisese ea. În ceea ce mă priveşte, simţeam că voi putea scrie mai bine îndată ce vom fi din nou împreună. Prima sută de pagini scrise în odaia mea de hotel nu mi se păreau întotdeauna reuşite – aşa că am întrerupt romanul. De altfel, aveam de redactat un articol pentru „Critique” şi câteva recenzii pentru „Revue d'histoire des religions”; în plus, obţinerea unui *titre de voyage* de la Prefectura Poliţiei şi a vizei italiene cerea destul timp.

La 14 iulie, am plecat, cu Sibylle, Jacqueline şi Oani (băieţelul lui Lisette şi Ionel Perlea), iar după două zile am ajuns la Capri. De la Genova, unde m-au întâmpinat oleandrii tinereţii mele, am trăit într-o euforie continuă. Mi se părea că regăsisem direcţia şi dimensiunile adevăratei mele existenţe; că, de-acum înainte, destinul îmi va îngădui să mă consacru exclusiv vocaţiei pe care o ghicisem încă din adolescenţă: să descifrez, printr-o cât mai riguroasă analiză, semnificaţiile fenomenelor religioase şi, de câte ori o vor permite documentele, să încerc a le reconstitui istoria, fără a refula totuşi, aşa cum o făceam de câţiva ani, activitatea imaginaţiei literare.

În primele două săptămâni, am locuit, Christinel şi cu mine, într-o anexă a Villei Monacone, chiar în dreptul faimoaselor stânci Faraglione. Apoi, până la 1 septembrie, când am plecat la Roma, am fost găzduiţi de Nina Battalli în Villa Ruggiero, pe care o închiriase de curând. Scriam cu furie şi pe unde apucam: la umbra unui pin ombelifer sau rezemat de o stâncă sau, o dată instalaţi la Villa

Ruggiero, într-un colţ al terasei. Dar, mai ales, ne plimbam, numai noi doi, pe potecile sălbăticite pe care le ghiceam printre pietre.

Vara aceea, când totul mi se părea că devine din nou posibil, a rămas în amintirea noastră ca un dar de pe alt tărâm. Am revenit de-atunci de câteva ori la Capri, dar chiar după ce scăpasem de sărăcie n-am mai îndrăznit să ne petrecem vacanţa în ceea ce fusese, odată, „insula nostră”.

*

În acele nouă zile petrecute la Roma, găzduiţi la o prietenă, Gina Massari, l-am cunoscut pe Ernesto de Martino, care, după *Techniques du Yoga*, angajase şi traducerea italiană a *Tratatului de istoria religiilor*. De Martino se despărţise de prima lui soţie, fiica lui V. Macchioro (pe care o cunoscusem la Napoli, în 1927) şi se recăsătorise cu o tânără pe care o întâlnise în sudul Italiei în timpul cercetărilor lui pe teren. Elev preferat al lui Macchioro, discipol al lui Benedetto Croce (care îi publicase prima lui carte despre istorie şi etnologie), Ernesto de Martino era înscris de câţiva ani în partidul comunist şi se bucura de un binemeritat prestigiu printre intelectualii de extrema stângă. În colecţia pe care o dirija la Einaudi, publicase de curând *Il pensiero magico*, în care încercase să ducă mai departe „istorismul” lui Croce în interpretarea mentalităţii arhaice, în concepţia lui de Martino, „natura” însăşi, nu numai existenţa umană, era

culturalmente condizionata. Cu alte cuvinte, fenomenele de tip magic sau şamanic (bilocaţia, evocarea spiritelor, posesiunea etc), ireale pentru un occidental care trăieşte în Universul lui Newton şi al urmaşilor săi, fenomenele acestea erau reale şi naturale pentru „primitivii” trăind într-o lume dominată de gândirea magică. „Natura”, fiind şi ea *culturalmente condizionata*, îngăduia unei societăţi arhaice evocarea *reală* a morţilor, în timp ce spiritismul practicat în societăţile occidentale era doar o iluzie sau o farsă. Benedetto Croce criticase această încercare de a „istoriciza” Natura, amintind că Istoria este creaţia exclusivă a spiritului[1].

De la Ernesto de Martino, am aflat că, în urma apariţiei cărţii *Tecniche dello Yoga*, Einaudi primise câteva denunţuri, probabil din partea Legaţiei, privind activitatea mea „fascistă” dinainte de război. Dar răspunsul lui de Martino a fost clar şi simplu: relativ la colecţia pe care o dirijează, nu admite argurnente de ordin neştiinţific. Obiecţiile pe care mi le-a adus câteva luni în urmă, în prefaţa traducerii italiene a *Tratatului de istoria religiilor*, priveau exclusiv metoda utilizată în cercetarea faptelor religioase – pe care Martino o numea „fenomenologie” (pentru mine, era mai degrabă o morfologie) şi căreia îi opunea istoricismul crocian. Dar denunţurile primite de Einaudi, deşi n-au avut rezultatul aşteptat de cei care le făcuseră, mi-au amintit, oportun, că imprudenţele şi erorile

[1]Observaţii similare am schiţat şi eu întrun articol din „Critique”.

săvârşite în tinereţe constituite o serie de *malentendu-uri* care mă vor urmări toată viaţa.

Mai târziu însă, mi-am dat seama că nu aveam dreptul să mă plâng. Datorită acestor *malentendu-uri* mă aflam în Occident, liber să-mi continui lucrul în istoria religiilor, orientalistică şi filosofia culturii. Dacă n-ar fi existat Nae Ionescu (sau, mai precis, dacă Profesorul, în opoziţia lui tot mai radicală faţă de Regele Carol, nu s-ar fi apropiat de Germania hitleristă), aş fi rămas în ţară, probabil profesor la Universitate, până prin 1946-47; apoi, aş fi împărtăşit soarta multor altora din generaţia mea. (Dar uneori îmi spuneam că soarta aceasta a fost doar amânată. De ce mă preocupa, încă, după atâţia ani „enigma morţii colective”?)

*

La 11 septembrie, m-am întors, singur, la Paris, iar între 14 şi 19 septembrie am participat la Congresul de Psihologie de la Royaumont. Comunicarea mea (mi se sugerase să vorbesc despre „*Images religieuses – images naturelles*”) a avut destul succes şi discuţia s-a prelungit mai mult de două ceasuri. Reîntors la Paris, am recitit cele 370 de pagini ale romanului; în afară de fragmentele, destul de numeroase, desprinse din *Apocalips*, textul m-a decepţionat. M-am apucat pe loc, cu furie, să revizuiesc manuscrisul, reducând drastic episoadele în legătură cu personajele vechiului roman şi refăcând, uneori în întregime, câteva capitole.

Dar uneori veştile şi întâlnirile mă depărtau de orizontul *Nopţii de Sânziene*. La 3 octombrie, a venit să mă vadă R. P. Jean Bruno, directorul revistei „Etudes Carmélitaines”, ca să mă invite la Congresul despre „Chastetè et expérience mystique”, din septembrie 1950. Două zile în urmă, am primit scrisoarea dnei Olga Froebe-Kapteyn, cerându-mi să conferenţiez în cadrul „Eranos”-ului din august 1950. Invitaţia m-a bucurat şi m-a măgulit. Citisem încă din ţară primele „Eranos Jahrbüche şi mă cucerise ideea acestui tip de simpozion pluridisciplinar la care participaseră deja, în afară de C. G. Jung, savanţi pe care-i admiram mult: Paul Pelliot, Jean Przyluski, Louis Massignon, H. Zimmer, H. Ch. Puech, Gershom Scholem şi alţii. Henry Corbin, care conferenţiase pentru prima oară în acel an, m-a invitat în micul lor apartament din rue de l'Odeon şi, împreună cu Stella, am stat de vorbă despre întâlnirile şi discuţiile de la Ascona. Stella izbutea, cu discreţie, să-i comunice toate nuanţele şi amănuntele pe care le suprima surditatea, chiar când purta aparatul. Henry mi-a vorbit cu pricepere şi admiraţie despre Traité d’histoire des religions şi *Le mythe de l'éternel retour*. Mi-a propus, de asemenea, să reluăm împreună revista „Zalmoxis”, publicând-o sub auspiciile Institutului de Iranologie pe care îl conducea la Teheran. Dacă n-aş fi fost angajat în atâtea proiecte, aş fi primit cu bucurie. Dar am amânat reapariţia revistei pentru mai târziu.

Către sfârşitul lui octombrie, se făcuse atât de frig, încât nu puteam scrie decât încălzindu-mi mâinile pe o sticlă cu apă fierbinte. Cu mare efort puneam la punct textul

corectat al romanului. Eram nerăbdător să-l citească Christinel, care se reîntorsese de curând din Italia. Când a terminat cele 370 de pagini dactilografiate, m-a cuprins în braţe, emoţionată. Această reacţie a primului cititor (şi Christinel a rămas de atunci primul cititor al tuturor scrierilor mele literare) mi-a dat curaj, în sfârşit, îmi spuneam, am reuşit să „salvez romanul”! (Nu bănuiam atunci dificultăţile care aveau să mă întâmpine mai târziu.) Am continuat să scriu, măcar două-trei ceasuri pe zi, deşi mă ispiteau alte proiecte. De curând sosise de la Lund şi se instalase la Hôtel de Suède profesorul Stig Wikander, ale cărui erudiţie, inteligenţă şi originalitate le admiram încă de la primele lui lucrări. Evident, petreceam mult timp împreună, discutând mai ales istoria religiilor indo-europene pe care m ultimii zece ani o reînnoise, atât de strălucit, Georges Dumézil. Cum era de aşteptat, asemenea discuţii, la care se adăugau şi alte preocupări, mă detaşau de *Noaptea de Sânziene*. În noiembrie, am reluat redactarea unui capitol din *Le Chamanisme*, întrerupt cu patru luni în urmă. Am ghicit că abandonarea romanului o dezamăgise pe Christinel. Dar, pe de altă parte, îşi dădea seama că e vorba de o lucrare importantă pentru mine şi încerca să mă ajute după puteri. (Atunci a învăţat Christinel dactilografia şi a început să dactilografieze din *Le Chamanisme* pe măsură ce le transcriam.)

Prin Denis de Rougemont, Le Mouvement Europeen mă invitase la Conferinţa culturală care avea loc la Lausanne, între 8 şi 13 decembrie 1949. Posesor al unui

simplu *titre de voyage*, la frontiera franco-elveţiană am fost invitat, singurul din vagonul nostru, să cobor cu valiza în mână şi, într-un birou al gării, am fost percheziţionat cu destulă rigoare. Dând cu ochii de *Traité d'histoire des religions* şi *Le Mythe de l'éternel retour* şi aflând ce-am fost înainte de a deveni apatrid, inspectorul şi-a cerut scuze, adăugind totuşi că vina este în bună parte a mea: de ce stă scris în titre de voyage: „sans profession”? De ce n-am precizat că sunt *homme de lettres* ! Evident, i-am dat dreptate. (Puţine luni în urmă, am devenit membru al Asociaţiei Scriitorilor Francezi.)

Revedeam Lausanne după douăzeci şi trei de ani, şi primele ceasuri le-am petrecut plimbându-mă în jurul lacului. L-am cunoscut pe Denis de Rougemont, apoi, în dimineaţa următoare, pe Salvador de Madariaga, pe Stephen Spender, pe Etienne Gilson; aproape singurii, de altfel, care meritau să fie cunoscuţi. Majoritatea participanţilor aveau alte preocupări; în primul rând, să obţină un loc în cele câteva „comisii” în curs de constituire. Sperasem cu încăpăţânare în Le Mouvement Europeen, în posibilităţile de a „europeniza” culturile (dacă nu, deocamdată, chiar instituţiile politice), scoţând în evidenţă solidaritatea diferitelor tradiţii spirituale europene. Dar nu credeam în virtuţile birocraţiei, în creativitatea „comisiilor”. Mi-am făcut totuşi datoria. Ca să reconfirm tendinţa de a depăşi fricţiunile româno-maghiare, i-am propus profesorului Andras Alfoldi să citesc eu, în şedinţa finală, textul pe care îl redactase: un apel patetic pentru

salvgardarea elitelor intelectuale de dincolo de Cortina de Fier.

*

La 9 ianuarie 1950, după căsătoria civilă, şi pentru că biserica română era încă închisă, slujba religioasă – celebrată de doi preoţi, unul ortodox, celălalt greco-catolic – a avut loc în apartamentul, somptuos şi vetust, al unei prietene a familiei în rue Mignard. Martorul meu a fost N. I. Herescu, naşi Sibylle şi Emil Cioran, iar printre invitaţi, Georges Dumézil Şi H. Ch. Puech cu soţiile, şi Stig Wikander. Cu câteva zile mai înainte, închiriasem, la Hotel de Suède, odăiţa alăturată, comunicând direct cu camera nr. 18, în care locuiam din 1946.

Astfel că aveam acum un mic „apartament”; cum însă nu ni se îngăduia să pregătim decât ceaiuri şi cafele, luam mesele la un restaurant ieftin, dar curat, din cartier. Aparent, nimic nu se schimbase. Şi totuşi, aşa cum o simţisem cu un an mai înainte, începusem o viaţă nouă.

XXI
SUCCESUL CĂRŢILOR MELE DE ISTORIE A RELIGIILOR ŞI DE ORIENTALISTICĂ NU MĂ CONSOLEAZĂ SĂ-MI SACRIFIC CREAŢIA LITERARĂ

Anul 1950 a fost, şi nu numai pentru mine, bogat în evenimente. Răsfoind caietele *Jurnalului*, mi-am amintit activitatea dezordonată a acelor luni de iarnă, munca istovitoare şi speranţele pe care le nutream, urmate de surprizele şi dezamăgirile care m-au întâmpinat către sfârşitul primăverii.

Dar, înainte de toate, 1950 a fost anul conferinţelor şi al congreselor. Invitat de Jean Wahl, am vorbit la College Philosophique despre *La sfructure des mythes* (13 ianuarie) şi *Le Mythe dans le rnonde moderne* (20 ianuarie). La prima conferinţă, au asistat, printre alţii, Maurice Leenhard şi Claude Levi-Strauss. Aşa cum mă aşteptam, Levi-Strauss nu părea deloc de acord cu interpretarea mea, dar a păstrat, semnificativ, tăcerea în timpul discuţiei. A doua conferinţă a avut mai mult succes (dispuneam, de altfel, de un text scris); au urmat discuţii pasionante (cel puţin, pentru mine) cu Eric Weil, abatele Morel, Michel Carrouges, Aime Patri.

În ziua următoare, am ţinut conferinţa inaugurală la Centre Roumain de Recherches, de faţă fiind Principele

Nicolae, protectorul şi sprijinitorul Centrului[1]. Am vorbit despre „România şi Orientul", dezvoltând una din temele mele favorite. Am insistat mai ales asupra funcţiei de intermediar – adevărată „punte de legătură" între Orient şi Europa Occidentală – pe care ar putea-o îndeplini cultura românească, într-adevăr, această cultură realizase, de-a lungul secolelor, sinteza câtorva importante tradiţii spirituale: a neoliticului şi a vechiului Orient, a Traciei şi a Bizanţului. La care se adăugau, alături de contribuţiile culturale de origine slavă şi, recent, extrem-orientală, familiaritatea cu credinţele, obiceiurile şi instituţiile specifice Imperiului Otoman.

La sfârşitul lui ianuarie, R. P. Jean Danielou – pe care-l întâlnisem cu un an mai înainte şi cu care aveam să mă împrietenisem m-a invitat să dejunez la Casa părinţilor iezuiţi din rue Vaneau, unde se afla şi redacţia revistei „Etudes". Astfel am avut prilejul de a-l cunoaşte pe Teilhard de Chardin. După dejun, ne-am retras, împreună cu Jean Danielou, în camera lui Teilhard, unde am rămas mult timp de vorbă. Îndată ce rn-am întors la Hotel de Suède, am notat o parte din convorbirea noastră. Din păcate, am rătăcit acele pagini, dar n-am uitat esenţialul. Pe atunci, Teilhard nu putea publica niciuna din lucrările lui filosofice sau teologice; i se îngăduise totuşi să

[1] Acest Centre Roumain de Recherche, al cărui secretar era Octavian Vuia (la insistenţele Prinţului Nicolae, eu acceptasem preşedinţia), a avut timp de mulţi ani, o variată şi stimulantă activitate. Printre conferenţiarii francezi, îmi amintesc de preoţii Jean de Menasce şi Jean Danielou, Gabriel Marcel, Marcel Brion, Henry Corbin, Marcel Griaule.

distribuie anumite texte scurte, multiplicate la roneograf. La despărţire, mi-a dăruit şi mie câteva din ele. Le-am citit în aceeaşi zi, cu mare interes; dar n-am înţeles originalitatea gândirii lui Teilhard decât mulţi ani în urmă, după apariţia cărţii *Le Phenomene humain*.

În februarie, am reluat cu furie lucrul la *Le Chamanisme*. Scriam câte douăsprezece ore pe zi şi Christinel începuse să dactilografieze capitolele încheiate. Dar situaţia materială se înrăutăţea. Din ianuarie, generalul Rădescu încetase subvenţiile acordate studenţilor şi câtorva intelectuali români din Paris. *La Nuit bengali* (titlul ales de Gallimard pentru *Maitreyi*) îşi amânase apariţia şi nu îndrăzneam să cer un nou avans din drepturile de autor. În afară de onorariile articolelor publicate în „Critique”, nu puteam conta decât pe cei 20000 de franci lunar pe care ni-i trimitea Lisette. (Se afla acum la New York, unde Ionel Perlea, angajat de Metropolitan Opera, obţinuse un mare succes dirijând *Tristan şi Isolda*. Un critic scrisese că de patruzeci de ani, de la Gustav Mahler, nu se mai ascultase o atât de perfectă execuţie.) începusem să ne împrumutăm pe unde puteam. Dar încă nu ne hotărâm să renunţăm la a doua cameră, camera nr. 17, de la Hotel de Suède.

La începutul lui martie, am întrerupt din nou *Le Chamanisme* ca să redactez cele două conferinţe pe care aveam să le ţin la Roma: „*Le chamanisme*”, la Universitate, invitat de Raffaele Pettazzoni, şi „*Le tantrisme et le chamanisme*”, la Institutul de Studii Orientale (ISMEO), invitat de Giuseppe Tucci. Am plecat la 20 martie, într-un

vagon de clasa a III-a, şi am ajuns extenuaţi a doua zi de dimineaţă. ISMEO ne rezervase o cameră la Pensione Huber, via Paisiello, foarte aproape de Villa Borghese. Dar greva generală de douăsprezece ceasuri m-a împiedicat să-l văd pe Tucci. Am reuşit totuşi să ajung până la Pettazzoni. Am aflat cu emoţie că voi conferenţia în Aula Prima şi că rectorul Universităţii va fi de faţă. Am regretat, în acel moment, că alesesem un subiect atât de tehnic; aş fi putut vorbi, îmi spuneam, despre structura şi funcţiile mitului, probleme de interes general. Totuşi, notam în *Jurnal*, a doua zi de dimineaţă acea magnifică sală era aproape plină. Am reîntâlnit şi cunoscut o seamă de savanţi (printre alţii, A. Grenier, directorul Institutului Francez, Angelo Brelich, Karl Kerenyi, L. Vanicelli etc). Pettazzoni m-a prezentat în termeni neobişnuiţi pentru măsura şi discreţia lui.

După conferinţă, Giuseppe Tucci ne-a invitat la el acasă împreună cu Pettazzoni, „ca să bem o cafea”. Cu marele orientalist păstrasem aproape tot timpul legăturile epistolare, dar îl revedeam acum după aproape optsprezece ani. Mi s-a părut neschimbat: aceeaşi prezenţă şi vivacitate, aceeaşi nestăvilită energie (edita texte sanscrite şi tibetane, publica lucrări savante, conducea ISMEO), aceeaşi ilimitată curiozitate. Uriaşa lui bibliotecă (clădise casa în care locuia ca s-o poată adăposti) m-a fascinat îndată ce-am pătruns în prima sală. Tucci mi-a arătat toate cărţile mele, legate, şi mi-a propus să reluăm „Zalmoxis”, sub auspiciile ISMEO. I-am răspuns ca şi lui Corbin: îi sunt recunoscător, dar deocamdată

trebuie să închei cărţile începute. „Le port în spate de cinci-şase ani!” i-am mărturisit zâmbind. După două zile, mi-am ţinut conferinţa – urmată de o lungă şi pasionantă discuţie – într-una din sălile Institutului. Datorită generozităţii lui Tucci, am mai rămas la Roma încă două zile, şi astfel am putut revedea forurile şi locurile mele preferate.

La Paris, am redeschis manuscrisul *Şamanismului.* Poate aş fi reuşit să închei încă două capitole începute, dacă n-ar fi intervenit o serie de plictiseli şi obstacole neprevăzute. Către sfârşitul lui aprilie, cameriera m-a întrebat dacă poate lua coşul cu hârtii ca să-l golească. Din camera de alături, unde eram, i-arn răspuns afirmativ. Uitasem că deasupra coşului de hârtii se aflau mai multe dosare, încărcate până la refuz, în aşa fel încât le legasem cu sfoară ca să nu-şi piardă conţinutul. Astfel au fost incinerate câteva kilograme de manuscrise, însemnări şi scrisori. Am regretat mai ales pierderea celor cincizeci-şaizeci de scrisori de la colegi, critici şi alţi cititori ai cărţilor mele (printre altele, scrisorile lui Benedetto Croce, G. Bachelard, E. Brehier).

Am izbutit totuşi să-mi continui lucrul aproape în acelaşi ritm. Dar la 27 mai am plecat la Veneţia, ca să particip la Adunarea Constitutivă a Societăţii Europene de Cultură. Toţi invitaţii eram găzduiţi în faimosul hotel Bauer-Grünwald (unde n-am mai intrat niciodată de atunci). Am notat în *Jurnal* multe amănunte în legătură cu această neverosimilă regăsire a Veneţiei, prin care trecusem ultima oară în vara anului 1937, în drum spre Berna, unde

mă aştepta Lucian Blaga.

La 2 iunie, m-am întors la Paris, dar n-am mai izbutit să lucrez cu spor. Scriam anevoie, cu efort şi fără entuziasm. De altfel, sănătatea era tot mai şubredă; simţeam că mă ameninţă o nouă criză de vagotonie. Veştile proaste se ţineau lanţ. *La Nuit bengali*, tipărită de câteva luni, îşi amânase apariţia pentru iunie, şi în cele din urmă pentru septembrie. Ionel Perlea, supărat că Berg, director la Metropolitan, îi ceruse să deschidă stagiunea de toamnă cu *Die Fledermaus* în loc de *Parsifal*, aşa cum îi făgăduise, rupsese contractul, semnat pentru trei ani, şi acceptase alte invitaţii, care s-au dovedit cu timpul mai puţin strălucite decât crezuse. În sfârşit, la începutul lui iulie, Statele Unite interveniseră în Coreea şi al treilea război mondial părea din nou iminent.

Din fericire, Sibylle închiriase o vilă la Briançon, unde ne-am instalat, împreună cu Mamy, la 20 iulie. Acele două săptămâni petrecute în Alpi mi-au amintit, cu melancolie, de excursiile din adolescenţă de-a lungul Carpaţilor. Curând, criza de vagotonie a trecut şi mi-am recăpătat sănătatea şi pofta de lucru. Dar, în afară de însemnările din *Jurnal,* n-am scris nimic altceva. Cu Christinel, făceam lungi preumblări prin pădurile din marginea Briançonului şi, de câte ori puteam, urcam pe munte. Deşi încercam să rezist, gândul se întorcea la singura carte pe care mi-ar fi plăcut s-o scriu atunci: *L'Homme comme symbole*. După *Le Mythe de l'éternel retour*, o consideram lucrarea mea cea mai originală; erudiţia şi hermeneutica istorico-religioasă lăsau locul reflecţiei filosofice. Ar fi fost o carte

scurtă, fără note, cu o bibliografie sumară la sfârşit. Dar ştiam că n-aveam dreptul să o încep înainte de a încheia *Le Chamanisme*. Pe de altă parte, în câteva săptămâni trebuia să prezint, la „Eranos”, o conferinţă de două ceasuri, iar, puţin timp după aceea, o scurtă comunicare la Congresul Internaţional de Istoria Religiilor.

*

Pe la începutul lui august, m-am întors singur la Paris, ca să redactez şi să pun la punct aceste texte. Renunţasem la camera nr. 17, şi acum îmi auzeam vecinii prin amândoi pereţii. Când lucram, îmi înfundam urechile cu *boules Quiès* şi izbuteam să mă conving că nu mai aud nimic. Pentru „Eranos”, am utilizat fragmente din lucrările mai vechi, unele inedite. Totuşi, în ziua plecării, la 20 august, încă nu încheiasem a doua jumătate a conferinţei (după prima oră, urma o pauză de o jumătate de ceas). Ultimile zece-douăsprezece pagini le-am scris noaptea, în camera de la „Casa Tamaro”, unde eram găzduiţi.

Ascona şi Grupul „Eranos” m-au fermecat de la început. Paginile *Jurnalului* nu au păstrat decât în mică parte entuziasmul cu care am descoperit Ticino şi Lago Maggiore şi bucuria primelor întâlniri cu Olga Froebe, C. G. Jung, G. Scholem şi ceilalţi conferenţiari. Nu puteam bănui atunci rolul pe care îl va juca, în următorii cinci-şase ani, „*Eranos*”, şi mai ales fondatoarea şi animatoarea cercului, bătrâna doamnă cu părul argintiu Olga Froebe-Kapteyn. A doua zi de dimineaţă, am descoperit cu

încântare Villa Eranos, despărţită de Villa Gabriella printr-o grădină care cobora în terase până pe malul lacului.

Prima conferinţă a ţinut-o Karl Kerenyi, singurul care a vorbit fără note, cercetând sala, căutând parcă o figură asupra căreia să-şi oprească privirile. Dna Froebe m-a reţinut la dejun, în jurul faimoasei „mese rotunde” de sub eucaliptul din grădina Villei Gabriella. A doua zi, a conferenţiat profesorul Scholem; mă fascinase de cum îl cunoscusem, chiar în seara sosirii mele. Îi admiram de mult erudiţia şi perspicacitatea, dar în acea seară m-au impresionat darul lui de povestitor şi geniul de a pune numai întrebări esenţiale. În timpul conferinţei lui Scholem, l-am zărit pe Jung; asculta, într-un şezlong pe terasă, în dreptul ferestrei deschise. M-au frapat vigoarea lui trupească şi tinereţea privirilor. Dar abia în ziua următoare, la dejun, aflându-mă în stânga lui şi stând de vorbă mai mult de două ceasuri, am început să-i admir înţelepciunea şi candoarea. Am notat în Jurnal (= Fragments, I, p. 130) (vezi şi ediţia românească Jurnal, I, Editura Humanitas, 1993, p. 172. -/. Ed.) câteva din mărturisirile lui (amare) în legătură cu „ştiinţa oficială”.

Conferinţa pe care am ţinut-o la 25 august a avut destul succes, ceea ce a hotărât-o pe Olga Froebe să mă invite la „*Eranos*”-ul 1951, şi apoi la toate celelalte, până la moartea ei. Lungi discuţii cu Jung, cu Louis Massignon, Henry Corbin, Raffaele Pettazzoni (Fragments, I, pp. 130 sq.) (vezi şi ediţia românească furnal, I, Editura Humanitas, 1993, pp. 130-l31 – n. ed.). Joachim Wach, care îşi petrecea vacanţa la sora lui stabilită la Locarno,

m-a invitat să dejunăm într-o trattoria. Admira *Traité* şi *Le Mythe de l'éternel* retour, cărţi pe care le discuta în cursul lui de istoria religiilor de la Universitatea din Chicago. Notam în Jurnal: „Ar vrea să facă ceva ca să mă invite în S.U.A., dar nu prea ştie ce şi cum.” (A făcut-o totuşi cinci ani mai târziu.)

Am avut, de asemenea, o lungă convorbire cu John Barrett, de la Bollingen Foundation; Henry Corbin îi vorbise de mine, insistând mai ales asupra greutăţilor cu care mă lupt. John Barrett mi-a făgăduit că va interveni la Direcţia Fundaţiei ca să mi se acorde (ca şi altor savanţi, bunăoară Karl Kerenyi) o bursă de studii. Nu-mi puteam închipui, în acea caldă după-amiază de august, că o voi căpăta atât de curând...

*

Cum scriam la începutul acestui capitol, 1950 a fost anul conferinţelor, al întâlnirilor şi al congreselor. Abia întors din Elveţia, am plecat, la 3 septembrie, la Amsterdam, unde avea loc Congresul Internaţional de Istoria Religiilor. Profesorul Gerardus van der Leeuw, preşedintele congresului, mă numise în comitetul de iniţiativă pentru crearea Asociaţiei Internaţionale de Studii Istorico-Religioase, astfel că a trebuit să iau parte la toate discuţiile preliminare. (Am avut, ca toţi ceilaţi, satisfacţia să văd Asociaţia proclamată solemn în ultima zi a Congresului; secretar general fusese numit profesorul Bleeker, iar vicepreşedinte şi director al noii reviste,

„Numen”, Raffaele Pettazzoni.) Pentru că nu aveam bani să-mi plătesc hotelul, am fost găzduit la un particular: o cameră de bonă, cu un pat de campanie, fără masă de scris, fără baie. În acea săptămână, câţiva colegi, sub pretextul că descoperiseră un „restaurant exotic” sau o „adevărată tavernă olandeză”, mă invitau mereu la masă.

Ca la orice congres internaţional, partea cea mai importantă au constituit-o nu atât conferinţele şi comunicările, cât discuţiile cu maeştrii şi colegii din alte ţări sau alte continente. Pe unii din ei, i-am întâlnit pentru prima oară atunci, la Amsterdam. Am prezentat o scurtă comunicare: „Mythes cosmogoniques et guérisons magiques”, pe care aveam s-o dezvolt mai târziu în *Myth and Reality* (= *Aspects du mythe*). Îmi amintesc şi acum discuţiile cu Stig Wikander şi Maurice Leehardt, plimbarea cu soţii Puech şi Jean Filliozat în grădina zoologică, recepţia de la Rijksmuseum...

La Nuit bengali a apărut, în sfârşit, în septembrie, dar n-a avut succesul – nici de critică, nici de public – pe care îl aşteptam Brice Parain şi cu mine. Pe de altă parte, Gustave Payot părea plictisit că, după nici doi ani *Traité d'histoire des religions*, publicasem un „roman”. „Numele dumitale, mi-a spus, evocă în mintea cititorilor un orientalist şi un istoric al religiilor. Nu trebuie să-i dezorientezi!” Avea, desigur, dreptate. Dar eu crezusem că tradiţia compartimentării stricte, impusă de pozitivism (obiectivitatea cercetării ştiinţifice şi a gândirii filosofice, pe de o parte, subiectivitatea creaţiilor artistice, pe de alta), devenise desuetă. Nu puteam uita că aproape toţi filosofii

germani de la începutul secolului al XIX-lea scriseseră romane, iar succesul unor autori ca Gabriel Marcel, Camus sau Jean-Paul Sartre demonstrase solidaritatea între gândirea filosofică şi creaţia literară. Mă înşelasem însă alegând *Maitreyi* pentru debutul meu literar în Franţa. Câţi dintre cititori ar fi putut descifra, ca Gaston Bachelard, „*une mythologie de la volupte*” în acest roman din tinereţe?

Din fericire, în acea toamnă 1950 credeam că *La Nuit bengal*i ar putea avea succes, măcar de public, ceea ce mi-ar fi îngăduit să cer încă un avans din drepturile de autor. Situaţia noastră financiară se agrava pe măsură ce trecea timpul. Eram nevoiţi să ne împrumutăm de la prieteni şi de la Sibylle, ca să ne asigurăm chiria camerei şi o masă pe zi la restaurantul (totuşi, atât de ieftin) din rue de Sèvres.

La sfârşitul lui septembrie, am luat parte la Congresul de psihologie Religioasă organizat de R. P. Bruno şi de „Etudes carmelitaines”. Eram găzduiţi în mănăstirea carmelitană din Fontainebleau. Am improvizat o conferinţă despre „Chasteté et états mytiques chez les primitifs”, dar mai ales am stat de vorbă cu câţiva psihologi şi psihanalişti, în primul rând cu dr. René Laforgue, a cărui carte despre Baudelaire (*La Psychologie de l'echec*) o citisem nu demult. Două săptămâni în urmă, René şi Delia Laforgue ne-au invitat la dejun în apartamentul lor din 62 bis rue de la Tour, şi, pentru că plecau la Casablanca, ne-au propus să-l locuim noi pentru patru luni. Nu ne venea să credem: să locuim într-un apartament de cinci camere,

cu un salon care ni se părea uriaş; să pot lucra fără vecini, într-un birou perfect izolat (cabinetul în care dr. Laforgue îşi primea pacienţii).

Ne-am mutat după câteva zile, dar nu m-am apucat imediat de *Le Chanianisme*. Aveam de redactat comunicarea pentru „Etudes carmelitaines”, un articol pentru „Critique” şi alte texte. Singura plictiseală o constituia Anna, femeia de menaj pe care ne-o lăsase dr. Laforgue: trebuia să-i dăm, în fiecare dimineaţă, o sumă de bani pentru piaţă. De multe ori, îi dam numai jumătate, pretextând că noi suntem invitaţi la dejun; de fapt, mergeam în Jardin du Luxembourg şi ne mulţumeam cu un sandviş.

În primele săptămâni din decembrie, situaţia părea disperată, începuse ofensiva chineză în Coreea şi o dată cu ea se răspândise din nou panica războiului. Când am schimbat ultima bancnotă de 500 de franci, Christinel s-a hotărât să încerce un nou împrumut la o prietenă care ne scosese de mai multe ori din nevoie. S-a întors cu 5000 de franci, ceea ce ne asigura mesele pe câteva zile. În dimineaţa următoare, am primit scrisoarea prin care Bollingen Foundation mă anunţa că, începând de la 1 ianuarie 1951, mi se acordase o bursă lunară de 200 de dolari, timp de trei ani. Şi tot în aceeaşi săptămână ,,*Centre National de la Recherche Scientifique*” mă informa că fusesem numit *attaché de recherches*, cu 35000 de franci pe lună. Dar, cum nu puteam beneficia de două mensualităţi, a trebuit să aleg; şi, pentru că o puteam primi în orice ţară, nu numai în Franţa, am ales

bursa Bollingen.

Din acea dimineaţă de 9 decembrie, m-am simţit eliberat e coşmarul sărăciei. Ne puteam îngădui să prânzim în fiecare zi la noi acasă. Puteam, de asemenea, invita prietenii, aşa cum nu mai îndrăznisem s-o facem de mult. În sfârşit, eram liber să mă consacru exclusiv redactării ultimelor capitole din *Le Chamanisme*. Îmi făgăduisem, cu orice preţ, să termin cartea în cursul iernii.

*

Mă închideam în biroul doctorului Laforgue şi lucram câte douăsprezece ceasuri pe zi. Din fericire, locuiam foarte aproape de Musée de l'Homme şi la doar o staţie de metrou de Musée Guimet. Puteam consulta bogatele lor biblioteci fără să pierd prea mult timp. Pe de altă parte, bunul meu prieten Jean Gouillard se mutase de curând în acelaşi cartier. Aflând că Georges Dumézil, acaparat de cursuri şi de propriile lui lucrări, nu se mai încumeta să citească şi să corecteze manuscrisul ultimelor capitole, Jean Gouillard se oferise să-i ia locul, O dată pe săptămână, urcam în camera lui de mansardă şi-i aduceam un anumit număr de pagini. Jean le corecta chiar în acea noapte, şi câteva zile în urmă Christinel le aduna, dactilografiate, în dosarele capitolului respectiv.

Uneori, invitam prietenii la masă; nu le venea să creadă (cum nu ne venise nici nouă) că cinăm într-o sufragerie atât de elegantă. De mulţi ani, se obişnuiseră (ca şi noi) să mănânce pe o măsuţă, într-o cameră de hotel sau de

bonă sau, în cazul cel mai bun, într-un restaurant ieftin de cartier. (Cred că, pe atunci, numai Rodica şi Eugen Ionescu dispuneau de ceea ce exilaţii numeau „o adevărată masă de sufragerie”.)

N. I. Herescu, care fusese chemat la Catedra de latină a Universităţii din Lisabona, rămăsese tot atât de optimist; continua să creadă în indestructibila justiţie a istoriei. Cu un an mai înainte, Emil Cioran publicase prima lui carte scrisă în franţuzeşte, *Précis de décomposition*, uluindu-ne pe toţi, dar mai ales pe criticii literari, prin perfecţiunea stilului. Tot în primăvara 1950, se juca la teatrul „Noctambule” piesa lui Eugen Ionescu *La cantatrice chauve*, inaugurând acea carieră excepţională care se prelungeşte încă, pe toate meridianele pământului.

De curând, ne împrietenisem cu Monica Lovinescu, pasionată de literatură şi de teatru (contribuise la succesul piesei lui Eugen Ionescu), şi cu Virgil Ierunca, entuziast şi neobosit de câte ori era vorba de o iniţiativă culturală a exilului.

Spre bucuria – dar şi surpriza – tuturor, Monica şi Virgil aveau să se căsătorească în primăvara următoare.

Venea, de asemenea, să ne vadă Alexandru Vona, pseudonimul literar al lui Albert Samuel. Ne cunoşteam de câţiva ani şi îi admiram romanul; speram chiar că va fi publicat de Gallimard[1].

---

[1] Într-adevăr, deşi tradus (prost) în franţuzeşte, fusese citit cu interes de Rice Parain şi alţi lectori de la Gallimard. Ar fi putut apărea dacă autorul ar prezentat o nouă traducere. Dar după pierderea soţiei, Mira, în urma unui accident absurd, Vona nu s-a mai interesat de soarta romanului.

La sfârşitul iernii, Delia şi René Laforgue s-au întors de la Casablanca, şi noi ne-am regăsit camera nr. 18 la Hotel de Suéde. Ultimul capitol din *Le Chamanisme* l-am scris cu mare efort; începusem să simt consecinţele surmenajului. În martie, Christinel a încheiat dactilografierea; peste 700 de pagini, pe care m-am grăbit să i le duc lui Gustave Payot. I-am spus, oarecum în trecere, că voi adăuga câteva pagini de concluzii. „Sunt prea extenuat ca să le redactez acum, i-am mărturisit. O voi face într-o săptămână-două, la Roma. Spre bucuria şi mirarea mea, Gustave Payot mi-a înmânat pe loc o sumă destul de importantă, ceea ce ne-a îngăduit să petrecem o lună de zile în Italia.

*

La 25 martie, am ajuns la Roma, şi cea dintâi vizită i-am făcut-o lui Pettazzoni. M-a felicitat, cu uimire şi admiraţie, aflând că *Le Chamanisme* se află sub tipar. Am plecat apoi la Napoli, unde ne aşteptau Nina Battali şi inginerul Giacomo Nardone. Prietenii noştri ne-au plimbat cu maşina de-a lungul coastei amalfitane şi am revăzut lacurile şi Pozzuoli. Câteva zile în urmă, am coborât cu trenul până la Taormina. Păşeam pentru întâia oară pe pământul Siciliei şi n-am mai uitat de atunci această insulă fabuloasă. După zece zile petrecute la Taormina, Catania şi Palermo, regăsisem sănătatea şi, mai ales, pofta de lucru. Grădina botanică din Palermo îmi amintise de Goethe şi de faimoasa lui teorie a „plantei originare”. Mi-ar

fi plăcut să pot consacra o lună-două lecturilor din Goethe. Dar îmi dădeam bine seama că asemenea reîntoarceri în universurile spirituale descoperite în adolescenţă şi tinereţe îmi erau, deocamdată, interzise. Aşa că m-am mulţumit să citesc lucrările de orientalistică şi istoria religiilor pe care mi le dăruiseră de curând maeştrii şi colegii mei italieni. Ne-am îmbarcat, la căderea nopţii, pe micul vapor de cursă care ajungea dimineaţa la Napoli. Ca de obicei, ritmul valurilor, cerul înstelat şi acele zgomote misterioase care se transformau pe nesimţite în şoapte m-au proiectat într-un trecut anevoie de identificat: o călătorie pe Dunăre şi Marea Neagră? Serile petrecute pe puntea vaporului care mă ducea de la Napoli la Atena? Sau de la Constanţa la Alexandria, de la Port Said la Colombo? Nu încercam să aflu mai mult. Eram fermecat de această bruscă şi beatifică regăsire a trecutului.

După trei zile la Napoli, ne-am instalat pentru o săptămână la Roma. Cred[1] că atunci l-am revăzut pe J. Evola. Îmi scrisese la Hotel de Suéde şi aflasem că, rănit de o schijă la şira spinării, în timpul asedierii Vienei de către trupele sovietice, era condamnat să-şi petreacă restul vieţii într-un fotoliu. Când am fost condus în odaia lui, J. Evola m-a întâmpinat totuşi în picioare; fusese ridicat de bătrânul lui tată ajutat de o infirmieră. După ce mi-a strâns mâna, cei doi l-au reaşezat în fotoliu, apoi ne-au lăsat singuri. Citisem unele cărţi ale lui Evola încă din timpul studenţiei, dar îl întâlnisem pentru întâia şi ultima

[1] Ezit asupra datei pentru că am pierdut agendele anilor 1949-1954.

oară în primăvara lui 1937, la un dejun, invitat de Nae Ionescu. Îi admiram inteligenţa şi, mai ales, densitatea şi claritatea prozei. Ca şi René Guenon, Evola presupunea o „tradiţie primordială”, în existenţa căreia nu izbuteam să cred; îi suspectam caracterul ei factice, anistoric.

În acea după-amiază, am vorbit despre multe, dar îndeosebi despre decadenţa, sau, cum se exprimase Evola, „putrefacţia” culturilor occidentale contemporane. Dintr-un anumit punct de vedere – al „tradiţiei” exemplare, anistorice – avea dreptate. Dar problema care mă preocupa era alta: în măsura în care cred în creativitatea spiritului uman, nu pot dispera; cultura, chiar într-o epocă crepusculară, era singurul mijloc de a comunica anumite valori şi de a transmite un anumit mesaj spiritual. Într-o nouă „Arcă” prin care ar putea fi salvate creaţiile spirituale ale Occidentului, nu e de-ajuns să figureze *L'Ésotérisme de Dante* a lui René Guenon, ci şi înţelegerea poetică, istorică şi filosofică a *Divinei Comedii*. Limitarea hermeneuticii creaţiilor spirituale europene exclusiv la semninţelor „esoterice” repeta, în sens opus, reducţia de tip materialist ilustrată cu atâta succes de Marx sau Freud.

Pe de altă parte, adăugam, reintrarea Asiei în istorie şi descoperirea spiritualităţii societăţilor arhaice nu vor putea rămâne fără consecinţe. J. Evola credea că, în orice caz, e prea târziu, că asistăm, de fapt, la o aculturalizare generală. La prima vedere, avea dreptate. Dar aculturalizarea nu reprezintă decât o primă fază a unui proces mult mai complex. Camuflarea sau chiar ocultarea sacrului şi, în general, a semnificaţiilor spirituale

caracterizează toate epocile crepusculare. Este vorba de supravieţuirea larvară a sensului original, care devine astfel irecogjioscibil. De aici, importanţa pe care o acordam imaginilor, simbolurilor şi naraţiunilor epice; mai precis, analizei hermeneutice care le decriptează semnificaţiile şi identifică funcţiunile originale.

Dar, evident, în ceasul petrecut alături de Evola, n-am atins decât în treacăt aceste probleme.

*

După întoarcerea noastră la Paris, am fost confiscat de *Le Chamanisme*: corecturile în pagină, indexul şi redactarea concluziilor mi-au luat două săptămâni. Dar de abia acum am putut aprecia pe deplin meritele şi lipsurile acestei cărţi. Mă nemulţumeau mai ales concluziile, redactate prea succint, în grabă, sub presiunea tipografului[1]. Dar nu mă puteam îndoi de noutatea şi valoarea acestei cărţi. Pentru întâia oară, erau prezentate şi interpretate prin hermeneutica şi din perspectiva istoriei religiilor toate speciile de şamanism, nu numai cele „clasice”, caracteristice Siberiei şi Asiei Centrale. Analizam, de asemenea, structura şi funcţiunea anumitor mitologii şi tehnici şamanice supravieţuind, mai mult sau mai puţin camuflate, în „religiile istorice” (India, Grecia antică, China, Japonia etc). În plus, nu acceptasem, aşa

[1] Le-am elaborat mai târziu, pregătind versiunea engleză, care constituia, de fapt ediţia a II-a, revăzută şi adăugită.

cum se obişnuia, argumentele fiziologice (absenţa vitaminelor!) sau psihologice (irupţia anumitor elemente din inconştient) prin care se ex-plica extazul de tip şamanic. Analiza experienţelor şi prezentarea ceremoniilor care-l consacrau pe neofit puneau în luminâ solidaritatea lor cu modelul exemplar al iniţierii. Nu mai puţin pertinentă şi utilă mi se părea cercetarea diferitelor semnificaţii acordate transei extatice, atât în religiile primitive, cât şi în cele istorice. Distanţa între tehnicile şamanice şi practica yoga, diferenţa calitativă între extaz şi *enstasis* deveneau evidente şi, mai ales, importante pentru înţelegerea istoriei universale a spiritualităţilor.

Când am dat bunul de tipar, eram sigur că *Le Chamanisine* îi va interesa nu numai pe etnologi şi pe istoricii religiilor, ci chiar pe cititorii nespecialişti. Într-adevăr, cartea, apărută în septembrie, a fost foarte bine primită; curând, avea să fie retipărită şi tradusă în mai multe limbi.

*

La începutul verii, redevenisem liber. Conferinţa pentru „*Eranos*” – „*Le Temps et l'Éternite dans la pensée indienne*” – hotărâsem s-o scriu în august; adunasem mai multe materiale şi schiţasem planul. Am reuşit, de asemenea, să-l conving pe Georges Bataille că trebuie să amân redactarea cărţii *Le Tantrisme*. La Roma, aflasem de la Tucci că va edita în curând, însoţite de traducerea engleză, comentariul lui Candrakirti la *Guhya sāmaja*

Tantra împreună cu glosele lui Tson Ka-pa, accesibile până acum numai în tibetană[1]. I-am mărturisit lui Georges Bataille că nu îndrăznesc să încep mica mea monografie despre tantrism înainte de a cunoaşte aceste texte.

Eram deci liber să mă consacru exclusiv romanului. Îmi spuneam că voi putea scrie cu mult spor în vila pe care o închiriase Sibylle la Guéthary. Dar pentru că chiria urcase din nou, am hotărât să lăsăm camera de la Hôtel de Suède şi să ne mutăm în micul apartament al lui Jacqueline Desjardin, în rue Duhesme. Am împachetat cu melancolie cărţile şi hârtiile care se adunaseră în cei patru ani şi jumătate cât locuisem în rue Vaneau. Din fericire, la începutul lui iulie am plecat la Guéthary. Eram nerăbdător să recitesc, cu creionul în mână, întregul manuscris al „*Nopţii de Sânziene*”. Şi de data aceasta textul m-a dezamăgit. Nu-mi puteam ierta că, în vara anului 1949, în loc să încerc o continuare a *Huliganilor*, mă lăsasem antrenat într-un labirint. Într-adevăr, îmi dădeam acum seama că scenariul romanului seamănă tot mai mult cu rătăcirea personajelor principale într-un labirint, rătăcire lungă şi deprimantă, pentru că încă nu se ghiceşte semnificaţia ei iniţiatică. Dificultăţile se agravau de la capitol la capitol. Deşi acţiunea se prelungea pe doisprezece ani şi în pofida marelui număr de personaje, *Noaptea de Sânziene* nu trebuia să semene cu un *Război şi Pace* în miniatură. Pe de altă parte, anumite obsesii ale personajului principal, Ştefan Viziru, şi întâmplările, uneori

[1] Din păcate, lucrarea n-a apărut decât fragmentar şi destul de târziu.

enigmatice, în care se trezea implicat nu trebuiau să amintească „atmosfera” povestirilor fantastice. Toate semnificaţiile transistorice trebuiau perfect camuflate în concretul evenimentelor istorice.

După câteva zile de şovăială, m-am apucat de lucru. Scriam în fiecare zi, cu încăpăţânare, uneori cu entuziasm, corectând sau rescriind în întregime unele episoade. Astfel că la 1 august, când ne-am reîntors la Paris, dispuneam de 150 de pagini, care mi se păreau „definitive”.

Evident, ne-am simţit străini în noul nostru cartier. Dar, în acel sfârşit de vară, aproape că n-aveam timp să-l cercetez. Rămâneam ziua întreagă în casă, pregătind conferinţa pentru Ascona. De data aceasta, m-a întovărăşit şi Christinel. Ca şi mine cu un an mai înainte, Christinel a fost fascinată de frumuseţea locurilor şi încântată de prezenţa atâtor colegi şi prieteni (Corbin, Puech, dr. Godel) concentraţi la „Casa Tamaro”. I-au plăcut, de asemenea, figura şi felul de a fi al d-nei Froebe. Foarte probabil, Olga a fost impresionată de modestia şi farmecul lui Christinel, pentru că ne-a invitat să petrecem luna iunie 1952 la „Casa Gabriella”.

Am ţinut conferinţa cu destul brio, deşi îmi fusese teamă că, după primul ceas, mă va doborî oboseala. În noaptea aceea, avusesem cea mai lungă şi cea mai tenace insomnie de care îmi aminteam. Am încercat să mă odihnesc după-amiază, dar n-am izbutit. Atunci am avut, timp de o jumătate de oră, un pasionat şi misterios rêve éveillé, provocat, probabil, de reimersiunea în

spiritualitatea indiană şi în amintirea experienţelor mele din India (cf. Fragments d'un Journal, I, pp. 153-55) (vezi şi ediţia românească, Jurnal, I, Editura Huma-nitas, 1993, pp. 194-196 – n. ed.).

După încheierea „Eranos”-ului, Alice şi Roger Godel ne-au invitat să petrecem câteva zile împreună, la Hergisville, pe malul lacului, la 10 kilometri de Lucerna, şi la Geneva. Îi cunoscusem pe amândoi în toamna anului 1949. Cardiolog de reputaţie mondială, dr. Roger Godel era directorul spitalului Companiei Canalului de Suez la Ismailia, dar îl interesau de asemenea Grecia antică şi spiritualitatea indiană. Vizitase de mai multe ori India, îl cunoscuse pe Ramana Maharishi. Mi-a vorbit despre cartea la care lucra, intitulată îndrăzneţ *L'Éxperience libératrice* (cartea va apărea, cu prefaţa mea, la Gallimard, în 1954). După acea călătorie în Elveţia, am ajuns buni prieteni. Câţiva ani mai târziu, Alice şi Roger Godel ne-au invitat să locuim în superbul lor apartament de la Val d'Or, pe care tocmai îl cumpăraseră.

*

Ne-am întors la Paris la începutul lui septembrie, hotărât să mă concentrez exclusiv asupra romanului. De data aceasta, simţeam că găsisem soluţia: pluralitatea ritmurilor temporale, diferite de la un capitol la altul, îmi îngăduia să comprim naraţiunea şi, totodată, să urmăresc destinele personajelor fără a dezvălui semnificaţiile lor profunde. Scriam în fiecare după-amiază, uneori şi

dimineţile, în fostul atelier de ceramică al lui Sibylle, în 47 rue Saint-Ouen. Un vechi hotel părăsit, pe jumătate ruinat; câteva familii de italieni se mutaseră între ruine. Dar, în fund, în atelierul Sibyllei, era linişte şi puteam lucra netulburat până la căderea nopţii.

Totuşi, la 15 octombrie a trebuit să întrerup din nou romanul, ca să pregătesc volumul *Images et Symboles* pe care-l aştepta Brice Parain. Plănuisem această carte în timpul verii, în Elveţia, stimulat de conversaţiile avute cu mulţi savanţi. Hotărâsem să republic, corectate şi sporite, două studii mai vechi în legătură cu simbolismul religios[1], împreună cu textele conferinţelor „*Eranos*", însoţite de o introducere despre imagini şi imaginaţie şi un capitol de concluzii: *Symbolisme et Histoire*. În câteva săptămâni, redactasem concluziile şi mă pregăteam să scriu introducerea. Din păcate, n-am izbutit să mă apuc imediat de lucru, iar, după ce am început să scriu, am fost necontenit întrerupt. Astfel că am redactat în grabă ultima parte, şi cea mai importantă, a introducerii şi n-am stăruit de ajuns asupra unei observaţii care mi se părea importantă. Anume, că imaginaţia nu e o invenţie arbitrară; etimologic, e solidară cu *imago* „reprezentare, imitaţie" şi cu *imitor* „a imita, a reproduce". Imaginaţia imită modelele exemplare – „imaginile" – le reactualizează, le repetă necontenit. În acei ani, această interpretare a

---

[1] *Notes sur le symbolisme aquatique* („Zalmoxis", II, 1939) şi *Le „Dieu-lieur" et le symbolisme des noeuds* („Revue de l'histoire des religions", 1947-48).

imaginilor şi a imaginaţiei m-a ajutat să înţeleg mai bine creaţiile folclorice şi, uneori, chiar prozele mele literare.

La 17 noiembrie, am primit o carte poştală a Corinei. Îmi scria că la 30 octombrie, după trei luni de suferinţă, murise tata, iar, cu o săptămână mai înainte, unchiul Mitache, în urma unei crize cardiace. Zile de-a rândul, am trăit în altă lume, de mult uitată, mângâiat doar de tristeţe. Simţeam că pierdusem încă o parte – şi cea mai lungă – din trecutul meu. Mă plimbam, singur, pe străzile din jurul catedralei Sacré-Coeur, amintindu-mi scene din copilărie, din adolescenţă, din prima tinereţe. În ultimii ani, izbutisem să-mi stăpânesc dorul de ţară; îl regăseam doar în somn, în unele vise. Acum, mă copleşea din nou. Nu încercam să mă apăr; mă lăsam în voia melancoliei, parcă aş fi aşteptat un miracol. Dacă aş fi fost liber, aş fi început să-mi scriu amintirile din copilărie.

Cu mare efort, am reuşit să-mi reiau lucrul. Christinel dactilografiase aproape în întregime noile capitole din *Images et Symbolés*. Aştepta acum ultimele pagini ale introducerii, pe care le scriam acolo unde se nimerea, unde se întâmpla să fie linişte; în atelierul de ceramică a lui Sibylle sau în biroul pe care-l împărţeam cu Jacqueline, în rue Duhesme.

La 17 decembrie, am împachetat întregul manuscris şi i l-am dus lui Brice Parain. Iar câteva zile în urmă, am părăsit Parisul pentru trei luni. Trebuia, cu orice preţ, să regăsesc lumea în care mă născusem şi în care trăisem până în primăvara 1940. Ştiam că, foarte curând, lumea aceasta va dispărea, condamnată de istorie. Ştiam că mă

număr printre puţinii supravieţuitori şi voiam să-mi fac datoria de martor. Dar ştiam, de asemenea, că, înapoia catastrofelor şi suferinţelor de tot felul, se află, perfect camuflate, alte semnificaţii. Mi se părea că încep să le înţeleg.

XXII
DIN FERICIRE *FORÊT INTERDITE* NU ARE SUCCES: VOI ÎNŢELEGE MAI TÂRZIU SEMNIFICAŢIA ACESTUI EŞEC

Ca să pot lucra în linişte, ne-am instalat la Monte-Carlo. O prietenă ne găsise la Hôtel Excelsior o cameră convenabilă şi pentru că am angajat-o pentru cel puţin două luni, neobişnuit de ieftină. Când am coborât din tren, ne-a izbit mirosul tufelor de mimoza în floare. M-a deprimat însă descoperirea pe care am făcut-o chiar în dimineaţa următoare: pereţii odăii erau mai subţiri decât la Hôtel de Suède. Gerantul mi-a îngăduit să lucrez în hol, într-o cameră vecină cu biroul lui. Dar acolo zgomotul era şi mai insuportabil: conversaţiile telefonice, strigătele de la bucătărie, vocile şi râsetele din hol. Gerantul mi-a propus o cameră perfect izolată, dar fără ferestre, luminată doar de becul atârnat de tavan. Notam cu melancolie în Jurnal: „Să vii pe Coasta de Azur ca să scrii la o lampă prăfuită, în semiîntuneric, ca într-un turn de închisoare medievală.” După doar zece zile de la sosirea noastră, am găsit, şi închiriat, o odăiţă ieftină, fără vecini: acolo am lucrat până la întoarcerea la Paris.

N-am izbutit să mă concentrez exclusiv asupra romanului decât după ce am scris scurta prefaţă la o carte postumă a lui Paul Vulliaud pe care i-o făgăduisem lui Payot şi articolul *Examen leprosorum* pentru „Preuves”. Ca să câştig timp, nu ieşeam din odăiţa mea decât la

vremea meselor şi, uneori, nopţile, când ne plimbam pe bulevarde. Vizitasem în treacăt şi fără entuziasm Nisa şi Menton. Redusesem drastic corespondenţa (dar, mai târziu, am fost obligat să scriu câte zece-două-sprezece scrisori pe zi). Citeam foarte puţin nopţile, ca să evadez din lumea şi atmosfera romanului. Totuşi, corectarea şi, mai ales, modificarea anumitor episoade din cele două capitole câte avea partea I mi-au luat câteva săptămâni. Intre timp, Alice Godel venise să ne vadă şi îmi adusese manuscrisul cărţii *L'Expérience libératrice*; Gallimard acceptase s-o publice, dar trebuia să scriu prefaţa – şi cât mai repede.

Am început primul capitol al părţii a II-a cu destulă încredere; învăţasem să mă feresc de ispita facilităţii şi a dialogurilor pitoreşti. Probabil că aş fi reuşit să-l închei dacă, în urrna unei intoxicaţii, nu s-ar fi dezlănţuit o nouă criză de vagotonie. Ne-am întors în rue Duhesme mai devreme decât hotărâsem. De altfel, trebuia, în orice caz, să pregătesc conferinţele pe care acceptasem să le ţin la Universitatea din Lund. Pin fericire, rectorul m-a rugat să le amân pentru sfârşitul lui aprilie. Dar nu izbuteam să mă vindec. Doctorul Hunwald se temea de o ulceraţie gastrică şi mi-a prescris un regim destul de sever. Totuşi, când am luat avionul spre Malmö eram foarte palid şi mă simţeam mai şubred ca niciodată. Spre mirarea mea, vagotonia şi gastrita au dispărut ca prin farmec după cele dintâi mese luate în cantina studenţească din Lund: peşte fiert (judecind după grăsime, era desigur morun), cartofi fierţi şi lapte.

Am schimbat avionul la Copenhaga şi, într-o avionetă de şase locuri, am ajuns în câteva minute la Malmö. Vizitam pentru întâia oară Suedia şi n-am fost dezamăgit nici de oameni, nici de pitorescul acestui orăşel universitar, deşi locuiam într-un hotel modest, între două întreprinderi de pompe funebre.

Profesorul de istoria religiilor Ehnmark mă invitase să ţin două conferinţe despre şamanism. Am condus de asemenea trei seminarii în cadrul catedrei de limbă română a lui Alf Lombard. Dintre savanţii pe care i-am cunoscut, m-a impresionat îndeosebi M. P. Nilsson, eruditul şi prolificul istoric al religiei greceşti. Trecuse pe atunci de 80 de ani, dar părea neobosit; nu renunţase la niciuna din responsabilităţile şi onorurile academice acumulate în lunga lui viaţă; şi, mai ales, îşi apăra cu vigoare, uneori cu agresivitate, concepţiile metodologice pe care le adoptase în tinereţe. Dar, din păcate, Stig Wikander fusese de curând internat într-o clinică, şi, deşi ne vedeam zilnic, n-am putut sta îndelung de vorbă, aşa cum ne făgăduisem. I-am cunoscut însă soţia şi cele trei fete, pe care aveam să le întâlnesc de mai multe ori în următorii cincisprezece-douăzeci de ani.

*

M-am întors mai odihnit decât plecasem. Săptămâna petrecută printre orientalişti şi istorici ai religiilor mă stimulase.

Am redactat cu interes crescând, aproape cu entuziasm, conferinţa pe care o aştepta Giuseppe Tucci: *Langages secrets et techniques mystiques*. Îmi făgăduisem să revin mai târziu (după încheierea romanului!...) asupra unui anumit tip de experienţe mistice; vedeam deja capitolele care ar fi alcătuit volumul *La Nostalgie du Paradis*. La începutul lui mai, eram din nou la Roma, împreună cu Christinel. Am citit conferinţa în sala cea mare a Institutului Oriental şi, tot acolo, trei zile în urmă au avut loc pasionante discuţii în legătură cu metodologia istoriei religiilor. I-am reîntâlnit astfel pe R. Pettazzoni, E. de Martino şi alţi colegi mai tineri. Dar, mai ales, ne-am bucurat de acea vacanţă neaşteptată, de primăvara romană care ne trezea în fiecare dimineaţă. Împreună cu un prieten, Horia Roman, fost redactor la „Cuvântul liber”, am parcurs împrejurimile până la Viterbo şi am descoperit cu emoţie mormintele etrusce. Voiam cu orice preţ să-l revăd pe Giovanni Papini, pe care nu-l mai văzusem din 1927. I-am scris la Florenţa şi mi-a răspuns pe loc, cu entuziasm. În *Jurnal* şi în lungul interviu pe care îl va publica „Les Nouvelles litteraires” (6 mai 1953), am povestit cu oarecare amănunte această reîntâlnire cu unul din idolii adolescenţei mele. Aflasem demult că era

aproape orb – şi, într-adevăr, scriind dedicaţiile pe câteva cărţi recente, îşi scotea ochelarii şi îşi apropia fruntea aproape lipind-o de pagina de gardă. Cu atât mai mult m-au impresionat tinereţea lui, pasiunea cu care urmărea actualitatea literară şi filosofică din atâtea ţări, curajul cu care îşi continua opera. Nu puteam bănui în acea după-amiază de mai că, un an mai târziu, Papini va pierde uzul mâinilor şi picioarelor, iar din 1954 nu va mai putea vorbi.

*

Când am intrat în odaia pe care ne-o rezervase Olga Froebe la „Casa Gabriella”, nu ne venea să credem că vom locui aici, numai noi doi, toată luna iunie. O cameră spaţioasa, la etaj, cu o terasă tot atât de largă, la doar câţiva metri de Lago Maggiore. Nu se putea închipui loc mai potrivit pentru odihnă şi meditaţie, sau, în primul rând, pentru scris. Nu se auzeau decât, la răstimpuri, claxoanele autocarelor italiene pe şoseaua din spatele grădinii. De pe terasă, se puteau distinge spinările peştilor care dădeau târcoale vilei „Gabriella”, în aşteptarea firimiturilor şi cojilor de pâine pe care, de la fereastra bucătăriei, le zvârlea, la răstimpuri, Maria. Noaptea, sticleau luminile de pe malul opus al lacului. Se auzea, câteodată, zgomotul bărcilor cu motor întârziate: se grăbeau să-şi afunde năvoadele cât mai departe, lângă frontiera italiană.

Ascultând-o pe Olga povestindu-ne amintiri despre cei dintâi oaspeţi care au dormit în camera noastră sau într-

una din cele două odăi alăturate, mă lăsam prins în farmecul şi tainele „Casei Gabriella”. Aflam, de asemenea, seară de seară, povestea amiciţiei ei (uneori, neobişnuit de complicată) cu Rudolf Otto, cu sinologul Richard Wilhelm şi cu mulţi alţi savanţi mai puţin cunoscuţi, dar mai ales cu C. G. Jung. Din păcate, mi-era peste putinţă să notez în *Jurnal* toate întâlnirile şi surprinzătoarele descoperiri care precedaseră fundarea şi prima etapă a cercului „*Eranos*”.

În acele săptămâni de nemaiîntâlnită vacanţă, în care regăseam voluptatea înotului şi bucuria plimbărilor pe munte, am lucrat cu destul spor. Am fost fericiţi când Olga ne-a invitat să petrecem, de-acum înainte, cel puţin o lună de vară la „Casa Gabriella”. Aveam impresia că în viaţa noastră, şi fără ca să prindem de veste, începuse o nouă fază, mai norocoasă.

La întoarcere, ne-am oprit la Basel ca să-l întâlnesc pe Karl Meuli; mă interesau observaţiile lui, atât de originale, în legătură *cu Le Mythe de l’éternel retour*. Ajuns în rue Duhesme, mi-am dat seama că-mi uitasem în tren ochelarii de citit. Câteva zile, am fost obligat să citesc şi să scriu ca Papini, apropiindu-mi ochii de pagină; eram fericit totuşi că puteam păstra o distanţă de doi-trei centimetri.

Către mijlocul verii, a sosit la Paris Gh. Racoveanu. Nu-l mai văzusem din primăvara lui 1940, de la înmormântarea lui Nae Ionescu, dar eram în corespondenţă de vreo cinci-şase ani. Trăia într-un orăşel lângă München, pictând icoane şi reuşind uneori să le

vândă. Încheiase o monografie despre monahul Paisie şi, împreună cu monseniorul Octavian Bârlea, publica, în spirit ecumenic, revista „Îndreptar”, la care au colaborat majoritatea scriitorilor şi cărturarilor din exil. Scria tot atât de sclipitor şi cu acelaşi efort ca înainte[1]. Ne-am bucurat amândoi că ne vom putea reîntâlni foarte curând, în Germania.

*

La sfârşitul lui august, am revenit singur la Ascona ca să prezint conferinţa „Puissance et sacralité dans l'histoire des religions”. De data aceasta, am îndrăznit să-i cer lui Jung un interviu pentru „Combat”. De curând, apăruse cartea lui *Antwort auf Job*, provocând nesfârşite discuţii şi controverse. Tema pe care (după o lungă şovăială) se hotărâse s-o trateze tulbura, deruta sau indigna atât pe psihologi personal, cât şi pe teologi. G. Scholem, oarecum în glumă, spunea că Jung încercase să-l psihanalizeze pe Jahve.

După lectura *Şamanismului*, Jung îmi scrisese câteva pagini dense şi entuziaste. În experienţele onirice şi psihopatologice ale ceremoniilor de iniţiere şamanică, Jung găsise confirmarea unora din ipotezele lui. Am stat

[1] Anunţase un volum de amintiri despre Nae Ionescu şi un roman (de care ne vorbise, mie şi lui Mihail Sebastian, încă de prin 1933), dar nu ştiu dacă s-au găsit printre hârtiile lui. În schimb, în „Îndreptar„ şi în „Cuvântul în exil, pe care l-a fundat şi condus până în preziua morţii lui, a putut publica o serie de admirabile articole în legătură cu teologia răsăriteană.

de vorbă două ceasuri şi am notat pe loc o seamă de amănunte preţioase. În acel interviu, Jung a relatat (probabil, pentru întâia oară) crizele care au pus capăt colaborării cu Freud, precum şi viziunile, atât de dramatice, care l-au silit să postuleze ipoteza inconştientului colectiv. De abia câţiva ani mai târziu, în Memoriile destinate să apară postum, va reveni cu amănunte asupra acestor experienţe şi evenimente decisive.

Nefiind psiholog şi cunoscând numai din lecturi teoria şi practica psihologiei de adâncimi, nu puteam fi „jungian"; dar mă interesa ipoteza inconştientului colectiv şi a arhetipurilor. Aşa cum i-o mărturisisem mai demult lui Jung şi cum am scris-o în prefaţa la traducerea engleză a *Mitului eternei reîntoarceri*, subtitlul cărţii – *Archetypes et repetition* – putea să dea loc la confuzii. Eu utilizasem termenul *arhetip* în sensul său original, neoplatonic, de „paradigmă, model exemplar" dar pentru Jung, arhetipurile erau „structuri ale inconştientului colectiv". Făcusem greşeala de a utiliza – deşi în cu totul alt înţeles – un termen care devenise cunoscut, şi chiar popular, datorită lui Jung şi în sensul pe care i-l dăduse el. Ar fi trebuit (aşa cum am făcut-o de atunci) să folosesc expresia „model exemplar".

Împreună cu Christinel, care venise să mă ia de la Ascona am plecat spre Alpbach, unde aveau loc seminariile organizate de „Europäisches Kollegium". În drum, ne-am oprit o şi o noapte la Innsbruck; nu-l mai văzusem de un sfert de veac, şi oraşul vechi şi râul Inn m-

au fermecat din nou. Am urcat apoi la Alpbach, la 1000 de metri. Deşi a plouat aproape tot timpul, am fost fericit regăsind peisajele şi văzduhul muntelui, ca în Bucegii tinereţii mele. Am condus, împreună cu Karl Kerenyi, un seminar de istoria religiilor, el vorbind, ca aproape întregul grup, în germană, eu în engleză sau în franceză. Metodologic, ne aflam pe poziţii diferite, şi adesea discuţia cu Kerenyi ameninţa să se transforme în polemică. Dar, cum îi admiram opera, nu-mi pierdeam răbdarea[1].

După o săptămână, am coborât la Küpfstein, la frontiera germană, unde ne aşteptau Gh. Racoveanu şi părintele Popan. Trecând cu maşina prin München, nu l-am mai recunoscut. Centrul fusese în întregime distrus, iar clădirile care se ridicau în vecinătate îl făceau să semene cu orice alt oraş „modern”. După ce-am vizitat Garmisch [-Partenkirchen] şi Oberammergau ne-am oprit seara la Rüdesheim, iar în ziua următoare maşina părintelui Popan ne-a lăsat în faţa casei lui Günther Spaltmann, la Bonn. Spaltmann îmi tradusese câteva cărţi şi urmărea cu mare interes *The Work în Progress*, cum îi plăcea să numească *Noaptea de Sânziene*. În cele două zile petrecute împreună, am stat mult de vorbă. Recitise de curând partea I şi îi plăcuse; dar mă îndemna insistent să termin romanul cât mai repede. Între alte argumente, îl invoca şi

[1] După ce l-am cunoscut, în 1950, Kerényi mă rugase să intervin pe lângă Gustave Payot ca să-i publice traducerea franceză a ultimei cărţi şi, pentru el, cea mai bună: Griechische Mythologie. L-am convins pe Payot, şi cartea a apărut. Dar în ultimii doi ani Olga nu-l mai invitase să conferenţieze la ,,Eranos” şi Kerényi bănuia că aş fi influ influenţat-o eu.

pe acesta: conform indicaţiilor pe care le descifrase în liniile palmei, creativitatea mea literară ar putea secătui destul de curând; sau se va transforma atât de radical, încât viitoarele opere vor părea scrise de un alt autor. Trebuia deci să mă grăbesc!

*

Fără să-i împărtăşesc certitudinile de ordin chiromantic, eram de acord cu Spaltmann: trebuia să mă grăbesc. Publicasem o bună parte din lucrările de istoria religiilor şi filosofia culturii elaborate în ultimii zece ani, iar în noiembrie apăreau *Images et Symboles*. Îmi puteam îngădui o odihnă de patru, cinci luni, timpul necesar, socoteam eu, redactării părţii a II-a Dar, ca de obicei, eram solicitat de obligaţii neprevăzute şi urgente. Am fost nevoit să consacru o bună parte din acea toamnă pregătirii noilor ediţii, corectate şi sporite, din *Le Mythe de l'éternel retour* şi *Traité d'histoire des religions*, pentru traducerile germană, engleză şi spaniolă.

Din fericire, la sfârşitul lui noiembrie, Délia şi René Laforgue ne-au pus din nou la dispoziţie apartamentul lor, până în aprilie. Ca să regăsesc universurile imaginaţiei literare, am scris, în câteva zile, schiţa *12000 capete de vită*. Apoi, am recitit şi corectat din nou (pentru a câta oară?) partea I a *Nopţii de Sânziene*, iar în preajma Crăciunului mă aflam de-a întregul cufundat în povestea atâtor personaje zbătându-se să supravieţuiască „evenimentelor istorice”. Închis până seara târziu în biroul

doctorului Laforgue, scriam exaltat, aproape cu furie, deşi uneori mă copleşea tristeţea: unul câte unul, o bună parte din eroii romanului meu se pregăteau să-şi împlinească destinul, apropiindu-se de moarte. Niciodată n-am simţit mai precis ca în acea iarnă 1953 analogia între moartea iniţiatică, adică simbolic-rituală, şi suferinţele sau evenimentele neaşteptate şi enigmatice care pregătesc, în universul imaginaţiei literare, moartea unui personaj important.

Arareori îmi îngăduiam să întrerup lucrul pentru câteva ceasuri sau, excepţional, pentru câteva zile – aşa cum am făcut-o la sfârşitul lui ianuarie, când Alice şi Roger Godel au venit la Paris. În acea iarnă, Alain Guillermou începuse traducerea părţii I, şi Christinel dactilografia manuscrisul pe măsură ce-l corectam. Uneori, simţeam amândoi nevoia să evadăm din lumea *Nopţii de Sânziene*. Neuitată a rămas acea seară de februarie, petrecută în noul apartament al soţilor Virgil Ierunca şi Monica Lovinescu, din rue Gassini, ascultând primele discuri dintr-o colecţie care, cu trecerea anilor, va deveni uriaşă.

După trei luni de lucru intens, la mijlocul lui martie, am întrerupt romanul ca să pot clasa materialele adunate în ultimii ani şi începe pregătirea unei noi ediţii, corectată şi considerabil sporita, a tezei mele despre yoga. Dar, îndată ce-am început să scriu, mi-am dat seama că era vorba de o prefacere totală a textului din 1936. Mă reîntorceam la această nouă carte de câte ori dispuneam de câteva zile absolut libere, adică îi puteam consacra zece-douăsprezece ceasuri fără întrerupere.

*

Am reluat romanul către sfârşitul lui aprilie 1953, la Meilen. Acceptasem să ţin cinci conferinţe de câte două ore la Jung-Institut din Zürich. Locuiam în casa doctorului Riklin, de curând construită, pe o colină, în marginea pădurii. Primele trei săptămâni, am fost singur; Christinel se afla la Roma, invitată de Nina Battali. În afară de zilele de curs la Institut şi de câteva întâlniri cu C. G. Jung şi alţi psihologi, eram liber să lucrez, nestingherit de nimeni, din zori până noaptea târziu. În câteva săptămâni, am scris două capitole din roman. Şi, pentru că, după luna petrecută la Meilen, dispuneam de încă cinci-şase săptămâni de vacanţă la „Casa Gabriella”, îmi spuneam că aş putea încheia *Noaptea de Shiziene* în cursul anului. Dar, ca de obicei, interveneau mereu obligaţii neprevăzute. Reapăruse „La Nouvelle N.R.F.”, şi Jean Paulhan îmi ceruse colaborarea. Îi făgăduisem un articol, *Le Mythe du monde moderne*, şi, pentru că încă nu-l primise, mi-a amintit de el în două scrisori. Pe de altă parte, la Madrid se organizase o „Săptămână românească” şi trebuia să redactez conferinţa inaugurală. În sfârşit, fusesem invitat – şi acceptasem – să conferenţiez, în septembrie, în cadrul „Rencontres Internationales de Genevé”, alături de Francois Mauriac, Robert Schumann şi Paul Ricoeur. În acea perioadă de sălbatic stalinism, cultura românească era complet absentă în Occident, iar oamenii de cultură se aflau în

închisori sau, în cel mai bun caz, condamnaţi la tăcere. Nu-mi puteam îngădui să refuz un act de prezenţă culturală românească, numai pentru că sperasem să termin romanul.

Am notat în *Jurnal* dejunul cu doamna şi C. G. Jung, în faimoasa lor locuinţă de la Küsnacht, şi câteva din amintirile lui despre S. N. Dasgupta şi R. Eisler. De asemenea, am amintit întâlnirile şi discuţiile cu dr. Schoppe şi dr. Boss (cf. Fragments, I, pp. 207 sq.) (vezi şi ediţia românească, Jurnal, I, Editura Humanitas, 1993, pp. 250-251 – n. ed.); dar regret că n-am relatat mai amănunţit tot ce mi-a povestit dr. Boss în legătură cu călătoria lui în Italia, unde îl însoţise pe Martin Heidegger.

De la 20 mai la 29 iunie, am locuit la „Casa Gabriella”. Cu toate ispitele (mai ales, cărţile pe care le aşeza Olga, în fiecare dimineaţă, pe masa mea de lucru: volume despre alchimie şi mistică, sau publicaţiile lui Heinrich Zimmer, alături de romane „oculte”, poliţiste sau de spionaj), cu toate aceste ispite am putut scrie destul de bine. N-am întrerupt romanul decât ca să pregătesc conferinţa pentru Clubul Psihologic de la Zürich şi să redactez articolul promis lui Jean Paulhan. Am regăsit apartamentul din rue de la Tour la 1 iulie. Cu o zi mai înainte, furtuna năruise zidul cimitirului Passy, „venerabilul vostru vecin”, cum îi spunea N. I. Herescu. Se făcuse atât de frig, încât câteva zile a trebuit să port sub haină un pulover gros de lână. Lucram în biroul doctorului Laforgue, de astă dată încărcat de cărţile şi dosarele transportate din rue Duhesme; aveam nevoie de o cât mai bogată

documentare ca să pot redacta conferinţa pentru „*Eranos*”: *La Terre-Mere et les hierogamies cosmiques*. Textul pe care aveam să-l citesc la „Rencontres Internationales de Genevé” mi-a dat, fireşte, mai puţin de lucru.

La 17 august, plecam din nou la Ascona, de astă dată singur. Printre noii conferenţiari, se numărau dr. T. Suzuki, R. P. Jean Danielou, Giuseppe Tucci şi Ernst Benz. Chiar în dimineaţa inaugurării „*Eranos*”-ului, am aflat de la Tucci vestea morţii lui Surendranath Dasgupta; murise pe neaşteptate, în februarie, la Allahabad. Mi-am adus aminte de tot ce-mi povestise Jung în legătură cu vizita (de o săptămână!) pe care i-o făcuse fostul meu maestru la Küsnacht, în 1939. Şi tot în 1939 primisem, la Bucureşti telegrama lui Dasgupta, propunându-mi să viu la Roma, unde se afla, oaspete al lui Tucci, „ca să ne reîntâlnim”. Mi-am amintit, de asemenea, tot ce aflasem de la Louis Renou, în toamna lui 1945 (cf. Fragments, I, p. 16) (vezi şi ediţia românească, Jurnal, I, Editura Humanitas, 1993, pp. 64-65 – n. ed.).

Tema centrală a „*Eranos*”-ului fiind simbolismul şi semnificaţiile religioase ale pământului în diferite culturi – de la Tibet (Tucci) la teologiile şi obiceiurile creştine (R. P. Jean Danielou, E. Benz) – hotărâsem să analizez o serie de exemple din civilizaţiile arhaice şi orientale, integrându-le în perspectiva generală a istoriei religiilor. Ca şi în conferinţele precedente, încercam să arăt necesitatea, mai precis: obligaţia de a studia şi înţelege creaţiile spirituale ale „primitivilor” cu aceeaşi râvnă şi rigoare

hermeneutică pe care elitele occidentale le foloseau în legătură cu propriile lor tradiţii culturale. Eram convins că documentele şi metoda istoriei religiilor conduceau, mai sigur decât oricare altă disciplină istorică, la deprovincializarea culturilor occidentale. Pe de altă parte, îmi dam bine seama de privilegiile „*Eranos*”-ului. Colegii adunaţi la Ascona, publicul care ne asculta conferinţele şi mai ales cititorii volumelor „*Eranos-Jahrbücher*” constituiau un instrument excepţional de difuzare a oricărui nou demers hermeneutic.

Aceeaşi convingere inspirase şi textul pregătit pentru „Rencontres Internationales de Genevé”. Tema centrală era *L'Angoisse du temps présent et Ies devoirs de l'esprit*. Am socotit că pot contribui la înţelegerea anxietăţii omului contemporan, analizând-o din perspectiva istoriei religiilor. Titlul conferinţei – *Symbolisme religieux et valorisation de l’angoisse* – indica limpede avantajele acestui demers. Anxietatea provocată de precaritatea condiţiei umane şi de teroarea unei catastrofe iminente ilustrează în mod exemplar desacralizarea morţii, atât de specifică civilizaţiei contemporane. În toate societăţile tradiţionale, moartea nu era considerată sfârşitul absolut al existenţei umane, ci doar un ritual de trecere către un nou mod de a fi; se putea spune că moartea constituie cea din urmă experienţă iniţiatică, datorită căreia omul dobândea o nouă existenţă, pur spirituală.

La Geneva, „Rencontres Internationales” se desfăşurau într-un scenariu mult mai complex decât colocviile „*Eranos*”. Numărul mare de jurnalişti străini,

radiodifuziunile elveţiană şi franceză, membrii corpului diplomatic, personalităţile invitate să discute cele cinci sau şase conferinţe, oaspeţii iluştri (printre alţii, ex-regina Italiei) creau o atmosferă festivă şi totodată înalt academică. Am reîntâlnit o seamă de membri ai „Societăţii Europene de Cultură” şi am cunoscut câţiva autori care mă interesau de mult. Discutarea conferinţei mele a avut loc în biblioteca vilei de la Coppet, unde am ajuns cu vaporaşul. A trebuit – şi nu numai acolo, în faimoasa bibliotecă – să răspund la multe întrebări. Din fericire, am reuşit să ne plimbăm în jurul lacului, numai noi doi, Christinel şi cu mine, pină târziu după miezul nopţii.

*

După reîntoarcerea noastră la Paris, către mijlocul lui sepembrie, a urmat o perioadă agitată, care s-a prelungit până în primăvară. Am fost nevoiţi să locuim când în rue de la Tour, când la prieteni în rue de Boulainvilliers, când în rue Duhesme. Lucram cu mare efort şi pe unde apucam. (În toamna aceea, am încercat, pentru întâia oară la Paris, să scriu într-o cafenea de cartier.) Îmi aduceam aminte cu melancolie de ce-mi spunea Georges Dumézil, à propos de ultimele capitole din *Traité d’histoire des religions*, admirându-mă că reuşisem să le redactez într-o cameră de hotel. Dacă aş fi avut şi acum camera nr. 18 de la Hôtel de Suède! Îmi adunasem acolo toate cărţile, toate dosarele, caietele de note şi manuscrisele; ştiam unde să găsesc citatul sau referinţa bibliografică de

care aveam nevoie. Acum, orice articol sau recenzie pe care trebuia să le scriu constituiau o problemă; trebuia să descopăr, în prealabil, unde, în care apartament se aflau notele şi bibliografia necesare. Din fericire, adunasem manuscrisele şi documentaţia despre yoga în trei lădiţe de carton, pe care le transportam întotdeauna cu mine, de la o locuinţă la alta. Era, de altfel, singura carte la care puteam lucra cu spor.

Mă apăram de oboseală şi deznădejde repetându-mi că această neaşteptată agitaţie şi rătăcire ar putea constitui o nouă serie de încercări iniţiatice. „Rătăceam în labirint” într-o perioadă pe care o anticipasem, dimpotrivă, mai senină decât multe altele din trecut. Nu mai trăiam sub teroarea sărăciei şi a nesiguranţei, ca în anii 1946-49. Şi totuşi, obstacolele şi plictiselile se iveau necontenit în cale. S-ar fi spus că toate crizele şi dificultăţile urmăresc acelaşi scop: să amâne încheierea romanului. După socoteala mea, mai aveam de scris cincizeci-şaizeci de pagini, dar mi-era peste putinţă să încep lucrul. Eram nevoit să înţeleg că şi această repetată şi lungă amânare îşi avea un sens. *Noaptea de Sânziene* însemna pentru mine mai mult decât o carte, un nou titlu adăugat bibliografiei literare; o socoteam piatră de hotar între trecut şi viitor. La nici un alt roman nu lucrasem mai mult şi cu mai multă îndârjire şi atenţie. Aşteptam să-l închei ca să-l pot judeca, să-mi dau seama dacă reuşisem. Pe de altă parte, prin traducerea pe care o pregătea Alain Guillermou aş fi putut verifica eventualul interes al publicului francez şi străin. Evident, insuccesul *Nopţii de Sânziene* nu ar fi

pus capăt încercărilor mele literare; dar aş fi renunţat la traducerea lor.

Deocamdată, îmi era peste putinţă să mă reîntorc la roman. Dimpotrivă, eram tot mai pasionat de noua versiune a monografiei despre yoga. Începând din noiembrie şi până în aprilie, când am terminat-o, m-am concentrat cu entuziast asupra acestei cărţi; am trăit adică exclusiv în lumea spiritualităţii indiene. Cu atât mai semnificativă mi s-a părut scrisoarea pe care mi-a adus-o, în toamna aceea, un căpitan român de marină. Notasem în *Jurnal:* „Se afla într-un hotel din Paris, şi o pereche indiană, care nu înţelegea franţuzeşte, l-a rugat să-i ajute să se descurce. Aflând că e român, femeia s-a emoţionat şi l-a întrebat dacă ştie ceva de mine. I-a spus că am locuit la ei, la Calcutta, acum foarte mulţi ani. L-a rugat să-mi înmâneze o scrisoare. Semnase: Maitreyi Devi, daughter of S. N. Dasgupta. Printre altele, îmi scria: „*I do not know whether you want to meet us or will consider it a waste of time – and I am also afraid whether you are the same Eliade who was with us în Calcutta or not [...] I really want to see you very much – 23 years have passed. I have two children, my husband is a Doctor în Chemistry [...]*[1], Notam în Jurnal coincidenţa: primisem acest semn de viaţă după douăzeci şi trei de ani, exact jumătate din

[1] „Nu ştiu dacă doriţi să ne întâlniţi sau veţi considera aceasta o pierdere de timp – şi mă tem, de asemenea, că nu sunteţi acelaşi Eliade care a fost cu noi la Calcutta [...] Doresc într-adevăr foarte mult să vă văd – au trecut 23 de ani. Am doi copii, soţul meu este doctor în chimie [...]” (n. red.).

vârsta pe care o aveam atunci. Şi de foarte mulţi ani credeam că M. nu mai trăieşte. Ce noroc, îmi spuneam, că *La Nuit bengali* n-a avut succes. Aş fi riscat să fie tradusă în englezeşte.

*

La sfârşitul primăverii 1954, puţin timp după ce-i predasem lui Gustave Payot textul dactilografiat al volumului *Le Yoga: Immortalité et Liberté*, am plecat pentru două luni la Ascona. Am regăsit cu emoţie grădina „Casei Gabriella" şi camera şi terasa noastră din faţa lacului. Chiar de a doua zi, am reluat manuscrisul *Nopţii de Sânziene*. Începusem mai demult ultimul capitol, dar înaintam anevoie, şovăind. Aşa cum aminteam în *Jurnal*, îmi închipuisem că Ştefan şi Ileana se vor reîntâlni la Royaumont, după doisprezece ani de la prima lor întâlnire în pădurea din marginea Bucureştiului. Credeam, de asemenea, că pentru fiecare din ei reîntâlnirea însemna începutul unei *vita nova*. „Căutarea" lui Ştefan o omologasem unei *Quête* iniţiatice. Regăsirea Ilenei echivala cu finalul unei iniţieri. „Or, astăzi, notam la 26 iunie, am înţeles că e vorba de altceva." Căutarea lui Ştefan era, de fapt, căutarea *Morţii*.

Recunoşteam cu deznădejde că „simbolul morţii mi se impune scriind ultimul capitol". Dar nu mă îndoiam totuşi „că simbolismul morţii îngăduie orice: o extincţie (n.b. evident, în perspectiva societăţilor moderne) sau o regenerare, un adevărat început de viaţă nouă".

Apoi, câteva zile în urmă, adăugam: „Azi, 7 iulie, la 11.35 dimineaţa, am terminat de scris şi transcris ultima pagină. Romanul e sfârşit! Am scris în ultimele zile luptând nu numai cu tristeţea, dar cu o opresiune aproape fizică. Mi-era peste putinţă să mă împotrivesc destinului implacabil, care hotărâse de mult, şi fără ştirea mea, să-i piardă pe Ştefan şi Ileana în acea noapte de Sânziene 1948, undeva, pe o şosea care ducea la Lausanne. Am scris într-o tensiune continuă – şi parcă vremea reflecta furtuna mea lăuntrică, pentru că au fost tot timpul furtuni şi trăsnete care cădeau în lac, la câţiva metri de mine, urmate de ploi reci, de toamnă. Nu izbutesc să mă bucur că am încheiat această carte.” (cf. Jurnal, I, Editura Humanitas, 1993, pp. 263-264 – n. ed).

Starea ciudată de tristeţe, oboseală şi deznădejde s-a prelungit câteva zile. Ducându-mă la Locarno să-mi încasez bursa „Bollingen”, mi-am uitat paşaportul (i. e. *titre de voyage*) la bancă. Era pentru prima oară când mi se întâmpla un asemenea accident, care, pentru un apatrid ca mine, ar fi putut avea consecinţe serioase [1]. Mă întrebam cum ar fi interpretat un psiholog această uitare (pierdere) a „identităţii”. Poate presentimentul că am lăsat în urmă o „identitate”, că aş vrea să scap de un trecut în care nu mă mai recunoşteam?

---

[1] În vara 1970, aveam să uit, la aeroportul din Stockholm, paşaportul S.U.A. Devenisem cetăţeni americani cu câteva săptămâni înainte şi călătoream pentru întâia oară cu paşaportul S.U.A. în loc de faimosul *titre de voyage* al apatrizilor.

*

Toamna, ne-am instalat la Val d'Or, în apartamentul pe care ni-l puseseră la dispoziţie Alice şi dr. Roger Godel, la etajul X, într-un grandios imobil de curând construit. Proprietarii avuseseră doar timpul să mobileze apartamentul, apoi plecaseră la Ismailia. Cum nu petreceau în Europa decât o parte din vară, puteam locui aici din octombrie până în iunie, când ne aştepta Olga la Ascona. Îmi repetam necontenit că nu meritam o asemenea locuinţă; aveam un uriaş salon-sufragerie, un birou care se transforma uşor în dormitor, o odaie de oaspeţi. De la ferestre, se vedeau Sena şi Bois de Boulogne, iar mai departe cupolele şi turnurile Parisului. Îmi adusesem o parte din biblioteca depozitată în rue Duhesme şi mă pregăteam de lucru.

După ce-am recitit încă o dată romanul, uneori entuziasmat, alteori melancolic, luptându-mă cu tristeţea, m-am trezit alt om. Pentru întâia oară în ultimii cinci ani, mă simţeam „liber". Puteam călători fără grabă şi în orice ţară din Europa Occidentală. Puteam scrie ce şi cum mi-ar fi cerut inima. Mă interesa totuşi să ştiu cum va fi primită *Fôret interdite* (titlul definitiv al *Nopţii de Sânziene*). Ştiam că nu pot face nimic pentru a promova „succesul" de critică sau de public. Ştiam de asemenea că romanul nu va putea apărea înainte de un an-doi. Brice Parain citise cu interes partea I; dar A. Guillermou încă nu terminase de tradus partea a II-a.

Deşi la numai cincisprezece-douăzeci de minute cu trenul până la Saint-Lazare, mă duceam destul de rar la Paris. Îmi plăcea să lucrez în faţa ferestrei care se deschidea către Bois de Boulogne, ocupând aproape întreg peretele biroului. Nopţile, rămâneam mult timp în întuneric, fermecat de sclipirea depărtată a luminilor Parisului, urmărind trenurile, alunecând ca minuscule reptile de diamant de-a lungul Senei. Pentru întâia oară din iarna 1945 petrecută la Cascaes (evident, exceptând vacanţele la „Casa Gabriella"), nu aveam în faţa ferestrei nici străzi, nici ziduri, nici arbori.

Curând, am început redactarea volumului *Forgerons et alchimistes*; îl făgăduisem Editurii Flammarion pentru colecţia „Homo Sapiens" pe care o dirija Marie-Madeleine David. Am utilizat multe materiale din cărţuliile *Alchimia asiatică, I-II* (1935-37) şi *Metallurgy, Magic and Alchemy* (1938), considerabil sporite prin lecturile din ultimii cincisprezece ani. Dar, mai ales, am scris cu mare interes, aproape cu elan, cele câteva capitole noi despre originile magico-religioase ale metalurgiei şi alchimiilor orientale. Cred că am reuşit să introduc o nouă perspectivă, mai largă şi mai adecvată, în interpretarea valorilor magico-religioase ale metalurgiei; minereurile, considerate drept „embrionii" metalelor, îşi accelerau „creşterea" şi deci atingeau „maturitatea" datorită operaţiilor metalurgice. De asemenea, am insistat asupra valenţelor iniţiatice ale

alchimiei. Am încheiat manuscrisul în decembrie 1955 şi cartea a apărut câteva luni în urmă[1].

Într-un anumit fel, *Forgerons et alchimistes* constituie, ca şi *Yoga*, o „lichidare a trecutului”. Primele articole despre alchimia alexandrină le publicasem fiind încă elev de liceu; primele cercetări în legătură cu alchimiile indiană şi chineză le începusem la Calcutta şi le continuasem la Stadtbibliothek din Berlin (unde, prin 1934-36, descoperisem mitologiile şi magia metalurgiei), [apoi], în 1940, la British Museum şi, începând din 1946, la Musée de l'Homme. Nu credeam, încheind *Forgerons et alchimistes*, că voi mai reveni asupra acestor probleme pe care le descoperisem în adolescenţă. Şi totuşi, am continuat să adun noi materiale şi să urmăresc cu destulă atenţie imensa bibliografie critică ulterioară[2].

*

În afara conferinţelor şi seminariilor organizate de „Centre Roumain de Recherches”, refuzam invitaţiile de a conferenţia sau participa la colocvii. Totuşi, am acceptat să vorbesc la Strasbourg. Am fost surprins de mulţimea

---

[1] Câţiva ani în urmă, am avut satisfacţia să citesc sau să ascult opiniile favorabile ale multor istorici ai ştiinţelor ca Joseph Needham, R. Multhauf, A. G. Debus, N. Sivin etc.

[2] Cu mare surprindere mi-am dat seama, în 1977, pregătind o nouă ediţie, că umplusem un raft întreg cu monografii şi articole recente, la care se adăugaseră câteva dosare cu note şi extrase. (Nu am îndrăznit încă să le incinerez, aşa cum am făcut-o cu dosarele şi notele multor lucrări, de la ediţia a II-a a *Şamanismului* până la volumul III din Histoire des croyances et des idées religieuses).

auditorului şi stânjenit de microfonul în faţa căruia trebuia să-mi citesc textul. Dar, a doua zi, profesorul Georges Gusdorf, care mă invitase, a organizat un seminar mai restrâns, prilej de pasionante discuţii.

Îmi spuneam mereu, cu bucurie, că, îndată ce voi termina *Forgerons et alchimistes*, mă voi putea concentra asupra cărţii *Mort et initiation*. Subiectul mă interesa de mult şi adunasem, încă din Portugalia, materiale de tot felul. La „*Eranos*"-ul din acea vară, prezentasem o lungă analiză a câtorva tipuri de iniţiere („*Mysteres et regeneration spirituelle*"). De fapt, *Mort et initiation* ar fi constituit numai o secţiune dintr-o monografie mai vastă, în două volume: *Mythologies de la mort.* Dar, recitind şi clasând documentaţia, mi-am dat seama că o asemenea lucrare îmi va cere cel puţin trei-patru ani. Am hotărât atunci să mă limitez, deocamdată, la o carte de proporţii modeste, dar de un interes mai general: *Mort et initiation*.

De acea iarnă 1955, se leagă, în amintirea mea, un incident semnificativ. Într-o noapte, către sfârşitul lui februarie, m-a trezit din somn un miros sinistru, de cadavru; negul, mare cât o migdală, pe care-l aveam, de mulţi ani, la subţioara braţului drept, se infectase şi sângera, amestecat cu puroi. Ar fi trebuit operat de mult, dar tot amânam. În acea noapte, n-am izbutit să adorm decât spre dimineaţă. Şi numai după ce mi s-a părut că înţeleg „semnificaţia spirituală a cadavrului". Notam în *Jurnal*: „M-am imaginat cu braţul drept amputat, m-am văzut scriind cu mâna stângă, salutând cu mâna stingă ridicată în aer. Degeaba. Imaginea „zvârlirii„ acelei părţi

din trupul meu care începuse să putrezească nu mă linişte. Şi deodată, mi-am adus aminte de *Mort et initiation*. O vedeam până acum „din afară”, ca o lucrare de erudiţie şi filosofie. Mă înşelam; nu înţelesesem esenţialul. Iniţierea e o moarte, şi orice moarte, inteligent asumată, poate echivala cu o iniţiere. Dar „moartea simbolică„ (rituală, iniţiatică) nu e numai suferinţa, tortura, boala etc. ci şi experienţa propriului tău cadavru, reconcilierea cu acest fapt simplu, dar pe care îl uităm, că nu suntem numai trecători, ci suntem şi în descompunere şi că trebuie să acceptăm acest cadavru care e carnea noastră, că trebuie să ne reconciliem cu ideea că suntem şi asta. Nu trebuie să ne gândim numai la suflet. Ar fi prea simplu [...] Nu m-am împăcat decât acceptându-mă ca atare, asumându-mi propriul meu miros cadaveric, spunându-mi că şi asta face parte din mine” (Fragments, I, pp. 224 sq. (vezi şi ediţia românească,Jurnal, I, Editura Humanitas, 1993, p. 273 – n. ed.).

Dimineaţa, însoţit de dr. Henri Hunwald, am fost la Spitalul Curie; chirurgul, coleg şi prieten al lui Hunwald, m-a operat după două zile. Dar n-am ştiut rezultatul biopsiei decât o săptămână mai târziu. Deşi chirurgul mă asigurase că „90% este sigur o tumoare benignă”, nu mă linişteam decât repetându-mi că regenerarea pe care o aşteptam, pe care, de altfel, o cunoscusem de câteva ori în viaţă, va începe de aici, din experienţa morţii[1].

---

[1] După ce-am aflat rezultatul biopsiei, am avut un lung şi curios *rêve éveillé*, pe care l-am realizat mai târziu (cf. Fragments, I, pp. 234-36) (vezi

*

În aprilie 1955, s-a ţinut la Roma, sub preşedinţia lui Raffaele Pettazzoni, al VII-lea Congres Internaţional de Istoria Religiilor. (Van der Leeuw murise curând după congresul de la Amsterdam.) Am prezentat o scurtă comunicare – *Le Vol magique* – care i-a interesat mult pe Joachim Wach [1] şi alţi câţiva filosofi, dar i-a iritat pe anumiţi „istoricişti”. Joachim Wach mi-a vorbit de „Haskell Lectures” de la Chicago (devenite faimoase prin West-östliche Mystik a lui Rudolf Otto); anul acesta, avea să le ţină F. Heiler, iar pentru 1956-57 fusese propus numele meu. În afară de cele şase conferinţe Haskell, aş fi funcţionat, din octombrie până în iunie, ca visiting professor. Evident, eram măgulit de onoarea care mi se făcuse; dar, aşa cum i-am mărturisit lui Wach, nu eram sigur că voi obţine viza americană. Cota fixată imigranţilor de origine română era completă până pe la 1990.

şi ediţia românească, Jurnal, I, Editura Humanitas, 1993, pp. 273-274 – n. ed.).

[1] Wach mi-a cerut cele două-trei pagini de concluzii şi, recitindu-le, nu-a mărturisit că reuşisem să demonstrez în mod concret, prin documente, *libertatea şi transcendenţa* ca dimensiuni constitutive ale existenţei umane. Subliniase câteva pagini: „Si l’on considère dans leur ensemble le „vol” et tous les symbolisines parallèles, leur signification se révèle d'emblée: tous traduisent une rupture effectuée dans l'Univers de l'expérience quotidienne. La double intentientionalité de cette rupture est évidente: c'est à la fois la transcendance et la liberté que l’on obtient par le „vol”. (cfi. „*Symbolisme de l'ascension*„, în *Mythes, rêves et mystères*, în special pp. 136-139). Din nefericire, Joachim Wach a murit Locarno, câteva luni în urmă, în vara lui 1955.

Printre savanţii şi filosofii întâlniţi la Roma, se afla şi E. Grassi, profesor de filosofie la München. Mi-a vorbit de colecţia Rozvohlt Deutsche Encyclopedie pe care o dirija; primele volumaşe erau programate pentru toamnă, şi ţinea cu orice preţ să-i dau o lucrare de sinteză: *Das Heilige und das Profane*, o introducere în istoria şi fenomenologia religiilor, în care aş fi utilizat documentarea din Traité, dar concentrându-mă asupra câtorva probleme esenţiale: spaţiul şi timpul sacru, structura şi funcţia mitului, morfologia figurilor divine. Toate acestea în 160 de pagini dactilografiate, dar nu mai târziu de primăvara 1956. Am acceptat.

Drept onorariu pentru conferinţa ţinută la ISMEO – „Centre du Monde, Temple, Maison” – Tucci ne asigurase două săptămâni la hotel. Am avut astfel răgazul de a vizita din nou, pe îndelete, Roma şi câteva orăşele din Lazio. Invitat de profesorul Carlo Diano, am plecat apoi la Padova, unde am repetat conferinţa despre „Centre du Monde”.

Pentru întâia oară din 1950, nu figuram în programul ,,Eranos”. Aveam toată vara liberă; puteam scrie ce mi-ar fi plăcut. În iunie, la Paris, l-am găsit pe A. Guillermou făcând corecturi la *Foret interdite*; romanul trebuia să apară la începutul toamnei. Luna iulie am petrecut-o la „Casa Gabriella”. Mă simţeam cu adevărat în vacanţă. Mă întrebam, uneori, ce fel de „literatură” mi-ar plăcea să scriu în cazul că *Foret interdite* ar fi avut succes. Într-o dimineaţă, m-a ispitit o nuvelă, *Fata Căpitanului*; destul de scurtă, am încheiat-o în aceeaşi seară. Personajele

principale erau doi adolescenţi, o fată şi un băiat, amândoi neobişnuit de enigmatici.

Aproape toată luna august, am petrecut-o la Täsch, un mic sat de lângă Zermatt, unde se aflau Alice şi Roger Godel. Eram instalaţi într-un han modest, aproape fără vecini. Nu făceam altceva decât să ne plimbăm şi să citim. Apoi, pe neaşteptate, am „văzut” începutul unei nuvele şi m-am apucat să scriu. Cu atâta poftă şi ardoare, încât umpleam între douăsprezece şi cincisprezece pagini pe zi; uneori, aproape ilizibile, aşa că eram nevoit să le descifrez şi să le transcriu chiar în acea noapte. Când, la sfârşitul lunii, ne-am întors la Ascona ca să asistăm la conferinţele „Eranos”, manuscrisul trecuse de o sută de pagini. Începusem *Pe strada Mântuleasa* ca o lungă nuvelă, dar, pe măsură ce scriam, descopeream noi episoade şi nebănuite implicaţii. Christinel a citit manuscrisul cu entuziasm, dar şi cu nerăbdare; i-am făgăduit că-l voi încheia îndată ce ne vom întoarce la Val d'Or. Am încercat, şi de mai multe ori, dar mi-am dat seama că „nu merge”. Am reluat povestirea vara următoare, fără succes. De atunci, am purtat cu mine manuscrisul timp de doisprezece ani. Am mai scris proze literare, dar n-am putut încheia *Pe strada Mântuleasa* decât într-o săptămână, neobişnuit de grea (cursuri, vizite, conferinţe), din noiembrie 1967[1].

---

[1] Tipărită în 1968, a fost tradusă în limba germană de Edith Silbermann tipărită de Suhrkamp Verlag în 1972. Auf der Mantuleasa Strasse a avut destul succes; ceea ce a hotărât editorul, Siegfried Unseld, să traducă o bună parte din scrierile mele literare. Un detaliu semnificativ: la apariţia

*

Forét interdite a apărut la începutul toamnei şi, în afară de un foileton al lui R. Lalou în „Les Nouvelles litteraires” şi alte câteva recenzii, romanul a trecut neobservat. A dispărut repede din librării şi n-a fost retipărit decât după vreo cincisprezece ani. Prietenii şi unii cititori au încercat să explice cauzele eşecului: prea multe pagini (640), litera prea măruntă („De ce n-aţi tipărit-o în două volume?”, îmi scria, tristă, aproape indignată, „o admiratoare”); prea multe personaje cu nume anevoie de reţinut; îndeosebi începutul e greu de urmărit. Dimpotrivă, câţiva critici literari mi-au mărturisit, verbal, cu dezamăgire, că „este totuşi un roman-roman, ceea ce, astăzi, vedeţi...”[1]

Cum am mărturisit-o de mai multe ori, acest eşec nu m-a deprimat. Avusesem „succes şi popularitate” în tinereţe cu primele mele romane şi, într-un anumit fel, îmi era de ajuns. Dar această a doua „verificare” m-a împăcat cu hotărârea luată: de aici înainte, voi scrie numai pentru noi doi şi pentru câţiva prieteni români.

---

versiunii fanceze – *Le vieil homme et l'officier* (Gallimard, 1977) – Marcel Brion a vorbit cu entuziasm la televiziune, şi cartea, epuizată în dteva zile, a fost retipărită de mai multe ori. A fost, de altfel, primul meu „succes litear în Franţa; şi, deocamdată, singurul.

[1] Am notat în bună parte (cf. Fragments d'un Journal, I, pp- 244-246 (vezi şi ediţia românească, Jurnal, I, Editura Humanitas, 1993, pp. 283-283 n. ed.) câteva din observaţiile pe care le-am făcut mai târziu în legătura cu *Forét interdite*.

Pe de altă parte, anul 1956 se anunţa mai rodnic şi mai bogat în surprize ca niciodată. În ianuarie, am ţinut conferinţe la Universitatea din München şi la Institutul de Filosofie al lui E. Grassi; la Universitatea din Frankfurt, invitat de Ad. E. Jensen, şi la Universitatea din Marburg, invitat de E. Benz. Am cunoscut cu acest prilej mulţi scriitori şi filosofi germani, printre alţii pe Adorno, intrigat de interesul meu pentru gândirea mitică.

Îndată după întoarcerea la Val d'Or, am început lucrul la *Das Heilige und das Profane*. Utilizând, după sugestia lui Grassi, multe exemple din *Traité d'histoire des religions*, am reuşit să termin manuscrisul în mai. Nu bănuiam atunci că această cărţulie, tradusă în douăsprezece limbi, va deveni best-seller în Europa, S.U.A. şi Japonia; că, mai ales, va fi folosită ca manual atât în colegii şi universităţi, cât şi în seminarii.

Între timp, Universitatea din Chicago mă anunţase că voi obţine sigur viza de intrare, dat fiind că fusesem numit visiting professor pentru anul şcolar 1956-57. După moartea lui Joachim Wach, catedra de istoria religiilor rămăsese neocupată. Mi se ceruse, de asemenea, titlul conferinţelor Haskell şi subiectele pe care le voi prezenta în trimestrele de iarnă şi de primăvară 1957. Am ales pentru „Haskell Lectures” *Patterns of Initiation*. În ceea ce priveşte cursurile, am sugerat: „Filosofia şi tehnicile yoga” şi, pentru ultimul trimestru, „Şamanismul în Asia şi America”. Subiectele erau destul de vaste şi complexe, dar îmi spuneam că le voi dezvolta ţinând seama de interesele şi pregătirea studenţilor.

Pentru că Olga insistase să particip la „*Eranos*”, am căutat o temă care-mi era familiară: *La vertu créatrice du rnythe*. Ştiam că pregătirea textului nu-mi va cere prea mult timp. Trebuia să-mi concentrez toată energia în redactarea celor şase conferinţe despre iniţiere. M-am apucat de scris la începutul verii, apoi ne-am instalat la Ascona pentru două luni. „Casa Gabriella” mi-a fost şi de data aceasta de mare ajutor. În plus, prietenii noştri Christian şi Marie-Louise Dehollain îşi petreceau de câţiva ani vacanţele într-o vilă vecină. Către seară, înotam împreună în lac, apoi urcam pe terasa lor şi rămâneam mult timp de vorbă.

După ce Christinel a terminat dactilografierea primelor patru conferinţe, le-am trimis excelentului traducător Willard Trask, care tradusese deja *Le Mythe de l’éternel retour* şi *Le Yoga*, şi avea să traducă, până la moartea lui, în 1980, aproape toate cărţile mele de istoria religiilor. Lucram încă la a cincea conferinţă, când ne-am întors la Val d'Or. Dar n-am izbutit s-o termin.

*

Împreună cu Mamy, ne-am îmbarcat, la 17 septembrie 1956, pe transatlanticul „Ile-de-France”. După o săptămână petrecută la New York, în apartamentul lui Ionel şi Lisette Perlea, arn luat, pentru întâia oară, pe atunci încă celebrul pullman wagon-lit american şi am coborât într-o gară din Chicago în dimineaţa de 1 octombrie.

Ne bucurase mult descoperirea New York-ului, dar nici eu, nici Christinel nu îndrăzneam să ne mărturisim aprehensiunea cu care am privit în jurul nostru, pe peronul unei gări aproape pustii. Simţeam deja că ne aflăm într-un alt fel de oraş. Fără prieteni, fără rude, fără cunoştinţe. Ne mângâia doar certitudinea că în cel mult şapte-opt luni vom regăsi Parisul şi rudele şi prietenii. Nu ne puteam închipui că, numit profesor titular şi şeful Departamentului de istoria Religiilor la Universitatea din Chicago, vom rămâne douăzeci şi şapte de ani în acest faimos, enigmatic, fascinant „Oraş al vânturilor” („WindyCity”).

PARTEA A ŞASEA
Recoltele solstiţiului

XXIII
ÎNCEP SĂ DESCOPĂR AMERICA

Chicago, 10 decembrie 1984. De un sfert de ceas, stau în dreptul ferestrei şi privesc în gol, fără să înţeleg de ce. M-am ridicat de la birou, crezând că începuse să ningă. Apoi nu m-am putut depărta de fereastră, deşi nu mai zărisem de mult nici un fulg de zăpadă.

Ieri seară, la Palmer House, într-o sală transformată în restaurant, arhiplină (mi s-a spus, peste opt sute de invitaţi), „*American Association of Religions Studies*" a celebrat 75 de ani de la fondare. Discursuri, evocări, aplauze. Iar, la sfârşit, sărbătorirea mea: o scurtă conferinţă a lui Charles Long (trebuia să vorbească Joe Kitagawa, dar este încă suferind), admirabila compoziţie a lui Frank Burch Brown, *Ritual Compass* (cvartet de coarde şi pian), executată de cinci tineri profesori universitari, şi darul Academiei: o sculptură, Eliade, executată şi oferită de Isamu Noguchi. Era pentru întâia oară că AAR îl omagia pe „cel mai ilustru" (şi probabil, precizez eu, cel mai bătrân) dintre specialişti în *religious studies*.

Adineauri, visând cu privirile pierdute pe fereastră, îmi aminteam de foarte multe lucruri – întâlniri, oameni, întâmplări fără nici o legătură între ele. Dar, la răstimpuri din ce în ce mai scurte, revenea aceeaşi întrebare: voi reuşi să scriu *Autobiografia* până la „sărbătorirea" de ieri seară, 9 decembrie 1984? Am întrerupt redactarea *Autobiografiei* astă-vară, la Paris. Ultimul capitol se încheia în dimineaţa

descinderii noastre la Chicago. De atunci, n-am mai avut timp – nici chef – să reiau manuscrisul. Oboseală, agravată de consecinţele injecţiilor săptămânale cu aur coloidal. Scriu greu, cu mare efort, Pentru că încheietura de la mâna dreaptă, din nou inflamată, abia îmi îngăduie să ţin tocul în mână. Iar de câteva luni sufăr şi de o tendonită la glezna dreaptă şi merg sprijinindu-mă de baston. Şi am atâtea de făcut: în primul rând, clasarea materialelor documentare (manuscrise, Jurnalul, caietele de note, corespondenţa); ce voi dărui „Colecţiei particulare” a Bibliotecii Universităţii, ce voi trimite la Paris.

Parcă încep să înţeleg de ce priveam, adineauri, atât de emoţionat pe fereastră. Chiar în faţa mea, la câţiva metri, coboară scara de lemn a casei în care am locuit în primul an, din octombrie 1956 până în mai 1957, iar, alături, privirile mi se opresc la ultimul etaj (al doilea), pe terasa apartamentului nostru, pe care l-am închiriat cu vreo douăzeci de ani în urmă. Mi se pare că am ghicit just: am înţeles de ce mă fascinau aceste două case vecine, cu scările de lemn vopsite în roşu sângeriu, coborând în aceeaşi grădină, până mai acum câţiva ani aproape complet adumbrită de ramurile bătrânilor arbori; într-un anumit fel, reprezintă începutul şi sfârşitul şederii noastre în Chicago. Căci în cinci-şase luni, vom părăsi apartamentul din 5711 Woodlawn Avenue, şi ne vom stabili definitiv (după douăzeci şi şapte de ani), la Paris.

Am auzit bătăi în uşă. De obicei, nu răspund decât când aştept pe cineva. Dar astăzi m-am grăbit să deschid. Cu prilejul Congresului AAR (de data asta, mi s-a spus,

participau vreo 7000 de membri), veniseră şi mulţi din foştii mei studenţi, majoritatea profesori de istoria religiilor la universităţile din S.U.A. şi Canada. Şi, într-adevăr, au trecut să mă vadă aproape o duzină.

Ca de obicei, înainte ca să se aşeze, priveau cu emoţie rafturile bibliotecii şi scaunele încărcate cu dosare, reviste şi cărţi; îşi aminteau de tinereţea lor, de după-amiezele de lucru, cu zece-cincisprezece sau douăzeci de ani în urmă, când veneau să mă consulte sau să discutăm probleme în legătură cu tezele de doctorat pe care le pregăteau. De unul din ei tocmai aflasem că devenise de curând bunic.

Dar, de data aceasta, pe coridor se afla colegul şi vecinul meu. Îşi are biroul chiar în faţă şi, ca de obicei, lăsase uşa deschisă. Venise să mă felicite pentru „marea onoare”. Ascultându-l, priveam pe fereastra care se deschidea spre strada 57, şi m-am trezit zâmbind: de cealaltă parte a străzii, se zărea aşa-numita „Coach House”, căsuţa atât de pitorească în care locuisem în anii 1959-61. Mi-am dat deodată seama că, în ultimii douăzeci şi şapte de ani, petrecusem o bună parte din viaţa noastră la Chicago într-un perimetru de cel mult 100 de metri pătraţi.

*

În acea dimineaţă de 1 octombrie 1956, taxiul ne-a lăsat la Clubul Universităţii, Quadrangle Club, unde ni se rezervaseră două mari camere comunicante. După dejun, Joseph Kitagawa, pe care îl întâlnisem deja la Ascona, şi soţia lui, Evelyn, au venit să ne ia cu maşina ca să vizităm centrul oraşului, The Loop. Ne-a impresionat măreţia sălbatică a Lacului Michigan, pe ţărmul căruia se construise şoseaua. Nu i se vedeau marginile, iar culoarea vânătă şi talazurile ne-au amintit de Marea Neagră. Din campus până în centru, erau vreo 15 kilometri. Dar, am aflat, Chicago se întindea şi spre sud, unde se afla Universitatea, şi spre nord. Noroc că trenul trecea aproape de campus şi gara terminală era chiar în Loop. Pe seară, Kitagawa ne-a invitat la un restaurant chinezesc. Am găsit, cu emoţie, „stilul" pe care-l cunoscusem cu douăzeci şi cinci de ani înainte în China Town din Calcutta, atât de diferit de cel al restaurantelor chinezeşti din Paris.

În noaptea aceea, deşi obosiţi, am adormit anevoie. Auzeam şuierând vântul: uneori, rafalele erau atât de puternice, încât ne era teamă să nu smucească ferestrele din ţâţâni. Mai târziu am aflat că Chicago fusese poreclit „The Windy City".

A doua zi, însoţit de Joseph Kitagawa, prima vizită la Divinity School. Traversăm University Avenue pe sub arborii înalţi şi falnici: frunzele abia începuseră să

îngălbenească. Joe îmi arătă clădirea faimosului Institut Oriental; trecem printre cele două terenuri de tenis şi ne întâmpină alţi arbori, parcă şi mai frumoşi, în spatele cărora se înălţau clădirile diverselor facultăţi şi laboratoare. Pătrundem în Swift Hall (purta numele milionarului care acoperise cheltuielile de construcţie ale clădirii). În biroul lui, mă aştepta, zâmbind afectuos, decanul, Jerry Brauer. Neaşteptat de tânăr; nu părea să aibă mai mult de 32-33 de ani. După ce mă prezintă lui Weaver, *Dean of students*, mă conduce împreună cu Joe Kitagawa în marea sală de conferinţe unde îmi voi ţine „Haskell Lectures”. În cele din urmă, cu ascensorul la etajul III; vizităm sala de lectură a bibliotecii, apoi intrăm în biroul secretarelor, unde decanul mă prezintă întregului personal şi câtorva colegi, printre alţii istoricul teologiilor creştine, Jaroslav Pelikan, şi Robert Grant, specialistul în gnosticism şi patristică[1] .

Dejunul l-am luat, invitaţi de decan, la Qadrangle Club. Apoi, m-am retras cu Christinel în camera noastră. Eram amândoi obosiţi, iar Christinel destul de deprimată; deşi învăţase englezeşte şi citea curent, nu înţelegea întotdeauna ce i se spune, iar interlocutorii nu înţelegeau puţinele fraze pe care îndrăznea să le pronunţe, pentru că (mi s-a explicat mai târziu) avea un „accent franco-britanic”. Ne încurajam unul pe altul; cele opt luni de curs vor trece repede. Salariul (1000 de dolari pe lună) ne va

[1] Alături de Christinel, i-am cunoscut pe toţi profesorii, împreună cu soţiile lor, la tradiţionalul banchet al facultăţii, care a avut loc câteva zile în urmă.

îngădui să înapoiem suma pe care ne-o împrumutase Ionel Perlea pentru cheltuielile de drum şi de instalare. Speram, de asemenea, că vom putea economisi destul ca să putem trăi un an la Val d'Or.

În câteva zile, ni s-a găsit un mic apartament într-una din casele aparţinând facultăţii, mai precis Institutul Unitarian de Teologie (Meadville[1]). Era un apartament destul de modest: o mică odaie de lucru, un dormitor, baie şi bucătărie. Ferestrele dădeau spre grădina din spatele casei, iar din pridvorul de lemn coboram de-a dreptul sub arbori. Masa de scris era măruntă şi nesigură; din fericire, nu o foloseam decât nopţile, în timpul zilei, lucram într-un spaţios „office" pe care facultatea mi-l găsise la Meadville.

Am ţinut cele şase conferinţe în Swift Commons. Au asistat o bună parte din colegii mei, dar şi câţiva profesori de la alte facultăţi, care cunoşteau *The Myth of the Eternal Return* şi chiar unele cărţi netraduse în englezeşte. Nu-mi dădeam seama că pronunţia mea (pe care lunile petrecute la Londra şi Oxford, în 1940-1941, nu izbutiseră să o corecteze) îngreuna înţelegerea unui text destul de dificil în el însuşi[2]. Sala, neîncăpătoare la început, era numai pe trei sferturi plină la ultimele două conferinţe. Am înţeles mai târziu că printre alte obstacole se număra şi „accentul

---

[1] Federal Theohgical Faculty, de curând înfiinţată, cuprindea Facultatea de Teologie (Divinity School) a Universităţii şi încă trei instituţii: Chicago Thedogical Seminary, Meadville School (unitariană) şi Disciples of Christ.

[2] Citam, bunăoară, zeci de nume exotice, de la triburile şi divinităţi australiene, africane sau sud-americane, până în pantheonul şi terminologiile specifice religiilor orientale şi elenistice.

francez”, cu care pronunţam numele zeităţilor familiare (Isis şi Osiris, bunăoară, şi, cu rare excepţii, întregul pantheon greco-latin). Întrebând-o în ce proporţii a putut urmări conferinţele, una din cele mai bune studente mi-a răspuns: cam 50%. Ar fi trebuit să-mi dau seama de la început de importanţa acestor – aparent -„mărunţişuri fonetice”; ar fi trebuit mai ales, să rog pe un student să-mi citească, în prealabil, cu glas tare, textul conferinţelor şi eu să notez, pe manuscris, pronunţia corectă.

Ceea ce mă tulbura mai mult erau varietatea şi complexitatea „limbii americane”: nu izbuteam să învăţ pronunţia specifică acestui vast meltingpot din Middle West. Aveam uneori impresia că există nuanţe fonetice care scăpau urechii mele; anumite cuvinte pe care, rostindu-le, le înţelegeau colegii şi studenţii mei, păreau ininteligibile unui şofer de taxi sau chiar vânzătorilor din diferite magazine. Din fericire, mai mulţi dintre colegii mei americani m-au asigurat că, adesea, asta li se întâmpla şi lor.

Seminarul, pe care l-am început curând după inaugurarea seriei de „Haskell Lectures”, mi-a dat mai puţin de lucru. Erau doar vreo cincisprezece studenţi înscrişi şi Charles („Chuck”) Long, asistentul meu benevol, un tânăr şi inteligent pastor negru. Unul din ultimii elevi ai lui Joachim Wach, Chuck pregătea pe atunci teza de doctorat în istoria religiilor; îşi alesese ca subiect conceptul de „demonic”, aşa cum îl interpreta Paul Tillich. În ciuda diferenţei de vârstă, ne-am împrietenit repede. Curând, Chuck Long avea să fie numit Dean of Students.

Şi chiar înainte de a-şi fi obţinut doctoratul, i s-a încredinţat un curs de introducere în istoria şi metodologia disciplinei.

Hotărâsem să discutăm în seminariile celor trei trimestre o parte din documentaţia şi problemele prezentate în Traité d'histoire des religions. Dispuneam de manuscrisul traducerii engleze (care va apărea în anul următor, sub titlul *Patterns of Comparative Religions*) şi citeam uneori câte un pasaj, dar având grijă să scriu pe tablă toate numele şi toţi termenii tehnici pe care îi întrebuinţam. Mi-am adus aminte multă vreme, cu melancolie, de acest prim seminar, pe care îl credeam, pe atunci, primul din seria pe care aveam s-o închei la sfârşitul primăverii. Dar destinul hotărâse altfel.

De curând, Nasser ocupase zona Canalului Suez. Dintr-o scrisoare a lui Roger Godel, aflasem că Spitalul Companiei de Suez, unde lucra de mulţi ani, fusese naţionalizat. Erau deci nevoiţi să se întoarcă pentru totdeauna în Franţa şi să locuiască în apartamentul din Val d'Or. Ne aflam din nou fără locuinţă. Speram totuşi că economiile făcute la Chicago ne vor îngădui să închiriem un mic apartament la Paris. Contam pe iniţiativa şi relaţiile de care se bucura Sibylle. Deocamdată, Alice Godel o rugase să evacueze biblioteca şi manuscrisele pe care le lăsasem la Val d'Or, şi Sibylle se apucase de lucru.

*

La început, aproape că nu aveam timp să ieşim din campus. Dar, către mijlocul lui octombrie, învăţasem că putem refuza, politicos, unele invitaţii la cină. Toamna aceea a fost fără seamăn de frumoasă. Plecam să ne plimbăm către sfârşitul după-amiezei. Ne îndreptam spre lac; ne despărţeau mai puţin de doi kilometri. Ne odihneam pe o bancă, priveam fascinaţi valurile care înaintau ameninţătoare, rostogolindu-se, ca să se sfarme, în cele din urmă, risipindu-se printre pietre. Sau porneam pe sub fagii şi ulmii uriaşi care străjuiau Woodlawn Avenue, treceam pe lângă acea stranie Rockefeller Chapel (o catedrală gotică zidită de azteci, îi spuneam eu), traversam celebrul Midway, şi ne plimbam până seara târziu. Uneori, urcam pe Midway până dincolo de spitalul şi clinicile Universităţii, şi ne plimbam prin acel parc în miniatură.

Dar, descriind o dată soţilor Robert Grant „geografia" plimbărilor noastre – din amurg şi până la căderea nopţii – ne-a surprins uimirea lor; parcă nu le venea să creadă că am străbătut de atâtea ori Midway fără să fim atacaţi. Ne-au rugat să nu mai repetăm această gravă imprudenţă şi, cu părere de rău, le-am ascultat sfatul. Dar, numai cu câţiva ani în urmă, întreaga reţea Midway (deşi puternic luminată) a devenit cu adevărat primejdioasă. Nopţile, nu mai îndrăzneam s-o traversăm decât în grup.

Descoperisem încă din primele săptămâni Field Museum şi Art Institute, şi le vizitam de câte ori puteam (mai precis, de câte ori unul din colegii mei ne propunea să ne plimbe cu maşina down town). M-a interesat mai ales Field Museum. Îi cunoşteam de mult publicaţiile. La Calcutta, în biblioteca Societăţii Asiatice, citisem aproape toate contribuţiile faimosului orientalist şi etnolog Berthold Laufer, unul din directorii lui Field Museum. În ceea ce priveşte Art Institute, mi-au trebuit câţiva ani ca să-i descopăr comorile.

*

N-am îndrăznit multă vreme să judec sistemul învăţământului universitar american. Mi se părea mai simplu şi totodată mai complex decât tradiţia universităţilor europene, aşa cum o cunoscusem, în tinereţea mea, în România şi Italia şi, imediat după război, în Franţa. Mă neliniştise numărul orelor de curs şi de seminarii, la care se adăugau discuţiile cu studenţii şi lucrările scrise pe care fiecare din ei trebuia să le prezinte la încheierea trimestrului. Aceste *term papers* de cinci-sprezece-douăzeci de pagini dactilografiate erau citite de instructor cu creionul în mână şi apoi comentate, măcar oral, cu autorii lor. Pentru pregătirea şi redactarea propriilor lucrări, profesorii nu dispuneau decât de lunile de vacanţă. În măsura în care faimoasa formulă: *publish or perish*! era încă valabilă, numărul mare de ore consacrate activităţii

pur didactice părea, dacă nu o calamitate, cel puţin o grea povară[1].

Pe de altă parte, tradiţia universitară americană punea accentul pe valoarea intrinsecă a instructorului, nu pe „originalitatea” fiecărei lecţii pe care trebuia s-o ţină. Importanţa ştiinţifică şi „creativitatea” unui nou membru al Departamentului fuseseră apreciate de Consiliul facultăţii înainte de a-l angaja. Pentru cei tineri, „aprecierea” se repeta după cinci, şi din nou după zece ani, cu prilejul avansării de la gradul de profesor asistent la profesor asociat şi, în cele din urmă, la profesor titular. Spre deosebire de sistemul clasic al universităţilor europene de pe vremuri – când profesorul era obligat, cel puţin moralmente, „să aducă ceva nou” în fiecare curs pe care-l ţinea – profesorul american era liber să repete anumite cursuri. Îşi putea, de asemenea, îngădui să prezinte şi să discute anumite probleme fără pretenţia de a fi „original”. I se cerea doar să stăpânească materialul şi „l’état des questions” şi să le expună competent şi limpede. Astfel că, în cele din urmă, profesorul era liber să prezinte informaţia adunată de alţi savanţi şi să le rezume interpretările, fără ca această lipsă de „originalitate” să dăuneze prestigiului lui ştiinţific. „Originalitatea” se verifica în primul rând prin publicaţiile sale.

Ţinând seama de toate acestea, cele două sau trei lecţii săptămânale, seminariile şi întâlnirile cu studenţii nu

---

[1] De aceea, foarte mulţi contau pe subvenţiile diverselor fundaţii, care le îngăduiau să obţină un concediu, neplătit, de unul până la trei trimestre, timpul ecesar cercetărilor sau redactării lucrărilor personale.

mai alcătuiau un obstacol fatal oricărei încercări de „creaţie originală”, aşa cum părea la prima vedere. Mai ales că tradiţia universităţilor private (bunăoară, Harvard sau Chicago) îngăduia profesorilor să-şi aleagă subiectele şi să-şi organizeze cursurile după necesităţile Departamentului, dar ţinând totuşi seama de preocupările personale. Multe cărţi ale colegilor mei au fost scrise datorită anumitor cursuri pe care le-au ţinut şi le-au repetat de-a lungul anilor.

*

Către sfârşitul iernii, decanul facultăţii, Jerry Brauer, m-a invitat să dejunăm, numai noi doi, la *Quadrangle Club*. M-a întrebat cum se simte Christinel la Chicago, dacă îi place „mediul academic american”. N-am îndrăznit să-i spun tot adevărul – că, deocamdată, Christinel se simţea oarecum în exil – dar i-am mărturisit că ceea ce o descurajează mai mult este „limba americană”.

— Dar vorbeşte destul de bine, m-a întrerupt Jerry. În câteva luni, nu va mai avea nici o dificultate.

Apoi, m-a întrebat ce cred despre universitatea noastră şi i-am răspuns, foarte sincer:

— Numai bine.

Decanul deveni deodată exuberant.

— Atunci să-ţi mai pun o întrebare: ai accepta postul de profesor titular? Deocamdată, pentru zece ani. Întreaga facultate este de acord.

— Evident, i-am răspuns, trebuie să stau de vorbă cu Christinel.[1]

Jerry mi-a dat imediat dreptate. Ştia, de la alţii şi din propria lui experienţă de decan, că, dacă soţia nu e pe deplin mulţumită, profesorul nu va rămâne prea mult în acea universitate.

— Dar, în orice caz, am continuat, n-aş îndrăzni să mă angajez pentru zece ani; am o sumă de lucruri de încheiat. Să începem cu un angajament de patru ani.

Christinel nu părea entuziasmată, dar s-a împăcat cu gân-dul de a reveni la Chicago, mai ales după ce-am asigurat-o că, dacă nu vom rezista, m-aş putea retrage după numai doi ani (evident, informând facultatea în timp util, ca să caute înlocuitor). Puţine zile în urmă, i-am comunicat lui Jerry Brauer hotărârea mea: accept postul de profesor titular şi şef al Departamentului de Istoria Religiilor, ţinând, în primele două trimestre, un curs (trei lecţii pe săptămână) şi un seminar de două ore; dar în trimestrul de primăvară nu voi ţine nici cursuri, nici seminarii; voi fi însă la dispoziţia studenţilor, şi în primul rând a celor ce-şi pregătesc doctoratul în istoria religiilor. Decanul a fost de acord şi mi-am păstrat acest program privilegiat până în 1983, când am devenit *emeritus*.

---

[1] în ediţia franceză, în acest loc există următorul text: „în ianuarie 1957, am acceptat să ţin o conferinţă publică la Washington, fapt care mi-a ofenţ ocazia să vizitez celebrele muzee de acolo şi să fac cunoştinţă cu mai muln savanţi şi scriitori, printre care Saint-John Perse, la un dejun oferit de doamna Brill. Acesta mi-a spus, printre altele: „Locul dumneavoastră e în Europa, la Paris. Să nu vă stabiliţi în America. Aici, nu există centre culturale, nu sunt decât instituţii.(n. ed.).

În trimestrul de iarnă, am ţinut cursul despre yoga. Cum mă aşteptam, sala era plină până la ultimul loc. Primisem de la Willard Trask şpalturile cărţii *Yoga: Immortality and Freedom* şi, în primele lecţii, am citit anumite fragmente, având grijă să adaug un comentariu oral de câte ori simţeam că textul era prea dens. Curând însă, am renunţat la acest procedeu, mulţumindu-mă să reduc la minimum expunerea doctrinei şi insistând, dimpotrivă, asupra diverselor practici yoga. Majoritatea auditoriului îl alcătuiau studenţii din College şi de la alte facultăţi. Spre mirarea mea, cei mai mulţi au urmărit cursul până la sfârşitul trimestrului. E drept, de câţiva ani tineretul universitar american era tot mai fascinat de India şi în primul rând, de yoga.

Dimpotrivă, cursul despre şamanism, pe care l-am ţinut în trimestrul de primăvară, n-a fost urmărit decât de un mic grup de studenţi. Foarte puţini erau interesaţi de acest subiect, Pe atunci familiar numai antropologilor. (Şamanismul se va bucura de oarecare popularitate de abia prin anii 1970-1975).

Pe de altă parte, studenţii Departamentului de Istoria Religior se pregăteau acum de examene şi aproape că nu mai aveau timp (dar nici curiozitate) să urmărească prezentarea iniţierilor şi practicilor şamanice. Eu însumi mă simţeam obosit; în afara obligaţiilor universitare, lucram câte şapte-opt ceasuri pe zi ca să pregătesc pentru tipar textul conferinţelor „Haskell” De abia din primăvara lui 1957 am început să cunosc mai bine calităţile şi deficienţele studenţilor americani. Pe de o

parte, cu rare excepţii, studenţii foarte tineri – cei din College şi din primul an de universitate – mi se păreau mai puţin bine pregătiţi decât colegii lor de vârstă din Franţa; le lipsea „experienţa bacalaureatului” şi, în primul rând, elementele de bază ale culturii umaniste. Pe de altă parte – deşi de multe ori în chip nesistematic – erau informaţi despre anumite creaţii culturale care ar fi surprins (atunci, prin 1955-60) un european. Bunăoară, încă din *High School* li se vorbise, un întreg trimestru, despre Faulkner sau Camus (deşi nu citiseră pe Balzac, nici pe Stendhal sau Tolstoi); cunoşteau *En attendant Godot* sau *Electra* lui O'Neill (dar nici o piesă de Shakespeare). În *College*, urmaseră cursuri despre Freud şi Sartre, sau despre arta modernă. Mai târziu, mi-am dat seama de semnificaţia şi utilitatea acestui program: majoritatea elevilor nu aveau să-şi continue studiile după *High School* sau după *College* (educaţia universitară este scumpă în S.U.A. şi nu toţi reuşesc să capete burse). Aşa că era preferabil ca elevul să fie iniţiat măcar în câteva probleme de creaţie specifice culturii moderne, bunăoară psihanaliza, existenţialismul, romanul şi teatrul contemporan.

Dar în universitate, urmând cursurile necesare obţinerii licenţei (*Master of Arts*), studentul era nevoit să-şi completeze, măcar în parte, „cultura de bază”. Totuşi, de abia pregătindu-se pentru un doctorat într-una din disciplinele umaniste, şi silit fiind să stăpânească două limbi europene sau limbile clasice sau una – dacă nu mai multe – din limbile orientale, studentul american putea fi

comparat cu cel european, aşa cum era până prin anii 1960.

Evident, am cunoscut mai bine grupul restrâns din seminariile de istoria religiilor. Unii studenţi erau destul de bine pregătiţi, alţii mai puţin. Dar aveau toţi aceeaşi preocupare cum să se familiarizeze cât mai repede cu metodologia şi problemele istoriei religiilor. Cu timpul, aveam să-mi dau searna că pasiunea pentru „metodologie” făcea oarecum parte din ,,tradiţia americană”. Adesea, un student mă întreba solemn şi totuşi emoţionat:

— Care e cea mai bună metodă ca să studiezi şi să înţelegi istoria religiilor?

Mi se părea că-i recunosc pe descendenţii primelor valuri de pionieri, porniţi să cucerească şi să cultive spaţiul imens care se întindea dincolo de „frontiere”. Era aceeaşi convingere fundamentală: dacă vom avea cele mai bune unelte de lucru, vom face din ţara aceasta un paradis; dacă aş dispune de cea mai bună metodă, voi înţelege istoria religiilor în toată complexitatea ei şi voi fi în măsură să fac descoperiri nebănuite de nimeni până acum.

*

La începutul lui iunie, ne-am adunat o dată toţi instructorii şi studenţii Departamentului, împreună cu soţiile şi copiii lor, la picnicul tradiţional care avea loc, în fiecare an, pe malul Lacului, la Dune. Harriet Platt, soţia profesorului de geografie şi pasionată de „mistica

Orientului”, avea acolo o casă în care, la nevoie, ne putea adăposti. Atunci mi-am dat şi mai bine seama de spontaneitatea acestei întâlniri festive între familiile studenţilor şi ale profesorilor. Universitatea constituia într-adevăr o comunitate, şi fiecare facultate, fiecare departament alcătuia o familie.

A trecut mai bine de un sfert de veac de la acel picnic din iunie 1957. Aproape toţi studenţii de atunci sunt de mult profesori, şi copiii pe care-i priveam jucându-se pe malul lacului îşi pregătesc licenţa, sau doctoratul, sau se află risipiţi în trei continente, pentru cercetări sau pentru interesele întreprinderilor care i-au angajat. Mulţi ani după ce-au părăsit Chicago, foştii noştri studenţi au continuat să ne ţină la curent – măcar printr-o lungă scrisoare circulară de Anul Nou – cu ultimele noutăţi academice (publicaţii, avansări etc.) şi familiale (aflăm, bunăoară, numele logodnicei băiatului cel mic.)

*

Câteva zile în urmă, am luat trenul spre New York, unde ne aşteptau Lisette şi Ionel Perlea. Dar, curând, Ionel a trebuit să plece: acceptase, între altele, să dirijeze câteva concerte la estivalul din Aix-en-Provence. Noi am rămas până la 13 iulie, când ne-am îmbarcat, împreună cu Lisette, pe pachebotul „Liberty”.

Aveam de scris cele două conferinţe „*Eranos*” şi comunicarea pentru Congresul Orientaliştilor, de la München. Ştiam că la Paris nu voi găsi liniştea necesară,

nici măcar o masă bună de scris. Aici, la New York, dispuneam de odaia lui Ionel luminoasă, cu ferestrele spre grădiniţele caselor vecine: nu simţeam arşiţa, şi tăcerea nu era întreruptă decât, la răstimpuri, de ţipetele şi blestemele unei bătrâne demente.

Adusesem cu mine câteva cărţi şi aproape toate dosarele cu note şi extrase în legătură cu experienţa „luminii interioare". Adunasem aceste materiale în ultimii ani, de când mă hotărâsem să analizez acest tip de experienţe mistice din perspectiva istoriei religiilor. Cunoşteam de mult documentele indiene, iraniene şi chineze, dar descoperisem de curând o seamă de exemple referitoare la „experienţele spontane" – adică nepregătite de o prealabilă instrucţie ascetic-religioasă — ale luminii interioare. Mă interesa faptul că, în diverse tradiţii religioase, ca şi în „experienţele spontane", lumina interioară exprima întotdeauna o epifanie a *Spiritului*. Asemenea experienţe proiectau subiectul într-un alt univers decât cel al existenţei cotidiene, schimbându-i radical statutul ontologic, deschizându-l către valorile *Spiritului*. Semnificaţia luminii interioare era relevată direct celui care o experimentase. Dar, pe de altă parte, această semnificaţie nu devenea inteligibilă decât în cadrul ideologiei religioase familiare subiectului. Deşi experienţa „luminii mistice" părea a fi aceeaşi în multe culturi — de la „primitivi" la India vedică, budism şi monahism creştin – sensul şi valoarea ei spirituală variau de la o tradiţie religioasă la alta. Mă interesau asemenea analize comparative pentru că puneau în evidenţă atât unitatea de

bază a anumitor experienţe religioase, cât şi varietatea semnificaţiilor pe care le dobândiseră în diferite tradiţii şi care dovedeau încă o dată creativitatea Spiritului[1].

În acele săptămâni de vară, am început să cunosc farmecul acestui „ultim oraş european al Americii”, cum numeau nou emigranţii New York-ul. Şi tot atunci am avut prilejul să vizitez Metropolitan Museum de câteva ori pe săptămână şi să stau pe îndelete de vorbă cu prietenii Brutus şi Tantzi Coste, Ion Vardala, N. Caranfil şi alţii.

*

N-am rămas la Paris decât câteva zile. Eram nerăbdători să regăsim cât mai repede Ascona şi Lago Maggiore. Olga Fröebe îi invitase pe Stella şi Henry Corbin, şi „Casa Gabriella” era acum însufleţită de lungile noastre conversaţii, prelungite uneori până noaptea târziu. Henry, ca şi alţi prieteni şi colegi francezi, regretau că acceptasem invitaţia Universităţii din Chicago pentru încă patru ani, dar recunoşteau că, deocamdată, nu există altă soluţie. Dimpotrivă, prietenii noştri de la „Bollingen Foundation”, John Barrett şi Vaun Gilmor, erau încâ-taţi. Ceea ce ne lipseşte, spuneau, nu sunt profesorii europeni care se stabilesc în Statele Unite şi care revin o dată la

---

[1] *Expériences de la Lumière mystique* a apărut în „Eranos-Jahrbüch”, XXVI (Zürich, 1958) şi a fost retipărit în *Méphistophélès et l'Androgyne* (Gallimard - 1962). Mulţi ani în urmă, am reluat problema în studiul *Spirit, Light and Seed* „History of Religions”, XIII, august 1971, pp. L-30 (retipărit în Occultism, Witcheratt, and Cultural Fashions, Chicago, 1976).

cinci-şase ani, ca să-şi revadă ţara, ci intelectualii care acceptă să facă anual naveta între cele două continente. Este, desigur, obositor şi, din punct de vedere financiar, extravagant („Nu veţi reuşi să faceţi economii!" ne-au prezis ei.) Dar o asemenea activitate culturală, împlinită simultan de-o parte şi de cealaltă a Atlanticului, poate contribui la o cunoaştere reciprocă mai autentică şi mai profundă a tradiţiilor şi creaţiilor celor două continente.

În vara aceea, furtunile s-au ţinut lanţ şi rareori aveam prilejul să ne scăldăm în lac sau să ne plimbăm pe dealurile din împrejurimi. Am reuşit să pun la punct textul conferinţelor „Eranos" şi să redactez comunicarea pentru Congresul Orientaliştilor, care se ţinea la München de la 28 august la 4 septembrie. Exemplele citate şi comentate în „*Expériences de la Lumière mystique*" au fost urmărite cu mare interes. Mi-am amintit multă vreme discuţiile pasionante cu Scholem, Ernst Benz, Henry Corbin şi alţii.

Am ajuns la München o dată cu deschiderea congresului şi„ în afară de atâţia colegi şi prieteni orientalişti pe care i-am reîntâlnit, am avut prilejul să-i cunosc pe Joseph Needham (care mi-a mărturisit admiraţia pentru *Forgerons et alchimistes*), Walter Reuben, Domenik Schroder, A. L. Basham, Franz Bablriger etc. La 2 septembrie, am prezentat o scurtă comunice: „*Remarques sur le miracle de la corde*". Problema m-a interesat de mult: nu numai fabulosul *rope trick* al fachirilor ci toate experienţele, mitologiile şi speculaţiile metafizice în legătură cu firele sau frânghiile,

care ilustrează atât condiţia umană, cât şi structura Universului[1].

De la München, am plecat la Florenţa şi, de acolo, cu autobuzul, la Siena, Assisi şi Roma (cf. Fragments d'un Journal, pp. 246 sq.) (vezi şi ediţia românească, Jurnal, I, Editura Humanitas, 1993, pp. 285 ş.u. – n. ed). Simţeam amândoi, Chris-inel şi cu mine, nevoia de a regăsi Italia începutului de toamnă, îmi dam seama de riscurile pe care le luam pătrunzând în catedrale şi muzee sau cutreierând librăriile şi anticariatele dar ştiam ce mă aşteaptă: o cameră de hotel la Paris. Din iulie, devenisem un *wandering scholar*, locuind şi lucrând cu excepţia „Casei Gabriella" – în camere de hotel.

La începutul lui octombrie, ne-am întors la Paris şi ne-am instalat, pentru două luni, la Hôtel Pas-de-Calais. Marea bucurie a fost, evident, reîntâlnirea prietenilor. (Familia – Mamy, Sibylle, Lisette, Ionel şi Oani – ne regăsisem în iulie la Paris şi apoi, din nou, la Ascona.) Dar, în a doua jumătate a lui noiembrie, am plecat din nou, singur, la Uppsala. Geo Widengren mă invitase mai demult pentru o serie de conferinţe şi seminarii. Am descoperit Uppsala cu mari emoţii. Iar, după ce am vizitat biblioteca, am înţeles de ce Georges Dumézil revine o dată la doi-trei ani aici, ca să pună la punct ultimele lui lucrări: găseşti tot şi poţi obţine imediat cartea de care ai nevoie chiar atunci când o consultă altcineva.

---

[1] Considerabil dezvoltat, studiul a apărut, sub titlul *Cordes et marionnettes* în „Eranos-Jahrbüch", XXIX (Zürich, 1961) şi a fost retipărit în *Méphistophélès et l'Androgyne*

L-am cunoscut pe tânărul orientalist şi istoric al religiilor H. H. Ringrens şi l-am reîntâlnit pe Stig Wikander, care părăsise Universitatea din Lund. Am repetat cele două conferinţe despre „experienţele luminii mistice”, şi la seminar am discutat diferite „probleme de metodologie”. Dar m-au pasionat mai ales convorbirile cu Wikander, Widengren şi alţi colegi. Mi-aduc şi acum aminte de acel tânăr care învăţase bine toate limbile semitice, îşi luase chiar atunci doctoratul şi se pregătea să se întoarcă la ferma din apropierea cercului polar; cele câteva zeci de vaci de care se îngrijea părintele său asigurau cantitatea de lapte necesară întregii regiuni. Tânărul studiase cu atâta râvnă limbile şi culturile semitice ca să-şi poată continua lucrul în timpul celor şase luni de întuneric.

M-am întors la Hotel Pas-de-Calais la începutul lui decembrie. La 15 decembrie, ne-am îmbarcat pe „United States”, astfel că am putut petrece Crăciunul la New York, împreună cu Lisette şi Ionel. La 1 ianuarie 1958, eram la Chicago. O prietenă, Peggy Grant, ne găsise un apartament pe Kimbark Avenue. Oricum ar fi, ne-am spus, vom avea şi noi, măcar pentru şase luni, apartamentul nostru.

*

Apartamentul era destul de întunecat, cu mobilă îmbătrânită înainte de vreme, cu pereţii acoperiţi de reproduceri în cenuşiu şi negru, afişe decolorate şi multe fotografii, probabil amintiri de familie. Dar Mrs. Sibley,

proprietăreasa, ne îngăduise să aranjăm casa după gustul şi nevoile noastre. Şi, chiar de a doua zi, Christinel s-a apucat de lucru. Din fericire, eu îmi petreceam o bună parte din zi la Universitate sau în biroul meu de la Meadviile. Seara, reîntorcându-mă acasă, priveam încântat în jurul meu: apartamentul începuse să devină al nostru. Curând, am îndrăznit să invităm la cină câţiva colegi cu soţiile lor. Ne aflam acum în plină iarnă, dar amândoi ne simţeam mai bine ca în primul an; pe de o parte, ştiam că nu vom locui aici mai mult de cinci-şase luni; pe de altă parte, ne aminteam mereu că la sfârşitul lui august vom pleca în Japonia şi vom rămâne cât vom putea mai mult (cât ne vor îngădui „economiile") după încheierea Congresului Internaţional de Istoria Religiilor.

În acea iarnă, 1958, m-am împrietenit cu John Nef, fondatorul şi preşedintele acelui surprinzător departament purtând numele (destul de enigmatic) de *Committee on Social Thought*. Inaugurat în timpul şi cu ajutorul celebrului preşedinte al Universităţii, Robert Hutchins, Comitetul s-a impus nu numai prin programul său atât de îndrăzneţ şi de original, dar şi prin profesorii pe care îi recruta şi personalităţile invitate să ţină cicluri de conferinţe sau seminarii (printre alţii, T. S. Elliot, Jacques Maritain, Chagall).

M-a atras de la început „proiectul cultural" pe care încerca să-l realizeze *Committee on Social Thought*: un număr limitat de studenţi (nu mai mult decât treizeci); foarte puţine cursuri propriu-zise, dar mai multe seminarii conduse uneori de doi-trei profesori. O inovaţie

fundamentală o constituia sistemul de instrucţie preliminară „specializării”; oricare ar fi fost aria de cercetări către care se simţea atras studentul, în primii doi ani activitatea lui se concentra în alte direcţii. Dintr-o listă de cărţi fundamentale, studentul îşi alegea între douăsprezece şi cincisprezece texte, pe care le analiza şi le medita îndelung, cu ajutorul profesorilor[1]. După doi sau trei ani, studentul avea dreptul să se prezinte la examen. De fapt, examenul consta într-o serie de întrebări în legătură cu unele din aceste „cărţi fundamentale”. Studentul dispunea de o zi întreagă ca să-şi scrie lucrarea. Pe baza răspunsurilor date, profesorii hotărau dacă autorul lor şi-a asimilat elementele de bază ale tradiţiei culturale occidentale; în acest caz, putea să se înscrie pentru doctorat, în „specialitatea” care-l interesa, începea atunci să lucreze cu profesorii diferitelor facultăţi, dar continua să ia parte la seminariile Comitetului. Evident, studentul care se concentra acum, bunăoară, în cercetarea islamului, a filosofiei presocratice sau a istoriei ştiinţelor în secolul al XVIII-lea, avea o experienţă mult mai vastă şi dispunea de o viziune de ansamblu mult mai coerentă decât colegii lui de „specialitate”.

Fusesem cooptat membru al Comitetului şi de două ori pe lună cinam cu toţii la John Nef. De cele mai multe ori, erau de faţă unul sau doi oaspeţi străini (aşa i-am cunoscut pe Julian Huxley, pe [nepotul lui] Charles

---

[1] Printre cărţile alese, trebuia să figureze o tragedie greacă, un dialog platonician, un text de Aristot, opera unui mare istoric, un roman celebru, moralist ilustru, un mare gânditor politic.

Darwin, Jean Hippolyte şi mulţi alţii). După cină, urma o discuţie generală, sau unul din oaspeţi era invitat să vorbească despre preocupările lui recente sau ale instituţiei din care făcea parte. Într-un anumit sens, se putea spune că efortul de „lărgire şi aprofundare a orizontului cultural”, la care erau îndemnaţi studenţii, continua să fie practicat şi de membrii Comitetului.

*

În iarna şi primăvara acelui an, am lucrat intens, aproape fără întrerupere. Pentru cursuri, îmi alesesem subiecte pe care le cunoşteam bine şi care mă interesau – „Structure du symbolisme religieux” şi „Aspects du mythe” – dar, ca de obicei, am recitit şi completat dosarele expediate de la Paris.

La seminar, am discutat o seamă de autori, reprezentând diferite orientări, de la William James şi Rudolf Otto la Van der Leeuw şi Pettazzoni. Ca şi mulţi dintre colegi, studenţii erau impresionaţi de „productivitatea” mea; în 1958, au apărut în traducere engleză încă trei cărţi, printre care P*atterns în Comparative Religions* (= Traité). Dar această „productivitate” editorială se datora evident conjuncturii.

Pentru că simţeam că începem să ne cunoaştem mai bine, îmi plăcea să stau de vorbă cu studenţii mei, în grup sau cu fiecare în parte. Şi, de câte ori aveam prilejul, îi îndemnam să citească texte fundamentale – de la *Rig Veda* şi documentele egiptene şi mesopotamiene la *Coran*

– şi cel puţin două-trei monografii asupra religiilor „primitive”. Le aminteam mereu că acum, în aceşti câţiva ani care-i despart de licenţă, trebuie să se familiarizeze cu problemele centrale ale disciplinei; bunăoară, structura şi funcţiile mitului, morfologia figurilor supranaturale (zei şi zeiţe, eroi mitici etc), tipologia ritualurilor, anumite instituţii religioase (de pildă, iniţierea). După licenţă, vor fi în bună parte confiscaţi fie de activitatea lor academică (într-un College sau un institut teologic), fie de pregătirea doctoratului.

Într-adevăr, doctoratul în istoria religiilor – care, atunci, nu se putea obţine decât în câteva universităţi – implica specializarea într-una din marile tradiţii religioase: hinduismul, budismul, islamul sau religiile Extremului Orient. Cu alte cuvinte, i se cerea studentului să stăpânească limba de bază a religiei pe care şi-o alesese ca principal obiect de cercetare: sanscrita şi pali, araba, chineza sau japoneza. Dată fiind importanţa crescândă a Orientului în politica externă a Statelor Unite, studentul spera, pe de o parte, să obţină o bursă de doi ani pentru India sau Japonia sau Taiwan sau pentru una din ţările arabe; pe de altă parte, ştia că o asemenea pregătire (spre deosebire, bunăoară, de specializarea în religiile clasice) îi mărea şansa de a găsi o catedră de istoria religiilor. (Cu timpul, cercetarea tradiţiilor religioase „primitive” din Africa şi America de Sud a început să fie încurajată de universităţi.) În anii următori, am observat că mulţi studenţi se înscriau la cursurile de sanscrită, chineză sau japoneză înainte de licenţă, îndată ce se simţeau

atraşi de una din tradiţiile asiati-celi încurajam cu toată sinceritatea. „Orice vei decide sau vei face mai târziu, le spuneam, învăţarea unei limbi orientale îţi va fi de mare folos.”

*

În primăvara lui 1958, am început să redactez textul pentru „*Eranos*”: *Méphistophélès et l'Androgyne, ou le mystére de la totalité*. Reluam, după cincisprezece ani, câteva dintre documentele şi interpretările prezentate în cărţulia *Mitul reintegrării* (Bucureşti, 1942). Dar problema unificării contrariilor a continuat – şi continuă şi astăzi – să mă pasioneze. N-am apucat să închei decât prima parte; restul l-am scris la Ascona. Am fost silit să întrerup redactarea conferinţei pentru că ne aflam la mijlocul lui iunie şi înainte de plecarea noastră trebuia să-i predau lui Joe Kitagawa un articol despre simbolismul religiilor. Hotărâsem amândoi să pregătim, în amintirea lui Joachim Wach, o culegere de studii: *The History of Religions*. Essazss in Methodology. Au colaborat, printre alţii, R. Pettazzoni, Louis Massignon, Friederich Heiler şi Jean Danielou. Îndată ce Christinel a terminat dactilografierea articolului, am plecat la New York şi, de acolo, cu avionul, la Paris.

N-am rămas decât câteva zile, pentru că Olga ne aştepta la Ascona. De data aceasta, aproape că n-am avut timp să mă bucur de vacanţă; petreceam o bună parte din zi la masa de scris. Am reuşit totuşi să închei

textul înainte de inaugurarea „*Eranos*"-ului. Astfel că am putut profita de prezenţa atâtor prieteni şi colegi. Ca de obicei, discuţiile noastre se prelungeau, pe malul lacului, până aproape de miezul nopţii. O seară întreagă l-am ascultat pe Ernst Benz vorbindu-mi cu emoţie şi entuziasm despre Japonia, unde petrecuse, recent, câteva luni. Era cucerit de descoperirea geniului religios şi artistic al acestui popor.

La 22 august, ne-am întors la Paris, iar trei zile în urmă luam avionul pentru Tokio. Ne aflam încă în epoca „prejet". Numai zborul pe deasupra calotei polare dura, de la Stockholm la Anchorage, şaptesprezece ore.

XXIV
...ŞI JAPONIA

La aeroportul din Tokio, ne aşteptau Joseph Kitagawa şi profesorul Ishiro Hori, pe care îl cunoşteam destul de bine de la Chicago, unde prezentase în acel an „Haskell Lectures”. Ni se reţinuse o cameră la Daiichi Hotel. Deşi extenuaţi de lunga călătorie, Hori şi Kitagawa ne-au invitat în acea seară la un restaurant japonez. Am cinat în jurul unei mese scunde, aşezaţi pe perne şi serviţi de geishe. Ritualul ne-a fermecat.

Cum congresul nostru era primul congres internaţional care avea loc, după război, în Japonia, autorităţile i-au acordat o atenţie deosebită. Preşedintele de onoare al congresului era, de altfel, fratele împăratului, prinţul Mikasa, el însuşi un savant, specialist în istoria vechiului Orient şi pasionat de istoria religiilor. În afară de câteva fastuoase recepţii (îmi amintesc mai ales de ultima, la restaurantul Genghiz Khan, aşezat într-un parc, pe o colină), congresiştii au avut la dispoziţie autocare elegante şi trenuri speciale pentru excursiile la Nara, Yse, Kyoto şi Yokohama.

Din Europa şi Statele Unite, veniseră un mare număr de savanţi, printre care: H. Ch. Puech, Paul Demieville, Jean Filliozat, F. Heiler, E. Goodenough. Dar erau de faţă şi numeroşi specialişti din India şi Australia. Raffaele Pettazzoni, preşedintele Asociaţiei Internaţionale pentru Istoria Religiilor, avea dreptate să fie mândru de prestigiul

pe care îl dobândise disciplina noastră în ultimii ani. Dar, puţin înainte de încheierea congresului, Pettazzoni a căzut bolnav şi a fost internat într-o clinică, de unde s-a întors direct la Roma. Nimeni nu bănuia că Japonia era să fie ultima lui călătorie.

Şedinţele de lucru aveau loc la Universitate. N-am asistat la prea multe comunicări, preferam să stau de vorbă cu colegii noştri din India şi Japonia. Mi-am citit textul despre simbolismul religios, dar n-am încurajat discuţia. Problema era prea complexă şi, în cele douăzeci de minute îngăduite comunicărilor, mă mulţumisem să prezint doar câteva aspecte. În schimb, am avut de mai multe ori surpriza de a mă trezi antrenat în discuţii la care nu mă aşteptam. Îmi amintesc mai ales de o foarte interesantă comunicare despre budismul mahayana, pe care o ascultam alături de un profesor japonez de filosofie. Îl întâlnisem cu puţine zile înainte şi aflasem că era un bun cunoscător al filosofiei germane, în special al lui Heidegger. Îndreptându-ne spre cafeteria, m-a mirat mărturisirea lui: că nu înţelesese nimic din comunicare. A adăugat însă, oarecum stingherit, că, în afară de viaţa lui Buddha, ignoră în întregime istoria şi filosofia budismului. După ce ne-am aşezat la o măsuţă, cu sticlele de coca-cola în faţă, tovarăşul meu, zâmbindu-mi politicos, şi-a justificat ignoranţa: ca şi majoritatea filosofilor japonezi de astăzi, nici el nu vrea să-şi piardă timpul cu probleme care aparţin preistoriei gândirii filosofice sistematice, bunăoară budismul.

Am încercat să-l conving că greşeşte, dar profesorul

continua să zâmbească, clătinând sceptic din cap. În cele din urmă, zâmbetul acela politicos m-a făcut să-mi pierd răbdarea. „îmi pare rău, i-am spus ridicând fără să vreau glasul, dar mi-e teamă că filosofia japoneză contemporană riscă să se provincializeze. Vă forţaţi să gândiţi cum se gândeşte azi în Germania sau în Franţa. Aveţi la îndemână cea mai îndrăzneaţă logică pe care a cunoscut-o lumea până la Hegel – logica budistă, aşa cum a fost elaborată de Nagarjuna, Vasubandhu, Dinnaga, Dharmakirti – şi o lăsaţi exclusiv pe mâna istoricilor şi orientaliştilor. Filosofii dumneavoastră nu o cunosc sau, în orice caz, nu o utilizează. Vi se pare, poate, că nu e „actuală”. Dar asta dovedeşte că nu o cunoaşteţi. Căci problema lui Nagarjuna şi a urmaşilor săi era aceasta: să demonstreze logic că *Samsara* e identică cu *Nirvana*, că devenirea („irealitatea” cosmică) e totuna cu fiinţa (ţL. Beatitudinea ontologică). Pe un alt plan, urmărind alt scop şi utilizând alte mijloace – filosofii Madhyāmika erau confruntaţi cu acelaşi mister al *coincidentia oppositorum* pe care îl înfruntase Cusanus. Or, *coincidentia oppositorum* ne întâmpină astăzi în unele principii de fizică nucleară (bunăoară, principiul complementarităţii al lui Oppenheimer), dar ni se pune din ce în ce mai insistent în întreg momentul istoric în care ne aflăm: bunăoară, cum e posibila libertatea într-un Univers condiţionat? Cum poţi trăi în Istorie fără a o trăda, fără a o nega, şi totuşi participând la o realitate transistorică? În fond, problema e aceasta: cum să recunoşti realul camuflat în aparenţă? Aştept de la un filosof budist să ne prezinte o viziune

totală a Realului.”

Cu cât treceau zilele, cu atât Christinel şi cu mine ne simţeam mai fermecaţi. Ne cuceriseră de la început frumuseţea şi varietatea peisajelor, iar în lungile excursii cu trenul descopeream nu numai atâtea legendare oraşe şi centre religioase – Kyoto, Nara, Yse – dar şi anumite trăsături caracteristice ale comportamentului şi sensibilităţii japonezilor; bunăoară, pasiunea lor pentru toate creaţiile naturii, de la animale şi flori până la stânci, lacuri şi izvoare. Geniul artistic japonez părea stimulat cu predilecţie de infinitele epifanii ale creativităţii cosmice. Aceeaşi estetică se putea recunoaşte nu numai în pictură, în arhitectură sau în scenografie, dar şi în arta aranjării florilor sau în universurile în miniatură care sunt grădinile japoneze. Cum aveam să înţeleg mai târziu, după ce am vizitat atâtea temple şi am asistat la ritualurile shintoiste (mai ales, ceremoniile de la Yse şi muntele Fuji), Natura era susceptibilă de a fi sanctificată prin „vizitele” zeilor şi ale spiritelor. Sanctificarea celebrată mai ales prin gesturi şi dansuri rituale şi prin creaţiile artistice.

La Yse, l-am cunoscut mai de aproape pe Hirai, un tânăr preot shintoist, care studiase istoria religiilor la Chicago cu Joachim Wach. Ne-a condus la un templu faimos, unde am admirat încă o dată graţia şi spontaneitatea acelor zece tinere dansatoare ataşate sanctuarului. Întorcându-se către Hirai, un filosof american din grupul nostru i-a spus:

— Privesc templele, asist la ceremoniale şi dansuri, admir costumele şi politeţea preoţilor, dar nu văd teologia

implicită în shintoism.

După câteva clipe de reflecţie, Hirai i-a răspuns zâmbind:

— Noi nu avem teologie. Noi...dansăm!

Era, aparent, o butadă. Dar Hirai nu îndrăznise să amintească filosofului american că teologia shinto se exprimă, direct şi cât se poate de explicit, nu în formule verbale, ci în ceremoniale şi, mai ales, în dans.

*

În cele două seri libere, am vizitat împreună cu Evelyn şi Joe Kitagawa, Zwi Werblowski şi Joseph Campbell, Ginza, cartierul cel mai pitoresc din Tokio, atât de feeric luminat de nenumărate faruri şi lampioane colorate. Intram uneori într-o prăvălie şi, chiar înainte de a întreba de preţul unui obiect – o păpuşă, un kimono, o jucărie – negustorul ne oferea un dar. Ne bucuram de câte ori, mulţumind în englezeşte, reuşeam să ne facem înţeleşi. Politeţea, ca şi, în general, conduita japonezilor, avea desigur o origine rituală. De aceea mă simţeam atât de neîndemânatic (de „barbar”) când, în absenţa lui Joe Kitagawa, nu ştiam cum să mă port.

Îmi amintesc de călătoria noastră la Kyoto. Seara, Christinel şi cu mine ne simţeam copleşiţi de tot ce văzusem; şi nu numai templele şi palatele, ci şi străzile, grădinile, luminile acestui prodigios oraş. În acea noapte, am dormit într-un hotel japonez. Camera părea mai degrabă un apartament, despărţit prin paravane felurit şi

admirabil pictate, şi care puteau fi deplasate după voie. Pentru întâia oară, dormeam pe acele saltele înfăşurate în stofe, întinse pe podea. Eram fericiţi. Dar eram singuri; adică, fără Joe şi Evelyn Kitagawa. De câte ori, în acea seară şi în dimineaţa următoare, una din tinerele servante venea să ne întrebe dacă aveam nevoie de ceva, le mulţumeam ridicând din umeri şi zâmbind.

*

După închiderea congresului, am plecat cu soţii Kitagawa şi Joseph Campbell spre Kobe, Fukuoka, Nagasaki şi Unzen. Am petrecut o noapte la Beppu, şi astfel am avut prilejul să ne îmbăiem conform tradiţiei balneologice japoneze. În dimineaţa următoare, profesorul Furuna a venit să ne conducă la Fukuoka. Ne-am oprit, pe drum, să vizităm acel faimos deal împădurit, plin cu maimuţe. Îndată ce am ajuns la Nagasaki, ne-am îndreptat spre imensul loc viran unde, cu treisprezece ani înainte, explodase a doua bombă atomică. Un scurt text, redactat în mai multe limbi, explica de ce această parte a oraşului nu fusese reconstruită: ca să amintească lumii întregi apocalipsul războiului termonuclear.

La Universitatea Kyushu din Fukuoka, profesorul Furuna organizase un simpozion cu antropologul austriac Wilhelm Koppers, cu Joseph Campbell, Kitagawa şi cu mine. Tema era: „Metodele contemporane în studiul istoriei religiilor”. Interesul aproape patetic al savanţilor japonezi pentru „metodologie” mi-a amintit de studenţii

mei de la Chicago. Discuţia a fost destul de vie; Wilhelm Koppers, deşi teolog ca formaţie, susţinea că, în disciplina noastră, accentul trebuie să cadă pe istorie. În ceea ce mă priveşte, afirmam tocmai contrariul: istoria religiilor este singura disciplină care îngăduie cercetătorului să cunoască şi să înţeleagă nenumăratele expresii ale experienţelor şi *ideologiilor religioase*.

Pe seară, Furuna ne-a dus să vizităm ruinele fostei capitale din Fukuoka. Nu mai rămăseseră decât câteva pietre şi un plan, reconstituit de arheologi. Ne-am îndreptat apoi către un templu budist, neobişnuit de sărăcăcios. În cele din urmă, după încă vreo zece kilometri, ne-am oprit în faţa unui sanctuar shinto. Mi-am amintit multă vreme acel lac în miniatură şi acele poduri cu lanterne pe care se jucau grupuri de copii...

Inutil să evoc impresiile şi întâlnirile din Kobe, Hakata şi Unzen. După o săptămână, ne-am întors la Tokio. Christinel se lupta cu o gripă, aşa că am plecat singur la Sendai, unde mă invitase Hori. Distrus de aviaţia americană, oraşul fusese reconstruit de curând, repede şi urât. Multe şosele şi nenumărate străzi erau încă în construcţie. M-a condus spre parc, o pădure cu arbori uriaşi, multiseculari. Urcăm şi ne întâmpină deodată un pod zvelt, suspendat peste o prăpastie neaşteptat de adâncă. „De pe acest pod, îmi spune Hori, obişnuiesc să se sinucidă locuitorii din Sendai. Dar vin şi din multe regiuni”, adăugă. O inscripţie pe o placă de metal încearcă să-i salveze în extremis. „Fii cu băgare de seamă, sta scris, nu te lăsa ispitit de gesturi nesăbuite” (cf. *Fragments*

d'un Journal, I, p. 261) (vezi şi ediţia românească, *Jurnal*, I, Editura Humanitas, 1993, p.286 – n. ed).

Hori locuia într-una din casele noi, clădite de americani şi cedate în acel an universităţii. Dar mie îmi rezervase o cameră la Park Hotel din Matsushima, la vreo douăzeci de kilometri de Sendai. Hotelul se înălţa chiar pe malul oceanului. Avea o imensă grădină şi un debarcader, de la care plecau bărcile cu motor pentru plimbările printre insule. Erau poate o sută de insule. Unele, nu mai mari decât o stâncă pe care abia ai fi avut loc să te odihneşti. Altele, de câţiva sau câteva zeci de metri, sau chiar mai mari, cu iarbă puţină, dar arbori din belşug. Una lângă alta, când mai îndesate, când mai depărtate, întinzându-se aşa câţiva kilometri. (*Fragments*, I, p. 260) (vezi şi ediţia românească, *Jurnal,* I, Editura Humanitas, 1993, p.295 – n. ed).

N-am mai uitat de-atunci zilele petrecute la Sendai, nici serile şi nopţile când mă odihneam pe terasa hotelului din Matsushima, cu privirile pierdute printre insule şi stânci. În afară de conferinţa şi seminarul (evident, despre metodologie!) organizate de Hori, am avut prilejul să stau de vorbă cu mai mulţi profesori şi studenţi. M-a interesat de asemenea vizita la o pseudoşamană oarbă (miko), pe care o angajase Hori (cf. *Fragments*, I, p. 264) (vezi şi ediţia românească, *Jurnal*, I, Editura Humanitas, 1993, p. 299 – n. ed.).

Dar serile, rămas singur, pe terasa hotelului din Matsushima, încercam să-mi organizez impresiile. În ultimele săptămâni, mi se părea că încep să înţeleg

anumite aspecte ale geniului religios japonez. Notam în *Jurnal* principalele lui caracteristici: „nevoia de a comunica şi a fi instruit de o divinitate, sau de un spirit, provizoriu incorporat într-o fiinţă umană; tendinţa de a confrunta divinul sau sacralitatea în *concreto*, mai ales aşa cum se manifestă într-o făptură vie; oroarea de abstract şi de „transcendent” [.]. Sufletul japonez e pasionat de epifaniile concrete ale divinului [...]. Aş spune că e înclinat către o teologie a incorporărilor provizorii, fulgurante, ale spiritului – ale oricărui mod de a fi al spiritului: zei, oameni-zei, sufletele morţilor, sufletele animalelor etc. etc.... Zeii sunt prin excelenţă călători, vizitatori. Totul poate fi transfigurat în Cosmos: nimic nu e nevrednic de a primi „vizita„ unui zeu: o floare, o piatră, un stâlp de lemn. Universul e necontenit sanctificat printr-o infinitate de epifanii instantanee. Zeii nu se instalează nicăieri în lume. Spiritul se pogoară oricând şi oriunde, dar nu rămâne, nu se lasă prins în durata temporală. Epifania este prin excelenţă fulgurantă. Orice prezenţă divină e provizorie.” (*Fragments*, I, p. 267) (vezi şi ediţia românească, *Jurnal*, I, Editura Humanitas, 1993, p. 303 – n. ed.).

Cunoşteam, evident, mitologia şi tradiţiile religioase japoneze, precum şi anumite creaţii specifice ale budismului nipon, în primul rând doctrina şi tehnicile şcolilor zen. Dar experienţa celor patru săptămâni petrecute în Japonia mi-a îngăduit să adâncesc şi să integrez cunoştinţele mele livreşti. După India tinereţii, avusesem prilejul să descopăr o altă civilizaţie orientală atât de diferită şi totuşi solidară cu creaţiile spirituale ale

Indiei şi, în general, ale Asiei.

*

La întoarcere, ne-am oprit o săptămână în Honolulu. Hotelul nostru, aşezat, ca multe altele, chiar pe plajă, se afla în partea nouă a oraşului, construită pentru turişti. Dar artificialitatea ei calculată, exuberanţa exotică a cartierului erau atât de evidente, încât după câteva ceasuri nu le mai luai în seamă. Nu puteai rezista acestei nefireşti transparenţe a luminii Pacificului. Curând, nu mai priveai decât lungile, nesfârşitele valuri ale oceanului (cu sau fără inevitabilii seniori nautici) sau cocotierii parcă tot mai înalţi şi mai zvelţi cu cât se depărtau de plajă.

Într-o zi, am traversat insula ca să găsim, într-o pădure, vila în care locuiau, de mult, sora şi mama lui Joseph Campbell. Amintesc acest detaliu mai ales pentru fabulosul lui. Cu vreo douăzeci de ani în urmă, foarte tânăra soră a lui Campbell vizitase Hawaii cu o excursie colectivă. A fost atât de fascinată, încât, întorcându-se la New York, a renunţat la slujba pe care o avea, şi-a vândut toate lucrurile şi s-a stabilit definitiv în insulă. Nu s-a mai întors de-atunci pe continent. A reuşit însă să-şi convingă mama s-o întovărăşească.

Într-o altă zi, am vizitat vila pe care şi-o construise Jean Charlot în afara oraşului, pe malul Pacificului. Îi admiram de mult tablourile şi desenele, dar nu-l întâlnisem până atunci. În acea toamnă, am evocat de multe ori, cu Christinel, spontaneitatea lui Jean Charlot şi frumuseţea

soţiei şi a copiilor, dar, mai ales, strania şi fascinanta arhitectură a acestei vile, misterioasă şi totodată funcţională.

*

După nouă ceasuri de zbor, am ajuns la San Francisco. Oraşul ne-a cucerit îndată ce, ridieându-se ceaţa, am îndrăznit să ne plimbăm pe străzi. Am cinat în China Town, iar, a doua zi, un şofer de taxi, întreprinzător şi cu imaginaţie, ne-a purtat, aproape trei ceasuri, prin toate cartierele şi împrejurimile, până la Berkeley. În anii următori, am revenit de mai multe ori la San Francisco, dar în amintire stăruie încă imaginea oraşului aşa cum l-am descoperit în acea zi de octombrie 1958.

Joseph Kitagawa primise o bursă de cercetări în Japonia, aşa că ne-a pus la dispoziţie apartamentul lor din Woodlawn Avenue.

Câteva zile după instalarea noastră, a avut loc, la Lake Geneva, aşa-numita *Faculty Retreat*. În fiecare toamnă, la începutul anului universitar, noi, profesorii, ne adunam într-un mic hotel pe malul lacului. Petreceam două-trei zile împreună departe de familie şi de studenţi. În afară de cele două conferinţe – urmate de lungi discuţii – eram liberi. Aveam astfel prilejul de a sta de vorbă pe îndelete şi deci a ne cunoaşte mai bine. Era prima mea experienţă de acest fel: cu atât mai interesantă şi mai instructivă, cu cât nu avusesem o pregătire teologică. M-au impresionat de la început amabilitatea şi, în special, toleranţa

confesională a colegilor mei. Majoritatea aparţineau diferitelor tradiţii protestante, dar erau şi doi unitarieni, un israelit, un „agnostic” (= ateu?) şi un budist (Myamoto, visiting professor, 1958-59). Cu timpul, se vor adăuga încă un profesor evreu şi câţiva catolici. Un asemenea pluralism religios, greu de închipuit într-o facultate europeană de teologie, suscita interminabile dialoguri şi asigura autenticitatea colaborării dintre diferitele departamente.

Decanul mi-a sugerat să ţin o conferinţă din care să reiasă „specificitatea” istoriei religiilor şi eventuala contribuţie a acestei discipline la problematica teologiilor contemporane.

Am vorbit despre „Prestigiile mitului cosmogonic”. Mi se părea că exemplele şi interpretările pe care le prezentam alcătuiau un excelent prilej de a reevalua înţelegerea Creaţiei în cadrul religiilor nebiblice. Discuţia a fost destul de interesantă; colegii mei descopereau uimiţi sacralitatea şi coerenţa conceptuală a religiilor arhaice şi orientale[1].

N-am uitat multă vreme acele zile glorioase de octombrie, pădurile de aramă şi lacul sumbru, pe malul căruia îmi plăcea să mă plimb cu noii mei prieteni: Jaroslav Pelikan, Robert Grant, Nathan Scott. Sentimentul că suntem „liberi”, fără program, că putem prelungi discuţiile până după miezul nopţii era, pentru noi toţi,

[1] Mulţi ani în urmă – când am condus împreună un seminar interdisciplinar („Teologia sistematică şi istoria religiilor”) – Paul Tillich era pasionat de meditaţiile şi discuţiile provocate de asemenea comparaţii între religii cosmice şi tradiţiile biblice.

surprinzător de stenic. Ne-am întors în Chicago ca după o lungă vacanţă.

*

Am fost fericiţi în cele şapte luni cât am locuit în apartamentul prietenilor noştri Evelyn şi Joe Kitagawa. Toamna aceea şi iarna 1959 au trecut mai repede decât mă aşteptam. În afară de cursuri şi seminarii, am fost confiscat de nenumărate obligaţii: conferinţe, articole pe care le făgăduisem, pregătirea unei noi ediţii, corectată şi considerabil adăugită, a cărţii *Le Chamanisme*, pe care o traducea Willard Trask. De curând, apăruse *Yoga: Immortality and Freedom*, tradusă de acelaşi autor. Era a patra lucrare publicată în englezeşte şi, datorită probabil subiectului, a avut un succes neobişnuit de librărie.

Către sfârşitul iernii, mi-am dat seama că trebuie să întrerup lucrările în curs. Gândul mi-era la Zalmoxis şi la religiile geto-dacilor. Câteva săptămâni, am recitit şi completat documentarea pe care o adusesem cu mine. Apoi, într-o noapte, am redactat articolul *Les Daces et les loups*. Era primul capitol din cartea *De Zalmoxis a Gengis-Khan*. În anii următori, am scris studiile despre miturile cosmogonice în România şi Europa răsăriteană, despre legenda lui Dragoş Vodă, despre balada Mioriţa şi folclorul religios românesc, şi cartea a fost publicată de Editura Payot în 1970. Deşi nu-mi dau seama, revenirea periodică la cercetarea tradiţiilor spirituale româneşti era, într-un

anumit fel, un mijloc de a-mi păstra identitatea în *the meltingpot* al Statelor Unite.

Apoi, pe neaşteptate, m-a cuprins dorul de literatură. Nu mai scrisesem româneşte de când întrerupsesem *Pe strada Mântuleasa*, cu patru ani în urmă. În martie, am compus repede două scurte nuvele. Dar n-am îndrăznit să încep La Ţigănci, al cărei subiect mă obseda mai de mult. Trebuia să pregătesc cursul pe care făgăduisem să-l predau la Jung-Institut din Zurich şi conferinţele „*Eranos*”.

La 13 mai, eram la Paris. Sibylle ne găsise un mic apartament în rue de l’Yvette. Abia am avut timp să reîntâlnim prietenii. Câteva zile în urmă, ne aflam la Meilen; directorul Institutului, dr. Franz Riklin, ne invitase să locuim în vila lor. Subiectul cursului era: mitologiile şi riturile iniţiatice. Am insistat asupra tradiţiilor societăţilor arhaice şi orientale. Am reluat, evident, problemele discutate în *Birth and Rebirth*, dar, pentru că mă adresam unui public constituit în primul rând din jungieni, am stăruit asupra elementelor care le puteau folosi în practica lor profesională.

Am avut prilejul să cunosc o seamă de elevi ai Institutului şi să le reîntâlnesc pe Jolanda Jacobi, Aniella Jaffe şi Marie-Louise von Franz. De la Aniella Jaffe am aflat că Jung îi dictează *Autobiografia*; mai precis, el îi povesteşte şi ea scrie, el revede apoi textul, corectează, reface şi amplifică.

În după-amiaza de 6 iunie, am stat de vorbă cu Jung aproape un ceas şi jumătate, în grădina locuinţei lui de la Küsnacht. Nu-l mai văzusem de vreo cinci ani şi, cum

notam în *Jurnal* (*Fragments*, I, p. 273), (vezi şi ediţia românească, *Jurnal,* I, Editura Humanitas, 1993, pp. 307-308 – n. ed), mi s-a părut aproape neschimbat; era însă mai slab şi umbla sprijinindu-se în baston. Cu câteva zile mai înainte, îl vizitase Paul Mus şi îi explicase originea şi istoria caracterului chinez tao. Toate acele detalii tehnice îl pasionaseră şi mi le-a rezumat cu încântare. La un moment dat, a început să-mi vorbească despre sensul numerelor la „primitivi”. Evocând amintiri din călătoria lui în Africa, a pronunţat, foarte serios, câteva cuvinte swahili, cu intonaţiile diferite, semnificând „cinci”, „multe”, „foarte multe”.

Dar la răstimpuri mi se părea că ghicesc o urmă de amărăciune. Vorbind despre structura experienţelor mistice, îmi mărturiseşte că medicii şi psihologii „sunt prea stupizi şi prea inculţi” ca să înţeleagă asemenea fenomene. Regăsesc verva care mă impresionase în primele noastre conversaţii din vara 1950. Totuşi, Aniella Jaffe şi ceilalţi din jurul lui mi-au mărturisit că Jung oboseşte repede şi nu poate primi multă lume în aceeaşi zi. Aflasem, de asemenea, că nu se mai interesează de terapii şi cazuistică, nu-i mai citeşte pe teologii contemporani, dar e tot atât de pasionat de teologia patristică.

Nu l-am mai revăzut de atunci. Jung a murit, senin şi împăcat, la 6 iunie 1961.

*

Primisem de la Meilen primul număr din revista „Antaios” şi am fost surprins şi, evident, flatat văzând pe copertă numele directorilor; al meu şi al lui Ernst Jünger. A doua zi după vizita la Küsnacht, Ernst Jünger a venit din Germania şi Philippe Wolf, secretarul revistei, de la Berna, şi am dejunat toţi trei într-un restaurant pitoresc, pe o colină, deasupra lacului. Trebuia să discutăm sumarul numerelor următoare şi, în ce mă priveşte, să sugerez nume de eventuali colaboratori atât din Europa, cât şi din Statele Unite. Ca de obicei, am fost impresionat de tinereţea, verva şi erudiţia lui Ernst Jünger.

La 9 iunie, ne-am reîntors la Paris. Am regăsit cu încântare micul nostru apartament din rue de l'Yvette. Într-o cămăruţă îngustă, cu ferestrele deschise către un zid galben-cenuşiu, mi-am adus o măsuţă, cam şubredă, ca să pot scrie. (De abia după ce am părăsit apartamentul am aflat că în odăiţa aceea, cu doar o săptămână înainte de sosirea noastră, se sinucisese cu gaz un student.) La 15 iunie am început să scriu nuvela *La Ţigănci*. Lucrând opt-nouă ceasuri pe zi, am reuşit s-o închei şi s-o transcriu la 5 iulie. Christinel a citit-o în aceeaşi seară. Emoţia şi entuziasmul ei mi-au confirmat certitudinea că *La Ţigănci* marchează începutul unei noi faze a creaţiei mele literare.

*

Către mijlocul lui iulie, ne-am îmbarcat în maşina lui Sibylle şi după trei zile am ajuns la Ascona. Când am descoperit, printre arbori şi vile, Lago Maggiore, am avut impresia că o întreagă perioadă atât de fericită din viaţa noastră se apropie de sfârşit. Notam în *Jurnal*: „Christinel, vorbind azi-dimineaţă la telefon cu Olga, fusese impresionată de slăbiciunea şi oboseala care i se ghiceau în voce. Într-adevăr, când Olga ne întâmpină în pragul „Casei Gabriella”, cu greu ne-am ascuns surpriza. A slăbit cincisprezece kilograme şi îi tremură mâinile. Şase luni a zăcut bolnavă de gălbenare după ce în ultimii doi ani suferise de urmările unei gripe asiatice. Întristaţi că, pentru prima oară din 1952, nu găsim în camera noastră florile pe care le aşeza Olga câteva ceasuri înainte de sosirea trenului.” (*Fragments*, I, p. 280) (vezi şi ediţia românească, *Jurnal*, I, Editura Humanitas, 1993, pp. 314-315 – n. ed.). În cele trei săptămâni când am locuit în vila „Gabriella”, ne-am convins că sănătatea Olgăi era cu adevărat zdruncinată; cu mari eforturi, izbutea uneori să rămână alături de noi la masă, deşi nu mânca aproape nimic.

Nu redactasem decât în parte conferinţa despre mişcările mesianice în societăţile primitive contemporane. Ca să-mi completez informaţia, m-am strămutat o săptămână la Fribourg, unde se află faimosul institut „Anthropos”. Lucrând (cum îmi plăcea să spun) „ca pe vremea tinereţii mele”, am izbutit să scriu ultimele pagini

câteva ceasuri înainte de a ţine conferinţa. Ca de obicei, sala „*Eranos*” era arhiplină. Şi, tot ca de obicei, discuţiile, începute în acea după-amiază, s-au prelungit până către miezul nopţii.

Adevărata „vacanţă” am avut-o în Italia. De data aceasta, ne-am îngăduit să rămânem patru zile la Florenţa. Am luat apoi autobuzul „CIAT” spre Assisi, Perugia, Siena şi Roma. În săptămâna petrecută la Roma, am revăzut prietenii şi o bună parte din colegii italieni. Vizita la Pettazzoni m-a impresionat profund. Ştiam că fusese foarte grav bolnav, aproape pe moarte. Acum era, îmi spunea, „în convalescenţă”: palid, slăbit, luminat de o melancolică blândeţe, pe care nu i-o cunoşteam, îmi mărturiseşte că Japonia a însemnat pentru el mai mult decât o descoperire: i-a revelat autenticitatea şi nobleţea religiozităţii asiatice.

Când, la despărţire, mi-a strâns emoţionat mâna, ştiam că nu-l voi mai reîntâlni.

După trei săptămâni petrecute la Paris, ne-am reîntors la Chicago. Ni se făgăduise apartamentul de la primul etaj în casa de sobră frumuseţe din Woodlawn Avenue nr. 5711. Dar tânăra pereche care îl locuia a decis să-şi prelungească şederea la Chicago; soţul voia să-şi ia doctoratul. *Meadviile Theological School* ne-a pus provizoriu la dispoziţie mansarda acelei cochete căsuţe, cunoscută sub numele de *Coach House*, pentru că, o jumătate de secol în urmă, adăpostise nenumăratele şi elegantele trăsuri şi cabriolete ale proprietarului. „Provizoratul” s-a prelungit aproape patru ani. Tânărul nu

izbutea să-şi încheie teza de doctorat, iar noi ţineam cu orice preţ să ne mutăm în apartamentul din Woodlawn Avenue.

Când ne-am instalat în *Coach House*, aveam un pat, o canapea, o masă de bucătărie, dulapuri şi o parte din obiectele indispensabile: scaune, veselă, etajere. Dar, curând, Christinel avea să completeze mobila, reuşind chiar să cumpere câteva covoare. Până la plecarea noastră la Paris, la începutul verii, aveam destule lucruri ca să ne putem instala la Woodlawn Avenue.

Biroul meu se afla peste drum de Coach House, la Meadville. Îmi sosiseră de la Paris câteva lăzi cu cărţi şi manuscrise. Dispuneam acum de toată documentaţia indispensabilă cursurilor şi seminariilor[1]. Restul cărţilor şi revistelor se aflau în Bibliotecile Universităţii, una din ele instalată chiar la Meadville. În noiembrie, am completat şi pus la punct manuscrisul conferinţelor „*Eranos*”. Apoi, a urmat colocviul organizat de Roger Williams Fellowship; am vorbit despre „Sacrul şi istoria religiilor”, provocând reacţii diverse şi pasionante. Într-adevăr, în faţa unui public alcătuit aproape în întregime din teologi, am încercat să arăt importanţa istoriei religiilor în cultura şi chiar în politica externă contemporană americană. Am stăruit asupra faptului că astăzi, când Asia a reintrat în istorie şi societăţile „primitive” sunt pe cale de a-şi cuceri independenţa, cercetarea şi înţelegerea corectă a

---

[1] În acea toamnă, am ţinut un seminar despre „Metode noi în psihologia religiilor” şi un curs despre „Religiile indiene de la Rig Veda la Upanişade”. Iarna, am prezentat religiile mediteraneene.

concepţiilor religioase care structurau aceste civilizaţii exotice constituie o necesitate de ordin politic. Diplomaţii, economiştii şi tehnologii trimişi în misiune în ţările asiatice, şi mai ales în fostele colonii europene, trebuiau iniţiaţi în prealabil, şi nu numai de misionari şi antropologi.

Dar în acei ani funcţionau doar câteva catedre de istoria religiilor la universităţile americane. Cincisprezece ani în urmă, numărul lor se ridicase la douăzeci şi cinci, aproape toate ocupate de foştii noştri studenţi, care-şi obţinuseră doctoratul la Universitatea din Chicago. Pe de altă parte, deşi se constituise de curând *Asociaţia profesorilor interesaţi de istoria religiilor*, nu exista nici o revistă de specialitate, deşi apăreau multe şi uneori excelente periodice consacrate problemelor teologice şi sociologiei religiilor. Împreună cu colegii mei Kitagawa şi Charles Long, am hotărât publicarea revistei „History of Religions”, pe care University of Chicago Press a acceptat s-o editeze. Astfel că în iarna 1960 am început să ne adresăm unui număr de specialişti europeni, cerându-le colaborarea. Cum în septembrie 1960 avea loc Congresul Internaţional de la Marburg, ne-am propus să prezentăm, dacă nu primul fascicol de 160 de pagini, cel puţin macheta şi sumarul revistei[1].

Iarna şi primăvara 1960 le-am consacrat articolelor pentru „History of Religions” şi revizuirii traducerilor engleze a cărţilor *Images et symboles* şi *Reves, mythes et*

---

[1] Fascicolul apărut în ianuarie 1961 se deschide cu articolul meu introductiv *History of Religions and New Humanism.*

mysteres. N-am reuşit totuşi să încep cărţulia *Myth and Reality* pe care i-o făgăduisem lui Ruth Nanda Anshan, pentru colecţia ei „World Perspectives”.

*

Conform tradiţiei, John Nef întrunea la cină, de două ori pe lună, membrii comitetului. De cele mai multe ori, era invitat un artist sau un autor străin. Astfel i-am cunoscut pe Chagall, pe Jacques Maritain, Julian Huxley, Jean Hippolyte, pe nepotul lui Charles Darwin şi mulţi alţii. *Committee on Social Thought* continua cu succes tradiţia inaugurată cu mulţi ani în urmă: tradiţia „dialogului” dintre feluritele orientări şi creaţii culturale de pe ambele ţărmuri ale Atlanticului.

*

Cursurile despre India şi despre religiile mediteraneene mă pasionau, dar nu eram prea mulţumit de documentarea pe care o puneam la dispoziţia studenţilor. Evident, le recomandam cele mai bune şi mai recente monografii, dar nu eram sigur că vor avea timp să le citească pe toate. Pe de altă parte, voiam cu orice preţ ca fiecare student să cunoască măcar o parte din textele originale, în cele mai bune traduceri accesibile. M-am hotărât atunci să fotocopiez un număr de imnuri vedice, de fragmente din *Brahmana* şi din *Upanişade*. Selecţia pentru cursul despre religiile mediteraneene era, evident,

mai complicată. Am ales fragmente din Homer, din Hesiod şi Herodot, o seamă de tablete orfice şi diferite texte tardive. Totalul nu trecea de cincizeci-şaizeci de pagini, şi astfel eram sigur că textele vor fi într-adevăr meditate de toţi studenţii.

Evident, existau câteva antologii, dar, cum nu-mi plăcea să repet cursurile şi în fiecare trimestru alegeam alt subiect, am hotărât să alcătuiesc, cu timpul, propria mea antologie, în care textele erau clasate pe teme: cosmogonii, tipuri de divinităţi, specii de sacrificiu, rituri de iniţiere etc. Astfel, am început să adun şi să clasez documentele care, mulţi ani în urmă, vor fi editate în volumul *From Primitives to Zen* (1967).

Dar, pe neaşteptate, într-o noapte din acea iarnă m-au trezit dureri neobişnuit de severe în umeri şi în braţe. N-am putut închide ochii până dimineaţa. Singura poziţie mai suportabilă era să stau înţepenit în fotoliu cu amândouă braţele ridicate. A doua zi, a venit să mă vadă doctorul Le Roy; la început, a crezut că este vorba de un atac de gută, dar curând a identificat o criză acută de artrită. De atunci, am fost nevoit să înghit şase pilule de aspirină pe zi. Uneori, durerile deveneau suportabile, şi atunci, cu mare greutate, puteam lucra câteva ceasuri. Din acea iarnă 1960 şi pentru mulţi ani, cărţile şi studiile pe care le pregăteam şi-au întârziat apariţia.

*

În nopţile când durerile artritice se înteţeau, lecturile mele favorite au fost biografiile lui Goethe şi *Conversaţiile* cu Eckermann. Aflând, la începutul lui ianuarie, de moartea lui Pettazzoni, am fost ispitit să-i recitesc cărţile. La răstimpuri, aveam surprize care îmi dădeau curaj. A. Vasquez, directorul Institutului de Filosofie din Mendoza şi *visiting scholar* pentru şase luni, nelipsit de la cursurile mele, mi-a vorbit despre „admiratorii" mei din Argentina. Vasquez se pregătea să scrie o carte despre „gândirea mea filosofică"; în fond, îmi repeta, eu sunt, înainte de toate, un filosof care îşi neglijează vocaţia, încerc să-mi camuflez gândirea personală sub masca erudiţiei. Dar, adăugă, în Argentina nimeni nu se mai lasă păcălit de această camuflare. Mă apăram cum puteam; deocamdată, i-am spus, trebuie să închei operele „de erudiţie". Se vor vedea mai târziu interesul şi originalitatea lor filosofică. În fond, am adăugat, „camuflajul" acesta făcea parte din tradiţia filosofică occidentală (i-am amintit câţiva autori medievali).

La sfârşitul iernii, l-am recitit cu încântare pe Nietzsche. Alternam lectura cu Faust II. Studenţii cursului despre „omul istoric" păreau fascinaţi, mai ales pentru că reveneam mereu asupra exemplelor greceşti.

Am fost surprins primind în acea primăvară o teză de licenţă de la Northwestern University. Tânărul autor, Guy Welbon, discutând *Mircea Eliade's Image of Man*, încerca

să prezinte *An Anthropogery hy an Historian of Religions*. Era prima lucrare universitară despre concepţiile mele. În anii următori, tezele de doctorat s-au înmulţit, atât în Statele Unite, cât şi în Europa.

Auzeam, la răstimpuri, că unii filologi nu sunt de acord cu metoda mea: îmbrăţişez prea multe domenii şi este imposibil să le aprofundez pe fiecare în parte. Argumentul părea convingător, dar se întemeia pe o confuzie. Întocmai cum i s-ar fi reproşat unui biolog care studiază biologia insectelor că nu cunoaşte toate speciile de coleoptere, de himenoptere, de lepidoptere şi de hemiptere. Asemenea rezerve au continuat să fie repetate în anii următori. Am încercat să-mi justific poziţia metodologică într-o serie de articole, dar nu sunt sigur că mi-am convins întotdeauna criticii. Am avut totuşi satisfacţia să citesc în cartea profesorului George P. Grant *Philosophy în the Mass Age* [Hill and Wang, New York, 1960] aceste câteva rânduri: „*For what follows about the archaic man, I must express my profound dependence on the work of Mircea Eliade. Professor Eliade seems to me unique among modern scholars of religion, not only în his grasp of the facts, but also în his philosophical and theological wisdom*” (p. 126)[1].

---

[1] „în cele ce urmează despre omul arhaic, trebuie să-mi exprim profunda dependenţă de opera lui Mircea Eliade. Profesorul Eliade mi se pare unic printre oamenii de ştiinţă moderni specializaţi în religii nu numai prin modul său de a aborda faptele, dar şi în ce priveşte înţelepciunea sa filosofică şi teologică” (n. r.).

Vorbindu-le într-o zi studenţilor despre necesitatea de a descifra straturile şi morfologia unui fenomen religios (bunăoară, iniţierea), am început lecţia afirmând că „nu se poate concepe Darwin înainte de Linne”. Cu alte cuvinte, n-a fost posibilă înţelegerea originii şi evoluţiei speciilor – adică a „Istoriei” creaţiilor biologice – înainte de descoperirea morfologiei. Compararea celor două sisteme morfologice, cel zoologic (sau vegetal) şi cel istoric-religios arată că sunt mai puţine diferenţe între un mit african şi unul australian decât sunt între două specii de coleoptere sau himenoptere. Şi, cu toate acestea, naturalistul vede că ele fac parte din aceeaşi categorie: cea a insectelor. Evident, altul este contextul biologic al unui fluture, altul al unei muşte sau furnici. Întocmai cum, în Africa sau în Australia, e vorba de contexte culturale diferite.

*

Către sfârşitul lui martie, Jean Gouillard îmi anunţă moartea lui Gustave Payot. O aşteptam amândoi de câţiva ani. De mult Payot părea pierdut: figura i se descompusese, slăbise enorm, abia mergea; trupul i se înclina uşor spre dreapta, parcă ar fi fost gata să cadă. Vara trecută, când l-am căutat la editură, nu l-am găsit; mi s-a spus că nu vine decât un ceas, două, dimineţile.

Încă un contemporan al debutului meu parizian pe care îl pierdeam. A rămas în amintirile mele aşa cum era: un personaj balzacian. Avariţia lui, simţul lui de afaceri,

agresivitatea lui (când îţi spunea, la primele întâlniri, că e surd, aveai impresia că te va lua la bătaie.), micile lui manii (suferea cumplit când unii din colegii lui, editori străini, îl trăgeau pe sfoară cu câteva sute de franci.) Dar nu voi uita niciodată că, datorită curajului lui de a tipări, în cinci ani, *Traité, Le Chamanisme* şi *Le Yoga*, reuşisem să mă fac atât de repede cunoscut ca istoric al religiilor.

Crizele de artrită se înteţeau, în pofida celor şase-şapte pastile de aspirină pe zi. Au fost nopţi când, incapabil să-mi ridic braţele, am fost nevoit să scriu pe genunchi. Eram îngrijorat, dându-mi seama că nu izbuteam să închei conferinţa pentru Harvard, nici să încep cărţulia *Myth and Reality.* În acea teribilă iarnă şi primăvară 1960, când mă întrebam dacă sănătatea îmi va îngădui să sfârşesc tot ce începusem, am primit câteva scrisori care mi-au dat curaj. Un psihanalist german, G. R. Heyer îmi scria că *Images et symboles* îl ajutase să înţeleagă, în sftrşit, funcţia simbolului. Despre *Naissances Mistystiques* (= *Birth and Rebirth*), etnologul Alfred Metram îmi mărturisea: „*Comme précédemment, je n'ai su ce qu'il fallait de plus admirer: de la lucidité de votre exposé, ou de votre étonnante érudition. Comment faites-vous pour vous tenir en courant de tant de publications sur tant des régions diverse? En ce qui concerne l'Amerique du Sud, rien d'important ne me semble vous échapper, et Dieu sait si cette littérature est difficile à maitriser*"[1]. Iar faimosul critic Northrop Frye,

---

[1] Ca şi mai înainte, n-am ştiut ce să admir mai mult: luciditatea expunerii dumneavoastră sau uimitoarea dumneavoastră erudiţie. Cum reuşiţi să fiţi la curent cu atâtea publicaţii, despre atâtea regiuni diverse? În ce priveşte

pe care aveam să-l întâlnesc curând la Harvard, îmi scria entuziasmat de *Forgerons et Alchimistes*: „I never expected to meet any writer who could fill me with the same sense of fresh discovery that Frazer did in my early student days, but I reckoned without Mircea Eliade. What is so amazing is not the breadth of your erudition, but its unity: the consistency with which you can make alchemy, yoga, primitive religious beliefs, and so many other things come together andform a pattern”[1].

Între 23 şi 26 aprilie, am fost la Cambridge, Massachusetts, găzduit la hotelul Continental. Northrop Frye a deschis simpozionul despre „Myth Today„, iar a doua zi, duminică, mi-am ţinut într-un amfiteatru aproape plin conferinţa despre „Myth of the Beginnings and Myths of the End„. L-am cunoscut în sfârşit şi pe Northrop Frye şi am stat de vorbă cu A. D. Nock, Roman Jakobson şi alţi savanţi pe care aveam să-i revăd, tot la Cambridge, în anul următor. După câteva zile, mă aflam la South Bend, la colocviul „Christian Culture”. Acceptasem invitaţia mai ales ca să-l întâlnesc pe Charles Dawson. Aflasem că citise cu mult interes *Traité* şi *Le Mythe de l'éternel retour* şi aşteptam emoţionat convorbirea pe care mi-o făgăduise

---

America de Sud, nimic important nu pare să vă scape, şi Dumnezeu ştie dacă această literatură este greu de stăpânit” (n. r.).

[1] Nu m-am aşteptat niciodată să întâlnesc vreun scriitor care să-mi poată oferi acel sentiment al descoperirii pe care mi l-a dat Frazer la începutul studenţiei mele, dar nu-l luasem în calcul pe M. Eliade. Ceea ce este atât de uluitor nu este marea dumneavoastră erudiţie, ci unitatea ei: armonia cu care dumneavoastră puteţi aduna laolaltă alchimia, yoga, credinţele religioase primitive şi atât de multe alte lucruri şi de a forma din ele un sistem” (n. r.).

unul din organizatorii colocviului. Dar n-am avut acest noroc. Tăcerea serafică a lui Dawson mi-a amintit de tăcerile lui Lucian Blaga.

La mijlocul lui iunie, am petrecut câteva zile la Elison Bay, conduşi de Harriet Platt. Revedeam acele sate şi vile pe malul lacului după doi ani, dar mi se părea că trecuse mult mai mult. Începeam să simt altfel America. Ştiam că legea imigraţiei îmi îngăduia să mai rămân până în vara următoare, 1961. După aceea, trebuia să ne întoarcem pentru doi ani în Franţa şi să reintrăm în Statele Unite cu o nouă viză, de imigrant-permanent. Eram amândoi fericiţi. Am fi pus capăt peregrinărilor de fiecare vară şi aş fi putut lucra mai cu spor. Dar destinul hotărâse altfel...

Anexe

Anexele reproduc textele incluse în versiunea franceză, *Memoire II, Les Moissons du solstice*, Gallimard, 1988.

I

Dar destinul hotărâse altfel.

Ultima frază a ultimei cărţi scrise de Mircea Eliade. Ultimul simbol pe care ni-l propune. Aici, sacrul nu mai este preocupat să se camufleze. Pentru ca o operă – neterminată – să se încheie cu aceste cuvinte, ea trebuia să fie scrisă de un Eliade. Înainte de a pleca, decodificatorul misterelor adaugă o cheie celor pe care ni le lăsase deja. Ca încă o lumină înainte de a se cufunda în aceea a „vieţii de după viaţă”.

Şi atunci, se mai poate afirma cu certitudine că n-a avut timpul necesar să termine această carte? Timp, carte... Dacă Eliade a fost stăpânit până la obsesie de carte, aceasta e pentru că ea constituia pentru el un mijloc privilegiat de a „ieşi din Timp”, de a „pune în valoare Moartea ca reintegrare”. Dar şi aici destinul hotărâse în mai multe împrejurări altfel: atâtea note, manuscrise, caiete, scrisori pierdute la Londra în timpul războiului, surghiunite prin poduri uitate din Bucureşti, arse din nebăgare de seamă la Paris şi, în sfârşit, mistuite de flăcări la Chicago într-un incendiu inexplicabil. Cine poate spune cât de puternic a fost pentru el acest ultim şoc? S-a găsit pe biroul său o notă datată 19 decembrie 1985:

„Ieri seară, pe la zece, am auzit bătăi în uşa din dos. Vecinul nostru, de la etajul de jos, îmi spune: — Biroul d-tale arde!... Am telefonat la pompieri. Lucrează acolo de

cinci minute. Poate că ar trebui să veniţi să vedeţi ce s-a întâmplat.

M-am îmbrăcat cât am putut de repede şi am plecat cu el. Auzeam cum pompierii spărgeau geamurile de la ferestrele biroului. Ger cumplit, şi apa care se scurgea pe scările Meadville-ului îngheţa îndată ce ajungea pe trotuar.

Nu mi-au dat voie să intru. Pe scara principală, apa se revărsa ca un pârâu de munte.

Aşa a început. A trebuit să mă întorc acasă. Christinel mi-a dat un somnifer dublu.

În acea zi, Eliade se temea ca nu cumva focul să fi distrus printre altele manuscrisul Jurnalului, martor (activ) al vieţii sale. Profund afectat, să fi văzut el în asta, sub aparenţa profanului, unul din acele „semne„ pe care ştia să le descifreze ca nimeni altul? „Moartea colectivă”, care îl preocupa de atâta timp, începea cu cea a scrierilor sale inedite, ataca perfid amintirile.

Mircea Eliade s-a stins în aprilie 1986, cu o carte în mână. Fără să o fi scris pe cea care l-a tentat atât de mult, Omul ca simbol. El. Destinul hotărâse altfel...

Alain Paruit

II

ULTIMELE CLIPE ALE LUI MIRCEA ELIADE MAHĀPARINIRVĀNA

Profesorul Ioan Petru Culianu, unul dintre discipolii cei mai apropiaţi ai lui Mircea Eliade, a relatat ultimele zile ale acestuia într-un text [redactat în limba română şi pe care-l redăm şi noi – n. ed.] din care reproducem aici esenţialul, cu amabila autorizaţie a dlui Virgil Ierunca, ce l-a publicat în numărul special (48-49, noiembrie 1986), drept omagiu adus lui Eliade, în „Limite", revistă culturală românească ce apare la Paris.

După trei săptămâni de şedere la Chicago, seara de luni 14 aprilie este a doua pe care n-o petrec împreună cu Mircea şi Christinel Eliade. Studenţii de la Disciples of the Divinitz School House, unde sunt găzduit, au lunea o cină în comun. Aş vrea să ne cunoaştem mai bine . Contrar aşteptărilor mele, cina se termină la şapte. Aş mai avea timp să trec pe la ei, cu pretextul de a mânca împreună un cantalup. De o săptămână, Mircea Eliade are dureri crepusculare atroce în coşul pieptului şi e cuprins de o ciudată oboseală. În primele două săptămâni după venirea mea, am lucrat amândoi cu spor la diverse lucruri – între altele, la trierea materialelor salvate din incendiul care i-a devastat parte din biroul din Meadville Theological Seminary la 18 decembrie 1985. În fond, paguba

materială a fost redusă: toate hârtiile importante au fost salvate. Au pierit cărţi şi scrisori numai. Pentru Mircea Eliade însă, incendiul a avut o altă semnificaţie. Mi-a repetat de atâtea ori că lumea este un camuflaj, că e plină de semne care trebuie descifrate cu răbdarea unui ghicitor în pietre, încât cred că-l înţeleg. Se gândeşte oare la romanul *Lumina ce se stinge*, la focul care consumă biblioteca şi pe savant împreună cu ea?

(*Jurnal* [I. P. Culianu – n. ed.], 4 aprilie 1986, despre seara petrecută la Christinel şi Mircea Eliade, împreună cu fiziciană Sanda Loga: „M. E. citeşte foarte mult despre *Life after Life – Viaţa după viaţă* – şi e convins că moartea e un „semn de lumină”. Repetă asta de mai multe ori. Chr. şi S. L. numesc autorii a două cărţi care au adunat mărturiile unor oameni scăpaţi ca prin minune de la moarte. De fapt, de treizeci şi mai bine de ani, aceasta e una din marile teme ale literaturii sale.” *Jurnal*, 5 aprilie: „Oare pe cine încerca să convingă de cele de mai sus, pe noi, ori pe sine însuşi? Pe amândoi, cred. Şi poate că universul conţine, printre altele, şi acest vicleşug: că dacă cineva îşi construieşte un ,,palat în ceruri” — orice fel de palat ! — se va duce să locuiască acolo, în eternitate. Poate că totuşi paradisele există. Cât despre infern , nu sunt sigur: infernul ar putea fi doar uitare. Deşi un bun muncitor ar putea să-şi clădească şi un infern dincolo”.)

Duminică după prânz, ne-am plimbat împreună ca să admirăm florile abia răsărite pe peluze (Mircea Eliade admiră peluzele americane şi lărgimea străzilor: „Aici poţi respira, nu e înghesuit ca în Europa.”) Mi-a părut iarăşi

cum îl ştiu de mai bine de zece ani, fremătând de curiozitate pentru orice, iradiind din toată fiinţa un amestec unic de bunătate, tensiune intelectuală, pace şi seninătate. Nu a părut nici obosit, nici deprimat. În cadrul schimburilor active de cărţi care au loc începând din seara venirii mele, îi promit să-i caut pentru a doua zi nuvela *Ligheia* de Tomasi di Lampedusa.

Seara, suntem invitaţi cu toţii la celebra indianistă Wendy O'Flaherty şi la băiatul ei Michael, împreună cu nu mai puţin celebrul filosof David Tracy, numit de curând *Service Distinguished Professor*. Christinel şi Mircea Eliade sunt centrul serii. Pentru prima dată în ultimele zile, el cinează fără dureri. Suntem cu toţii optimişti, cu atât mai mult cu cât ultimele analize, făcute în urmă cu vreo două săptămâni, au fost perfecte. Satisfăcut, mă întorc acasă cu gândul că marţi vom relua lucrul şi că, poate, Mircea Eliade va renunţa la spaima de magnetofon şi va începe să dicteze o nuvelă. Durerile care l-au chinuit până acum nu pot fi decât una din nenumăratele şicane ale artritei, aceeaşi care-l împiedică să scrie.

Luni, 14 aprilie, după ora 7 seara [...] Telefonul la care Christinel răspunde de obicei sună în gol. O invitaţie de ultimă oră? [...] Puţin probabil. Încerc să-mi alung gânduri sinistre. Fără îndoială, trebuie să existe o explicaţie simplă pentru absenţa lor de acasă: de exemplu, s-au dus la *Quadrangle Club* să cineze. Dar acolo se duc doar miercurea. Încă de două ori telefonez fără răspuns. După opt, telefonul meu intră în pană. Încerc până la zece să-l animez, dar fără folos.

Marţi [...] la ora 11 [...] găsesc o notă în uşă: Christinel se află în spital, Mircea Eliade este în *Intensive Care Unit* în urma unui atac de congestie cerebrală. La 11.30, intru pe uşa rezervei D 505 de la etajul 5 al spitalului universitar „Bernard Mitchell”, unul dintre cele mai bune din lume. Cu mâna lui Christinel în mâna lui stângă, Mircea Eliade îi zâmbeşte, apoi îmi zâmbeşte cu aceeaşi căldură care este numai a sa. Ne înţelege perfect, dar nu poate vorbi: atacul i-a atins partea stângă a creierului, nu se ştie cât de grav. Partea dreaptă a corpului îi este, probabil temporar, paralizată.

Christinel mă ia deoparte şi îmi povesteşte că luni, în jurul orei şase, Mircea Eliade i-a cerut cartea lui Emil Cioran *Exercices d'admiration* şi s-a aşezat în fotoliul său preferat de catifea verzuie ca să citească. Zece minute mai târziu, stătea în fotoliu zâmbind nemişcat, cu cartea deschisă în braţe. Crezând că e vorba de o glumă, Christinel l-a chemat o dată, de două ori, fără răspuns. A alarmat imediat buni prieteni, pe profesorul Lacoque şi pe soţia sa, iar salvarea l-a transportat la spital în nu mai mult de douăzeci de minute.

Doctorii erau optimişti: desigur, următoarele zile aveau să fie hotărâtoare, dar congestia părea relativ uşoară. Şansele să se restabilească erau, în acea primă zi, de 50%. Dovedind un devotament pe care aveam să-l înţeleg în cele aproape opt zile de veghe la căpătâiul lui Mircea Eliade, lângă rezervă se aflau deja decanul facultăţii, profesorul Frank Gamwell, David Tracy, Wendy O'Flaherty, fiziciana Sanda Loga, mai târziu profesorul

Jerry Brauer; profesorii Joseph şi Evelyn Kitagawa, Paul Ricoeur cu soţia şi mulţi alţii.

În tot acest timp, Mircea Eliade e alert, îşi potriveşte ochelarii ca să recunoască vizitatorii, zâmbeşte, şi mai ales îi propune soţiei sale un joc, care va fi şi ultimul său gest înainte de a-şi pierde definitiv cunoştinţa: îi arată verigheta, prinsă cu o sârmă verde ca să nu-i alunece de pe deget, îi strânge afectuos mâna, pune verigheta sa alături de a ei, încearcă să-i ducă mâna la buze ca să i-o sărute. În rezervă, nu se varsă lacrimi. Christinel şi le şterge afară, iar lângă el rosteşte fără încetare încurajări.

Ştiu că mulţi oameni sunt, ca şi mine, profund legaţi de Mircea Eliade. Dar purtarea prietenilor săi americani este uimitoare: decanul Gamwell şi David Tracy îşi vor anula fiecare o călătorie, petrecându-şi ziua întreagă la spital. Iar măsura devotamentului lor avea să se vadă abia în zilele următoare. Profesorul Nathan Scott, un venerabil pastor anglican de culoare, fost coleg al lui Mircea Eliade, e anunţat de internarea acestuia şi sfătuit să nu vină încă la Chicago. Mircea Eliade a lăsat dispoziţie ca el să-i administreze extrema oncţiune[1], ca semn de înfrăţire între rase şi religii. Deocamdată însă, Mircea Eliade pare în afara oricărei primejdii. Zilele următoare vor fi cruciale. Christinel e hotărâtă să-l vegheze în fiecare clipă, iar el însuşi, deşi incapabil s-o spună, pare decis să recupereze.

Relatarea tuturor acestor fapte şi nume are, după cum

[1] „Ungerea bolnavilor”, „maslu” (n. ed.)

cred, importanţa ei în economia biografiei lui Mircea Eliade. Transparentă dintru început (cine nu-şi aminteşte de paginile din *Amintiri* vorbind de pătrunderea copilului într-o cameră plină de mister, pagini pe care Saul Bellow le-a citit în faţa celor peste 1200 de oameni adunaţi la serviciul funerar ?) existenţa lui Mircea Eliade trebuie să-şi găsească o cronică exactă până în ultimele clipe. Mai mult, nici un amănunt al acestor opt zile de veghe nu e lipsit de sens. O moarte nu seamănă cu alta, deşi, probabil, există anumite modele cărora toate morţile li se conformează mai mult sau mai puţin. Moartea ciobanului din Mioriţa nu e la fel cu aceea a doamnei Bovary, iar crucificarea lui Isus nu seamănă cu sfârşitul lui Buddha, cunoscut sub numele de parinirvāna.

Jurnaliştii l-au numit deseori un mare solitar. Corectă în ce priveşte opera lui, judecata este cât se poate de nedreaptă cu referire la viaţa (şi la felul morţii) lui Mircea Eliade. A afectat direct sute de conştiinţe; poate mii; şi indirect sute de mii. Toate se întâlnesc acum într-un moment de solidaritate care îi transformă sfârşitul într-o ceremonie patetică, dar nu tragică. (Aveam să înţeleg acest lucru abia peste câteva zile. Însăşi moartea lui semăna pace.)

Dintru început, devotamentul tuturor prietenilor a fost mişcător; pentru a da un singur exemplu: într-una din zile, decanul Gamwell a stat nu mai puţin de şapte ore în picioare, nemişcat, în coridorul spitalului, fără a-şi manifesta în nici un fel prezenţa, de teamă de a nu stingheri. Mulţi s-au perindat în pelerinaj necurmat,

sfidând toate regulile secţiei de reanimare (*Intensive Care Unit*), deseori spre disperarea personalului.

Optimismul nostru a durat trei zile, în care starea lui Mircea Eliade părea uneori să se îmbunătăţească atât de mult, încât nu aveam îndoieli asupra însănătoşirii. Joi, la 7.30 dimineaţa, a răspuns perfect examenului neurologic, dar mai târziu şi-a pierdut coordonarea, dând semne de nervozitate, probabil din cauza unei dureri. Uşor sedat, a dormit mult, dar seara nu mai era în forma de dinainte. Acesta nu era un motiv pentru a pierde speranţa: doctorii explicaseră că o congestie produce întotdeauna edem cerebral; perioada cea mai dificila pentru bolnav este retragerea edemului, care durează circa trei zile. Abia după aceea se poate constata mărimea daunelor, vindecarea completă nefiind nicidecum exclusă.

Deşi vineri la prânz Mircea Eliade nu mai deschidea ochii (funcţiile inimii, vizibile pe ecran, fiind însă excelente), totul părea să corespundă previziunilor medicale. Mi-am ţinut seminarul între 1.30 şi 4.30, iar înainte de 5 m-am întors la spital fără nici un fel de presentimente, convins că lupta lui Mircea Eliade, cu ajutorul devotamentului nesfârşit al lui Christinel şi cu sprijinul acelor prieteni minunaţi care-i vizitau neîntrerupt, avea să se încheie cu bine. Dimineaţa, începusem să-i spun lui Mircea Eliade acea poveste pe care i-o promisesem în plimbarea care avusese loc duminica, 13 aprilie, la ora două. Înainte de prânz, Christinel îi citise din propriile lui nuvele, pe care Mircea Eliade le recitise cu puţine zile înainte. (A fost singura dată când am auzit de

la el o apreciere pozitiză asupra propriei sale opere, mai ales asupra nuvelei Ivan, în care e vorba despre o moarte asupra căreia există „evidenţe mutual contradictorii”. Mircea Eliade repetă formula cu satisfacţie, remarcând că, în fond, nu se ştia dacă personajul – un elev TR în război – a murit sau nu.)

Vineri, la ora cinci, trăiesc probabil clipa cea mai zguduitoare după lungi ani în care existenţa lui Mircea Eliade fusese pentru mine o garanţie a ordinii lumii: Christinel îmi comunică plângând că analizele aduseseră dovada unui cancer în curs de generalizare; că profesorul se afla în comă şi că moartea sa era o chestiune de zile, poate de ore. De aici încolo, a început Marea Veghe, în care s-a desluşit taina morţii lui Mircea Eliade: a fost moartea lui Buddha, mahāparinirvāna.

În intervalele cât a rămas singură cu el, Christinel i-a vorbit. (După ea, Mircea Eliade a continuat să-i zâmbească dincolo de noaptea cunoştinţei care l-a învăluit definitiv vineri.) Nu ştiu ce i-a vorbit. Sunt un martor parţial, care i-a privit pe ceilalţi, mai ales pe Christinel, cu admiraţie şi compasiune, imaginând doar imensa ei durere. Dar pot relata cu certitudine numai anumite părţi ale Marii Veghi, cele privitoare la relaţia mea cu Mircea Eliade, cu Christinel şi cu ceilalţi prieteni.

Vineri, spre seară, rămas singur cu el, am continuat să-i povestesc nuvela *Ligheia*. Mitologia ei, profesorul La Ciura îndrăgostit de sirena Ligheia, supravieţuitoare a epocii elene în marea cea mai albastră a lumii,

corespundea oarecum trecerii pe care Mircea Eliade se pregătea s-o facă.

Christinel a rămas toată noaptea şi ziua de după ea neclintită în rezerva 505, mână în mână cu Mircea Eliade. L-am vegheat şi eu, năruit, sprijinindu-mă de perete. Îmi fusese relativ uşor să fiu optimist, atâta vreme cât exista speranţă; acum totul căpăta o altă dimensiune, neaşteptată: Mircea Eliade avea să dispară din orizontul fiinţelor certe. Numai gândul, răsărit la capătul acestei nopţi, cum că ne aflăm în parinirvăna avea să-mi aducă pace: era timpul când discipolii şi prietenii adunaţi din întreaga lume aveau să soarbă ultimele picături de viaţă din trupul care până nu demult adăpostise un Mare Suflet.

Sâmbătă, 19 aprilie, după-amiază, soseşte Nathan Scott de departe. În faţa câtorva prieteni strânşi lângă Christinel în rezervă îi administrează cu voce vibrantă extrema oncţiune şi rosteşte, secundat de David Tracy şi de Frank Gamwell, rugăciuni pentru eliberarea sufletului.

Inima lui Mircea Eliade funcţionează încă normal. Îmi trebuie mult timp ca să înţeleg ce se întâmplă: profesorul le dă timp discipolilor să vină. Charles Long, unul din primii săi elevi, a ajuns la Chicago de departe; la fel Bruce Lincoln, unul dintre ultimii şi cei mai dragi studenţi, colegul meu de clasă din 1975. Telefonul din secţia de reanimare sună din toate părţile lumii , călcând încă o dată regulile spitalului.

Marţi dimineaţă, ies ca să fac câteva curse pentru Christinel, care n-a mai părăsit nici o clipă spitalul de vineri. La întoarcere, Wendy O'Flaherty mă cheamă

înăuntrul rezervei; la orele 9.15 ale zilei de 22 aprilie, tensiunea arterială a lui Mircea Eliade a căzut, dar inima aceasta formidabilă, nu numai mare, ci şi rezistentă, încă mai pâlpâie. Wendy ştie că n-aş fi putut să-mi iert niciodată absenţa de lângă profesor în ultima clipă. Îmi spune că Mircea Eliade a avut şi această ultimă bunătate: mi-a aşteptat întoarcerea. Tot mai rare, bătăile pulsului se încheie la 9.40. David Tracy şi Frank Gamwell rostesc o ultimă rugăciune. Parinirvāna a luat sfârşit.

Desigur, lumea nu va mai fi niciodată aceeaşi fără Mircea Eliade. Dar am înţeles după o noapte de disperare că în cele cinci zile ale veghii Mircea Eliade înfăptuise o minune. Prietenii şi discipolii săi se întâlniseră în acest timp acolo, solidari cu Christinel şi întărindu-şi legăturile unul faţă de celălalt. În mahāparinirvĀna , timpul adunării înainte de marea trecere, există o mare înţelepciune. Şi din nou îmi aminteam de vârsta de 24-25 de ani, când credeam că descifrez în zâmbetul lui Mircea Eliade cunoştinţa misterelor universului.

Poate că, într-adevăr, se petrecuseră lucruri tainice, privitoare la soţia sa care-l veghease cu devotament eroic; la schimburile de sentimente şi gânduri între prietenii nedezlipiţi de ea; la soarta şi, poate, la misiunea lor. Timpul adunării fusese, poate, şi un timp de probă.

Deşi ochii mi se înnegurează din când în când; deşi lumea va arăta cu totul altfel fără Mircea Eliade – totuşi i-am acceptat moartea cu împăcare. Miercuri, 23 aprilie 1986, la ora două, a fost cremat pe Woodlawn Avenue colţ cu strada 67. Între două pasaje din înţelepciunea lui

Iisus Sirach şi Apocalipsa lui Ioan, David Tracy a citit şi o pagină din *Mitul eternei reîntoarceri*. Slujbe pentru odihna sufletului au fost rostite în toate bisericile ortodoxe din America. Organizat din umbră de David Tracy, serviciul memorial care a avut loc în enorma Rockefeller Chapel din Hyde Park, campusul universităţii din Chicago, a fost, după mărturia unui bătrân profesor, cea mai frumoasă slujbă la care asistase vreodată. În locul elogiilor, Saul Bellow, Paul Ricoeur, Wendy O'Flaherty şi subsemnatul am citit fragmente din opera lui Mircea Eliade în cele trei limbi în care acesta a scris până la sfârşitul vieţii: româna, franceza şi engleza. Charles Long a explicat esenţa Marii Veghi, care nu era numai rezultatul iradierii universale a celor peste cincizeci de cărţi ale profesorului, ci şi a necrezutei sale bunătăţi. Nathan Scott (cine a spus că ar putea deveni cel mai grandios arhiepiscop de Canterbury?) a încheiat o tânguire despre sufletul Dreptului care se află în mâna Domnului. nnnn

Înţeleptul se află în pace, căci Dumnezeu l-a încercat ca aurul în cuptor, îngâna poporul adunat în biserică.

În fond, continui să-mi repet de ani de zile, dacă lumea aceasta este un camuflaj, aşa cum mi-aţi spus de atâtea ori, Mircea Eliade, atunci sunt fericit că am trăit în aceeaşi taină în care aţi trăit şi dumneavoastră.

Chicago, 24 aprilie-1 mai 1986

Ioan Petru Culianu

III

OMAGII

Dintre numeroasele omagii aduse lui Mircea Eliade în întreaga lume, le reproducem mai jos pe cele ale prietenilor şi compatrioţilor săi Emil Cioran şi Eugen Ionescu. Textul lui Cioran a apărut în numărul special din revista „Limite”. Textul lui Ionescu a fost citit de acesta la deschiderea „Zilelor omagiale Mircea Eliade”, organizate de Centrul „Georges, Pompidou” (Beaubourg) între 17 şi 19 iunie 1987.

ÎN SFÂRŞIT, O EXISTENŢĂ ÎMPLINITĂ

De îndată ce am aflat că zilele lui Mircea Eliade erau numărate, durerea pe care am resimţit-o a fost atât de intensă, încât din mintea mea s-a şters totul, cu excepţia primelor noastre întâlniri şi a alurii sale de personaj miraculos. Într-o prietenie, ca în orice altceva, începutul îţi oferă sentimentul neprevăzutului şi unicităţii. Ceea ce urmează nu va egala niciodată strălucirea începuturilor. N-ar fi cel mai bine să dispari înainte de a lăsa urme? Toate acestea nu sunt decât o divagaţie care merge în întâmpinarea imaginii pe care ne-o lasă un spirit convins până la obsesie că este obligaţia fiecăruia să dea tot ce e mai bun din el. În această privinţă, Mircea era cel mai puţin balcanic dintre noi toţi. Nu avea nici gustul, nici

superstiţia eşecului, nu cunoştea uşurarea de a abandona un proiect, nici voluptatea inerentă oricărei fapte neîmplinite. Tocmai am primit câteva rânduri de la un prieten din tinereţe – genial, fără îndoială – în care acesta îmi spune, făcând un bilanţ, că existenţa sa e marcată de „semnul neîmplinirii”- Acesta este defectul nostru, fascinant şi descurajant, expresie a unei înţelepciuni de-a-ndoaselea. Suntem cu toţii mai mult sau mai puţin nişte rataţi. Eliade, în schimb, nu era în nici un fel ratat, refuza să se considere astfel şi acest refuz sau această imposibilitate este motivul pentru care opera lui literară repugnă acelui ne-diabolic, ne-autodistructiv, ne-negativ în mod pozitiv atât de caracteristic celui mai mărunt destin valah.

I-am reproşat deseori că nu este ca. Noi. Acest „noi” este, evident, arbitrar. Nu toată lumea are şansa de a fi rămas înlăuntrul lui însuşi. Dar reproşul cel mai grav pe care am avut tupeul să i-l fac este că s-a ocupat de religii fără a avea un spirit religios. Este un subiect pe care nu l-am abordat niciodată direct, dar în mod cert rezerva mea mai mult sau mai puţin explicită asupra unui lucru atât de important nu putea decât să-i displacă. Era vorba de o obiecţie întemeiată din partea mea? Să spunem mai degrabă că era o ipoteză care a degenerat în convingere. Cu câteva săptămâni înainte de a muri, într-un interviu acordat unui ziarist care făcea aluzie la reproşul meu, el a răspuns că atitudinea lui faţă de religii nu era deloc cea a unui savant. „Mă străduiesc să înţeleg”, a precizat el.

— Fără îndoială, dar savantul nu face altceva. Şi dacă înţelegi toţi dumnezeii, înseamnă că nu te interesează cu adevărat niciunul. Un dumnezeu există pentru a fi adorat sau hulit. Nu ne putem imagina un Iov erudit.

Dacă mă încăpăţânez să susţin că Eliade nu era un credincios, şi chiar că nu era predestinat să fie, este pentru că nu-l văd să se mulţumească doar cu studiul în profunzime, fără de care nici o idee fixă nu e posibilă, iar rugăciunea este o asemenea idee fixă, cea mai mare dintre toate. El nu era obsedat decât de acţiune, „de faptă”, de randament în sensul cel mai nobil al cuvântului. Când eu îi spuneam că nu „lucrez” aproape niciodată, el nu voia şi nu putea să înţeleagă. Era total străin oricărui fel de nihilism, fie el şi metafizic. Ignora într-un grad inimaginabil seducţia trândăviei, a plictiselii, a vidului şi a remuşcării. Cine era el în fond? Cred că pot da un răspuns: un spirit deschis tuturor valorilor cu adevărat spirituale, deschis pentru tot ce opune rezistenţă morbidului şi îl învinge. El credea în mântuire, era evident de partea Binelui, opţiune nu lipsită de pericol pentru un scriitor, dar providenţială pentru cineva care respinge fascinaţia negării sau dispreţului. Oricât de deprimat ai fi fost, nu plecai niciodată dezorientat după o convorbire cu el. Funciarmente inapt pentru deprimare, avea un fond sănătos care mă încânta. De multe ori, i-am spus că suferea de o iluzie ereditară. Cheia optimismului său invincibil trebuie căutată în încrâncenarea lui de a lăsa o imagine completă a resurselor sale, de a se realiza în fond ca nimeni altul, cu riscul – s-o mărturisim – de a-şi priva

prietenii şi inamicii de plăcerea de a medita asupra slăbiciunilor lui.

E. M. Cioran

PRECURSORUL REÎNNOIRII

Resimt încă dureros absenţa scumpului meu Mircea Eliade. Îmi va lipsi întotdeauna. Va lipsi, de asemenea, vieţii intelectuale a planetei noastre, vieţii ei spirituale.

L-am cunoscut pe Mircea cu mai bine de jumătate de veac în urmă, la Bucureşti, la întoarcerea sa din India. Deşi foarte tânăr, avea un renume excepţional. Era ceea ce se numea pe atunci „şeful noii generaţii". Mă intimida. Mai târziu, a devenit unul dintre cei mai importanţi mentori ai tinerilor intelectuali din Occident, mai ales americani, dar şi francezi.

El a revalorificat mitul, gândirea mitică, pe care spirite mărunte, atâtea spirite mărunte a-metafizice le considerau minciuni, înşelătorii, legende, basme sau mistificări. Este suficient să cităm printre aceştia pe Roland Barthes. Pentru Eliade, mitul rămânea tot o poveste, o legendă, dar o legendă exemplară, o structură a gândirii, o idee în sens platonician, arhetip, articulaţie, taină. El opunea adevărul mitic ideologiei, atâtor idei care au infestat spiritele, sau descoperea, în confuzia ideologică, mitul ascuns, mitul îngropat, camuflat: astfel depăşit scopul istoriei marxiste, această ieşire în afara istoriei este o viziune nuanţată a

Raiului de dinaintea prăbuşirii, pe care marxiştii îl căutau aici, pe pământ, greşind, bâjbâind în bezna minţii lor. Eliade decela în gândirea progresistă mitul ascensional, elevaţia în gândirea utopică a istoricilor etc.

Pentru că Mircea Eliade ştia, prin scrierile sale hermeneutice, să citească textele, să interpreteze just şi să pună în lumină profunzimile în care se rătăcea mentalitatea modernă. Sub ceea ce era supus putrefacţiei, Eliade descoperea evidentul, imputrescibilul, realul, sacrul.

Se vorbeşte mult acum de întoarcerea sacrului. Eliade este, probabil, profetul, autorul, precursorul acestei reînnoiri. Secolul al XXI-lea, spunea Malraux, va fi religios sau nu va fi deloc: el va fi mulţumită şi lui Eliade, învăţăturii sale.

Mircea Eliade ne face să înţelegem că revelaţiile diverse ale religiilor implică Unicul, Revelaţia esenţială. Vreau să spun că dacă îi citeşti operele, Istoria religiilor printre altele, îţi dai seama că religiile sunt tradiţii multiple ale unui adevăr unic. Masson-Oursel, pe care îl putem considera un precursor al lui Mircea Eliade, în cartea sa – un pic uitată astăzi – despre religiile comparate, descoperea în religii similitudini, asemănări, care par a fi cu adevărat o cercetare, o căutare comună tuturor.

Dacă citim *Arhanghelul purpuriu* şi alte scrieri ale lui Henry Corbin despre misticii persani, despre sufişti, vedem bine că experienţele mistice, extazele şi iluminările musulmanilor esoterici nu diferă cu nimic de iluminările isihaştilor sau ale anumitor carmeliţi. Nu sunt în măsură să

spun cum, spre exemplu, împreună cu Dumézil, pe de o parte, şi cu personalităţi ca Jung, pe de altă parte, Eliade ne conduce spre ştiinţa tradiţională, spre calea sacră a cunoaşterii inexprimabile, extra-istorice.

Printre religiile cele mai studiate de Eliade, cele din Extremul Orient par a fi preferate de el; în special, brahmanismul; Mircea a studiat şi a făcut cunoscute lumii occidentale diferite tehnici ale extazului, ale meditaţiei, ale contemplaţiei: bunăoară, budismul tibetan, şamanismul. Cartea lui despre yoga este clasică. Alţii vor vorbi mai bine decât mine despre aceasta. Ei nu vor lăsa deoparte nici opera lui literară, foarte importantă, care arată cum supranaturalul poate fi întâlnit în viaţa de toate zilele.

Nu pot încheia fără să aduc un omagiu soţiei lui Mircea, Christinel, tovarăşa lui credincioasă, atât de devotată, care l-a ajutat, sprijinit şi iubit atâţia ani. Mă înclin în faţa memoriei lui Mircea, prietenul meu de neuitat. Sunt, în tristeţea mea, recunoscător celor care mi-au permis să spun că noi îl iubeam, îl admiram, îl respectam şi, o dată în plus, că Mircea nu încetează să ne lipsească spiritual şi afectiv nouă, tuturor. Dar opera lui, atât de bogată, imensa sa operă, există.

EUGEN IONESCU
membru al Academiei Franceze

IV

În 1953, Virgil Ierunca îi solicita lui Mircea Eliade un articol despre relaţia dintre opera sa filosofică şi ştiinţifică şi opera sa literară. Mircea Eliade i-a trimis textul de mai jos, pe care Virgil Ierunca l-a publicat în „Caete de Dor” nr. 7, revistă culturală românească pe care el o edita la Paris. Inedit în afară de textul românesc, acest Fragment autobiografic este important pentru înţelegerea ansamblului creaţiei lui Eliade. Într-adevăr, n-am putea înţelege gândirea lui Eliade fără a cunoaşte cele două mari faţete ale operei sale, profund complementare, ilustrmd un spirit cu o curiozitate întotdeauna deschisă, cu imaginaţia totdeauna trează.

FRAGMENT AUTOBIOGRAFIC
I

Redactorii „Caetelor de Dor” îmi fac cinstea de a mă întreba cum împac eu cele două câmpuri de activitate – literatura, pe de o parte, ştiinţa şi filosofia pe de alta – şi în ce măsură îndeletnicirile ştiinţifice şi filosofice pot coexista cu creaţia literară, în ce măsură o sporesc sau o sacrifică. Întrebarea aceasta mi-am pus-o şi eu, neîncetat, de vreo treizeci de ani. Nu ştiu dacă răspunsul pe care l-am găsit este pe de-a-ntregul justificat. Dar, chiar dacă n-ar fi, el are totuşi o valoare: este, cum se spune, „punctul de vedere al autorului”, o mărturie asupra semnificaţiilor

intime ale unei creaţii care, pentru restul lumii, se prezintă de sine stătătoare, dar pentru autor se confundă cu propria lui istorie.

De la început aş vrea să lămuresc un lucru: seria de studii şi cercetări care, aparent, ar putea fi considerate „ştiinţifice” le socotesc mai degrabă „filosofice”. Pentru că, chiar atunci când m-am ocupat cu istoria ştiinţelor şi am încercat să înţeleg sensul alchimiilor şi metalurgiilor orientale, ceea ce mă interesa în primul rând erau valorile metafizice prezente în aceste tehnici tradiţionale, iar nu eventualele lor „descoperiri ştiinţifice”, în textele alchimice, bunăoară, mă interesa ceea ce credeam că e specific acestei tehnici soteriologice, iar nu ceea ce ar putea constitui rudimentele unei pre-chimii. Alchimia n-a fost niciodată o pre-chimie, adică o „ştiinţă” elementară şi o practică empirică: ea a putut fi valorificată astfel numai când, întunecându-se orizontul spiritual în care se născuseră tehnicile tradiţionale, omul s-a trezit într-un alt orizont – acela al „legilor materiei” – şi, cercetând vechile texte în lumina acestei noi perspective, a găsit în ele, cum era şi firesc, rudimente de „observaţii ştiinţifice” şi de „practici de laborator”.

Acesta e numai un exemplu, dar nu e singurul. Am scris o seamă de lucrări plecând de la etnologie şi folclor, dar nu cred că le-am scris ca să adaug încă o contribuţie la imensa bibliografie etnografică şi folclorică. Nu că aş dispreţui aceste două discipline; dimpotrivă, le consider printre cele mai utile noului umanism ecumenic pe care e chemat să-l articuleze secolul nostru. Dar nu m-am simţit

niciodată capabil de a redacta o lucrare etnografică sau folclorică „pur ştiinţifică”. Mă interesau numai documentele spirituale care zăceau îngropate în acele silozuri de cărţi publicate de etnologi, folclorişti şi sociologi. În acele sute de mii de pagini mi se părea că supravieţuieşte o lume a miturilor şi simbolurilor care trebuia cunoscută şi înţeleasă, pentru a putea înţelege situaţia omului în Cosmos. Or, cum se ştie prea bine, această situaţie constituie deja o metafizică. Eforturile de a cunoaşte şi înţelege se încadrează mai degrabă „filosofiei” decât „ştiinţei”, care, în acest caz, se preocupă în primul rând de colecţionarea riguroasă a documentelor orale, de publicarea lor în condiţii optime, de clasarea lor după „tipuri” şi „motive” şi, în sfârşit, de interpretarea lor istorică şi sociologică.

Dar asupra spiritualităţii tradiţionale voi mai reveni în paginile de faţă. Deocamdată, aş vrea să evit o confuzie, care ar putea fi făcută cu privire la „aspectul tipografic” al lucrărilor mele: tipograficeşte, ele se prezintă ca lucrări de erudiţie, adică sunt încărcate de note şi referinţe bibliografice, aşa cum arată, de obicei, cărţile „de specialitate”. Lucrul acesta se explică prin două motive: cel dintâi e de ordin personal, celălalt ţine de natura documentului spiritual pe care îl cercetam. Personal, am avut – şi am încă – groază de diletantism, de improvizaţie, de „ştiinţa după ureche”, de „cărţile despre”. Teroarea aceasta de a fi păcălit, de a fi indus în eroare de un şarlatan sau de un ignorant, de a clădi pe temeiul unei afirmaţii inexacte cred că am avut-o pentru întâia oară în

clasa a IV-a de liceu, când, citind *Les Grands Initiés*, luasem de bune toate elucubraţiile lui Schure, socotindu-le întemeiate pe izvoare autentice. Care nu mi-a fost surpriza când, puţin timp în urmă, căzându-mi sub ochi cărţile lui Oldenberg despre India vedică şi budism, am văzut că Schure inventase pur şi simplu, cu de la a lui putere, o seamă de poveşti în legătură cu Rama, cu Krishna, cu Buddha. Lecţia aceasta a fost hotărâtoare. De atunci, m-am trudit întotdeauna să merg la izvoare, „să văd textul". Mă întreb chiar dacă plecarea mea, la 21 de ani, în India, pentru studiile de doctorat, nu se explică prin îndoiala pe care, cu timpul, ajunsesem s-o am chiar faţă de lucrările „savante" de indianistică. Aş fi putut foarte bine veni la Paris ca să studiez sanscrita şi filosofia indiană – dar ajunsesem să mă îndoiesc de toate interpretările occidentale şi m-am hotărât să mă duc în India, direct la izvor.

De aici nevoia pe care am simţit-o de a arăta întotdeauna izvoarele de la care plecam ca să ajung la o anumită interpretare. Unele din lucrările mele de prin 1934-1938 sunt desfigurate de note şi trimiteri şi de o bibliografie excesivă, care împovărează lectura. Cred că această manie se explică şi prin „situaţia" pe care o aveam pe atunci în România. Nenorocul a făcut ca, foarte curând după întoarcerea mea din India, să devin un „scriitor popular" prin succesul de librărie al lui *Maitreyi.* Cu un an înainte, mi se încredinţase cursul de metafizică şi seminarul de istoria logicii, care făceau parte din conferinţa de logică şi metafizică a lui Nae Ionescu – şi

amfiteatrul „Titu Maiorescu” gemea de un tineret care nu ştiu în ce măsură se interesa de problemele pe care le tratam, dar care, în orice caz, îl admira pe autorul lui *Maitreyi.* Pe de altă parte, nevoile vieţii şi neastâmpărul tinereţii mă făceau să public, în ziarele şi revistele timpului, foarte multe articole care nu prea aveau de-a face cu „ştiinţa”. Aşa că, atunci când publicam lucrări cu adevărat „ştiinţifice” – fie în „Revista de filosofie”, fie în „Ricerche Religiose” sau „Religio”, fie în volume, ca *Alchimia asiatică* (1935), *Yoga* (1936), *Cosmologie şi alchimie babiloniană* (1937), Zalmoxis, I (1938) – aveam grijă să le prezint suficient de documentate ca nu cumva să fie considerate de răuvoitori sau nepreveniţi simple „eseuri” ale unui „literat” sau „gazetar”. Ar fi fost interesant de amintit, în legătură cu această „situaţie” pe care o aveam în ţară după 1934, şi rezonanţa lucrărilor mele neliterare printre maeştrii şi colegii de pe atunci. Dar despre asta voi scrie cu un alt prilej.

Alături de aceste motive – groaza de dilentantism, teama de „a nu fi luat în serios”- încă un, al treilea, motiv explică „aspectul tipografic erudit” al unor lucrări care, în pofida aparenţelor, aparţineau filosofiei, iar nu erudiţiei pur ştiinţifice. Este ceea ce numeam adineauri natura documentelor spirituale de care mă ocupam. Aceste documente aparţin Indiei şi Orientului în general, pe de o parte, şi culturilor în stadiu etnografic, pe de altă parte. Or, culturile acestea exotice erau, şi sunt încă, puţin cunoscute dincolo de cercurile specialiştilor. Cum nu mă adresam acestor cercuri decât în măsura în care ele erau

dispuse să verifice autenticitatea documentelor şi stringenţa interpretării lor; cum cititorii care mă interesau înainte de toate erau „filosofii” (în sensul larg al cuvântului), mă simţeam silit să prezint întreg dosarul pe temeiul căruia îmi îngăduiam anumite concluzii – cu atât mai mult cu cât aceste concluzii nu prea erau în conformitate cu interpretarea generală dată de etnologi, orientalişti sau folclorişti. Dacă, în loc de a „gândi” pe legende, mituri sau simboluri exotice şi populare, aş fi „gândit” pe textele lui Platon sau Kant, mi-ar fi fost foarte uşor să scriu cărţi fără note şi bibliografie: în orice bibliotecă de provincie, cititorul ar fi avut la îndemână, pentru eventuale verificări, operele lui Platon şi Kant. Dar, propunând o anumită hermeneutică unei teme din folclorul românesc sau unui simbol oriental, eram ţinut să arăt, înainte de toate, faptele de la care plecam. Faptele, la plural: căci nu pretindeam în nici un fel a aduce o „interpretare personală”, aşa cum are dreptul să o facă un mare poet sau un mare eseist. Mi se părea că interpretarea pe care o dădeam, deşi era nouă, nu era „personală”: ea nu făcea decât să traducă în termeni inteligibili un aspect din sistemul de gândire arhaică şi tradiţională.

Iată deci, pe scurt, motivele pentru care, „tipograficeşte” , aceste scrieri de filosofie au putut să treacă uneori drept simple contribuţii erudite la problemele de specialitate (orientalistică, istoria religiilor, etnologie şi folclor). Proba contrară este foarte uşor de făcut: citiţi-le fără note şi referinţe şi veţi regăsi problematica filosofiei. De altfel, mai ales în ultimii ani petrecuţi în Franţa, m-am convins de

obstacolele pe care le ridică în faţa unui cititor neavertizat parterul de note, şi tendinţa mea actuală este să renunţ la „dosar”, mulţumindu-mă cu câteva trimiteri la lucrările anterioare. Cum „faptele” care mă interesează se găsesc deja în trei volume masive — *Yoga, Traité d'histoire des religions* şi *Le Chamanisme* – îmi pot îngădui acum libertatea de a scrie fără clădărie erudită, aşa cum aş fi făcut-o, bunăoară, dacă aş fi scris despre problemele de logică sau metafizică occidentală.

Au fost însă unii care s-au întrebat ce interes pot avea pentru România, şi chiar pentru Occident, asemenea îndeletniciri de filosofie „exotică” şi „arhaică”. La asta, răspundeam pe timpuri că ceea ce contează nu este obiectul pe care se gândeşte, ci cum se gândeşte: în acest „cum” străbate felul propriu de a fi al gânditorului, şi deci şi specificul culturii căreia îi aparţine. Gândind pe un document atât de „exotic” cât era *Vechiul Testament*, citit de-a dreptul în ebraică, Martin Luther a instaurat cea mai germanică tradiţie religioasă şi filosofică. Iar foarte mulţi români din secolele al XIX-lea şi al XX-lea, în faţa documentelor folclorice româneşti, „gândeau” ca la Paris sau la Berlin. Poziţiile lui Titu Maiorescu sau Duiliu Zamfirescu despre poezia populară românească nu reprezentau decât opiniile savanţilor occidentali la respectivele momente istorice, opinii provizorii şi adesea contradictorii, şi ele fuseseră împrumutate tale auale, fără nici un efort de reflecţie personală, de aceşti „gânditori români”.

Aş spune chiar mai mult. Aş spune că, dacă e vorba de

„specificul naţional” şi toate celelalte, eram mai aproape de izvoarele geniului popular românesc studiind simbolismul templului din Barabudur, yoga sau cosmologia babiloniană decât erau colegii mei întru filosofie care-l studiau, bunăoară, pe Kant. Pentru că nu există soluţie de continuitate între simbolismul arhaic javanez sau mesopotamian şi cel care subzistă încă în creaţiile folclorice româneşti. Ca să înţelegi folclorul şi deci să şti cum să valorizezi „specificul naţional”, cea mai bună cale este studiul civilizaţiilor arhaice. Cineva se întreba, prin 1937, unde ar putea fi fixată cartea despre Yoga în istoria culturii româneşti; căci, adăuga el, este adevărat că Eminescu a fost şi el ispitit de India, dar interesul lui s-a îndreptat spre Vede, Upanişade şi budism, nu spre o tehnică mistică aşa cum era yoga. Pe vremea aceea, nu răspundeam niciodată criticilor care mi se aduceau. (Îmi spuneam că am destulă bătaie de cap în scrierea cărţilor ca să-mi mai pot pierde timpul şi cu apărarea lor. Dacă era bună, cartea se va apăra singură; iar dacă nu era, zadarnic aş fi apărat-o.) Totuşi, răspunsul la nedumerirea criticului ar fi fost uşor de dat. Dacă ţinea neapărat s-o „aşeze” undeva, *Yoga* trebuia „aşezată” printre acele cărţi româneşti de istoria culturii şi filosofia istoriei care se ocupau cu ceea ce Lucian Blaga numise „revolta fondului autohton”, adică în seria deschisă de studiul lui Haşdeu *Perit-au Dacii*? (Publicat în „Foiţa de istorie şi literatură” între aprilie-iulie 1860) şi continuată de Vasile Pârvan şi elevii lui, pe de o parte, iar pe de alta de Simion Mehedinţi. Pentru că, întocmai după cum una din

problemele culturii româneşti moderne a fost şi persistenţa fondului autohton, getic, în sintezele etnice de mai târziu – eu încercasem să arăt, în *Yoga*, rezistenţa spiritualităţii autohtone, pre-ariene, faţă de năvălitorii indo-europeni. Era aceeaşi problemă de filosofia culturii, tratată doar în două exemple diferite. Dar, preocupat în primul rând de criteriile externe, criticul meu căutase simetriile cu „India" lui Eminescu; or, această „Indie" eminesciană era mai mult romantică şi schopenhaueriană, decât indiană propriu-zis. Dacă ar fi fost cât de cât familiarizat cu filosofia culturii, criticul meu ar fi remarcat imediat solidaritatea monografiei despre yoga cu, să-i spunem, „tradiţia getică" din cultura românească modernă, pe de o parte, iar pe de alta cu acel curios moment istoric care începe prin 1934 şi care, prin atâtea alte note caracteristice, o avea şi pe aceasta: identificarea elementelor arhaice, prelatine, în „specificul românesc".

Ar mai fi şi altele de spus în legătură cu această controversă, dar ne-ar duce prea departe. Destul să amintesc că, prin anul 1936, mi se părea că, foarte curând, naţiunile care au avut un Ev Mediu şi o Renaştere glorioase îşi vor pierde primatul în Europa şi că, dimpotrivă, naţiunile care au avut doar o „preistorie" şi o „protoistorie" bogate în evenimente şi amestecuri rasiale vor fi chemate să creeze valorile culturale de mâine. Nu voi stărui aici asupra acestei probleme, dar mi se părea că dominaţia spirituală a Occidentului se apropie de sfârşit şi că, prin urmare, dialogul cu celelalte culturi extra-europene (şi în primul rând cu Asia) va trebui reluat pe un

alt nivel – de egalitate şi bună înţelegere – de către culturile Europei de Răsărit. Aşa că mi se părea că studiul religiilor orientale şi al tradiţiilor arhaice nu numai că se integrează perfect în orizontul spiritualităţii populare româneşti, ajutându-ne să o înţelegem „pe dinăuntru”, iar nu să-i descriem, sociologic, formele şi structurile; dar mi se părea că asemenea studii răspund şi unui interes al Occidentului, care, într-o bună zi, apropiată, va trebui să comunice cu celelalte culturi, exotice, şi nu va mai şti cum. (într-o serie de articole, am arătat cum s-a ajuns la acest impas, şi nu mai revin aici.) În sfârşit, ceea ce m-a făcut să stărui în asemenea cercetări a fost şi teama de a nu ne lăsa antrenaţi într-un provincialism cultural care, până la urmă, ne-ar fi sterilizat. Mă gândeam în special la provincialismul „marilor culturi”, la provincialismul Parisului, sau al Angliei şi al Germaniei, şi pe care noi îl împrumutasem, socotindu-l universal. O bună parte din „gazetăria culturală” se făcea la noi – ca şi, de altfel, în Portugalia sau în Grecia – comentându-se ultimele cărţi apărute la Paris. Dar am avut norocul să trăiesc, în timpul studenţiei, în Italia şi după aceea în India – şi provincialismul parizian de la noi îmi ajunsese insuportabil. (Parisul era un foarte mare centru de cultură, dar nu trebuie considerat buricul pământului, căci atunci cădem în provincialism. Numai într-un oraş de provincie profesorii de pedagogie de la liceul de băieţi se cred cei mai mari filosofi ai timpului.) Îmi spuneam că o cultură mică, aşa cum este a noastră – mică, dar nu neapărat minoră – era datoare să se adape de la cât mai multe

izvoare. De aceea, nici nu urmăream noutăţile librăriei franceze: le aflam de la alţii. Şi una din cele mai amuzante interpretări ale romanelor mele le-am citit în Istoria literaturii a lui G. Călinescu: se vorbeşte acolo de „gidismul” meu, deşi l-am descoperit pe Gide de abia pe la 30 de ani, iar atâtea alte „influenţe” literare, care ar putea fi identificate cu oarecare trudă, sunt trecute cu vederea. Neaşteptată concluzia aceasta la un critic literar care, spre deosebire de aproape totalitatea colegilor lui, cunoştea şi alte limbi decât franceza. Dar era, probabil, un obicei ca toţi scriitorii români contemporani să-şi găsească modele franceze.

II

În ceea ce priveşte coexistenţa acestor îndeletniciri filosofice cu creaţia literară, lucrurile mi se par mai puţin simplu de lămurit în câteva pagini. Ceea ce ştiu este că, de la început, am scris „şi una, şi alta”. Şi tot de la început, literatura pe care o făceam era „realistă” şi „fantastică”. Cred că primele încercări literare publicate – în „Ziarul ştiinţelor populare”

— Au fost: *Cum am găsit Piatra Filosofală* şi *Amintiri din retragere*. Le-am scris şi publicat prin 1920-1921, când aveam 13-14 ani. Cea dintâi era o schiţă „fantastică”, cealaltă un fel de fragment pseudoautobiografic (inventat, de altfel, aproape pe de-a întregul). Curând după aceea, am publicat un număr mare de articole neliterare, în special despre viaţa insectelor – căci foarte multă vreme

crezusem că voi deveni naturalist. Dar n-am încetat o clipă de a scrie – şi chiar de a publica – încercări literare. O seamă din ele au rămas, bineînţeles, inedite, îmi aduc aminte de două „romane fantastice”; primul avea două caiete şi era intitulat *Călătoria celor cinci cărăbuşi în ţara furnicilor roşii*; era un fel de roman satiric-entomologic, cu aluzii la profesorii şi colegii mei din clasa a V-a a Liceului „Spira Haret”. Al doilea avea vreo trei-patru caiete şi, deşi se intitula, modest, *Memoriile unui soldat de plumb*, era conceput atât de ambiţios, încât n-ar fi încăput într-o sută de caiete: îmi propuneam, pur şi simplu, să prezint istoria Cosmosului de la apariţia primelor galaxii până în zilele noastre. Plumbul din care s-ar fi făcut, prin anii 1920, soldatul ale cărui Memorii le scriam, plumbul acesta îşi amintea cum s-a alcătuit el, încetul cu încetul, într-un fragment al sistemului solar, apoi cum s-a răcit scoarţa Pământului, cum a zăcut în mina de unde l-au scos nişte mesopotamieni (dar, până l-au scos, s-au mai întâmplat atâtea catastrofe cosmice, apoi au apărut primele vietăţi, apoi au fost cutremure, potopuri, apoi au apărut animalele feluritelor epoci geologice etc. etc.), cum a fost utilizat într-un aliaj – iar de aici înainte povestea mea nu mai avea sfârşit: pentru că îmi închipuiam bucăţica aceea de plumb prezentă la toate marile întâmplări istorice, din toată lumea, martoră şi la răstignirea lui Christos, martoră la războaiele lui Traian şi Decebal şi aşa mai departe, până în zilele noastre, când, sub forma unui soldat de plumb, s-ar fi găsit în sacul unui cercetaş care călătorea în trenul ce trebuia să deraieze la Valea Largă: cu o clipă mai înainte

de catastrofă, cercetaşul e apucat de panică şi-şi ascunde capul în sac, scăpând astfel cu viaţă. Iar în clipa – cât de lungă! – a deraierii, cercetaşul cunoaşte toate întâmplările soldatului de plumb şi se hotărăşte să le povestească mai târziu.

Cam acesta era subiectul romanului. Când l-am întrerupt, ajunsesem, cred, la răcirea scoarţei Pământului – dar scrisesem şi alte episoade (cu Decebal, cu nişte arabi, cu războiul din 1916 etc), pentru că avusesem bună inspiraţie să las soldatul de plumb să-şi amintească în deplină libertate aventurile şi coexistenţele lui, sărind astfel de la originea sistemului planetar la suferinţele reginei Tomiris. Şi cred, de altfel, că apariţia reginei Tomiris în orizontul preocupărilor mele a contribuit în mare parte la definitiva abandonare a *Memoriilor soldatului de plumb*. Căci, pe neaşteptate, m-am apucat să compun o operă cu Tomiris. Am compus-o direct la pian şi, cum nu aveam memorie, iar, pe de altă parte, nu prea ştiam cum s-o notez, melodiile variau de la o zi la alta. Am izbutit totuşi să termin Prologul şi prima scenă din actul I (dialog între Tomiris şi marele preot) şi, adunându-mi prietenii – pe Dinu Sighireanu, Haig Acterian, Mircea Mărculescu şi Vojen – m-am aşezat la pian şi am executat „opera”, de la un capăt la altul, încercând să cânt chiar şi partitura de soprană a reginei. Eram atunci în clasa a VI-a, dar mi-am amintit fragmente din Prolog până la terminarea liceului.

Cam tot atunci mi-am adunat „în volum” o parte din articolele despre *Viaţa insectelor* şi le-am prezentat „Bibliotecii pentru toţi” – colecţie a ediţiilor Alcalay.

Volumul a fost acceptat, dar din fericire n-a apărut niciodată. Când, mulţi ani în urmă, i-am mărturisit dlui Ocneanu, directorul editurii, că trebuia să fiu editat de Alcalay încă din 1923, a pus să se cerceteze arhivele „Bibliotecii pentru toţi”, dar manuscrisul nu s-a mai găsit. În ceea ce priveşte *Memoriile soldatului de plumb*, cu ele s-a petrecut un lucru şi mai neaşteptat. În primii ani de colaborare la „Cuvântul”, prin 1925-1926, a venit să mă vadă un domn tânăr şi simpatic, Radu Capriel, spunându-mi că vrea cu orice preţ să citească „ineditele” mele. I-am dat *Romanul adolescentului miop*, pe care-l terminasem în ultima clasă de liceu şi din care publicasem fragmente în „Cuvântul” şi „Universul literar” al lui Perpessicius. Dar, după ce mi l-a înapoiat, mi-a cerut să citească şi altceva. Mai mult în glumă, i-am dat *Memoriile unui soldat de plumb*, care, spre mirarea mea, l-a entuziasmat într-atâta, încât nu mi-a mai înapoiat manuscrisul. Uitasem de el când, ducându-mă să-l văd pe generalul Condeescu cu puţin înaintea morţii lui, am întâlnit acolo, la Radio, o doamnă care mi-a spus că a citit toate cărţile mele; chiar şi pe acelea pe care nu le-am tipărit, a adăugat. Nu mai ştiu cum o cheamă. Era brună şi, pe atunci, tânără şi frumoasă. La despărţire, mi-a spus că manuscrisul *Memoriilor soldatului de plumb* se află la ea. Nu m-am îndurat să i-l cer înapoi.

Aşadar, pe cât îmi pot da seama, încercările mele literare au fost, de la început şi neîntrerupt, „fantastice” şi „realiste”. Printre acestea din urmă, aş număra o serie de schiţe şi nuvele, publicate între anii 1923-1928, şi, mai

ales, cele două romane autobiografice: *Romanul adolescentului miop* şi urmarea lui, *Gaudeamus*, cu amintiri din viaţa de student. Acesta era şi primul meu roman de dragoste, căci atunci când îl scriam eram îndrăgostit – ca toţi studenţii, ba chiar mi se părea că eram îndrăgostit de două studente în acelaşi timp. Câţiva ani mai târziu, în India, am scris *Isabel şi apele diavolului* şi *Lumina ce se stinge*, adică două romane în care fantasticul, autobiograficul şi „realismul” se amestecă într-un chip mai mult sau mai puţin convingător. Am început *Isabel* în 1929, în pensiunea dnei Perris, la Calcutta, şi l-am terminat la Darjeeling, la frontiera Sikkimului. *Lumina* am început-o un an mai târziu, la Calcutta, şi am terminat-o tot în Himalaya, în cabana de la Rishikesh. În ultimul an al şederii în India, începusem un mare roman, *Petru şi Pavel*, la care am renunţat mai târziu, dar ale cărui fragmente au fost folosite în *Întoarcerea din Rai*.

Dificultatea coexistenţei „literatură-ştiinţă” am început s-o simt în India. Lucram luni de zile cu o pasiune şi o indiferenţă faţă de surmenaj pe care le poţi avea numai la 21-22 de ani – şi apoi, deodată, textele sanscrite şi scumpa mea filosofie indiană îmi deveneau indiferente. Cu un efort pe care îl admir şi acum, după atâţia ani, izbuteam totuşi să-mi continui lucrul la teza de doctorat. Dar nu mai mult de o săptămână-două. Trebuia atunci să las totul şi să scriu literatură. Scriam câte zece-cincisprezece ore pe zi, o lună sau şase săptămâni – şi apoi iar mă întorceam la teză. Atunci am înţeles că nu pot renunţa nici la una, nici la alta. Ambele activităţi îmi erau

tot atât de necesare. În primul rând, necesare propriului meu echilibru interior, integrităţii mele spirituale. Cu orice risc, trebuia să le continui pe amândouă.

Riscurile erau însă mari şi ele se agravau cu cât înaintam în viaţă. De la un anumit moment, cadenţa timpului se precipită şi nu mai apuci să faci ce făceai în prima tinereţe, chiar dacă izbuteşti să lucrezi acelaşi număr de ore. Or, uneori mă simţeam ameninţat că nu mai pot sfârşi nimic din tot ce începeam. Pe de o parte, cum era şi firesc, orizontul se deschidea din ce în ce mai larg şi eram solicitat de probleme pe care, nevăzându-le încă, nu mă pregătisem [să le abordez] cu ani înainte – iar pe de altă parte „demonul literar” alcătuia o permanentă necunoscută, putându-mă detaşa, în orice moment, de lucrarea în curs. Astfel se explică de ce multe cărţi de istoria religiilor şi filosofie au apărut cinci sau zece ani după ce-au fost începute. (Şi încă n-au apărut toate: *La Mandragore*, începută în 1935, a apărut fragmentar, între 1939 şi 1942, în „Zalmoxis”; din *Mitologiile morţii,* începute în 1938, n-a apărut încă nimic.)

Evident, terminarea şi publicarea unei lucrări nu ţin numai de autor. Împrejurările, editorul, publicul împlinesc şi ei un rol important. Dacă între 1933 şi 1940 am publicat atâtea cărţi de literatură, n-am fost numai eu de vină. Pe de o parte, eram sărac, şi editorii români preferau romanul cărţilor de filosofie; pe de altă parte, majoritatea prietenilor mei erau scriitori şi încurajau literatura, încercând să mă facă să împing pe al doilea plan activitatea filosofică şi ştiinţifică. De la război încoace, se întâmplă contrariul, dar

o parte din vină o port şi eu. Îmi făgăduisem să nu public „literatură” cât timp România va fi în război, şi între 1941-1945 n-am tipărit, în ţară, decât eseuri filosofice şi cartea despre Salazar. În aceşti ani, începusem două romane: *Viaţă Nouă*, urmare la *Huliganii*, plănuit pe vreo mie de pagini; şi *Apocalips*. Din fiecare, am scris multe sute de pagini, dar, pentru că ştiam că nu vor putea apărea înainte de sfârşitul războiului, le scriam mai mult pentru mine; aşa că le abandonam la cel dintâi semn de „detaşare” şi mă reîntorceam la alte lucrări începute. În acei ani petrecuţi în Portugalia, am scris cărţulia *Os Romenos, Latinos do Oriente*, cartea despre Salazar, *Ensayos luso-romenos* (studii şi articole apărute în presa portugheză), *Comentarii la Legenda Meşterului Manole*, o bună parte din *Traité d'histoire des religions* şi primele capitole din *Le Mythe de l'éternel retour*. Dar, pe plan literar, în afară de o piesă de teatru, *Oameni şi pietre*, şi câteva nuvele, n-am terminat nimic. Începusem o altă piesă, 1241, un *Jurnal portughez* şi alte lucruri mai mărunte. Hotărârea pe care o luasem de a nu publica „literatură” a fost oarecum fatală acestor şantiere. Iar, de la venirea mea în Franţa, literatura a trecut, cum era de aşteptat, pe planul al doilea. Ca să pot trăi, trebuia să mă consacru unei activităţi care să-şi aibă un „debuşeu”: istoria religiilor, indianistică, filosofie. Ceea ce nu regret câtuşi de puţin; am putut astfel termina şi publica lucrări de mult începute, şi producţia teoretică, rămasă oarecum în umbră în perioada din ţară, 1933-1940, echilibrează astăzi masa scrierilor literare.

Privite însă dintr-un anumit punct de vedere, cele două

grupuri de scrieri se completează reciproc. Lucrul acesta a fost de mult observat şi îmi aduc aminte că unul din studenţii mei de prin 1934, Voita, scrisese chiar o carte, arătând cum toată activitatea mea literară, filosofică şi ştiinţifică îşi găsea punctul de plecare în *Isabel şi apele diavolului*. Cartea n-a apărut decât fragmentar (în „Vremea” şi alte reviste) şi, deşi mi se părea că împinge prea departe simetriile şi corespondenţele, nu era lipsită de ingeniozitate. Este, în orice caz, reală dependenţa unor scrieri literare de cele teoretice, şi viceversa, începând cu exemplele cele mai evidente, aş putea aminti *Secretul doctorului Honigberger*, care derivă direct din Yoga; piesa *Oameni şi pietre* din capitolul Les Pierres sacrées din Traité şi dintr-o lucrare neterminată, *Le Labyrinthe*; *Domnişoara Christina* din *Mitologiile morţii* şi un curs despre *Moartea în folclorul românesc*; *Iphigenia* din *Comentarii la Legenda Meşterului Manole*; o altă piesă, inedită, *Aventura spirituală*, din *Mitologiile morţii*; şi poate vor mai fi şi altele.

Dar, chiar când „descendenţa” nu este atât de evidentă, ea nu este mai puţin reală. *Şarpele* poate fi considerat exemplul cel mai revelator. De la început, un amănunt care mi se pare important: am scris cartea aceasta în vreo zece nopţi, între unsprezece noaptea şi trei-patru dimineaţa, în primăvara 1937. Trebuia să apară de „Ziua Cărţii”, căci altminteri editorul Ciornei nu-mi dădea cei 30000 de lei şi n-aş fi putut pleca, vara, la munte. Pe de altă parte, aveam cursul la universitate şi, mai ales, corectarea ediţiei Haşdeu, pe care Fundaţiile Regale

trebuiau s-o scoată tot de „Ziua Cărţii”. Eram surmenat, istovit şi, ca să pot veghea, beam cafele, iar, ca să pot dormi, în zori luam somnifere. Ciornei trimitea în fiecare dimineaţă băiatul ca să ducă cele cincisprezece-douăzeci de pagini, scrise în toiul nopţii, direct la tipografie. N-am recitit o singură pagină din cele două sute câte are cartea – şi totuşi *Şarpele* e una din scrierile cele mai reuşite. Dar mai e ceva: despre simbolismul şarpelui, dispuneam de un material folcloric şi etnografic considerabil, şi cu toate acestea nu l-am consultat. Poate că, dacă mi-aş fi dat osteneala, simbolismul din *Şarpele* ar fi fost şi mai coerent – dar atunci, probabil, invenţia literară ar fi fost stânjenită. Nu ştiu. Faptul care mi se pare interesant e următorul: că, deşi „atacam” un subiect atât de scump istoricului religiilor care eram, scriitorul din mine a refuzat orice colaborare conştientă cu eruditul şi interpretul simbolurilor; a ţinut cu orice preţ să rămână liber, să aleagă ceea ce îi place şi să refuze simbolurile şi interpretările pe care i le ofereau, de-a gata, eruditul şi filosoful.

Experienţa *Şarpelui* m-a convins de două lucruri: 1. că activitatea teoretică nu poate influenţa conştient şi voluntar activitatea literară; 2. că actul liber de creaţie literară poate, dimpotrivă, releva anumite înţelesuri teoretice. Într-adevăr, numai după ce am recitit *Şarpele* în volum am înţeles că în cartea aceasta rezolvasem, fără să ştiu, o problemă care mă preocupa de mult (de la *Solilocvii*, 1929-1932) şi pe care abia în Traité am expus-o oarecum sistematic. Şi anume, problema irecognoscibilităţii miracolului, faptul că intervenţia sacrului

în lume e camuflată întotdeauna într-o serie de „forme istorice”, de manifestări care nu se deosebesc, aparent, întru nimic de milioanele de manifestări cosmice sau istorice (o piatră sacră nu se deosebeşte, aparent, de nici o altă piatră etc). Ar fi multe de spus asupra dialecticii hierofaniilor, dar nu e locul aici.

De la această „descoperire” a *Şarpelui*, se despart două drumuri: unul care duce, prin Traité şi *Le Chamanisme*, la actualele scrieri, încă nesistematizate, despre „Căderea în Istorie” (*Images et Symboles* etc); altul, pur „literar”, care trece prin *Nunta în Cer*, câteva nuvele (*Un om mare* etc.) şi ajunge la romanul, încă neterminat, *Noaptea de Sânziene*. Şi un drum, şi celălalt conduc în cele din urmă la aceeaşi problemă: irecognoscibilitatea transcendentului camuflat în Istorie. Problemă în strânsă legătură cu cea a Timpului şi a Istoriei, care se găseşte deja *in nuce* în *Isabel* (capitolul: *Tinereţe fără bătrâneţe*.), în *Întoarcerea din Rai* (coexistenţa celor două iubiri ale lui Pavel Anicet şi „ruptura” care nu poate fi depăşită decât prin moarte), *Nuntă în Cer* (cele două iubiri în timp ale Ilenei) şi alcătuieşte centrul intim al *Nopţii de Sânziene*: aceeaşi problemă, cercetată teoretic, se găseşte în *Le Mythe de l’éternel retour* şi în *Images et Symboles* şi va fi reluată în *La nostalgie du Paradis* şi în *La chute dans l'Histoire*. Într-o formulă sumară, aş putea spune că toate aceste lucrări încearcă să dezlege aceeaşi taină centrală a rupturii, provocată de apariţia Timpului şi a „căderii în Istorie” care îi urmează cu necesitate. În fiecare din ele, străbate, mai

mult sau mai puţin explicită, *Nostalgia Paradisului*, a reintegrării unităţii primordiale, a „ieşirii din Timp”. De aici, o încercare de valorificare a Morţii ca reintegrare (*Întoarcerea din Rai*), de aici, de asemenea, nostalgia eternităţii (*Isabel*), a reversibilităţii Timpului (*Nuntă în Cer*), a „sabotării Istoriei” (*Noaptea de Sânziene*). De aici, în sfârşit, motivul „pietrei filosofale”, de la cel dintâi text literar, publicat la 13 ani, până la *Noaptea de Sânziene* – şi, mai ales, motivul „coexistenţei a două iubiri”, care apare deja în romanul universitar *Gaudeamus*, se precizează progresiv în *Petru şi Pavel*, *Întoarcerea din Rai, Nuntă în Cer* şi devine subiectul *Nopţii de Sânziene*. Motivul „două iubiri” este şi el un fel de a aboli condiţia umană – deci tot ce se leagă de „cădere” şi de „Istorie”- şi a dobândi o libertate care nu pare a fi îngăduită, aici pe pământ, decât sfinţilor; restul oamenilor nu o pot nădăjdui decât, cel mult, prin moarte (concluzia lui Pavel Anicet).

N-am făcut, până acum, nici o aluzie la *Maitreyi*, nici la *Huliganii*, deşi romanele acestea au avut cel mai mare succes de public şi de critică. Tânărul meu amic Voita găsea în *Maitreyi* urme de „tantrism” (asta îmi aminteşte că profesorul Bachelard, când a citit-o în traducerea franceză, *La Nuit bengali*, îmi vorbea de o „mythologie de la volupte”). Nu ştiu în ce măsură observaţiile acestea sunt justificate. Consider *Maitreyi*, ca şi *Nuntă în Cer* romane de dragoste; ca atare, semnificaţia lor metafizică mi se pare neîndoielnică (unul din primele lucruri pe care le-am învăţat de la Nae Ionescu era tocmai „dragostea ca instrument de cunoaştere”). În privinţa *Huliganilor*, trebuie

să precizez că destinele tuturor personajelor se vor împlini de abia în romanul următor, *Viaţă Nouă*. Acolo, bunăoară, Petru Anicet repetă experienţa „celor două iubiri” a lui Pavel (Nora – Ştefania), dar optează pentru o altă soluţie: acceptarea rupturii prin renunţarea la Ştefania (care întruchipa oarecum „înaltul”) şi reîntoarcerea la Nora, epifanie sinceră şi victorioasă a unei *Magna Mater* eminamente pre-morale. Într-un anumit sens, Petru Anicet accepta Istoria.

Evident, n-aş vrea să las cumva impresia că scriam literatură ca să „demonstrez” cutare sau cutare teză filosofică. Dacă aş fi făcut-o, e probabil că romanele mele ar fi fost, filozoficeşte vorbind, mai consistente. În realitate, aşa cum experienţa *Şarpelui* o demonstrează pe deplin, scriam literatură pentru plăcerea (sau nevoia) de a scrie liber, de a inventa, de a visa, de a gândi chiar, dar fără stringenţa gândirii sistematice. Este probabil că o serie întreagă de mirări, mistere şi probleme pe care le refuza activitatea mea teoretică îşi cereau îndestularea în libertatea scrisului literar. Dar chestiunea aceasta depăşeşte hotarul notelor de faţă.

III

Aş mai avea de adăugat câteva cuvinte în legătură cu ceea ce se numeşte destinul literar. Fac parte din generaţia cea mai norocoasă pe care a cunoscut-o până acum istoria României. Nici înainte, nici după generaţia noastră, România n-a mai cunoscut libertatea, belşugul şi

disponibilitatea de care ne-am bucurat noi, cei care am scris între 1925 şi 1940. Generaţia lui Nicolae Iorga fusese aproape pe de-a întregul confiscată de profetismul naţional şi cultural care trebuia să pregătească războiul pentru întregirea neamului. Generaţia frontului fusese sacrificată ca să găsim noi o Românie mare, liberă şi bogată. Când am început noi să scriem, prin 1925, nici un „ideal naţional” nu ne solicita în imediat. Am fost cei dintâi români care puteam face şi altceva decât istorie naţională, filologie românească şi profetism cultural – fără să avem sentimentul că trădăm cauza neamului. Am avut o libertate care se cucerise cu foarte mult sânge şi cu foarte multe renunţări, şi nu ştiu dacă eram întotdeauna conştienţi de imensele sacrificii făcute de înaintaşii noştri pentru ca noi să putem pleca în India sau în Statele Unite, să-i putem discuta pe Freud sau pe Andre Gide la „Fundaţia Carol” în faţa a două mii de persoane, să putem vorbi de autonomia culturii, de primatul spiritualului, de neangajare şi aşa mai departe. Îmi aduc întotdeauna aminte cu emoţie de o scrisoare a lui Radu Dragnea (pe care nu l-am cunoscut niciodată personal), trimisă prin 1927, când scriam la „Cuvântul” nenumărate articole despre „tânăra generaţie” şi publicasem deja un Itinerar spiritual în douăsprezece foiletoane. Radu Dragnea ne saluta pe noi, „tinerii”, cam aşa: „Ferice de voi că vă puteţi dedica spiritualului, dar ferice şi de mine că am trăit să văd minunea asta în România noastră Mare”. Avea dreptate: eram cei dintâi care culegeam roadele atâtor generaţii mai mult sau mai puţin sacrificate. Imperiile

Habsburgilor şi al ţarilor se prăbuşiseră – şi, în acei cincisprezece ani care au precedat pactul Stalin-Hitler, noi am putut respira liniştiţi. Cred că am fost singurii români care s-au bucurat de un răgaz atât de lung. Generaţia care se ridica prin 1940, deja tulburată de tensiunile politice care începuseră după 1934, a plecat în Rusia, şi cei care s-au mai întors s-au întors cu ruşii după ei. Culturaliceşte, a fost o generaţie pe de-a întregul sacrificată. Noi am cunoscut singurul miracol care a fost posibil în istoria politică: „neutralismul” sau, mai exact, dialogul liber între oameni de credinţe politice opuse. A fost fenomenul „Criterionului”, unde, la „Fundaţia Carol” şi sub preşedinţia unui profesor universitar, discutau pe Lenin comunişti ca Belu Silber şi Lucreţiu Pătrăşcanu, legionari ca Mihail Polihroniade şi Alexandru Tell, burghezi ca Mircea Vulcănescu şi Mihail Sebastian – şi simpozionul acesta era posibil. Începând din 1934, dialogul a fost rupt. În acel an, tipăream *Întoarcerea din Rai*. „Raiul” ţinuse exact trei ani: într-un fel sau altul, am avut toţi sentimentul că am fost izgoniţi dintr-un „paradis atemporal” şi zvârliţi brutal în Istorie. Ceea ce s-a şi întâmplat curând după aceea.

Am avut norocul să aparţin singurei generaţii „noncondiţionate” istoriceşte şi am profitat cât am putut de acest noroc. Ceea ce Petru Comarnescu numea „experienţialismul” meu nu era decât traducerea într-un barbarism strident (aşa cum numai el avea talentul să inventeze) a nevoii mele lăuntrice de a cunoaşte cât mai mult şi cât mai repede. Mai ales asta: cât mai repede –

pentru că presimţeam de mult că nu vom avea timp, că libertatea de care ne bucurăm e provizorie, iar siguranţa – iluzorie, că, foarte curând, Istoria ne va confisca din nou. Cât ar părea de ciudat, mi-a fost teamă de cataclismul istoric încă din 1927. Am scris atunci în „Cuvântul” un patetic foileton: *Anno Domini*, care i-a impresionat, între alţii, pe Simion Mehedinţi şi Perpessicius. Evocam acolo spectrul războiului apropiat şi, adresându-mă (ca de obicei!) „generaţiei tinere”, spuneam că fiecare din noi trebuie să-şi repete în fiecare zi că va mai trăi numai un an şi să încerce să facă tot în acest ultim an de viaţă. Încă din universitate, eram obsedat de timp şi de istorie. Mi se părea că dacă românul se arăta atât de indiferent faţă de timp este şi pentru motivul că niciodată n-a avut timp destul ca să facă ceva. Istoria îl îndrăgise într-atât, încât nu-l mai lăsa din braţe. Îl tot strângea aşa, de vreo mie de ani, de nu mai apuca să respire. Noi, privilegiaţii, cunoşteam bucuria de a respira liber şi, cel puţin în ce mă priveşte, tremuram că o vom pierde într-o zi.

În afară de acest noroc – care a fost al generaţiei mele – am mai avut alte nenumărate noroace, asupra cărora nu e locul să mă opresc aici. Dar aş vrea să notez numai atâta: bucurându-mă de foarte tânăr de ceea ce se numeşte „succes literar”, nu l-am mai dorit şi n-am făcut nimic ca să-l întreţin. Dimpotrivă, după primejdiosul succes al lui *Maitreyi*, am publicat o seamă de cărţi dure (una din ele, ilizibilă: *Lumina ce se stinge*), ca să-mi descurajez admiratorii. Şi încă ceva: plecând în 1940 din ţară, am avut prilejul să urmăresc, până în 1945, cam ce

soartă post-mortem îl aşteaptă pe un scriitor; vedeam, bunăoară, cum absenţa mea prelungită din publicistica literară bucureşteană sfârşeşte prin a mă împinge în umbră – şi asta mi-a fost cea mai bună lecţie: am înţeles de ce poate depinde actualitatea literară: depinde, în primul rând, de o prezenţă fizică. Ziarele şi revistele vorbesc mai ales de cei ce sunt acolo: când nu mai eşti, cel mult ţi se citesc cărţile, dar nu mai răzbeşti în „actualitate”. Or, tocmai situaţia aceasta din urmă îmi convenea: să fiu citit pentru meritele cărţilor, nu pentru actualitatea pe care le-o dădea prezenţa mea. De foarte mulţi ani mă consider un scriitor român postum; viu n-a rămas decât autorul cărţilor care apar în limbi străine.

Paris, 24 martie 1953

SFÂRŞIT